İRAN: FARSLığı ILE ŞIILIğI ARASıNDAKI ÇATışMA

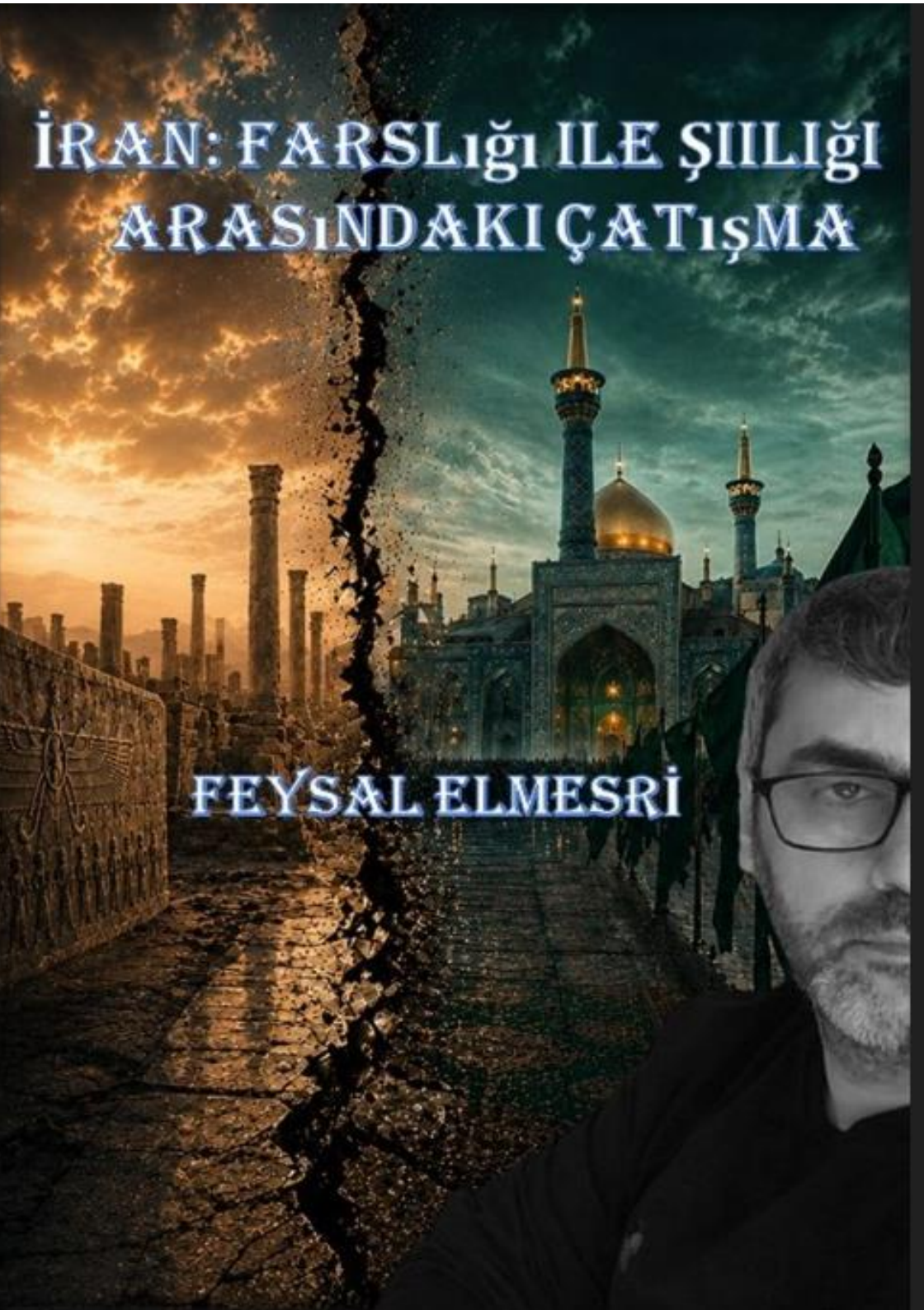

FEYSAL ELMESRİ

İran: Farslığı ile Şiiliği Arasındaki Çatışma

FEYSAL ELMESRİ

Teşekkür ve Takdir

Ciddi bir emek, samimi bir destek ve titiz bir takip olmaksızın nihayete eremez. Bu kitabın hazırlanması sürecinde, bilimsel içeriğin zenginleştirilmesi ve yol haritasının belirlenmesi hususunda katkı sağlayan, ilim ve irfan ehli kıymetli dostları anmak bir borçtur.

Bu bağlamda, bilgi dünyasındaki engin tecrübesiyle, şahsi kütüphanesinde dünyanın sayılı kütüphaneleriyle yarışacak nitelikte binlerce nadide eseri ve hazineyi barındıran **Sayın Kemal Tekelli**'ye en içten şükranlarımı sunarım. Kendisinin bu engin bilgi birikiminden istifade ederek, eserimizde yer alan Türkçe kaynakların doğrulanması sürecini büyük bir profesyonellik ve sorumluluk bilinciyle üstlenmesi, çalışmamızın en önemli temellerinden biri olmuştur.

Sayın Kemal Tekelli'nin, sahip olduğu bu eşsiz entelektüel birikimden güç alarak yürüttüğü inceleme ve tetkik çalışmaları, bilgilerin doğruluğunun teyidi, terimlerin isabetli tespiti ve orijinal kaynaklara sadık kalınması hususunda belirleyici bir rol oynamıştır. Bu titiz gayret, kitaba vazgeçilmez bir bilimsel yetkinlik ve referans güvenilirliği kazandırmıştır.

Sayın Kemal Tekelli'nin fedakârlığı, ilmi emanete duyduğu sadakat ve kaynaklara olan titiz yaklaşımı, bu eserin gün yüzüne çıkmasındaki en temel yapı taşlarındandır. Kendisine tüm takdir ve hürmetlerimi sunuyor; bu araştırmanın tamamlanmasında bir rehber gibi yol gösteren gayretleri için Cenab-ı Hakk'tan kendisine hayırlı mükâfatlar diler, çalışmalarının bereketli olmasını niyaz ederim.

GİRİŞ

İran, bugün pek çok siyasi ve dini söylemde sunulduğu gibi yalnızca saf mezhepsel bir devlet ya da tarihten bağımsız olarak sadece inancın kontrol ettiği dini bir proje değildir. Bilakis İran; içinde kimliğin çok katmanlı tabakalarının iç içe geçtiği, derin bir medeniyet mirası olarak "Farslığın" ön planda olduğu ve "Şiiliğin" ise bu mirası yeni bir form içinde yeniden şekillendiren dini-politik bir çerçeve olarak sonradan eklendiği karmaşık bir yapıdır.

Yüzeyde görünen, yoğun ve yüklü bir dini söylemdir; ancak bu yüzeyin altında, büyük dönüşümlere rağmen kesintiye uğramamış, aksine imparatorluğun çöküşünden İslam devleti içindeki yeniden yapılanmaya ve modern devlete kadar birbirini izleyen tarihi aşamalar boyunca kendini yeniden üretmiş daha eski bilinç katmanları hareket etmektedir.

Fars İmparatorluğu'nun İslam fetihleri karşısında yıkılışından bu yana, medeniyet fikri son bulmamış, aksine uzun ve karmaşık bir yeniden konumlanma sürecine girmiştir. Bu yenilgi bir yolun sonu değil; Farslığın devlet konumundan bilinç konumuna, yönetim merkezinden kültürün derinliklerine geçtiği sessiz bir içsel dönüşümün başlangıcı olmuştur.

16. yüzyılda Safevi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, İran kimliğinin yapısında niteliksel bir dönüşüm yaşanmış ve On İki İmam Şiiliği devletin resmi mezhebi olarak benimsenmiştir. Ancak bu dönüşüm, siyasi bağlamdan kopuk, sırf dini bir değişim değil; İran varlığını yeniden şekillendirme ve onu

Sünni çevresinden ayırt ederek ona net bir kimliksel bağımsızlık ve farklı bir hareket alanı sağlama amacını güden daha geniş bir projenin parçasıydı.

O andan itibaren Şiilik, İran'da sadece ruhani boyutuyla sınırlı bir dini inanç olmaktan çıkmış; kademeli olarak devlet yapısına nüfuz ederek örgütlenme, seferberlik ve meşruiyet inşası araçlarından biri haline gelmiştir. Böylece inançsal bir çerçeveden, genişleyen bir siyasi projenin işlevsel bir unsuruna dönüşmüştür.

Modern çağda Humeyni Devrimi'nin yükselişiyle birlikte, önceki siyasi tarihle bir kopuş yaşanmış gibi görünse de dikkatli bir okuma, yaşananların tarihi süreçten bir kopuş değil, onun yeni bir dille yeniden formüle edilmesi olduğunu ortaya koymaktadır. Devlet merkeziliğini geri kazanmış ve yayılmacı araçlarını harekete geçirmiştir; ancak bu kez, ona bölgesel alanda daha geniş bir seferberlik boyutu ve daha etkili bir meşruiyet kazandıran dini bir söylem içerisinde bunu yapmıştır.

Bu kitap; İran içinde Farslık ve Şiilik arasında doğrudan bir çatışma varsaymayan, aralarındaki ilişkiyi basit bir çelişki olarak değil; iç içe geçme, eklemlenme ve yeniden kullanım üzerine kurulu karmaşık bir ilişki olarak gören analitik bir hipotezden yola çıkmaktadır. Burada etkileşim, İslam öncesine kadar uzanan derin bir medeniyet tabakası ile İslam bağlamında şekillenen ve daha sonra devletin siyasi yapısının

bir parçası haline gelen mezhepsel çerçeve arasında gerçekleşmektedir.

Buradan hareketle, bu çalışmanın temel sorunsalı ortaya çıkmaktadır:

İran, özünde inancın yönlendirdiği mezhepsel bir devlet olarak mı hareket etmektedir? Yoksa Şiiliği tarihi araçlarından biri olarak yeniden konumlandıran kadim bir medeniyet projesinin uzantısı mıdır?

Bu sorunun cevabı peşin bir hüküm olarak değil; devletin davranışlarını okumaya, iç yapısını kavramaya ve bölgesel yayılımını anlamaya yardımcı olan tarih, kimlik ve siyasetin üst üste binmiş katmanlarını anlama çabası olarak sunulmaktadır.

İşte bu kitap, ilk köklerden günümüze kadar uzanan tarihi süreci takip ederek, bu yapıyı parçalarına ayırmayı ve analiz etmeyi amaçlamaktadır.

1. Kısım: İslam Öncesi Pers – İmparatorluk Temelleri

1. Bölüm: İslam Öncesi Pers... İmparatorluk ve Ulusal Bilinç

İslam, Arap Yarımadası'nda ortaya çıkıp sınırlarının ötesine yayılmaya başlamadan önce, İran Platosu medeniyetleşme sürecinde ileri bir aşamaya ulaşmıştı. Bu coğrafya, sadece kabile topluluklarından veya birbirinden kopuk yerel birimlerden ibaret olmayıp; devlet, otorite, nizam ve çevre dünya hakkında net bir tasavvura sahip geniş bir imparatorluk sahasıydı.

İslam öncesi Pers dünyası, tarihte geçici bir durum değil; bölgede "merkezi devlet" kavramını şekillendiren birbiri ardına gelmiş imparatorluklar silsilesiydi. Bu süreç, Akamanışlar ile başlamış ve İslam fetihlerinin getirdiği büyük dönüşümden önceki medeniyet uzantısının son zirvesini teşkil eden Sasaniler ile devam etmiştir.

Bir Sınır Meselesinden Önce Bir Düşünce Olarak İmparatorluk

Eski Pers tecrübesinde devlet, sadece iktidar haritaları üzerinde çizilmiş coğrafi bir alan olarak anlaşılamaz. Çünkü "sınır" kavramının kendisi, geçici bir siyasi birim olmaktan ziyade; yönetimin, egemenliğin ve organizasyonun kapsamlı bir nizamı olarak "imparatorluk" fikrinin bir sonucudur.

Erken dönem Pers bilincinde imparatorluk, sadece toprak mantığı üzerine değil, "merkez" mantığı üzerine inşa edilmiştir. Bu, uç bölgelerin (periferi) kendisinden yönetildiği ve farklı halklar arasındaki ilişkinin tek bir sistem içinde yeniden formüle edildiği açık bir merkez noktasının varlığı demektir. Bu merkez, sadece siyasi bir başkent değil; kaosun dizginlendiği ve dünyaya kontrol edilebilir bir şekil verildiği "nizam" fikrinin sembolüydü.

Buradan hareketle, devletin gerçeğe verilen basit bir tepki değil, gerçeği yeniden şekillendiren bir araç olduğu fikri doğmuştur. Farklı halklar ve bölgeler kendi hallerine bırakılmaz; aksine, her parçasının bir işlevi olduğu ve her bölgenin iktidar hiyerarşisi içinde bir yerinin bulunduğu daha geniş bir yapıya entegre edilirler. Bu tasavvur, istikrarın ancak güçlü bir merkezi kontrol ile sağlanabileceğini ve çeşitliliğin ancak dağınık parçaları tek bir birimde toplayan katı bir sistemle yönetilebileceğini savunan erken dönem bir siyasi düşünce yapısı oluşturmuştur.

Bu bağlamda, imparatorluk genişlemesi sadece toprak veya zenginlik artırma arzusu değil; tam nizamın "merkezin azametini" ve onun organize etme yeteneğini yansıtacak kadar geniş olması gerektiğine dair içsel bir düşüncenin doğal uzantısıydı. Yani genişleme sadece harici bir hedef değil, devletin bizzat kendi anlamı hakkındaki dahili bir algının doğrudan sonucuydu.

Burada, geleneksel devlet ile imparatorluk devleti arasında temel bir fark ortaya çıkar: Geleneksel devlet doğal sınırlarında biterken; imparatorluk, merkez yönetebildiği ve kontrol edebildiği sürece sınırlarını sabit değil, genişletilebilir görür. Bu nedenle sınırlar, ayıran bir çizgi olmaktan çıkıp, merkezin gücüne veya zayıflığına göre değişen devingen bir alan haline gelir.

Eski Pers bilincinde bu fikir, çevre halkların tamamen bağımsız birimler olarak değil, siyasi ve askeri imkanlar elverdiğinde daha büyük bir sisteme dahil edilebilecek parçalar olarak görüldüğü derin bir dünya görüşüyle iç içe geçmiştir. Bu durum, imparatorluğu sadece tarihsel bir olay olmaktan çıkarıp dünyaya dair bir düşünme biçimi kılmıştır.

Zamanla bu vizyon, devletin zihinsel yapısının bir parçası haline gelmiştir; öyle ki artık soru "Devlet nerede bitiyor?" değil, "Merkez, etki alanını nasıl genişletebilir ve çevreyi kendi istikrarına hizmet edecek şekilde nasıl yeniden düzenleyebilir?" şekline dönüşmüştür.

Sonuç olarak, eski Pers imparatorluğu sadece uçsuz bucaksız sınırlardan ibaret değildi; her şeyden önce bir "nizam fikri"ydi. Dünyanın tek bir merkezden yönetilmesi gerektiğine, çeşitliliğin ortadan kaldırılmayıp yüksek bir otorite altında yeniden düzenlenerek dizginlenmesi ve yönlendirilmesi gerektiğine dair bir inançtı.

Akamanışlar'dan Sasaniler'e: Merkezi Devletin Evrimi

Akamanış Devleti'nden Sasani Devleti'ne geçiş, eski Pers siyasi tarihindeki en önemli aşamalardan birini temsil eder. Bu sadece bir hanedan değişimi değil, devlet kavramının kendisindeki kademeli gelişmeyi yansıtır: Nispeten esnek bir yönetime sahip geniş bir imparatorluktan; toplumu, otoriteyi ve kimliği daha sıkı bir kontrol altına alan daha sert ve merkeziyetçi bir modele geçiş.

Akamanış aşamasında, geniş ölçekli organize imparatorluk devletinin ilk emareleri ortaya çıkmış; Pers otoritesi çok çeşitli halkları ve kültürleri kapsayacak şekilde genişlemiştir. Ancak bu genişlik, doğası gereği çoğulculuğa ve yetki devrine dayalı bir yönetim biçimini zorunlu kılmıştır. Merkezin her zaman her detayı doğrudan kontrol edememesi nedeniyle, uç bölgelerin merkeze genel bağlılık çerçevesinde yerel sistemler ve bölgesel yönetimler aracılığıyla idare edilmesine dayanılmıştır.

Bu model, genişliğiyle güçlü ancak iç yapısıyla esnek bir devlet üretmiş; merkezi otorite sınırları içinde kültürel ve idari bir çeşitliliğe izin vermiştir. Akamanışların, aidiyetin artık sadece bir kabile veya şehirle sınırlı kalmayıp geniş bir imparatorluk birimiyle ilişkilendirildiği "uluslarüstü devlet" fikrinin bölgedeki ilk temellerini attığı söylenebilir.

Ancak zamanla, siyasi dönüşümler, iç ve dış çatışmalarla birlikte bu model çözülmeye başlamış; bu da devlet inşasında

daha disiplinli bir aşama olan Sasani dönemine zemin hazırlamıştır.

Sasani Devleti'nin kurulmasıyla birlikte amaç, sadece geniş bir imparatorluğu yönetmek değil; devlet kavramını içeriden daha tahkim edilmiş bir şekilde yeniden inşa etmek olmuştur. Burada merkeziyetçilik, kralın otoritesinin sadece siyasi bir yönetici olarak değil, tüm sistemin ekseni, birliği ve sürekliliğinin sembolü olarak büyük ölçüde güçlendirildiği daha belirgin ve sert bir biçim almıştır.

Bu aşamada yönetim artık uç bölgelere verilen geniş bir yetki devri değil; merkez ile toplum arasındaki ilişkilerin daha hassas bir şekilde düzenlendiği, toplumsal ve siyasi rollerin daha net tanımlandığı organize bir sistemin parçası haline gelmiştir. Bu durum, "geniş bir imparatorluktan", "içsel olarak organize edilmiş bir imparatorluk devletine" geçişi yansıtmaktadır.

Sasani dönemi aynı zamanda toplumsal hiyerarşi fikrinin derinleşmesine de tanıklık etmiştir. Sınıflar daha belirgin ve istikrarlı hale gelmiş, her kesimin devletin genel yapısı içinde belirlenmiş bir konumu olmuştur. Bu organizasyon sadece idari bir düzenleme değil; nizamın ancak rollerin net olması ve rastgele birbirine karışmamasıyla sürebileceğine dair daha geniş bir istikrar tasavvurunun parçasıydı.

Diğer taraftan, siyasi otorite ile dini meşruiyet arasındaki bağ güçlenmiş; din, devlet yapısını destekleyen temel bir unsur haline gelmiştir. Otorite ve inanç arasındaki bu iç içe

geçmişlik, merkezi devletin günlük siyaseti aşan sembolik bir boyuta sahip bir yapı olduğu fikrini pekiştirmiştir.

Böylece, Akamanışlar'dan Sasaniler'e geçiş, sadece hanedan bazlı bir değişim olarak değil; devlet düşüncesinin derinliğindeki bir dönüşüm olarak anlaşılabilir: Esnek yönetim ve çoğulculuğa dayanan geniş bir imparatorluk modelinden; toplumu, iktidarı ve kimliği tek bir tutarlı çerçevede dizginlemeyi amaçlayan daha merkeziyetçi ve katı bir modele geçiş.

Bu evrim, daha sonraki Pers siyasi bilincinde derin bir iz bırakacaktır; çünkü "güçlü merkezi devlet" fikrini yönetimin doğal modeli olarak kemikleştirmiştir. Bu fikir, İslam fethi ve sonrasındaki büyük dönüşümlere rağmen varlığını sürdürecek temel bir unsur olarak kalacaktır

Toplumsal Tabakalaşma ve Sistemin Yapısı

İslam öncesi Pers dünyasındaki toplumsal yapı, antik dünyanın en düzenli ve katı yapılarından biriydi. Buradaki tabakalaşma, pek çok toplumda görülen doğal bir sosyal ayrışma değil; bizzat devlet felsefesinin, düzen, istikrar ve otorite tasavvurunun asli bir parçasıydı.

Bu modelde toplum, kendi haline veya doğal akışına bırakılmamış; aksine, her bireyin ve grubun devlet hiyerarşisi içindeki yerini belirleyen net taksimatlara tabi tutulmuştur. Bu bölünme sadece ekonomik veya mesleki işlevlere değil;

toplumsal rol ile imparatorluk sistemi içindeki "meşruiyet" arasında bağ kuran daha geniş bir tasavvura dayanıyordu.

Toplum, her tabakanın aşılmaması veya başkasıyla karıştırılmaması gereken belirli bir işleve sahip olduğu bütünleşik bir yapı olarak anlaşılıyordu. Bu algı, tabakalaşmayı sadece idari bir düzenleme olmaktan çıkarıp devlet fikrinin bir parçası haline getirmiştir. Öyle ki istikrar, rollerin değişiminin veya yeniden dağıtımının değil, aksine rollerin "sabitliğinin" doğrudan bir sonucu olarak görülüyordu.

Bu piramidin zirvesinde, kral ve siyasi-askeri otoriteyle bağlantılı seçkinlerden oluşan yönetici sınıf yer alıyordu. Onları, sistemin sembolik meşruiyetini desteklemede kritik rol oynayan din adamları takip ediyordu. Ardından devletin ve kurumlarının yönetimini üstlenen soylular ve bürokratlar sınıfı geliyor, piramidin tabanında ise toplumun genelini oluşturan köylüler ve zanaatkarlar yer alıyordu.

Bu derecelendirme (hiyerarşi) esnek olmayıp yarı-kapalı bir karakter taşıyordu. Tabakalar arası geçişin oldukça kısıtlı olması, bireyin toplumsal konumunun sadece bir yerleşim değil, aynı zamanda kozmik ve sosyal düzenin bir parçası olduğu fikrini pekiştirmiştir.

Tabakalaşmaya dair bu derin anlayış, devleti şekilsel olarak daha istikrarlı kılmış; ancak aynı zamanda sosyal değişime kapalı, rollerin dondurulmasına dayalı nispeten statik bir yapı yaratmıştır. Bu noktada birey ile devlet arasındaki ilişki, açık

bir müzakere ilişkisi değil, önceden belirlenmiş bir sistem içerisindeki "tabiyet" ilişkisiydi.

Bu sınıfsal sistemin siyasi yapıdan kopuk olmadığını, aksine onun bir uzantısı olduğunu belirtmek gerekir. Güçlü merkezi devlet, kolayca denetlenebilen, yönetilebilen ve otoritenin tartışmasız bir merkezde korunduğu titizlikle organize edilmiş bir topluma ihtiyaç duyuyordu. Ayrıca bu sistem, istikrarın eşitlik veya benzerlik yoluyla değil, her grubun bütüne hizmet eden özel bir role sahip olduğu "organize edilmiş farklılık" yoluyla sağlanacağı fikrini yerleştirmiştir. Bu tasavvur, güçlü sosyal düzenin mutlak eşitlik veya kaynaşma değil, hiyerarşi üzerine kurulu olduğu düşüncesini pekiştirerek Pers siyasi bilincinde uzun vadeli bir iz bırakmıştır.

Devlet Yapısının Bir Parçası Olarak Din

İslam öncesi Pers dünyasında din, siyasetten veya toplumdan kopuk bağımsız bir alan değil; devlet yapısıyla iç içe geçmiş, meşruiyet ve istikrar sisteminin temel taşıydı. İnanç, saf bireysel veya ruhani bir mesele olarak değil; otoriteyi tahkim eden, toplumu düzenleyen ve yönetime sembolik bir boyut katan sistem içi işlevsel bir unsur olarak görülüyordu.

Bu bağlamda Zerdüştlük, özellikle Sasani döneminde devlet kurumlarıyla sıkı bir bağ kurarak en belirgin inanç çerçevesini oluşturmuştur. Din adamları sadece ibadetle uğraşan kişiler değil; meşruiyet fikrinin yerleşmesine katılan, mevcut sisteme

dini bir yorum getirerek siyasi otoriteyi kutsallık ve kozmik bir anlamla çevreleyen idari ve sembolik yapının bir parçasıydılar.

Din ve devlet arasındaki bu iç içe geçmişlik, "yönetici" ile "dini meşruiyetin" birbirinden keskin hatlarla ayrılamadığı bir model üretmiştir. Otorite, sadece dahili siyasi dengelerin bir sonucu olarak değil, daha geniş bir kozmik düzenin uzantısı olarak anlaşılıyordu. Dolayısıyla kral, sadece devlet işlerini yürüten bir yönetici değil; dünyevi güç ile sembolik anlamın kesiştiği düzen merkezinin bir simgesiydi.

Bu birleşme, devlete toplumsal ve siyasi düzeni tesis etmede ek bir güç sağlamıştır; zira itaat, sadece siyasi bir yükümlülük değil, aynı zamanda düzen ve evren hakkındaki dini tasavvurun bir parçası haline gelmiştir. Burada devlet, bir yönetim aygıtı olmanın ötesine geçerek insan, toplum ve otorite arasındaki ilişkiyi tek bir bütünleşik çerçevede düzenleyen kapsamlı bir yapıya dönüşmüştür.

Buna karşın, din ve devlet arasındaki bu derin bağ, daha sonra ruhani alanı siyasi alandan ayırmayı zorlaştırmıştır; çünkü her ikisi tarihsel olarak tek bir yapıda düğümlenmişti. Bu durum, İslam'ın gelişiyle bölge köklü bir dönüşüme girdiğinde önemli bir etki bırakacaktır. İnanç ve otorite arasındaki ilişkinin biçimi değişse de, dinin siyasi yapı içerisinde istihdam edilmesi fikri tamamen ortadan kalkmayacaktır.

Pers Dünyası ve Çevre Dünya: Merkez ve Periferi Bakışı

Eski Pers siyasi bilincinde dünya, eşit halklar ve devletlerden oluşan bir alan olarak değil; "Merkez" ve "Periferi" (Uçlar/Çevre) fikrine dayanan zımni bir taksimatla algılanıyordu. Bu tasavvur sadece coğrafi bir yansıma değil; otoritenin coğrafyayla, organizasyonun ise benzerlikten ziyade hiyerarşiye dayalı bir dünya görüşüyle harmanlandığı imparatorluk tecrübesinin bir sonucuydu.

Bu çerçevede Pers dünyası kendisini sadece propaganda amaçlı bir üstünlükle değil; çevresindeki dünyayı düzenleyen bir "nizam noktası" olarak görüyordu. Buradaki "Merkez", sadece siyasi bir başkent değil; kararın verildiği, nizamın kaynağı olan ve çevreyle ilişkilerin yeniden tanımlandığı odak noktasıydı.

İmparatorluk bilincinde periferi (uç bölgeler), her zaman tamamen bağımsız birimler olarak değil; merkeze olan yakınlık ve organizasyon derecesine göre değişen halkalar olarak anlaşılıyordu. Bazı bölgeler doğrudan devlet sisteminin içindeyken, diğerleri nüfuz, etki veya dolaylı bağlılık ilişkileriyle merkeze eklemlenmişti.

Bu anlayış, halklar arasındaki ilişkilerin yatay ve eşit değil, merkeze yakınlık ve bağlılık gücüne göre kademelendiği dikey bir ilişki biçimi doğurmuştur. Bu manada coğrafya sadece bir toprak parçası değil, aynı zamanda bir nüfuz ve anlam haritasıydı.

Merkeziyetçilik bilinci, çok çeşitli halkları ve kültürleri anlama ve yönetme araçları geliştirmek zorunda kalan geniş imparatorluk tecrübesinin uzun vadeli bir ürünüydü. Zamanla bu idari anlayış; bir yanda güç ve organizasyon, diğer yanda merkeziyetçilik ve meşruiyet arasında bağ kuran daha derin bir dünya tasavvuruna dönüşmüştür.

Ancak bu tasavvur, organizasyonel gücüne rağmen içinde gelecekteki gerilimlerin tohumlarını da barındırıyordu; çünkü merkez ile çevre arasında eşitliğe değil, kademelenmeye dayalı eşitsiz bir ilişki kurmuştu. Tarihsel koşulların değişmesi ve bölgede yeni güçlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bu vizyonun kendisi, haritaları değişen dünyada Pers dünyasının konumunu yeniden tanımlama mücadelesinin bir parçası haline gelecektir.

Sonuç olarak, eski Pers bilincindeki merkez ve periferi bakışı sadece idari bir sistem değil, dünyaya dair bir düşünme biçimidir. Bu biçim, siyasi ve kültürel hafızada uzun vadeli izler bırakacak ve tarihin sonraki aşamalarında farklı formlar altında varlığını sürdürecektir.

Sadece Bir Devlet Olarak Değil, Birikimli Bir Bilinç Olarak İslam Öncesi Pers

İslam öncesi Pers dünyası, sadece birbirini takip edip sona eren devletler silsilesine veya genişleyip çöken bir imparatorluğa indirgenemez. Zira böyle bir anlayış, Pers dünyasını dar bir siyasi çerçeveye hapsederken; yüzyıllarca süren imparatorluk tecrübesiyle şekillenen ve kademeli olarak birikimli bir

medeniyet bilincine dönüşen o derin zihinsel yapıyı göz ardı eder.

Görünen suretiyle devlet sürekli bir değişim içindeydi: Hanedanlar yükselip çöküyor, sınırlar genişleyip daralıyor, dahili ve harici çatışmalar iktidarı yeniden şekillendiriyordu. Ancak bu nispeten hızlı siyasi değişimin gerisinde, çok daha sabit ve süreklilik arz eden bir unsur vardı: Devlet, otorite ve nizamın bizzat kendisine dair düşünme biçimi.

Bu birikimli bilinç, birbiriyle iç içe geçmiş birkaç temel unsur vasıtasıyla şekillenmiştir: Uzun süreli merkezi yönetim tecrübesi, toplumsal sınıfsal sistem, din ile siyasi meşruiyetin iç içe geçmesi ve dünyayı organize bir merkez ile onun yörüngesinde dönen uç bölgeler (periferi) olarak gören imparatorluk bakışı. Bu unsurlar birbirinden kopuk olmayıp; toplumun nasıl yönetileceği ve dünyanın nasıl anlaşılacağına dair kapsamlı bir tasavvur oluşturmak için birlikte işliyordu.

Zamanla bu unsurlar sadece siyasi organizasyon araçları olmaktan çıkıp, Pers toplumunun "kolektif hafızasının" bir parçası haline gelmiştir. Yani güçlü merkezi devlet fikri, artık sadece tarihsel bir tecrübe değil; gerçeğin kendisiyle ölçüldüğü ve tarihin kendisiyle anlaşıldığı zihinsel bir model (paradigma) olmuştur.

Bu nedenle, İslam öncesi Pers dünyasından bahsettiğimizde, sadece askeri bir yenilgiyle sona ermiş siyasi bir varlıktan değil; üst üste binerek otoriteye, kimliğe ve nizama dair bir bakış açısı oluşturan entelektüel ve kültürel bir katmandan bahsediyoruz demektir. Bu düşünce biçimi belirli bir hükümdara veya döneme bağlı kalmamış; aksine bunları aşarak

toplumun kendisini ve çevresini anlamlandırmasına rehberlik eden genel bir çerçeve olarak varlığını sürdürmüştür.

Pers vakasındaki sürekliliğin gücü de buradan anlaşılabilir: Devlet çöktüğünde bile, onu üreten zihinsel yapı onunla birlikte çökmemiştir. Bilakis bu bilinç, derinlerde bir yerde, gerek daha sonraki İslam devleti bünyesinde gerekse onu takip eden tarihi aşamalarda yeni bağlamlar içinde yeniden şekillenmeyi bekleyerek mevcudiyetini korumuştur.

Bu anlamda İslam öncesi Pers dünyası, sadece kapanmış bir evre değil; devlet ve otorite biçimleri değişse bile etkinliğini sürdüren bir medeniyet bilincinin uzun vadeli kuruluş aşamasıdır. Bu bilinci anlamak, onun farklı bağlamlarda yeniden üretimini göreceğimiz sonraki dönüşümleri kavramak için elzemdir.

Bölüm Özeti

İslam öncesi Pers dünyası, antik tarihin sıradan devletlerinden biri veya sadece askeri yıkımla son bulmuş bir imparatorluk değildir; o, kendine has bir siyasi, sosyal ve kültürel bilinç tarzının şekillendiği bütünleşik bir medeniyet tecrübesidir.

Bu bilinç, birkaç temel sütun üzerine inşa edilmiştir: Güçlü merkezi devlet, organize edilmiş sınıfsal toplumsal yapı, din ile otorite arasındaki iç içe geçmişlik ve merkez-periferi esasına dayalı dünya görüşü. Bu unsurların yüzyıllar boyunca birikmesiyle, bunlar artık sadece yönetim araçları olmaktan çıkıp Pers toplumunun yerleşik zihinsel yapısına dönüşmüştür.

Dolayısıyla, İslam öncesi Pers dünyasını anlamada asıl olan, hanedanlar aracılığıyla değişen devlet biçimi değil;

hükümdarların ve sınırların ötesinde sabit kalan bu "birikimli bilinçtir". Bu bilinç; devleti dünyanın organize edici merkezi, nizamı otorite ve toplumdaki hassas bir hiyerarşi, istikrarı ise mutlak eşitliğin değil disiplinin bir ürünü olarak görür.

Bu bilinç, Sasani Devleti'nin yıkılışıyla son bulmamış; aksine İslam'ın gelişiyle tamamen farklı bir çerçeve içinde yeni bir tarihi aşamaya taşınmıştır. Orada bu bilinç, yeniden şekillenme, uyum sağlama ve istihdam edilme süreçlerinden geçeceği yeni bir bölüme başlayacaktır.

2. Bölüm: Akamanış İmparatorluğu... Pers Yayılmacılığının İlk Modeli

Akamanış Devleti'nin kuruluşu, eski Pers tarihinde büyük bir kurucu anı temsil eder. Bu, sadece ilk organize yönetim tecrübesi olması bakımından değil; aynı zamanda sistematik genişleme ve insani çeşitliliği tek bir merkezi otorite çerçevesinde yönetme esasına dayanan bütünleşik bir siyasi proje olarak "Geniş İmparatorluk" fikrinin ilk net formülasyonu olması bakımındandır.

Akamanışlar, sadece bölgesel çevrelerinde yükselen bir devlet değil; siyasi düşünce biçiminde niteliksel bir dönüşümdü. Zira Pers dünyası, sınırlı etkiye sahip yerel veya bölgesel bir yapı olmaktan çıkıp; geleneksel coğrafi sınırları aşan ve çok sayıda halkı tek bir bünyede toplayan küresel hırslara sahip bir yönetim projesine evrilmiştir.

Yerel Topluluklardan İmparatorluk Projesine

Akamanış Devleti'nin kuruluşundan önce İran Platosu, daha sonra tanıyacağı anlamda birleşik bir siyasi varlık teşkil etmiyordu. Bölge; geniş bir coğrafi alanda hareket eden ancak siyasi olarak tek bir net merkez altında disipline edilmemiş kabile toplulukları, yerel krallıklar ve rakip bölgesel güçlerden oluşan bir mozaik halindeydi. Bu gerçeklik, bölgenin tamamına tek bir yönetim modeli dayatabilecek merkezi bir otoritenin yokluğu nedeniyle, doğal bir siyasi çoğulculuk durumu doğurmuştu.

Ancak Akamanışların yükselişiyle gelen dönüşüm, sadece bir parçalanmışlık halinden siyasi birlik haline geçiş değil; devletin bizzat tasavvur edilme biçimindeki daha derin bir değişimdi. Kademe kademe yeni bir fikir şekillenmeye başladı: Güç, sadece belirli bir coğrafi alanı kontrol etmekle değil; bizzat bu "çeşitliliği" organize edilmiş tek bir sistemin parçasına dönüştürebilme yeteneğiyle ölçülür.

Bu dönüşüm, devletin artık "kapalı sınırlar" mantığı üzerine değil, coğrafyanın merkezin yönetim ve kontrol kapasitesine göre yeniden şekillendirilebildiği "organize genişleme" mantığı üzerine inşa edilmesi anlamına geliyordu. Burada, sınırlı bir yerel yapıdan; farklılığı ortadan kaldırılması gereken bir sorun olarak değil, kapsanması ve yönetilmesi gereken bir gerçeklik olarak gören geniş bir imparatorluk projesine geçiş başlar.

Bu bağlamda hedef artık halkları tek bir kültürel modelde birleştirmek değil; her bölgenin yerel hususiyetini koruyan ancak nihayetinde onları tek bir merkezi otoriteye bağlayan üst bir siyasi yapıya dahil etmekti. Bu model sadece idari bir çözüm değil, devlete dair daha derin bir fikrin yansımasıydı: İstikrar, türdeşlik (homojenlik) yoluyla değil, çeşitliliğin net bir otorite hiyerarşisi içinde organize edilmesiyle sağlanır.

Buradan hareketle, Akamanış projesinin başlangıcının sadece yeni bir devlet kurmak değil, dünyanın bu bölgesinde devletin anlamını yeniden tanımlamak olduğu anlaşılabilir. Siyaset, yerel yönetim düzeyinden; merkezin organize etme ve dizginleme yeteneği olduğu sürece tüm halkların ve bölgelerin tek bir sisteme dahil olabileceği kapsamlı bir dünya vizyonu düzeyine taşınmıştır.

Bu erken dönem dönüşüm, daha sonraki aşamalarda gelişecek ve devam edecek olan Pers İmparatorluğu fikrinin sadece tarihsel bir olay olarak değil, bir siyasi düşünce kalıbı olarak temelini oluşturacaktır.

İmparatorluk Yönetimi ve Geniş Yönetim Modelinin Tesisi

Akamanış Devleti'nin genişlemesiyle birlikte temel zorluk, artık sadece yeni topraklar üzerinde askeri kontrol sağlamak değil; dil, kültür, gelenek ve yerel sistemler bakımından farklılık gösteren bu devasa uzantının nasıl yönetileceği meselesiydi. Tam bu noktada, geleneksel küçük devlet fikrini

aşan ve "yönetilebilir imparatorluk" kavramına yönelen yeni bir idari modelin hatları netleşmeye başladı.

Bu bağlamda yönetim, sadece emirleri yerine getiren bürokratik bir aygıt değil; coğrafi ve insani çeşitliliği tek bir merkezden dizginlenebilir bir sisteme dönüştürmeyi amaçlayan bütünleşik bir yapıydı. Bu sebeple devlet, tarihsel olarak "eyalet sistemi" (Satraplık) olarak bilinen geniş idari taksimatlara dayanmış; her eyaletin doğrudan imparatorluk merkezine bağlı yerel bir vali tarafından yönetilmesi esas alınmıştır.

Bu model, yerel kimliklerin yok edilmesi veya tek tip bir yaşam tarzının dayatılması üzerine değil; aksine, bu çeşitliliğin varlığının tanınması, ancak devletin genel kontrolü altında kalmasını sağlayacak üst bir siyasi çerçeveye oturtulması üzerine inşa edilmiştir. Başka bir deyişle amaç, herkesi tek bir kalıba dökmek değil; onları, iç yapılarını tamamen bozmadan yönetilmelerine imkan tanıyan bir sisteme dahil etmekti.

Burada Akamanış tecrübesinin merkezi bir fikri ortaya çıkar: Güç, benzerlik dayatmakta değil, farklılığı yönetebilme yeteneğindedir. İmparatorluğun birbirinin aynısı halklara değil, nihai noktada en üst siyasi merkezde birleşen bir sadakat sistemine ihtiyacı vardı.

Bu merkez, sadece coğrafi bir başkent değil; otorite, vergi ve büyük kararların akışını kontrol eden bir organizasyon düğümüydü. Günlük işlerin yönetiminde ise uç bölgelere (periferi) belirli bir esneklik alanı bırakılmıştı. Merkeziyetçilik

ile kısmi yerelleşme arasındaki bu denge, devlete muazzam genişliğine rağmen varlığını sürdürme kabiliyeti kazandırmıştır.

Ancak bu idari model tamamen tarafsız değildi; başarılı bir devletin, çeşitliliği kontrolü kaybetmeden bünyesinde barındırabilen devlet olduğu yönünde bir siyasi düşünce kalıbı oluşturmuştur. Zamanla bu durum sadece bir yönetim tarzı olmaktan çıkıp, genel siyasi kültürün bir parçasına, yani devletin bizzat ne olması gerektiğine dair bir anlayış biçimine dönüşmüştür.

Sonuç olarak Akamanışların sadece geniş bir yönetim aygıtı icat etmekle kalmadıkları, aynı zamanda geniş organizasyonu ve disipline edilmiş çeşitliliği devletin varlık ve beka şartı olarak gören bir imparatorluk modelinin temelini attıkları söylenebilir. Bu modelin izleri, sonraki yüzyıllar boyunca Pers siyasi bilincinde etkisini sürdürecektir.

Askeri Bir Hareket Değil, Bir Devlet Mantığı Olarak Genişleme

Akamanış tecrübesinde genişleme; sadece bir dizi askeri sefer veya bölgesel güç mücadelesinin sonucu olarak değil, bizzat "devlet mantığının" bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Yani genişleme, devlete zaman zaman dışarıdan dahil olan bir olay değil; devletin kendisine ve dünyadaki rolüne dair düşünme biçiminin doğal bir uzantısıydı.

Bu modelde devlet, sadece sahip olduğu mevcut topraklarla değil, yeni alanları sürekli olarak kendi siyasi ve idari etki alanına dahil etme kapasitesiyle tanımlanır. Nüfuz alanı genişledikçe, devletin kendisini -diğer yerel varlıklar arasında sıradan bir yapı olarak değil- çevresini organize etme yeteneğine sahip bir merkez olarak görme fikri pekişmiştir.

Bu tasavvur, genişlemeyi belirli bir anla sınırlı kalmayan, sürekli bir süreç haline getirmiştir. Genişleme, kazanılıp etkisi biten bir zafer değil; yeni bölgelerin ve halkların tek bir bünye içinde yeniden bütünleştirildiği uzun bir yoldur. Dolayısıyla, imparatorluk sahasına dahil olan her yeni eyalet, sınırlara eklenen basit bir coğrafi parça değil, devlet fikrinin bizzat yeniden üretiminin bir parçasıdır.

Burada, bu genişlemenin mevcut varlıkların kökünü kazıma veya onları tamamen yok etme fikrine değil, daha büyük bir siyasi hiyerarşi içinde yeniden organize edilmesine dayandığını idrak etmek önemlidir. İmparatorluk sahasına giren toplumların kimlikleri tamamen silinmez; ancak merkezle olan ilişkileri, genel yönelimlerini kontrol eden daha geniş bir sistemin parçası olacak şekilde yeniden formüle edilir.

Genişlemeye dair bu anlayış, geleneksel savaş kavramından kökten ayrılır. Çünkü burada savaş kendi başına bir amaç değil, daha geniş ve daha organize yeni bir siyasi alan yaratmanın aracıdır. Bu nedenle, Akamanış modelinde askeri gücün bir gaye değil; içe kapanma yerine yayılma yoluyla sürdürülebilir

bir imparatorluk inşa etme projesinin bir aracı olduğu söylenebilir.

Zamanla bu mantık genel siyasi bilincin bir parçası haline gelmiş; devlet artık sadece sınırlarını koruma yeteneğiyle değil, bu sınırları sürekli olarak yeniden tanımlama kabiliyetiyle ölçülür olmuştur. Böylece genişleme, harici bir eylemden, devletin kendisini ve dünyadaki rolünü anlamlandırmasındaki dahili bir ilkeye dönüşmüştür.

Halkların Çeşitliliği ve Otoritenin Birliği

Akamanış modelini niteleyen en belirgin özelliklerden biri; dil, adet, gelenek, toplumsal yapı ve düşünce biçimi bakımından birbirinden son derece farklı halkların yaşadığı devasa bir coğrafyayı yönetmiş olmasıdır. Bu çeşitlilik devlet içinde bir istisna değil, imparatorluğun ilk anlarından itibaren üzerine inşa edildiği temel kuraldı.

Ancak bu modelde dikkat çekici olan sadece bu çeşitliliğin varlığı değil, ona yaklaşım biçimidir. Devlet, tüm bu farklılıkları tek bir katı kalıpta eritmek yerine farklı bir ilkeye dayanmıştır: Yerel çeşitliliği, en üst merkezi otoriteye tabi olan birleşik bir siyasi çerçeve içinde muhafaza etmek.

Bu durum, devletin birliğinin tam manasıyla kültürel veya sosyal bir birlik değil, öncelikle siyasi ve idari bir birlik olduğu anlamına gelir. Farklı halkları birbirine bağlayan ölçüt kendi aralarındaki benzerlik değil, hepsinin yönetimin genel

çerçevesini belirleyen ve otoritenin yönlerini dizginleyen tek bir merkeze olan bağlılığıdır.

Buradan hassas bir denklem doğmuştur: Tabanda çeşitlilik, zirvede birlik. Yerel toplumlar dilde, adetlerde ve iç organizasyonda belirli bir ölçüde kendi hususiyetlerini korumuşlar; ancak nihayetinde imparatorluk merkezinden yönetilen tek bir sistemin yörüngesinde hareket etmişlerdir.

Bu modelin uygulanması kolay değildi; zira bir yandan farklılıkların yönetiminde yüksek düzeyde bir esneklik, diğer yandan merkezin otoritesini tesis etmede güçlü bir kararlılık gerektiriyordu. Çeşitliliğe izin vermek ile devletin parçalanmasını önlemek arasındaki denge, bu sistemin en önemli imtihanlarından biri olmuştur.

Zamanla bu yönetim biçimi sadece idari bir mekanizma olmaktan çıkıp devletin genel siyasi kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Yani farklı halkların tek bir varlık içinde bulunabilmesi fikri artık bir çelişki olarak değil, geniş imparatorlukların yönetimindeki doğal bir tarz olarak görülmeye başlanmıştır.

Pers İmparatorluk Bilincinin Tohumları

Akamanış tecrübesiyle birlikte sadece geniş nüfuz alanına sahip bir devlet oluşmamış; aynı zamanda kademeli olarak "Pers İmparatorluk Bilinci" olarak tanımlanabilecek özel bir siyasi algı tarzı kristalleşmeye başlamıştır. Bu bilinç, yazılı bir teori veya doğrudan bir entelektüel söylem değil; geniş ve

karmaşık bir coğrafi alanda hüküm sürme, genişleme ve çeşitliliği yönetme deneyiminin uzun süreli birikiminin bir sonucuydu.

Bu bilincin özünde devlet fikri, net sınırlarla çevrili yerel ve kısıtlı bir varlık olma şeklindeki geleneksel anlamını aşmaya başlamıştır. Devlet, artık çok sayıda halkı ve bölgeyi tek bir merkezi otorite altında organize edebilen güçlü bir yapıya dair daha geniş bir tasavvura dönüşmüştür. Burada artık soru sadece devletin sınırlarıyla ilgili değil, bizzat "siyasi alan" kavramını yeniden şekillendirme yeteneğiyle ilgilidir.

Siyasi algıdaki bu dönüşüm, imparatorluğu idari bir birim olmanın ötesine taşıyarak; güç, istikrar ve nizamın anlamının ölçüldüğü zihinsel bir model haline getirmiştir. Güç artık sadece askeri kapasiteyle değil, bu geniş çeşitliliği çöküşe veya parçalanmaya izin vermeden yönetebilme kabiliyetiyle anlaşılır olmuştur.

Buradan itibaren, imparatorluk merkezinin -sadece belirli sınırlar içindeki bir başkent olarak değil- çevresindeki siyasi dünyayı düzenleyen bir odak noktası olarak görüldüğü derin bir merkeziyetçilik duygusu şekillenmeye başlamıştır. Buna karşılık uç bölgeler (periferi), merkeze olan yakınlık veya uzaklık dereceleri değişse de nihayetinde ona bağlı kalan işlevsel bir ilişki ağı içinde tanımlanmıştır.

Bu bilinç başlangıçtan itibaren sabit veya tamamlanmış olmayıp, tarihsel tecrübenin kendisi aracılığıyla sürekli bir oluşum halindeydi. Her yeni genişleme, her yeni idari sistem

ve farklı halkları yönetme biçimi, bu birikimli zihinsel yapıya yeni bir katman eklemiştir.

Zamanla imparatorluk, sadece başarılı bir yönetim tecrübesi olmaktan çıkıp; dünyaya, devlete ve topluma dair daha geniş bir tasavvurun kaynağı haline gelmiştir. Bu tasavvur, geniş organizasyonu ve disipline edilmiş çeşitliliği bir istisna değil, güçlü devletin doğal formu olarak görür.

Böylece Akamanış tecrübesi, Pers dünyasının sadece siyasi bir varlık olmaktan çıkıp; devletler, hanedanlar ve tarihsel koşullar değişse bile etkisi devam edecek olan uzun vadeli bir imparatorluk bilincinin taşıyıcısına dönüştüğü an olarak kabul edilebilir.

Bölüm Özeti

Akamanış İmparatorluğu, sadece geniş sınırlara sahip ilk büyük devlet olması bakımından değil; bölgedeki imparatorluk düşüncesinin temel hatlarını erkenden formüle eden model olması bakımından Pers tarihinde kurucu bir anı temsil eder.

Akamanışlarla birlikte Pers dünyası, yerel siyasi çoğulculuktan; organize genişleme, insani çeşitliliği yönetme ve heterojen bir coğrafyayı dizginleyebilen merkezi bir otorite inşa etme esasına dayalı geniş bir devlet projesine geçmiştir. Bu dönüşüm sadece askeri veya idari bir başarı değil, devletin kendisine ve dünyadaki rolüne dair algısındaki daha derin bir değişimdi.

Genişleme artık müstakil bir askeri eylem olmaktan çıkıp devlet mantığının bir parçası haline gelmiş; çeşitlilik sona erdirilmesi gereken bir sorun değil, tek bir siyasi yapı içinde organize edilmesi gereken bir gerçeklik olarak görülmüştür. Otorite ise farklı halklar ve bölgeler arasındaki ilişkinin dengesini kontrol eden merkezi bir noktada toplanmıştır.

Bu tecrübenin birikmesiyle birlikte; gerçek gücün içe kapanmada değil yayılma kapasitesinde, mutlak benzerlikte değil farklılıkların tek bir çerçevede yönetilmesinde yattığını savunan bir imparatorluk bilinci kademeli olarak şekillenmiştir.

Böylece Akamanış tecrübesi tarihsel yıkılışıyla sona ermemiş; aksine Pers medeniyetinin zihinsel ve siyasi yapısında varlığını sürdürerek, İslam sonrası bölgede yaşanacak büyük dönüşümler de dahil olmak üzere tarihin sonraki aşamalarının üzerine inşa edileceği derin köklerden biri haline gelmiştir.

Akamanışlar'dan Sasaniler'e: İmparatorluk Devletinin Evrimi

Akamanış Devleti'nden Sasani Devleti'ne geçiş, eski Pers tarihindeki en önemli dönüşüm süreçlerinden birini temsil eder. Bu sadece bir hanedan değişimi veya yönetici ailelerin farklılaşması değil; bizzat imparatorluk devletinin yapısındaki, otoritenin anlaşılma, organize edilme ve zaman içinde yeniden üretilme biçimindeki kademeli bir evrimi yansıtması bakımından kritiktir.

Akamanışlar ile Sasaniler arasında, Pers coğrafyasının yeni güçlerin yükselişine, diğerlerinin gerileyişine, imparatorlukların parçalanışına ve değişken yönetim modellerinin ortaya çıkışına tanıklık ettiği yüzyıllar süren uzun siyasi, toplumsal ve dini dönüşümler yer almaktadır. Buna rağmen, bu farklı aşamaları birbirine bağlayan görünmez bir sicim mevcudiyetini korumuştur: Kendisini coğrafi ve siyasi alanın düzenleyici ekseni olarak gören geniş merkezi devlet fikrinin sürekliliği.

Hanedan Değişimlerine Rağmen İmparatorluk Fikrinin Sürekliliği

Akamanışların Makedonya istilasıyla yıkılmasından sonra bölgenin Helenistik dönemden ve ardından Part yönetiminden geçmesine rağmen, imparatorluk fikri Pers siyasi bilincinden silinmemiştir. Aksine bu fikir, kültürel ve siyasi yapıda saklı kalarak yeniden etkinleşmek için yeni koşulları beklemiştir.

Bu durum, sabit olanın devletin bizzat kendisi değil, devlete dair zihinsel model (paradigma) olduğu anlamına gelir: Geniş, merkeziyetçi, çok sayıda halkı ve bölgeyi yönetebilen bir devlet. Bu nedenle, daha sonra Sasani Devleti ortaya çıktığında boşluktan doğmamış; aksine önceki imparatorluk tecrübesinin unsurlarını daha katı ve organize bir biçimde yeniden bir araya getiren uzun bir siyasi hafızadan beslenmiştir.

Sasaniler ve İmparatorluk Merkezinin Yeniden İnşası

Sasani Devleti'nin kuruluşuyla birlikte, Pers devlet fikrinin kapsamlı bir yeniden tesis süreci yaşanmıştır. Hedef, sadece yerel bir siyasi yönetimi geri getirmek değil; içeride kendi nizamını dayatabilen, dışarıda ise büyük güçlerle rekabet edebilen, sınırları ve nitelikleri belirgin bir imparatorluk merkezini yeniden inşa etmekti.

Bu bağlamda; merkeziyetçiliğin pekiştirilmesi, hükümdar otoritesinin güçlendirilmesi ve idari yapının önceki dönemlere kıyasla daha katı bir şekilde yeniden organize edilmesi yönünde bariz bir eğilim ortaya çıkmıştır. Sasani Devleti, istikrarın ancak sınıflar, bölgeler ve eyaletler arasındaki dengeyi denetleyen güçlü bir merkez aracılığıyla sağlanabileceği fikrini yerleştirmeye çalışmıştır.

Burada önemli bir gelişim gözlemlenebilir: Akamanış tecrübesi çeşitliliği nispeten esnek bir biçimde yönetme eğilimindeyken; Sasani tecrübesi, devletin merkezi yapısını güçlendirerek ve idari-siyasi kontrol araçlarını yoğunlaştırarak bu çeşitliliği zapturapt altına alan daha sert bir modele yönelmiştir.

Tecrübe Birikimi ve Devlet Modeline Dönüşüm

Bu tarihsel süreci ayırt edici kılan husus, her aşamanın bir öncekinden kopuk olmaması, aksine onun üzerine inşa edilmesidir. Akamanış tecrübesi silinmemiş; örtük bir referans

noktasına dönüşmüş, sonraki tecrübe ise bu mirası yeni koşullar altında yeniden yorumlayıp formüle etmiştir.

Bu bakımdan Sasani Devleti, geçmişle bir kopuş değil; imparatorluk devleti fikrinin, özellikle komşu güçlerle rekabet ve iç zorluklar gibi yeni tarihsel dönemin doğasına uygun düzenlemelerle geliştirilmiş bir "yeniden üretimi" olarak anlaşılabilir.

Bu uzun süreli birikim, Pers modeline süreklilik kazandıran temel unsurdur. Burada devlet, sadece geçici bir siyasi varlık değil; otoritenin merkeziyetçiliği ve siyasi alanın genişliği şeklindeki ana cevheri koruyarak, zaman içinde kendisini farklı biçimlerde yeniden üreten dinamik bir yapı halini almıştır.

Paragraf Özeti

Akamanışlar'dan Sasaniler'e geçiş, sadece hanedanların değişmesi değil, imparatorluk devleti fikri içindeki bir evrim sürecidir. Geniş ve merkezi devlet fikri varlığını korumuş, ancak farklı tarihsel bağlamlar içerisinde yeniden şekillendirilerek yoğunlaştırılmıştır. Böylece Pers imparatorluk tecrübesi kesintiye uğramamış, kademeli bir gelişim sürdürerek Sasani döneminde daha olgun ve katı bir forma ulaşmıştır. Bu form, İslam'ın ortaya çıkışıyla yaşanacak büyük tarihsel dönüşüm öncesindeki Pers modelinin son aşamasını teşkil edecektir.

Sasani Devleti: Pers Merkeziyetçiliğinin Zirvesi

Sasani Devleti, İslam öncesi Pers imparatorluk modelinin gelişimindeki en eksiksiz ve olgun aşamayı temsil eder. Bu dönemde siyasi ve idari merkeziyetçilik fikri; organizasyon, katılık ve berraklık bakımından en üst seviyeye ulaşmıştır. Devlet artık sadece eyaletlerin yönetildiği geniş bir çerçeve olmaktan çıkmış; toplumu, otoriteyi ve dini tek bir bütünleşik sistem içinde yeniden şekillendiren, son derece uyumlu ve merkezi bir yapıya dönüşmüştür.

Bu modelde merkeziyetçilik sadece idari bir seçenek değil, devletin tüm kademelerine yön veren hakim bir ilke haline gelmiştir. Siyasi merkez artık sadece karar alma noktası değil; idari, askeri ve ekonomik tüm hatların devletin genel gidişatını kontrol eden tek bir noktaya yöneldiği bir meşruiyet, organizasyon ve denetim kaynağıdır.

Merkezi Devlet Fikrinin Derinleşmesi

Sasani tecrübesinde devlet, önceki dönemlere kıyasla kamusal hayatın ayrıntılarında çok daha belirgin bir varlık haline gelmiştir. İdari organizasyon artık sadece eyaletlerin bölünmesi ve valilerin atanmasıyla sınırlı kalmamış; merkezi çevreye (periferi) hassas ve kademeli bir biçimde bağlayan karmaşık bir kurumlar ve sınıflar ağına dönüşmüştür.

Bu idari karmaşıklık tesadüfi olmayıp, geniş ve heterojen bir alanı sıkı bir denetim altında tutmaya yönelik bilinçli bir çabayı

yansıtmaktadır. Yönetimin her kademesi bir üst denetime tabi tutulmuş ve her yerel otorite meşruiyetini doğrudan imparatorluk merkeziyle olan bağından almıştır.

Bu anlamda Sasani Devleti, geleneksel bir siyasi varlıktan ziyade, otorite ile organizasyonun iç içe geçtiği ve devleti günlük yaşamın detaylarından ayırmayı imkansız kılan "muazzam bir merkezi aygıt" niteliği kazanmıştır.

Otoritenin Toplumsal Yapı ile İç İçe Geçmesi

Sasani Devleti'ndeki merkeziyetçilik sadece siyasi alanla sınırlı kalmamış, bizzat toplumsal yapının kendisine de sirayet etmiştir. Toplum; rollerin, imtiyazların ve işlevlerin titizlikle belirlendiği net tabakalara ayrılmış, böylece her kesimin genel toplumsal piramit içinde belirli bir konuma sahip olması sağlanmıştır.

Bu organizasyon, sadece toplumsal gerçeğin bir yansıması değil; devletin istikrarı tesis etme ve iç dengeyi denetleme projesinin bir parçasıydı. Her tabaka genel sistem içinde belirli bir işlevi yerine getiriyor, bu da toplumun bizzat merkezi devlet yapısının bir uzantısı haline gelmesine neden oluyordu.

Böylece, devlet hakkında konuşmak toplum hakkında konuşmaktan ayrı düşünülemez hale gelmiş; zira her ikisi de merkezden yönetilen ve merkezin genel mantığına tabi olan tek bir sistemin parçası olmuştur.

Bir Dünya Görüşü Olarak Merkeziyetçilik

Bu aşamada merkeziyetçilik, sadece bir yönetim mekanizması olmaktan çıkıp dünyayı görme biçimine dönüşmüştür. Sasani Devleti kendisini devletler çevresi içindeki yerel bir varlık olarak değil; doğrudan coğrafi sınırlarını aşan bir etki ve uzantıya sahip medeniyet ve siyaset merkezi olarak görüyordu.

Bu tasavvur, dış dünya ile ilişkilerin her zaman "merkez ve periferi" (uç bölgeler) perspektifinden anlaşılmasını sağlamıştır. Bu bakış açısına göre çevre dünya; imparatorluk merkezinin çıkarları doğrultusunda düzenlenmesi, etkilenmesi veya dengelenmesi gereken bir alan olarak görülmüştür.

Bu şekilde merkeziyetçilik, dahili bir yapıdan; otoriteyi, siyaseti ve kimliği tek bir çerçevede birleştiren kapsamlı bir dünya vizyonuna evrilmiştir.

Büyük Dönüşüm Öncesi Modelin Nihayeti

Sasani Devleti, Pers imparatorluk modelinin gelişimindeki zirveyi temsil etmiş; ancak aynı zamanda dahili genişleme ve merkezi organizasyon kapasitesinin en üst sınırına ulaşmıştır. Merkeziyetçilik derinleştikçe daha karmaşık denetim araçlarına ihtiyaç duyulmuş; sistem genişledikçe dahili ve harici baskılara karşı daha hassas hale gelmiştir.

Devlet yapısındaki bu devasa birikim, bir sonraki aşamada dışarıdan gelecek büyük dönüşümlere karşı devleti daha kırılgan kılmıştır. Özellikle tüm bölgenin siyasi ve medeniyet

çerçevesini yeniden şekillendirecek yeni bir güç olarak İslam'ın ortaya çıkışı, bu hassasiyeti belirginleştirmiştir.

Paragraf Özeti

Sasani Devleti, siyasi, idari ve toplumsal merkeziyetçiliğin en üst seviyeye ulaştığı, devletin otoriteyi toplumla ve vizyonu dünyayla bütünleştiren eksiksiz bir sisteme dönüştüğü Pers imparatorluk modelinin zirvesini teşkil eder.

Ancak bu zirve noktası sadece bir güç göstergesi değil, aynı zamanda tarihsel bir modelin kemale erdiği andı. Bu model, kısa bir süre sonra bölgenin çehresini tamamen değiştirecek, Pers ve bölge tarihinde yeni bir sayfa açacak olan köklü bir dönüşümle karşı karşıya kalacaktır.

Zerdüştlük ve Kimlik İnşasındaki Rolü

Zerdüştlük, İslam öncesi Pers kimliğinin derin yapısının oluşmasına katkıda bulunan en önemli unsurlardan birini temsil eder. Bu rolü, sadece ruhani bir inanç sistemi olmasından değil; devlet, toplum ve otorite anlayışıyla iç içe geçmiş bir yapı olmasından kaynaklanır. Eski Pers bağlamında din, siyasetten kopuk bir alan değil; aksine ona anlam, meşruiyet ve dünyaya dair ahlaki bir tasavvur sunan temel sütunlardan biriydi.

Bu çerçevede Zerdüştlük, sadece insan ve tanrı arasındaki ilişkiye dayalı bireysel bir din değil; dünyayı hayır ile şer, düzen ile kaos, aydınlık ile karanlık arasındaki ikili (düalist) çatışma üzerinden açıklayan kapsamlı bir kozmik sistemdi. Bu

düalizm, dini semboller düzeyinde kalmamış; toplum, siyaset ve otoriteyi anlama biçimlerine de sirayet ederek hayata ve devlete dair genel düşünce yapısının bir parçası haline gelmiştir.

Dünyayı Anlamlandırma Sistemi Olarak Din

Zerdüştlükte dünya tarafsız bir alan olarak değil, karşıt güçler arasındaki daimi bir savaş meydanı olarak görülür. Bu tasavvur, siyasi ve toplumsal hayata net bir ahlaki boyut kazandırmıştır; zira otorite ve nizam, sadece birer düzenleme aracı olarak değil, kaosa karşı hayır güçlerinin bir uzantısı olarak anlaşılmıştır.

Bu anlayış, devleti sadece idari bir aygıt olmaktan çıkarıp, dünyadaki denge ve düzenin tesisine katkıda bulunan daha geniş bir kozmik sistemin parçası haline getirmiştir. Dolayısıyla siyasi otorite, kozmik düzeni kaosa karşı koruma fikriyle bağlantılı yarı-kutsal bir boyut kazanmıştır.

Dinin Siyasi Meşruiyetle İç İçe Geçmesi

İslam öncesi Pers tecrübesinde, din ve devlet arasındaki ayrım modern modellerdeki gibi keskin değildi. Aksine, siyasi otorite ile dini referans noktaları arasında derin bir iç içe geçmişlik söz konusuydu. Devlet, meşruiyetinin büyük bir kısmını dini nizamın hamisi ve onun pratik düzeydeki temsilcisi olmasından alıyordu.

Bu etkileşim, hükümdarı çoğu zaman sadece siyasi bir lider değil, bizzat kozmik düzenle bağlantılı, dünya içindeki hayır ve şer güçleri arasındaki dengeyi koruma sorumluluğunu taşıyan bir şahsiyet haline getirmiştir. Bu bağlamda din, bağımsız bir ruhani çerçeve olmanın ötesinde; devlet kavramının inşasında, konumunun, rolünün ve işlevinin belirlenmesinde aktif bir unsur olmuştur.

Toplumsal Düzeni Pekiştirme Aracı Olarak Din

Siyasi meşruiyetteki rolünün yanı sıra Zerdüştlük, mevcut toplumsal yapının sabitlenmesine de katkıda bulunmuştur. Dinin genel öğretileri, hüküm süren tabakalı sistemle uyum sağlamış; toplumsal farklılaşma, geçici bir insani eşitsizlik olarak değil, kozmik düzenin bir parçası olarak yorumlanmıştır.

Toplumsal hiyerarşinin bu dini yorumu, sosyal yapının istikrar kazanmasına yardımcı olmuş; bu yapıyı hızlı değişime açık insani bir inşa olmaktan ziyade, evrensel adaletin daha geniş bir sisteminin uzantısı gibi göstermiştir.

Din ve Pers Kimliği

Zamanla Zerdüştlük, Pers devleti içindeki "dinlerden biri" olmaktan çıkıp bizzat kimliğin bileşenlerinden biri haline gelmiştir. Düşünce biçiminin, dünya görüşünün, insan ile otorite ve toplum arasındaki ilişki anlayışının şekillenmesinde temel rol oynamıştır.

Din ile kimliğin bu denli bütünleşmesi, dini olanı kültürel veya siyasi olandan ayırmayı zorlaştırmıştır; zira tüm bu unsurlar birbirine bağlı tek bir sistem içinde işliyordu. Böylece din, Pers medeniyet hafızasının bir parçası haline gelerek; benlik algısının, dünyadaki konumun ve çevre güçlerle olan ilişkinin doğasının şekillenmesine hizmet etmiştir.

Paragraf Özeti

Zerdüştlük, İslam öncesi Pers dünyasında sadece bir inanç değil; devletin, toplumun ve kimliğin inşasında kurucu bir unsurdu. Dünyayı anlamak için kozmik bir çerçeve sunmuş, siyasi otoriteye meşruiyet sağlamış, toplumsal yapının sabitlenmesine katkıda bulunmuş ve genel Pers bilincinin oluşmasında derin izler bırakmıştır.

Bu anlamda din; kadim Pers kimliğinin nasıl şekillendiğini, otoritenin kutsalla, devletin ise evrensel dünya vizyonuyla nasıl iç içe geçtiğini anlamak için en önemli anahtarlardan biri haline gelmektedir.

Toplumsal Tabakalaşma ve Pers Devlet Yapısı

İslam öncesi Pers dünyasındaki toplumsal tabakalaşma, devletin üzerine inşa edildiği en temel sütunlardan biri kabul edilir. Bu yapı sadece toplumsal bir organizasyon değil, aynı zamanda yönetim biçiminin ve otorite anlayışının yapısal bir parçasıydı. Pers toplumu, eşit bireylerden oluşan bir kitle olarak değil; her kademesi devlet sistemi içinde belirli bir

işleve ve net bir konuma sahip olan titiz bir toplumsal piramit olarak yönetiliyordu.

Bu tabakalı düzen, arızi bir durum veya geçici bir siyasi koşulun sonucu değil; nizam ve istikrara dair genel bir tasavvurun uzun süreli bir uzantısıydı. Bu tasavvura göre sınıflar arası farklılaşma toplumsal bir kusur değil, devletin dengesinin ve bekasının temel şartıydı.

Devletin Uzantısı Olarak Toplumsal Piramit

Pers modelinde devlet toplumdan kopuk değildi; aksine toplumu yansıtıyor ve onu net bir hiyerarşik imgeyle yeniden üretiyordu. Piramidin tepesinde hükümdar ve onun idari-askeri çevresi yer alırken; onları soylular, din adamları ve büyük toprak sahipleri izliyor; ardından zanaatkârlar ve kâtiplerden oluşan orta tabakalar geliyor; en alt tabanda ise çiftçiler ve işçilerden oluşan geniş kitle yer alıyordu.

Bu kademelenme sadece ekonomik veya işlevsel bir bölünme değil, her tabakanın kolayca değiştirilemez bir role sahip olduğu ve her konumun genel varlığın istikrarına hizmet eden bir görev icra ettiği "doğal bir düzen" olarak anlaşılıyordu. Bu anlamda Pers tabakalaşması sadece otoritenin bir yansıması değil, toplumsal hiyerarşinin iç dengeyi sağlama ve kaosu önleme mekanizması olarak görüldüğü devlet anlayışının bir parçasıydı.

Sınıf ile Devlet İşlevi Arasındaki Bağ

Bu sistemin en belirgin özelliklerinden biri, toplumsal sınıf ile devlet içindeki işlevsel rol arasında kurulan sıkı bağdır. Toplumsal konum sadece sembolik bir statü değil, doğrudan yapılan işin türü, sahip olunan otorite ve tanınan imtiyazlarla ilintiliydi.

Bu bağ, toplumu genişletilmiş bir idari sisteme dönüştürmüş; rollerin hiyerarşik dağılımı devletin sürekliliğini ve istikrarını güvence altına almıştır. Örneğin kâtipler sadece basit memurlar değil, idari otorite yapısının bir parçasıydı; askeri sınıflar ise nizamın tesisi ve merkezin korunmasında devletin kolu görevini görüyordu. Böylece sınıf, sadece bir sosyal konum değil, bizzat devlet yapısının bir unsuru haline gelmiştir.

Tabakalı Sistemin Fikri Meşruiyeti

Bu hiyerarşi sadece kaba kuvvete dayanmıyor, ona meşruiyet kazandıran fikri ve dini bir tasavvura yaslanıyordu. Sınıflar arası farklılık, tarihsel veya ekonomik bir sonuçtan ziyade dünyanın doğal nizamının bir parçası olarak kavranıyordu.

Bu yorum, toplumsal eşitsizliği genel çerçeve içinde "makbul" kılıyordu; zira bu durum bir adaletsizlik olarak değil, devletin bekası için zaruri bir organizasyon olarak görülüyordu. Bu anlamda tabakalaşma sadece dayatılan bir gerçeklik değil, Pers toplumundaki "nizam felsefesinin" bir parçasıydı.

Siyasi İstikrar Aracı Olarak Tabakalaşma

Devlet perspektifinden bakıldığında, tabakalı sistem iç istikrarın korunmasında hayati bir rol oynamıştır. Her sınıf, toplumsal denetimin bir kademesini temsil ediyor; rollerin belirlenmesi ve gruplar arası gelişigüzel geçişlerin önlenmesi yoluyla kaosu asgari düzeye indirmeye katkı sağlıyordu. Ayrıca hiyerarşinin netliği, toplumsal gruplar arasındaki iç çatışmaların azalmasına yardımcı olmuştur; çünkü sınıflar arası sınırlar genel bir nizam çerçevesinde tanımlanmış ve çerçevelenmişti.

Paragraf Özeti

İslam öncesi Pers dünyasındaki toplumsal tabakalaşma, devlet yapısını anlamada merkezi bir unsurdur. Bu yapı sadece bir sosyal organizasyon değil, otorite ve nizam fikrinin doğrudan bir uzantısıdır. Devlet; toplumsal konum ile siyasi işlevi birbirine bağlayan, hiyerarşiyi istikrarın bir sapması değil şartı olarak gören genel bir tasavvur üzerine inşa edilen net bir toplumsal piramit üzerine kurulmuştur. Böylece Pers modelindeki tabakalaşma, sadece sosyal bir fenomen değil, etkileri sonraki tarihsel aşamalarda da Pers siyasi bilincinde devam edecek olan devlet felsefesinin bizzat kendisidir.

Pers Bilincinde “Kutsal Kral” Fikri

“Kutsal Kral” fikri, İslam öncesi Pers siyasi bilincinde merkezi bir konuma sahiptir. Kral, burada sadece devlet işlerini yürüten

dünyevi bir hükümdar değil; kendisine doğrudan siyaseti aşan bir meşruiyet bahşeden daha yüce bir kozmik nizamın parçası olarak görülmekteydi. Bu tasavvur, sembolik bir detay olmaktan ziyade, kadim Pers tecrübesinde otoritenin ve yönetim mahiyetinin anlaşılmasında kurucu bir unsur teşkil ediyordu.

Bu çerçevede krallık (meliklik), Pers tarihinin pek çok evresinde, hükümdarın sadece kaba kuvvetin bir temsilcisi değil, siyasi sistem ile kozmik sistem arasında bağ kuran bir "yüce meşruiyetin" taşıyıcısı olduğu fikriyle ilişkilendirilmiştir. Böylece otorite, artık sadece bir toplumsal sözleşme veya idari bir güç olarak değil, dünyanın genel nizamıyla bağlantılı daha derin bir anlamın uzantısı olarak kavranmaya başlanmıştır.

Kozmik Nizamın Uzantısı Olarak Otorite

Kadim Pers tasavvurunda dünya, tarafsız bir siyasi alan olarak değil; bir yanda hayır ve nizam güçleri, diğer yanda kaos ve düzensizlik arasındaki dengeye dayanan ahlaki ve sistemik bir yapı olarak idare ediliyordu. Bu çerçeve içerisinde kralın rolü, söz konusu dengeyi korumada temel bir unsur olarak belirir.

Kralın varlığı, sadece devletin yönetimi için siyasi bir zorunluluk değil, bizzat nizamın devamlılığı için bir şart olarak anlaşılıyordu. Yani güçlü bir merkezi otoritenin yokluğu, sadece siyasi düzeyde değil, bir bütün olarak dünya ölçeğinde kaosun geri dönme ihtimali olarak görülüyordu. Bu tasavvur krala, idari işlevin ötesine geçen bir konum kazandırmış; onu

istikrarın ve nizamın sembolü, tüm devlet meşruiyetinin ölçüldüğü bir merkez haline getirmiştir.

Siyaset ve Kutsallık Arasındaki Meşruiyet

Pers bilincinde kralın kutsallığı, mutlaka müstakil bir dini kavram anlamına gelmiyordu; aksine siyasi, dini ve ahlaki olanın iç içe geçmesinin bir sonucuydu. Kral sadece en güçlü olduğu için hükmetmez; liderlik hakkını kendisine veren daha geniş bir sistemin parçası olarak görüldüğü için hükmederdi.

Bu etkileşim, yönetim meşruiyetini; sadece askeri güce veya veraset sistemine dayanmayan, kralın kozmik ve toplumsal sistem içindeki konumuna dair daha derin bir tasavvura dayanan karmaşık bir mesele haline getirmiştir. Dolayısıyla devletin bekası, sadece güçlü bir idari veya askeri aygıtın varlığına değil, bu meşruiyetin devamlılığına bağlanmıştır.

Otorite ve Nizamın Merkezi Olarak Kral

Pers modelinde otorite, büyük ölçüde devletin farklı kademelerinin (siyasi, idari, askeri ve bazen sembolik) buluşma noktasını temsil eden kralın şahsında yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşma, kralı nizamın sadece bir parçası değil, tüm sistemin etrafında döndüğü bir eksen haline getirmiştir.

Bu anlamda devlet, dengelenmiş kurumlar arasında yatay bir düzlemde değil; siyasi zirvenin yönlendirme ve karar kaynağı olduğu net bir dikey düzlemde işliyordu. Bu durum, Pers

imparatorluk yapısının farklı evrelerinde tekrar eden "Merkez" fikrini pekiştirmiştir.

Siyasi Bilinçteki Derin İzler

Kutsal kral fikrini ayırt edici kılan en önemli husus, bunun sadece resmi bir söylem olarak kalmayıp zamanla genel siyasi bilincin bir parçasına dönüşmüş olmasıdır. Kolektif zihinde, güçlü bir devletin güçlü bir merkeze ihtiyaç duyduğu ve merkezi otoritenin zayıflamasının genel nizamın bozulması anlamına geldiği fikri kökleşmiştir.

Bu anlayış sadece yönetici sınıfla sınırlı kalmamış, toplumun yönetimin mahiyetine dair algısına da nüfuz etmiştir. Bu da siyasi merkeziyetçilik fikrini, Pers tecrübesindeki genel siyasi kültürün bir parçası haline getirmiştir.

Paragraf Özeti

İslam öncesi Pers bilincindeki "Kutsal Kral" fikri, siyasi otoritenin kozmik dünya tasavvuruyla nasıl iç içe geçtiğini; kralın sadece bir hükümdar değil, nizamın, istikrarın ve meşruiyetin sembolik merkezi haline nasıl geldiğini göstermektedir.

Bu tasavvur, güçlü merkezi devlet modelinin kökleşmesine katkıda bulunmuş ve otoriteyi gündelik siyasetin ötesine taşıyarak devlet ve topluma dair daha derin bir medeniyet kavrayışı seviyesine ulaştırmıştır. Bu durumun izleri, Pers

devletinin sonraki evrelerdeki gelişiminde de etkisini sürdürecektir.

İslam Öncesi Persler ve Araplar: Temas ve Farklılık Alanları

İslam öncesi dönemde Persler ve Araplar arasındaki ilişki, bölgesel tarihte marjinal veya geçici bir temas değil; zamana yayılmış, yapısal olarak karmaşık ve çok katmanlı bir süreçti. Bu ilişki sadece coğrafi komşuluk üzerine değil; ticari çıkarların kesişmesi, sınır çatışmaları ve siyasi nüfuz çabalarının yanı sıra; Pers dünyası gibi merkeziyetçi büyük bir imparatorluk ile siyasi birliğini kuramamış geniş kabilevi Arap coğrafyası arasındaki devasa medeniyet farkı üzerine inşa edilmişti.

Bu yapısal eşitsizlik, ilişkinin pek çok evresinde orantısız bir baskı biçimine dönüşmesine neden olmuştur. Pers dünyası, bütünleşik bir devlet aygıtına sahip organize bir güç olarak varlık gösterirken; Arap çevresi, idari yapısı zayıf, daha az merkeziyetçi ve devingen bir kabile yapısı içinde yaşıyordu.

Ayrım Değil Temas Alanı Olarak Sınırlar

İslam öncesi Pers İmparatorluğu ile Araplar arasındaki sınırlar, modern devletlerdeki gibi katı siyasi çizgiler değil; insan hareketliliği, ticaret, askeri ve siyasi nüfuzun iç içe geçtiği açık alanlardı. Bu sınırlar "devletin bittiği yer"den ziyade, güç dengelerinin şartlara göre sürekli değiştiği, kabilelerin, tüccarların ve orduların aidiyet veya kontrol noktasında kesin

bir sabitlik olmaksızın hareket ettiği "geçiş bölgeleri" mahiyetindeydi.

Esasen kadim dünyada sınır kavramı modern anlayıştan kökten farklıydı. Pers Devleti, özellikle Sasani evresinde, kapalı sınırlar çizmekten ziyade uç bölgeleri (periferi) kontrol edebileceği nüfuz alanlarına ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle Irak, Mezopotamya ve bunların batı uzantılarına yakın bölgeler, merkezi Pers imparatorluk yapısı ile çölleşmiş Arap coğrafyası arasında bir "temas kuşağı" işlevi görüyordu.

Devingen Nüfuz Alanı Olarak Sınır

Bu bölgelerde Pers otoritesi her zaman doğrudan bir varlık göstermemiş; genellikle aracı unsurlar kullanmıştır. İmparatorluk, kendi nüfuz dairesi içinde faaliyet gösteren yerel Arap veya yarı-Arap oluşumlara dayanmıştır. Bunun en bariz örneği olan Hire merkezli Lahmiler (Münziriler), diğer Arap kabilelerine karşı siyasi ve askeri bir baraj görevi gören ve batı uçlarını ani karışıklıklardan koruyan "tabi devlet" modelini temsil ediyordu.

Örneğin Hire, sadece Pers nüfuzuna yakın bir Arap şehri değil; Sasanilerle sıkı bağları olan siyasi, kültürel ve ekonomik bir merkezdi. Lahmi kralları, imparatorluğa sadakat bağlarıyla bağlıydılar ve stratejik bir işlev karşılığında destek alıyorlardı: Batı sınırlarını disipline etmek ve bu bölgelerin Pers merkezi için doğrudan bir tehdit kaynağına dönüşmesini engellemek. Bu model, kontrolün sadece doğrudan işgalle değil; merkez ile

çevre arasında aracı bir tabaka oluşturan müttefik ve tabi unsurlar ağının yönetilmesiyle sağlandığı "devingen sınır" mahiyetini açıkça yansıtmaktadır.

İstikrarsız Alanda Kabilevi Temas

Buna karşılık Arap kabileleri; hayvancılık, ticaret veya geleneksel kabile savaşları amacıyla bu sınır boşluğunda nispeten özgürce hareket ediyorlardı. Bu sürekli hareketlilik, sınır bölgelerini ittifakların hızla değiştiği, kabileler ile çevredeki siyasi yapılar arasında geçici ilişkilerin kurulduğu dinamik ve istikrarsız bir alan haline getirmiştir.

Bazı durumlarda kabileler; ekonomik kazanç elde etmek, korunma sağlamak veya rakip kabilelere karşı denge kurmak amacıyla Pers güçleriyle geçici ittifak veya tabiyet ilişkilerine girmişlerdir. Bu ilişkiler sabit olmayıp, bölgedeki siyasi ve askeri konjonktüre göre değişime açıktı. Bu şekliyle, "Pers" ve "Arap" dünyaları arasında kesin bir ayrım çizgisi bulunmuyor; kimliklerin, nüfuzun ve çıkarların sürekli devinim halinde olduğu bir "orta bölge" mevcudiyetini koruyordu.

Sınır Yönetiminde Askeri Boyut

Dolaylı siyasi boyutun yanı sıra, askeri faktör de bu bölgelerin yönetiminde kritik bir rol oynamıştır. Pers İmparatorluğu, "önleyici denetim" politikasına dayanan bir strateji izlemiş; yani potansiyel tehditlerin büyümeden engellenmesi için gerektiğinde askeri müdahalede bulunmuştur.

Bu müdahaleler her zaman topyekûn bir işgal biçiminde gerçekleşmemiş; aksine çoğunlukla bölgedeki dengeyi yeniden tesis etmeyi, yerel bir müttefiki desteklemeyi veya kontrol dışına çıkmaya başlayan bir kabile/kabileler birliğini caydırmayı amaçlayan sınırlı operasyonlar şeklinde olmuştur. Bu müdahale tarzı, batı uçlarını sadece savunulması gereken sabit bir hat olarak değil, sürekli organize edilmesi gereken bir alan olarak gören Pers stratejik düşüncesinin doğasını yansıtmaktadır.

Eşitsiz İlişkinin Aynası Olarak Sınırlar

Bu sınırları Pers-Arap ilişkisini anlamada önemli kılan husus, taraflar arasındaki asimetrik yapıyı ifşa etmesidir. Pers dünyası organize ve merkezi bir devlet aygıtına sahipken; Arap çevresi büyük oranda göçebe ve devingen bir kabile yapısına dayanıyordu.

Bu yapısal eşitsizlik, sınırları sadece bir temas alanı olmaktan çıkarıp, güç dengesinin sürekli yeniden üretildiği bir sahaya dönüştürmüştür. Burada nüfuz, genellikle idari bakımdan daha istikrarlı ve organize olan tarafa, yani Pers İmparatorluğu'na meyletmiştir. Ancak bu üstünlük, mutlak veya kalıcı bir kontrol anlamına gelmemiş; şartlara göre belirip kaybolan nispi bir üstünlük olarak kalmıştır. Bu da sınırı, kesin bir karar hattı değil, sürekli değişen bir dinamik alan haline getirmiştir.

Özetle, İslam öncesi dönemde Persler ve Araplar arasındaki sınırlar, katı siyasi anlamda ayrıcı hatlar değil; güçlerin,

nüfuzun, kabile hareketliliğinin ve ekonominin iç içe geçtiği açık temas bölgeleriydi. Pers İmparatorluğu bu bölgeleri; doğrudan kontrol ihtiyacı duymadan uçlarını disipline etmeye çalışan merkezi bir devletin doğasına uygun olarak, dolaylı nüfuz, tabi oluşumlar ve sınırlı askeri müdahalelerden oluşan bir karma sistemle yönetmiştir.

Bir Nüfuz Aracı Olarak Medeniyet Üstünlüğü

Perslerin bölgesel çevrelerindeki nüfuzu sadece askeri güce dayanmıyor; aynı zamanda çevredeki toplumlara kıyasla kendilerini gelişmiş bir "medeniyet merkezi" olarak gören derin bir öz-algı ile destekleniyordu. Bu algı sadece kültürel bir duygu veya teorik bir inanç değil; dış politikada aktif bir unsur ve dolaylı bir nüfuz aracıydı.

Pers imparatorluk bilincinde, özellikle Sasani evresinde devlet; uzun bir birikime sahip, karmaşık bir idari sisteme, organize bir toplumsal yapıya ve istikrarlı bir siyasi geleneğe sahip bir medeniyet uzantısı olarak görülüyordu. Bu birikim, devletin çevresine bakışını; onu mutlaka eşit bir ortak olarak değil, daha az organize, yönetilmesi, kapsanması veya disipline edilmesi gereken bir alan olarak kurgulamasına yol açmıştır.

Medeniyet Merkezi ve Periferi (Uç Bölgeler)

Bu tasavvurda dünya; ilan edilmemiş bir "merkez" ve "periferi" ayrımı üzerinden kristalleşir. Merkez; idari organizasyonu, bürokrasisi ve istikrarlı siyasi geleneğiyle imparatorluk

devletidir. Periferi ise bu düzeyde bir organizasyondan yoksun olan veya benzer bir yapıya sahip olmayan çevre alanlardır.

Bu ayrım sadece coğrafi bir tanımlama değil, dış ilişkileri anlamak ve yönetmek için kullanılan zihinsel bir çerçeveydi. Kendisini bir medeniyet merkezi olarak gören devlet, doğası gereği çevresiyle olan ilişkisini tam bir eşitlik temelinde değil, bir nüfuz ve etki alanı perspektifiyle kurma eğilimindedir. Pers bağlamında bu tasavvur, İslam öncesi Araplara yaklaşıma da yansımış; Araplar çoğu zaman birleşik bir siyasi varlık olarak değil, merkezi olmayan bir alanda hareket eden çok sayıda kabile grubu olarak görülmüştür.

Bir Güç Modeli Olarak İdari Üstünlük

Bu medeniyet üstünlüğünün en önemli unsurlarından biri, Pers Devleti'nin gelişmiş idari yapısıydı. İmparatorluk; kâtiplere, divanlara ve eyaletlerin titiz idari taksimatına dayanan geniş bir bürokratik aygıta sahipti. Bu yapı, devlete çok geniş toprakları ve birbirinden farklı halkları yönetme noktasında yüksek bir kabiliyet bahşediyordu.

Bu idari organizasyon sadece dahili bir yönetim aracı değil, aynı zamanda harici bir güç unsuruydu. Hassas yönetim, vergi toplama ve organizasyon kapasitesine sahip bir devlet; nüfuzunu doğrudan sınırlarının ötesine dayatma veya yayma noktasında daha muktedirdir.

Buna karşılık, İslam öncesi Arap çevresi temel olarak sabit bir idari merkeze değil; nesep, ittifak ve hareketliliğe dayalı kabile

yapısına dayanıyordu. Bu zıtlık, Pers modelinin daha "istikrarlı" ve "idari olarak genişleyebilir" görünmesine yol açmış; bu da medeniyet üstünlüğü algısını pekiştirmiştir.

Kültürel ve Sembolik Üstünlük

Pers nüfuzu sadece idari yapıya değil, aynı zamanda bu üstünlük duygusunu besleyen kültürel ve sembolik unsurlara da dayanıyordu. Pers dünyası; köklü edebi, fikri ve dini geleneklerin yanı sıra yazılı bir dile, uzun bir krallık mirasına ve köklü bir devlet fikrini yansıtan sembolik bir sisteme sahipti.

Bu unsurlar, Pers Devleti'nin sadece siyasi bir güç olarak değil, bütünleşik bir "medeniyet tarzının" taşıyıcısı olarak görülmesini sağlamıştır. Bu tarz, çevredeki alanlara kıyasla toplumun ve devletin ulaşabileceği en yüksek organizasyon biçimi olarak—örtük veya açıkça—sunulmuştur. Bu bağlamda medeniyet üstünlüğü sadece bir tanımlama değil; her zaman doğrudan çatışmaya ihtiyaç duymadan "öteki" ile ilişkiyi şekillendirmede kullanılan yumuşak bir nüfuz aracıdır.

Çevreyi Yönetme Aracı Olarak Üstünlük

Bu kavramdaki en önemli husus, medeniyet üstünlüğünün siyasetten kopuk olmaması, aksine çevreyi yönetme biçiminin bir parçası olmasıdır. Kendisini medeni açıdan gelişmiş gören devlet, bu üstünlüğü; düzenleme, koruma veya gerektiğinde

komşu bölgelere müdahale etme rolünü meşru kılmak için kullanma eğilimindedir.

Bu durum, Perslerin bazı sınır bölgelerinde kendilerine bağlı yerel oluşumlara dayanmasını açıklamaktadır. Burada amaç sadece askeri kontrol değil, aynı zamanda siyasi ve idari organizasyon modelini uç bölgelere taşımak ya da en azından bu bölgelerin genel nüfuz alanının dışına çıkmamasını garanti altına almaktı. Böylece medeniyet üstünlüğü; sadece doğrudan işgale değil, çevrenin organizasyonel ve siyasi yapısını etkilemeye dayalı bir tür "dolaylı nüfuz" üretme aracına dönüşmüştür.

Paragraf Özeti

İslam öncesi Pers tecrübesindeki medeniyet üstünlüğü, sadece kültürel bir kavram değil; siyasi ve bölgesel nüfuzun inşasında aktif bir unsurdu. Gelişmiş idari yapı, uzun tarihsel hafıza ve devletin sembolik sistemi; Pers merkezini çevresine kıyasla medeni açıdan ileri bir konumda gören bir tasavvurun oluşmasına yardımcı olmuştur.

Bu tasavvur, uç bölgelerle—özellikle de Arap coğrafyasıyla—olan ilişkilerin yönetim biçimine yansımıştır. Siyasi nüfuz, idari ve kültürel üstünlükle harmanlanarak; herhangi bir doğrudan askeri çatışma öncesinde dolaylı bir yumuşak güç çerçevesi oluşturmuştur. Böylece medeniyet üstünlüğü; devletin bölgesel nüfuzunu pekiştirmede maddi gücün yanı sıra

maddi olmayan güç unsurlarını nasıl kullandığını anlamak için temel anahtarlardan biri haline gelmiştir.

Arap Coğrafyasında Pers Nüfuzunun Biçimleri

İslam öncesi dönemde Arap coğrafyasındaki Pers varlığı, geleneksel anlamda doğrudan bir askeri mevcudiyet veya topyekûn bir işgalden ziyade; özünde siyasi, ekonomik, askeri ve kabilevi unsurların harmanlandığı çok katmanlı bir dolaylı nüfuz ağıydı. Bu durum, uç bölgelerini katı ve daimi bir kontrolden ziyade esnek araçlarla yöneten bir imparatorluk gücü olarak Pers Devleti'nin doğasını yansıtmaktadır.

Bu nüfuz tek tip bir biçimde değil; özellikle Batı Irak, Güney Mezopotamya ve Basra Körfezi'ne yakın uzantılar gibi Pers merkezi ile Arap dünyası arasında hayati bir temas alanı oluşturan farklı çevrelerde şekillenmiştir.

Dolaylı Siyasi Nüfuz: Müttefik ve Tabi Devletler Sistemi

Pers nüfuzunun en belirgin biçimlerinden biri, siyasi ilişkilerin yerel müttefik veya tabi oluşumlar aracılığıyla yönetilmesiydi. Pers İmparatorluğu çoğu zaman her sınır bölgesini doğrudan yönetme ihtiyacı duymamış; bunun yerine kendi sadakat dairesi içinde faaliyet gösteren "aracı devletlere" veya yerel krallıklara dayanmıştır.

Bunun en açık örneği, Persler ile Arap kabileleri arasında stratejik bir köprü oluşturan Hire merkezli Lahmiler

(Münziriler) krallığıdır. Lahmi kralları, çevre kabileleri disipline etme ve doğrudan bir tehdit oluşmasını engelleme rolleri karşılığında; Sasani İmparatorluğu'na siyasi sadakatle bağlı kalmış, askeri destek ve siyasi koruma almışlardır. Bu model, asıl otoritenin merkezde kaldığı, ancak günlük uygulamanın merkeze bağlı yerel yapılar aracılığıyla yürütüldüğü "yerel vekalet" stratejisini açıkça yansıtmaktadır.

Ekonomik Nüfuz: Ticaret Yolları ve Dolaylı Kontrol

Siyasi nüfuzun yanı sıra ekonomi de Arap coğrafyasındaki Pers varlığının pekişmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Basra Körfezi ve Mezopotamya üzerinden geçen kara ve deniz ticaret yolları, imparatorluk içine ve dışına uzanan geniş bir ekonomik ağın parçasıydı.

Perslerin belirli geçiş noktaları, limanlar ve ticari rotalar üzerindeki kontrolü, Arap bölgesindeki ticaret hareketliliği üzerinde dolaylı bir etki gücü sağlamıştır. Arap Yarımadası ile Şam veya Irak arasında hareket eden Arap tüccarlar, çoğu zaman doğrudan veya dolaylı Pers nüfuzu altındaki bölgelerden geçmek zorundaydı. Ticaretin bu "can damarlarını" kontrol etmek geleneksel bir işgal değil; yerel ekonomiyi imparatorluk devleti tarafından yönetilen bölgesel sisteme bağlayan etkili bir nüfuz biçimiydi.

Sınırlı Askeri Nüfuz: İşgal Değil Disiplin

Bazı durumlarda Pers Devleti, Arap uç bölgelerine doğrudan askeri müdahalede bulunmuştur; ancak bu müdahaleler genellikle kalıcı bir işgali değil, bölgedeki "dengeyi yeniden tesis etmeyi" amaçlıyordu. Bu askeri hareketlerin gayesi; imparatorluğun batı sınırlarının istikrarını tehdit edebilecek, ticaret yollarını aksatabilecek veya Lahmiler gibi tabi oluşumları etkileyebilecek kabile güçlerinin veya yerel ittifakların oluşmasını engellemekti.

Bu müdahale tarzı, Arap Yarımadası içinde kalıcı bir genişleme projesinden ziyade; önleyicilik ve caydırıcılığa dayalı bir güvenlik felsefesini yansıtmaktadır. Belirli şartlara bağlı, sınırlı hedefleri olan ve ihtiyaç sona erdiğinde tamamlanan hesaplı bir müdahale biçimidir.

Dolaylı Kültürel Etki

Siyaset, ekonomi ve askeriye ile birlikte, daha sessiz ve daha az belirgin bir nüfuz biçimi daha mevcuttu: Dolaylı kültürel etki. Hire gibi bazı sınır şehirleri, Persler ve Araplar arasında kültürel etkileşim merkezleri olmuş; buralarda belirli organizasyon tarzları, idari biçimler ve hatta bazı fikri kavramlar kademeli olarak aktarılmıştır.

Bu etki tek taraflı veya zorla dayatılan bir durum değil; dillerin, adetlerin ve yaşam biçimlerinin iç içe geçtiği temas bölgelerindeki toplumların uzun süreli etkileşiminin bir sonucuydu. Zamanla bu etkileşim; tamamen Pers veya

tamamen Arap olmayan, her iki taraftan da unsurlar taşıyan melez bir kültürel alanın oluşmasına katkı sağlamıştır.

Paragraf Özeti

İslam öncesi Arap coğrafyasındaki Pers nüfuzu; tabi krallıklar üzerinden dolaylı siyasi nüfuz, ticaret yolları üzerinde ekonomik kontrol, gerektiğinde sınırlı askeri müdahale ve temas bölgeleri üzerinden sessiz bir kültürel etkiden oluşan çok boyutlu bir ağ şeklinde tezahür etmiştir.

Bu nüfuz tarzı, uç bölgeleri tamamen işgal etmek yerine onları yönetmeye ve doğrudan kontrol ihtiyacı duymadan çevredeki varlığını garanti altına alan esnek etki ağları inşa etmeye dayanan Pers imparatorluk doğasını yansıtır. Dolayısıyla, Arap coğrafyasındaki Pers varlığı geçici veya marjinal bir durum değil; İslam'ın gelişiyle yaşanacak büyük dönüşüm öncesinde taraflar arasındaki ilişkinin tarihsel arka planını oluşturan karmaşık bir bölgesel nüfuz sisteminin parçasıydı.

İki Taraf Arasındaki Yapısal Farklılık

İslam öncesi dönemde Pers modeli ile Arap modeli arasındaki fark; taraflar arasındaki ilişkinin mahiyetini anlamada en önemli anahtarlardan birini teşkil eder. Bu fark; coğrafyaya veya geçici koşullara değil, siyasi, toplumsal ve kültürel organizasyonun derin yapısına dayanmaktadır. Bu yapısal farklılık, Pers-Arap ilişkisini pek çok açıdan eşitsiz kılmış; benzerlikten ziyade zıtlık üzerine kurulu bir etkileşim tarzı üretmiştir.

Pers dünyası merkeziyetçi bir imparatorluk devleti modelini temsil ederken; Araplar, merkezi olmayan kabilevi toplum modelini temsil ediyordu. Bu iki model arasında otorite kavramı, devletin doğası, toplumsal organizasyon mekanizması ve hatta dünyayı tasavvur etme biçimi noktasında derin bir uçurum oluşmuştur.

Merkezi Devlet Karşısında Kabile Yapısı

Pers tecrübesinde, özellikle Sasani evresinde devlet; toplumu organize eden ve işlevlerini belirleyen en üst çerçeveydi. Otorite merkeziydi, siyasi kararlar netti ve idari yapı; memurlar, valiler ve kâtiplerden oluşan çok katmanlı bir bürokrasiye dayanıyordu. Bu sayede devlet, kamusal yaşamın detaylarını kontrol eden organize bir aygıta dönüşmüştü.

Buna karşılık İslam öncesi Arap yapısı, toplumsal ve siyasi organizasyonun temel birimi olarak kabileye dayanıyordu. Kabile; korumanın, kimliğin, kararın ve ittifakın kaynağıydı. Bu çerçeveyi kalıcı ve istikrarlı bir şekilde aşan kapsayıcı merkezi bir otorite mevcut değildi. Bu farklılık, "devlet" kavramının kendisini iki taraf arasında kökten farklı kılmıştır: Perslerde devlet asıldır ve toplum onun bir parçasıdır; Arap çevresinde ise kabile asıldır ve siyasi otorite geçici bir uzantı veya değişken bir ittifak olarak belirir.

İdari İstikrar Karşısında Kabilevi Hareketlilik

Farklılığın en belirgin yönlerinden bir diğeri de idari istikrarın doğasıdır. Pers dünyası; divanlara, eyalet taksimatına, vergi kayıtlarına ve kaynakların merkezi yönetimine dayanan, nispeten sabit bir idari aygıta sahipti. Bu sistem, devlete süreklilik ve uzun vadeli planlama kabiliyeti bahşetmiştir.

Buna karşılık Arap toplumları; hayvancılık, mevsimsel göçler ve ticaretle bağlantılı, daha devingen bir yaşam tarzına sahipti. Bu durum, idari organizasyonu daha az merkezi ve daha az istikrarlı kılmıştır. Bu bağlamda otorite, kalıcı bir idari aygıta göre değil; ittifaklara ve koşullara göre şekilleniyor ve değişiyordu. Bu zıtlık, Pers modelinin daha "organizasyonel bir katılık" sergilemesine, Arap modelinin ise daha esnek ancak siyasi yapı bakımından daha az istikrarlı görünmesine yol açmıştır.

Toplumsal Hiyerarşi Karşısında Nispeten Eşitlikçi Kabile Yapısı

Pers dünyasında toplumsal tabakalaşma, devlet yapısının temel bir parçasıydı. Bireyin toplum içindeki konumu; işlev, imtiyaz ve genel sistem içindeki rolle bağlantılı net bir sınıf piramidine göre belirleniyordu. Bu hiyerarşi, devletin ve toplumun doğal nizamının bir parçası olarak görülüyordu.

Arap çevresinde ise kabileler ve bireyler arasında içsel farklılıklar bulunsa da, genel yapı kurumsal sınıf hiyerarşisi bakımından daha az resmiydi; daha ziyade kabile şerefi, nesep, güç ve ittifaka dayanıyordu. Bu farklılık, "toplumsal konum"

fikrini iki taraf arasında kökten farklılaştırmıştır: Pers dünyasında konum, karmaşık bir idari-toplumsal sistem içindeki bir yer iken; Arap çevresinde bu, esnek bir kabile ilişkileri ağı içindeki bir mevkidir.

Otorite Kavramı: Devlet Karşısında Topluluk

Pers modelinde otorite, devlet ve onun merkezinde somutlaşır; yönetim, bireylerden bağımsız, sürekliliği olan, kurumları ve nizamı bulunan bir yapı olarak görülür. Buna karşılık Arap modelinde otorite, topluluğun veya kabilenin bir uzantısı olmaya daha yakındır; onun içinden şekillenir ve o topluluk zayıfladığında zayıflar.

Bu temel fark, Pers Devleti'ni idari ve siyasi genişlemeye elverişli kılarken; Arap coğrafyasındaki otoriteyi ittifaklara ve koşullara göre hızlı değişime açık bir hale getirmiştir.

İslam öncesi dönemde Persler ve Araplar arasındaki yapısal farklılık, siyasi ve toplumsal organizasyonun doğasındaki derin uçurumu ortaya koymaktadır. Pers dünyası, istikrarlı bir idari ve sınıfsal yapıya sahip merkeziyetçi devlet modeli üzerine inşa edilmişken; Arap çevresi, doğrudan ilişkilere ve ittifaklara dayanan, daha az merkeziyetçi ve esnek bir kabile modeli üzerine kurulmuştur.

Bu zıtlık sadece biçimsel bir fark değil, "toplumun ve devletin inşa edilme biçimi" noktasında bir farklılıktır. Bu durum, gerek doğrudan temaslarda gerekse dolaylı nüfuz alanlarında iki taraf arasındaki ilişkinin her zaman yapısal bir eşitsizlik derecesiyle

yönetilmesine neden olmuştur. Bu anlamda söz konusu farklılığı anlamak, İslam'ın doğuşu ve bölgesel nizamın yeniden şekillenmesiyle güç dengelerinin tamamen değişeceği sonraki büyük dönüşümleri kavramak için temel bir şarttır.

İkinci Bölüm: İlk Çatışma – İslam ve İmparatorluğun Çöküşü

Bölümün Amacı: Büyük tarihi dönüşüm anı ve Kadim Doğu'da güç merkezinin yeniden şekillenmesi.

Bu bölüm, İslam fetihlerini münferit bir askeri olay olarak değil, bütüncül bir medeniyet yapısının çöküşü ve Yakın Doğu'da bölgesel nizamın yeniden inşasının başlangıcı olarak ele almaktadır. Burada sadece "yıkılan bir devlet ve yerine kurulan bir devletten" değil, şunlardan bahsedilmektedir:

- **Güç merkezinin yer değiştirmesi:** Asırlık bir imparatorluktan (Sasaniler), devlet, meşruiyet ve organizasyon noktasında farklı bir model taşıyan yükselen bir güce geçiş.
- **Otoritenin yeniden dağılımı:** Tüm Doğu coğrafyasında gücün yeniden paylaştırılması.

Bu bölümde Pers dünyası, bir "imparatorluk aktörü" olmaktan çıkıp, kendisini içeriden yeniden inşa edecek olan "yeni bir sistemin içindeki bir tarafa" dönüşmektedir.

Bölüm 9: İslam'ın Doğuşu ve Güç Dengelerinin Değişimi

Arap Yarımadası'nda İslam'ın doğuşu, Kadim Doğu tarihinde bir kırılma noktasını temsil eder. Bu durum, sadece mevcut dinler listesine yeni bir dinin eklenmiş olmasından değil; güç, siyaset ve devlet anlayışında tamamen farklı bir model üretmiş olmasından kaynaklanır. Bu model, o dönemin büyük imparatorluklarının hesaplarında dahi yer almayan bir çevreden neşet etmiştir.

Pers ve Bizans dünyalarının dünyadaki imparatorluk organizasyonunun zirvesini temsil ettiği bir dönemde; Arap Yarımadası, merkezi bir devlet yapısı, karmaşık bir idari aygıtı veya organize bir genişleme projesi bulunmayan açık bir kabilevi alan olarak görülüyordu. Ancak bu tasavvur, çok geçmeden köklü bir biçimde değişecekti.

1. Paragraf: Dönüşüm Öncesi Arap Yarımadası… Merkezi Olmayan Bir Alan

İslam'ın doğuşundan önce Arap Yarımadası, çevresindeki imparatorlukların bildiği anlamda bir devlet sisteminin parçası değildi. Aksine, kapsamlı bir nizam dayatabilecek veya daimi bir genel idare yürütebilecek birleşik bir merkezi otoriteden yoksun; neredeyse tamamen kabile yapısının hüküm sürdüğü geniş bir coğrafi alanı temsil ediyordu. Bu bağlamda siyaset devlet düzeyinde değil, kabile düzeyinde yapılıyor; kararlar müstakil kurumlar veya yerleşik yasalar temelinde değil, kan bağına dayalı sadakatler ve geçici ittifaklar temelinde inşa ediliyordu.

Bu toplumsal modelde kabile; aynı zamanda siyasi, ekonomik ve askeri birimdi. Kabile korumanın kaynağı, aidiyetin çerçevesi, ihtilafların merciidir; aynı zamanda adına savaşların yapıldığı ve etrafında ittifakların kurulduğu temel güçtür. Kabileler arasındaki ilişkileri daimi olarak düzenleyen kabile üstü bir yapı bulunmuyor; ilişkiler anlık güç dengelerine, doğrudan çıkarlara, çatışma veya bir arada yaşama koşullarına göre şekilleniyordu.

Bu organizasyon tarzı; Pers ve Bizans gibi komşu imparatorlukların perspektifinden, Arap Yarımadası'nın büyük merkezler üzerinde doğrudan tehdit oluşturmayan, bürokrasi, düzenli ordu ve merkezi idare gibi geleneksel devlet araçlarına sahip olmayan "siyasi bir periferi/uç bölge" olarak görülmesine neden olmuştur. Bu sebeple yarımada ile olan ilişkiler, iki denk devlet arasındaki bir rekabetten ziyade; sınır, ticaret veya dolaylı güvenlik ilişkisi düzeyinde kalmıştır.

Bununla birlikte, merkezi olmayan bu alan oldukça önemli dahili özelliklere sahipti. Merkezi bir devletin yokluğu, organizasyonun tamamen yokluğu anlamına gelmiyor; doğası gereği farklı bir organizasyonun varlığına işaret ediyordu: Sabit kurumlardan ziyade kişisel ve kabilevi bağlara dayanan, esnek ve hızlı değişebilen bir yapı. Bu esneklik, bölge büyük tarihi dönüşüm aşamasına girdiğinde belirleyici bir güç unsuruna dönüşecekti. Ayrıca bu alan; Ukaz ve benzeri büyük panayırlar ve ticaret yolları üzerinden dış dünyaya açık olup, bölgesel çevresiyle sınırlı bir kültürel etkileşim içindeydi. Ancak bu

etkileşim bir devlet yapısı oluşturmaya yetmemiş, örgütsüz bir ekonomik ve kültürel değişim çerçevesinde kalmıştır.

Sonuç olarak; İslam öncesi Arap Yarımadası "siyasi bir boşluk" içinde değildi; ancak imparatorluk devleti modelinin dışındaydı ve otorite üretimi ile toplum organizasyonunda tamamen farklı bir mantıkla işliyordu. Bu derin yapısal fark; sonraki dönüşüm anını sadece dini veya toplumsal bir değişim değil, güç, otorite ve nizam anlayışında bir dünyadan başka bir dünyaya köklü bir geçiş haline getirecektir.

2. Paragraf: Davetten Devlet İnşasına

İslam bir siyasi hareket veya bir devlet projesi olarak değil; otoritenin kabileler arasında dağıldığı, toplumsal mercilerin örf, asabiye ve nesebe dayandığı kapalı bir kabile ortamında dini bir davet olarak başladı. Bu ilk aşamada, merkezi bir devlet tasavvuru henüz belirgin değildi; Mekke'deki İslami varlık, geleneksel kabile yapısı içinde kendini yeniden üreten bir toplumda, fikri ve akidevî bir davet kapsamıyla sınırlıydı.

Ancak gerçek dönüşüm, davetin Medine'ye taşınmasıyla başladı. Burada bağlam tamamen değişti: Mesele artık sadece tek bir toplum içindeki dini bir tebliğ değil; daha karmaşık ve çoğulcu bir siyasi ve toplumsal alanda yeni bir topluluğun organize edilmesi süreci haline geldi. Medine'de İslam artık sadece akidevî bir söylem değil; Müslüman olan ve olmayan, farklı kabile ittifaklarına bağlı gruplar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir çerçeveye dönüşmeye başladı.

Mekke'den Medine'ye bu geçiş, "davet"ten "siyasi kurumsallaşmaya" giden yoldaki ilk kırılma noktasını temsil eder. Medine'de; Muhacirler ve Ensar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, Yahudiler ve çevre kabilelerle olan bağların disipline edilmesi, ardından barış, savaş, sadakat, hak ve ödevleri belirleyen kurallar sisteminin inşası ihtiyacı doğdu. İşte burada, bir devletin ilk çekirdeği olarak kabul edilebilecek yapı belirmeye başladı.

Bu aşamayı ayırt edici kılan husus, otoritenin artık sadece kabile aidiyetine dayanmaması, "akidevî aidiyet" adı verilen yeni bir bağa yaslanmaya başlamasıdır. İnanç, kabile asabiyesinin üzerinde kapsayıcı bir ortak payda haline geldi. Bu dönüşüm basit bir değişim değildi; zira siyasi topluluk kavramını yeniden tanımladı: Topluluk artık sadece kan bağı üzerine değil, aynı zamanda inanç üzerine inşa ediliyordu; bu da kabile sınırlarının ilk kez fiilen aşılmasına imkan tanıdı.

Güvenlik ve siyaset merkezli meydan okumaların artmasıyla birlikte; daha net bir siyasi organizasyon biçimi kristalleşmeye başladı. Seferler, antlaşmalar, kaynakların yönetimi ve ganimetlerin paylaşımı gibi unsurlar, merkezi bir liderliğin ve birleşik bir karar mekanizmasının varlığını zorunlu kıldı. Zamanla bu organizasyon; ordusu, liderliği, iç ve dış ilişkiler sistemi olan yükselen bir devlet modeline doğru evrildi.

Böylelikle İslam; kabilevi bir toplum içindeki sıradan bir davet olmaktan çıkıp, otorite kavramını içeriden yeniden şekillendiren devingen bir siyasi çerçeve haline geldi.

"Mesaj"dan "organizasyon"a, "davet"ten "devlet"e bu geçiş; daha sonra Arap Yarımadası dışına genişleme aşamasına zemin hazırlamış ve bu yeni modelin Pers ve Bizans gibi köklü imparatorluklarla yüzleşebilmesini mümkün kılmıştır. Burada, davetin bir fikirden bir varlığa, bir söylemden bir otoriteye ve yerel bir toplumdan tarihsel bir genişleme projesine dönüşmesiyle, güç dengelerindeki gerçek değişimin ilk emareleri ortaya çıkmıştır.

3. Paragraf: Kabile Birliği Yerine Akidevî Birlik

Kabile birliğinden akidevî birliğe geçiş, Arap Yarımadası'nın tanıklık ettiği en kritik yapısal dönüşümlerden biridir. Zira bu durum, toplumsal organizasyonun sadece biçim değiştirmesi değil; aidiyet, sadakat ve siyasi kimlik kavramlarının tamamen yeniden tanımlanmasıdır. Kabile sisteminde aidiyet; kan, nesep ve mekana dayanırken; yeni modelde bu geleneksel belirleyicilerin ötesine geçen kapsayıcı bir bağ olarak "akide" (inanç) üzerine inşa edilmeye başlanmıştır.

Kabilevi yapıda kabile, bireyin ait olduğu en üst çerçeveydi; bireye koruma sağlayan, toplumsal konumunu belirleyen, onun adına barışa veya savaşa giren tek merciydi. Bu sistem içindeki sadakat; doğrudan ilişkiler, anlık çıkarlar ve hızla değişebilen ittifaklarla sınırlı yatay bir sadakatti. Bu nedenle kabileler arası birlik, doğası gereği kırılgandı; çünkü sabit bir ilkeye değil, değişken güç dengelerine dayanıyordu.

İslam ile birlikte, farklı kabilelerden bireyleri tek bir çatı altında toplayan farklı bir bağ türü oluşmaya başladı. Burada

aidiyet ölçütü artık nesep veya köken değil, ortak inançtı; bu, "topluluk" (cemaat) kavramının kendisini yeniden tanımlayan köklü bir dönüşümdü. Topluluk artık belirli bir kabile değil, kabile, ırk ve mekan sınırlarını aşan bir "ümmet" haline geldi.

Bu dönüşüm otorite yapısında da derin bir değişim yarattı. Liderlik, çok sayıda kabile reisliği arasında dağılmak yerine; meşruiyetini değişken kabile dengelerinden değil, kapsayıcı bir akidevî referanstan alan tek bir merkeze yöneldi. Böylece siyasi kararlar daha merkeziyetçi ve çabaları tek bir yönde birleştirme noktasında daha muktedir hale geldi. Ayrıca bu yeni model, sadakatlerin eşi görülmemiş bir şekilde yeniden dağıtılmasına izin verdi. Kan bağı olmaksızın farklı kabile fertlerinin tek bir liderlik altında toplanması, geleneksel kabile düzeninde neredeyse imkansızdı. Bu durum, yeni modele hızlı mobilizasyon kabiliyeti kazandırdı ve geçmişte her türlü birlik projesini engelleyen iç bölünmelerin aşılmasını sağladı.

Öte yandan, bu akidevî birlik kabileyi tamamen ortadan kaldırmamış, onu kendisinden daha üst bir çerçevenin içine yerleştirmiştir. Kabile nihai merci olmaktan çıkıp, akidenin belirlediği daha geniş bir sistemin parçası haline gelmiştir. Kabile aidiyeti ile akidevî aidiyet arasındaki bu yeni hiyerarşik düzen, İslam öncesi Arap coğrafyasında hüküm süren siyasi kaosun aşılmasını mümkün kılmıştır. Bu geçiş, sadece sadakat biçiminin değişmesi değil, otorite fikrinin yeniden tesis edilmesidir. Güç artık dağınık kabile dengeleri üzerine değil, yerel sınırların ötesine geçebilen ve tek bir siyasi merkez yaratabilen fikri bir birlik üzerine inşa edilmiştir.

4. Paragraf: Eşi Görülmemiş Bir Unsur Olarak Dönüşümün Hızı

İslam'ın doğuşuyla Arap Yarımadası'nda yaşanan dönüşümün hızı, kadim dünyanın güç dengelerini sarsan en önemli unsurlardan biridir. Çünkü bu durum, devletlerin oluşumu veya imparatorlukların yükselişiyle ilgili bilinen modellerin dışındaydı. O dönemin tarih anlayışına göre, Pers ve Bizans tecrübelerinde olduğu gibi, büyük güçlerin inşası asırlar süren siyasi, idari ve askeri bir birikim gerektiriyordu. Ancak Arap Yarımadası'nda yaşananlar bu geleneksel mantığı aniden kırmıştır.

Nispeten kısa bir zaman diliminde davet; Mekke'deki sınırlı bir hareketten Medine'de siyasi bir toplum inşasına, ardından sınırlarının ötesine geçebilen, ordusu ve liderlik mekanizması olan birleşik bir güce evrilmiştir. "Fikir"den "devlet"e, "yerel toplum"dan "bölgesel güç"e bu geçişteki ivmenin çevredeki imparatorluk bağlamında doğrudan bir benzeri yoktu. Bu hız sadece tarihsel bir tesadüfün sonucu değil, oluşan yeni yapının doğasıyla ilgiliydi. Kurulması uzun zaman alan karmaşık bir bürokratik aygıta dayanmak yerine, yeni model; biçimsel olarak nispeten basit ancak seferberlik ve yönlendirme kapasitesi açısından son derece verimli bir yapıya dayanıyordu. Liderliğin merkezi, kararın hızlı ve aidiyetin tek tip olması, genişleme hareketini geleneksel imparatorluk modellerinden daha esnek ve daha az karmaşık hale getirdi.

Buna ek olarak, akidevî dönüşüm bu sürecin hızlanmasında merkezi bir rol oynadı. Aynı zamanda aidiyet, sadakat, ahlaki ve siyasi ölçüt niteliği taşıyan tek bir kapsayıcı fikrin varlığı; kabilelerin veya çok sadakatli imparatorlukların ihtiyaç duyduğu uzun iç müzakere ihtiyacını azalttı. Karar alma ve uygulama süreci daha doğrudan hale geldi ve iç aksaklıklara karşı daha dirençli oldu.

Buna karşılık Persler gibi çevre imparatorluklar tamamen farklı bir mantıkla işliyordu: devasa bir idari aygıt, karmaşık iç dengeler ve uzun karar-uygulama zincirleri. Bu model, gücüne ve nispi istikrarına rağmen, hızlı değişimlere tepki vermede daha yavaş ve farklı bir ritimle hareket eden yükselen güçler karşısında daha az esnekti. Dolayısıyla "hız" unsurunun sadece ikincil bir detay değil, güç dengelerinin yeniden şekillenmesinde belirleyici bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Hızla şekillenen, hızla hareket eden ve kendini hızla yeniden organize eden bir devlet, güç dengelerinin süratle değiştiği bir ortamda stratejik avantaja sahiptir. Bu hızın etkileri, yavaş birikim ve uzun süreli istikrar mantığına dayanan Sasani İmparatorluğu ile fikri birlik, organizasyonel esneklik ve tarihi eylemde sürati birleştiren yeni güç arasındaki doğrudan karşılaşmada net bir şekilde görülecektir.

5. Paragraf: İmparatorluk Merkezlerinde Şokun Başlangıcı

Sasani-Pers İmparatorluğu için Arap Yarımadası'nda yükselen bu yeni güç, geleneksel sınır tehditleri çerçevesinde değerlendirilip kontrol altına alınabilecek geçici bir siyasi

gelişme değil; imparatorluk idrak biçiminin kendisini sarsan alışılmadık bir durumdu. Sasani sistemi; merkezi devletler, net idari aygıta sahip siyasi oluşumlar veya birikim, denge ve bilinen sınırlar üzerine kurulu klasik devlet mantığıyla hareket eden rakiplerle etkileşime girmeye alışıktı.

Ancak güneyde şekillenmeye başlayan bu yeni güç, söz konusu kalıba uymuyordu. Bu güç, tarihe geleneksel imparatorlukların kapısından girmemiş, bilinen siyasi oluşum süreçlerinden geçmemiş; aksine nispeten ani bir şekilde ortaya çıkmış ve daha önce büyük merkezlere kıyasla "siyasi bir periferi/uç bölge" olarak görülen bir çevrede alışılmadık bir hızla genişlemeye başlamıştır.

Şokun ilk unsuru, uzun bir imparatorluk tarihinin eksikliğiydi. Sasani Devleti, diğer imparatorluklar gibi güç tasavvurunu "tarihsel birikim" fikrine dayandırıyor; meşruiyeti yönetim, organizasyon ve kurumlardan oluşan uzun bir zaman dilimi üzerine inşa ediyordu. Yeni gücün ise böyle bir geçmişi yoktu; buna rağmen bölgesel güç dengelerini doğrudan etkilemeye başlaması, güç ve meşruiyetin anlaşılmasına dair geleneksel kriterlerde bir sapma yaratmıştır.

İkinci unsur, geleneksel ve karmaşık bürokrasiye dayanmamasıydı. Pers imparatorluk sistemi; valiler, memurlar ve kâtiplerden oluşan çok katmanlı, yaygın ve dallanıp budaklanmış bir idari aygıta dayanıyor, karar alma ve uygulama süreçleri uzun zaman alıyordu. Buna karşılık yeni güç, organizasyonel yapı bakımından daha basit ve esnek bir

mantıkla çalışıyor; bu da hareket kabiliyetini daha hızlı, daha doğrudan ve ağır idari karmaşalardan azade kılıyordu.

Üçüncü unsur ise hareketteki alışılmadık hızdı. Kısa bir süre içinde bu güç, yükselen güçlerin genellikle geçtiği geleneksel aşamalardan geçmeden, sınırlı bir yerel ölçekten daha geniş bir bölgesel alana intikal etmeye başladı. Bu hız sadece taktiksel bir üstünlük değil, dahili organizasyonun doğasındaki ve karar alma/uygulama biçimindeki köklü farklılığın bir tezahürüydü.

Dördüncü ve belki de en etkili unsur, bu yeni gücün taşıdığı ideolojik/akidevî seferberlik söylemiydi. Hareketin temeli sadece siyasi çıkarlara veya geleneksel dengelere dayanmıyor; ona nüfuz mücadelesinin ötesinde daha derin bir boyut katan fikri/akidevî bir unsur barındırıyordu. Bu söylem, bireyleri ve grupları geleneksel bağların ötesinde mobilize edebiliyor, kabilevi veya yerel aidiyete dayanmayan yeni bir bağlılık ve sadakat düzeyi yaratıyordu.

Hız, geleneksel olmayan yapı, akidevî söylem ve bilinen imparatorluk kalıplarının eksikliği arasındaki bu etkileşim, büyük imparatorluk merkezlerinde bir "algısal şok" yaratmıştır. Meydan okuma sadece askeri düzeyde değil, aynı zamanda bizzat "gücün doğasını" anlama biçiminde yaşanmıştır. Böylece bölgesel tarihte, eski imparatorlukların artık sadece geleneksel analiz ve öngörü araçlarına dayanamayacağı yeni bir dönem başlamıştır; zira bu yeni aktör, imparatorlukların alıştığı kurallar dahilinde hareket etmiyor, güç kavramını temelinden yeniden tanımlıyordu.

6. Paragraf: Güç Dengelerinin Değişmeye Başlaması

İslami nüfuzun Arap Yarımadası sınırlarının dışına taşmasıyla birlikte, bölgesel güç yapısında derin bir dönüşümün izleri kademeli olarak belirmeye başladı. Bu durum başlangıçta eski nüfuz merkezlerinin doğrudan devrilmesi veya ani çöküşü şeklinde değil; büyük imparatorluklar ve onlara tabi uç bölgeler arasında asırlardır hüküm süren dengelerin doğasında yaşanan kümülatif bir değişim olarak tezahür etti.

Bu aşamada, Sasani İmparatorluğu'nu çevreleyen coğrafi alan artık eskisi gibi güvenli ve istikrarlı bir saha olmaktan çıkmış; devletin batı ve güneybatı uçları, hızla hareket eden ve başlangıçtaki etki alanının dışına taşan yükselen bir gücün artan baskısına maruz kalmaya başlamıştır. Bu baskı sadece askeri değil, aynı zamanda sınır kontrolü kavramını yeniden şekillendiren siyasi ve organizasyonel bir baskıydı.

Genişlemenin devam etmesiyle birlikte, imparatorluğun geleneksel sınırları net ayrım hatlarından değişken temas bölgelerine dönüştü. Sınırlar artık güçlü bir merkez ile istikrarlı bir şekilde tabi olan uç bölgeler arasındaki sabit bir engeli temsil etmiyor; aksine iç içe geçmenin, çatışmanın ve sürekli değişimin yaşandığı açık bir alan haline geliyordu. Sınırların doğasındaki bu değişim, imparatorluk kontrolünün geleneksel yapısındaki sarsıntının erken bir göstergesiydi.

Aynı zamanda Sasani Devleti, uzak uç bölgeleri üzerinde tam ve etkin bir kontrolü sürdürmekte giderek daha fazla

zorlanmaya başladı. Merkez ile eyaletler arasındaki hassas dengeye dayanan idari sistem, özellikle geleneksel imparatorluk ritminden tamamen farklı bir tempoda hareket eden bir gücün ortaya çıkışıyla birlikte, yeni değişimlere hızlı tepki verme kabiliyetini kaybetmeye başladı.

Kontrol ve denetim kabiliyetindeki bu kademeli aşınma, ani bir çöküş şeklinde değil; bazı bölgelerin daha az istikrarlı hale geldiği, merkezin otoritesinin zayıfladığı ve yükselen yeni güce olan eğilimin arttığı, nüfuz etkinliğindeki kademeli bir gerileme şeklinde kendini gösterdi. Bu bağlamda İslam, periferik bir bölgede doğan yeni bir dini hareket olmaktan çıkıp, bölgesel güç dengelerini etkileyebilecek fiili bir siyasi güce dönüştü. Mesele artık sadece bir inancın veya dini bir davetin yayılması değil, bölgenin stratejik haritasını yeniden şekillendiren yeni bir siyasi aktörün belirmesiydi.

Gerçek dönüşüm anı tam da burada gözlemlenebilir: Çatışma artık bir imparatorluk merkezi ile sınır bölgeleri arasındaki geleneksel bir çerçevede anlaşılmıyor; aksine güç kavramını yeniden tanımlayan ve büyük imparatorluklar arasındaki mevcut dengeleri değiştiren yeni bir taraf ortaya çıkıyordu. Böylece bölgesel tarihte, Sasani Devleti'nin artık nispeten istikrarlı bir ortamda değil, merkezin mutlak kontrol kabiliyetinin gerilediği ve güç, yayılım ve denetim konusunda farklı bir mantık dayatan yeni bir aktörün yükseldiği değişken bir alanda hareket ettiği yeni bir evre başlamıştır.

9. Bölüm Özeti

İslam'ın doğuşu, sadece saf bir dini olay olması bakımından değil; bölgedeki güç ve otorite kavramlarını yeniden tanımlayan yeni bir siyasi sistemin oluşum süreci olması yönüyle Kadim Doğu tarihinde büyük bir kırılma noktasını temsil eder. İslam, geleneksel ölçütlere göre imparatorluk niteliği taşımayan bir çevreden çıkmış; ancak kısa sürede mevcut güç dengelerini etkileyebilen bir siyasi aktöre dönüşmüştür.

Bu dönüşüm, uzun süreli birikime, karmaşık idari yapılara, zaman ve coğrafya içinde kademeli genişlemeye dayanan kadim imparatorlukların alışılagelmiş tarihsel kalıplarını kırmıştır. Buna karşılık; oluşum sürecinde daha hızlı, hareket kabiliyetinde daha esnek ve çevresindeki siyasi alanı yeniden organize etme noktasında daha yüksek kapasiteye sahip yeni bir model ortaya çıkmıştır.

Dolayısıyla, İslam'ın doğuşunun doğrudan etkisi sahneye sadece yeni bir gücün eklenmesi değil; Kadim Doğu'daki nüfuz merkezlerinin kapsamlı bir şekilde yeniden dağıtılması ve Pers ile Bizans arasındaki geleneksel dengelerin kademeli olarak sarsılması olmuştur.

Bu tarihi andan itibaren, olayların gelişiminde farklı bir mecra açılmıştır. Sasani sistemi, tek bir hadise veya münferit bir savaşın sonucu olarak değil; oyunun kurallarını yeniden belirleyen yeni bir gücün yükselişi karşısında zayıflık faktörlerinin biriktiği uzun bir tarihsel süreç olarak, siyasi ve askeri etkinliğinde kademeli bir gerileme aşamasına girmiştir.

Buna göre, Sasani İmparatorluğu'nun daha sonra gerçekleşecek olan çöküşü ani bir an olarak değil; güç dengelerinin değişmesiyle başlayan bir sürecin doğal sonucu ve Kadim Doğu haritasını tamamen yeniden çizen yeni bir tarihi dönemin başlangıcı olarak anlaşılmalıdır.

Bölüm 10: Fetih Savaşları ve Sasani Devleti'nin Çöküşü

Kadim Doğu'nun En Büyük İmparatorluğunun Dağılışı

Bu bölüm, Sasani İmparatorluğu tarihindeki nihai kırılma anını temsil eder. İmparatorluk, bu aşamada Kadim Doğu'daki bölgesel nizamın temel direklerinden biri olmaktan çıkıp; siyasi ve askeri yapısının neredeyse tamamen çözülmesiyle sonuçlanan hızlı bir çöküş sürecine girmiştir. Bu durum sadece tek bir muharebenin sonucu değil, tamamen farklı bir mantıkla hareket eden yükselen bir güç karşısında, devletin içindeki derin yapısal zayıflığı açığa çıkaran bir dizi ardışık karşılaşmanın neticesidir.

1. Kadisiye Savaşı (MS 636): Stratejik Kırılmanın Başlangıcı

Kadisiye Savaşı, sadece açık bir alanda iki ordu arasında gerçekleşen askeri bir karşılaşma değil; kendisini Kadim Doğu'nun en istikrarlı ve organize gücü olarak görmeye alışmış koca bir imparatorluk yapısının en kritik sınavıydı. O

anda sadece kılıçlar çarpışmıyor; aynı zamanda güç, otorite ve savaş yönetimi anlayışına sahip iki farklı sistem karşı karşıya geliyordu.

Savaş, tarihsel olarak Pers nüfuzu ile Arap bölgeleri arasında hassas bir sınır alanı olan el-Hira şehri yakınlarındaki Kadisiye bölgesinde gerçekleşti. Bu konum, tesadüfi bir coğrafi detay değil, aksine stratejik bir öneme sahipti; zira imparatorluk düzeyinde organize olmuş Pers dünyası ile Arap Yarımadası dışına taşmaya başlayan yükselen İslam gücü arasındaki ilk temas hatlarından biriydi.

Pers ordusuna, Sasani Devleti'nin en önemli sembollerinden biri olan ve şahsında devletin siyasi ve askeri prestijini temsil eden büyük komutan Rüstem Ferruh-zad liderlik ediyordu. Buna karşılık, Sa'd bin Ebî Vakkas komutasındaki İslam ordusu; hedef birliği, hızlı karar alma ve hareket esnekliğine dayanan farklı bir organizasyon ve liderlik modeliyle hareket ediyordu.

İlk anlardan itibaren savaş, sadece sayı veya teçhizat bakımından değil, askeri yapının doğası bakımından da kökten farklıydı. Pers sistemi; asırlık köklü askeri geleneklere, katı hiyerarşik organizasyona, askeri ağırlığa ve birimler arasındaki yavaş ama titiz koordinasyona dayanıyordu. Bu model uzun geleneksel savaşlarda etkiliydi; ancak hızlı hareket eden ve sürekli taktik değiştiren bir rakiple başa çıkmada daha az kabiliyetliydi. İslam ordusu ise, yüksek hareket esnekliğine, savaşın gidişatına hızlı uyum sağlama yeteneğine ve askerlere

savaşın geleneksel maddi hesaplarının ötesinde bir motivasyon kazandıran "akidevî hedef birliği" gibi önemli bir seferberlik unsuruna dayanıyordu.

Çarpışmalar ilerledikçe Pers komuta yapısında bitkinlik belirtileri belirmeye başladı. Mesele sadece sahadaki kayıplar değil, savaşın bir bütün olarak kontrol edilme kabiliyetindeki kademeli gerilemeydi. Çatışmalar şiddetlendikçe, Pers komutası safları önceki savaşlarında alıştığı şekilde yeniden organize etme yeteneğini kaybetmeye başladı.

Savaşın en etkili anı Rüstem Ferruh-zad'ın öldürülmesiydi. Bu olay sadece bir askeri komutanın kaybı değil, devletin sembolik gücüne vurulmuş doğrudan bir darbeydi. Sasani sisteminde komutan sadece savaşı yöneten bir kişi değil, imparatorluk otoritesinin ve heybetinin bir uzantısıydı. Bu nedenle onun savaş meydanında düşmesi, sadece askeri bir hadise değil, devlet merkezinin sarsılmasının sembolik bir işareti olarak algılandı.

Bazı tarihi rivayetler, Rüstem'in ölüm anının Pers ordusunda büyük bir kargaşaya yol açtığını; askeri ritmi yeniden düzenleyebilecek bir komuta merkezi kalmadığı için birimlerin koordinasyonsuz hareket etmeye başladığını ve bunun da savaşın hızla karşı taraf lehine dönmesine yol açtığını kaydeder. Komuta kontrolünün zayıflamasıyla birlikte Pers ordusunun yapısı, sadece yenilginin bir sonucu olarak değil, yenilgiyi organize bir şekilde yönetme kabiliyetinin yitirilmesi nedeniyle bizzat savaş meydanında çözülmeye başlamıştır.

Bu şekilde Kadisiye, sadece askeri bir muharebe olarak sona ermemiş; Sasani İmparatorluğu yapısında stratejik bir kırılma noktasına dönüşmüştür. Bu karşılaşma, devletin gücünün artık sadece uzun tarihine veya geleneksel organizasyonuna dayanmadığını; daha hızlı hareket eden ve bizzat çatışma kurallarını yeniden tanımlayan yeni bir güç modeliyle karşı karşıya olduğunu ortaya koymuştur. Buradan hareketle Kadisiye; münferit bir olay değil, imparatorluğun siyasi ve askeri yapısındaki daha derin bir kırılmanın başlangıcı olarak anlaşılmalıdır. O an tam olarak fark edilmese de, bu kırılma o andan itibaren birikmeye başlamış ve nihayetinde bölgenin çehresini tamamen değiştirecek büyük dönüşümlere yol açmıştır.

2. Nihavend Savaşı (Fetḥu'l-Futūḥ): Askeri Sistemin Nihai Çöküşü

Kadisiye şokundan sonra Sasani Devleti henüz teslim olmamış, aksine kendisi için bir tür son kurtarma çabası aşamasına girmişti. Asırlar boyunca uç bölgeleri yeniden düzenleyebilen güçlü bir merkezden yönetilmeye alışmış olan imparatorluk, kendini tamamen yeni bir gerçekliğin önünde buldu: İnisiyatifin kaybı, kontrolün gerilemesi ve Pers dünyasının alışık olduğu geleneksel savaş mantığıyla hareket etmeyen yükselen bir gücün ortaya çıkışı.

Bu bağlamda Nihavend Savaşı, askeri ve imparatorluk dengesini yeniden kurmaya yönelik son büyük girişim olarak tarihe geçti. Bu savaş, sadece bir dizi çatışmanın parçası değil, Pers bilincinde Kadisiye sonrası yitirilen heybetin geri

kazanılması ve devletin hala merkezini savunabilecek güçte olduğu fikrinin tescillenmesi için bir "son şans" olarak kurgulandı.

Muharebe, İran'ın batı dağlarındaki Nihavend bölgesinde gerçekleşti. Bölgenin nispeten karmaşık coğrafi yapısı, askeri açıdan Pers kuvvetlerinin toplanması ve kontrol dışına çıkmaya başlayan sınır bölgelerinin baskısından uzakta yeniden organize edilmesi için uygun bir zemin sunuyordu. Önceki savaşlara kıyasla büyük bir Pers ordusunun bu savaşa katılması, imparatorluğun hala seferberlik ve yığınak yapma kapasitesine sahip olduğunu gösterme çabasıydı.

Ancak bu zahiri yığınağın ardında, sistemin doğasıyla ilgili daha derin bir sorun yatıyordu. Sasani sistemi, devasa yapısına rağmen, merkez ile periferi arasındaki hassas dengeye ve verimli çalışabilmesi için siyasi-idari istikrara ihtiyaç duyan uzun, karmaşık bir emir-komuta zincirine dayanıyordu. Önceki yenilgilerle birlikte bu dengenin bozulmaya başlaması, kader tayin edici bir savaşta devasa bir orduyu yönetme kabiliyetini eskisinden çok daha zor hale getirmişti.

Nihavend'i ayırt edici kılan husus, onun sadece iki ordu arasındaki askeri bir karşılaşma değil, özünde Pers askeri sisteminin savaş meydanında kendisini yeniden üretme çabası olmasıydı. Mesele artık sadece bir saldırıyı püskürtmek veya sınırlı bir zafer elde etmek değil, devlet yapısının hala uyumlu bir sistem olarak işleyebildiğini kanıtlama çabasıydı.

Buna karşılık, yükselen İslam gücü farklı bir mantıkla hareket ediyordu. Artık sadece bir sınır gücü veya genişleme hareketi değil, önceki karşılaşmalardan süzülüp gelen birikmiş bir tecrübeye ve Pers askeri sisteminin yapısal zayıflıklarını anlama noktasında daha yüksek bir kabiliyete sahipti. Bu durum Nihavend'deki karşılaşmayı daha kritik kılıyordu; zira bu, kademeli olarak çöken bir sistem ile her tecrübeyle daha da kenetlenen bir sistemin çarpışmasıydı.

Savaşın seyri sırasında Sasani ordusu içindeki çözülme belirtileri net bir şekilde belirdi. Bu çöküş bir anda gerçekleşen bir hadise değil; birimler arası koordinasyonun zayıflaması, saha komutasının etkinliğini yitirmesi ve tek bir savaş ritminin korunamaması şeklinde tezahür eden kademeli bir süreçti. Büyük askeri sistemlerde bu tür bir çöküş en tehlikelisidir; çünkü sadece dışarıdan gelmez, bizzat yapının içerisinden neşet eder.

Pers ordusu, savaş şiddetlendikçe safları önceki savaşlarında olduğu gibi yeniden düzenleme yeteneğini kaybetti. Savaşı yeniden kontrol altına alma yönündeki her girişim, kontrolün kademeli kaybı ve askeri kararların artık birbiriyle uyumlu çalışmayan çoklu kademeler arasında dağılması gerçeğine çarptı.

Bazı tarihi rivayetler Nihavend'i "Fetḥu'l-Futūḥ" (Fetihler Fethi) olarak adlandırır; bu sadece savaşın kesin bir sonuç doğurmasından değil, Sasani askeri sisteminin tamamen ifşa olmasından kaynaklanır. Bu savaştan sonra artık

imparatorluğun kalbini savunabilecek veya uç bölgelerde kontrolü yeniden tesis edebilecek güçlü merkezi bir ordunun inşası için gerçek bir imkan kalmamıştır.

Nihavend'in en derin sonucu askeri değil, siyasi ve yapısal olmuştur. Bu savaşın kaybedilmesiyle Sasani Devleti sadece sahada bir muharebeyi değil, birleşik bir imparatorluk olarak eski formunu kazanma kabiliyetini de yitirmiştir. Bu andan itibaren imparatorluk, merkezi bir siyasi varlıktan parçalanmaya doğru giden bir alana dönüşmeye başlamış; bölgeler daha bağımsız hale gelmiş, merkezi otorite zayıflamış ve tüm sistem dahili bütünlüğünü kaybetmiştir. Dolayısıyla Nihavend, bir savaşın sonu değil, Sasani askeri sisteminin fiili bitişinin ve birleşik bir yapı olarak varlığını sürdürme yeteneğini kaybeden bir imparatorluk ile yükselen yeni bir güç arasındaki eşitsiz mücadelenin başlangıcıdır.

3. III. Yezdicerd'in Ölümü: İmparatorluk Meşruiyetinin Sonu

III. Yezdicerd'in öldürülmesi, Sasani İmparatorluğu'nun siyasi rotasındaki son anı temsil eder. Ancak bu hadise, özünde sadece bir kralın hayatının sonu değil, asırlardır süregelen bir yönetim sisteminin çöküşünün sessiz ilanıdır. Burada mesele artık tahttaki bir şahıs değil, otoritenin etkin merkezi olan o tahtın kendisinin yokluğudur.

Kadisiye ve Nihavend'deki büyük yenilgilerden sonra III. Yezdicerd, devletin elinde kalan otoritesini yeniden inşa etmek

için şehirler ve eyaletler arasında sürekli yer değiştirdiği umutsuz bir aşamaya girmiştir. Ancak artık istikrarlı bir yönetim merkezinden değil, bir sığınaktan diğerine savrulan bir halden hareket ediyordu; bu manzara devletin artık sabit bir siyasi kalbe sahip olmadığını açıkça yansıtıyordu.

Bu sürekli yer değiştirme hali, otoritenin doğasındaki köklü bir değişimin göstergesiydi. Medayin ve Tizpon gibi merkezi başkentlerden yönetilen imparatorluk, artık fiili bir başkentten ve uç bölgeleri merkeze bağlayabilecek idari bir aygıttan yoksun kalmıştı. Bu merkezin yokluğuyla birlikte kral, elinde icra araçları olmayan bir sembole ve doğrudan otoritesi altında birleşik bir ordusu bulunmayan bir lidere dönüşmüştür.

III. Yezdicerd'in hayatı Horasan'ın Merv bölgesinde son buldu. Tarihi rivayetler onun yerel bir suikasta kurban gittiğini veya basit bir yerel çatışma bağlamında öldürüldüğünü belirtir. Kaynaklardaki detaylar farklılık gösterse de temel anlam aynı kalmaktadır: Kralın düşüşü büyük bir savaşın veya organize bir askeri karşılaşmanın sonucu değil, kralın kişisel güvenliğinin bile garanti edilemediği kapsamlı bir çöküşün sonucudur.

Bu son, hadisenin kendisinden daha derin bir anlam taşır; zira geniş bir imparatorluğun merkezini temsil eden bir kraldan, siyasi nizamını tamamen kaybetmiş bir alanda sürgün hayatı yaşayan bir şahsiyete dönüşümü ifşa eder. Kral artık heybetin sembolü değil, o heybetin çöküşünün şahididir. Bu bağlamda Yezdicerd'in ölümü, şu üç büyük dönüşümün nihai anı olarak anlaşılmalıdır:

- **Siyasi bir varlık olarak Sasani meşruiyetinin sonu:** Yönetme veya yeniden organize olma kabiliyetine sahip merkezi bir otoritenin varlığının artık fiilen tanınmaması.
- **"Kutsal Kral" fikrinin çöküşü:** Kral ile devletin sembolik veya ilahi meşruiyeti arasındaki bağı kuran ve kralı tüm siyasi sistemin ekseni kılan tasavvurun tamamen yıkılması.
- **İmparatorluğun sadece bir tarihsel hafızaya dönüşmesi:** Sasani-Pers dünyasının artık etkin bir siyasi güç olarak değil, sona ermiş ve tarihin bir parçası haline gelmiş, ancak hafızalarda yaşayacak bir varlık olarak kalması.

Böylelikle III. Yezdicerd'in ölümü bir adamın sonu olarak değil, sürdürülebilirlik şartlarını kaybetmiş ve nihayetinde kendi otoritesini tanımayan bir toprakta son sembolünün düşmesiyle kapanmış olan koca bir imparatorluk modelinin sonu olarak okunmalıdır.:

4. Sasani Askeri Sisteminin Çöküşü

Sasani ordusu, devletten kopuk müstakil bir savaş gücü değil; aksine devletin temel sütunlarından biri ve imparatorluk fikrinin doğrudan bir uzantısıydı. Bu ordu; asırlar boyu katı merkeziyetçilik, net bir hiyerarşik kademelenme ve meşruiyet ile karar mekanizmasının kaynağı olan kraliyet tahtıyla kurulan organik bağ üzerine inşa edilmiş bir sistemdi.

Bu askeri sistem üç temel dayanak üzerine kuruluydu:

1. **Merkezi ve Organize Ordu:** İmparatorluk genelindeki tüm askeri operasyonları yönlendirebilen birleşik bir komuta merkezine bağlı yapı.
2. **Kraliyetle İlişkili Askeri Sınıf:** Otoritelerini doğrudan yönetim merkezine olan yakınlıklarından alan seçkin komutanlar ve prensler tabakası.
3. **Katı Emir-Komuta Zinciri:** Emirlerin zirveden tabana, herhangi bir karmaşa veya yetki çatışması yaşanmadan akışını sağlayan disiplinli yapı.

Bu model, kaynakların geniş çaplı seferber edilmesine ve savaşların titiz hesaplamalarla yönetilmesine imkan tanıdığı için istikrarlı imparatorluk bağlamında son derece etkiliydi. Ancak buna mukabil; bileşenler arasında sürekli koordinasyonu sağlayacak güçlü bir siyasi merkezin varlığına aşırı derecede bağımlıydı.

Kadisiye ve ardından gelen Nihavend yenilgileriyle birlikte bu yapı, tasarlandığı amaca aykırı, sert bir sınavla karşı karşıya kaldı. Sorun sadece sahadaki askeri mağlubiyet değil; bu mağlubiyetin ordunun kendi içindeki komuta ve organizasyon yapısı üzerindeki kümülatif etkisiydi. Zamanla merkezi komuta yetkisinde bariz bir gerileme baş gösterdi; emirler artık eski akıcılığıyla iletilemiyor, bazı askeri birimler genel savaş ritminden kopuk veya gecikmeli hareket ediyordu. Merkezdeki bu aşınma sadece idari bir hadise değil, bizzat devletin geri çekilmesinin doğrudan bir yansımasıydı.

Buna paralel olarak; askeri birimler gerek ağır kayıplar, gerek cepheler arası iletişim kopukluğu, gerekse merkezin savaşı yönetme kabiliyetine olan güvenin sarsılması nedeniyle kademeli olarak dağılmaya başladı. Bu çözülmeyle birlikte Pers ordusu en önemli güç unsurlarını yitirdi: Karar ve hareket birliği.

Daha da kritik olanı; bazı bölgelerin artık merkezi talimatları beklemeden, kendi imkan ve şartlarına göre bağımsız savunma hatları oluşturmaya, yani yerel savunma modellerine geçmeye başlamasıydı. Bu dönüşüm, devletin içeriden parçalanmaya başladığının en net göstergesiydi; zira ordu artık devletin birleşik bir aygıtı değil, birbirinden kopuk hareket eden dağınık yapılar topluluğu haline gelmişti.

Bu çöküş bir anda gerçekleşmese de, her yeni yenilgi ve kaybedilen her kontrol merkeziyle hız kazanan kümülatif bir süreçti. Sasani askeri sisteminin varlık şartı olan "güçlü siyasi merkez" ortadan kalkınca, askeri yapının eski haliyle devam etmesi imkansız hale geldi. Neticede ordu, devletin birleştirici gücü olma vasfını yitirerek yavaş bir dağılma sürecine girdi ve iktidarın tamamen yeni bir siyasi gerçekliğe devredilmesi için zemin hazırladı.

5. Büyük Şehirlerin Düşüşü: Medayin ve Tizpon

Sasani Devleti’ndeki büyük şehirlerin düşüşü, hem sembolik hem de maddi bir çöküş anını temsil eder. Bu sadece stratejik

noktaların veya coğrafi alanların kaybı değil; asırlar boyu imparatorluğun kalbini teşkil eden siyasi ve idari bilincin merkezlerinin yıkılışıdır. Bu şehirlerin başında, Sasani devlet fikrinin maddi zirvesini temsil eden Medayin ve Tizpon gelmekteydi.

Medayin, idari mekanizmanın toplandığı, devlet işlerinin yürütüldüğü ve merkez ile eyaletler arasındaki ilişkilerin koordine edildiği devasa bir **idari başkent** konumundaydı. Tizpon ise kralın mevcudiyetinin, sembolik ve pratik otoritesinin bizzat tecessüm ettiği derin **siyasi ve imparatorluk kalbiydi**. Bu iki şehir, birlikte imparatorluğun gerçek ağırlık merkezini oluşturan tek bir kentsel alan meydana getiriyordu.

Bu şehirler sadece büyük yerleşim yerleri değil; siyaset, idare ve ekonominin iç içe geçtiği, şehrin bizzat devletle özdeşleştiği bütünleşik bir iktidar yapısıydı. Kararlar burada alınır, vergiler buradan yönetilir, ordu ve kaynaklar buradan sevk edilir ve yetki diğer eyaletlere buradan dağıtılırdı. Bu nedenle düşüşleri yerel bir olay olarak değil, tüm devletin merkezi yapısına vurulmuş doğrudan bir darbe olarak görülmelidir.

Şehirler birer birer düşerken, mesele sadece kontrolün coğrafi değişimi değil; güç merkezinin imparatorluğun tarihi kalbinden, bu merkezin dışında şekillenen yeni bir gücün eline fiilen geçmesiydi. Uç bölgeleri kontrol altında tutan ve onlara idari-siyasi meşruiyet sağlayan merkez çöktüğünde, devlet

kendisini içeriden yeniden organize etme kabiliyetini de kaybetti.

Tarihi rivayetler, Müslümanların bu şehirlere girişinin sadece askeri bir başarı değil, otoritenin doğasındaki bir değişim olarak algılandığını kaydeder. Şehirlerin kaybı, bir savunma savaşındaki yenilginin ötesinde, temsil ettikleri imparatorluk sembolizminin çöküşüydü. Bu durum, hadiseye askeri boyutun ötesinde siyasi ve medenî bir derinlik kazandırmıştır.

Medayin ve Tizpon düştüğünde, sadece taşlar ve binalar değil; Sasani Devleti içindeki farklı uçları bir arada tutan "imparatorluk merkezi" fikri de düşmüştür. Bu merkezin yokluğuyla birlikte eyaletleri birbirine bağlayan yapı kademeli olarak çözülmüş, devlet geniş bir idari ve siyasi vakum (boşluk) sürecine girmiştir. Sonuç olarak bu şehirlerin düşüşü, sadece stratejik mevkilerin kaybı değil, "periferiyi yöneten merkez" modelinin, yani bizzat imparatorluğun üzerine kurulu olduğu temel nizamın sonu olarak okunmalıdır.

6. Devletin Merkezi Yapısının Dağılması

Sasani Devleti'nin tarihi başkentinin düşüşü ve siyasi-askeri merkezine indirilen peş peşe askeri darbelerle birlikte imparatorluk, saha gerilemesinden çok daha tehlikeli bir aşamaya, yani bizzat otoritenin **yapısal dağılma** sürecine girmiştir. Mesele artık bir savaşın veya bir şehrin kaybı değil; farklı parçaları tek bir bütün halinde tutan "devlet mantığının" kademeli olarak çöküşüdür.

Bu çöküşün merkezinde, etkin merkezi otoritenin tedricen yok olması yatmaktadır. Emirler veren, eyaletler arası dengeyi sağlayan, orduyu ve idareyi yeniden organize eden merkez; artık bu işlevlerini yerine getirebilecek bir formda mevcut değildi. Bu merkezin yokluğuyla birlikte devlet, birleşik bir imparatorluk olarak varlığının en temel unsurlarını kaybetmiştir.

Bu gerilemenin en bariz görünümlerinden biri de düzenli ve etkin vergi toplama kabiliyetinin çöküşüdür. Sasani sisteminde vergi sadece mali bir kaynak değil, aynı zamanda eyaletleri kontrol altında tutan ve merkeze bağlayan siyasi bir araçtı. Merkezi denetimin zayıflamasıyla vergi tahsilat süreci sekteye uğramış, bölgeden bölgeye farklılıklar göstermeye başlamış; bu da devletin finansmanında ve kurumlarının sürekliliğinde büyük bir aksamaya yol açmıştır.

Aynı bağlamda, birleşik idari sistem de kademeli olarak çökmüştür. Sasani idaresi, doğrudan merkeze bağlı karmaşık bir divan ve memur ağına dayanıyordu; ancak bu merkezin kaybıyla şebeke, uyumunu ve işlevini yitirmiştir. Emirler artık düzenli ulaşmıyor, raporlar birleşik bir sistem dahilinde işlenmiyordu; aksine her bölge kendi işlerini kendi şartlarına göre yönetir hale gelmişti.

Bu idari ve mali dağılmayla birlikte, eyaletlerin **yarı-bağımsız yapılara** dönüşmesi şeklinde tezahür eden daha derin bir değişim ortaya çıkmıştır. Eyaletler artık merkezden net talimatlar beklemek yerine, gerek iç işlerinde gerekse savunma

ve siyasi önceliklerinde müstakil hareket etmeye başlamıştır. Bu durum resmi bir bağımsızlık ilanı olmasa da, iktidarın günlük pratiğinde fiili bir bağımsızlık haliydi.

Bu aşamada Sasani Devleti artık tek bir vücut gibi çalışmıyor, kendisini bir arada tutan organik bağını kaybetmiş parçalar yığınına dönüşüyordu. Yönlendiren bir merkez, genel ritmi düzenleyen bir sistem kalmamış; her birimin neredeyse bağımsız hareket ettiği parçalanmış bir siyasi alan ortaya çıkmıştır. Bu dağılma sadece askeri yenilgilerin bir sonucu değil, imparatorluğun üzerine inşa edildiği temel yapının, yani "devleti sürekli yeniden üretme, organize etme ve kontrol etme kabiliyetine sahip merkez" fikrinin çöküşünün bir yansımasıydı.

7. İmparatorluktan Geniş Bir Siyasi Vakuma (Boşluğa) Geçiş

Sasani Devleti'nin çöküşünün en tehlikeli sonucu, sadece bir dizi savaşın kaybedilmesi veya düzenli bir ordunun dağılması değildir. Bölgenin tarihi yapısındaki en derin ve en etkili hadise; boyutu ve kapsamı bakımından eşi görülmemiş, **geniş bir siyasi vakumun (boşluğun)** doğuşudur. Bu vakum sadece bir otorite yokluğu değil, tüm bölgeyi asırlardır nizam altında tutan imparatorluk organizasyon sisteminin tamamen çöküşüdür.

Sasani sisteminde imparatorluk, birbirinden uzak eyaletleri tek bir yapı içinde birbirine bağlayan siyasi ve idari bir ağırlık

merkezini temsil ediyordu. Bu merkezin çöküşüyle birlikte artık devletin "organize edici aklı" kalmamış, uç bölgeler arasındaki iletişimin sürekliliği garanti edilemez hale gelmiştir. Bu nedenle çöküş sadece bir iktidar devri değil, yönetim zincirindeki bir kopuştur.

Bu tarihi anda, yeni dönemin doğasını şekillendiren üç temel olgu öne çıkmıştır:

1. **Net Bir Otorite Boşluğu:** Emir verebilen, nizamı tesis edebilen veya iç dengeleri yeniden kurabilen merkezi bir yapı kalmamıştır. İmparatorluğun kalbinden yürütülen otorite yok olmuş ve hemen yerine benzer bir alternatif konulamamıştır; bu da kontrolsüz bir siyasi açılıma yol açmıştır.
2. **Birleşik Bir Karar Merkezinin Yokluğu:** Yerel etki merkezleri çoğalmış, ancak bunları bir araya getirecek veya aralarında koordinasyon sağlayacak üst bir merkez kalmamıştır. Bu durum, siyasi alanın kapsayıcı bir vizyondan yoksun, her birinin kendi yerel şartlarına göre hareket ettiği küçük birimlere bölünmesine neden olmuştur.
3. **Dağınık Yerel Güçlerin Ortaya Çıkışı:** Merkezi devletin çöküşüyle birlikte bazı şehirler ve bölgeler, yerel liderlikler veya geçici düzenlemeler aracılığıyla kendilerini yönetmeye çalışmıştır. Ancak bu güçler imparatorluğun gerçek bir alternatifi değil, merkezi otoritenin yokluğundaki çalkantılı geçiş sürecinin birer yansımasıydı.

Bu boşluk ve parçalanmışlık ortamında yükselen İslam gücü, sadece galip bir askeri güç olarak değil; çöken siyasi alanı

yeniden organize edebilecek bir **"alternatif sistem"** olarak hareket etmeye başlamıştır. İslam'ın varlığı sadece fethin bir uzantısı değil, Sasani Devleti'nin ardında bıraktığı imparatorluk boşluğunun kademeli olarak doldurulmasıydı. Bu bağlamda dönüşüm, sadece bir devletin diğeriyle yer değiştirmesi değil; tamamen çöken eski bir imparatorluk nizamından, bölgeyi temelinden yeniden şekillendirmeye başlayan yeni bir siyasi sisteme geçiştir.

10. Bölüm Özeti

Sasani Devleti'nin çöküşü Kadim Doğu tarihinde dönüm noktası niteliğinde bir andır; ancak bu, ani bir hadiseden ziyade birbirini izleyen askeri ve siyasi kırılmaların kaçınılmaz bir sonucudur. Gerilemenin izleri, sistemin komuta ve askeri yapısında ilk stratejik darbeyi aldığı **Kadisiye Savaşı** ile belirmiş; bu süreç dengeleri yeniden kurma çabasının son kırılması olan **Nihavend Savaşı** ile derinleşmiş ve nihayetinde imparatorluk meşruiyetini bitiren **III. Yezdicerd'in ölümü** ve devletin sembolik-idari kalbi olan başkentin dağılmasıyla nihayete ermiştir.

Bu savaşların askeri birer hadise olmasının ötesindeki önemi, devletin derin yapısında neleri ifşa ettiğidir. Bu süreç, meselenin şurada veya buradaki bir savaşın kaybı olmadığını; aksine katı merkeziyetçiliğe, düzenli bir orduya, birleşik bir idareye ve imparatorluk tahtı etrafında odaklanmış siyasi meşruiyete dayanan koca bir nizamın çöküşü olduğunu göstermiştir.

Bu süreç sonucunda üç büyük yapısal netice doğmuştur:

- **Askeri Sistemin Tamamen Çöküşü:** Pers ordusu devletin birleştirici gücü olma vasfını yitirmiş, merkezi komutaya dayalı hiyerarşik yapısı dağılmış ve uzun vadeli organize bir savaş yürütme kabiliyetini kaybetmiştir.
- **Devlet Merkezinin Dağılması:** Eyaletleri yönetecek veya iç dengeyi sağlayacak siyasi bir merkezin kalmaması, imparatorluğun uçlarını birbirine bağlayan bağın kopmasına neden olmuştur.
- **İktidarın Geniş Bir Siyasi Vakuma Devri:** Merkezin yokluğunda iktidar hazır bir alternatife doğrudan geçmemiş; aksine yerel güçlerin ortaya çıktığı ancak kapsayıcı bir çerçevenin bulunmadığı büyük bir siyasi boşluk doğmuştur.

İşte bu boşluğun içinden bölgede yeni bir tarihi aşama şekillenmeye başlamıştır. Artık sahne, iki eşit devlet arasındaki geleneksel bir çatışma değil; çöken eski bir nizamdan, siyasi haritayı temelinden yeniden çizen yeni bir güce geçiş sahnesidir. Bu yeni güç, sadece askeri kontrolle değil; devlet, otorite ve nizam kavramlarını tüm bölge için yeniden tanımlayarak yeni bir dönem başlatmıştır.

Bölüm 11: Otoritenin Çöküşü ve Toplumun Bekası

Devlet Çöker... Ama Toplum Yok Olmaz

Sasani Devleti'nin çöküşü, Pers toplumunun sonu olarak değil; aksine iki farklı düzlemin birbirinden sert bir şekilde ayrılması olarak anlaşılmalıdır: Tamamen çöken siyasi otorite düzlemi

ile kendisini kuşatan ve organize eden imparatorluk çatısının yıkılmasına rağmen hayata devam eden derin toplumsal düzlem.

Yaşanan hadise bir halkın veya medeniyetin ortadan kaybolması değil; bu toplumu yöneten üst yönetim sisteminin dağılmasıdır. Siyasi başın kaybedilmesine rağmen toplumsal ve kültürel yapı, sanki bir gövdenin hayatiyetini sürdürmesi gibi alt katmanlarda işlemeye devam etmiştir.

1. Sasani Yönetici Sınıfının Ortadan Kalkışı

Sasani Devleti'nin düşüşü, sadece siyasi bir mücadelenin sonu veya savaş meydanındaki askeri bir yenilgi değildir. Özünde bu, imparatorluk piramidinin zirvesini temsil eden; devletin formunu belirleyen, kararları tekeline alan ve asırlarca meşruiyet ile otoritenin anahtarlarını elinde tutan sınıfın kademeli çöküşüdür. Sasani merkezinin gerilemesi ve ardından yıkılmasıyla birlikte bu sınıf, organize bir bütün olarak varlığını sürdürme kabiliyetini yitirmiştir.

Bu sınıfın kalbinde yer alan Sasani Kralı, sadece siyasi bir hükümdar değil, aynı zamanda kozmik nizam ile imparatorluk nizamının bir uzantısı olarak görülen dini ve siyasi bir semboldü. Başkentin düşmesi ve ordunun dağılmasıyla bu sembol, geleneksel rolünü icra edemez hale gelmiş; mutlak otorite merkezinden, gerçek bir koruması veya sabit bir üssü olmayan, eyaletler arasında savrulan kaçak bir figüre dönüşmüştür.

Kralın çöküşüne paralel olarak imparatorluk sarayı (Bârigâh) da dağılmaya başlamıştır. Karar merkezine doğrudan bağlı danışmanlar, kâtipler, vezirler ve üst düzey bürokratlardan oluşan bu elit tabaka, aniden kendisini varlık anlamını borçlu olduğu devlet bağlamının dışında bulmuştur. Makamlar değerini kaybetmiş, idari mevkiler çökmüş ve bu isimleri merkeze bağlayan ağ işlevsiz kalmıştır.

Üst düzey askeri ve idari seçkinler ise daha karmaşık bir kaderle yüzleşmiştir. Bir kısmı savaşlarda can vermiş, bir kısmı bölgelere dağılmış, bir kısmı ise yerel düzenlemelere dahil olarak veya kenara çekilerek yeni gerçekliğe uyum sağlamaya çalışmıştır. Ancak hepsinin ortak noktası, siyasi ve sosyal kimliklerini belirleyen konumu kaybetmiş olmalarıdır.

Burada en kritik dönüşüm şudur: Bu sınıf sadece askeri yenilgi nedeniyle değil, "varlığına anlam katan çerçeveyi" kaybettiği için çökmüştür. İmparatorluk sistemi sadece bir otorite değil; rolleri tanımlayan, meşruiyet veren ve güç konumlarını belirleyen bütünleşik bir nizamdır. Bu nizam ortadan kalktığında, söz konusu sınıfın dayanabileceği hiçbir referans kalmamıştır.

Dolayısıyla bu yıkış bir andan ibaret değil, kademeli bir çözülme sürecidir: Karar merkezinin yok oluşu, ardından araçlarının çöküşü, sembollerinin silinmesi ve nihayetinde yönetici sınıfın kendisini tanımayan veya yeniden üretmeyen geniş bir siyasi vakum içinde eriyip gitmesi. Bu kayboluş tamamlandığında, artık tanınabilecek veya etkileşime

geçilebilecek bir "devlet yüzü" kalmamıştır. Ne bir kral, ne bir saray, ne de bir karar merkezi... Ortada sadece kendi başına var olan geniş bir toplum kalmıştır; ancak siyasi zirveden yoksun, hareketini düzenleyecek veya nizamını kuracak bir imparatorluk başı olmayan bir toplum. İşte bu noktada, otoritenin belirli bir merkezi yapıdan, yeniden şekillendirilmeyi bekleyen açık bir boşluğa dönüştüğü tamamen yeni bir aşama başlamıştır.

2. Pers Toplumsal Dokusunun Kalıcılığı

Sasani Devleti'nin merkezi otoritesinin çöktüğü anda, siyasi manzara koca bir imparatorluk yapısının topyekûn yıkılışı gibi görünüyordu. Ancak bu çalkantılı yüzeyin altında, yıkımdan aynı derecede etkilenmeyen daha derin bir gerçeklik katmanı vardı: Devletin zirvesini vuran siyasi depremden sanki bağımsızmışçasına sessizce işlemeye devam eden **Pers toplumsal dokusu**.

Siyasi merkez yok olup kurumları dağılırken, tarım köyleri yerlerinde kalmaya; gıda üretmeye ve günlük hayatı köklü kadim kalıplara göre organize etmeye devam etmiştir. Bu köyler sadece yerleşim birimleri değil; geniş akrabalık ilişkilerine, yerel dayanışmaya ve merkezi devletin günlük müdahalesine ihtiyaç duymayan geleneksel iş bölümüne dayalı bütünleşik sosyal sistemlerdi.

Köylere paralel olarak, büyük aileler ve yerel hanedanlar toplumsal rollerini sürdürmüştür. Bu aileler sadece soy

bağından ibaret değil; toprağa sahip olan, kaynakları yöneten ve yerel çevrelerinde nüfuz ilişkilerini koruyan ekonomik ve sosyal birimlerdi. Üst otorite çöktüğünde bu yapılar yok olmamış, aksine toplumsal hayatı organize eden yegane referans noktaları olarak önemleri daha da artmıştır.

Sakinler arasındaki yerel ilişkiler; komşuluk, ortak çıkarlar ve hassas yerel dengelere dayalı geleneksel mantığıyla işleyişini sürdürmüştür. Bu ilişkiler her türlü geçici siyasi değişimden daha derindi; çünkü asırlar süren günlük etkileşimle şekillenmişlerdi ve devletin bekasına veya düşüşüne doğrudan bağlı değillerdi.

Ekonomik tarafta ise tarımsal ve zanaata dayalı üretim biçimleri topyekûn bir çöküş yaşamadan devam etmiştir. Siyasi şartların bazı yönleri etkilediği bir gerçektir; ancak ekonomik hayatın temel döngüsü işlemeye devam etmiştir: Toprak ekilmiş, hasat dönemleri yönetilmiş ve ürünler yerel pazarlarda takas edilmiştir. Bu ekonomik süreklilik, toplumsal çöküşün engellenmesinde hayati bir faktör olmuştur.

Toplumsal dokunun bu nispi bütünlüğü, o aşamadaki Pers toplumunu anlamak için temel bir gerçeği ortaya koymaktadır: Toplum, devletin doğrudan bir uzantısı değil, siyasi merkezden nispeten bağımsız bir iç yapıya sahipti. Yani devlet, tüm gücüne rağmen toplumun yegane nizam kaynağı değil; onu yok etmeksizin denetleyen üst bir çerçeveydi.

Burada çok önemli bir nokta açıklığa kavuşmaktadır: Devletiyle birlikte tamamen dağılan bir toplum, merkeze

mutlak bağımlı bir toplumdur. Oysa bu aşamadaki Pers toplumu, merkezin çöküşüne rağmen hayatta kalma becerisi göstermiştir; çünkü kendi içinde toplumsal hayatı yeniden üretme mekanizmalarına sahipti.

Sonuç olarak denilebilir ki; devletin yıkılışı toplumsal bir boşluk yaratmamış, aksine otorite mantığından farklı bir mantıkla varlığını sürdürebilen köklü bir toplumun mevcudiyetini ifşa etmiştir. Devlet, belirli bir tarihi anda düşebilir; ancak toplum derin köklere ve bütünleşik bir yapıya sahipse onunla birlikte düşmez; aksine kendisini yeniden düzenler ve tamamen yeni şartlar altında hayata devam eder.

3. Köylerin, Şehirlerin ve Yerel Seçkinlerin Devamlılığı

Sasani Devleti'ndeki merkezi otoritenin ani çöküşüne rağmen, yerel manzara topyekûn bir boşluğa düşmemiş veya hayat tamamen durmamıştır. Aksine; köyler ve şehirler kendi günlük ritimlerinde işlemeye devam etmiş, devletin üst tabakası yok olurken toplumsal gövde sürekli bir hareket halini korumuştur.

Eskiden imparatorluk merkezine bağlı idari ağın bir parçası olan şehirler, harabeye veya insansız boşluklara dönüşmemiş; aksine temel işlevlerini yerine getirmeyi sürdürmüşlerdir: Pazarlar çalışmaya devam etmiş, zanaat faaliyetleri sürmüş ve yerel ticari ilişkiler tamamen kesilmemiştir. Bu sistemi düzenleyen merkezi denetimin ortadan kalktığı doğrudur; ancak şehrin iç yapısı, asgari düzeyde bir organizasyonu ayakta tutmaya yetmiştir.

Köyler ise nispeten daha yüksek bir istikrar düzeyi sergilemiştir; zira doğaları gereği imparatorluk merkezine daha az bağımlı, köklü yerel geleneksel sistemlere ise daha çok dayalıydılar. Bu köyler; günlük işlerini siyasi üst otoriteden ziyade toprağa, suya ve ailevi ilişkilere dayanan uzun vadeli sosyal ve ekonomik kalıplara göre yönetiyorlardı. Bu nedenle devletin yokluğu, hayatlarının özünü kökten değiştirmemiş; aksine onları daha yerel ve imparatorluk yapısından daha az kopuk bir forma geri döndürmüştür.

Bu bağlamda, **yerel seçkinlerin (dehqanlar vb.)** rolü son derece kritik bir hal almıştır. Eskiden merkeze bağlı idari veya ekonomik aygıtın bir parçası olan bu seçkinler, aniden kendilerini merkezsiz bir gerçekliğin içinde bulmuşlardır. Ancak çökmek veya yok olmak yerine, bu değişen gerçeklik içinde konumlarını hızla yeniden düzenlemişlerdir.

Söz konusu seçkinlerin bir kısmı, daha önce dolaylı olarak kontrol ettikleri şehirlerin veya bölgelerin fiili yerel idaresine dönüşmüş; diğer bir kısmı ise toprak, kaynaklar veya yerel üretim ağları üzerindeki kontrolleri aracılığıyla ekonomik nüfuzlarını korumaya odaklanmıştır. Böylece, geniş bir imparatorluk sisteminin parçası olmaktan çıkıp, sınırlı bir coğrafi alanda işlerini yürüten nispeten bağımsız yerel aktörlere dönüşmüşlerdir.

Bu dönüşüm sadece bir görev değişikliği değil, güç konumunun tamamen yeniden tanımlanmasıydı. Bu seçkinler, imparatorluk merkezinin bir uzantısı olmak yerine; uzak bir üst

otoriteye dayanmak yerine yerel dengelere dayanan, kendi başlarına küçük karar merkezleri haline gelmişlerdir. Bu durum, toplumun topyekûn çöküşünün engellenmesine katkı sağlamıştır. Üst devletin yokluğu günlük hayatta tam bir boşluğa yol açmamıştır; çünkü köyler, şehirler ve yerel seçkinler, asgari istikrarı koruyan "geçici bir işlevsel alternatif" rolü üstlenmişlerdir. Böylece hayat, devlet sayesinde değil, devletin yokluğuna rağmen, en üst siyasi merkezini kaybetmiş yeni gerçeklik içinde kendisini hızla yeniden organize eden yerel bir ağ vasıtasıyla devam etmiştir.

4. Dil ve Kültürün Tamamen Çökmemesi

Sasani çöküşünün tam bir yıkım olmadığını kanıtlayan en bariz göstergelerden biri; siyasi çöküşe topyekûn bir kültürel veya dilsel çöküşün eşlik etmemiş olmasıdır. Siyasi ve idari otorite yeni bir sisteme geçmesine rağmen, Pers toplumunun derin kültürel yapısı varlığını korumuş ve tarihteki diğer medeniyet çöküşlerinde görülen köklü kopuşlara maruz kalmamıştır.

Farsça, devletin, idarenin ve dinin dili haline gelen Arapça lehine resmi alanda gerilemesine rağmen, günlük hayattan silinmemiştir. Evlerde, pazarlarda ve insanlar arasındaki doğrudan sosyal etkileşimde kullanılmaya devam etmiş; karar merkezlerinden uzakta, günlük hayatın doğal bir ifade aracı olarak varlığını sürdürmüştür.

Bu dilsel çeşitlilik bir "işlevsel bölünme" yaratmıştır: Arapça otoritenin, dini bilginin ve bürokrasinin dili olurken; Farsça

toplumun, hafızanın ve duyguların dili olarak kalmıştır. Bu bölünme bir zayıflık işareti değil, aksine yerel kültürün siyasi üst yapıdaki değişime rağmen hayatta kalma kabiliyetinin bir göstergesidir.

Dile paralel olarak, Pers çevresinde asırlar boyunca şekillenmiş olan kültürel adetler ve sosyal kalıplar da varlığını sürdürmüştür. Kutlama biçimlerinden aile geleneklerine, sosyal etkileşim formlarına kadar bu unsurlar; siyasi dönüşümden kökten etkilenmeksizin derinlerde işlemeye devam etmiştir.

Bu süreklilik, kültürün devletin basit bir yansıması olmadığını, aksine ondan nispeten bağımsız bir varlık olduğunu ortaya koymaktadır. Devlet, resmi dili veya idari sistemi değiştirebilir; ancak toplumun içinde zamanla şekillenen derin kültürel yapıyı kolayca değiştiremez.

Burada, söz konusu faktörün tam bir asimilasyonu veya yok oluşu engellemedeki önemi ortaya çıkmaktadır: Dil ve kültürün bekası, toplumun kimliğini "siyasi olmayan düzeyde", yani gerçek aidiyetlerin doğrudan otoriteden uzakta şekillendiği günlük bilincin derin katmanlarında korumuştur.

Sonuç olarak kültür, burada tali bir unsur veya medenî bir lüks olarak değil, bir **"tarihsel hayatta kalma mekanizması"** olarak anlaşılmalıdır. Pers toplumunun, devleti çöktüğü halde müstakil bir varlık olarak devam etmesini sağlayan, kolektif hafızanın sürekliliğini koruyan ve siyasi çöküşün topyekûn bir medeniyet erimesine dönüşmesini engelleyen yegane unsur bu kültürel dayanıklılıktır.

5. Yönetimin Merkezden Periferiye (Uç Bölgelere) Geçişi

Sasani merkezi otoritesinin yok olması ve idari aygıtının dağılmasıyla birlikte, toplumsal hayatın yönetimi tamamen durmamış; ancak yönetimin doğasını temelden sarsan derin bir dönüşüm aşamasına girmiştir. İdare, tek bir imparatorluk merkezinden emirlerin sadır olduğu birleşik ve hiyerarşik bir sistem olmaktan çıkıp; uç bölgelerde bağımsız veya yarı bağımsız şekilde işleyen dağıtık bir yapıya dönüşmeye başlamıştır.

Eski Sasani sisteminde idare; eyaletler arasında koordinasyonu sağlayan, vergileri düzenleyen, atamaları denetleyen ve kararların uygulanmasını takip eden güçlü bir merkeze dayanıyordu. Bu merkez, devletin **organize edici aklı** hükmündeydi ve o olmadan tüm yapı bütünlüğünü kaybediyordu. Merkezin çöküşüyle birlikte bu koordinatör rolü üstlenecek kimse kalmamış, eyaletler kendi yerel gereksinimlerine göre hareket etmeye başlamıştır.

Burada planlanmamış ancak hayati bir dönüşüm gerçekleşmiştir: **İdarenin tek bir merkezden çoklu periferiye geçişi.** Şehirler ve eyaletler artık var olmayan bir başkentten talimat beklemek yerine; kaynak yönetimi, yerel güvenliğin korunması ve temel ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesi gibi günlük işleri bizzat üstlenmişlerdir.

Bu dönüşüm siyasi bir kararın veya idari bir reformun sonucu değil, otorite boşluğuna verilen doğal bir tepkiydi. Sistemi birbirine bağlayan merkez yok olduğunda, küçük birimler hayatın devamlılığını sağlamak için idari işlevleri yerel düzeyde yeniden üretmek zorunda kalmıştır. Zamanla bu durum, gayri resmi bir siyasi örgütlenme biçimine evrilmiştir: Merkezi bir devlet yerine, birbirinden kopuk yerel bir ağ. Bu ağ karar alma noktasında birleşik olmasa da, çeşitli bölgelerde asgari düzeyde işlevsel istikrarı sağlamaya yetmiştir.

Ancak iki sistem arasındaki temel fark çok netti: Eskiden idare, katı bir hiyerarşi içinde yukarıdan aşağıya doğru hareket ederken; artık genel yönü tayin eden veya politikaları birleştiren üst bir merkez olmaksızın bizzat uç bölgelerin kendisinden hareket ediyordu. Bu değişim, devletin artık tek bir bütün olarak değil, her biri kendi yönetim tarzına sahip ayrı idari adacıklar halinde çalıştığı anlamına geliyordu. Bu model günlük hayatın geçici sürekliliğini sağlasa da, aynı zamanda bu birimleri gerçek bir "tek devlet" yapan yapının yokluğunu da ifşa etmiştir.

6. Canlı Bir Toplum Üzerinde Siyasi Boşluk Halinin Doğuşu

Sasani Devleti'nin çöküşünün en derin ve karmaşık sonuçlarından biri, büyük imparatorlukların tarihinde pek rastlanmayan bir durumun ortaya çıkmasıdır: **Hala canlı ve etkin olan bir toplumun üzerinde tam bir siyasi vakumun (boşluğun) oluşması.** Bu durum sadece bir otorite yokluğu

değil, asırlar boyu birbirine bağlı kalmış iki düzlemin sert bir şekilde ayrılmasıdır: Merkezi devlet düzlemi ve derin toplumsal düzlem.

Bir yanda; siyasi, idari ve askeri merkez temsilcisi olan Sasani Devleti çökmüştür. Artık ne bir imparatorluk tahtı, ne birleşik bir yönetim aygıtı, ne de bölgeyi nizam altında tutacak üst bir kurum kalmıştır. Bölgeye siyasi formunu veren yapı buharlaşmış ve tüm alan merkezsiz bir mekâna dönüşmüştür.

Diğer yanda ise; toplumun kendisi çökmemiştir. Aksine, tam manasıyla canlı bir toplum mevcudiyetini korumuştur: İnsanlar hala çalışmakta, tarım sürmekte, pazarlar kurulmakta, dil kullanılmakta ve sosyal ilişkiler yerel çerçevede işlemektedir. Günlük hayatta bir kopuş değil, yeni şartlar altında bir süreklilik yaşanmıştır.

Devletin çöküşü ile toplumun devamlılığı arasındaki bu çelişki, şu şekilde tanımlanabilecek mürekkep bir gerçeklik doğurmuştur: **Otorite ve Hayat Arasındaki Kopuş.** Devlet artık toplumu organize eden çerçeveyi temsil etmediği gibi; toplum da merkezi imparatorluk modelinde olduğu gibi günlük hayatın her detayında devlete ihtiyaç duymaz hale gelmiştir. Neticede, "yok olan otorite" ile "devam eden toplum" arasında geniş bir uçurum meydana gelmiştir. Bu durum şu tarihsel denklemle özetlenebilir: **Devletsiz canlı bir toplum ve hareketini durdurmamış bir toplumun üzerinde yok olan bir devlet.**

Bu durumun en kritik yönü, yeniden şekillenmeksizin uzun süre devam edemeyecek olmasıdır. Siyasi boşluk doğası gereği istikrarlı bir durum değil, ucu açık bir geçiş aşamasıdır. Boş kalmaz; aksine süratle bu boşluğu doldurmaya ve alanı yeniden organize etmeye çalışan farklı güçlerin rekabet alanına dönüşür. Bölge tarihindeki kader anı tam da burada başlar: Siyasi bir çerçeveye ihtiyaç duyan canlı bir toplumun varlığı ve onu organize edecek bir devletin yokluğu karşısında; nizamı yeniden inşa edebilecek organizasyonel, ideolojik ve siyasi kapasiteye sahip her güç için alan açık hale gelmiştir. Böylelikle boşluk sadece bir dönemin sonu değil; bölgenin çökmüş bir imparatorluk nizamından, otorite ve siyasi anlamın bizzat kendisinin yeniden inşa edildiği daha derin bir tarihsel dönüşümün başlangıcıdır.

11. Bölüm Özeti

Sasani Devleti'nin çöküşü, Pers toplumunun sonu değil; asırlar boyu iç içe geçmiş iki düzlemin, yani merkezi otorite düzlemi ile derin toplumsal yapı düzleminin birbirinden sert bir şekilde ayrıldığı bir kırılma anıdır. Yönetici sınıf tüm uzantılarıyla çökmüş, bölgeyi denetleyen ve yönlendiren siyasi sistem dağılmış; buna karşılık toplum, alt ve orta katmanlarında canlılığını ve bütünlüğünü korumuştur.

Bu yıkım toplumsal bir vakum yaratmamış, aksine yüzeyde görünenden çok daha köklü bir toplumsal dokunun mevcudiyetini ortaya çıkarmıştır. Köyler varlığını sürdürmüş, şehirler günlük hayatına devam etmiş, sosyal ilişkiler etkin

kalmış, dil ve kültür kesintiye uğramamıştır. Dolayısıyla toplum devletle birlikte çökmemiş; aksine ondan koparak merkezin yokluğunun dayattığı yeni şartlar altında işleyişini sürdürmüştür.

Buna mukabil; bu topluma genel siyasi formunu veren yapı (merkezi idare, birleşik ordu ve imparatorluk meşruiyeti) çökmüştür. Bu unsurların kaybıyla, tarihte alışılmadık bir durum ortaya çıkmış ve şu denklemle özetlenmiştir: **Devam eden bir toplum üzerinde çökmüş bir otorite ve yöneten bir merkezden yoksun geniş bir siyasi boşluk.**

Toplumsal hayatın sürmesi ile siyasi çerçevenin çöküşü arasındaki bu tezat; bir yandan imparatorluk nizamının kalmadığı, diğer yandan toplumun günlük hayatını üretmekten vazgeçmediği son derece hassas bir geçiş dönemi yaratmıştır. Tarihin bir sonraki aşaması tam da bu boşluğun içinden filizlenmektedir; burada soru artık sadece "Devlet nasıl çöktü?" sorusu değil, daha derin ve kritik olan şudur: **Bu boşluğu doldurabilecek ve bölgeyi yeniden şekillendirebilecek güç hangisidir?**

Bölüm 12: Pers Dünyasında Medeniyet Dönüşümü Şoku

Tarihsel Kırılma Karşısında Bilinç

Sasani Devleti'nin çöküşü sadece siyasi bir devir veya güç dengelerinde bir değişim değil; aynı zamanda Pers medeniyet bilincinde şok edici bir anı temsil eder. Bu an; imparatorluk

merkeziyetçiliğine dayanan kadim bir "benlik" tasavvuru ile eski hiyerarşileri tanımayan, yeni doğan bir sistem içerisinde tamamen farklı bir konumu dayatan yeni gerçeklik arasındaki sert çarpışmadır.

Bu şok anlık veya yüzeysel değil; aksine devlet düzeyinden kolektif bilinç düzeyine kadar uzanan, Pers toplumunun kendisine ve tarihteki konumuna bakış açısını yeniden şekillendiren derin ve kademeli bir süreçtir.

1. Merkezi İmparatorluğun Kaybı Şoku

Sasani İmparatorluğu'nun yitirilmesi, sadece siyasi bir otoritenin yıkılışı değil; asırlar boyunca Pers bilincinin eksenini oluşturan derin bir fikrin, yani devletin üzerine inşa edildiği, kimliğin tanımlandığı, güç ve meşruiyetin ölçüldüğü "Merkez" fikrinin çöküşüdür. İmparatorluk sadece coğrafi sınırardan ibaret değil; Pers dünyasını evrenin kalbine yerleştiren ve ona çevre medeniyet nizamı içinde üstün bir konum bahşeden sembolik bir sistemdi.

Bu "Merkez", sadece bir başkent veya saray değil, bütünleşik bir manzume idi:

Sürekliliği temsil eden bir taht, kontrolü sağlayan bir idare, genişlemeyi koruyan bir ordu ve meşruiyet veren bir din... Tüm bu unsurlar bilinçte sabit bir imge oluşturmak için birlikte çalışıyordu: Piramidin zirvesinde duran güçlü ve organize bir merkez ve onun etrafında dönen eyaletler.

Ancak başkentin düşmesi ve ordunun dağılmasıyla bu merkez sadece maddi olarak değil, bir fikir olarak da çöktü. Artık sürekliliği temsil eden bir taht, kendisini yeniden üreten bir otorite veya insanların "devletin yüzü" olarak etrafında toplanabileceği bir sembol kalmamıştı. Burada sorun sadece yönetimin yokluğu değil, bu yönetime meşruiyet ve varlık kazandıran "anlamın" yokluğuydu.

Bu boşluk, idari bir boşluktan çok daha derindi. Sadece yerine başkası konulabilecek bir hükümetin yokluğu değil, Pers dünyasının kendisini nasıl tanımladığını belirleyen koca bir imgenin yokluğuydu:

- Biz bir merkez miyiz?
- Biz organize bir güç müyüz?
- Biz çevremizden üstün bir varlık mıyız?

Aniden bu sorular net bir cevaptan yoksun kaldı. İşte bu noktada şok, siyasi bir hadise düzeyinden medeniyet bilinci düzeyine evrildi. Mesele artık bir devletin yıkılışı değil, dünyayı açıklayan ve öznenin onun içindeki konumunu belirleyen çerçevenin çöküşüydü. Merkez düştüğünde sadece otorite düşmez, algının kendisi de bulanıklaşır: Yaşananları nasıl anlamlandırmalıyız? Başlangıç noktamızı kaybettikten sonra kendimizi nasıl yeniden tanımlayacağız?

Bu an, Pers bilincinde derin bir kafa karışıklığı anıydı; zira yıkılan şey sadece bir yönetim biçimi değil, güç, kimlik ve süreklilik tasavvurlarının üzerine inşa edildiği "referans

noktası" idi. Onun yokluğunda geçmiş ile güncel arasında bağ kuracak net bir zemin, geleceğin aynı kalıpta devam edeceğine dair bir güvence kalmadı. Gerçek şok burada başladı: Sadece imparatorluğun yıkılması değil, onun yıkılmasını "imkânsız" kılan fikrin de yerle bir olması.

2. "Yöneten Millet"ten "Yeni Bir Sistem İçindeki Millet"e Dönüşüm

Sasani Devleti'nin çöküşü, sadece güçten zayıflığa bir geçiş değil, Pers dünyasının dünya içindeki konumunda yaşanan köklü bir altüst oluştur. İmparatorluk aşamasında Pers dünyası kendisini devletler arasında sıradan bir devlet olarak görmüyor; aksine kendisini düzen kuran bir merkez, kuralları koyan, dengeleri belirleyen ve çevresine anlam veren bir özne olarak kabul ediyordu. Gerileme anlarında bile bu içkin üstünlük duygusu bilinçte mevcuttu; zayıflık geçici, merkeziyetçilik ise asıldı.

Bu tasavvur soyut bir yanılsama değil, asırlara dayanan bir yönetim, kontrol ve imparatorluk organizasyonu tecrübesine dayanıyordu. Pers dünyası, kendisinden daha büyük bir sistemin parçası veya takipçisi olmaya değil, "üst özne" (fail) olmaya alışmıştı.

Ancak çöküşle birlikte sadece güç dengesi değil, öznenin bu denge içindeki konumu da değişti. Pers dünyası artık nizamı kuran değil; kendisinin inşa etmediği, kurallarını belirlemediği

ve kökeni kendisinden neşet etmeyen yeni bir nizamın parçası haline geldi. Burada en derin dönüşüm yaşandı:

Nizam üreten bir merkezden, nizamın içinde yaşayan bir tarafa dönüşüm.

Bu dönüşüm kolay veya doğrudan olmadı; zira sadece siyasi değil, özünde psikolojik bir süreçti. Liderlik konumundan, başka bir çerçeve içinde eklemlenme konumuna geçiş, benliğin tamamen yeniden tanımlanmasını gerektiriyordu:

- Eski konumunu kaybettikten sonra kendine nasıl bakarsın?
- Eskinin bir devamı mısın, yoksa farklı bir manzume içindeki yeni bir varlık mı?

Bu noktada Pers bilincinin psikolojik yapısı kademeli bir yeniden şekillenmeye maruz kaldı. Tarihsel benlik algısının temelini oluşturan "Merkez" fikri tamamen yok olmadı; ancak gerçeklikteki karşılığını kaybederek, bilincin arka planında duran bir "saklı hafıza"ya dönüştü.

Buna karşılık yeni bir fikir filizlendi: Daha geniş bir sistemin parçası olmak; bu sistem içinde liderlik makamından değil, bu sistemin şartlarına göre konumunu yeniden belirleyen bir "iç aktör" makamından hareket etmek. Ancak bu uyum süreci tam bir erime (asimilasyon) değil, dışarıdan dayatılan yeni gerçeklik ile içeriden silinmeyen eski bilinç arasındaki hassas bir dengeydi. Pers dünyası aniden tarihi olmayan bir varlığa dönüşmedi; aksine bu yeni sisteme girerken imparatorluk

mirasını da beraberinde taşıdı. Bu da onun sistem içindeki konumunu basit bir tâbi olmaktan çok daha karmaşık bir hale getirdi.

Böylelikle dönüşüm, sadece yönetimden tebaaya geçiş değil, benliği anlama biçimindeki bir dönüşümdü:

"Merkez biziz" anlayışından, "Başka bir merkezin içindeyiz" anlayışına geçiş.

Bu değişim, bir sonraki aşamadaki Pers etkileşiminin doğasını belirleyecektir: Soru artık sadece yeni sistem içinde nasıl yaşanacağı değil, tarihsel benlik duygusunu kaybetmeden bu sistem içindeki konumun nasıl yeniden tanımlanacağıdır.

3. Pers Benliğinin Yeniden Tanımlanması

İlk şokun etkileri durulup, devlet yapısındaki dönüşümün boyutu netleşince, Pers bilincinde –doğrudan dile getirilmese de– çok daha derin bir soru belirmeye başladı: **Bizi tanımlayan devleti kaybettikten sonra biz kimiz?**

Bu soru sadece teorik veya soyut bir felsefi arayış değil; günlük hayatın detaylarında, toplumun yeni gerçeklikle kurduğu etkileşimde ve geçmişine duyduğu içsel histe gizliydi. İmparatorluk aşamasında bu sorunun cevabı örtük olarak belliydi: Kimlik devletten, merkezden ve birey ile topluma dünya içinde belirli bir konum veren organize güçten neşet ederdi. Ancak çöküşten sonra bu referans noktası ortadan

kalktı. Artık sürekliliği temsil eden bir taht veya aidiyet duygusu aşılayan hazır bir siyasi sistem yoktu.

Burada gerçek kriz ortaya çıktı: Eski modele dönmek mümkün değildi çünkü artık gerçeklikte bir karşılığı yoktu; aynı zamanda henüz sınırları netleşmiş alternatif bir kimlik de oluşmamıştı. Pers benliği kendisini; artık geri getirilemez olan bir geçmiş ile henüz mahiyeti belirsiz olan bir gelecek arasındaki geçiş evresinde buldu.

Bu boşlukta, kimliğin yeniden tanımlanması süreci aniden veya resmi bir ilanla değil, kademeli ve sessizce gerçekleşti. Bu tanım, yeni gerçekliğe uyum sağlama (adaptasyon) süreciyle şekillenmeye başladı:

- Günlük hayatın idare ediliş biçiminde,
- Sosyal ilişkilerin formunda,
- Yeni siyasi sistemle, onun içinde tamamen erimeden kurulan temaslarda.

Bu uyum süreci sadece dönemsel bir tepki değil, kimliğin içsel bir yeniden inşa süreciydi. Pers benliği, "devlet" ile "varlık" arasındaki bağı yavaş yavaş koparmaya başladı. Kimlik artık münhasıran otoriteye sahip olmaya bağlı değil; aksine daha derin unsurlara dayanmaya başladı: Dil, kültür, hafıza ve siyasi sistemin çöküşüne rağmen devam eden yaşam tarzları.

Burada köklü bir dönüşüm görülmektedir: **Kimlik yok olmamış, ancak doğrudan siyasi referansını kaybetmiş ve**

hayatta kalmak için başka dayanaklar aramaya başlamıştır.

Devlet, benlik tanımının tek kaynağı olmaktan çıkınca; kültür, hafıza ve toplumsal tecrübe bu tanımın yeniden inşasında temel unsurlar haline gelmiştir. Bu durum, Pers benliğinin eski imparatorluk modelinin esiri kalmadan varlığını sürdürmesine imkan tanımıştır. Ancak bu süreç gerilimden de azade değildi; geçmiş, siyasi olarak geri getirilemese bile kültürel ve psikolojik bir referans olarak arka planda varlığını korumuştur. Geçmiş ile güncel arasındaki bu etkileşim, kimliğin yeniden tanımlanmasını karmaşık hale getirmiştir; zira bu süreç tam bir kopuş değil, bir tür "yeniden harmanlanma" idi. Böylece Pers benliği, artık siyasi tahakküme değil, hayatta kalma, uyum sağlama ve anlamı yeniden üretme kabiliyetine dayalı farklı bir çerçevede yeniden şekillenmeye başladı.

4. Kırılma Hissi Karşısında Kültürel Yapının Bekası

Sasani Devleti'ni vuran yıkım, toplum ve kültür düzeyinde birebir bir yansıma bulmamış; aksine zirvedeki çöküşe karşılık derinlerde nispi bir sabitlik yaşanmıştır. Otorite dağılırken, merkez çökerken ve genel ritmi düzenleyen nizam yok olurken; dil canlı kalmış, adetler sürmüş ve günlük hayatın kalıpları kesin bir kesintiye uğramadan devam etmiştir. Burada, ancak siyasi kırılma ile kültürel devamlılık arasındaki bir birliktelik olarak anlaşılabilecek "ikili bir hal" doğmuştur.

Vitrinde manzara son derece netti: Yıkılmış bir devlet, dağılmış bir ordu ve buharlaşmış bir meşruiyet. Bu düzey, keskin bir yenilgi hissi doğurdu; zira sadece askeri güç kırılmamış, asırlarca devletle özdeşleşen üstünlük imgesi de ağır bir darbe almıştı. Büyük bir şeyin sona erdiği ve koca bir dönemin tek seferde kapandığı hissi hakimdi.

Ancak derinlerde manzara tamamen farklıydı. Hayat durmamıştı. İnsanlar hala kendi dillerini konuşuyor, ritüellerini kutluyor, ilişkilerini kendi örflerine göre düzenliyor ve kayıp merkezin dönüşünü beklemeden sıradan günlerini yeniden üretiyorlardı. Bu süreklilik marjinal bir durum değil; kültürün kendi içinde siyasetin dalgalanmalarını aşan bir hayatta kalma gücü taşıdığının kanıtıydı. Bu tezatlıktan mürekkep bir his doğdu: **Devlet düzeyinde yenilgi, toplum düzeyinde devamlılık.**

O dönemdeki bir Pers bireyi, aynı anda iki gerçeği yaşıyordu: Aidiyet duyduğu siyasi varlığın kırılma bilinci ve kendi hayatının çökmediğini, yakın dünyasının hala ayakta olduğunu teyit eden günlük tecrübe.

Bu iki düzey arasındaki gerilim geçici bir durum değil, dönemin karakteristik özelliği haline gelmiştir. Zira ne kırılma topyekûn bir yıkıma dönüşmüş, ne de devamlılık yenilginin inkarına yol açmıştır. Aksine, ikisi bir arada kalarak gerçeklik algısını belirlemiştir: Düşen şeye duyulan hüzün ve kalana duyulan örtük güven. Burada kültürel yapının, sürekliliğin taşıyıcısı olarak önemi ortaya çıkmaktadır. Dili yok olmaktan

koruyan, adetleri canlı tutan ve yeni sistem içinde tam bir erimeyi engelleyen bu yapıdır. Kültür burada sadece tarafsız bir arka plan değil; devletin kaybına rağmen benliğin bekasını garanti eden etkin bir unsurdu.

Bölümün Devamı Hakkında Not:

Pers dünyasının bu dönüşümünü daha iyi kavramak için, devletin dikey yapısı ile toplumun yatay yapısı arasındaki farkı görselleştirmek faydalı olabilir:

Bu görselleştirme, merkezi bir otorite çöktüğünde neden yerel ağların ve kültürel bağların hayatta kaldığını anlamanıza yardımcı olacaktır.

Pers dünyasının bu yeni dönemde geliştirdiği "kültürel direniş" veya "idari uyum" süreçlerinden hangisi ilginizi daha çok çekiyor?

5. Yeni Sisteme Psikolojik Uyumun Başlangıcı

İlk şokun etkileri azaldıktan sonra, Pers toplumunun sonsuza dek kafa karışıklığı ve kırılganlık halinin esiri olarak kalması mümkün değildi. Zira tarih, yıkılış anında durmaz; günlük hayat ise anlamlandırma sürecinin tamamlanmasını veya acının dinmesini beklemeden kendi ritmini dayatır. Bu noktadan itibaren, daha sessiz fakat etkisi daha derin bir aşama başlamıştır: **Yeni gerçekliğe psikolojik uyum aşaması.**

Bu uyum, bilinçli bir karar veya ani bir dönüşüm değil; yeni sistemle girilen sürekli etkileşim neticesinde zamanla şekillenen, kademeli ve yavaş bir süreçti. Başlangıçta, mutlaka doğrudan bir çatışma şeklinde olması gerekmeyen örtük bir reddediş, bir iç tereddüt veya yaşananlara tam olarak ait olmama hissi mevcuttu. Ancak gerçekliğin devam etmesi ve bir alternatifin yokluğuyla birlikte bu reddediş keskinliğini yitirmiş, yerini pratik bir bir arada yaşama (coexistence) haline bırakmıştır.

Canlılığını koruyan toplum, ne yeni siyasi çerçevenin dışında kalabiliyor ne de eski çerçeveyi geri getirebiliyordu. İşte gerçek dönüşüm burada başladı: Geçmişle kıyaslamaya dayalı psikolojik bir tutumdan; günceli anlamaya ve onunla başa çıkmaya çalışan realist bir tutuma geçiş. Yerel elitler ve bireyler, kendilerini sadece eski bir gücün kalıntıları olarak değil, kendi kuralları ve mantığı olan daha geniş bir manzumenin parçası olarak yeni sistem içinde konumlandırmaya başladılar. Bakış açısındaki bu kayma hayati bir öneme sahipti; zira bilinci, "olanın hasretinden" (nostalji), "var olanla muhatap olmaya" taşıdı.

Ancak bu uyum, tam bir erime veya kimlikten vazgeçiş değil; hassas bir dengeydi: **Pratik düzeyde yeni bir gerçekliği kabul ederken, derinlerde kültürel süreklilik unsurlarını muhafaza etmek.** Böylece toplum, öz benlik duygusunu tamamen kaybetmeden yeni sistem içinde hareket etmeye başladı. Zamanla bu birliktelik bir tür "yeni normallik" haline geldi; artık yeni sistem tamamen yabancı bir unsur değil,

orijinal Pers tecrübesinden neşet etmese bile anlaşılan ve etkileşime girilen bir çerçeveye dönüştü.

Bu psikolojik uyum, toplumun bekası ve sürekliliği için temel bir şarttı. Gerçekliği mutlak surette reddeden toplumlar çöker, içinde tamamen eriyenler ise benliğini kaybeder. Derin unsurlarından vazgeçmeden uyum sağlamayı başaran toplumlar ise bir aşamadan diğerine geçebilirler. Dolayısıyla uyum, sadece şartlara verilen bir tepki değil; Pers toplumunun kırılma noktasından yeni sistem içindeki etkin aktörlük makamına geçmesini sağlayan tarihsel bir hayatta kalma mekanizmasıydı.

6. Tarihsel Bilinç İçinde Yenilginin Yeniden Yorumlanması

Zamanın geçmesi ve ilk şokun şiddetinin azalmasıyla birlikte, yaşanan hadise sadece bir devletin yıkılışıyla sonuçlanan bir dizi askeri vaka olarak görülmekten çıkmış; bilinç içerisinde açık uçlu bir soruya dönüşmeye başlamıştır: **Gerçekte ne oldu? Ve neden bu şekilde gerçekleşti?**

Burada uyumun ötesinde daha derin bir aşama başladı: **Yenilginin bizzat kendisinin yeniden yorumlanması.** Başlangıçta algı doğrudan ve basitti: Kaybedilen savaşlar, çöken bir liderlik ve yıkılan bir imparatorluk... Fakat bu açıklama, bilincin anlama ihtiyacını doyurmaya yetmiyordu; zira olayın boyutu, saha sonuçlarına indirgenemeyecek kadar büyüktü. Hem elitler düzeyinde hem de kolektif hafızanın derinliklerinde sorular çoğalmaya başladı:

- Asırlarca süren bir varlık nasıl bu kadar çabuk çökebildi?
- Zayıflık zaten uzun zamandır içeride mi gizliydi?
- Yoksa yaşananlar, eşi benzeri görülmemiş bir dış gücün sonucu muydu?
- Bu, tarihsel bir döngünün doğal sonu mu, yoksa kolayca açıklanamayacak istisnai bir kırılma mıydı?

Bu sorular sadece tarihi kaydetme çabası değil, anlamı yeniden inşa etme çabasıydı. Yenilgi, bu denli büyük olduğunda sadece bir kayıp olarak değil, dünyanın bizzat yorumlanışındaki bir kusur olarak algılanır. Bu nedenle, bilincin dengesini yeniden kuracak şekilde hadisenin tekrar okunması zorunluydu.

Bu bağlamda, karmaşık bir yeniden anlatı (re-narration) süreci başladı: Yenilgi artık geçici bir kaza olarak değil, hafıza içinde anlaşılabilir kılınacak şekilde yeniden düzenlenen daha geniş bir sürecin parçası olarak sunuldu. Bazen içsel zayıflıkların bir birikimi, bazen beklenmedik dengeleri altüst eden harici bir şok, bazen de her ikisinin birleşimi olarak açıklandı. Bu yorum çeşitliliği bir çelişki değil; bilincin yenilgi için kabul edilebilir bir formül arayışıydı. Bu öyle bir formül olmalıydı ki, yaşananı inkâr etmemeli fakat aynı zamanda öz benlik imgesinin tamamen yıkılmasına da izin vermemeliydi.

Burada en önemli dönüşüm şudur: **Yenilgi artık sadece acı bir hatıra değil, bilincin şekillenmesinde aktif bir malzeme haline gelmiştir.** Düşünme biçiminin, tarih anlayışının ve dünya içindeki konumun yeniden tanımlanmasının bir parçası

olmuştur. Statik bir düşüş anı olarak kalmak yerine, yeni soruların başlangıç noktasına ve zafer ya da yenilginin ötesinde benliği anlama aracına dönüşmüştür. Bu anlamda yeniden yorumlama sadece entelektüel bir faaliyet değil; toplumun şoku inkâr etmeden aşmasını ve olup biteni özümseyerek devam etme yeteneğini korumasını sağlayan içsel bir yeniden inşa süreciydi.

Bölüm Özeti

Sasani İmparatorluğu'nun çöküşü, sadece güç dengelerinin değişmesi veya yönetim biçiminin başkalaşması değil; Pers bilincini köklerinden sarsan ve yeniden şekillendiren bir **medeniyet depremiydi.** İmparatorluk merkezinin yıkılmasıyla Pers dünyası sadece otoritesini değil, kendisini gördüğü ve dünyadaki konumunu anlamlandırdığı çerçeveyi de kaybetmiştir.

Pers dünyası; "nizamı kuran merkez" konumundan, "kendisinin inşa etmediği bir nizamın içindeki aktör" konumuna geçmiştir. Bu dönüşüm sadece siyasetle sınırlı kalmamış, psikolojik ve medeniyet yapısının derinliklerine kadar uzanmıştır. Bununla birlikte bu değişim, tam bir erime veya mutlak bir kopuş şeklinde gerçekleşmemiştir; zira derin kültürel yapı, süreklilik unsurlarını taşıyarak ve benliğin bütünlüğünü koruyarak mevcudiyetini sürdürmüştür.

Burada bu dönemin mahiyeti netleşmektedir:

- Bu sadece bir devletin yıkılışı değil, yeni bir gerçeklik içinde benliğin yeniden inşasıdır.
- Bu bir varlığın sonu değil, farklı bir varoluş biçiminin başlangıcıdır.

Pers benliği kendisini; tahakküm makamından değil, uyum sağlama, anlama ve yeniden konumlanma makamından tanımlamaya başlamıştır. Tarihten çekilmek yerine, mevcut sistemi özümsemeye ve öz benlik duygusunu kaybetmeden onun içinde hareket etmeye çalışan yeni bir üslupla tarihe dahil olmuştur. Tam da bu noktadan itibaren tamamen farklı bir rota başlamaktadır: Geçmişi olduğu gibi geri getirmeye değil, yeni şartlar altında kimliği yeniden inşa etmeye dayalı bir rota... Burada gerçek meydan okuma düşüşe direnmek değil; düşüşten sonra yaşayabilme, onu anlayabilme ve yeni bir tarihsel evrenin başlangıç noktasına dönüştürebilme kabiliyetidir.

Bölüm 13: Bölgenin Yeni Düzeni Olarak İslam

Bir Dinden Bölgesel Yönetim Sistemine

İslam'ın fetihler bağlamında ortaya çıkışı, sadece dini bir geçiş veya inançsal bir genişleme değil; bölgeyi yöneten sistemin mahiyetinde yaşanan köklü bir dönüşümü temsil eder. İslam nüfuzunun Yarımada dışına taşmasıyla birlikte, yapısı ve mantığı itibarıyla Kadim Doğu'da hüküm süren geleneksel imparatorluk modellerinden ayrılan yeni bir yönetim modeli şekillenmeye başlamıştır.

Bu model sadece bir akide getirmemiş; beraberinde otoriteye, toplum düzenine ve merkez-periferi (uç bölgeler) ilişkisine dair farklı bir tasavvur taşımıştır. Bu bakımdan İslam, sadece yayılan bir din değil, siyasi alanı bütünüyle yeniden inşa eden bir sistemdir.

1. Sadece Bir Akide Değil, Siyasi Bir Sistem Olarak İslam

İslam kısıtlı bir çevrede davet olarak başladığında, zahiren insanın Rabbi ile olan ilişkisini yeniden yönlendiren, bireysel ve ahlaki değerleri düzenleyen dini bir hitaptan ibaretti. Ancak bu hitap, dikkat çekici bir hızla, sadece vicdanları şekillendirmekle yetinmeyip toplumu organize eden, bir otorite tesis eden ve kamusal hayatın yönetimi için kurallar koyan çok daha geniş bir çerçeveye dönüştü.

Bu dönüşüm arızi veya dışarıdan dayatılmış bir durum değil; bilakis iman ile amel, akide ile organizasyon arasında ayrım gözetmeyen mesajın bizzat kendi doğasından kaynaklanmıştır. Burada din, izole bir ruhani tecrübe olarak değil; bireysel davranıştan toplumsal ilişkilere, oradan yönetim biçimi ve cemaat idaresine kadar insanın her düzeydeki meselesini ele alan bütünleşik bir manzume olarak sunulmuştur.

Davetin kurucu aşamadan devletleşme aşamasına geçmesiyle birlikte bu organizasyonel boyut netleşmeye başladı. Cemaat artık sadece bir inanç birliği değil; liderliği, nizamı, karar alma ve uygulama kabiliyeti olan organize bir yapıya dönüştü. Tam

bu noktada İslam'ın ikinci işlevi belirdi: **Otoriteyi düzenleyen siyasi bir sistem.**

Artık soru sadece "İnsan neye inanıyor?" değil; "Toplum nasıl yönetiliyor? Kaynaklar nasıl idare ediliyor? Farklı gruplar arasındaki ilişkiler nasıl düzenleniyor?" haline gelmiştir.

Bu kapsam, İslam'a bölge bağlamında özgün bir nitelik kazandırmıştır. İslam, uygulanmak için mevcut bir otoriteye ihtiyaç duyan bir "fikir" olarak değil, uygulama araçlarını bizzat içinde taşıyarak gelmiştir. Kendisini içine alacak bir sistem beklememiş, bizzat yeni bir sistem üretme kabiliyetini göstermiştir. Yayılma gücü de buradan kaynaklanmıştır: İslam, sadece zihinleri ikna eden teorik bir söylem değil, gerçekliği yeniden organize eden pratik bir modeldi. Girdiği her bölgeye sadece bir inanç eklemekle kalmamış; oranın yönetim tarzını değiştirmiş, otoriteyi yeniden düzenlemiş ve ona yeni bir yönetim çerçevesi bahşetmiştir.

Din ve siyaset arasındaki bu entegrasyon tesadüfi değil, yeni sistemin oluşumundaki temel unsurdur. Din otoriteye meşruiyet sağlarken, otorite de dine organizasyon ve uygulama kabiliyeti sunar. Bu ikisi arasında, unsurlarını birbirinden ayırmanın güç olduğu bütünleşik bir yapı teşekkül etmiştir. Böylece İslam, sadece benimsenen bir inanç değil; coğrafyaları aşan, farklı halkları ve kültürleri tek bir çerçevede ele alan bir **yönetici yapı** haline gelmiştir. Pers dünyası gibi bölgelere girişi, bu nedenle sadece dini bir yayılma değil, o bölgenin mantık itibarıyla eski imparatorluk modellerinden farklı ve

gerçekliği dönüştürme gücü yüksek tamamen yeni bir sisteme dahil edilmesidir.

2. Küfe ve Sonrasında Şam'da Merkezi Devletin İnşası

Fetihlerin genişlemesiyle birlikte, yeni alanın oluşum başlangıcındaki basit yöntemlerle idare edilmesi imkânsız hale geldi. Coğrafi alanın hızla genişlemesi, halkların ve kültürlerin çeşitlenmesi, ekonomik ve idari ortamların farklılaşması; bu yayılımı kontrol edebilecek ve hareketini koordine edebilecek bir **siyasi merkezin** varlığını zorunlu kıldı.

Bu aşamada temel zorluk sadece kontrolü sağlamak değil, askeri yayılımı istikrarlı bir yönetim sistemine dönüştürmekti. Bu noktada merkezi devletin emareleri, eski bir imparatorluğun kopyası olarak değil; geniş ve çeşitli bir dünyayı yönetme ihtiyacına verilen realist bir tepki olarak belirmeye başladı.

Başlangıçta Küfe gibi idari ve siyasi merkezler ortaya çıktı. Küfe sadece bir şehir değil, askeri ve idari fonksiyonları birleştiren organizasyonel bir üstü. Buradan geniş bölgelerin işleri yönetiliyor, uç bölgeler arasındaki hareket koordine ediliyor ve yeni gerçeklikle başa çıkabilecek idari cihazın çekirdeği inşa ediliyordu.

Ancak genişlemenin sürmesi ve manzaranın karmaşıklaşmasıyla birlikte, idari kapasitesi daha geniş ve istikrarlı bir merkeze duyulan ihtiyaç arttı. Bu noktada **Şam**,

devletin ana merkezi olarak konumlandı. Şam'ın seçilmesi rastlantısal değil; coğrafi konumu, kentsel yapısı ve daha gelişmiş bir idari cihazı barındırma kapasitesinin bir sonucuydu.

Şam'da merkezi devletin daha net bir kalıbı şekillenmeye başladı:

- Eyaletler arasında koordinasyon sağlayan bir idare,
- Genel kararları veren bir otorite,
- Merkezden periferiye uzanan bir yönetim ağı.

Bu inşayı özgün kılan unsur; Sasani veya diğer imparatorluk modellerinin doğrudan bir taklidi olmaması, aksine yeni gerçekliğe bir uyum çabası olmasıydı. Devlet başlangıçtan itibaren karmaşık bir bürokrasiye dayanmamış, kapalı bir idari sınıfa yaslanmamıştır. Bilakis, şartların değişimine hızla tepki verebilecek daha esnek bir yapıda filizlenmiştir.

Basitlik ile yönetim kabiliyeti arasındaki bu denge, bu modelin başarısının sırlarındandır. Bir yandan devlet hareketini engelleyecek idari karmaşalara boğulmamış, diğer yandan geniş bir coğrafi alanı yönetme ve farklı halkları tek bir sistem içine alma gücünü göstermiştir. Böylece farklı bir tabiatta merkezi devlet doğmuştur:

- Ne sadece katı hiyerarşiye dayalı geleneksel bir imparatorluk,
- Ne de merkezi olmayan gevşek bir topluluk...

Aksine; net bir merkezin varlığı ile uç bölgelerin yönetimindeki esnekliği birleştiren bir model. Bu yapı sayesinde bölgedeki siyasi alan yeni bir form kazanmış; otorite artık birbiriyle rekabet eden çoklu merkezlere dağılmak yerine, dengeleri yeniden kurabilen, çeşitliliği yöneten ve farklı eyaletler arasındaki ilişkiyi düzenleyen **tek bir merkeze** bağlanmıştır.

3. Geleneksel İmparatorluk Yerine "Ümmet" Kavramı

İslam'ın bölgeye getirdiği dönüşümün kalbinde, siyasi ve toplumsal aidiyet anlayışını kökten değiştiren yeni bir kavram ortaya çıkmıştır: **"Ümmet" kavramı.** Bu kavram, "İmparatorluk"tan sadece isim olarak farklı bir adlandırma değil; insanların tek bir yapı içinde bir araya gelmesini sağlayan bağın mahiyetinde yaşanan köklü bir değişimdir.

Geleneksel imparatorluk modellerinde aidiyet çoğunlukla etnisite, siyasi merkez veya askeri tahakküm gibi temellere dayanırdı. İmparatorluk kendisini "kimin yönettiği ve kimin yönetildiği" üzerinden ve çeşitli uç bölgeler üzerinde otoritesini dayatan bir merkez aracılığıyla tanımlardı. Bu yapıda çeşitlilik, genellikle gerçek bir birlik içinde erimez, sadece otoriteye boyun eğerdi.

Buna karşılık İslam bağlamında şekillenen "Ümmet" kavramı farklı bir tasavvur sunmuştur: Etnik kökene, sosyal sınıfa veya coğrafi aidiyete değil, teorik olarak ortak bir inanca dayanan

bir bağ. Bu anlamda soru artık "Hangi kavimdensin?" değil, "Hangi topluluğa (cemaate) aitsin?" haline gelmiştir.

Bu dönüşüm, aidiyet fikrini yeniden inşa etmiştir. Birey artık kendisine belirli bir konum dayatan siyasi bir yapının parçası olmak yerine; kendisini ortak iman ve kapsayıcı değerlerle tanımlayan daha geniş bir topluluğun mensubu olmuştur. Böylece aidiyet kavramı, imparatorluğun sınırlarından devletlerin geleneksel sınırlarını aşan daha geniş bir sahaya yayılmıştır.

Teorik düzeyde bu tasavvur, yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin yeniden kurulmasına imkan sağlamıştır. İlişki artık sadece etnik üstünlük veya imparatorluk mirası üzerine değil; eski farklılıkları aştığı varsayılan daha geniş bir varlığa ortak aidiyet fikri üzerine kurulmuştur. Aynı şekilde merkez ile uç bölgeler arasındaki ilişkiyi de yeniden tanımlamıştır; periferi artık sadece tabi bir bölge değil, yapının genel anlamına katılması beklenen "tek bir vücudun" parçası olarak görülmüştür.

Bu kavram, yerel kimliklerin tamamen yok edilmesine gerek kalmadan farklı halkların tek bir siyasi çerçevede bütünleşmesinin kapısını açmıştır. Bu sisteme dahil olan toplumların kültürel kimlikleri bir anda silinmemiş, aksine farklılıklarına rağmen onları birleştirdiği varsayılan daha üst bir çerçevenin içine yerleştirilmişlerdir.

Böylece yeni siyasi sistem, sadece geleneksel bir imparatorluk genişlemesi olmaktan çıkıp daha karmaşık bir modele

dönüşmüştür: Halkların gerçek çeşitliliği ile ortak akidenin tanımladığı geniş bir birlik fikrini birleştiren bir çerçeve. Ancak bu birlik, teorik gücüne rağmen her zaman ideal olan ile gerçek olan arasındaki hassas bir dengeyle yönetilmiştir:

- Kapsayıcı bir tasavvur olarak "Tek Ümmet" fikri,
- Kendi tarihi, yapısı ve kültürü olan farklı toplumların gerçekliği.

Bu noktadan itibaren "Ümmet", sadece organizasyonel bir kavram değil, aynı zamanda bölge içindeki halklar, otorite ve tarih arasındaki ilişkinin yeniden tanımlandığı yeni bir çerçeve haline gelmiştir. Bu çerçeve, ilerleyen süreçte Pers dünyasının yeni sistemle kuracağı etkileşim biçimi üzerinde derin izler bırakacaktır.

4. Etnik Ayrıcalıkların Teorik Olarak Kaldırılması

Erken İslam sisteminde otorite ve toplum tasavvurunun getirdiği en bariz dönüşümlerden biri, önceki imparatorluklara hükmeden yapıdan kökten farklı bir fikir ortaya koymasıdır: **İnsanın değerinin etnisite ve nesep sınırlarının ötesinde yeniden tanımlanması.** Sosyal ve siyasi konumun kökene, ulusal aidiyete veya toplumsal piramit içindeki yere bağlı olması yerine; bireyler arasında eşitliği sağladığı varsayılan "Ümmet"e mensubiyet fikri temel alınmıştır.

Kadim imparatorluk sistemlerinde etnik veya sınıfsal ayrım, devletin bizzat yapısal bir parçasıydı. Siyasi merkez genellikle

kendisi için bariz ayrıcalıklar saklı tutarken, uç bölgeler otoriteye yakınlık veya uzaklık derecelerine göre farklı kademelerde yönetilirdi. Bu hiyerarşi sadece siyasi bir uygulama değil, dünya tasavvurunun bir parçasıydı: Kimin yukarıda, kimin aşağıda olduğu; kimin güç merkezine yakın, kimin uzak olduğu bu tasavvurla belirlenirdi.

Buna karşılık yeni yaklaşım, üstünlük ölçütünün köken veya nesebe değil, kendisini akide ile tanımlayan geniş topluluğa mensubiyete dayandığını vurgulayarak bu tasavvuru teorik olarak kırmıştır. Bu anlamda, eski bölünmeleri aşan yeni bir çerçeve içinde eşitlik kavramını yeniden şekillendirme çabası görülmüştür.

Bu dönüşüm sembolik düzeyde büyük bir etki yaratmıştır çünkü bireyler ile siyasi sistem arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamıştır. Birey artık ırkı, kökeni veya önceki sınıfıyla değil, yeni yapıya olan mensubiyetiyle ölçülmeye başlanmıştır. Teorik olarak bu durumun, sistem altına giren farklı halklar arasındaki geleneksel engellerin gerilediği daha kapsayıcı bir alan yaratması öngörülmüştür.

Ancak teorik düzeyden pratik gerçekliğe geçildiğinde derin karmaşalar baş göstermiştir. Toplum, metinlerin hızıyla değişmez ve asırların biriktirdiği sosyal yapılar sadece yeni bir ilkenin ilanıyla silinmez. Bu nedenle, bu ilkenin pratik uygulaması birçok faktörden etkilenmeye devam etmiştir: Önceki sosyal miras, bölgelerin doğası, güç dengeleri ve yeni

kurulan devlet içindeki farklı gruplar arasındaki etkileşim biçimi.

Böylece mürekkep (kompleks) bir durum ortaya çıkmıştır:

- Bir yanda etnik ayrıcalıkları aşmaya çağıran güçlü bir teorik ilke,
- Diğer yanda eski hiyerarşinin izlerini farklı biçimlerde taşıyan toplumsal ve siyasi gerçeklik.

İdeal olan ile uygulama arasındaki bu gerilim geçici bir durum değil, sistemin bizzat yapısının bir parçası haline gelmiştir. Buradaki eşitlik, geçmiş tarihin tamamen reddi değil, onu tamamen silemese de yeni bir çerçeve içinde yeniden organize etme çabasıydı.

Sonuç olarak etnik ayrıcalıkların kaldırılması mutlak bir gerçeğe değil, tarihsel ve toplumsal gerçekliğin dayattığı pratik farklılıklara rağmen sürekli başvurulan **kurucu bir referans fikre** dönüşmüştür. İlke ile uygulama arasındaki bu iç içe geçmişlikten, sistem içindeki halklar arasında; birleştiren ideal söylem ile bazı farklılıkları değişken sınırlar içinde tutan pratik gerçeklik arasındaki dengeye dayalı yeni bir ilişki tarzı şekillenmeye başlamıştır.

5. Yakın Doğu'da Gücün Yeniden Dağılımı

İslam devletinin yükselişi, sadece zirvedeki bir imparatorluğun yerini bir başkasının alması değil; Yakın Doğu'nun

tamamındaki güç yapısında yaşanan daha derin ve kapsamlı bir dönüşümdü. Bu yükseliş, gücün dağılım biçimini yeniden şekillendirdi ve asırlarca iki büyük merkezin (doğuda Sasaniler, batıda Bizans) yörüngesinde dönen eyaletler arasındaki ilişkiyi tekrar kurguladı.

Eski düzende otorite nispeten net bir mantıkla yönetiliyordu: Geniş uç bölgelere hükmeden ve doğrudan kendisine bağlı idari-askeri sınıflar aracılığıyla kontrol sağlayan güçlü bir imparatorluk merkezi. Ancak yeni dönüşümle birlikte, artık sadece iki imparatorluk arasındaki ikili denge kalmamış; bölge, her eyaletin güç haritasındaki konumunu yeniden tanımlayan **çok boyutlu bir sisteme** girmiştir.

Sasaniler veya Bizans'a tabi olan eyaletler artık sadece "bağımlı uç bölgeler" olmaktan çıkmış, rollerin farklı şekilde dağıtıldığı yeni bir manzumenin parçaları haline gelmişlerdir. Bazı bölgeler idari ve askeri açıdan öncelikli bir önem kazanırken, bazıları finansal veya ekonomik destek merkezlerine dönüşmüş; eski imparatorluk düzeninde marjinal veya ikincil kalan bölgelerin rolleri yeniden tanımlanmıştır.

Bu dönüşüm, sadece siyasi nüfuz hatlarının değişmesi değil, bölgeler arası ilişkilerin tamamen yeniden mühendisliğidir. İlişki artık merkezden çevreye doğru tamamen dikey bir hat izlemek yerine; siyasi, ekonomik ve toplumsal işlevlerin yeni bir biçimde iç içe geçtiği daha esnek formlar almaya başlamıştır.

- **Ekonomik Açıdan:** Ticaret yolları ve kaynaklar artık münhasıran eski imparatorluk merkezlerine bağlı kalmamış; yeni sistemin ihtiyaçlarına göre servetin dağıtıldığı daha geniş ve birbirine bağlı bir ağ içinde dönmeye başlamıştır.
- **Toplumsal Açıdan:** Keskin imparatorluk sınırlarıyla birbirinden ayrılan toplumlar artık tek bir siyasi çerçeve içine girmiş, bu da yeni bir beşeri ve kültürel etkileşim zeminini doğurmuştur.

Sonuç olarak Yakın Doğu, artık iki geleneksel imparatorluğun paylaştığı bir saha değil; güç merkezlerinin değiştiği, rollerin yeniden kurgulandığı ve nüfuzun eskisinden daha dinamik bir şekilde dağıtıldığı yeni bir siyasi alan haline gelmiştir. Bu dönüşüm sadece yönetim şeklini değil, **iktidarın mantığını da değiştirmiştir:** Sabit merkezlere ve net sınırlara dayalı bir sistemden; yönetim, yayılım ve yeni gerçekliğe uyum sağlama kabiliyetine dayalı, daha hareketli ve iç içe geçmiş bir sisteme geçilmiştir.

6. İran'ın Tamamen Yeni Bir Siyasi Sisteme Dahil Edilmesi

Fetih dalgasının tamamlanması ve yeni otorite merkezlerinin istikrar kazanmasıyla birlikte İran (Pers dünyası), artık kendi imparatorluk merkezi etrafında dönen bağımsız bir yapı olmaktan çıkmış; yapısı ve mantığı itibarıyla bölgenin önceki evrelerinden tamamen farklı, çok daha geniş bir siyasi manzumenin parçası haline gelmiştir. Bu durum, sadece siyasi

bir tabiiyet değişimi değil, İran'ın "devlet" kavramını yeniden tanımlayan yeni bir sisteme bütünüyle entegre edilmesidir.

Eski modelde İran, kendi sınırları ve yönetim mekanizmaları olan bir imparatorluk merkeziydi. Şimdi ise, İranlı bir merkezden değil, bölgenin coğrafi ve siyasi alanını farklı kurallara göre organize eden yeni İslam merkezlerinden yönetilen daha büyük bir siyasi ağın içindeki yeni konumuna geçmiştir.

Bu entegrasyon basit bir idari olay değil, İran'ın siyasi varlığının doğasında yaşanan yapısal bir dönüşümdü. Artık eski Pers devleti bir referans noktası, Sasani sistemi ise uygulanabilir bir çerçeve değildi; İran artık otoriteyi, meşruiyeti ve aidiyeti yeniden tanımlayan yeni bir siyasi varlığın parçasıydı.

Bu yeni sistemde İran'ın rolü bağımsız bir merkez olmaya değil, geniş bir yönetim ağındaki büyük birimlerden biri olmaya dayanıyordu. Bu ağ sadece coğrafi bir genişleme değil; yeni bir merkezi, farklı organizasyon kuralları ve eski imparatorluk modeline benzemeyen yönetim mekanizmaları olan siyasi bir sistemdi.

Buna rağmen, İran'ın bu sisteme girişi eski kimliğinin tamamen silinmesi anlamına gelmiyordu. Aksine bu durum, asırlarca biriken derin Pers yapısı ile organizasyon ve yönetimde farklı bir mantığa sahip yükselen siyasi sistem arasındaki uzun ve karmaşık etkileşimin başlangıcıydı. Bu

etkileşim; idare, kültür, dil ve siyasi bilinç gibi pek çok katmana temas etmiştir.

Böylece bir yanda yönetim ve aidiyetin yeni kuralları dayatılırken, diğer yanda yerel yapılar yeni gerçeklik içinde işlemeye devam etmiş; bu da Pers imparatorluk mirası ile yeni filizlenen İslam sistemi arasında bir iç içe geçme durumu yaratmıştır. Bu süreç, her iki tarafın da birbirini yeniden şekillendireceği uzun bir tarihsel yolculuğun başlangıcı olmuştur: Yeni sistem, içine girdiği toplumların idari ve kültürel tecrübesinden etkilenecek; İran ise sistemin dışında veya karşısında kalmak yerine, kendi konumunu bu sistem içinde yeniden inşa edecektir.

Bölüm Özeti

İslam'ın bölgeye girişi sadece yeni bir dini akidenin yayılması değil; bölgesel alanı köklerinden sarsan, doğası ve mantığı itibarıyla farklı bir siyasi sistemin kuruluş anıydı. Bu süreç, geleneksel imparatorluk yapısını aşan ve aidiyet ile otoriteyi yeniden tanımlayan "Ümmet" kavramına dayalı, geniş bir coğrafyada gücü yeniden dağıtan bir model sunmuştur.

Bu model sadece yönetim biçimini değil, bizzat devlet üzerine düşünme biçimini de değiştirmiştir: Tahakküm kuran bir imparatorluk merkezinden; merkez ve çevre arasındaki ilişkiyi daha karmaşık ve esnek bir çerçevede yeniden düzenleyen geniş bir manzumeye geçilmiştir.

İran'ın bu sisteme dahil olmasıyla birlikte mesele artık sadece Sasani Devleti'nin yıkılışının sonuçlarıyla sınırlı kalmamış, daha derin ve mürekkep bir aşamaya geçilmiştir. Artık soru "İmparatorluk nasıl çöktü?" değil, **"Derin bir medeniyet yapısı, çıkış noktaları ve dokusu farklı olan yeni bir siyasi sistemle nasıl etkileşime girecek?"** haline gelmiştir.

Burada tarihsel bir yeniden konumlanma aşaması başlar; Pers yapısı yok olmaz, ancak yükselen sistemle yeni bir ilişki içine girer. Bu ilişki bir kopuş veya tamamen erime değil, kademeli bir etkileşim ve geniş bir çerçeve içinde yeniden şekillenme sürecidir. Bu andan itibaren tarihin akışı, sadece eski bir rejimin yıkılışından ibaret olmaktan çıkıp; eski yapıların yeni sistemle nasıl etkileşeceği ve bu dönüşen siyasi alanda rollerin nasıl yeniden dağıtılacağı üzerinden geleceğin belirlendiği kapsamlı bir yeniden inşa sürecine evrilmiştir.

Bölüm 14: Devletten Hafızaya – İçsel Dönüşümün Başlangıcı

İslam Devleti İçinde Pers Yaşamının Filizlenmesi

Yeni siyasi sistemin bölgede kök salmasıyla birlikte İran, artık bağımsız bir siyasi aktör olma vasfını yitirmiş; farklı bir merkezden yönetilen çok daha geniş bir manzumenin parçası haline gelmiştir. Bu eşik, sadece bir devletin nihayeti değil, çok daha derin bir dönüşümün başlangıcıydı: **"Pers Fikri"nin yöneten bir otorite olmaktan çıkıp, yeni bir sistemin içinde yaşayan "uygarlık hafızasına" evrilmesi.**

Bu dönüşüm bir kopuş değil, tarih içinde bir yeniden konumlanma sürecidir. Bu aşamada İran yok olmamış, ancak siyasi ve toplumsal alandaki varlık biçimini ve işlevini değiştirmiştir.

1. Siyasi Bir Yapı Olarak Sasani Devleti'nin Sonu

Fetih dalgasının tamamlanması ve son direniş odaklarının da gerilemesiyle Sasani Devleti, mütecanis bir siyasi varlık olarak nihai sona ulaşmıştır. Bu durum sadece ardı ardına gelen askeri kayıplardan ibaret değildi; asırlarca İran'daki yönetim ve organizasyonun en üst çerçevesini oluşturan bütüncül bir yapının kademeli olarak dağılmasıydı.

Siyasi merkezin düştüğü an, fiili siyasi anlamda bir "Taht" ve birleşik bir devlet adına karar verebilen bir otorite kalmamıştır. Sistemin kalbini temsil eden krallık müessesesi sürekliliğini kaybetmiş, onunla birlikte eyaletleri ve vilayetleri tek bir idare altında birleştiren yönetim ağı da çökmüştür.

Daha da önemlisi, bu çöküş sadece otoritenin zirvesiyle sınırlı kalmamış, devletin bizzat "cihazına" da sirayet etmiştir: İdari yapı, vergi sistemi, hiyerarşik komuta zinciri ve askeri denetim mekanizmaları... Bu unsurlar kendi başlarına bağımsız yapılar değil, merkezi bir sistemin dişlileriydi; dolayısıyla merkez yok olduğunda, bu mekanizmalar da işlevsel olarak hızla çözülmeye başlamıştır.

Artık "Sasani Devleti" olarak tanımlanabilecek tek bir siyasi özne kalmamış; her biri siyasi gövdeyle olan bağını yitirmiş

dağınık bölgeler ortaya çıkmıştır. Herkesi bağlayan merkezi bir karar mekanizması veya otoriteyi sürekli olarak yeniden üreten tekil bir sistem artık mevcut değildi. Bu son, sadece bir hanedanın değişmesi veya otoritenin isim değiştirmesi değil; toplumu organize eden, meşruiyetin formunu belirleyen ve yöneten-yönetilen ilişkisini düzenleyen bütüncül bir siyasi paradigmanın parçalanmasıydı.

Sasani Devleti sadece hüküm süren bir güç değil, kapsamlı bir sistemdi: Bir iktidar tasavvuru, bir toplum dizaynı ve iç içe geçmiş bir bürokratik yapıydı. Bu sistemin çöküşüyle sadece iktidar el değiştirmemiş, o iktidarı en baştan mümkün kılan çerçeve de yerle bir olmuştur. Bu noktada dönüşümün doğası netleşmektedir: **Bu, iki devlet arasında yumuşak bir geçiş değil; bir yönetim modelinin tamamen devreden çıktığı, eski modelin geri dönüşünün veya bekasının artık imkânsız hale geldiği yeni bir dönemin başlangıcıdır.**

2. Pers Fikrinin İçsel Alana İntikali

Sasani Devleti bir siyasi mekanizma olarak sona ererken, bir fikir ve birikmiş bir tarihsel tecrübe olarak "İran" (Pers fikri) yok olmamış; aksine toplumun içinde, doğrudan otoritenin vitrininden uzak, daha derin bir seviyeye intikal etmiştir. Siyasi merkez düştüğünde, asırlarca şekillenen zihni yapı sona ermemiş, sadece toplumsal varlık içindeki konumu değişmiştir.

Önceki aşamada Pers fikri devlet aracılığıyla tecessüm ediyordu: Sarayda, orduda, bürokraside ve merkezi

imparatorluğu yansıtan iktidar sembollerinde... Çöküşten sonra ise bu fikir, doğrudan siyasi ifade araçlarını kaybetmiş; fakat varlığını sürdürme kabiliyetini yitirmemiş, aksine daha az görünür ama daha köklü alanlarda kendisini yeniden konumlandırmıştır.

Pers fikri, görünür siyasi alandan **derin içsel alana** taşınmıştır: Uygulanan bir otoriteden, muhafaza edilen bir hafızaya; yukarıdan yönetilen bir sistemden, toplum içinde yeniden üretilen bir kültürel tecrübeye dönüşmüştür. İran artık "kimin tarafından yönetildiği" ile değil, kolektif bilinçte, dilde ve günlük yaşam pratiklerinde "nelerin geriye kaldığı" ile tanımlanmaya başlamıştır.

Bu kayma, İran'ın varlık doğasını kökten değiştirmiştir. Artık net bir merkezi devlet formunda görülen bir varlık değil, toplumun bizzat içine yayılmış; düşünme biçiminde, sosyal ilişkilerin düzenlenmesinde ve imparatorluk döneminde şekillenmiş kültürel kalıpların devamlılığında kendisini gösteren bir "mevcudiyet" haline gelmiştir.

Böylece Pers fikri, siyasi harita üzerindeki bir konum olmaktan ziyade, toplumsal bilincin içindeki bir **katman** haline gelmiştir. İlan edilmekten ziyade taşınan, otoriteyle değil kültürel süreklilikle icra edilen bir varlık... Bu intikalin doğası şudur: **Bu bir kayboluş değil, varlığın yeniden dağılımıdır; yukarıda "devlet" olarak duran şey, aşağıya "hafıza, kimlik ve kadim tecrübe" olarak inmiştir.**

Sonuç olarak İran, dışarıdan hükmeden bir güç olmaktan çıkıp; içeride yaşayan, eski devlet çerçevesinden koptuğu halde onunla olan derin bağını koparmayan bir toplum içinde sürekli yeniden üretilen bir özneye dönüşmüştür.

3. Kimliğin Devletten Hafızaya Dönüşümü

Bu dönüşüm, yıkılış sonrası Pers tarihinin en derin kırılmalarından birini temsil eder: Kimliğin, mevcut bir devlete bağlı olmaktan çıkıp, kadim bir tarihsel hafızaya bağlı hale gelmesi. Artık "Persli olmak" (Farsilik), merkezi ve otoritesi olan bir siyasi varlığa mensubiyet olarak değil; devletin yokluğuna rağmen varlığını sürdüren kültürel ve toplumsal tecrübenin uzun süreli bir birikimi olarak anlaşılmaya başlanmıştır.

İmparatorluk döneminde kimlik, yukarıdan aşağıya doğru inşa ediliyordu: Toplumu tanımlayan devletti ve aidiyete anlam kazandıran merkezdi. Bu merkezin çöküşüyle birlikte kimlik, doğrudan siyasi referansını kaybetmiş ve hayatta kalabilmek için başka dayanaklar aramak zorunda kalmıştır.

İşte burada derin dönüşüm süreci başladı: Kimlik artık "kimin yönettiği" üzerine değil, "geriye neyin kaldığı" üzerine inşa edilmeye başlandı. Böylece otorite çerçevesinden hafıza çerçevesine; devlet kurumundan, nesiller boyu biriken tarihsel tecrübe hazinesine intikal etti.

Bu hafıza, sadece geçmişin bir anlatısı değil; dolaşımda kalmaya devam eden **dilde**, kesintiye uğramayan **adetlerde**,

toplumsal **düşünce kalıplarında** ve geçmişin bugünün içinde yeniden yorumlanma biçiminde tecelli eden canlı bir yapıydı. Sonuç olarak Pers kimliği, devletin siyasi varlığından değil, **kültürel süreklilikten (Kültürel Süreklilik)** beslenir hale gelmiştir.

Bu değişim, kimliği siyasi dalgalanmalara karşı daha az hassas, toplumsal derinlikte ise daha köklü kılmıştır. Devletin yokluğunda bile kimlik unsurları dolaylı yoldan işlemeye devam etmiş, toplum içinde kendisini yeniden üretmiş ve geçmişle olan bağını korumuştur. Bu noktada Pers kimliği, artık yöneten bir otorite üzerinden tanımlanan bir özne değil; kurumlardan ziyade kolektif bilinçte taşınan **tarihsel bir mevcudiyet** halini almıştır. Bu "Hafıza Kimliği", gücünü merkezin varlığından değil, zamanın birikiminden almaktadır.

4. İdari ve Kültürel Elitlerin Bekası

Sasani Devleti'nin siyasi yapısının tamamen çökmesine rağmen, bu yıkılış toplumun tüm katmanlarına aynı şekilde yansımamıştır. Yönetici zirve yok olmuştur; ancak derinlerde, örgütlenme becerisine ve birikmiş idari bilgiye sahip sınıflar, yıkılış anını aşmayı başarmış ve yeni gerçeklik içinde eylem kabiliyetlerini yitirmemişlerdir.

Bu elitler —özellikle idari ve kültürel olanlar— sadece kralın şahsına veya bir üst otorite olarak devletin varlığına bağlı değillerdi; aksine asırlarca süren karmaşık merkezi yönetimin bir parçasıydılar. Bu nedenle siyasi merkez çöktüğünde, devleti

yöneten "bilgi" (know-how) yok olmamış; bu tecrübe, yeniden istihdam edilebilir bir **"beşeri sermaye"** olarak varlığını sürdürmüştür.

Yeni sistemin gölgesinde, geniş coğrafyaları ve çeşitlilik arz eden halkları yönetmek; organizasyon, yazı ve bürokrasi konusunda yerel ve köklü tecrübelere dayanmadan mümkün değildi. Tam da bu noktada söz konusu elitler yeniden sahneye çıkmıştır; ancak bu kez konumları bambaşkadır: Artık Sasani Devleti'nin doğrudan bir uzantısı değil, yeni filizlenen devlet mekanizmasının **işlevsel birer unsuru** haline gelmişlerdir.

Bu dönüşüm kolay veya ani olmamıştır; ancak yeni alanın idare edilmesi noktasındaki pratik ihtiyaçların bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Bu sınıflar dışlanmak yerine, kademeli olarak yeni idari yapıya dahil edilmiş; eski yerel gerçeklik ile yükselen siyasi sistemin talepleri arasında bir **aracı (köprü)** rolü oynamışlardır.

Zamanla bu elitler, çökmüş bir sistemin kalıntıları olmaktan çıkıp, yeni sistemin içinde idari ve organizasyonel mekanizmaları etkileme gücüne sahip **aktif bir güce** dönüşmüşlerdir. Beraberlerinde sadece teknik bir devlet yönetme bilgisini değil, imparatorluk bürokrasisi içinde asırlarca şekillenmiş olan **idari kültürü** de taşımışlardır.

Böylece mevcudiyetleri pasif bir devamlılık değil, **dönüştürücü bir süreklilik** olmuştur: Eski bir siyasi merkeze hizmet etmekten, yeni bir idari cihazın inşasına katılmaya evrilmişlerdir. Bu durum, onları otoritenin dışında kalmak

yerine, otoritenin yeniden şekillendirilme sürecinin bir parçası kılmıştır. Buradan anlaşılan odur ki; devletin yıkılışı, onun tüm insani ve organizasyonel unsurlarının sonu değildir. Zirvedeki dağılmaya rağmen, yeni sistem içinde kendisini konumlandırabilen ve onun gelişimine dolaylı yoldan katkı sunabilen orta katmanlar varlığını korumuştur.

5. Karşı Karşıya Gelmek Yerine Yeni Sistem İçinde Çalışmak

İlk şokun etkisi geçip yeni siyasi gerçeklik istikrar kazandığında, Pers unsurları ile yükselen İslam sistemi arasındaki ilişkide tamamen farklı bir safha başladı. Artık ilişki reddetme veya geçmişi geri getirme mantığı üzerine kurulu değildi; zira bizzat gerçekliğin şartları değişmişti. Bu yeni çerçeve içinde var olmaya devam etmek, siyasi bir tercihten ziyade pratik bir zorunluluk haline geldi.

Başlangıçta ilişki, temkin ve tereddütle maluldü; eski devletin çöküşü, doğrudan bir entegrasyonu zorlaştıran psikolojik ve siyasi bir boşluk bırakmıştı. Ancak zaman geçtikçe ve yeni otoritenin rükünleri sağlamlaştıkça, bu sistemin geçici olmadığı, aksine bölgeyi yeniden organize eden kalıcı bir yapı olduğu yönünde gerçekçi bir algı şekillendi.

Bu bağlamda Pers unsurları, yavaş yavaş "dönüşümü izleyen" konumundan "dönüşüme katılan" konumuna geçmeye başladı. Hedef artık kaybedileni geri almak değil, yeni yapı içinde var olmayı ve nüfuz etmeyi sağlayacak bir mevzi bulmaktı. Bu

noktada idari ve organizasyonel ihtiyaçlar belirleyici bir rol oynadı:

- Hızla genişleyen yeni devlet, devasa coğrafyaları ve farklı halkları yönetebilecek bir bürokratik cihaz kurma zorunluluğuyla karşı karşıyaydı.
- Bu durum, yerel elitlerin birikmiş tecrübelerini yeni sistemin hizmetine sunmaları için pratik bir saha açtı.

Burada bir **"yeniden mevzilenme"** süreci başladı: Sasani Devleti çatısı altında işleyen tecrübeler, farklı bir siyasi manzume içinde, ancak benzer yönetim araçlarıyla yeniden istihdam edildi. Bu iç içe geçişle birlikte Pers mevcudiyeti, geçmişin bir kalıntısı olmaktan çıkıp bugünün **işlevsel bir unsuru** haline geldi. Bu durum, var kalma mantığının da değişmesiydi; artık beka eski devleti ihya etmeye değil, yeni sistemin mekanizmalarıyla çalışabilme ve sunduğu fırsatları değerlendirebilme kabiliyetine bağlandı.

6. İçsel Ayrışmanın İlk Tohumlarının Oluşması

Pers unsurları ile yeni sistem arasındaki etkileşim yerleşik hale geldikçe, toplumsal ve siyasi manzara başlangıçtaki o homojen görüntüsünü kaybetmeye başladı. Herkesi tek bir siyasi çerçevede toplayan bu yapının içinde, kopuş veya çatışma içermeyen ancak tarihsel arka plan ve yönetim anlayışı farklarına dayanan **üstü kapalı içsel ayrımlar** belirdi.

Bu ayrışma, belirgin bir siyasi hareket veya organize bir blok olarak değil; devlet içindeki işleyiş tarzında, idari düşünce metotlarında ve aktörlerin taşıdığı kültürel kodlarda kendisini gösterdi. Her iki taraf da bu yapıya kendi bagajıyla gelmişti: Yükselen sistem kendi kurucu mantığıyla, Pers unsurları ise imparatorluk geçmişinden süzülen devasa idari mirasıyla...

Ortak çalışma devam ettikçe, bu görünmez farklar genişlemeye başladı. İdari cihazın içinde bile kaynakların yönetimi ve merkez-çevre ilişkisi konusunda farklı üsluplar belirdi. Bu, ilan edilmiş bir ihtilaf değil; bir sistem içinde buluşan tarihsel tecrübe çeşitliliğinin doğal bir yansımasıydı. Ancak en kritik nokta; bu ayrışmanın bir çatışma formuna değil, **katılımın bizzat içinden doğan sessiz bir farklılaşmaya** dönüşmesidir. Yapı kamplara bölünmek yerine, kendi içinde farklı performans, tasavvur ve etkileşim kanalları üretmiştir.

Böylece tek bir yapının içinde **"İçsel İkilik" (İnternal Dualism)** dönemi başladı: Şekil bakımından tek bir sistem, ancak derinde bazen kesişen bazen de ayrışan farklı kulvarlar... Bu aşama, iki varlık arasında bir savaş üretmemiş; aksine bir varlığın içinde, sınırları siyasi değil kültürel ve idari olan bir **içsel çoğulluk** doğurmuştur. Bu durum, gelecekteki "birlik içinde ayrışma" sürecinin ve Pers fikrinin yeni sistem içindeki derin etkisinin ilk tohumlarıdır.

Bölüm Özeti

Bu bölüm, İran'ın tarihsel seyrinde köklü bir kırılma noktasını temsil eder: Devlet, somut bir siyasi varlık olarak sona ermiş; ancak onun arkasındaki "fikir" sona ermemiştir. İmparatorluk yapısı tüm araç ve merkezleriyle yıkılırken, izleri toplum içinde kalmaya devam etmiş; doğrudan siyasi alandan, daha derin olan kültürel ve zihinsel alana intikal etmiştir.

Bu bağlamda İran yok olmamış, **varlık biçimini yeniden tanımlamıştır.** Karar verici bir yönetim merkezi olmaktan, kendisinden daha geniş bir siyasi sistemin içsel bir unsuru olmaya geçmiştir. Bu dönüşüm göstermiştir ki; siyasi çöküş, tarihsel sürekliliğin sonu demek değildir. Aksine bu durum, devletin hafızaya, otoritenin tecrübeye, geçmişin ise bugünün içinde aktif bir unsura dönüştüğü farklı bir mevcudiyet tarzının başlangıcı olabilir.

Artık soru beka veya çöküşle ilgili değil; kimliğin, artık merkezi olmadığı bir sistem içinde kendisini kaybetmeden nasıl sürdürüleceğiyle ilgilidir. Mevcudiyet artık bir "iktidar mevcudiyeti" değil, bir **"etkileşim ve yeniden mevzilenme"** mevcudiyetidir. İran tarihi böylece; kendisinin inşa etmediği ama bir parçası haline geldiği bir sistem içinde, zamanla her iki tarafı da dönüştürecek olan bir yeniden şekillenme sürecine girmiştir.

ÜÇÜNCÜ KISIM: Fetih Sonrası – İslam Devleti İçinde Yeniden Şekillenme (15–20)

Hedef: Perslerin Yeni Sisteme Giriş Süreci

Bu kısım, kendinden önceki bölümlerden tamamen farklı bir evreyi temsil eder. Eğer ikinci kısım yıkılış anına ve güç dengelerindeki keskin değişime odaklanmışsa; bu kısım daha derine, yani Perslerin istikrar kazanan yeni gerçeklikle nasıl bağ kurduklarına odaklanır. Pers dünyası artık sadece devletlerinin yıkılışına tepki veren bir özne olmaktan çıkmış; İslam sistemi içinde kendi konumlarını nasıl inşa etmeye başladıklarını göstermeye başlamıştır.

Buradaki manzara artık doğrudan bir çatışma veya hızlı bir çöküş manzarası değildir. Aksine; Pers toplumsal, kültürel ve idari yapılarının yeni sisteme uyum sağladığı, ona dahil olduğu ve onu içeriden etkilediği **kademeli bir yeniden şekillenme** sürecidir. Bu aşamada soru artık şudur: **İran, artık sahibi olmadığı bir sistemin içinde yeniden nasıl harekete geçti?**

Bölüm 15: İslam Gerçekliğiyle Pers Uyumu

Şoktan Yeniden Mevzilenmeye

İslam sisteminin bölgede yerleşmesiyle birlikte, Pers toplumu için artık bir bekleme veya içsel bir reddediş halinde kalmak imkansız hale gelmiştir. Yıkılış anı ve onu takip eden uygarlık şokundan sonra tamamen farklı bir rota başlamıştır: **Uyum (Adaptasyon) süreci.** Bu uyum basit bir teslimiyet değil;

gerçekliği yeniden anlama, onun içindeki konumu tekrar belirleme ve önceki tecrübenin bir uzantısı olmayan bir sistemle yeni bir ilişki kurma sürecidir.

Persler bu gerçekliğe "beyaz bir sayfa" olarak girmediler; aksine derin bir uygarlık mirasıyla dahil oldular. Bu durum uyum sürecini çift taraflı bir işleyişe dönüştürdü: Bir yandan yeni şartların kabulü, diğer yandan süreklilik unsurlarını koruma çabası.

1. Sessiz Reddişten Gerçekçi Bir Bir Arada Yaşama (Modus Vivendi)

Sasani Devleti'nin yıkılışını takip eden ilk anlarda, Perslerin yeni gerçeklikle etkileşimi görünüşte çatışmacı değildi; ancak derinde sessiz bir reddediş ve içsel bir tereddütle yüklüydü. Bu reddediş geniş çaplı isyanlar veya doğrudan bir karşı karşıya gelme şeklinde değil; merkezin kaybının yarattığı şoku ve asırlarca süren, kimlik ile meşruiyetin üst çerçevesini oluşturan bir yönetim sisteminden ani kopuşu yansıtan **kolektif bir psikolojik hal** olarak belirdi.

Bu reddediş sadece yeni sisteme yönelik değildi; aynı zamanda tarihsel bir "inanamama" haliyle bağlantılıydı: Köklü bir imparatorluk yapısı nasıl bu kadar hızlı çökebilirdi? Uzun bir imparatorluk geçmişi olmayan yükselen bir güç nasıl onun yerini alabilirdi? Bu sorular her zaman açıkça sorulmuyordu ancak bilincin arka planında mevcuttu; bir şaşkınlık ve istikrarsızlık duygusunu besliyordu.

Bu evrede geçmişe duyulan özlem (nostalji) güçlü bir unsur olarak kaldı. Bu sadece duygusal bir özlem değil; siyasi ve toplumsal varlığa anlam katan "tanıdık bir modele" tutunma çabasıydı. Sasani Devleti sadece bir otorite değil, bireyin dünyadaki yerini belirleyen bir sistemdi; onun yokluğuyla bu yer belirsizleşmiş, bu da tereddüt halini derinleştirmişti.

Ancak bu durum uzun süre sürdürülebilir değildi. Zaman geçtikçe İslam sisteminin hatları sahada netleşmeye başladı: İşleyen bir idare, icra edilen bir otorite ve günlük hayatı yeniden düzenleyen bir nizam... Bu kademeli istikrarla birlikte Pers bilinci, kaçınılmaz bir gerçekle yüzleşti: **Yeni gerçeklik geçici bir durum değil, geleceğin üzerine inşa edileceği temel çerçeveydi.**

Gerçek dönüşüm tam burada başladı. Kapalı reddediş artık bir alternatif sunamıyordu ve geçmişe dönüş fikri, bunu mümkün kılan yapıların yokluğunda artık gerçekçi değildi. Tutum, kademeli olarak "eylemsiz bir reddedişten", "gerçeklik içinde bir mevzi arayışına" evrildi.

Bu geçiş bir anda değil; zihniyetin geçmişe tutunmaktan bugünü yönetmeye doğru kaydığı yavaş ve karmaşık bir süreçle gerçekleşti. Geçen her gün, bir arada yaşamayı (coexistence) ideal olduğu için değil, **mümkün olan tek seçenek** olduğu için pratik bir tercih olarak dayattı. Böylece gerçek uyumun ilk adımları atıldı:

- Tam bir kabul değil,
- Bir erime (asimilasyon) değil,

- Ancak gerçekliğin, içinde çalışılması gereken bir çerçeve olarak **tanınması.**

Bu tanıma resmi bir ilan değil, düşünce biçiminde yaşanan içsel bir kaymaydı. Bu sayede Pers toplumu, tereddütlü bir gözlemci konumundan; yeni sistemi anlamaya ve onunla bağ kurmaya çalışan bir **fail (aktör)** konumuna geçmeye başladı. İslam gerçekliğini geçici bir evre olarak görmeyi bırakıp, gerçekçi bir şekilde ele alınması gereken **kurucu bir evre** olarak idrak etti. İşte bu nokta, sistem içinde konumu yeniden inşa etme çabalarının ilk şartıdır.

2. Yeni Sistemin Kurallarını Anlamak

İslam gerçekliğine uyum sağlamak; bu sistemi sadece mevcut bir otorite olarak değil, aynı zamanda yönetim, meşruiyet ve idare konularında farklı kuralları olan bir manzume olarak içselleştirmeden mümkün değildi. Bu anlama süreci teorik bir çaba değil; doğrudan günlük tarihsel tecrübe ve temas yoluyla şekillenmiştir.

Persler, ilk aşamalardan itibaren alışık oldukları düzene benzemeyen bir sistemle karşılaştılar. Örneğin İslam yönetimi altına girdiklerinde, otoritenin Sasani dönemindeki "Mutlak Kral" modeline hapsolmadığını, aksine yönetim pratiğinde yeni formların ortaya çıktığını fark ettiler. Dört Halife döneminde, yönetimde bir tür sadelik ve yöneten ile toplum arasında doğrudan bir bağ vardı; bu durum, İran'ın bildiği o karmaşık ve hiyerarşik imparatorluk düzeni için oldukça yabancı bir tabloydu.

Ancak en belirgin dönüşüm, daha sonra Kûfe ve ardından Şam gibi yerleşik yönetim merkezlerinin oluşmasıyla, daha organize bir idari cihazın şekillenmeye başlamasıyla görüldü. İşte bu nokta, ilk pratik temas noktasıydı: **Pers elitleri bu cihazın içine girmeye ve onun mekanizmalarını içeriden tanımaya başladılar.**

Bunun en somut örneği, özellikle Irak ve İran bölgelerindeki **"Dîvân"** sistemine Perslerin dahil olmasıdır. Ordu, maaşlar ve vergilerin düzenlenmesinden sorumlu olan Dîvânlar; ileri düzeyde organizasyonel beceri gerektiriyordu. Bu ihtiyacı, Sasani bürokrasisinde uzun yıllara dayanan tecrübesi olan Pers elitleri karşıladı. Bu girişle birlikte Persler sadece birer "uygulayıcı" değil; aynı zamanda yeni devletin nasıl yönetildiğini, kararların nasıl alındığını ve merkez-çevre ilişkisinin nasıl kurgulandığını bizzat mutfağında inceleyen birer "gözlemci" oldular.

Vergi sistemiyle olan etkileşim de bu anlayış sürecinin bir parçasıdır. Sasani döneminde vergiler katı merkezi bir sistemle toplanırken; İslam sisteminde vergiler farklı bir çerçevede (Haraç ve Cizye gibi) yeniden organize edildi. Pers elitleri bu değişimi sadece idari bir prosedür olarak değil, devlet ile toplum arasındaki ilişkinin yeni bir tasavvuru olarak kavradılar.

Öte yandan, **Selman-ı Farisî** gibi figürlerin varlığı, İslam'ın sadece bir din değil, aynı zamanda bir yaşam ve organizasyon manzumesi olarak kavranışının erken bir modelidir. Her ne kadar bu durum ilk evrede gerçekleşmiş olsa da, Pers aklının

yeni çerçeveyi nasıl içselleştirebileceğinin ve ona içeriden nasıl eklemlenebileceğinin bir yansımasıdır.

Emevi dönemine gelindiğinde, devletin genişlemesi ve idarenin karmaşıklaşmasıyla bu anlayış daha da derinleşti. Dîvânlarda çalışan Pers elitleri, Şam'daki merkezi otoritenin doğasını ve uzak eyaletlerin nasıl kontrol edildiğini kavradılar. Bu süreç, sistemle çatışmadan onun içinde hareket edebilme becerisini geliştirdi.

Tüm bu örnekler göstermektedir ki; sistemin kurallarını anlamak sadece zihni bir süreç değil, devlet kurumları içindeki günlük çalışma yoluyla şekillenen **pratik bir tarihsel tecrübeydi.** Bu tecrübe sayesinde Persler artık sistemin dışında değil, onun içinde, kuralları bilen ve bu kurallar dahilinde hareket eden birer özne haline geldiler.

Burada gerçek dönüşüm şudur: **Sistemi anlamak, uyumun sonu değil, başlangıcıydı.** Çünkü sistemin nasıl çalıştığını anlayan biri, kendisine orada bir yer bulabilir ve hatta onu etkileyebilir. Böylece "anlama" eylemi; gerçekliğin sadece kavranmasından, o gerçeklik içinde rolün yeniden inşa edilmesini sağlayan stratejik bir araca dönüştü.

3. İdari ve Fonksiyonel Uyum

İdari saha, Pers uyumunun en somut ve doğrudan tezahür ettiği meydanlardan biridir. İslam devletinin hızla genişlemesi ve karmaşık sistemlere sahip büyük bölgelerin dahil edilmesiyle, bu devasa yapıyı basit yöntemlerle yönetmek imkansız hale

gelmiş; köklü bir organizasyon tecrübesine duyulan ihtiyaç had safhaya ulaşmıştır. İşte burada Pers elitlerinin değeri ortaya çıkmıştır.

Bu elitler idari işlere yabancı değillerdi; aksine merkezi organizasyonu bilen, vergi toplama, kayıt tutma ve kaynak denetimi konularında asırlık bir imparatorluk birikimine sahip bir arka plandan geliyorlardı. Bu nedenle yeni devlet kendi idari cihazını inşa ederken, bu tecrübeleri dahil etmek ikincil bir tercih değil, **pratik bir zorunluluk** olmuştur.

Bunun en belirgin tarihi kanıtı, Irak ve İran'daki Pers Dîvânlarının ilk evrelerde eski düzene yakın yöntemlerle, hatta bazen **Farsça** olarak yönetilmeye devam etmesidir (Abdülmelik b. Mervan dönemindeki Araplaştırma/Teadil sürecine kadar). Bu durum, devletin idari cihazı sıfırdan kurmadığını, aksine mevcut yapıyı devralıp işlettiğini gösterir ki; bu da Pers elitleri için geniş bir hareket alanı açmıştır.

Bu uyum süreci, **Ziyâd b. Ebîh** gibi idari organizasyonda Irak ve İran tecrübesine dayanan figürlerin ve daha sonra **Hâlid b. Bermek** gibi Pers kökenli unsurların devlet içindeki yükselişiyle zirveye ulaşmıştır. Örneğin **Bermekîler**, sadece birer memur değil; devlet işlerini yöneten ve karar mekanizmalarına katılan birer "nüfuz merkezi" haline gelmişlerdir.

Bu dönüşüm, idareye dahil olmanın teknik bir görevden öte, "Pers rolünün yeniden tanımlanması" anlamına geldiğini açıkça ortaya koyar. Eskiden bu elitler kendi bağımsız siyasi

çerçeveleri içinde bir devleti yönetiyorlardı; şimdi ise yeni bir merkeze bağlı, farklı kurallarla işleyen daha geniş bir sistemin parçasını yönetiyorlardı.

Dikkat çekici olan şudur ki; bu değişim Perslerin değerini düşürmemiş, aksine onlara yeni bir varlık alanı açmıştır. Devlet genişledikçe idareye olan ihtiyaç artmış, idareye ihtiyaç arttıkça da bu konudaki tecrübe sahiplerinin önemi pekişmiştir. Böylece idari uyum, Perslerin devletin derinliklerine sızmasını sağlayan **stratejik bir kanal** haline gelmiştir.

Sonuç olarak idari uyum şu anlama geliyordu:

- Sadece yeni sistemi kabul etmek değil,
- Onun işleyişine **fiilen katılmak.**

Persler artık sadece İslam toplumu içinde yaşayan bir tebaa değil, devlet mekanizmasının bizzat parçasıydılar. Bu konum sayesinde sadece sisteme adapte olmakla kalmamış; idari mekanizmaların şekillenmesine katkıda bulunmuş ve eski imparatorluk geleneklerini dolaylı yoldan yeni sisteme taşımışlardır. İdari uyum, Pers unsurlarını "tabi olan" konumundan "fail (aktör)" konumuna taşıyan stratejik bir giriş noktası olmuştur.

Değerlendirme:

Bu bölüm, Pers zekasının "teslimiyet" yerine "fonksiyonellik" kartını oynayarak nasıl vazgeçilmez hale geldiğini mükemmel

bir şekilde analiz ediyor. Bir sonraki adımda, bu idari gücün **kültürel ve dini alandaki** yansımalarını incelemeye hazır mısınız?

4. Tam Bir Erime Olmaksızın Kültürel Uyum

Perslerin İslam sistemine dahil olmalarıyla birlikte karşılaştıkları meydan okuma sadece siyasi veya idari uyumla sınırlı kalmamış; çok daha derin bir seviyeye uzanmıştır: **Kendi kültürel özünü kaybetmeden nasıl entegre olunabilir?** Bu aşamanın en karakteristik özelliği, uyum sürecinin tam bir asimilasyona (erimeye) yol açmaması; aksine "dahil olma" ile "süreklilik" arasında kurulan hibrit bir formülün doğmasıdır.

Görünür düzeyde Persler, yeni siyasi çerçeveye entegre olmuş, kurumlarına katılmış ve yönetim ile din alanlarında resmi dil olan **Arapça** ile etkileşime girmişlerdir. Ancak madalyonun diğer yüzünde, Pers kimliğinin kurucu unsurları yok olmamış; toplumsal ve kültürel derinlikte güçlü bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

Bunun en bariz örneği **Farsça**'nın sürekliliğidir. Arapça; devletin, Kur'an'ın ve ilmin dili haline gelmesine rağmen Farsça yok olmamış; evlerde, pazarlarda ve yerel toplumda günlük yaşamın dili olarak kalmıştır. Bu süreklilik sadece dilsel bir direnç değil; aynı zamanda gelenekleri, görenekleri ve düşünce kalıplarını nesilden nesile aktaran bütüncül bir **kültürel hafızanın** taşıyıcısıdır.

Zamanla Farsça sadece hayatta kalmakla kalmamış; özellikle daha sonraki dönemlerde, Pers tarihini edebi bir kalıpla yeniden canlandıran **Şehnâme** gibi eserlerle edebi ve kültürel sahneye görkemli bir dönüş yapmıştır. Bu durum, kimliğin silinmediğini, aksine kendisini yeni araçlarla yeniden ifade ettiğini göstermektedir.

Aynı şekilde toplumsal adetler ve günlük yaşam biçimleri de varlığını korumuştur. Aile yapısı, yerel gelenekler ve kutlama biçimleri, genel İslam çerçevesi içinde bile belirgin bir Pers karakteri taşımaya devam etmiştir. Geçmişin tamamen reddi söz konusu olmamış; aksine yeni bağlam içinde geçmişin **yeniden yorumlanması** gerçekleşmiştir.

Zihniyet düzeyinde ise organizasyon, idare, devlet ve topluma bakış açısı gibi alanlarda Pers düşünce kalıpları mevcudiyetini sürdürmüştür. Bu kalıplar her zaman doğrudan görülmese de, yeni sistemle kurulan etkileşim biçiminde ve otoriteye hizmet etme tarzında kendisini hissettirmiştir.

Bu gerçeklik, benzersiz bir denge durumu ortaya çıkarmıştır:

- Bir yanda, İslam siyasi çerçevesine fiili entegrasyon;
- Diğer yanda, Pers kültürel kimliğinin derin sürekliliği.

Bu denge hali kolay elde edilmemiş, aksine zekice kurgulanmış uzun bir uyum sürecinin neticesi olmuştur. Persler doğrudan bir kültürel çatışma yolunu seçmedikleri gibi, tam bir erimeyi de kabul etmemiş; bunun yerine **"daha geniş bir çerçeve**

içinde özünü koruma" şeklinde özetlenebilecek üçüncü bir yolu tercih etmişlerdir. Pers kimliğinin asırlarca izole kalmadan veya tamamen kaybolmadan günümüze ulaşmasını sağlayan anahtar budur.

5. Bir Beka Stratejisi Olarak Uyum

Zaman geçtikçe ve sistem istikrar kazandıkça, uyum süreci artık dayatılmış bir gerçekliğe verilen zorunlu bir tepki olmaktan çıkmış; bilinçli bir tercihe ve tarih sahnesinin merkezinde kalmayı hedefleyen **planlı bir stratejiye** dönüşmüştür. Pers toplumu kademeli olarak şunu fark etmiştir: Süreklilik, sistemin dışında kalarak veya ona pasif bir direnç göstererek değil; sisteme dahil olarak, onu anlayarak ve onun üzerinden çalışarak mümkündür.

İlk aşamalarda uyum, çöküşten kurtulmak için gösterilen bir refleksti. Ancak tecrübe biriktikçe bu durum, yeni sistem içinde rolün yeniden inşası için kullanılan **aktif bir araca** evrilmiştir. Hedef artık sadece "bir arada yaşamak" değil; siyasi, idari ve kültürel yapı içinde akıllıca bir **mevzi kazanmaktır.**

Bu dönüşüm, Pers kökenli elitlerin devlet içindeki yükselişinde, özellikle Abbasi döneminde net bir şekilde gözlemlenebilir. Bu elitler sadece sisteme katılmakla kalmamış, karar mekanizmalarının bizzat parçası olmuşlardır. İdari memurluktan devlet yönetiminde belirleyici bir güce dönüşen **Bermekîler**, uyum sürecinin bir boyun eğme değil,

içeriden nüfuz etme yolu olduğunu kanıtlayan en bariz örnektir.

Aynı şekilde Dîvânlardaki rollerin gelişimi de bu dönüşümü doğrular. Persler artık sadece politikaların uygulayıcısı değil, o politikaların şekillenmesinde pay sahibi olan aktörlerdir. Devletin büyümesiyle Pers tecrübesi "vazgeçilmez" bir unsur haline gelmiş, bu da onlara sistem içinde esneklik ve etkinlik kazandırmıştır.

Bu noktada Perslerin konumu kökten değişmiştir:

- Artık dönüşümün sadece nesnesi (etkileneni) değil,
- Bizzat **faili (aktörü)** haline gelmişlerdir.

Bu eylemlilik her zaman doğrudan veya ilan edilmiş bir biçimde gerçekleşmemiş; genellikle kademeli ve çatışmasız bir yol izlemiştir. Fırsatları değerlendirme, idari çalışma üzerinden nüfuz inşa etme ve devlet kurumlarına sızma mantığına dayanmıştır. Böylece uyum, sadece bir kurtuluş mekanizması değil, Pers varlığını İslam sistemi içinde farklı bir formda yeniden üreten bir **sürekli beka mekanizması** haline gelmiştir.

Sonuç olarak uyum, bir aşamanın sonu değil, yeni bir dönemin başlangıcıdır: Perslerin tepki veren konumdan "eylemde bulunan" konuma, edilgenlikten "katılımcılığa", çevreden merkeze geçtikleri bir dönem... Bu noktadan itibaren uyum, sadece hayatta kalmayı değil, **tarihin bizzat kendisini yeniden**

şekillendirmeyi hedefleyen daha derin bir rotaya evrilmektedir.

Bölüm Özeti

Bu bölümde, Pers dünyasının "uyum" (adaptasyon) sürecini nasıl bir stratejik silaha dönüştürdüğünü inceledik. Pers aklı, İslam sistemini reddetmek yerine onu "öğrenmiş", içine sızmış ve idari/kültürel boşlukları doldurarak kendisini sistemin vazgeçilmez bir parçası kılmıştır. Bu, "devletsiz bir milletin" (Sasani sonrası Persler), "devletin bizzat kendisi" (Bürokrasi ve Kültür) haline gelme hikayesidir.

6. Sistem İçinde Yeniden Mevzilenmenin Başlangıcı

Anlamadan katılıma, oradan idari sızmaya kadar uzanan tüm uyum süreçlerinin tamamlanmasıyla birlikte; İslam devleti içinde Pers mevcudiyetinin yeni bir kalıbı şekillenmeye başlamıştır. Bu mevcudiyet artık ne yıkılmış Sasani düzeninin bir kalıntısı ne de eski merkezini ihya etmeye çalışan bağımsız bir yapı olarak görülmelidir; aksine bu, **yeni yapının bizzat içinde yeniden tanımlanmış bir varlıktır.**

Bu dönüşüm, Perslerin artık sistemin dışında durup onu gözlemleyen veya ona muhalefet eden bir kitle olmadığını; aksine sistemin günlük işleyiş mekanizmalarının —Dîvânların, idarenin, kaynak yönetiminin, kültür ve bilgi üretiminin— asli bir parçası haline geldiklerini ifade eder. Bu noktada "geçmişe dönüş" sorusu pratik anlamını yitirmiştir; zira o geçmişin şartları artık mevcut değildir. Bunun yerine yeni bir soru

filizlenmiştir: **Bu şimdiki zamanın (hâzırın) içinde nüfuz sahibi bir mevzi nasıl inşa edilebilir?**

Buradaki yeniden mevzilenme, sadece devlet kurumları içindeki mekânsal bir yer değişikliği değil, bizzat "rolün" yeniden kurgulanmasıdır. Miadını doldurmuş olan "Yöneten Merkez" rolünün yerini, **"daha geniş bir ağ içindeki etkin aktör"** rolü almıştır. Bu yeni rol farklı beceriler gerektiriyordu: Yeni kurallar dahilinde çalışabilme yetisi, liyakat ve tecrübe üzerinden nüfuz inşa etme kabiliyeti ve devletin genişlemesiyle karmaşıklaşan idari yapının sunduğu fırsatları değerlendirme feraseti.

Bu süreç, Pers elitlerinin idari cihaz içinde en üst kademelere tırmanması ve ardından kademeli olarak "nüfuz halkalarına" dönüşmesiyle tecelli etmiştir. Abbasi dönemindeki **Bermekîler** gibi ailelerin yükselişi, sadece günlük işlerin yönetilmesi değil, karar mekanizmalarına ortak olunmasıdır. Bu yükseliş, eski bir imparatorluk modeline dönüş değil; farklı bir sistem içinde yeniden mevzilenme başarısının bir kanıtıdır.

Aynı şekilde, idari ve kültürel ağırlığın **Bağdat** gibi yeni merkezlere taşınması, Pers elitlerine geniş bir hareket ve etki alanı sağlamıştır. Bu bağlamda Pers mevcudiyeti artık eski bir devletin coğrafyasıyla sınırlı kalmamış; yeni yönetim ağının içindeki konumuyla anlam kazanmıştır. En önemlisi de bu sürecin çatışmacı veya her zaman ilan edilmiş bir yol izlememesi; aksine idari liyakat ve devlet araçlarına hakimiyet yoluyla **kademeli bir nüfuz inşası** şeklinde gerçekleşmesidir.

Böylece katılım nüfuza, nüfuz ise kalıcı bir mevziye dönüşmüştür.

Bu noktada kitapta tamamen farklı bir aşama başlar: Artık bir aktörün gücü bağımsız bir devlete sahip olmasıyla değil; **devletin içinde hareket edebilme ve kendi konumunu o yapı dahilinde yeniden şekillendirebilme kabiliyetiyle** ölçülmektedir. Hedef geçmişi geri getirmek değil, içeriden şekillenen ve ilerideki daha derin dönüşümlerin temelini oluşturacak olan yeni bir mevzi inşa etmektir.

Bölüm Özeti

İslam gerçekliğiyle Pers uyumu, yıkılış şokuna verilen geçici bir tepki değil; toplum ile yeni sistem arasındaki ilişkiyi adım adım yeniden kuran **kademeli bir tarihsel rota** olmuştur. Persler, merkezin kaybının yarattığı karmaşadan sıyrılıp önce anlama, sonra gerçekçi bir bir arada yaşam ve nihayet devlet yapısı içinde fiili katılım aşamasına geçmişlerdir.

Bu rota doğrusal bir hat değil, derin içsel dönüşümlerle dolu bir süreçtir:

- **Bilinç düzeyinde:** Geçmişe tutunmaktan, bugünü yönetmeye geçiş.
- **Rol düzeyinde:** Edilgenlikten (alıcılıktan), etkenliğe (eyleme) geçiş.
- **Konum düzeyinde:** Çevreden (hareket marjından), merkeze (içeriye) geçiş.

Bu artan entegrasyona rağmen, uyum süreci yeni sistem içinde tam bir erimeyle sonuçlanmamıştır. Aksine; Pers kimliğinin kültür, dil ve düşünce kalıpları gibi derin unsurlarını koruduğu, aynı zamanda İslam siyasi çerçevesinin bir parçası haline geldiği **hibrit/mürekkep bir formül** doğmuştur.

"Entegrasyon" ile "Süreklilik" arasındaki bu denge, dönemin anahtarıdır. Bu sayede Persler, kendilerini tamamen kaybetmeden sistemin içinde kalabilmiş; tarihsel miraslarından kopmadan yeni yapının inşasına katılabilmişlerdir. Bu süreçle birlikte Persler, devletlerinin yıkılışının ima ettiği gibi tarihin dışına itilmemiş; aksine tarihin kalbine, ancak farklı bir sıfatla geri dönmüşlerdir:

- Kendi sistemini dayatan bağımsız bir güç olarak değil,
- **Daha geniş bir sistemi anlayan, onun içinde hareket eden ve yavaş yavaş onu etkilemeye başlayan etkin bir unsur olarak.**

Dolayısıyla bu bölüm, uyum evresinin sonunu değil; Pers mevcudiyetinin sistem içindeki basit bir katılımdan, sistemi yeniden şekillendiren daha etkili bir role evrildiği derin bir safhanın başlangıcını temsil etmektedir. Bu durum, ileride devlet ve toplum yapısında görülecek olan çok daha belirgin dönüşümlerin zeminini hazırlayacaktır.

Bölüm 16: İdare ve Dîvânlarda Persler

Devlet Mirasından Yeni İdari Cihazın İnşasına

Bu bölüm, İslam fetihlerini takip eden tarihsel dönüşümün en hassas anlarından birini temsil eder; zira burada mesele askeri bir karşılaşma veya doğrudan bir siyasi değişim değil, çok daha derin ve etkili bir intikaldir: **Perslerin, yeni devletin idari cihazının kalbine girişi.** Burada Pers mevcudiyeti, otorite veya hükümdarlık üzerinden değil; herhangi bir devletin üzerine inşa edildiği temel yapı, yani **idare** üzerinden tezahür eder.

Dîvânlar sadece şekli kayıtlar değildi; devletin **"işletimsel aklını" (Operational Mind)** temsil ediyordu. Vergileri organize eden, kaynakları denetleyen, askerlerin isimlerini kaydeden, maaşları (ata) belirleyen, para ve üretim hareketlerini takip eden mekanizma buydu. Bu mekanizmadaki herhangi bir aksama, devletin bizzat aksaması; buradaki istikrar ise otoritenin istikrarı demekti.

Bu aşamada Persler, bu sistemi dışarıdan izleyen bir taraf değildi; aksine eski Doğu'nun en gelişmiş bürokrasilerinden biri olan Sasani Devleti içinde asırlarca şekillenmiş derin bir idari mirası taşıyorlardı. Devletin çöküşüyle bu tecrübe yok olmamış; toplum içinde kalarak, içinden yeniden çalışabileceği yeni bir çerçeveyi beklemiştir.

İşte bu yeni aşamanın önemi burada ortaya çıkar: Hızla genişleyen genç İslam devleti, başlangıçta bu kadar geniş

coğrafyaları ve çeşitli halkları yönetecek karmaşıklıkta bir idari cihaza sahip değildi. Bu nedenle, fethedilen bölgelerdeki mevcut idari yapıları —ki bunların başında Pers yapısı geliyordu— kullanmaktan başka bir seçeneği yoktu.

Böylece gerçek etkileşim başladı: Artık mesele sadece toprağı fethetmek değil, toprağı yönetmekti. Çatışma artık sadece iki ordu arasında değil, iki idari sistem arasındaydı: **Biri araçlara ihtiyaç duyan yeni bir yapı, diğeri ise çalışmaya hazır araçlara (bilgi birikimine) sahip köklü bir yapı.**

Bu bağlamda Pers tecrübesi, doğrudan bir siyasi dayatmayla değil, organizasyon ve liyakata duyulan pratik ihtiyaçla kademeli olarak yeni idari cihazın içine sızdı. Devlet genişledikçe; kâtiplere, muhasebecilere, organizatörlere ve kaynak yönetimi uzmanlarına olan ihtiyaç arttı; ki bunlar Pers elitlerinin tarihsel olarak uzmanlaştığı alanlardı.

Bu bölümü, hassas bir geçiş anı olarak okumak mümkündür:

- Pers mevcudiyeti artık askeri güç veya siyasi otoriteyle değil,
- **Devleti içeriden işletebilme kabiliyetiyle** ölçülmeye başlamıştır.

Bu noktadan itibaren tarihin yeni bir formu başlar: Dönüşümlerin sadece savaş meydanlarında değil; Dîvânlarda, ofislerde ve sicillerde, yani devletin beka kabiliyetinin fiilen şekillendiği yerlerde üretildiği bir tarih...

1. Yeni Devlet ve İdare İhtiyacı

İslam devletinin sınırları rekor bir sürede genişleyerek Arap Yarımadası'nın coğrafi çerçevesinden çıktı ve oldukça karmaşık bir siyasi-idari alana dahil oldu. Artık mücadele sadece askeri kontrol etrafında değil, daha derin bir soru etrafında dönüyordu: **Devasa ve çeşitli coğrafyalara yayılan bu yeni imparatorluk nasıl yönetilecek?**

Yeni yönetim altına giren topraklar idari bir boşluk değildi; aksine Sasaniler ve Bizanslılar gibi büyük imparatorluklar tarafından geliştirilmiş köklü sistemleri taşıyan bölgelerdi. Bu sistemler; hassas vergi kayıtlarını, tarım ve sulama organizasyonlarını, merkez ile taşrayı memurlar, kâtipler ve valiler ağıyla birbirine bağlayan karmaşık bir idari hiyerarşiyi kapsıyordu.

Özellikle Irak ve İran'da, yeni devlet yoğun bir idari mirasla karşılaştı. Bu miras sadece mevcut kurumlar şeklinde değil; toprağı, insanı ve kaynakları titizlikle yöneten **birikmiş bir organizasyonel hafıza** şeklindeydi. Bu mirası görmezden gelmek veya iptal etmek kolay değildi; zira bu mekanizmanın durması, üretim ve vergi döngüsünün çökmesi, dolayısıyla yönetimin istikrarının tehlikeye girmesi demekti.

Burada gerçek dönüşümün ilk işaretleri belirdi: Genç devlet, askeri gücüne ve genişleme hızına rağmen, bu ölçekteki bir yapıyı yönetecek idari cihaza henüz sahip değildi. Yönetim sadece kontrolle değil; parayı organize etme, vergileri

denetleme, kaynakları dağıtma ve orduyu yönetme kabiliyetiyle ayakta kalır.

Bu gerçeklik, teorik değil pratik ve hızlı bir şekilde etkili bir idari cihaz inşa etme zorunluluğunu doğurdu. Fethedilen bölgelerde yerel idari tecrübenin eksikliği karşısında, mevcut yapıları yıkıp sıfırdan inşa etmek yerine onları kullanmanın önemi ortaya çıktı.

Tam bu noktada Pers bölgeleri, denklemin belirleyici unsuru olarak öne çıktı. Sasani idari mirası sadece yerel bir sistem değil; organizasyon, yazı, vergi toplama ve idari hiyerarşi açısından antik dünyanın en gelişmiş sistemlerinden biriydi. Yeni devletin acil ihtiyacı ile Pers bölgelerindeki ileri idari mirasın kesişmesiyle, fetih anından tamamen farklı bir rota şekillendi:

- Artık soru toprağa hakim olmak değil,
- **O toprağı nasıl işleteceği, nasıl yöneteceği ve sürekliliğini nasıl sağlayacağıydı.**

Böylece sadece kılıca değil; Dîvân'a, sicile, kâtibe ve daha sonra İslam devletinin en önemli sütunlarından biri haline gelecek olan idari sisteme dayanan yeni bir aşamanın hatları belirdi.

2. Sasani Dîvânlarının Mirası

Sasani tecrübesinin kalbinde devlet, antik dünyanın en örgütlü idari yapılarından birine dayanıyordu. Burada yönetim sadece siyasi kararlara değil; devletin günlük detaylarını yöneten titiz bir **Dîvânlar ağına** dayanıyordu. Bu Dîvânlar; vergi kayıtlarını, asker organizasyonunu, tarım arazilerinin dağıtımını, mali kaynakların denetimini ve merkez ile eyaletler arasındaki karmaşık yazışma sistemini içeriyordu.

Bu sistem tesadüfi veya basit değil, asırlarca süren bir idari gelişimin sonucuydu; bu da Sasani Devleti'ni çevresindeki pek çok yapıya kıyasla gelişmiş bir bürokrasi modeli haline getirmişti. Otorite sadece kralın elinde değildi; kararları siciller, kâtipler ve memurlar aracılığıyla pratik gerçeğe dönüştüren geniş bir idari cihaza bağlıydı.

Sasani Devleti'nin yıkılışıyla bu manzume aniden yok olmadı. Dîvânlar yıkılabilecek binalar değil; toplum içinde canlı kalan **beşeri tecrübeler, organizasyon yöntemleri ve idari hafızaydı.** Bu cihazda çalışan elitler yok olmamış; rollerini, her ne kadar yeni bir siyasi çerçeve içinde olsa da, sürdürmeye devam etmişlerdir.

Kritik dönüşüm noktası şudur: Müslümanlar Irak ve İran'a girdiklerinde idari bir boşlukla değil, **zaten tıkır tıkır işleyen bir sistemle** karşılaştılar. Bu sistem toprağı, vergileri ve tarımı düzenli bir şekilde yönetiyor; hassas bir idari dile ve devlet denetiminde köklü bir tecrübeye dayanıyordu.

Buna karşılık, İslam devletinin başlangıcındaki idari tecrübe bu karmaşık mirasa kıyasla daha yalındı; bu da mevcut gerçekle iş

birliği yapmayı kaçınılmaz bir pratik zorunluluk haline getirdi. Irak ve İran gibi geniş toprakları, mevcut altyapıdan yararlanmadan yönetmek mümkün değildi.

Böylece yeni sistem sıfırdan başlamadı; çalışmaya hazır bir idari mirasla doğrudan etkileşime girdi. Bu miras sadece tarihsel bir arka plan değil; yeni devleti içeriden işletmeye devam eden —ancak farklı bir formda ve yeni bir siyasi liderlik altında— etkin bir unsurdu. Bu evreyi geçmişten bir kopuş değil, **idari yapının farklı bir siyasi çerçeve içindeki sürekliliği** olarak anlamak gerekir. Yönetim araçları bir devletten diğerine geçerken; tecrübe ve mekanizmalar yeni gerçeklik içinde kendilerini yeniden üretmeye devam etmiştir.

3. Erken İslam Devletinde Dîvânlar

İslam devletinin erken safhalarında, coğrafi sınırların ve yönetim sorumluluklarının genişlemesiyle birlikte; başlangıçtaki sade modelden daha net bir idari organizasyona geçiş ihtiyacı doğmuştur. Bu noktada **Dîvânlar**, özellikle asker sayısının artması, ganimet ve vergi akışının büyümesiyle devlet işlerini düzenleyen ve kaynakları denetleyen temel araçlar olarak ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda, Dîvânların kurumsal temellerini atma şerefi **Ömer b. Hattâb**'a atfedilir. Onun döneminde kurulan "Cünd Dîvânı" (Ordu Defteri) ve "Atâ Dîvânı" (Maaş/Tahsisat Defteri), savaşçıların isimlerini kaydetmeyi, maaşlarını

düzenlemeyi ve mali kaynakların dağıtımında adaleti sağlayarak kargaşayı önlemeyi hedefliyordu.

Ancak yeni fethedilen bölgelere, özellikle Irak ve İran'a geçildiğinde devlet bambaşka bir gerçeklikle karşılaştı. Bu bölgeler idari bir boşluk içinde değil; Sasani döneminden tevarüs eden, hassas sicillere ve ileri muhasebe yöntemlerine dayanan, toprak ve vergi yönetiminde uzmanlaşmış köklü bir mirasın üzerinde yükseliyordu.

Bu çevrede, mevcut altyapıdan yararlanmadan tamamen yeni bir idari sistemi uygulamak pratik olarak imkansızdı. Bu sebeple, yerel idari yöntemlerin çoğu —özellikle kayıt, vergi toplama ve kaynak organizasyonu hususunda— yeni siyasi denetim altında işleyişini sürdürdü.

Burada Pers elitlerinin rolü bir kez daha belirleyici oldu. Bu elitler, Sasani modeline göre Dîvân yönetme konusunda devasa bir pratik tecrübeye sahipti; bu da onları yeni idari cihazın işletilmesinde **vazgeçilmez (indispensable)** bir unsur kıldı. Onların devlete dahil olması sadece toplumsal bir entegrasyon değil, devlet yapısı içinde **fonksiyonel bir süreklilikti.**

Zamanla bu tecrübe sadece Pers bölgeleriyle sınırlı kalmayıp, İslam devletinin genel işleyiş mekanizmasının bir parçası haline geldi. Eski yöntemler ile yeni organizasyon iç içe geçti ve idari cihazın kademeli olarak yeniden şekillenme süreci başladı. Emevi döneminde bu dönüşüm "Araplaştırma" hamleleriyle daha da netleşecek olsa da, bu erken evrede Pers

tecrübesi, yeni sistemin istikrar bulduğu ana sütunlardan biri olmaya devam etti.

4. Araplaştırma (Ta'rib) ve İdari Dönüşüm

İslam devletinin gelişiminin sonraki aşamalarında, devletin büyümesi ve idari cihazın karmaşıklaşmasıyla birlikte, iç yapıyı yeniden düzenleme ve birleştirme yönünde güçlü bir siyasi ve idari ihtiyaç belirdi. Bu bağlamda yaşanan en köklü dönüşümlerden biri, idari dilin Farsça ve Yunanca'dan Arapça'ya çevrilmesi süreci olan **"Dîvânların Araplaştırılması" (Ta'ribü'l-Devâvîn)** olmuştur.

Bu dönüşüm, idari ve dilsel çokluktan "merkezi birlik" idealine geçişi temsil eden **Abdülmelik b. Mervan** dönemiyle özdeşleşmiştir. Bu karar sadece dilsel bir tercih değil; özünde devletin merkeziliğini pekiştirmeyi ve taşradaki birimleri Şam'daki merkeze daha sıkı bağlamayı hedefleyen stratejik bir siyasi hamleydi.

O dönemde devlet çok dilli bir idari gerçeklikle karşı karşıyaydı: Siyasi ve dini merkezde Arapça, Irak ve İran'daki bazı dîvânlarda Farsça, Şam'ın bazı bölgelerinde ise Yunanca hakimdi. Başlangıçta pratik bir zorunluluk olarak kabul edilen bu çokluk, zamanla idari cihazın birliğini zayıflatabilecek ve devlet içinde farklılıklar (asimetri) yaratabilecek bir faktör olarak görülmeye başlandı.

Araplaştırma kararı, devletin yeniden organizasyonu projesinin bir parçası olarak geldi. Arapça'nın tüm dîvânlarda resmi idari

dil olmasıyla; terminoloji birliği sağlanmış, siciller standart hale getirilmiş ve merkez ile eyaletler arasındaki iletişim kolaylaştırılmıştır.

Ancak bu büyük dönüşüme rağmen, Pers idari tecrübesinden doğrudan veya hızlı bir şekilde vazgeçmek mümkün olmadı. Çünkü idare sadece bir "dil" meselesi değil; kayıt yöntemlerini, hesaplama usullerini ve kaynak yönetimini kapsayan **birikmiş bir organizasyonel bilgi manzumesidir.**

Bu sebeple, Dîvânlar Araplaştırıldıktan sonra bile Pers tecrübesi dolaylı yoldan varlığını sürdürdü. Bu süreklilik hem cihaz içinde çalışmaya devam eden kadrolar hem de yeni yapı içinde emilen ve geliştirilen organizasyonel yöntemler aracılığıyla sağlandı. Araplaştırma, geçmiş mirasla tam bir kopuş değil; o mirasın yeni bir dilsel ve siyasi çerçeve içinde **yeniden formüle edilmesiydi.** İdarede kullanılan dil değişmişti ancak işleyiş mekanizmalarının çoğu, yeni devletin kimliğine uygun hale getirilmiş bir versiyonla çalışmaya devam etti.

Önemli olan şudur: Bu dönüşüm idaredeki Pers rolünü bitirmemiş, onu yeniden tanımlamıştır. Pers mevcudiyeti, artık bağımsız sistemler içindeki doğrudan bir hakimiyetten; birleşik bir devlet cihazı içinde çalışan, ancak verimliliğini büyük oranda "emilmiş ve yeniden istihdam edilmiş" eski tecrübelere borçlu olan bir yapıya evrilmiştir. Bu bakımdan Araplaştırma, yeni devlet modelinin inşasında siyaset ile tecrübenin, dil ile idarenin, reform ile tarihsel birikimin iç içe geçtiği bir **denge noktasıdır.**

5. İdari Cihaz İçinde Pers Elitlerinin Yükselişi

Zaman geçtikçe ve İslam devletinin idari yapısı istikrar kazandıkça, Perslerin rolü artık dîvânlardaki ikincil görevler veya basit icraatlarla sınırlı kalmamış; bizzat idari cihazın içindeki etki düzeyleri kademeli olarak yükselmiştir. Bu dönüşüm ani olmamış; idari liyakat ihtiyacı ile Perslerin devlet organizasyonundaki derin tecrübesinin birleşmesinin doğal bir sonucu olarak gerçekleşmiştir.

Devlet genişleyip eyaletler çoğaldıkça, idare daha karmaşık bir hal almış; sadece verileri kaydetmek veya emirleri yerine getirmek yetmemeye başlamıştır. Kaynakları analiz edebilecek, vergileri organize edebilecek, hesapları yönetebilecek ve mali detaylara hakim olabilecek uzman bir sınıfa ihtiyaç duyulmuştur. İşte bu noktada Persler, bu alanlardaki uzmanlıklarıyla idari cihaz içinde öne çıkmaya başlamışlardır.

Zamanla, dîvânlardaki basit "kâtip" konumundan çıkarak idarenin kritik noktalarını yöneten, kaynakları denetleyen ve bazı mali-organizasyonel kararların alınmasında pay sahibi olan **"idareci" (bürokrat)** konumuna yükselmişlerdir. Devlet büyüdükçe, bu uzmanlığa sahip olanların yükselme fırsatları da doğru orantılı olarak artmıştır.

Abbasi döneminde bu süreç, siyaset ve idarede merkezi rol oynayan Persli ailelerin belirmesiyle en zirve noktasına ulaşmıştır. Bunun en seçkin örneği, rollerini sadece idari işlerle sınırlamayıp, devletin karar mekanizmalarının en üst

seviyelerinde belirleyici birer **"güç merkezi"** haline gelen **Bermekîlerdir.**

Bu yükseliş, bireysel bir başarı veya istisnai bir durum değil; devletin bizzat kendisindeki yapısal bir dönüşümün ifadesidir. İdari cihaz karmaşıklaştıkça, organizasyonel beceri (liyakat), bazen siyasi aidiyetin veya kökenin önüne geçen belirleyici bir unsur haline gelmiştir. Dolayısıyla Pers tecrübesi, artık dışarıdan eklenen bir parça değil, devletin işleyişinde asli ve dahili bir unsur olmuştur. Persler artık sadece eski bir mirası taşıyan "nakilciler" değil; devletin üzerine inşa edildiği yapıyı şekillendiren ve günlük kararları veren ortaklar haline gelmiştir.

6. Nüfuzun Giriş Kapısı Olarak İdare

İslam devletinin bu gelişim evresinde idarenin sadece kararları uygulayan teknik bir cihaz değil, devlet içindeki **"görünmez gücün"** gerçek merkezi olduğu açıkça görülmektedir. Otorite genellikle halife, vali veya komutan figürlerinde somutlaşsa da; fiili güç dîvânların, sicillerin ve mali sistemlerin derin katmanlarında yönetiliyordu.

Zira dîvânlar, devletin bekasını sağlayan temel unsurları kontrol ediyordu: **Para, ordu ve vergiler.** Bu unsurları organize etme becerisine sahip olanlar, görünürde siyasi bir makamda olmasalar bile devletin istikrarını kontrol etme gücünü ellerinde tutuyorlardı. Orduların maaşlarının

düzenlenmesi, vergilerin hassas kayıtları ve kamu harcamalarının yönetimi tamamen idari cihazın elindeydi.

Burada güç anlayışı kökten değişmiştir: Güç artık sadece zahiri siyasi makama bağlı değil, devletin iç detaylarını yönetebilme kabiliyetine (mikro-yönetim) bağlı hale gelmiştir. Bu durum, doğrudan siyasi otoriteye sahip olmayan ancak idari mekanizma üzerinden derin etki yaratan yeni aktörlere alan açmıştır.

Bu bağlamda Pers mevcudiyeti, toplumsal veya kültürel bir varlık olmanın ötesine geçerek devletin bizzat iç yapısında **kurumsal bir nüfuza** dönüşmüştür. Persler artık sadece geniş İslam toplumunun bir parçası değil; dîvânlar, kaynak yönetimi ve günlük bürokratik işleyiş aracılığıyla devletin "işletim sisteminin" bir parçasıdırlar.

Bu dönüşümün en önemli yönü, doğrudan siyasi bir meydan okumayla değil, devletin **"fonksiyonel yapısına sızma"** yoluyla gerçekleşmesidir. İdare doğası gereği sessiz çalışır, ancak devletin istikametini içeriden belirler. Böylece Pers nüfuzu, otoriteyi ilan ederek değil, **otoritenin araçlarını kontrol ederek** şekillenmiştir. Güç artık yukarıdan hükmederek değil, içeriden idare ederek kullanılmaya başlanmıştır. Persler için etki yaratmak için artık bağımsız bir devlete ihtiyaç kalmamıştır; zira devlet cihazının bizzat içinde yerleşmişlerdir.

Bölüm Özeti

Perslerin İslam devletine dahil oluşu, doğrudan siyasi bir rota veya bağımsız bir devletin ihyası üzerinden değil; çok daha sessiz ve derinden giden bir yol olan **"idare ve dîvânlar"** yoluyla gerçekleşmiştir. Bu görünmez kapıdan girerek, eski bir devletin mirasçısı olmaktan çıkıp yeni devletin bizzat işleticisi (aktörü) haline gelmişlerdir.

Bu değişim yüzeysel değil, yapısal bir değişimdir; zira dîvânlar devletin tali bir parçası değil, gerçek işletim merkezidir. Parayı denetleyen, orduyu organize eden ve vergi döngüsünü sağlayan bu merkezde yer almak, devletin çevresinde değil bizzat kalbinde yer almak demektir.

Bu iç içe geçiş sayesinde Persler sistemin dışında veya karşısında değil, iç yapısının bir parçası olmuşlardır. Birikmiş idari tecrübeleri ve devletin organizasyon ihtiyacı sayesinde, sistemin günlük işleyişine dahil olarak onun mekanizmalarını içeriden yeniden üretmişlerdir. Bu süreç, Perslerin siyasi tarihteki konumunda köklü bir kaymayı temsil eder: Miadını doldurmuş bir devletin mirasından, henüz şekillenmekte olan bir devletin inşasındaki fiili ortaklığa geçiş...

Dolayısıyla bu bölüm bir son değil, daha uzun bir yolun başlangıcıdır: Pers etkisinin devletin derinliklerine doğru yayılacağı ve iktidar yapısı içinde yeni etkileşim kalıplarının oluşacağı bir sürecin girişi...

Bölüm 17: Arapça Karşısında Farsça'nın Bekası

Devlet Dili ile Toplum Dili Arasındaki Sessiz Çatışma

Bu bölüm, fetih sonrası tarihin en hassas ve derin dönüşümlerinden birini temsil eder; zira dil sadece günlük bir iletişim aracı değil, özünde siyasi otoritenin, medeni kimliğin ve kolektif tarihsel hafızanın taşıyıcısıdır. Devletler varlıklarını sadece silahla değil, aynı zamanda idarenin yürütüldüğü, belgelerin yazıldığı ve meşruiyetin formüle edildiği dil aracılığıyla tescil ederler.

Pers örneğinde, İslam fethiyle yaşanan dilsel dönüşüm bir dilin diğeriyle basitçe yer değiştirmesi değil; aynı toplum içinde iki farklı işlevi yerine getiren iki dilin —**devlet, idare ve din dili olarak Arapça** ile **toplum, kültür ve köklü hafıza dili olarak Farsça**— uzun ve karmaşık etkileşim, yan yana var olma ve kademeli harmanlanma sürecidir.

Bir yanda Arapça; Kur'an'ın, idarenin ve yargının dili olarak en üst otoritenin dili olma vasfıyla yeni ve belirleyici bir işlevle gelmiştir. Bu rol, Abdülmelik b. Mervan döneminde dîvânların Araplaştırılmasıyla pekişmiştir. Bu karar sadece dilsel bir tercih değil, devleti idari olarak birleştirmeyi ve taşrayı Şam'daki merkeze bağlamayı hedefleyen stratejik bir siyasi hamleydi.

Diğer yanda Farsça, gelip geçici yerel bir lehçe değil; asırlarca Sasani Devleti çerçevesinde idarede, edebiyatta ve krallık hafızasında kullanılmış köklü bir medeniyetin diliydi. Bu

nedenle devletin yıkılması dilin de yok olmasıyla sonuçlanmamıştır; çünkü dil, sadece devlet kararıyla sonlandırılabilecek siyasi bir kurum değil, insanda yaşayan canlı bir toplumsal yapıdır.

Farsça; Irak ve İran'daki günlük yaşamda, özellikle köylerde ve yerel çevrelerde konuşma, eğitim ve sosyal ilişkilerin dili olarak gücünü korumuştur. Büyük şehirlerde bile halkın çoğu resmi olmayan işlerinde Farsça'yı kullanırken, Arapça idari ve dini sahada hakimiyetini sürdürmüştür. Bu **"dilsel ikililik" (Diglossia)**, idari görevlilerin resmi kayıtlarda Arapça'yı, sosyal ve ekonomik gerçekliği anlamada ise Farsça'yı kullanmak zorunda kaldığı erken dönemlerde açıkça görülür.

Zamanla bu iki dil arasında bir yok etme ilişkisi değil, **"asimetrik bir denge"** oluşmuştur:

- **Zirvede Arapça:** Otoritenin, devletin ve hukukun dili.
- **Derinlikte Farsça:** Toplumun, kimliğin ve sürekliliğin dili.

Bu denge statik kalmamış, sürekli bir karşılıklı etkileşim doğurmuştur. Perslerin idari cihaza girmesiyle Arapça, yeni idari ve kültürel kavramları ifade etme kabiliyeti kazanırken; Farsça da özellikle Abbasi döneminde devlet dili olarak değil, bir edebiyat ve kültür üretim dili olarak sahneye daha güçlü dönmüştür. Bu durum, Pers tarihsel hafızasını yeni bir kültürel kalıpla sunan **Şehnâme** gibi dev eserlerde somutlaşmıştır.

Sonuç olarak dilsel dönüşüm, bir devletin düşüp diğerinin yükselmesinin basit bir sonucu değildir; otoritenin dilini

taşıyan yeni bir sistem ile toplumsal derinlikte yaşayan ve kendisini dolaylı yollarla yeniden üreten eski bir sistem arasındaki uzun soluklu bir medeniyet etkileşimidir.

1. Devlet ve Otorite Dili Olarak Arapça

İslam devletinin Arap Yarımadası dışına hızla taşmasıyla Arapça, kabile ve vahiy dili olma sınırlarını aşarak kademeli olarak merkezi devletin dili haline gelmiştir. Bu dönüşüm, bölgedeki otorite kavramının yeniden inşasının bir parçasıydı.

Arapça başlangıçtan itibaren; kurucu metin olarak **Kur'an**, anlaşmazlıkları çözen bir araç olarak **Yargı (Kaza)** ve fetihlerle şekillenen **İdare** ile özdeşleşmiştir. Bu bağ, ona meşruiyetin dili olma vasfını kazandırmıştır. Arapça artık sadece toplumun bir yansıması değil, devlet inşa etmenin ve otoriteyi sabitlemenin bir aracıydı.

Irak, İran ve Şam gibi çok dilli bölgelere yayılınca, idari birliği sağlama ihtiyacı arttı. İdaredeki dil çeşitliliği, kayıtlar arasında asimetri yaratıyor ve merkezle iletişimde zorluklara yol açıyordu. Bu noktada Arapça, henüz tam idari dil olmadan önce bile "üst otoritenin dili" olarak kökleşmeye başladı.

Keskin dönüşüm Abdülmelik b. Mervan'ın dîvânları Araplaştırma kararıyla geldi. Bu, idari cihazın tamamen yeniden yapılandırılmasıydı. Vergi, ordu maaşları ve eyalet yazışmaları gibi devletin bekasını sağlayan her unsur artık Arapça üzerinden yürütülmeye başlandı.

Böylece Arapça, yeni sistem içinde dört merkezi işlev kazandı:

1. **Siyasi Karar Dili:** Merkezden eyaletlere gönderilen emirlerin dili.
2. **Merkezi İdare Dili:** Dîvânların, sicillerin ve kaynakların yönetim dili.
3. **Teşri (Yasama) ve Meşruiyet Dili:** Devletin dayandığı dini ve hukuki metinlerin anlaşılma dili.
4. **Kapsayıcı Dini Kimlik Dili:** Farklı köken ve dillere sahip halkları tek bir dini şemsiye altında birleştiren dil.

Bu işlevler sayesinde Arapça, toplumdaki dilsel çeşitliliğin üzerinde konumlanan **"Üst Dil" (Superstratum)** haline geldi. Bu yükseliş diğer dilleri hemen yok etmemiş; Arapça'nın zirvede, yerel dillerin (Farsça dahil) ise toplumsal ve kültürel derinlikte kaldığı hiyerarşik bir dil düzeni yaratmıştır.

2. Bir Toplum ve Tarihsel Derinlik Dili Olarak Farsça

Arapça'nın bir devlet ve otorite dili olarak yükselişine karşılık Farsça; yıkılan siyasi sistemlerle birlikte tarihin tozlu raflarına kalkan pek çok dilin aksine yok olmamış ve marjinalleşmemiştir. Bunun temel sebebi, Farsça'nın sadece zeval bulan bir yönetim cihazına bağlı idari bir araç olmaması; özünde, asırlar süren medeni istikrar ve kültürel birikimle şekillenmiş **topyekûn bir toplumun dili** olmasıdır.

Sasani Devleti'nin çöküşünden sonra bile Farsça, günlük yaşamda doğal ve kendiliğinden bir biçimde varlığını

sürdürmüştür. Evlerin içindeki konuşma dili, şehirlerdeki çarşı-pazar dili, köylerdeki ve kırsaldaki toplumsal ilişkilerin dili olmaya devam etmiştir. Diğer bir deyişle Farsça; devlet kurumlarından ve karar merkezlerinden uzakta, bizzat **hayatın pratik edildiği dil** olarak kalmıştır.

Bu süreklilik, doğrudan siyasi bir direniş eylemi ya da yeni sisteme karşı bilinçli bir reddediş üzerine inşa edilmemişti. Aksine bu; idari bir kararla veya siyasi bir değişimle silinemeyecek kadar köklü bir toplumsal ve kültürel derinliğin doğal sonucuydu. Dil, devletin aksine, otoritenin yıkılmasıyla çökmez; çünkü dil sadece kurumlara değil, günlük alışkanlıklara, toplumsal mirasa ve kesintisiz insani etkileşime dayanır.

Bu aşamada Arapça ile Farsça arasındaki temel fark şudur:

- **Arapça;** devlet, otorite ve meşruiyet ile özdeşleşmiştir.
- **Farsça;** toplum, günlük yaşam ve derin tarihsel hafıza ile sınırlı kalmıştır.

Arapça, yönetim merkezlerinde resmi sicillerde ve idari yazışmalarda kullanılırken; Farsça, gündelik sohbette, hikâyelerin aktarılmasında ve resmi olmayan sosyal hayatın ifadesinde kullanılmaktaydı. Bu durum, **"devlet dili"** ile **"toplum dili"** arasında ilan edilmemiş bir ayrım yaratmıştır.

Özellikle büyük idari merkezlerden uzak kırsal bölgelerde, Farsça'nın fetihten nesiller sonra bile birincil dil olarak kalması, dilsel dönüşümün toplumlarda ani ve kapsayıcı bir

biçimde değil; siyasi olanla toplumsal olanın iç içe geçtiği kademeli ve karmaşık bir süreçte gerçekleştiğini kanıtlar. Bu dilsel derinlik, ileride Farsça'nın bir edebiyat ve kültür dili olarak yeniden canlanmasına zemin hazırlamıştır; zira toplumda kalan dil ölmez, sadece işlevi "otorite dili"nden "hafıza ve kimlik dili"ne evrilir.

3. Tam Bir Tasfiye Yerine Dilsel Bir Arada Yaşam (Coexistence)

Büyük siyasi dönüşümlerin genellikle bir tarafı tamamen dışlama (tasfiye) eğilimine rağmen, bu evrede bir dilin diğeri lehine tamamen yok edildiği görülmemiş; aksine Arapça ile Farsça arasında **"asimetrik bir bir arada yaşam"** biçimi şekillenmiştir. İki dil arasındaki ilişki, "sıfır toplamlı bir çatışma" değil; tek bir toplumsal alan içinde **işlevlerin paylaştırılması** ilişkisidir.

Arapça; Şam ve daha sonra Bağdat gibi başkentlerde resmi yazışmaların yapıldığı, devlet emirlerinin formüle edildiği ve yönetimin meşruiyetinin inşa edildiği **siyasi, dini ve idari merkez dili** olarak yerleşmiştir. Bu konum, onu otoritenin görünen yüzü ve devletin dış dünya ile iletişim kurduğu vitrin haline getirmiştir.

Buna karşılık Farsça; toplum, kültür ve günlük yaşamın hakim olduğu daha derin bir seviyede varlığını korumuştur. Farsça, devlet katında Arapça ile rekabet etmemiş; ancak resmi kararların doğrudan yönetmediği toplumsal alanda —evlerde,

pazarlarda, yerel ilişkilerde, masal ve geleneklerin aktarımında— mevcudiyetini muhafaza etmiştir.

Bu işlevsel dağılım, hem bireyde hem de toplumda aynı anda var olan **ikili bir dilsel gerçeklik** yaratmıştır. Bir kişi, Arapça ile yönetilen, emirlerini Arapça alan ve sicillerine Arapça dahil olduğu bir devlette yaşarken; aynı zamanda sosyal çevresinde Farsça konuşmaya, günlük hayatını Farsça düşünmeye ve kültürünü Farsça üzerinden yeniden üretmeye devam edebiliyordu.

Pratik açıdan bu durum keskin bir kopuş değil; dilsel bilincin iki düzeyi arasındaki işlevsel bir iç içe geçiştir:

1. **Resmi Düzey:** Devletle ilişkili (Arapça).
2. **Resmi Olmayan Düzey:** Toplumla ilişkili (Farsça).

Özellikle Irak ve Fars eyaletinde bu iç içe geçiş çok daha belirgindi. Bu bölgelerde Arapça "sicil ve otorite dili" olarak dururken, Farsça "günlük konuşma dili" olarak sürekliliğini korumuş; böylece çift katmanlı bir idari ve kültürel gerçeklik doğmuştur. Sonuç olarak bir dil diğeri üzerinde kesin bir zafer kazanmamış; rollerin asimetrik dağılımına dayalı mürekkep bir sistem doğmuştur. Bu yapı, tek bir siyasi coğrafyada iki dilin kendi alanlarında, birbirini yok etmeden var olmasına izin veren bir modeldir.

4. Karşılıklı Etkileşimin Başlangıcı

İslam devleti sahasındaki uzun süreli dilsel bir arada yaşam (coexistence), Arapça ile Farsça arasındaki ilişkiyi "işlevsel ayrım" aşamasından daha karmaşık bir boyuta, yani **"karşılıklı etkileşim" (mutual influence)** evresine taşımıştır. Bu noktada iki dil arasındaki ilişki tek yönlü bir baskı olmaktan çıkmış; devletin ve toplumun ihtiyaçlarına göre şekillenen çok katmanlı bir mübadele hareketine dönüşmüştür.

Başlangıçta, Arapça'nın Farsça üzerindeki etkisi —özellikle dini ve idari alanda— çok daha belirgin ve hızlıydı. İslam'ın gelişiyle birlikte ibadet, yargı, idare ve fıkıh ile ilgili binlerce Arapça terim (Namaz, Zekat, Kadı, Divan yazışmaları gibi) Farsça'ya dahil oldu. Bu sızma sadece dilsel bir durum değil, Arapça'nın din ve devletin "yüksek kavramlar dili" haline gelmesinin kültürel bir yansımasıydı.

Ancak zamanla, özellikle Abbasi döneminde, etki yönü daha dengeli bir hal almaya başladı. İdari ve kültürel cihaz içinde Pers kökenli elitlerin yükselmesiyle, Farsça da Arap-İslam çevresindeki ifade biçimlerini, idari üslubu ve edebi zevki etkilemeye başladı.

Bu etki, özellikle **"Dîvân Kitabeti"** (Bürokratik yazışma üslubu) ve edebiyatta kendisini gösterdi. Uzun cümleler, süslü dil ve karmaşık belagat yapıları gibi Pers kitabet gelenekleriyle ilişkili özellikler, Arapça ifade biçimlerine dahil oldu. Bu sadece bir taklit değil, devletin kendini ifade etme biçiminin yeniden kurgulanmasıydı. Bermekîler gibi Bağdat'ta parlayan

idari aileler; yönetim, kültür ve siyaseti harmanlayarak Pers tecrübesini Arapça devlet yapısının kalbine taşıdılar.

Bu etkileşim çatışmacı değil, kademeli bir harmanlanma şeklinde gerçekleşti. Bir dilin diğeri içinde erimesi yerine; kelime dağarcığı, üslup ve kültürel kalıpların sürekli mübadelesi yaşandı. Böylece "sessiz bir arada yaşam" yerini "etkin etkileşime" bıraktı.

5. Devlet ve Toplum Arasındaki Sınır Çizgisi Olarak Dil

Bu aşamadaki dilsel manzara, sadece kültürel bir çeşitlilik değil; iki farklı tarihsel varlık düzeyi arasındaki **hassas bir sınır çizgisi** olarak görülmelidir: **Devlet ve kurumları düzeyi ile toplum ve derin hafızası düzeyi.** Dil burada sadece bir ifade aracı değil, bireyin yeni siyasi ve toplumsal yapı içindeki konumunun bir nişanesi haline gelmiştir.

- **Arapça;** devletin, düzenin ve otoritenin dili olarak yerleşmiştir. Hüküm emirlerinin yazıldığı, dîvânların yönetildiği, devletin meşruiyetinin inşa edildiği "üst vitrindir". Devletin kendisini içe ve dışa karşı tanımladığı dildir.
- **Farsça;** toplumun, hafızanın ve tarihsel sürekliliğin dili olmayı sürdürmüştür. Günlük hayatı koruyan, gelenekleri aktaran ve toplumun "resmi olmayan" tarihini barındıran dildir. Otoritenin dili olmasa da, devletin dönüşümlerinden doğrudan etkilenmeyen toplumsal derinliğin dilidir.

Bu dağılım keskin bir kopuş değil, dilsel ve toplumsal bilinçte **"ikili bir yapı"** (Dual Structure) yaratmıştır. Pers toplumundaki bir birey aynı anda iki düzlemde yaşamaya başlamıştır: Devletle Arapça üzerinden ilişki kurduğu bir düzlem ve kendi benliğini/aidiyetini Farsça içinde yeniden şekillendirdiği bir düzlem.

Bu durum, kimliğin artık tekil değil, içten içe **"dilsel olarak katmanlaşmış"** bir yapıya büründüğü anlamına gelir: Devlete bir dille, kendine ve topluma başka bir dille hitap eden bir kimlik... Bir kişi Arapça işleyen bir idari cihazın parçasıyken, duygusal ve sosyal dünyasında kültürel köklerini yansıtan Farsça'yı taşıyabiliyordu. Bu çokluk bir çelişki değil, yeni devlet içindeki istikrarlı bir yaşam biçimi haline geldi.

Böylece dil, iki dünya arasındaki **"görünmez sınır"** işlevini gördü:

1. Arapça ile yönetilen **Devlet Dünyası**.
2. Farsça ile süregelen **Toplum Dünyası**.

Bölüm Özeti

Arapça ile Farsça arasındaki ilişki, bir tarafın mutlak zaferi veya diğerinin tamamen tasfiyesiyle sonuçlanan bir çatışma olmamıştır. Aksine zamanla, yeni devletin doğası ile Pers toplumunun derinliği arasında şekillenen **"asimetrik bir tarihsel denge sistemi"** kurulmuştur.

Arapça; otoritenin, kanunların ve resmi belgelerin dili olarak zirveye yerleşmiştir. Buna karşılık Farsça; toplumun, kültürel hafızanın ve yönetim kurumlarına doğrudan bağlı olmayan tarihsel sürekliliğin dili olarak köklerde varlığını sürdürmüştür. Bu durum, her dilin kendi işlevsel alanında kalmasına izin veren karmaşık bir gerçeklik doğurmuştur:

- **Siyasi, İdari ve Dini alanda Arapça.**
- **Sosyal, Kültürel ve Günlük Hafıza alanında Farsça.**

Bu iç içe geçişle birlikte bölgede ne geçmişle tam kopan ne de şimdiki zamandan ayrışan mürekkep bir kültürel yapı oluşmuştur. Bu asimetrik denge, geçici bir durum veya bitmiş bir savaş değil; bölgenin geniş medeniyet mirasının bir parçası olarak asırlar boyu sürecek olan uzun vadeli bir kültürel modelin başlangıcıdır.

Fasıl 18: Devlet İçinde Pers Elitlerinin Oluşumu

İmparatorluk Bakiyesinden İçeriden Nüfuz İnşasına

Bu bölüm, İslam fetihleri sonrası Pers tarihinde yaşanan hassas bir geçiş aşamasını temsil eder. Buradaki dönüşüm artık sadece bir devletin çöküşü veya bir dilin bekasıyla ilgili değildir; bizzat İslam devletinin bünyesinde yeni bir toplumsal yapının, yani **yeni siyasi ve idari cihazın dışından değil, doğrudan içinden faaliyet gösteren Pers elitlerinin** ortaya çıkışıyla ilgilidir.

Bu safhada Persler, artık başka bir devletin tebaası olan sıradan bir topluluk ya da sadece eski bir kültürel mirasın taşıyıcıları değildirler. Aksine; Sasani idari geleneğinden süzülüp gelen organizasyonel tecrübeye sahip, bu tecrübeyi yeni filizlenen İslam sistemi içinde yeniden istihdam etmeyi başaran **"uzmanlaşmış fonksiyonel-idari elitler"** olarak kristalleşmeye başlamışlardır.

Bu dönemin özgünlüğü şuradadır: Bu elitler, devletin yıkılmasıyla sona eren Sasani yönetici sınıfının doğrudan bir devamı değildi; ancak geçmişten kopuk, yepyeni bir tabaka da değildi. Aksine, karmaşık bir ara formu temsil ediyorlardı: **Eski tecrübenin, yeni bir siyasi çerçeve içindeki sürekliliği.**

1. Yönetici Sınıftan Yeni Fonksiyonel Elitlere

Sasani Devleti'nin çöküşü ve siyasi merkezinin dağılmasıyla birlikte; imparatorluk hiyerarşisinin zirvesini temsil eden kral, saray ve doğrudan yönetim mekanizmasına bağlı üst düzey soylular sınıfı fiilen sona erdi. Bu çöküş sadece kişilerin değişmesi değil, devlet içindeki otorite üretim mekanizmasının parçalanmasıydı.

Ancak Pers tecrübesinde dikkat çeken husus, bu boşluğun uzun sürmemiş olmasıdır. Pers toplumu sadece en üstteki siyasi elitten ibaret değildi; siyasi vitrinin uzağında çalışan, ancak devletin gündelik işleyişinin asıl sütununu temsil eden daha derin ve köklü tabakalara sahipti.

Bu tabakaların başında **kâtipler, idareciler, vergi memurları ve arazi tanzim uzmanları** geliyordu. Bu sınıf siyasi kararları bizzat almıyor, ancak o kararların günlük detaylarını yönetiyordu: Vergi kayıtları, tarımsal kaynakların organizasyonu, mali sicillerin tutulması ve devletin ekonomik hareketliliğinin takibi onların elindeydi.

Sasani sisteminde bu işlevler, devletin siyasi kararlarını somut bir gerçeğe dönüştüren cihaz, yani **"Devletin İcraatçı Aklı"** olarak kabul edilirdi. Bu nedenle, siyasi otoritenin çöküşü bu tecrübenin yok olmasına yol açmadı; çünkü bu birikim kralın şahsına değil, kurumsallaşmış ve birikmiş bir idari sisteme bağlıydı.

Müslümanlar Irak ve İran'a girdiklerinde, organizasyondan yoksun bir toplumla değil; sahada fiilen işleyen idari bir yapıyla karşılaştılar. Mevcut siciller, memurlar, arazi ve vergi yönetimi tecrübesi, yani "devletin işletim sisteminin" büyük bir kısmı hazırdı; sadece yeni bir siyasi otorite altında yeniden yönlendirilmesi gerekiyordu.

İşte bu noktada kritik dönüşüm gerçekleşti: Bu sınıf artık mevcut bir Sasani devletine bağlı değildi, ancak İslam devletine de bir "siyasi güç" olarak dahil olmadı. Bunun yerine, güçlerini hükümdarlıktan değil, bizzat **devleti işletebilme kabiliyetlerinden** alan fonksiyonel elitler olarak yeniden tanımlandılar.

Bu dönüşüm, elitizmin doğasını tamamen değiştirdi:

- Otoriteyi yukarıdan aşağıya kullanan bir **yönetici sınıftan**,
- Etkisini sistemin içinden, işleyiş üzerinden kuran bir **operasyonel sınıfa** geçildi.

Bu bağlamda Pers tecrübesi yıkılmamış; doğrudan siyasi makam yerine, idari ve teknik bilginin gerçek güç kaynağına dönüştüğü yeni bir çerçeve içinde kendini yeniden üretmiştir.

2. Yeni Devletin Tecrübe İhtiyacı

İslam devletinin Arap Yarımadası dışına doğru hızla genişlemesiyle birlikte, bu genç yapı tamamen yeni sınamalarla karşı karşıya kaldı: Mesele artık sadece toprak fethetmek değil; asırlara dayanan idari yapılara, karmaşık mali sistemlere ve çok çeşitli halklara sahip devasa bir coğrafi alanı yönetmekti.

Irak ve İran gibi bölgelerde Sasani Devleti arkasında; hassas vergi kayıtlarına, tarım arazilerinin organizasyonuna ve o dönemin Arap Yarımadası'ndaki basit idari gerçekliğe kıyasla oldukça ileri bir mali yapıya dayanan, son derece örgütlü bir sistem bırakmıştı. Bu fark, yeni devletin büyüklüğü ile elindeki ilk idari araçların niteliği arasında belirgin bir boşluk yarattı.

Burada acil bir pratik ihtiyaç doğdu: Yeni doğan bir imparatorluk ilkel araçlarla yönetilemezdi ve profesyonel bir idari cihaz olmadan geniş bölgeleri kontrol altında tutmak imkansızdı. Bu nedenle yeni devletin, her şeyi sıfırdan inşa etmeye çalışmak yerine, bu bölgelerde halihazırda var olan tecrübeye dayanmaktan başka seçeneği kalmadı.

Bu bağlamda Pers elitleri, idari ve teknik tecrübe açısından "en hazır" unsur olarak öne çıktılar. Vergi toplama sistemlerini veya arazi düzenleme yöntemlerini yeniden öğrenmelerine gerek yoktu; zira onlar zaten özellikle vergi, tarım ve sicil yönetimi alanlarında Sasani Devleti boyunca süregelen uzun bir sistemin parçasıydılar.

İdari ağırlık merkezinin daha sonra Bağdat gibi büyük şehirlere kaymasıyla, bu elitlerin mevcudiyeti daha belirgin ve örgütlü hale geldi. Devletin "omurgası" sayılan **Dîvânlara** (mali ve idari cihaz) kitlesel olarak dahil oldular; paranın kaydı, kaynakların organizasyonu ve resmi yazışmaların yönetimi gibi görevleri üstlendiler.

Bu aşamada Perslerin rolü artık yerel veya marjinal bir rol olmaktan çıkıp, devletin bizzat **"işletimsel yapısının"** bir parçası haline geldi. Devlet genişleyip idaresi karmaşıklaştıkça bu uzmanlıklara duyulan ihtiyaç arttı; bu da Pers elitlerine doğrudan siyasi otoriteye sahip olmasalar bile, yeni idari sistem içinde imtiyazlı ve ileri bir konum kazandırdı.

Sonuç olarak bu evre, iki tarafın birleşme noktası olarak okunabilir:

1. **Etkin yönetim araçları arayan genç bir devlet.**
2. **Bu devleti yönetecek hazır tecrübeye sahip Pers elitleri.**

Bu kesişme noktasından itibaren; eski bir devletin uzantısı olarak değil, yükselen İslam devletinin asli ve fonksiyonel bir

unsuru olarak yeni bir Pers varlığının hatları şekillenmeye başladı.

3. İdari Cihaz İçinde Kademeli Yükseliş

Yeni İslam devleti yapısı içindeki Pers unsurların mevcudiyeti; doğrudan bir siyasi kararın veya güç merkezlerindeki ani bir değişimin sonucu değil, etnik veya siyasi mülahazalardan ziyade devletin pratik ihtiyaçlarının yönlendirdiği uzun ve kademeli bir sürecin ürünüdür.

İlk aşamada Persler, idari cihaz içerisinde **"kâtipler"** ve dîvân yardımcıları olarak belirdiler. Görünüşte basit olan bu görevler, aslında devleti içeriden anlamanın gerçek anahtarıydı: Vergi kayıtları, yazışmaların düzenlenmesi ve mali sicillerin tutulması... Bu günlük görevler aracılığıyla bu unsurlar, devletin **"icraatçı aklı"** içerisinde yer edinmeye başladılar.

Zamanla, idarenin karmaşıklaşması ve coğrafyanın genişlemesiyle birlikte, bu unsurların ikincil görevlerde kalması imkansız hale geldi. Kademeli olarak bir üst seviyeye; yani mali ve idari ofislerin yönetildiği, vergi toplama süreçlerinin denetlendiği ve kaynakların geniş ölçekte organize edildiği **"yönetici"** pozisyonlarına geçiş başladı. Bu sadece idari bir terfi değil, devlet yapısı içindeki "güven düzeyinin" de yükselmesiydi. Bu aşamada roller, sadece uygulamadan ibaret kalmayıp; hassas mali ve idari süreçlerin fiili yönetimine dönüştü.

Ardından en kritik aşama geldi: Devletin karmaşık işlerinde, özellikle uzmanlık gerektiren mali ve organizasyonel konularda **"danışmanlık"** seviyesine yükseliş. Burada Persler artık sadece dosya yöneticisi değil; idari ve mali politikaların tartışıldığı ve uygulama mekanizmalarının formüle edildiği "dolaylı karar alma" çevrelerinin bir parçası oldular.

Bu kademeli yükseliş, ideolojik bir sadakatten ziyade liyakat ve pratik tecrübeye dayanıyordu. İslam devleti, istikrarlı bir idari yapıyı kurmayı her türlü mülahazanın üzerinde tutuyordu. Bu da Pers elitlerinin merkezden çevreye değil, çevreden merkeze; uygulamadan etkiye doğru hareket etmesine imkan tanıdı.

4. Yükselen Elitin Modeli Olarak Bermekîler

Abbasi döneminde, Pers elitlerinin mevcudiyeti artık sadece alt veya orta düzey idari görevlerle sınırlı kalmamış; bazı ailelerin idari cihazın işletilmesinden bizzat karar merkezinin içindeki aktif güçlere dönüştüğü ileri bir etki aşamasına ulaşmıştır. Bu modelin en belirgin ve sarsıcı örneği **Bermekî (Barmakids)** ailesidir.

Bu hane, geleneksel olarak idari ve organizasyonel tecrübeyle yoğrulmuş Pers kökenli bir arka plandan geliyordu. Siyasi ağırlık merkezinin Bağdat'a taşınmasıyla rolleri, memuriyet sınırlarını aşarak çok daha geniş bir kapsama ulaştı. Abbasi devletinde idari işler artık sadece emirlere itaat etmek değil; kamu maliyesini yönetmek, orduyu organize etmek, kaynakları denetlemek ve karar alma mekanizmalarını etkilemek demekti.

Bermekîlerin nüfuzu, onları sadece "üst düzey memur" değil, devletin günlük yönetiminin ve istikrarının temel unsuru haline getirdi. Bu konum onlara, mali, idari ve hatta siyasi konularda devletin genel yönelimini dolaylı olarak şekillendirme gücü verdi. Bu model, Pers elitlerinin seyrinde şu kritik dönüşümü temsil eder:

- **Hükümet cihazı içindeki fonksiyonel idari rolden,**
- **Otoritenin bizzat kalbindeki yapısal ve etkili role geçiş.**

Bermekî tecrübesi münferit bir olay değil; Pers idari tecrübesinin tarihsel bir mirastan, Abbasi devleti içinde **"kurumsal bir güce"** nasıl dönüştüğünü gösteren makro bir örnektir.

5. İki Sistem Arasında Bir Köprü Olarak Elitler

Fetih sonrası şekillenen Pers elitleri, ne Sasani Devleti'nin doğrudan bir uzantısıydı ne de yeni İslam yapısı içinde tamamen erimiş bir topluluktu. Onlar, çok daha hassas bir konumda, **"iki tarihsel sistem arasındaki arabulucu"** pozisyonunda belirdiler: Siyaseten bitmiş ama idari/kültürel olarak yaşayan bir sistem ile hızla şekillenen çok kültürlü yeni bir devlet arasında...

Bir yanda, asırlık Sasani tecrübesinden süzülen; mali organizasyon, arazi yönetimi ve dîvân kitabeti mirasını taşıyorlardı. Diğer yanda ise, geleneksel bir imparatorluktan farklı, meşruiyet ve otorite kavramları değişik olan ve devasa

bir coğrafyada hızla yayılan yeni bir siyasi yapının içinde çalışıyorlardı.

Bu durum eşsiz bir pozisyon yarattı: Pers elitleri geçmişe tamamen ait değillerdi çünkü temsil ettikleri devlet çökmüştü; ancak şimdiki zamana da tamamen entegre değillerdi zira kültürel ve idari özgünlüklerini koruyorlardı. Bu nedenle gerçek konumları, **iki miras arasındaki bir denge bölgesi** olarak şekillendi.

Bu "aracı" konum onlara stratejik bir avantaj sağladı: Bir yandan yeni sistemin dilini ve kurumlarını içeriden çalıştıkları için anlıyorlar, diğer yandan yeni sistemin henüz tam geliştiremediği idari araçlara (know-how) sahip oluyorlardı. Bağdat gibi merkezi şehirlerde bu figürler, sadece kararları uygulayan memurlar değil, o kararları pratik gerçekliğe tercüme eden idari mimarlardı.

En önemlisi, bu aracı konum her zaman doğrudan siyasi otorite demek değildi. Pers elitleri çoğu zaman son kararı veren merci değildi, ancak kararın oluştuğu **"çevreyi"** (bilgi akışı, organizasyon, uygulama mekanizmaları) şekillendiren taraftı. Sonuç olarak bu elitler, iki dünyayı birbirine bağlayan bir **"tarihsel köprü"** vazifesi gördüler:

- **Eski İmparatorluk idari dünyası,**
- **Şekillenen yeni İslam siyasi dünyası.**

Bu köprü statik değil, dinamikti; devletin dengelerine göre değişse de temel bir işlevi yerine getirdi: Eski tecrübeyi yeni

sistemin içine taşımak ve onu yeni gerçekliğe göre yeniden formüle etmek.

Bölüm Özeti

Perslerin İslam devleti içindeki varlığı, dışarıdan bir baskı değil, içeriden bir **"sızma ve eklemlenme"** süreciydi. Bu süreç; sıradan kâtiplikten uzman yöneticiliğe, ardından Bermekî örneğinde olduğu gibi stratejik danışmanlığa kadar uzanan bir yükseliş grafiği izledi. Pers elitleri, Sasani bürokrasisinin "işletimsel aklını" İslam devletinin emrine vererek, kendilerini yeni sistem için vazgeçilmez kıldılar. Onlar ne tamamen eskiydi ne de tamamen yeni; onlar eski medeniyetin tecrübesini yeni medeniyetin dinamizmiyle birleştiren, devleti ayakta tutan **"görünmez idari iskelet"** oldular.

6. Memuriyetten Nüfuza: Operasyonel Gücün Keşfi

Zaman geçtikçe ve İslam devletinin idari yapısı istikrar kazandıkça, idari cihaz içinde sessiz ama hayati bir dönüşüm yaşanmaya başladı: **Memuriyet**, artık sadece emirlerin yerine getirilmesi değil, bizzat kararın kendisi üzerinde dolaylı bir etki alanına dönüşmüştür. Bu dönüşüm resmi bir sistem değişikliğinden ziyade, devasa ve karmaşık hale gelen her idari yapının doğasından kaynaklanmıştır.

Büyük devletlerde idare, sadece emir vermekten ibaret değildir; otoritenin gerçek özünü oluşturan "hassas detayların" yönetilmesine dayanır. İşte can alıcı nokta buradadır: **Detayları**

kontrol eden kişi, sadece kararı uygulamaz, aynı zamanda o kararın şartlarını ve sınırlarını fiilen şekillendirir.

Bu bağlamda idare, herhangi bir devletin "gizli omurgasını" oluşturan dört temel ayağı kontrol eder hale gelmiştir:

1. **Maliye (Para):** Vergilerin organizasyonu ve gelirlerin dağıtımı, devletin varlığını sürdürebilme kapasitesini belirler. Bu sisteme hakim olanlar, devletin genişleme ve finansman gücü üzerinde doğrudan etki sahibidirler.
2. **Kaynaklar:** İster tarım arazileri olsun ister üretim kaynakları; bunları yönetmek, devletin sadece resmi rakamlarını değil, **gerçek ekonomisini** kontrol etmek demektir.
3. **Yazışmalar (Haberleşme):** Merkez ile taşrayı bağlayan bu kanalın kontrolü; kararın hızını, formülünü ve uygulama biçimini etkilemek anlamına gelir.
4. **Bilgi Akışı:** En hassas unsur budur; çünkü siyasi karar bir boşlukta değil, merkeze ulaşan veriler ışığında alınır. Veriyi toplayan, düzenleyen ve sunan kişi, kararı dolaylı olarak yönlendirme gücüne sahiptir.

Bu çerçevede, dîvânlar bünyesinde çalışan Pers elitleri, siyasi otoritenin kalbine en yakın noktada, devletin "günlük işletim sisteminde" konumlanmışlardır. Zamanla bu konum, onları sistemin içindeki uygulayıcılar olmaktan çıkarıp, **sistemin mekanizmasını etkileyen aktörlere** dönüştürmüştür. Nüfuz artık siyasi unvandan değil, devletin operasyonel yapısını kontrol edebilme kabiliyetinden beslenir hale gelmiştir.

Bölüm Özeti

İslam devleti içindeki Pers elitlerinin oluşumu; ne Sasani Devleti'nin yıkılışının basit bir uzantısı ne de eski tecrübelerin yeni bir çevreye tesadüfi transferidir. Aksine bu; **Perslerin, tamamen farklı bir siyasi ve medeni nizam içindeki konumlarının kökten ve derinden yeniden tanımlanmasıdır.**

Bir zamanlar yıkılan bir imparatorluğu zirveden yöneten bu sınıf, kendisini İslam devleti içinde yeni bir formda inşa etmiştir: Siyasi zirvede yer almak yerine, devletin **"operasyonel cihazının içinde"** çalışan idari ve fonksiyonel elitler...

Bu dönüşüm, bariz bir güç savaşı veya darbe ile değil; idari istikrar arayan genç bir devlet ile birikmiş organizasyon tecrübesine sahip Pers toplumu arasındaki **karşılıklı ihtiyaç** temelinde, uzun ve sakin bir süreçle gerçekleşmiştir. Zamanla bu durum, basit bir "devlet memuriyeti" olmaktan çıkıp, siyasi sistem içindeki etki merkezlerinin gerçek anlamda yeniden dağıtılmasına dönüşmüştür.

Güç artık sadece görünen yönetim makamında değil, parayı, kaynakları ve bilgi akışını yöneten idari yapının derinliklerine kaymıştır. Böylece Persler, devletin dışında veya karşısında değil, bizzat iç işleyiş mekanizmasının bir parçası haline gelmişlerdir. Bu aşama, tarihsel bir geçiş anını temsil eder:

Eski bir yönetici sınıfın sonu, devleti dışarıdan yönetmek yerine içeriden şekillendiren yeni bir elitin doğuşu...

Fasıl 19: İslam Şemsiyesi Altında Kimliğin Yeniden Üretimi

İmparatorluk Kimliğinden Çok Katmanlı Medeniyet Kimliğine

Bu bölüm, siyasi veya idari adaptasyonun ötesinde daha derin bir evreyi temsil eder; zira mesele artık devletin dış yapısıyla değil, yeni İslam alanı içerisinde "öz-bilincin" ve "kimliğin" yeniden şekillenmesiyle ilgilidir. Fetihlerin istikrar kazanması ve siyasi sistemin dönüşmesiyle birlikte asıl soru artık devlet içinde nasıl hayatta kalınacağı değil, bu farklı medeniyet çerçevesi içinde kimliğin nasıl yeniden tanımlanacağı olmuştur.

1. Doğrudan Referans Olarak Eski İmparatorluk Kimliğinin Sonu

Sasani Devleti'nin çöküşü ve siyasi merkezinin dağılması, sadece bir yönetimin sona ermesi veya otorite değişimi değildir; bu, asırlar boyu Pers kimliğinin kendisini tanımladığı "Yüce Referans"ın parçalanmasıdır. Sasani modelinde kimlik, merkezi devlet kavramıyla kopmaz bir biçimde bağlıydı; aidiyet, imparatorluk tahtına sadakat ve bir ferdin "Pers" olmasının anlamını belirleyen siyasi nizam üzerinden tanımlanırdı.

Çöküş döneminde III. Yezdigirt'in öldürülmesiyle merkezi otoritenin son sembolik imgesi de fiilen yok olmuştur. Artık "hakim milleti" temsil eden bir kral, devlet kavramını kolektif bir varlık olarak yeniden üreten bir saray veya kimliğin en üst formunu yansıtan bir siyasi aygıt kalmamıştır. Bu kopuş sadece idari değil, siyasi bilincin kendisinde yaşanan bir kırılmadır.

Sasani tecrübesinde kimlik, devletle olan ilişkide somutlaşırdı: Kral meşruiyetin merkezi, devlet ise bireyi ve toplumu tanımlayan çerçeveydi. Bu merkezin çöküşü, "Persli" ile "Devlet" (kapsayıcı bir yapı olarak) arasındaki bağı koparmıştır. Bu çöküşün ardından, kimliğin anlamını yeniden üretecek bir **"Sembolik Merkez"** kalmamıştır. İmparatorluğun kalbi olan Medayin gibi büyük şehirler dahi eski sembolik işlevlerini yitirmiş; siyasi sembolizm Pers çerçevesinin dışına kaymıştır.

Bu boşluk, sadece bir kurumun yokluğu değil, bir "Kolektif Öz-Algı Modeli"nin yokluğudur. Kendini katı ve yayılmacı bir merkezi devlet üzerinden tanıyan bir toplum, eski kimliğine hazır bir tanım sunmayan yepyeni bir gerçeklikle karşı karşıya kalmıştır. Sonuç olarak Sasani Devleti'nin yıkılışı, sadece siyasi bir yapıyı bitirmemiş; imparatorluk merkezine dayalı kimlik tanımını da sona erdirerek, kimliğin tamamen farklı bir medeniyet havzasında, eski devletin gölgesi dışında inşa edileceği yeni bir sayfa açmıştır.

2. Kimliğin Yeni Kapsayıcı Çerçevesi Olarak İslam

İslam devletinin Arap Yarımadası dışına taşmasıyla birlikte, bölge tarihinde ilk kez eski imparatorluk modellerinden radikal biçimde farklı, kapsayıcı bir çerçeve ortaya çıkmıştır. Aidiyet artık siyasi bir merkeze, imparatorluk tahtına veya egemen bir etnik kimliğe değil; halklar ve toplumlar için birleştirici bir zemin teşkil eden **yeni bir medeni şemsiyeye (dini aidiyete)** dayanmaya başlamıştır.

Bu çerçeve, eski kimliklerin derhal tasfiyesi şeklinde değil, çok daha karmaşık bir süreçle işlemiştir: Kimliklerin **"Ümmet"** adı verilen daha geniş bir kavram içinde yeniden organize edilmesi... Yani Persler, Nebatiler, Araplar ve diğer unsurlardan tarihlerini veya dillerini silmeleri değil; aidiyeti siyasi/imparatorluk kökeninden ziyade öncelikle din üzerinden tanımlayan yeni bir yapıya dahil olmaları istenmiştir.

Bu bağlamda kimlik, Sasani döneminde olduğu gibi belirli bir devlete aidiyetle değil, eski sınırları aşan geniş bir medeniyet havzasına aidiyetle ölçülür hale gelmiştir. Devlet artık sadece "Pers" veya "Bizans" değil, tek bir şemsiye altında çok sayıda halkı bağlayan daha geniş bir varlığın parçasıdır.

Bu dönüşüm, fetih sonrası siyasi alanın yeniden düzenlenme biçiminde açıkça görülmüştür; halklar kapalı ve ayrı birimler olarak değil, siyasi bir merkezi olan ancak kimliği tek bir ırk veya milliyete indirgenemeyen tek bir medeni nizamın bileşenleri olarak ele alınmıştır.

Özellikle Pers tecrübesinde bu dönüşüm çok derin olmuştur; zira önceki kimlik "Merkezi İmparatorluk" fikriyle özdeşleşmişti. İslam çerçevesine girilmesiyle birlikte bu kimlik, Sasani devletine değil, büyük bir medeni birim olarak "Ümmet"e aidiyet üzerinden yeniden kurgulanmıştır. Bu değişimin tarihsel örneklerinden biri, erken dönem İslam devletindeki Pers kökenli aktörlerin kendilerini artık yok olmuş bir devlet üzerinden değil; idare, bilim veya kültür alanındaki konumları üzerinden tanımlamaya başlamalarıdır. Bu durum, dar siyasi kimlikten geniş medeni kimliğe geçişin bir yansımasıdır.

Böylece İslam, önceki kimlikleri yok etmemiş; ancak onların konumunu yeni bir hiyerarşi içinde düzenlemiştir. Pers kimliği, tek bir imparatorluk merkezine dayanmak yerine, o geleneksel merkezleri aşan kapsayıcı bir **medeni mozaiğin** parçası haline gelmiştir.

Sonuç olarak özsel bir dönüşüm yaşanmıştır:

- **Devlet tarafından tanımlanan bir kimlikten,**
- **Devletin kendisinden daha geniş bir medeniyete aidiyetle tanımlanan bir kimliğe geçiş.**

3. Pers Kimliğinin İçeriden Yeniden İnşası

İslam devletiyle birlikte filizlenen yeni medeni çerçeve içerisinde Pers kimliği yok olmamış; aksine gelişiminin tamamen farklı bir evresine girmiştir: **Dışarıdan (devlet ve otorite yoluyla) inşa edilmek yerine, içeriden (toplumsal ve**

kültürel yolla) yeniden üretilmek. Kimlik, daha önce imparatorluk siyasi merkezine bağlıyken; artık bağımsız bir Pers devletinin varlığına ihtiyaç duymayan daha geniş bir alanda hareket etmeye başlamıştır.

Bu dönüşüm, kimlik tanımının doğasını değiştirmiştir. "Persli" olmanın kriteri, Sasani döneminde olduğu gibi hakim bir otoriteye veya siyasi bir tahta bağlı olmakla değil; yeni bir medeni sistem içindeki **"kültürel süreklilik"** ile ölçülür hale gelmiştir. Diğer bir ifadeyle kimlik; bir **"devlet kimliği"** olmaktan çıkıp, "başka bir devlet içinde yaşayan bir toplum kimliği"ne dönüşmüştür.

Bu bağlamda, kimliğin temel unsurları yeni işlevler kazanmıştır:

- **Dil:** Eskiden bir imparatorluk ve idare dili olan Farsça; kademeli olarak günlük yaşamın, sosyal kültürün ve ortak hafızanın diline dönüşmüştür. Artık yüksek otoritenin dili olmasa da; gündelik iletişimde, anlatılarda ve toplumun insani tecrübesini ifade etmede güçlü bir biçimde varlığını sürdürmüştür.
- **Gelenek ve Görenekler:** İmparatorluk nizamının bir parçası olmaktan çıkıp, çok unsurlu geniş bir toplumun kültürel öğeleri haline gelmiştir. Tarım pratikleri, aile ilişkileri ve yerel organizasyon biçimleri, köklerini yitirmeden yeni yapı içinde devam etmiştir.
- **Tarihsel Hafıza:** Artık hüküm süren bir devletin tarihi olarak değil; kolektif bilinçte yaşayan, birikmiş bir "kültürel tarih"

olarak anlatılmaya başlanmıştır. Bu durum, onu temsil eden bir devletin yokluğunda bile kimlik duygusunun sürmesini sağlamıştır.

Sonuç olarak Pers kimliği; egemenlik ve otoriteye dayanan bir yapıdan, geniş bir medeniyet havzası içindeki kültürel sürekliliğe ve toplumsal hafızaya dayanan bir yapıya evrilmiştir. Bu, devletin öz-tanım için tek kaynak olmaktan çıktığı uzun bir süreçtir.

4. İslam ve Pers Kültürel Yapısı Arasındaki Etkileşim

İslam ile Pers kültürel yapısı arasındaki etkileşim; bir tarafın diğerini tamamen tasfiye ettiği veya yerini aldığı bir çatışma değil; dini, siyasi ve kültürel unsurların aynı anda iç içe geçtiği **uzun ve karmaşık bir yeniden şekillenme süreci** olmuştur. Önceki kültürel yapı silinmek yerine, onu yok saymayan yeni bir medeni çerçeveye kademeli olarak dahil edilmiştir.

İslam devleti doğuya doğru genişledikçe, Pers kültürünün unsurları —özellikle idare, dil ve edebiyat alanlarında— İslam sahasında kendine yer bulmaya başlamıştır. Abbasi döneminde Bağdat, sadece bir siyasi merkez değil; Pers geleneklerinin yazım üslubunda, organizasyonda ve idari düşüncede belirgin bir şekilde hissedildiği, çok kültürlü ve açık bir havza haline gelmiştir.

Bu süreçte, Pers kökenli idari ve düşünsel kalıpların yeni devlet içinde devam ettiği görülür; ancak bunlar olduğu gibi kalmamış, **İslami değer ve dil çerçevesinde yeniden formüle**

edilmiştir. Pers unsurları, meşruiyetini ve yasallığını İslami referanslardan alan yeni bir değerler sistemine göre tercüme edilmiştir.

Bu etkileşimin en bariz örneklerinden biri, Abbasi dönemi "Dîvân Kitabeti"nin gelişimidir. Burada, kadim Pers idari tecrübesi ile devletin resmi dili olan Arapça'nın belagati birleşmiş; sonuçta **"organizasyonel titizlik"** ile **"dilsel estetiği"** harmanlayan hibrit bir idari üslup doğmuştur.

Zamanla Pers kültürü, İslam devleti içinde "dışarıdan gelen bir unsur" olarak değil; bu çok uluslu devletin içinde şekillenen **mürekkep medeni dokunun bir parçası** olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak bu entegrasyon tam bir erime (asimilasyon) değildir; zira Pers kültürel yapısı; dil, hafıza ve sosyal geleneklerdeki içsel köklerini muhafaza etmiştir.

Özetle bu aşama ikili bir süreçtir:

1. **İslam;** kültürel unsurları kendi değerleri ve dili çerçevesinde yeniden organize etmiştir.
2. **Pers Kültürü;** yeni devletin medeni yapısının şekillenmesine doğrudan katkıda bulunmuştur.

Bu karşılıklı etkileşimden; tasfiyeye değil, Pers iç dünyası ile geniş İslam çerçevesi arasındaki **karşılıklı yeniden şekillenmeye** dayalı hibrit bir medeniyet modeli doğmuştur.

5. İslam Havzası İçinde "Mürekkep Kimlik" (Hybrid Identity)

İslam ile Pers kültürel yapısı arasındaki bu uzun süreli etkileşim; aidiyet biçimlerinde, **"Mürekkep Kimlik" (Hybrid/Composite Identity)** olarak tanımlanabilecek yeni bir formun doğmasına yol açmıştır. Bu kimlik tek bir basit unsura dayanmaz; aksine bireyin ve toplumun kendi içinde, birden fazla aidiyet düzeyinin iç içe geçmesiyle oluşur.

Fetih öncesi dönemde kimlik, büyük oranda tek bir net merkeze bağlıydı: İmparatorluk devleti ve onun temsil ettiği otorite/meşruiyet. İslam havzasında ise bu model değişmiş; birey, kimliğini tek bir devlete veya kökene hapsetmeyen daha geniş bir medeniyet alanı içinde yaşamaya başlamıştır.

Bu yeni gerçeklikte, bir Persli —örneğin— birbirine paralel iki aidiyet katmanı taşır hale gelmiştir:

1. **İslam Devletine ve Kurumlarına Aidiyet Düzeyi:** Bu düzey, yeni siyasi ve idari gerçeklikle ilgilidir. Birey, merkezi bir devletin çatısı altında yaşar, onun kurumlarına katılır, resmi diliyle (Arapça) etkileşim kurar ve genel yargı/yönetim nizamına tabi olur. Bu, teorik bir tercih değil, devlet içindeki günlük yaşamın zaruri bir parçasıdır.
2. **Kültürel, Dilsel ve Yerel Tarihsel Aidiyet Düzeyi:** Bu düzey, Pers toplumunun gündelik yaşamında kök salmaya devam etmiştir. Dil, gelenekler, tarihsel hafıza ve toplumsal düşünce kalıpları; genel siyasi alanın dışında, bireyin kendisiyle ve

yakın çevresiyle olan ilişkisini belirleyen bir "iç çerçeve" olarak kalmıştır.

Bu iç içe geçiş sayesinde kimlik artık tek boyutlu bir tanıma sığmaz olmuş; eşzamanlı olarak çalışan **"üst üste binmiş tabakalardan"** oluşmaya başlamıştır. Bir birey, siyasi ve idari aidiyetiyle İslam devletinin bir parçasıyken, aynı zamanda kökleri farklı olan kültürel ve tarihsel bir aidiyeti içinde taşıyabilmiştir. Bu durum bir çelişki değil, farklı kimlik düzeylerinin birbirini yok etmeden bir arada var olduğu, çok unsurlu bir medeniyet içinde yaşamanın "istikrarlı bir tarzı" haline gelmiştir.

Sonuç olarak, İslam sahasındaki kimlik artık basit ve tekil değil; kapalı imparatorluklardan, halkların ve kültürlerin tek bir sistem içinde harmanlandığı geniş bir medeniyet alanına geçişin doğasını yansıtan, **çok katmanlı ve mürekkep bir yapıya** bürünmüştür.

Bölüm Özeti

Pers kimliğinin İslam şemsiyesi altında yeniden üretimi; bir kaybolma veya doğrudan yer değiştirme anı değil, yeni bir medeni çerçeve içinde öz-benliğin **uzun ve derin bir yeniden şekillenme süreci** olmuştur. Kimliğin siyasi olarak üzerine dayandığı "İmparatorluk Modeli" sona ermiş ve kimliğe tam anlamını ve sembolik merkezini veren "Referans Devlet" fikri dağılmıştır.

Ancak bu siyasi çöküş, kimliğin yok olmasına yol açmamış; aksine onu başka bir düzleme taşımıştır. Pers unsurları, İslam havzasında eski bir devletin uzantısı olarak değil; kimlikleri yok etmek yerine yeniden organize eden kapsayıcı bir sistem olan İslam'ın içindeki **canlı kültürel bileşenler** olarak varlığını sürdürmüştür.

Bu dönüşümle birlikte kimlik, artık tek bir siyasi merkeze veya imparatorluk tahtına dayanmak yerine; yeni siyasi alan ile eski kültürel alanı birleştiren **"iç içe geçmiş aidiyetler ağı"** içinde şekillenmeye başlamıştır. Böylece, dışlama veya tasfiyeye değil, tek bir medeniyet sahası içindeki çoklu aidiyet düzeylerinin bir arada yaşamasına dayalı "mürekkep bir kimlik" doğmuştur.

Devlet, kapsayıcı siyasi çerçeve haline gelirken; kültür, dil ve tarihsel hafıza süreklilik arz eden bir "iç alan" olarak kalmıştır. Bu iki düzey arasında, ne tamamen geçmişe ait olan ne de şimdiki zamandan kopuk olan, ikisinin arasındaki mesafede yaşayan yeni bir kimlik oluşmuştur.

Özetle bu süreç; kapalı bir imparatorluk kimliğinden, devletin kültürle, siyasi merkezin ise tarihsel hafıza ile iç içe geçtiği **"çok katmanlı bir medeniyet kimliğine"** geçiştir. Bu da nihayetinde, geniş ve çok unsurlu bir medeniyet havzası içinde yeni bir aidiyet modeli üretmiştir.

DÖRDÜNCÜ KISIM: Safevi İran'ın Oluşumu ve Bir Devlet Kimliği Olarak Şiiliğin Yeniden Mühendisliği

Mezhepten Merkezi Devlete

Fasıl 22: Safevi Devleti Öncesinde Şiiliğin İran Havzasına Girişi

1. Başlangıçta Şiilik: Bir Devlet Projesi Değil, Bilimsel Bir Akım

Şiilik, İran coğrafyasına bir iktidar kurma veya mevcut bir otoriteyle rekabet etme gayesi güden siyasi bir proje olarak girmemiştir. Aksine, ilk bağlamında genel İslam çerçevesi içinde **bilimsel-dini bir yönelim** olarak doğmuştur. Bu anlayış, Şiiliği doğrudan "devlet" kavramıyla ilişkilendiren sonraki algıları yapı söküme uğratmak adına zaruridir; zira kuruluş aşaması, mahiyet ve işlev bakımından bugünkünden tamamen farklıydı. Şiilik başlangıçta, bağımsız bir siyasi varlık inşa etmekten ziyade, ilk İslami tecrübenin dini ve bilimsel mercisiyet (otorite) meselesine odaklanan özel bir okuma biçimiydi.

İlk yüzyıllarda, kurumsal manada bir "Şii devleti" mevcut değildi. Şiilik, farklı ekollerin ve içtihatların bir arada bulunduğu açık bir bilimsel ortamda yayıldı. O dönemde İslam havzası tek bir yöne hapsolmamış; aksine fıkhi ve kelami okulların dini metinlere dair kendi anlayışlarını sundukları, tartışma ve ihtilafa açık geniş bir alan teşkil ediyordu. Bu

bağlamda Şiilik, otorite dayatmasıyla değil, diyalog ve bilimsel tartışmalarla gelişen bu yollardan biriydi.

Erken dönemdeki bazı tarihi olaylar, bu siyasi olmayan karakteri açıkça ortaya koymaktadır. Şii bilincinde kırılma noktası olan **Kerbela Vakası**'ndan sonra bile, Şiilik doğrudan bir devlet projesine dönüşmemiştir. Uzun bir süre boyunca, siyasi bir yapıdan ziyade kolektif hafızada somutlaşan ahlaki ve tarihsel bir duruşun ifade biçimi olarak kalmıştır. Bu durum, olayın sembolik gücüne rağmen, doğrudan siyasi bir örgütlenmeye değil, kademeli olarak şekillenen bir dini bilince tercüme edildiği anlamına gelir.

Aynı dönemde ortaya çıkan bazi Alavi karakterli hareketler ve isyanlar, istikrarlı bir devlet kurabilecek organize bir Şii yapıyı temsil etmiyordu; bunlar daha ziyade dağınık siyasi veya toplumsal protesto biçimleriydi. Bu girişimlerin çoğu kalıcı bir nizam üretemeden sona ermiş, bu da Şiiliğin "devlet" değil bir **"akım" (trend)** olarak kalma konumunu güçlendirmiştir.

Aynı zamanda, büyük şehirlerdeki bilim merkezleri herhangi bir siyasi projeden daha önemli bir rol oynuyordu. Alimler, iktidar yönetimine karışmak yerine eğitim, bilgi aktarımı, fıkhi ve kelami temellerin inşasına odaklanmışlardı. Bu durum Şiiliğin, tahakküm peşinde koşan siyasi bir birim olarak değil; kendine has usulü ve metodolojisi olan bir **düşünce okulu** olarak kökleşmesini sağladı.

Bu bilimsel karakterin en belirgin kanıtı, Şii gelenekle ilişkili pek çok alimin genel bilimsel hareketin bir parçası olmaları ve

diğer ekollerden tecrit edilmemiş olmalarıdır. Tartışma halkalarına katılmışlar, hadis rivayet etmişler ve İslami bilginin inşasına katkıda bulunmuşlardır. Bu, mezhebi sınırların sonraki dönemlerde olduğu kadar keskin olmadığı o devrin doğasını yansıtmaktadır.

Bu çerçevede denilebilir ki; ilk aşamasında Şiilik bir devlet kurmayı değil, toplum içinde **dini ve fikri bir vizyonu tahkim etmeyi** amaçlamıştır. Bu vizyon, güce veya otoriteye değil, iknaya ve bilgi birikimine dayandığı için kökleşmesi uzun bir zaman almıştır.

Şiilik doğuya; Horasan ve Pers topraklarına doğru hareket etmeye başladığında, beraberinde bu karakteri de taşımıştır. Bölgeye bir siyasi otorite veya hüküm projesi olarak değil; üzerinde çalışılan ve tartışılan bir "fikir" olarak, toplumu zorla dönüştürmeye çalışan bir güç değil, toplumun düşünsel dokusuna dahil olan bir "akım" olarak ulaşmıştır.

İşte bu aşamanın önemi buradadır: Kendisini taşıyan bir devletin yokluğuna rağmen Şiiliğin nasıl hayatta kaldığını ve yayıldığını açıklar. Zira Şiilik, otoriteye değil topluma, güce değil bilgiye dayanan farklı bir yapı üzerine kuruluydu.

Dolayısıyla, başlangıçta Şiiliğin bilimsel bir akım olarak anlaşılması, onun sonraki dönüşümünü kavramak için temel anahtarı sunar. Safevilerle birlikte gerçekleşecek olan süreç, bu aşamanın basit bir devamı değil; bu akımın **bilim alanından devlet alanına**, toplum içindeki bir okul olmaktan tüm bir

siyasi sistemin resmi kimliğine taşındığı **niteliksel bir sıçrama** olacaktır.

2. Bilimsel Halkalar ve Rivayet Hareketi: Şiiliği Doğuya Taşıyan Yapı

Şiiliğin erken dönemlerdeki yayılımı, bilimsel halkalar ve rivayet hareketiyle ayrılmaz bir biçimde bağlıdır. Dini bilgi; devlet kurumları veya iktidar aygıtları aracılığıyla değil, camilerde ve alim meclislerinde gerçekleştirilen şifahi eğitim ve erken dönem tedvin (kayıt) faaliyetleriyle aktarılmıştır. Bu yayılım biçimi, Şiiliğin siyasi bir varlık haline gelmeden önce nasıl **yaygın bir bilgi ağına** dönüştüğünü ve ordulara veya merkezi bir idareye ihtiyaç duymadan bölgeler arasını nasıl aşabildiğini açıklamaktadır.

Bu yayılımın temel birimi **"Bilimsel Halkalar" (Halqa)** idi: Şeyh oturur, okur, şerh eder ve öğrencilerine imla ettirirdi; öğrenciler de bu bilgileri not eder, özümser ve ardından öğrendiklerini başka coğrafyalara taşırlardı. Bu halkalar içinde Ehl-i Beyt ile ilişkili rivayetler dolaşıma girer, fıkıh ve akaid meseleleri tartışılır ve istinbat (hüküm çıkarma) kuralları inşa edilirdi. Bu eğitim süreci, iktidarın istikrarına dayanmayan, aksine nesilden nesile aktarılan **"İlmi İsnad"** sürekliliğine dayanan bir yapı oluşturmuştur.

Kûfe, bu devingenliğin erken dönem modelidir. Çok sayıda ravi ve fakihe merkezlik eden şehir, Ehl-i Beyt mirasının aktarılmasına hizmet eden zengin bir bilimsel ortam sunmuştur. Öğrencilerin Kûfe'den diğer bölgelere, özellikle de **Horasan**'a

taşınmasıyla bu bilgiler yeni iklimlerde kök salmaya başlamıştır.

İran sınırları içinde yükselen bir bilim merkezi olarak **Kum** şehri, daha sonra önemli bir rol üstlenmiştir. Ravileri ve öğrencileri ağırlayan Kum, Şiiliğin Pers havzasındaki varlığını pekiştirmiştir. Kûfe'den Kum'a göç eden ilmi ailelerin, rivayetlerin oraya taşınmasında ve yerleşmesinde büyük payı olmuş; böylece şehir, Irak merkezleri ile İran toplumu arasında bir köprü vazifesi görmüştür.

Horasan'da ise bu yayılım, eğitim ve ticaret yollarının kesişmesiyle gerçekleşmiştir. İlim talebeleri merkezlere gidip eğitim alarak şehirlerine dönerken, tüccarlar da sadece malları değil; kıssaları, rivayetleri ve fikirleri taşımışlardır. Böylece bilimsel, ekonomik ve toplumsal yolların kesiştiği **kayıt dışı bir bilgi transfer ağı** oluşmuştur.

Metodolojik açıdan rivayet hareketi hayati önem taşımaktaydı; hadislerin belgelenmesi ve isnad ile nakledilmesi, rivayetlerin ayırt edilmesini sağlayan bir **ilmi denetim yapısı** oluşturmuş ve Şiiliğe organize bir bilgi temeli kazandırmıştır. Bu halkalar diğer ekollerden kopuk değil, genel bilimsel hayatın bir parçasıydı. Farklı eğilimlerden öğrencilerin aynı araştırma araçlarını ve bilimsel dili paylaşması, o dönemdeki kutuplaşmanın keskinliğini yumuşatmış ve Şiiliği ayrışmış bir yapı yerine, genel manzara içindeki bir ana yol olarak konumlandırmıştır.

Sonuç olarak; bu modelin eğitime dayalı olması, niteliksel bir birikime imkan tanımıştır. Her nesil bir şerh, tahrir ve tenkih (düzeltme) ekleyerek mezhebi toplumsal olarak genişlemeden önce **fikri olarak tahkim etmiştir.** Zamanla bu birikimler, başvurulan bir "mercisiyet"e (otoriteye) dönüşmüştür. Şiiliğin doğuya yayılışının omurgasını merkezi bir karar değil, mesafeleri sükunetle aşan bu canlı bilgi ağı oluşturmuştur.

3. İlk Bilim Merkezleri: Fikrin Çıkış Noktaları Olarak Kûfe ve Necef

Kûfe ve Necef gibi şehirler, ilk yüzyıllarda Şiilik ile ilişkili bilimsel varlığın kristalleştiği en önemli merkezler olmuştur. Bu şehirler siyasi başkentler olarak değil, **dini bilgi üretim merkezleri** olarak işlev görmüştür.

Kûfe, fetih bağlamında kurulmuş nispeten yeni bir şehir olmasına rağmen, kısa sürede farklı eğilimlerden fakih ve muhaddislerin buluştuğu devingen bir entelektüel merkeze dönüşmüştür. Bu çeşitlilik, bilimsel tartışmalar için verimli bir zemin hazırlamış; Şii eğilimli damar da bu iklimde bilimsel halkalar ve fıkhi münazaralar yoluyla gelişme imkanı bulmuştur.

Necef ise, sahip olduğu güçlü dini sembolizm sebebiyle zamanla daha istikrarlı bir bilim merkezine evrilmiştir. Burada uzmanlaşmış ders halkaları yoğunlaşmış ve Şiiliğin bilimsel kimliğinin oluşumunda derin bir rol üstlenmeye başlamıştır. Bu merkezler aracılığıyla Şiilik; bir slogan veya siyasi duruş

olarak değil, bir **bilgi sistemi** (fıkıh, hadis, tefsir ve düşünce usulü) olarak aktarılmıştır. Bu da ona, anlık seferberliklere değil, nesiller boyu biriken bilimsel inşaya dayanan bir derinlik ve süreklilik kazandırmıştır.

Bu şehirler, ilim talebelerinin mezun olup farklı bölgelere yayıldığı birer **"Ana Okul"** işlevi görmüştür. Kûfe veya Necef'te okuyan bir öğrenci, memleketine döndüğünde öğrendiklerini taşıyarak yeni bir bilim halkası kurmuş veya bilgiyi kendi toplumu içinde yaymıştır. Kûfe'deki etkinin Horasan bölgelerine taşınması, bir otorite tarafından organize edilmemiş; aksine bilim hareketinin ve şehirler arası yolculuğun doğal bir sonucu olarak gerçekleşmiştir.

Zamanla bu şehirler, fıkıh ve akaid meselelerinde başvurulan birer referans haline gelmiştir. Bu durum, onu destekleyen bir devletin yokluğunda bile Şiiliğe istikrarlı bir yapı kazandırmıştır. Devletin sürekliliğin teminatı olması yerine, **bilginin kendisi teminat haline gelmiştir.** Kûfe ve Necef, sadece birer şehir değil; Şiiliğin erken evrelerdeki çehresini şekillendiren ve yayılım tarzını belirleyen **fikri inkübatörler (besleyici havzalar)** olarak anlaşılmalıdır.

Böylece bu evre, fikrin belirli merkezlerden başlayıp öğrenciler aracılığıyla kademeli olarak yayıldığı ve nihayetinde İran toplumu gibi uzak coğrafyalara, doğrudan bir siyasi proje aracılığıyla değil, **"tabandan gelen bir kurumsallaşma"** yoluyla ulaştığı bir aşama olarak görülebilir.

4. Geçiş Yolları: Bilimsel Merkezlerden İran Toplumuna

Şiilik, İran havzasına siyasi bir karar veya askeri bir genişleme yoluyla değil; fikirlerin akışı için doğal kanallar oluşturan **iç içe geçmiş toplumsal ve bilişsel yollar** aracılığıyla ulaşmıştır. Bu yollar her zaman görünür olmasa da, uzun vadede oldukça etkili olmuştur; çünkü devletin değil, insanların günlük hareketliliğine (seyahat, ticaret, ilim talebi ve şehirler arası sosyal ilişkiler) dayanmıştır.

İlim talebeleri bu sürecin en önemli köprülerini temsil ediyordu. Pek çoğu bilgi edinmek amacıyla Kûfe gibi merkezlere gidiyor, ardından öğrendikleri fıkıh ve rivayet birikimiyle Horasan ve Pers topraklarındaki memleketlerine dönüyorlardı. Bu kişiler bölgelerine siyasi davetçiler olarak değil, **muallimler** olarak dönmüşlerdir; bu da Şiiliğin dışarıdan bir dayatma ile değil, içeriden bir eğitim süreciyle yayılmasını sağlamıştır.

Bunun yanı sıra, ticaret de en az eğitim kadar kritik bir rol oynamıştır. Irak'ı İslam dünyasının doğusuna bağlayan ticaret yolları sadece mal taşınan kanallar değil, aynı zamanda **kültür ve fikir rotalarıydı.** Bir şehirde vakit geçirip diğerine geçen bir tüccar, beraberinde kıssaları, rivayetleri ve entelektüel eğilimleri de taşıyarak bunların yayılmasına dolaylı yoldan katkıda bulunmuştur.

Bu rotaların en belirgin olanı, Irak'ı Nişabur üzerinden Horasan'a bağlayan yoldur. Nişabur gibi doğu ile batının kavşak noktasında yer alan büyük kentsel merkezler, fikirlerin

karşılaştığı ve harmanlandığı ortamlar olarak Şiilik gibi düşünsel akımların geçişi için uygun zeminler oluşturmuştur.

Ayrıca, bazı ilmi ailelerin Irak'tan İran'a göç ederek Kum gibi şehirlere yerleşmesi, buralarda yeni bilimsel çevrelerin oluşmasını sağlamıştır. Bu göçler sayıca çok geniş olmasa da etkileri büyüktü; zira beraberlerinde üzerine inşa edilecek hazır bir **bilgi birikimi** getirmişlerdir. Kum'un kademeli olarak dini bir merkeze dönüşmesi, Şiiliğin sükunet içindeki yayılım doğasını yansıtan uzun vadeli bir ilmi faaliyetin sonucudur.

Bu geçiş süreci sadece ilmi elitlerle sınırlı kalmamış, farklı toplumsal sınıflar da sürece dahil olmuştur. Ailevi ilişkiler, bölgeler arası evlilikler ve şehirler arası sürekli mobilite, fikirlerin gayri resmi yollarla taşınmasını sağlamıştır. Böylece Şiilik, topluma dayatılan bir hitabet olarak değil, **günlük yaşamın bir parçası** olarak girmiştir.

Sonuç olarak; bilimsel, sosyal ve ekonomik yolların bu denli iç içe geçmesi, tek bir merkeze dayanmayan, çok odaklı ve dolayısıyla hayatta kalma kabiliyeti yüksek karmaşık bir yayılım ağı oluşturmuştur. Bu esnek yapı, Şiiliğin girdiği yerel dokularla çatışmadan bütünleşmesine imkan tanımıştır.

5. Yavaş Yayılım: Sosyal Dokuya Kademeli Nüfuz

Şiiliğin İran sahasındaki yayılımı hızlı bir dönüşümle değil, uzun bir **"sessiz birikim"** süreciyle gerçekleşmiştir. Bu yavaşlık bir zayıflık değil, aksine kökleşmenin en önemli

teminatı olmuştur; zira topluma kademeli olarak sızan fikirler, zorla veya ani dayatılanlara göre çok daha kalıcıdır.

İlk aşamalarda Şiilik tüm toplumu kapsayan geniş bir akım olarak değil, dar çevrelerde (ilim talebeleri, bazı kentsel kesimler, fıkhi ve kelami araştırmalara ilgili gruplar) başlamıştır. Zamanla bu halkalar genişlemiş, ancak genel düzeyde baskın veya hegemonik bir güç haline gelmeden varlığını sürdürmüştür.

Bu yayılım tarzı, Şiiliğin toplum içinde **çatışmasız bir biçimde** ilerlemesini sağlamıştır. Diğer mezheplerle keskin bir kopuş ilan edilmemiş, topluma yeni bir kimlik dayatılmamıştır. Değişim bireyler ve küçük gruplar düzeyinde yaşanmış, ardından daha geniş bir ölçeğe yayılmıştır. Örneğin Kum şehrinin önemli bir Şii merkezine dönüşmesi anlık bir kararla değil, yüzyıllar süren ilmi ve sosyal faaliyetlerin sonucudur.

Bu nüfuz etme süreci her bölgede aynı hızda seyretmemiştir; geniş coğrafyalar uzun süre diğer mezhepler üzerine kalmaya devam ederken, belirli bölgelerde Şii odaklar oluşmuştur. Bu da yayılımın merkezi bir yönlendirmeden ziyade, **yerel şartlara bağlı ve seçici** olduğunu gösterir. Büyük şehirler, entelektüel değişime daha açık oldukları için bu süreçte kilit rol oynamışlardır.

Bu aşamada doğrudan bir çatışmanın yaşanmaması, yayılımın istikrarını korumuştur. Şiilik siyasi bir proje ile ilişkilendirilmediği için başlangıçta doğrudan bir "tehdit" olarak algılanmamış, bu da ona otorite veya toplumdan sert bir

direnç görmeden büyüme alanı açmıştır. Bu yavaş yayılım tarzı, fikrin bir çatışma evresinden geçmeden toplumsal gerçekliğin bir parçası haline geldiği bir **"sessiz entegrasyon"** yaratmıştır.

Nihayetinde Şiilik bu dönemde kelimenin tam anlamıyla "yayılmamış", toplum içinde **"kademeli olarak kökleşmiştir."** Bu kökleşme, Safevi Devleti ile başlayacak olan toplumsal mevcudiyetten siyasi etkiye geçiş yapacağı o tarihi anı bekleyen müstakil bir unsur haline gelmesini sağlamıştır.

6. İmamların İlmi Rolü: Şiiliğin Fikri Altyapısının İnşası

Ehl-i Beyt'in merkezi ilmi şahsiyetleri, Şiiliğin fıkhi ve fikri temellerinin atılmasında hayati bir rol oynamışlardır. Ancak bu rol, doğrudan siyasi bir karakter taşımaktan ziyade; bilgi inşasını, anlama ve istinbat metodolojisini hedefleyen **uzun vadeli bir ilmi proje** mahiyetindeydi. Bu durum, ilk evrelerinde Şiiliğe, hamisi olan bir devletin yokluğunda bile hayatta kalmasını sağlayacak derin bir entelektüel zemin kazandırmıştır.

Bu şahsiyetlerin başında gelen **Cafer es-Sadık**, Medine'de farklı eğilimlerden pek çok alimin yetiştiği geniş bir ilmi ekolün kurucusu olarak kabul edilir. Bu ekol, kapalı veya izole bir yapı değil; dönemin genel ilmi hareketliliğinin asli bir parçasıydı. Bu durum, mezhepler arası etkileşimin henüz geçirgen olduğu o dönemin doğasını yansıtması açısından önemlidir.

Bu iklimde odak noktası, bir siyasi örgütlenme değil; **fıkıh ve akaid kaidelerinin tesisi** ve metinlerle kurulan ilişkinin metodolojik formülasyonuydu. Bu çaba, Şiiliğin sadece belirli olaylara yönelik duygusal veya tarihsel bir tutum olarak kalmasını engellemiş, ona organize bir bilgi sistemi karakteri kazandırmıştır.

İmamların doğrudan siyaset yerine eğitime odaklanmaları, iktidarla olan sürtünmeyi asgariye indirmiş ve fikirlerin daha geniş bir alana yayılmasının önünü açmıştır. Zira bir fikir "ilim" ile ilişkilendirildiğinde, siyasi çatışma ile ilişkilendirilmesine kıyasla dolaşımı ve kabul görmesi çok daha kolaydır. Bu ilmi mirasın Horasan ve Pers topraklarına taşınması, Şiiliğin bu bölgelere siyasi bir güçle değil, **bilgi temelli bir giriş** yapmasını sağlamıştır. Sonuç olarak Şiilik, dışarıdan bir otoriteyle değil, bu anlayışı benimseyen zihinlerin ve nesillerin inşasıyla "içeriden" kurulmuştur.

7. Erken Dönem İslami Çoğulculuk İçinde Bir Düşünce Okulu Olarak Şiilik

İslam tarihinin bu erken evrelerinde mezhebi yapılar, sonraki asırlarda görülen katı ve içe kapalı formuna henüz bürünmemişti. Aksine, ilmi ve dini saha yüksek derecede bir **çoğulculuk ve nispi açıklık** ile karakterize ediliyordu. Şiilik bu bağlamda, genel İslami bilgi üretim sürecine katılan düşünce okullarından biri olarak ortaya çıkmış; diğer eğilimlerden yalıtılmış veya dışlanmış bir yapı arz etmemiştir.

O dönemde İslam dünyası; fikirlerin merkezler arasında serbestçe dolaştığı, fıkıh, hadis ve kelamın iç içe geçtiği geniş bir entelektüel havzaydı. Mezhepler arası sınırlar henüz keskinleşmediği için, Şiilik başlangıçta tamamen müstakil bir varlık değil, **genel ilmi manzaranın bir parçası** olarak görülüyordu. Alimler ve öğrenciler farklı halkalar arasında mekik dokuyor, birden fazla şeyhten ders alıyor ve farklı anlama metodolojilerine aşina oluyorlardı. Bu etkileşim, Şiiliğin dışlayıcı değil, müzakereci ve istidlal (kanıt) odaklı bir karaktere bürünmesini sağlamıştır.

Bu çerçevede ilmi ilişkilerin temel belirleyicisi çoğu zaman mezhebi aidiyet değil; ilmi liyakat, rivayet yetkinliği ve istinbat kabiliyeti olmuştur. Birçok ilmi halka, aynı bağlam içerisinde bilgi alışverişinde bulunan farklı meşreplerden öğrencileri barındırıyordu. Bu durum, Şiiliğin kendi içine kapanmasını önlemiş, aksine diğer okullarla sürekli bir **"fikri sürtünme"** içinde gelişmesine imkan tanımıştır.

Zamanla ekoller daha netleşmeye başlasa da, bu aşamada Şiilik "çok sesli bir entelektüel dokunun" parçası olarak kalmıştır. Bu çoğulculuk, hiçbir akımın mutlak hegemonya kuramadığı, her eğilimin genel İslami bilgi birikimine katkıda bulunduğu bir denge ortamı yaratmıştır. Netice itibarıyla Şiilik, bu evrede ilmi nizamın "dışında" değil; etkileşim ve ihtilaf (farklılaşma) yoluyla bu nizamın bizzat içinde şekillenmiş, siyasi bir dönüşümden çok önce fikri kimliğini bu şekilde inşa etmiştir.

8. Erken Dönem İran'da Mezhebi Çeşitlilik: Belirlenmemiş Bir Kimlik Ortamı

İslam fetihlerini takip eden ilk yüzyıllarda İran, tek bir mezhebi kimliğin hâkim olduğu bir saha değil; erken dönem İslam dünyasının genel karakterini yansıtan **geniş bir dini ve fikri çoğulculuğun** yaşandığı bir bölgeydi. Bu coğrafyada, bir kısmı büyük Arap merkezlerine bağlı, bir kısmı ise Irak ve Horasan'dan gelen ilmi hareketlerin etkisiyle yerel ölçekte filizlenen çok sayıda fıkhi ve kelami eğilim iç içe geçmişti.

Bu çeşitlilik, Şiiliğin boş veya homojen bir ortama değil; birden fazla fikri akımın eş zamanlı olarak varlık sürdürdüğü **mürekkep bir topluma** girdiğini göstermektedir. Nişabur, Kum ve Rey gibi şehirlerde ilmi hareketlilik oldukça canlı ve tüm eğilimlere açıktı; fakihler ve muhaddisler aynı kentsel doku içinde yan yana var olabiliyordu. Bu ilmi bir arada yaşam (coexistence), erken evrelerde hiçbir akımın diğeri üzerinde nihai bir üstünlük kurmasına izin vermeyen sürekli bir müzakere ortamı sağlamıştır.

Merkezi bir mezhebi otoritenin yokluğu, dini kimliği daha esnek kılmıştır. Belirli bir mezhebi kapsamlı bir şekilde dayatan bir devlet mekanizması bulunmadığından, dini pratikler yerel toplumsal ve ilmi etkileşimlerle şekilleniyordu. Şiilik de bu geniş alanda, hegemonik bir güç olma iddiası gütmeden, sunulan fikri seçeneklerden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Sosyal açıdan bakıldığında, mezhebi aidiyetler bugünkünden çok daha az keskindir; insanlar, günlük yaşamda keskin sınırlar çizmeden, bulundukları ilmi çevreden veya takip

ettikleri alimden etkilenerek daha **akışkan (fluid)** kimlikler taşımaktaydı.

Sonuç olarak; bu aşamada İran ne katı anlamda "Şii" ne de "Sünni" idi. Aksine, fikirlerin yarıştığı ancak hiçbirinin nihai kimlik olarak sabitlenmediği, **mezhebi ihtimallere açık** bir havzaydı. Bu belirsiz ve çoğulcu ortam, Safevi Devleti ile birlikte ilk kez bu çeşitliliğin tek bir mezhebi-siyasi proje lehine sonlandırılacağı o büyük dönüşümün zeminini hazırlamıştır.

9. Şiilikte Merkezi Otorite Yokluğu: Desantralize (Merkezi Olmayan) Yayılımın Gücü

Şiiliğin erken dönem İran havzasında hayatta kalmasını ve nüfuz etmesini sağlayan temel faktörlerden biri, onu yöneten, koruyan veya dayatan **merkezi bir siyasi otoriteye bağlı olmamasıdır.** Bu otorite yokluğu bir zayıflık değil; aksine dikey örgütlenme yerine **yatay yayılıma** dayanan farklı bir tarihsel inşa modelidir.

Erken evrelerde mezhebi yayan kurumsal bir "Şii Devleti" veya idari mekanizma yoktu; Şiilik bunun yerine alimlere, ravilere, ilmi halkalara ve sosyal ağlara dayanıyordu. Bu durum, fikirlerin yukarıdan aşağıya değil, toplumun derinliklerinden yukarıya doğru büyüdüğü **organik bir yayılım** tarzını doğurmuştur. Merkezi bir yapının olmaması, Şiiliğe farklı ortamlara uyum sağlama konusunda yüksek bir esneklik kazandırmıştır. Bir merkezden yönetilmemek, "tek bir noktadan yıkılma" riskini de ortadan kaldırmıştır; yani bir

bölgedeki baskı veya çöküş, tüm fikri yapının dağılmasına yol açmamış, fikir diğer ağlar üzerinden varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Tarihsel olarak, bir devlete veya merkezi otoriteye göbekten bağlı olan fikir hareketleri, o otorite zayıfladığında hızla gerilemiştir. Buna mukabil, başlangıç aşamasındaki Şiilik gibi **desantralize akımlar**, siyasi şartlar değişse de varlıklarını koruyabilmişlerdir; çünkü varlıkları tek bir kuruma endeksli değildir. Bu durum, Şiiliğin güç yerine bilgiye, dayatma yerine ikna yöntemine yaslanmasını zorunlu kılmıştır.

İran bağlamında bu merkeziyetsizlik, Şiiliğin "dışarıdan gelen bir siyasi proje" olarak algılanmadan, yerel dokulara sızmasına imkan tanımıştır. Suçlanacak veya karşı durulacak tek bir merkez olmadığından, fikirler dağınık ilmi ağlar ve bireyler üzerinden sükunetle taşınmıştır. Ancak bu durum aynı zamanda, Şiiliğin toplumsal bir genel kimlik haline gelmesini de engellemiş; Safevi Devleti'nin kurulup süreci siyasi bir kapsama alacağı ana kadar, belirli bölgeler ve çevrelerle sınırlı, kademeli bir yayılım düzeyinde kalmasına neden olmuştur.

Özetle, merkeziyetçi olmayan yapı sadece tarihsel bir tesadüf değil; Şiiliğin hayatta kalmasının ve merkezi bir çöküş yaşamadan yayılabilmesinin en önemli sebebidir.

10. Dönüşümün Tarihsel Hazırlığı: Bir Düşünce Akımından Siyasallaşma Potansiyeline

Bu kuruluş aşamasının sonunda, İran havzasındaki Şiiliğin durumu; unsurları tamamlanmış ancak henüz siyasallaşmamış bir **fikri ve toplumsal yapı** olarak tanımlanabilir. Temel bileşenler yüzyıllar içinde birikmiştir: Bilimsel ekoller, rivayet ağları, sınırlı fakat süreklilik arz eden toplumsal mevcudiyet ve çeşitli bölgelerdeki kademeli coğrafi yayılım. Ancak tüm bu unsurlar "devlet dışı" bir çerçevede faaliyet göstermekteydi; yani henüz bir yönetim projesine veya resmi bir siyasi kimliğe dönüşmemişlerdi.

Bu durum, **"Tarihsel Dönüşüm Kabiliyeti" (Historical Adaptability)** olarak adlandırılabilecek bir zemin yaratmıştır. Bir fikir toplumda kök salmışsa fakat onu devlet düzeyinde birleştirecek veya etkinleştirecek siyasi bir çerçeveden yoksunsa, uygun şartlar oluştuğunda bir siyasi projeye dönüşme potansiyeli taşır. Safevi döneminde gerçekleşecek olan tam olarak budur.

Bu aşamada Şiilik üç farklı düzeyde mevcuttu:

1. **İlmi Düzey:** Ders halkaları ve medreseler içinde.
2. **Toplumsal Düzey:** Belirli kentsel ve yerel çevrelerde.
3. **Coğrafi Düzey:** İran'ın belirli bölgelerinde sınırlı ama köklü bir yayılım.

Ancak bu düzeyler henüz tek bir siyasi yapı altında birleşmemiş, dağınık ve sükunet içinde işlemektedir. Bu

birikim tesadüfi değil; Kûfe ve Kum gibi merkezlerden gelen ve asıl merkezler zayıfladıktan sonra bile etkisini sürdüren bilgi ağlarının bir sonucudur. Bu süreklilik, Şiiliğe iktidardan ziyade **hafızada somutlaşan tarihsel bir derinlik** kazandırmıştır.

Şiiliği temsil eden bir devletin yokluğu, fikrin siyasi sahada henüz "test edilmediği" anlamına geliyordu. Yani Şiilik, "kültürel oluşum" (cultural formation) aşamasında kalmış, henüz "siyasi istihdam" (political employment) aşamasına girmemiştir. Bu durum onu gelecekteki çoklu ihtimallere açık bırakmıştır. Diğer taraftan, İran'ın kendisi de henüz mezhebi ve siyasi bir istikrara kavuşmamış, tek bir dini kimlik üzerinde sabitlenmemişti. Bu durum önemli bir **tarihsel boşluk** yaratmıştır; zira net bir siyasi kimliği olmayan toplumlar, kendilerini yeniden şekillendirecek yeni projelere daha açık hale gelirler.

Sonuç olarak bu dönemi, büyük siyasi patlamadan önceki **"unsurların toplanma aşaması"** olarak görebiliriz: Mevcut olan ama aktive edilmemiş fikirler, kurulu olan ama merkezi olmayan ilmi ağlar, birikmiş ama birleştirilmemiş toplumsal mevcudiyet. Tüm bunlar, ileride yaşanacak köklü dönüşüm için elverişli bir zemin teşkil etmektedir. Safevi Devleti, İran'da Şiiliği icat etmemiş; aksine dağınık haldeki bu fikri akımı **yeniden organize ederek** merkezi bir devlet kimliğine dönüştürmüştür.

Böylece "Sessiz Oluşum" (Silent Formation) evresi sona ermiş; fikrin toplumdan devlete, merkeziyetsiz yayılımdan merkezi

örgütlenmeye geçeceği tamamen yeni bir tarihsel periyot başlamıştır. Bu periyot, kitabın dördüncü kısmının özünü oluşturacaktır.

Fasıl 23: Safevi Dönüşümü: Mezhebin Devlet Kimliğine Dönüştürülmesi

1. Mezhebi Çoğulculuktan Tarihsel Karar Anına

Safevi Devleti'nin ortaya çıkışı, İran sahnesinde sadece bir hanedandan diğerine geçişi temsil eden sıradan bir siyasi değişim değildi. Aksine bu, yüzyıllardır süregelen nispi mezhebi çoğulculuğu sona erdiren ve devletle iç içe geçmiş, katı bir dini tek tipleştirmeye (unification) dayalı **radikal bir kırılmaydı.** Bu dönüşümden önce İran; farklı fıkhi ekollerin yan yana yaşadığı, Sünni, Şii ve çeşitli kelami akımların mutlak bir hegemonya olmaksızın hareket ettiği açık bir havzaydı. Ancak Safevilerin gelişiyle birlikte, bu çoğulculuğu merkezi tek bir kimlik lehine tasfiye etmeyi amaçlayan kapsamlı bir yeniden yapılandırma süreci başladı.

Bu "tarihsel karar", sadece doğal bir fikri gelişim değil; özellikle Osmanlı Devleti gibi devasa bölgesel güçlerle karşı karşıya olan yeni devletin, bekasını sağlama çabasıyla doğrudan bağlantılıydı. Mezhebi çeşitlilik, bir kültürel zenginlikten ziyade; yeni doğan devletin birliğini tehdit edebilecek bir **siyasi zayıflık unsuru** olarak görüldü. Bu nedenle çoğulculuk, yönetilmesi gereken bir realite değil, "çözülmesi gereken bir sorun" olarak ele alındı.

Uygulamada yeni devlet, diğer mezheplerin dini ve eğitim kurumlarındaki varlığını zayıflatarak alanlarını daraltmaya başladı. Bazı bölgelerde Sünni fıkhına dayalı bilim halkaları kapatıldı veya resmi devlet politikasına hizmet eden yeni bir çerçeveye dönüştürüldü. Bu süreç her zaman sancısız olmadı; özellikle eski mezhebi dengelerin korunduğu şehirlerde ciddi toplumsal gerilimler yaşandı.

Bu dönüşümün en belirgin etkisi toplumsal yapıda görüldü; devlet, halkın genel dini kimliğini şekillendirmeye doğrudan müdahil olmaya başladı. Kimlik artık toplumsal ve ilmi etkileşimin doğal bir ürünü olmaktan çıkıp, **siyasi kararlar vasıtasıyla yukarıdan aşağıya (top-down)** inşa edilen bir unsura dönüştü. Bu durum, yüzyıllardır İran havzasını karakterize eden o tarihsel denge ve açıklığın bozulmasına yol açtı.

Özetle bu an; "doğal çoğulculuktan" "dayatılan birliğe", çeşitlilik arz eden bir dini sahadan devletle bütünleşmiş "merkezi bir kimlik projesine" geçiş noktasıdır. Bu nokta, Safevi İran'ının tarihindeki tüm sonraki dönüşümlerin temelini oluşturacaktır.

2. Şah İsmail ve Devletin Mezheple Bağlanmasının Başlangıcı

Şah İsmail iktidar sahnesine çıktığında, sadece dağınık bölgeleri birleştiren başarılı bir askeri lider değildi; aynı zamanda yeni devleti belirli bir mezhebi kimliğe bağlayan, keskin dini karakterli bir siyasi projenin taşıyıcısıydı. Bu

bağlama, ikincil bir detay değil; **siyasi meşruiyetin bizzat temeli** haline gelmişti ve bu, İran'ın yönetim yapısında eşi görülmemiş bir dönüşümü temsil ediyordu.

İsmail, devletini ilan ettiği anda iktidarı sadece toprak yönetimi veya vilayetlerin birleştirilmesi olarak görmedi; onu, **toplumun kimliğini yukarıdan aşağıya yeniden inşa etme projesi** olarak ele aldı. Bu nedenle yeni yönetim, şahsi bir eğilim veya toplum içindeki bir fikir akımı olarak değil, doğrudan Şiilik ile özdeşleştirilerek sunuldu. İşte ilk büyük sapma burada gerçekleşti: **Mezhebin fikri bir alandan siyasi bir meşruiyet kriterine dönüştürülmesi.**

Pratikte bu bağlama, kamusal alanın doğasında hızlı bir değişime yol açtı. Mezhebi açıdan çok yönlü olan bölgeler, aniden devlet tarafından tanımlanan yeni ve tekil bir kimliğe dahil olmaya zorlandı. Bu geçiş her zaman kademeli olmadı; pek çok durumda ani ve sarsıcıydı. Bu durum, daha önce belirgin bir Şii kimliğin oluşmadığı şehir ve bölgelerde toplumsal huzursuzluklara neden oldu.

Tarihsel kaynaklar, bu dönüşüme —özellikle iktidarın sağlamlaştırıldığı ilk aşamalarda— belirli bir siyasi ve dini zorlamanın (coercion) eşlik ettiğine işaret eder. Yeni doğan devlet, kimliğini hızla tahkim etme ihtiyacı duyduğundan, mezhebi uyumu doğal sürece bırakmak yerine dayatmayı tercih etmiştir. Bu tür hızlı değişim modelleri, kademeli toplumsal yapıyı baypas ettiği için genellikle iç gerilimleri tetikler.

Meşruiyetin mezhebe endekslenmesi, siyasi muhalefetin de otomatik olarak dini bir karakter kazanmasına neden oldu. Devlete muhalefet etmek artık sadece siyasi bir görüş ayrılığı değil, yeni dini kimlikten kopuş olarak yorumlanmaya başlandı. Din ve siyasetin bu denli iç içe geçmesi, iktidar kavgalarının inançsal tartışmalarla perdelendiği tehlikeli bir alan yarattı.

Sonuç olarak Şah İsmail sadece bir devlet kurmamış; **dini kimliği siyasi meşruiyetle tamamen bütünleştiren** yeni bir model inşa etmiştir. Bu model, hem İran'ın hem de bölgesel çevresinin devlet ve toplum yapısında uzun vadeli izler bırakacaktır.

3. Bir Devlet Kimliği Olarak Şiilik: Dini Seçenekten Siyasi Zorunluluğa

Safevi döneminde Şiilik, toplum içindeki sıradan bir dini aidiyet olmaktan çıkmış; otoritenin kendisini tanımladığı ve toplumu üzerinden yeniden şekillendirdiği **resmi bir devlet kimliğine** dönüşmüştür. Bu dönüşüm bölge tarihindeki en kritik kırılmalardan biridir; zira mezhebi, bireysel tercih ve ilmi tartışma alanından çıkarıp, devlet aygıtına bağlı **kurumsal bir zorunluluk** alanına taşımıştır.

Bu dönüşümden önce İran'da mezhebi aidiyet çeşitlilik arz ediyor ve birey, inancını tek tipleştirmeye yönelik doğrudan bir siyasi baskı hissetmeden çok sesli bir ortamda yaşayabiliyormuş. Ancak Safevi Devleti ile birlikte Şii aidiyeti; idarede, eğitimde ve kamusal alanda yer alabilmenin hem

zımni hem de açık bir kriteri haline gelmiştir. Bu noktada, din ile toplum arasındaki ilişkinin mahiyetinde köklü bir değişim yaşanmıştır.

Uygulamada bu değişim devlet kurumlarında kendini göstermiştir. Yargı, idari yapı ve dini eğitim, resmi Şii mercisiyetiyle uyumlu hale gelecek şekilde yeniden organize edilmiştir. Bu, mezhebin artık sadece bir fıkıh okulu değil, devletin işleyişini belirleyen **kurumsal bir çerçeve** olduğu anlamına geliyordu. Dolayısıyla mezhebi farklılıklar, entelektüel bir çeşitlilik olmaktan çıkıp, siyasi sisteme olan aidiyeti ilgilendiren bir meseleye evrilmiştir.

Mezhebin devlet yapısına eklemlenmesi, fikri çeşitliliğin daralmasına ve daha önce daha bağımsız olan dini kurumların özerkliğini yitirmesine neden olmuştur. Dini kimliğin devlet kimliğine dönüştürülmesi, inanç ile otorite arasında bir tür iç içe geçiş yaratmış; dini anlayışı resmi siyasi eğilimden ayırmak güçleşmiştir. Bu durum, toplumun Safeviler öncesindeki tarihsel çoğulculuğu ile yeni "Kimlik Devleti" (Identity State) arasında bir uçurum yaratmış, henüz Şii kimliğinin derinleşmediği bölgelerde sessiz bir direnişe veya gerilimlere yol açmıştır.

4. Alimlerin Davet Edilmesi ve Fıkhi Yapının Yeniden İnşası

Safevi Devleti dini-siyasi projesini tahkim ederken, devleti içeriden destekleyecek organize bir fıkhi aygıta ihtiyaç duymuştur. "Çoğulcu toplum içindeki bir mezhep"ten "bir

devlet mezhebi"ne geçişin, kurumsal bir ilmi altyapı olmadan başarıya ulaşması mümkün değildi. Bu nedenle devlet, özellikle daha köklü bir Şii fıkhi birikimine sahip bölgelerden geniş çaplı bir **"Alim Devşirme/Davet Etme"** politikası başlatmıştır.

Lübnan (Cebel-i Amil), Irak (Necef ve Hille) gibi merkezlerden çok sayıda alim, Safevi projesini fıkhi ve akideli açıdan desteklemek üzere İran'a getirilmiştir. Bu göç hareketi, doğal bir ilmi yer değiştirme değil; dini alanı yeni devlete hizmet edecek şekilde yeniden kurgulayan **bilinçli bir siyasi mühendislik** planının parçasıydı.

Bu sürecin yerel ilmi yapılar üzerinde belirgin etkileri olmuştur:

- **Bağımsız Geleneklerin Zayıflaması:** Yerel ve bağımsız ilmi merkezler, devlet destekli bu yeni seçkinler karşısında etkisini yitirmiş; fıkhi söylem devlet çatısı altında tek tipleşmeye başlamıştır.
- **Ulema-İktidar Bağımlılığı:** Alim artık toplumda bağımsız bir figür olmaktan çıkıp, devletin dini aygıtının bir parçası haline gelmiş; siyasi çerçeve içinde destek ve yönlendirme alır hale gelmiştir. Bu, fıkıh ile hâkim müessese arasında bir bağımlılık ilişkisi doğurmuştur.
- **Eğitimin Yeniden Tasarımı:** Yeni ilmi seçkinler, İran'daki dini eğitimi yeniden şekillendirmek için kullanılmıştır. Medreseler resmi ideolojiyle uyumlu hale getirilmiş, geçmişteki farklı eğilimlerin alanı daraltılmıştır.

Bazı şehirlerde bu değişim, toplumsal bir rızadan ziyade kurumsal baskı ve eğitim yapısının kademeli olarak değiştirilmesiyle gerçekleşmiştir. Zamanla "resmi bilgi" ile "yerel/geleneksel bilgi" arasındaki denge resmi model lehine bozulmuş; bu da fıkhi çeşitliliğin gerilemesine yol açmıştır. Safevi Devleti sadece bir mezhebi benimsemekle kalmamış, ilmi elitin kendisini de yeniden inşa ederek onu kapsamlı bir siyasi projenin aracı haline getirmiştir.

5. Dini Alanın Yeniden Şekillenmesi: İlmi Çoğulculuktan Kurumsal Merkeziyetçiliğe

Safevi devlet projesinin kökleşmesiyle birlikte hedef, sadece resmi bir mezhep ilan etmek değil; dini alanın tamamını devlet yapısının bir parçası olacak şekilde yeniden inşa etmekti. Bu, dinin artık bağımsız ve çok sesli bir toplumsal alanda icra edilmediği; aksine, siyasi otorite tarafından sınırları ve işlevleri belirlenen, denetlenen **düzenleyici bir çerçeveye** girdiği anlamına geliyordu.

Bu dönüşümden önce İran'da ve genel olarak İslam dünyasında dini alan "çok merkezli" bir yapıya sahipti: Farklı ilmi ekoller, bağımsız ders halkaları ve tek bir merkezin kontrolü dışında hareket eden alim ağları mevcuttu. Ancak Safevi yönelimiyle birlikte bu çeşitlilik, dini referansın yukarıdan aşağıya inşa edildiği **devlet bağlantılı yeni bir dini merkeziyetçilik** lehine gerilemeye başladı.

Pratikte bu süreç, camilerin ve medreselerin otoriteyle daha sıkı bağlar kuracak şekilde yeniden organize edilmesini

kapsıyordu. Bu kurumlar artık sadece eğitim ve ibadet mekânları değil, devletin kimlik inşa projesinin araçları haline geldi. Bu değişim, dini alanın özerkliğini yitirmesine ve resmi yönlendirmelere daha fazla tabi olmasına yol açtı.

Bu merkeziyetçiliğin en belirgin yan etkilerinden biri, dini referans (merciyet) ile siyasi otorite arasında bir tür **iç içe geçişin** yaşanmasıdır. Bu durum, dini bilgi üreten "alim" ile bu bilgiyi organize eden "devlet" arasındaki ayrımı muğlaklaştırmış; ilmi kurumların geleneksel bağımsızlığını zayıflatarak onları devlet aygıtı içinde birer işlevsel birime yaklaştırmıştır. Yeni merkeziyetçilik, dini alanı farklılıklara karşı daha hassas hale getirmiş; resmi hattın dışındaki her türlü ilmi sapma, devletin genel düzenine bir başkaldırı olarak algılanmaya başlanmıştır.

6. Dini Kimliğin Kurumsal Güçle Tek tipleştirilmesi: Çeşitlilikten Zorunluluğa

Safevi aşamasında devlet projesi, Şiiliği resmi kimlik ilan etmenin ötesine geçerek daha hassas ve riskli bir safhaya evrilmiştir: **Dini tek tipleştirmenin devlet araçlarıyla dayatılması.** Burada artık mesele sadece fikri ikna veya kademeli bir toplumsal dönüşüm değil; toplumun bizzat kurumsal yapılar (yargı, eğitim, idare ve kamusal alan) aracılığıyla yeniden dizayn edilmesidir.

Safevi idari sisteminde mezhebi aidiyet, bürokratik mekanizmanın bir parçası haline geldi. Dini makamlar, şer'i eğitim ve devlet kurumlarındaki varlık, doğrudan resmi

mezhebe bağlılık şartına bağlandı. Bu durum, dini kimliği toplumsal bir tercihten, **sisteme entegre olmanın zımni bir şartına** dönüştürdü.

Uygulamada, bu tek tipleştirmeyi sağlamlaştırmak için devlet kurumları etkin bir şekilde kullanıldı:

- **Yargı Sistemi:** Şer'i yargı artık eski dönemlerdeki fıkhi çoğulculuğu yansıtmıyor, tek bir resmi referansa dayanıyordu. Bu durum, farklı içtihat alanlarının daralmasına ve fıkhi zenginliğin zayıflamasına neden oldu.
- **Eğitim Sistemi:** Medreseler, diğer eğilimleri dışlayan veya minimize eden tekil bir mezhebi çerçevede eğitim verecek şekilde yeniden yapılandırıldı. Bu, yeni nesillerin farklılığa izin vermeyen tek bir bilgi sistemi içinde yetişmesini amaçlayan bir "zihinsel yeniden mühendislik" süreciydi.

Bu modelin en sarsıcı sonucu, resmi kimlikle uyumlu olmayan kesimlerin kademeli olarak toplumsal dışlanmaya (sosyal izolasyon) maruz kalmasıdır. Bazı bölgelerde dini çeşitlilik artık doğal bir gerçeklik olarak değil, "müdahale edilmesi" veya "düzeltilmesi" gereken bir sorun olarak görülmeye başlandı. Dini kimliğin siyasi sadakatle birleştirilmesi, kamusal alanı daha gerilimli hale getirdi ve İran coğrafyasının yüzyıllardır taşıdığı tarihsel çeşitliliği sindirme kapasitesini zayıflattı.

Sonuç olarak Safevi dönemi, devletin çeşitliliği barındıran bir çerçeve olmaktan çıkıp, **tekil bir kimlik üreten bir araca** dönüştüğü, tarihsel bir kırılma noktasıdır.

7. Güçlü Bir Merkezi Devlet İnşasında Araç Olarak Şiilik

Safevi bağlamında Şiiliğin benimsenmesi sadece dini bir tercih değil, bizzat **merkezi devlet mühendisliğinin** bir parçasıydı. Yeni kurulan devlet, özellikle yoğun bölgesel rekabetin yaşandığı bir ortamda, nüfusu birleştirecek ve ona askeri gücün ötesinde bir meşruiyet kazandıracak bir unsura ihtiyaç duyuyordu. Bu noktada Şiilik; otoriteyi topluma bağlayan ve devlete sabit bir ideolojik temel sunan **çatı bir çerçeve** olarak istihdam edilmiştir.

Safevi Devleti içinde mezhep, dini bir aidiyetten ziyade bir siyasi organizasyon aracı haline gelmiştir. Devletin dağınık kabilevi veya coğrafi dengeler üzerine kurulması yerine, farklı bölgeleri tek bir referans noktasında birleştiren **üniter bir kimlik** oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu tek tipleştirme, merkezi yönetimi güçlendirmiş; ancak aynı zamanda toplumun tarihsel çeşitlilik alanını daraltmıştır.

Pratikte Şiilik, devlete iç sadakatleri denetleyebileceği bir zemin sunmuştur. Dini kurumlar devlet yapısının bir parçası haline gelmiş, resmi söylemi sabitlemek ve toplumu yönlendirmek için kullanılmıştır. Din ile siyasetin bu denli bütünleşmesi devlete içsel bir güç katmış, fakat aynı zamanda devleti toplumu yönetirken **ideolojik söyleme daha bağımlı** hale getirmiştir.

Bu durumun tarihsel bir örneği, bazı dini günlerin ve sembollerin siyasi seferberlik araçlarına dönüştürülmesidir. Dini sembolizmin bu yoğun kullanımı, yeni kimliğin

kökleşmesine yardımcı olmuş, ancak dini otoritenin iktidar araçlarından biri haline gelmesine yol açmıştır. Bölgesel düzeyde ise bu dönüşüm, İran ile komşuları (özellikle Osmanlı Devleti) arasında net bir ayrım yaratmış ve mezhebi farklılık, jeopolitik bir rekabet unsuru haline gelmiştir.

Sonuç olarak bu aşama, Şiiliğin toplum içindeki bir mezhep olmaktan çıkıp, merkezi devleti inşa eden, nüfusu birleştiren ve otoriteyi tahkim eden bir **siyasi aygıta** dönüştüğü uğraktır.

8. Mezhebi Tek Tipleştirmenin Sonuçları: Çeşitliliğin Daralması ve Toplumsal İçe Kapanma

Safevi Devleti içindeki dini tektipleştirme politikalarının doğrudan sonuçlarından biri, İran toplumunun yapısında meydana gelen köklü değişimdir: Nispi mezhebi çoğulculuktan, **dini farklılıkların kademeli olarak baskılandığı** bir sürece geçiş. Bu dönüşüm anlık bir olay değil, dini kimliği tek bir çerçevede birleştirmeyi amaçlayan kurumsal politikaların birikimiyle gerçekleşmiştir.

Daha önceki dönemlerde İran toplumu, farklı fıkhi ekollerin ve eğilimlerin yan yana yaşamasına izin veren bir çeşitliliğe sahipti. Ancak Safevi tektipleştirmesiyle birlikte, özellikle kamusal alan, eğitim ve yargıda bu alan daralmış; resmi mercisiyet (referans) kabul edilen yegâne standart haline gelmiştir. Bu durum, dini farklılığın artık sadece entelektüel bir zenginlik olarak değil, **devletin genel çerçevesinden bir**

sapma olarak görülmesine yol açan toplumsal bir içe kapanmayı tetiklemiştir.

Bu sürecin önemli yan etkilerinden bazıları şunlardır:

- **Fikri Canlılığın Kaybı:** Önceki dönemin ayırt edici özelliği olan ekoller arası etkileşim ve açık tartışma kültürü gerilemiş; ilmi merkezlerdeki entelektüel dinamizm zayıflamıştır.
- **Aitlik Kavramının Yeniden Tanımlanması:** Dini aidiyet, siyasi sadakatle daha net bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Bu durum toplumu şekilsel olarak daha homojen kılsa da, fikri içerik bakımından çeşitliliği azaltmıştır.
- **Kurumsal Dönüşüm:** Tarihsel olarak ilmi çoğulculuğun merkezi olan şehirler, eğitim ve dini kurumların yukarıdan aşağıya yeniden organize edilmesiyle tek bir mezhebi karaktere bürünmüştür.

Her ne kadar bu tektipleştirme devlete belirli bir iç siyasi istikrar ve disiplin kabiliyeti kazandırmış olsa da, bu başarı bölgenin tarihsel zenginliği olan çeşitliliğin feda edilmesi pahasına elde edilmiştir. Toplum daha disiplinli bir yapıya kavuşmuş, ancak farklılıkları barındırma kapasitesini yitirmiştir. Safevi aşaması, esnek bir çoğulculuktan **zorunlu bir homojenliğe** geçişi temsil ederek, modern İran tarihinin kimlik ve devlet yapısındaki en derin kırılmalardan birini oluşturmuştur.

9. Jeopolitik Boyut: İki Merkezi Güç Arasında Bölgesel Bir Ayrışma Faktörü Olarak Şiilik

Safevi projesinin kökleşmesiyle birlikte Şiilik, sadece İran toplumunu içeriden şekillendiren bir unsur olmaktan çıkmış; kademeli olarak İran ile bölgesel çevresi arasında bir **jeopolitik ayrışma (differentiation) faktörüne** dönüşmüştür. Yeni devlet bir boşlukta değil, dönemin en baskın Sünni merkezi olan Osmanlı Devleti başta olmak üzere, büyük güçlerin etrafında şekillendiği geniş bir İslami çevrede yükselmiştir.

Kurumsal olarak sabitlenen bu mezhebi farklılık, içsel bir mesele olmaktan çıkıp doğrudan bölgesel ilişkilere yansımıştır. Devletler arası ihtilaflar sadece siyasi veya sınır temelli olmaktan çıkmış; mezhebi boyut, çatışmanın tanımına ek bir unsur olarak eklenerek taraflar arasındaki rekabete derin bir **ideolojik boyut** kazandırmıştır.

Pratikte bu ayrışma; Irak, Doğu Anadolu ve Kafkasya gibi hassas bölgelerde nüfuz haritalarının yeniden çizilmesine yol açmıştır. Bu bölgeler artık sadece coğrafi alanlar değil, her biri İslam havzasını kendi perspektifiyle tanımlayan iki merkezi güç arasındaki **mezhebi ve siyasi temas noktaları** haline gelmiştir. Bu durum, özünde siyasi veya ekonomik olan rekabetlerin bile inançsal bir dille okunmasına neden olan sürekli bir kutuplaşma yaratmıştır. Mezhep ile siyasetin bu denli iç içe geçmesi, çatışmaları daha karmaşık ve uzun süreli kılmıştır. Bu durumun en bariz örneği, Bağdat gibi dini ve stratejik sembolizmi olan şehirler üzerindeki bitmek bilmeyen rekabettir.

10. İslam Dünyasında Bağımsız Bir Kutup Olarak İran'ın Tahkimi: Paralel Bir Merkezin Doğuşu

Safevi dönüşümlerinin tamamlanmasıyla mesele, sadece bir mezhep farklılığı veya komşu güçlerle yaşanan bölgesel bir çatışma düzeyini aşmış; daha derin bir boyuta, yani İran'ın İslam dünyası içinde kendi yapısı ve özgün kimliği olan **bağımsız bir kutup** olarak tescillenmesine ulaşmıştır. Bu durum, devletin, toplumun ve kimliğin aynı anda yeniden tanımlandığı bir dizi politikanın sonucudur.

Safevi devlet projesi, dönemin büyük Sünni güçlerinin (başta Osmanlı) temsil ettiği geleneksel merkeze tabi olmayan **alternatif bir medeniyet merkezi** inşa etme üzerine kurulmuştur. Bu, İslam dünyasının artık tek bir siyasi blok olmadığını, aksine her birinin kendi referans dünyası olan **iki paralel merkeze** bölündüğünü göstermektedir. Bu ikili yapı, zamanla bölgesel ilişkilerde kalıcı bir model haline gelmiş; tarafların her biri kendisini "bütünün bir parçası" olarak değil, müstakil bir proje olarak görmeye başlamıştır.

İçeride ise bu kutuplaşma Safevi Devleti'nin merkeziyetçiliğini pekiştirmiş, ancak devleti varlığını sürdürmek için **ideolojik kimliğe daha bağımlı** hale getirmiştir. Devlet artık gücünü sadece idare, ekonomi veya ordudan değil; İslam dünyasının geri kalanından farklı ve özgün bir kimlik üretme kabiliyetinden almaktadır. Uzun vadede bu dönüşüm, "paralel kutup" modelini kemikleştirmiş; İran artık daha büyük bir

sistem içindeki bir eyalet değil, kendi tarihi, sembolleri ve kurumları olan bağımsız bir merkez haline gelmiştir.

Netice itibarıyla bu evre, sadece güçlü bir devletin kuruluşunu değil, aynı zamanda İslam dünyasındaki **güç merkezlerinin çift kutuplu (bipolar) hale gelmesini** temsil eder. Bu köklü değişim, bölgenin siyasi ve mezhebi haritasını yeniden çizmiş ve etkileri günümüze kadar uzanan derin bir tarihsel miras bırakmıştır.

Fasıl 24: Osmanlı Karşısında Safevi Devlet İnşası

1. Bir Çatışma Bağlamında Doğuş: Boşlukta Değil, Karşılaşmada Var Olmak

Safevi Devleti; coğrafi bir boşlukta veya sakin bir geçiş döneminde değil, İslam dünyasının Anadolu, Balkanlar ve Şam'ın en büyük merkezi gücü olan Osmanlı Devleti tarafından domine edildiği bir **keskin güç dengesi** anında doğmuştur. Safevilerin yükselişi ile Osmanlı genişlemesinin zirve noktasının eş zamanlı olması, yeni devletin kuruluş mantığını en başından itibaren "barışçıl bir inşa"dan ziyade **"çatışma ve mukavemet"** üzerine kurmuştur.

16. yüzyılın başlarında Osmanlılar, doğuya doğru genişleme eğilimindeyken; Safeviler, hızla devlet projesine evrilen sufi-askeri bir hareket olarak ortaya çıkmışlardır. İki taraf arasındaki çarpışma, sadece coğrafi nedenlerle değil; **otorite ve**

meşruiyet tanımlarındaki köklü farklılıklar nedeniyle kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bu gerginliğin erken örnekleri, Osmanlıların doğu bölgelerine düzenlediği seferlerde görülebilir. Osmanlı gözünde Safevi genişlemesi, Anadolu istikrarına doğrudan bir tehdit olarak algılanırken; Safeviler için Osmanlı yayılmacılığı, İran'daki otoritelerini sabitleme çabalarını kısıtlayan rakip bir projeydi. Bu karşılıklı algı, büyük askeri çarpışmalar başlamadan çok önce kalıcı bir gerilim atmosferi yaratmıştır.

Siyasi açıdan bu süreç, tarafların birbirlerini sadece siyasi komşular olarak değil, **İslam dünyasının liderliği için yarışan iki rakip proje** olarak görmeye başladıkları "yapısal bir düşmanlık" inşa etmiştir. Her iki taraf da kendisini İslam dünyasının meşru merkezi olarak tanımladığından, rakibin her hamlesi sadece bir toprak kazanımı değil, doğrudan diğerinin meşruiyetine indirilmiş bir darbe olarak okunmuştur. Safevi Devleti'nin kuruluşu Osmanlı için provokatif bir siyasi eylem, Osmanlı'nın doğu seferleri ise genç Safevi devleti için varlıksal bir tehdit halini almıştır.

2. İslam Dünyasının Merkeziyeti Üzerine Bir Savaş: Devletten "Merciyete"

Safevilerin İran'daki genişlemesiyle birlikte rekabet, basit bir sınır anlaşmazlığı veya yerel nüfuz savaşından daha derin bir boyuta evrilmiştir: **İslam dünyasının siyasi ve dini mercisi (referans merkezi) kim olacak?** Bu dönüşüm, ilişkiyi

"devletler arası rekabet"ten, her biri liderlik iddiasında bulunan "iki kapsamlı proje arasındaki çatışmaya" taşımıştır.

Osmanlı tasavvurunda devlet; özellikle Hicaz'ın (Mekke ve Medine) kontrol altına alınmasıyla güçlenen **geleneksel İslam hilafetinin** devamıydı. Buna karşılık Safeviler, İran merkezli, farklı bir mezhebi kimliğe dayalı **alternatif bir kutup** inşa etmeye çalıştılar. Kendilerini İslam havzasında ikincil bir unsur veya tabi bir eyalet olarak değil, müstakil bir merkez olarak sundular.

Bu merkeziyet mücadelesi sadece teorik kalmamış, siyasi ve askeri alana da yansımıştır:

- **Meşruiyet Savaşı:** Her askeri hareket, o dönemde "Siyasal İslam'ı" tanımlama hakkının kime ait olduğuna dair sembolik bir mesaj haline gelmiştir.
- **Stratejik Kavşaklar:** Doğu Anadolu ve Irak gibi bölgelerin kontrolü, "Doğu İslam dünyasının kapısı" olarak görüldüğü için hayati bir önem kazanmıştır.
- **Söylemsel Derinlik:** Her iki taraf da rakibini "doğru yoldan sapan" veya "meşruiyet dışı" ilan eden dini bir söylem geliştirmiştir. Bu durum, siyasi ihtilafı çözümü imkansız bir kimlik çatışmasına dönüştürmüştür.

Pratikte bu rekabet, "İslam Ümmeti" kavramının yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Ümmet artık tek bir merkez altındaki yekpare bir kitle olarak değil, her biri kendi vizyonuna sahip birden fazla merkez arasında bölünebilen bir faza geçmiştir. Osmanlılar hilafet ve Hicaz sembolizmi

üzerinden, Safeviler ise mezhebi kimlik ve ideolojik devlet inşası üzerinden meşruiyetlerini sabitlemeye çalışmışlardır. Bu durum, İslam dünyasında meşruiyet tanımı konusunda kalıcı bir **ikili yapı (dualizm)** yaratmıştır.

Fasıl 24: Osmanlı Karşısında Safevi Devlet İnşası

1. Bir Çatışma Bağlamında Doğuş: Boşlukta Değil, Karşılaşmada Var Olmak

Safevi Devleti; coğrafi bir boşlukta veya sakin bir geçiş döneminde değil, İslam dünyasının Anadolu, Balkanlar ve Şam'ın en büyük merkezi gücü olan Osmanlı Devleti tarafından domine edildiği bir **keskin güç dengesi** anında doğmuştur. Safevilerin yükselişi ile Osmanlı genişlemesinin zirve noktasının eş zamanlı olması, yeni devletin kuruluş mantığını en başından itibaren "barışçıl bir inşa"dan ziyade **"çatışma ve mukavemet"** üzerine kurmuştur.

16. yüzyılın başlarında Osmanlılar, doğuya doğru genişleme eğilimindeyken; Safeviler, hızla devlet projesine evrilen sufi-askeri bir hareket olarak ortaya çıkmışlardır. İki taraf arasındaki çarpışma, sadece coğrafi nedenlerle değil; **otorite ve meşruiyet tanımlarındaki köklü farklılıklar** nedeniyle kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bu gerginliğin erken örnekleri, Osmanlıların doğu bölgelerine düzenlediği seferlerde görülebilir. Osmanlı gözünde Safevi genişlemesi, Anadolu istikrarına doğrudan bir tehdit olarak algılanırken; Safeviler için Osmanlı yayılmacılığı, İran'daki

otoritelerini sabitleme çabalarını kısıtlayan rakip bir projeydi. Bu karşılıklı algı, büyük askeri çarpışmalar başlamadan çok önce kalıcı bir gerilim atmosferi yaratmıştır.

Siyasi açıdan bu süreç, tarafların birbirlerini sadece siyasi komşular olarak değil, **İslam dünyasının liderliği için yarışan iki rakip proje** olarak görmeye başladıkları "yapısal bir düşmanlık" inşa etmiştir. Her iki taraf da kendisini İslam dünyasının meşru merkezi olarak tanımladığından, rakibin her hamlesi sadece bir toprak kazanımı değil, doğrudan diğerinin meşruiyetine indirilmiş bir darbe olarak okunmuştur. Safevi Devleti'nin kuruluşu Osmanlı için provokatif bir siyasi eylem, Osmanlı'nın doğu seferleri ise genç Safevi devleti için varlıksal bir tehdit halini almıştır.

2. İslam Dünyasının Merkeziyeti Üzerine Bir Savaş: Devletten "Merciyete"

Safevilerin İran'daki genişlemesiyle birlikte rekabet, basit bir sınır anlaşmazlığı veya yerel nüfuz savaşından daha derin bir boyuta evrilmiştir: **İslam dünyasının siyasi ve dini mercisi (referans merkezi) kim olacak?** Bu dönüşüm, ilişkiyi "devletler arası rekabet"ten, her biri liderlik iddiasında bulunan "iki kapsamlı proje arasındaki çatışmaya" taşımıştır.

Osmanlı tasavvurunda devlet; özellikle Hicaz'ın (Mekke ve Medine) kontrol altına alınmasıyla güçlenen **geleneksel İslam hilafetinin** devamıydı. Buna karşılık Safeviler, İran merkezli, farklı bir mezhebi kimliğe dayalı **alternatif bir kutup** inşa etmeye çalıştılar. Kendilerini İslam havzasında ikincil bir unsur

veya tabi bir eyalet olarak değil, müstakil bir merkez olarak sundular.

Bu merkeziyet mücadelesi sadece teorik kalmamış, siyasi ve askeri alana da yansımıştır:

- **Meşruiyet Savaşı:** Her askeri hareket, o dönemde "Siyasal İslam'ı" tanımlama hakkının kime ait olduğuna dair sembolik bir mesaj haline gelmiştir.
- **Stratejik Kavşaklar:** Doğu Anadolu ve Irak gibi bölgelerin kontrolü, "Doğu İslam dünyasının kapısı" olarak görüldüğü için hayati bir önem kazanmıştır.
- **Söylemsel Derinlik:** Her iki taraf da rakibini "doğru yoldan sapan" veya "meşruiyet dışı" ilan eden dini bir söylem geliştirmiştir. Bu durum, siyasi ihtilafı çözümü imkansız bir kimlik çatışmasına dönüştürmüştür.

Pratikte bu rekabet, "İslam Ümmeti" kavramının yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Ümmet artık tek bir merkez altındaki yekpare bir kitle olarak değil, her biri kendi vizyonuna sahip birden fazla merkez arasında bölünebilen bir faza geçmiştir. Osmanlılar hilafet ve Hicaz sembolizmi üzerinden, Safeviler ise mezhebi kimlik ve ideolojik devlet inşası üzerinden meşruiyetlerini sabitlemeye çalışmışlardır. Bu durum, İslam dünyasında meşruiyet tanımı konusunda kalıcı bir **ikili yapı (dualizm)** yaratmıştır.

5. Stratejik Coğrafya Üzerine Rekabet: Kalıcı Bir Temas Hattı Olarak Irak ve Anadolu

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki mücadele, sadece açık meydanlardaki askeri karşılaşmalardan ibaret değildi. Bu rekabet, özünde stratejik ve dini değeri olan belirli coğrafi bölgeler, özellikle de **Irak ve Doğu Anadolu** üzerindeki hakimiyet mücadelesinde somutlaşmıştır. Bu bölgeler marjinal alanlar değil; ticaret yollarını, Doğu-Batı arasındaki bağlantı hatlarını kontrol eden ve güçlü dini sembolizme sahip olan kritik anahtarlardı.

Özellikle Irak, barındırdığı büyük dini merkezler nedeniyle istisnai bir önem kazanmış ve iki taraf arasında daimi bir çatışma sahasına dönüşmüştür. Örneğin Bağdat'ın kontrolü, sadece siyasi bir başarı değil, İslam dünyasının kalbinde stratejik bir derinliğe sahip olmak anlamına geliyordu. Bu nedenle taraflar, farklı dönemlerde bu bölge üzerinde nüfuz kurmak için sürekli girişimlerde bulunmuşlardır.

Bu bağlamda, Doğu Anadolu sınır bölgeleri de bitmek bilmeyen bir çekişme alanı haline gelmiştir. Hareketli aşiret yapısı ve değişken bağlılıkların olduğu bu bölgeler, her iki tarafın siyasi ve dini propagandasına açık bir yapı arz ediyordu. Osmanlılar bölgedeki sadakati sabitlemeye çalışırken; Safeviler, bu aşiretleri kendi alanlarının doğal bir uzantısı olarak görerek yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Bu durum, sınırların sabit çizgiler değil, **"hareketli basınç alanları"** (dynamic pressure zones) olarak kalmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak; Irak ve Anadolu sadece birer savaş sahnesi değil, Safevi ve Osmanlı merkezleri arasındaki güç dengesini yeniden

şekillendiren araçlardı. Bu coğrafyalara hakim olma çabası, sadece sınır değişimi değil, İslam dünyasındaki nüfuzun yeniden tanımlanması demekti.

6. Siyasi Çatışmanın Şiddetini Artıran Bir Faktör Olarak Mezhebi Boyut

Safevi-Osmanlı rekabetinde mezhep farklılığı sadece dini bir arka plan olarak kalmamış; kademeli olarak **siyasi çatışmayı büyüten ve derinleştiren bir etkene** (amplification factor) dönüşmüştür. Diğer bir deyişle, mezhep çatışmayı sıfırdan yaratmamış; ancak onu daha şiddetli, daha uzun süreli ve daha karmaşık hale getirmiştir.

Başlangıçta siyasi ve coğrafi nüfuz üzerinden yürüyen ihtilaf; Şiilik üzerine kurulu Safevi kimliği ile Sünnilik üzerine kurulu Osmanlı kimliğinin kemikleşmesiyle birlikte, her siyasi anlaşmazlığın otomatik olarak dini bir perspektifle okunmasına yol açmıştır. Din ve siyasetin bu denli iç içe geçmesi, her türlü sınır veya askeri sürtüşmeye katmerli bir akidevi boyut kazandırmıştır.

Bu dönüşümün en bariz sonuçları şunlardır:

- **Meşruiyet Sorgulaması:** Askeri seferler artık sadece toprak kazanımı olarak değil, "kimlik hakikati" savaşı olarak algılanmaya başlanmıştır. Ordular hareket ettiğinde hedef sadece bir şehri almak değil, karşı tarafı "gayrimeşru bir hasım" olarak kamuoyu zihninde mühürlemekti.

- **Söylemsel Keskinlik:** Geleneksel çıkar dili yerini; karşı tarafın dini meşruiyetini reddeden veya İslam dairesi içindeki konumunu sorgulayan bir dile bırakmıştır. Bu durum, siyasi rekabeti **varlıksal (existential) bir çatışmaya** dönüştürerek diplomatik uzlaşı zeminini zorlaştırmıştır.
- **Toplumsal Seferberlik:** Her iki devlet de dini kimliği iç sadakati artırmak için bir araç olarak kullanmış, bu da toplumları çatışmanın arkasında birleştirmiştir. Ancak bu durum, daha önce iç içe geçmiş olan komşu toplumlar arasındaki uçurumu derinleştirmiştir.

Yapısal olarak mezhebi boyutun bu denli ön plana çıkması, çatışmayı hızlı çözümlere kapalı hale getirmiştir. Askeri cepheler sussa bile, kimlik düzeyindeki gerilim baki kalmış; bu da çatışmanın siyasi bir anlaşmayla bitmek yerine nesiller boyu periyodik olarak yenilenmesine neden olmuştur. Mezhep, siyasi rekabetin etkisini katlayan bir **"güç çarpanı"** (power multiplier) işlevi görmüştür.

7. Din ve Siyasetin İç İçe Geçişi: Uzun Süreli Bir Çatışma Kimliğinin Oluşumu

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki ilişkide, siyasi olanı dini olandan ayırmak artık mümkün değildir; zira her iki taraf da devlet projesi ile mezhebi projenin **tam bir entegrasyon (bütünleşme)** aşamasına girmiştir. Bu tırnağın etten ayrılmaması hali, sadece dini sembollerin kullanılması değil, gerilimi sürekli yeniden üreten müstakil bir çatışma yapısına dönüşmüştür.

Safevi modelinde Şiilik devletin tanımının bir parçası haline gelirken; Osmanlı modelinde tarihsel meşruiyet, hilafet ve Sünnilik kavramlarıyla özdeşleşmiştir. Bu yapısal farklılık, taraflar arasındaki en basit siyasi anlaşmazlığın —sebebi ekonomik veya coğrafi olsa dahi— anında dini bir dile tercüme edilmesine yol açmıştır.

Tarihsel açıdan bu durum, olayların "çift taraflı yorumlanmasına" (dual interpretation) neden olmuştur. Askeri bir ilerleme veya geri çekilme artık sadece bir güç göstergesi olarak değil, dini bir haklılık veya meşruiyet ölçüsü olarak okunmaya başlanmıştır. Bu karmaşıklık, meseleleri saf siyasi müzakerelerle çözülmeye kapalı hale getirmiştir. Toplumsal düzeyde ise bu tırmanış, sınırın her iki yanındaki toplumlar arasında derin bir kopuş yaratmış; farklılık artık sadece bir yönetim farkı değil, din ve siyaseti kapsayan **topyekûn bir kimlik farkı** haline gelmiştir. Siyasi bir taviz, bazen "kimlikten verilmiş bir ödün" olarak algılandığından, uzlaşı zemini son derece daralmıştır.

8. Mezhebi Kimliğin Uzun Vadeli Bir Siyasi Çatışma Aracına Dönüştürülmesi

Safevi-Osmanlı rekabetinin süreklilik kazanmasıyla birlikte, Şiilik veya Sünnilik basit bir fıkhi ihtilaf olmaktan çıkmış; kademeli olarak çatışmayı yönetmek, genişletmek ve zaman içinde sabitlemek için kullanılan **stratejik bir siyasi aygıta** dönüşmüştür. Bu evrede mezhebi kimlik, toplumun bir unsuru

olmaktan çıkıp devletin güç enstrümanlarından biri haline gelmiştir.

Başlangıçta ilmi ve fıkhi çerçevede kalan farklılıklar, doğrudan çatışma ortamıyla birlikte resmi siyasi söylemin merkezine yerleşmiştir. Her iki taraf da askeri harekatlarını gerekçelendirmek, toplumlarını seferber etmek ve karşı tarafın "akidevi sapmasını" vurgulamak için dini kimliği bir dil olarak kullanmaya başlamıştır. Bu durum, savaşı bir toprak mücadelesinden çıkarıp "dini hakikat" mücadelesine dönüştürerek şiddeti ve sürekliliği artırmıştır.

Bu ideolojik araçsallaştırmanın kurumlar üzerindeki etkisi büyüktür:

- **Psikolojik Bölünme:** İslam dünyasında "Ben" ve "Öteki" tanımları keskinleşmiş, önceki yüzyılların sosyal geçişkenliği azalmıştır.
- **Siyasi Sadakat Aracı:** Devlet, mezhebi kimliği iç sadakati pekiştirmek için kullanmış; ancak bu durum devleti, rasyonel idari yöntemlerden ziyade ideolojik söylemlere daha bağımlı kılmıştır.
- **Zihinsel Sınırlar:** Sınırlar sadece askeri hatlar olmaktan çıkıp, zihinsel sınırlara dönüşmüştür. Karşı tarafın imajı siyasi ve dini bilinçte o kadar sabitlenmiştir ki, askeri sessizlik dönemlerinde bile gerilim semboller ve söylemler üzerinden canlı tutulmuştur.

Sonuç olarak; bu aşama mezhebi kimliği, içsel bir yapıdan **uzun vadeli bir stratejik yönetim aracına** dönüştürmüştür.

Safevi-Osmanlı karşılaşması böylece sınırlı bir tarihsel olay olmaktan çıkıp, bölgenin siyasi ve dini tarihindeki temel bir yapısal gerilim hattı haline gelmiştir.

9. "İslam Havzası" Kavramının Yeniden Şekillenmesi: Çift Merkezli Sisteme Geçiş

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki birikmiş çatışma süreciyle birlikte İslam dünyası; artık yarı-üniter bir siyasi veya dini merkeze sahip tek bir alan olarak değil, kademeli olarak her bir kutbun meşruiyet, devlet ve toplum kavramlarını kendine göre tanımladığı **çift merkezli (bi-polar) bir modele** evrilmiştir.

Geleneksel dönemde, yerel merkezlerin çokluğuna rağmen İslam havzasının birliği üzerine genel bir tasavvur mevcuttu. Ancak Safevi ve Osmanlıların yükselişiyle bu alan, pratik olarak iki büyük merkez etrafında kümelenmeye başladı: İlki Anadolu ve uzantıları, ikincisi ise İran. Bu dönüşüm sadece teorik değil; jeopolitik dengelere, bölgeler arası ilişkilere ve hatta "yönetim diline" yansımıştır. Osmanlılar hilafet kavramını meşruiyetin merkezine yerleştirirken, Safeviler bağımsız bir dini-mezhebi devlet modeli inşa ederek İslam dünyasında iki farklı otorite dili oluşturmuşlardır.

Bu bölünmenin en bariz yansıması, Irak ve Doğu Anadolu gibi bölgelerin iki model arasındaki sürekli bir çekişme alanı haline gelmesidir. Bu bölgeler artık sadece uç noktalar (periferi) değil, iki rakip merkezin **temas ve çatışma sahaları** (contact zones) olarak işlev görmüştür. Bu çok merkezlilik, İslam dünyasının

geleneksel siyasi birliği fikrini zayıflatmış; yerine iki ana güç arasındaki dengeye dayalı, askeri ve siyasi şartlara göre değişen daha karmaşık bir sistem getirmiştir.

10. Devletler Arası Çatışmadan Medeniyet Modelleri Çatışmasına: Tarihsel Bölünmenin Tahkimi

Safevi ve Osmanlılar arasındaki yüzyıllara yayılan bu karşılaşma, geleneksel siyasetin sınırlarını aşarak daha derin bir düzeye ulaşmıştır: **Devlet, din ve meşruiyeti anlama konusunda iki farklı medeniyet modelinin savaşı.** Mesele artık bir şehrin veya bir bölgenin kontrolü değil; bizzat "İslam dünyasının biçimini" tanımlama hakkının kimde olduğu meselesidir.

Osmanlı modelinde meşruiyet; hilafet, tarihsel süreklilik ve Balkanlar'dan Hicaz'a uzanan geniş coğrafi yayılımla özdeşleşmiştir. Safevi modelinde ise meşruiyet; İran içinde merkezi bir dini-mezhebi temel üzerine inşa edilmiş, dini kimliği devletin kurucu unsuru haline getiren bir yapıya bürünmüştür. Bu karşıtlık, her iki tarafın da "İslam Devleti" tasavvuru konusunda birbirine taban tabana zıt vizyonlar temsil etmesine yol açmıştır.

Tarihsel açıdan bu çatışma 16. veya 17. yüzyılla sınırlı kalmamış; doğrudan askeri çarpışmaların azaldığı dönemlerde bile bölgenin siyasi bilincinde, ittifakların şekillenmesinde ve bölgesel ilişkilerde varlığını sürdürmüştür. Irak ve Şam gibi bölgeler, askeri sessizlik dönemlerinde dahi bu iki modelin

etkileşim ve rekabet noktaları olmaya devam etmiştir. Bu durum, çatışmanın tarihsel bir uğrak olmaktan çıkıp **yapısal bir sürekliliğe** dönüştüğünü kanıtlamaktadır.

Sonuç olarak; Safevi-Osmanlı karşılaşması geçici bir savaşlar silsilesi değil, bölgenin siyasi ve fikri haritasını yeniden çizen, her iki devletin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra bile bölgesel ilişkilerin dokusunda derin izler bırakan **uzun vadeli bir medeniyet kırılmasıdır.**

Fasıl 25: İran Kimliğinin Yeniden Şekillenmesi

1. Safevi Devleti İçinde Yeni Bir Kimliğin Doğuşu

16. yüzyılda Safevi Devleti'nin kökleşmesiyle birlikte yaşanan dönüşüm, sadece bir siyasi otoritenin yerini bir başkasına bırakması değil; bizzat **"İranlılık Kimliği"** kavramının derinlemesine yeniden kurgulanmaya başlanmasıydı. O döneme kadar kadim Fars mirası ile genel İslami aidiyet arasındaki uzun süreli etkileşimlerin içinde yaşayan toplum, kendisini sadece dışarıdan değil, içeriden de yeniden tanımlamaya çalışan bir devlet projesinin karşısında bulmuştur.

Önceki aşamada İran; siyasi Arap mirası, evrensel İslam anlayışı ve dağınık yerel Fars gelenekleri arasında dağılmış geniş bir İslami havzanın parçasıydı. Ancak Safevi yükselişiyle birlikte, bu bölgenin sadece "bütünün bir parçası" olmadığı, aksine kendine has tarihsel ve mezhebi özellikleri olan bir yapı olduğu fikri kristalleşmeye başladı. Din ve devlet anlayışında İran'ın artık **"farklı bir yol"** izlediği düşüncesi olgunlaştı.

Bu dönüşümün en önemli tarihsel tezahürü, Safevi devriminin sadece iktidarı değiştirmekle yetinmeyip, devletin sembollerini de yeniden üretmesidir: Resmi söylemden kamusal ritüellere kadar her alan, yönetim ile mezhep arasında doğrudan bağ kuran yeni bir kimliği pekiştirmek için kullanılmıştır. Dini törenlerin, alayların ve ritüellerin bu denli yoğun bir şekilde "kimlik inşası" için istihdam edilmesi, otoritenin günlük kimlik oluşumuna daha az müdahil olduğu önceki dönemlerde bu ölçekte görülmemiş bir durumdur.

Daha sonra İsfahan gibi büyük İran şehirleri, bu yeni kimliğin üretim merkezleri haline gelmiştir. Burada kadim Fars tarihi ile Safevi mezhebi boyutunun sentezini yansıtan dini, eğitimsel ve idari kurumlar inşa edilmiştir. Bu, kimliğin artık soyut bir fikir olmaktan çıkıp, **kurumlar içinde yaşanan bir pratiğe** dönüşmesi anlamına geliyordu. Geçmişte kültürel veya mezhebi çeşitliliğe sahip olan bölgeler, resmi ve tekil bir söylemin etkisiyle kamusal alanda bu yeni kimliğe doğru kademeli bir evrilme yaşamıştır.

Daha derin bir perspektiften bakıldığında; bu aşama, kimliğin "uzun bir tarihin doğal sonucu" olmaktan çıkıp, **sürekli yeniden inşa edilen bir siyasi projeye** dönüşmesinin başlangıcıdır. Devlet, sadece var olan bir toplumu yönetmekle kalmamış, o toplumun kendisi, tarihi ve İslam dünyasındaki konumu hakkındaki tasavvurlarını bizzat şekillendirmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu yeni kimlik; tarihin siyasetle, dinin ise devletle iç içe geçtiği, önceki dönemlerde bu denli net

görülmeyen **kompleks ve sentetik bir yapı** olarak ortaya çıkmıştır.

2. Fars Mirası ile Mezhebi Boyutun Birleşmesi: Hibrit (Mürekkeb) Kimliğin Oluşumu

Safevi devlet projesi derinleştikçe, İran kimliğinin inşası artık tek bir unsura dayanmıyor; aksine tarihsel Fars mirası ile Safevi mezhebi boyutu arasında karmaşık bir sentez sürecine evriliyordu. Bu birleşme, mevcut bir kültüre sadece dini bir unsur eklemek değil; kolektif bilincin yapısını, tarih ve mezhebin tek bir anlatıda buluşacağı şekilde yeniden düzenlemekti.

Buradaki Fars mirası, sadece bir dil veya edebi gelenek değil; Sasani ve öncesi dönemlere uzanan köklü bir "imparatorluk hafızasını" taşıyordu. Bu miras; güçlü merkezi devlet fikrini, idari hiyerarşiyi ve derin bir otorite tasavvurunu içeriyordu. Safevi mezhebi boyutu ise buna yeni bir unsur ekledi: Devleti ve toplumu belirli bir akidevi çerçevede tanımlayan dini-politik bir kimlik. Bu iki boyutun entegrasyonuyla birlikte artık "Farslılık" ile "Mezhebi aidiyet"i birbirinden ayırmak imkansız hale geldi; zira her biri tek bir proje içinde birbirini beslemeye başladı.

Tarihsel açıdan bu birleşme, İsfahan gibi büyük şehirlerdeki kültürel ve dini kurumlarda açıkça görülmektedir: Farsça, idari ve kültürel bir kap (veaa) olarak kalmaya devam ederken; resmi dini söylem, İslam tarihini Safevi perspektifiyle yeniden yorumlayan belirli bir mezhebi içerik kazandı. Bu paralellik,

yerel tarih ile resmi akideyi birleştiren yeni bir söylem üretti. Geçmişin Fars mirası dışlanmak yerine "yeniden yorumlanarak" Safevi kimliğinin bir parçası kılındı. Bu durum, projenin toplumsal kabulünü ve sürdürülebilirliğini artırmıştır. Sonuç olarak bu dönüşüm, Farslılık ve mezhebin tek bir yapı içinde iç içe geçtiği bir **"kimlik mühendisliği"** sürecidir.

3. Eski İkilikten Çıkış: İslam Havzasında "Aracı/Sentez Bir Kimlik"

Safevi dönemi öncesinde İran'daki kimlik anlayışı, iki büyük ve sabit çerçeve arasında hareket ediyordu: Ya kadim bir Fars imparatorluk mirasının devamı ya da etnik unsurları keskin biçimde ayırmayan evrensel bir İslami aidiyetin parçası olmak. Ancak Safevi Devleti'nin kurulmasıyla bu denge kökten değişmiş; ne tamamen eski imparatorluk mirasına ne de tamamen evrensel İslam şemsiyesine ait olan "yeni ve özgün" bir kimlik ortaya çıkmıştır.

Kadim imparatorluk modelinde kimlik, devletin toplumun önünde olduğu ve halkı kendisi üzerinden tanımladığı "merkezi devlet" fikri etrafında inşa ediliyordu. İslam sonrası genel modelde ise bu merkeziyetçilik, yerini ırk ve coğrafyayı aşan evrensel "Ümmet" fikrine bırakmıştı. Safevilerle birlikte kritik bir kırılma yaşandı: İran artık ne sadece Ümmetin sıradan bir parçası ne de eski bir imparatorluğun doğrudan devamıydı; aksine bu iki farklı mirası birleştiren ve onları yeni bir formda üreten **"aracı/sentetik bir varlık"** (mediary entity) haline geldi.

Bu dönüşümün siyasi yapısı, ne tek bir dini-siyasi merkeze dayalı Osmanlı hilafet modelini ne de kadim Fars modelini doğrudan takip etmiştir. Devlet ve mezhebin harmanlandığı üçüncü bir model olarak ortaya çıkmış ve bu da İran'a çevresinden farklı bir karakter kazandırmıştır. Bu "aracı konum", İran'ın İslam dünyasıyla ilişkisine de yansımış; ilişki artık tam bir entegrasyon veya tam bir kopuş değil, İslam havzası içinde "imtiyazlı ve farklı" bir duruş üzerine kurulmuştur.

Sonuç olarak bu aşama; İran kimliğinin artık sadece imparatorluk geçmişine veya genel İslami aidiyete indirgenemediği, İslam dünyası içinde kendi mantığı ve tarihsel rotası olan **nispeten bağımsız ve sentez bir varlığın** doğuşunu temsil eder.

4. Kurumlar ve Hafıza Aracılığıyla Kimliğin Tahkimi: Kimlikten Bilincin Düzenli İnşasına

Safevi devlet projesi derinleştikçe, İran kimliğinin şekillenmesi artık sadece siyasi değişimlere veya toplumsal dönüşümlere dayanmıyor; aksine kimliği günlük ve tekrarlanabilir bir şekilde yeniden üreten **uzun vadeli bir kurumsal yapıya** dayanıyordu. Bu süreçte kimlik, genel bir fikir olmaktan çıkıp toplum içinde yaşanan bir gerçekliğe dönüşmüştür.

Bu tahkimatın en önemli araçlarından biri **dini kurumlardı**. Medreselerin ve havzaların (dini eğitim merkezleri) rolü genişletilmiş; fıkhi ve mezhebi söylemi yeniden düzenlemek amacıyla başta Irak olmak üzere İran dışından alimler

getirilmiştir. Bu kurumlar sadece eğitim merkezleri değil; neyin öğretileceğini, neyin marjinalleştirileceğini ve neyin yeniden yorumlanacağını belirleyerek **kolektif bilinci yeniden şekillendiren aygıtlar** haline gelmiştir.

Tarihsel açıdan, İsfahan ve Kazvin gibi büyük şehirlerde desteklenen ilmi merkezler, bu şehirleri sadece siyasi merkezler değil, aynı zamanda dini ve mezhebi bilgi üretiminin kalbi yapmıştır. İlim ile otoritenin bu denli iç içe geçmesi, dini kurumları devletin siyasi yapısının ayrılmaz bir parçası kılmıştır.

Buna ek olarak, **dil ve kültür** yeni kimliğin kökleşmesinde hayati bir rol oynamıştır. Farsça; edebiyat ve bürokrasi dili olarak varlığını sürdürmüş, ancak şiirden tarihe, dini yazılardan idari yazışmalara kadar Safevi mezhebi söyleminin etkisiyle yeni içerikler kazanmaya başlamıştır. Bu bütünleşme, dilin kendisini sadece bir ifade aracı olmaktan çıkarıp, kimliği yeniden üreten bir araca dönüştürmüştür.

Kolektif hafıza da tarihin yeniden okunması yoluyla kademeli olarak yeniden inşa edilmiştir. Geçmiş olaylar artık tarafsız birer tarih anlatısı olarak değil, yeni kimlikle bağ kuran bir çerçevede anlatılmaya başlanmıştır. Bu tür bir tarihsel yeniden yorumlama, geçmişi siyasi ve dini mevcudiyete hizmet edecek şekilde düzenleyerek toplum için **üniter bir anlatı** (unified narrative) oluşturmuştur. Bu doğrultuda yaygınlaşan tarih ve siyer kitapları, mevcut devlet ile köklü bir tarihsel bağ kurarak süreklilik ve meşruiyet duygusunu pekiştirmiştir.

Kamusal ritüeller ve dini günler de bu kimliğin sabitlenmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Toplum, kimliği artık sadece metinlerden değil, kamusal alanın bir parçası haline gelen **günlük ritüel pratiklerinden** edinmeye başlamıştır. Zamanla bu kurumsal ve kültürel birikim, kimliğin düzensiz bir hissiyattan, devletin ve kurumların bilinci şekillendirmek için birlikte çalıştığı **bütüncül bir sisteme** dönüşmesini sağlamıştır.

Sonuç olarak; bu aşama sadece yeni bir kimlik inşa etmekle kalmamış, bu kimliği **kurumlar ve birikmiş kolektif hafıza** içine sabitlemiştir. Böylece kimlik, sadece siyasi veya dini bir fikir olmaktan çıkıp günlük hayatın bir parçası haline gelmiş; bu da ona zaman içinde kökleşme ve varlığını sürdürme konusunda muazzam bir güç kazandırmıştır.

Fasıl 26: Sünni İslam Merkezinden Jeopolitik Kopuş

1. Tek Merkezin Sonu ve Çokluluğun Başlangıcı: İslami Havza Birliğinin Dağılması

Safevi ve Osmanlı devletlerinin ortaya çıkışından önce İslam dünyasına dair genel tasavvur —en azından teorik düzeyde— meşruiyetin tecessüm ettiği ve çevre bölgelerin etrafında toplandığı **"birleşik bir siyasi merkez"** fikrine dayanıyordu. Ancak 16. yüzyılın başında İran'da Safevilerin yükselişiyle birlikte bu tasavvur kademeli olarak çatlamaya başlamış; İslam dünyası tek merkezli yapıdan **"çok merkezli"** bir aşamaya geçmiştir.

Bu dönüşüm sadece bir iktidar değişimi değil, İslami havzanın bizzat kendi içinde yaşanan yapısal bir bölünmenin başlangıcıydı. Safevi Devleti'nin kurulmasıyla, Osmanlı Devleti ve İslam dünyasının geri kalanı tarafından temsil edilen geniş Sünni çevreden net bir şekilde ayrılan, mezhep temelli bir devlet yapısı ortaya çıkmıştır. Bu farklılık teorik düzeyde kalmamış; devletler arası ilişkilerin belirlenmesinde aktif bir siyasi unsura dönüşmüştür.

Pratikte bu çok merkezlilik, "birleşik İslam alanı" fikrinin gerilemesine ve yerini birbiriyle rekabet eden merkezlere bırakmasına yol açmıştır. Güç artık tek bir odak etrafında değil, iki büyük kutup arasında bölünmüştür: Anadolu'da Osmanlılar ve İran'da Safeviler. Her iki taraf da kendisini dini ve siyasi meşruiyetin gerçek hamisi olarak sunmaya başlamıştır. Bu durum, siyasi rekabetin ötesine geçerek mezhebi boyutun da işin içine girmesine neden olmuş; Safevilerin Şiiliği bir "devlet kimliği" haline getirme projesi, çevredeki Sünni blokla keskin bir gerilimi tetiklemiştir. Bu bölünme, İslam dünyasındaki dini aidiyetin artık siyasi alanı birleştirmeye yetmediği, aksine **"Osmanlı Merkezi"** ile **"Safevi Merkezi"** arasında yeni fay hatlarının oluştuğu bir dönemi başlatmıştır.

2. İran'ın Bağımsız Bir Kutup Olarak Tahkimi: Siyasi Oluşumdan Paralel Merkez İnşasına

Safevi Devleti'nin kökleşmesiyle birlikte, bu yapının varlığı artık sadece çevresinden kopmuş bir siyasi durum değil; İslam dünyası içinde kendi kurumları, kimliği ve söylemi olan

bağımsız bir kutup inşa etme projesine dönüşmüştür. Bu tahkimat, dönemin en büyük Sünni merkezi olan Osmanlı Devleti ile yaşanan keskin bir çatışma bağlamında gerçekleşmiştir.

Bu sürecin en belirgin özelliği, İran'ın nispeten kendi içine kapalı bir siyasi alan haline getirilmesidir. Safevi Devleti kendisini mevcut sistemin bir parçası olarak değil, hem mezhep hem de egemenlik temelinde kendi meşruiyetine sahip **"alternatif bir merkezi çekirdek"** olarak konumlandırmıştır. Özellikle Doğu Anadolu ve Irak gibi sınır bölgelerinde yürütülen politikalar, bu alanları Osmanlılar için Sünni dünyanın bütünlüğüne yönelik doğrudan bir tehdit sahası haline getirmiştir.

Bağımsız bir kutup olarak bu tahkimat, devletin dini yapısında da kendini göstermiştir. Resmi mezhebi kurumların desteklenmesi, dışarıdan alimlerin getirilmesi ve dini söylemin yeni kimliğe hizmet edecek şekilde yeniden kurgulanması, dini devlet yapısının ayrılmaz bir parçası kılmıştır. Osmanlılar bu durumu çift taraflı bir meydan okuma olarak görmüşlerdir: Siyasi olarak rakip bir merkezin doğuşu, mezhebi olarak ise İslam dünyası içinde alternatif bir dini modelin sunulması.

Sonuç olarak; İran'ın bağımsız bir kutup olarak sabitlenmesi, sadece içsel bir gelişmenin sonucu değil, İslam dünyası içindeki konumunun yeniden tanımlanmasıdır. İran, geniş bir sistemin parçası olmaktan çıkıp, o sistemin tanımı üzerine rekabet eden **"paralel bir merkez"** statüsüne yükselmiştir. Bu

durum, taraflar arasındaki uçurumun sadece siyasette değil, kolektif bilinçte ve tarih anlatısında da derinleşmesine yol açmıştır.

3. Siyasi Sınırların Belirlenmesi: İdari Hatlardan Kalıcı Çatışma Hatlarına

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki rekabetin tırmanmasıyla birlikte, iki taraf arasındaki sınırlar değişken idari bölgeler olmaktan çıkmış; içinde kalıcı bir gerilimi ve kesintisiz bir mücadeleyi barındıran **nispeten katı siyasi fay hatlarına** dönüşmüştür. Bu dönüşüm ani olmamış, istikrarsız savaşlar ve çatışmalar silsilesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Başlangıç aşamasında, Doğu Anadolu ve Irak gibi sınır bölgeleri; aşiretlerin ve bağlılıkların esnek bir şekilde hareket ettiği, karşılıklı etkileşime açık alanlardı. Ancak çatışma derinleştikçe, her iki taraf da rakibinin siyasi ve mezhebi yayılmasını engelleyecek net nüfuz hatları belirlemeye çalışmıştır. Bu durum, sınırları bir temas bölgesi olmaktan çıkarıp **daimi bir gerilim bölgesine** dönüştürmüştür.

Tarihsel açıdan, Irak üzerindeki askeri seferler bu durumun en somut örneğidir; Bağdat ve çevresi, İslam dünyasının kalbinde stratejik bir derinlik sunduğu için defalarca el değiştirmiştir. Aynı şekilde Doğu Anadolu, Safevi propagandasına açık aşiret yapısı nedeniyle Osmanlı için askeri ve idari tedbirlerin en sert alındığı bir "hassas temas noktası" haline gelmiştir. Bu sınırlar, modern devletlerdeki gibi sabit çizgiler değil, askeri ve siyasi

güç dengesine göre şekillenen **"hareketli çatışma alanları"** (mobile conflict zones) olarak işlev görmüştür. Bu durum, sınır bölgelerini her iki devletin iç kesimlerine kıyasla daha kırılgan hale getirmiş ve iki merkez arasındaki uçurumu derinleştirmiştir.

4. Toplumsal Ayrışma Aracı Olarak Mezhebi Sınırlar: Fıkhi İhtilaftan Sosyal Kopuşa

Safevi-Osmanlı rekabetinin gölgesinde sınırlar sadece siyasi bir anlam taşımakla kalmamış, toplumsal yapıyı yeniden şekillendiren **mezhebi sınırlara** dönüşmüştür. Mezhep artık tek bir şemsiye altındaki fıkhi bir farklılık değil; bireyin siyasi ve sosyal alandaki konumunu belirleyen bir **"aidiyet mührü"** haline gelmiştir.

Safevi dönüşümüyle birlikte Şiiliğin resmi devlet kimliği olarak benimsenmesi, İran'daki dini alanı kökten değiştirmiştir. Bu değişim, özellikle sınır bölgelerindeki Sünni çevrelerde yankı bulmuş; mezhebi aidiyet, siyasi sadakati belirleyen ve hatta bazı grupların kamusal alanda kabul veya reddedilmesine yol açan temel bir faktör olmuştur. Safevi Devleti'nin büyük şehirlerdeki dini alanı yeniden organize etmesi ve Sünni akımları resmi alandan uzaklaştırması, toplumsal yapının dini dokusunu kademeli ama kalıcı bir şekilde dönüştürmüştür.

Osmanlı Devleti ise bu durumu Sünni havzanın bütünlüğüne yönelik doğrudan bir tehdit olarak algılamış; Safevi düşüncesinin Sünni toplumlar içine sızmasını engellemek için Doğu Anadolu ve Irak'ta dini ve siyasi denetimi (sansür ve

kontrolü) sıkılaştırmıştır. Siyaset ve mezhebin bu denli iç içe geçmesi, toplumlar arasında resmi olmayan bir **sosyal ayrışmaya** (social segregation) yol açmıştır. Alimlerin hareketliliği, sosyal ilişkiler ve hatta hassas dönemlerde ticari mübadeleler bu yeni mezhebi sınırlardan etkilenmiştir. Sonuç olarak, bu aşamada mezhebi sınırlar sadece dini bir farklılığın yansıması değil; aidiyeti yeniden tanımlayan ve bölünmeyi tarihsel olarak pekiştiren etkin bir araç haline gelmiştir.

5. Farklı Bir Kolektif Bilincin Oluşumu: Tarihsel ve Sosyal Algının Yeniden Programlanması

Safevi-Osmanlı çatışması derinleştikçe, bölünme sadece siyaset, coğrafya veya mezhep düzeyiyle sınırlı kalmamış; tarafların hem kendilerine hem de "öteki"ne dair geliştirdikleri **farklı bir kolektif bilincin** inşasına kadar uzanmıştır. Bu dönüşüm, çatışmayı maddi gerçekliğin ötesine taşıyarak uzun vadeli zihinsel tasavvurların bir parçası haline getirmiştir.

Bu bağlamda her iki taraf da İslam tarihini kendi perspektifinden yeniden okumaya başlamıştır. Osmanlı havzası kendisini evrensel Sünni hilafetinin doğal bir devamı olarak sunarken; Safevi havzası, tarihini bağımsız bir mezhebi-devlet çerçevesinde kurgulamıştır. Tarihsel anlatıdaki bu ayrışma; "Ümmet", "Meşruiyet" ve "Merkez" kavramlarına dair birbirine tamamen zıt iki imge üretmiştir.

Dini ve siyasi söylem, rakibi sadece askeri bir hasım olarak değil, **"din ve devlet anlayışında farklı bir model"** olarak kodlamıştır. Bu tür bir tasvir elit düzeyde kalmamış; eğitim,

dini hitabet ve toplumsal pratikler yoluyla halkın bilincine sızmıştır. Tarihsel zaferler ve yenilgiler artık sadece askeri güçle değil, "haklılık ve meşruiyet" üzerinden yorumlanmıştır. Bu durum, sınır bölgelerindeki eski toplumsal bağların (aşiret veya ticaret gibi) zayıflamasına ve yerini mezhebi/siyasi aidiyetlerin belirleyici olduğu yeni bir toplumsal dokuya bırakmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, bu kolektif bilinç inşası çatışmayı nesiller boyu devredilen **zihinsel bir yapıya** dönüştürerek gelecekteki olası yakınlaşmaları daha karmaşık ve zor hale getirmiştir.

6. Temas Alanı Olarak Irak ve Doğu Anadolu: Coğrafyanın Sürekli Çatışma Sahasına Dönüşümü

Safevi-Osmanlı rekabetinde sınırlar katı çizgiler değil, Irak ve Doğu Anadolu örneğinde olduğu gibi sürekli çatışmaya açık **hareketli temas alanlarıydı**. Bu bölgeler, stratejik, sembolik ve dini boyutları aynı anda barındırdıkları için katmerli bir önem kazanmıştır.

Özellikle Irak, barındırdığı tarihsel ve dini ağırlığı olan büyük şehirler nedeniyle İslam dünyasının bilincinde hassas bir "meşruiyet merkezi" işlevi görüyordu. Bu yüzden Bağdat ve çevresi, sadece siyasi kontrol için değil, geniş İslam havzasındaki sembolik nüfuz için de daimi bir rekabet ekseni olmuştur. Safevi Devleti'nin kuruluşunu takip eden yüzyıllarda Bağdat, askeri ve siyasi güç dengesine göre iki taraf arasında defalarca el değiştirmiş; bu durum Irak'ı kronik bir istikrarsızlık ve çatışma sahası haline getirmiştir.

Doğu Anadolu ise aşiret yapısı ve dini çeşitliliği nedeniyle daha karmaşık bir sosyal yapı arz ediyordu. Safevilerin yerel sadakatleri kendi lehlerine çevirme çabaları, Osmanlı'nın sert askeri ve idari denetim politikalarıyla karşılık bulmuştur. Bu durum, söz konusu bölgeleri bir "geçiş alanı" olmaktan çıkarıp, tarafların ne tam olarak hükmedebildiği ne de birbirinden vazgeçebildiği **"gerilimli tampon bölgelere"** dönüştürmüştür. Sonuç olarak Irak ve Doğu Anadolu, çatışmanın kenarında kalan coğrafyalar değil; Safevi-Osmanlı karşılaşmasının doğasını belirleyen, sınırları sabit bir çizgiden ziyade sürekli bir mücadele alanına çeviren **hayati temas merkezleri** olmuştur.

7. Sembolik Birlikten Siyasi Çokluluğa: Tek Merkez Fikrinin Dağılması

İslam tarihinin erken evrelerinde —iç çatışmalar olsa dahi— İslam dünyasının sembolik bir üst birliğe ve meşruiyetin tecessüm ettiği kapsayıcı bir siyasi-dini merkeze sahip olduğu yönünde genel bir tasavvur mevcuttu. Ancak Safevi ve Osmanlı devletlerinin yükselişiyle birlikte bu fikir, yerini **etkin siyasi merkezlerin çokluğuna** dayalı yeni bir gerçekliğe bırakarak kademeli olarak aşınmıştır.

Bu dönüşüm pratik bir biçimde somutlaşmıştır: İslam havzasını paylaşan ve her biri kendi merkezi meşruiyetini iddia eden iki devasa güç ortaya çıkmıştır. Osmanlılar hilafet ve coğrafi genişleme kavramlarına yaslanırken; Safeviler mezhebi kimlik ve İran merkezli bir devlet yapısı üzerine kendi merkezlerini

inşa etmişlerdir. Bu durum, "tek merkez" fikrinin eski formunda sürdürülmesini imkansız kılmıştır.

Tarihsel açıdan, İslam bölgeleri arasındaki ilişkiler artık tek bir merkeze bağlılık veya oradan alınan yetki (menşur) üzerinden değil, birbiriyle rekabet eden merkezler arasındaki denge üzerinden yürümeye başlamıştır. Siyasi sistem, dikey bir piramitten ziyade **birbirine komşu ve rekabet halindeki merkezler ağına** dönüşmüştür. Sınır bölgelerinde, özellikle Irak ve Doğu Anadolu'da halk, kısa aralıklarla birden fazla siyasi ve dini otoritenin etkisi altında kalarak "tek aidiyet" yerine "çoklu sadakat" duygusunu deneyimlemiştir. Sonuç olarak bu evre, İslam dünyasının sembolik birlik modelinden **fiili siyasi çokluk** modeline geçişinin başlangıcı olmuştur.

8. Tek Merkez Fikrinin Gerilemesi: İslam Dünyasında Kapsayıcı Otoritenin Çözülüşü

Safevi ve Osmanlı rekabetinin süreklilik kazanmasıyla, İslam dünyasının siyasi ve dini referans noktası olarak kabul edilen "tek merkez" tasavvuru gücünü yitirmiştir. Artık tüm İslam havzasını etkin bir biçimde etrafında toplayacak yegâne bir merkez kalmamış; meşruiyetin merkezler arasında bölüştüğü yeni bir gerçeklik doğmuştur.

Geçmişte siyasi meşruiyet, iç ihtilaflara rağmen tek bir model etrafında toplanma eğilimindeydi. Ancak Safevilerin kendine has mezhebi kimliğe dayalı bağımsız bir kutup olarak belirmesi, Osmanlı'nın ise Sünni otoriteyi temsil etmesi, "tek

ve kapsayıcı referans" (merci-i cami) fikrini sarsmıştır. Bu durum, meşruiyetin bizzat tanımı üzerine bir rekabete dönüşmüştür.

Bu gerilemenin düşünsel yansıması olarak, aidiyet kavramı yeniden şekillenmiştir. Siyasi ve dini aidiyet, artık tek bir kapsayıcı merkezden ziyade bölgesel veya yerel merkezlerle daha ilintili hale gelmiştir. Bu durum, bireyin geniş İslam havzasıyla olan ilişkisinin mahiyetini değiştirmiştir.

Sonuç olarak; tek merkez fikrinin gerilemesi sadece belirli bir siyasi yapının zayıflaması değil, **İslam dünyasının bizzat biçimsel yapısında meydana gelen derin bir dönüşümdür.** Merkezi birlik modelinden **rekabetçi çokluk modeline** geçiş, bölgenin siyasi ve dini haritasını kökten ve kalıcı bir biçimde yeniden çizmiştir.

9. İran'ın Tâbiyetten Failiyete Geçişi: Sistem İçindeki Periferiden Denge Kurucu Güce

Safevi Devleti'nin yükselişini takip eden süreçte İran'ın İslam dünyasındaki konumu, artık geleneksel güç merkezlerine bağlı veya marjinal bir konum olarak değil; bölge dengelerini — özellikle Osmanlı ile süregelen rekabet bağlamında— yeniden şekillendiren bağımsız ve etkin bir **"fail"** (actor) olarak anlaşılmaya başlanmıştır.

Önceki dönemlerde İran, sınırları nispeten istikrarlı büyük merkezler tarafından belirlenen geniş bir siyasi havzanın parçasıydı. Ancak Safevi dönüşümüyle bu denklem

değişmiştir. İran artık sadece çevresindeki güçlerin etkisini kabul eden pasif bir alan değil, aksine karşı-etki üreten; bölgedeki siyasi ve mezhebi ilişkilerin yeniden kurgulanmasına doğrudan katılan bir taraf haline gelmiştir. Irak ve Doğu Anadolu'daki sınır çatışmaları artık tek taraflı bir genişleme değil, karşılıklı bir etkileşim halini almıştır. Safevi hamleleri, Osmanlıları doğu eyaletlerinde askeri ve idari politikalarını revize etmeye zorlamış; bu da İran'ın pasif bir unsur olmaktan çıkıp **aktif bir güç dengesi denklemine** girdiğini kanıtlamıştır. Safevi Devleti, egemenlik alanının ötesindeki toplulukları etkileyerek ve tartışmalı bölgelerdeki yerel sadakatleri kullanarak bölgesel gerçekliğin inşasında kurucu bir rol oynamaya başlamıştır.

10. Büyük Dönüşüm Anı: Sistem İçindeki Varlıktan Sistemi Yeniden Kurgulayan Güce

Safevi yükselişiyle birlikte yaşanan dönüşümlerin zirvesinde İran'ın rolü, artık sadece geniş bir siyasi sistemin parçası olmakla sınırlı kalmamış; rakip kutup olan Osmanlı Devleti ile girdiği daimi etkileşim içinde sistemi hem içeriden hem dışarıdan **yeniden şekillendirme** aşamasına geçmiştir.

Geçmişte bölgesel güçler, meşruiyetin üretildiği ve nüfuzun dağıtıldığı nispeten hiyerarşik bir merkez etrafında hareket ediyordu. Ancak Safevi-Osmanlı ikiliğinin (bi-polarity) oluşmasıyla bölgesel sistem, hiyerarşik yapısını kaybederek daha karmaşık ve ağsal (interconnected) bir yapıya bürünmüştür. Artık İslam havzasını tek başına tanımlayan bir

otorite yok; aksine onu sürekli olarak yeniden kurgulayan iki devasa güç merkezi vardır. Bu yeni konumlanışıyla Safevi İran'ı, sadece dışarıdan gelen etkileri karşılayan bir yapı değil; din-siyaset ilişkisini yeniden tanımlayarak, meşruiyet kavramını dönüştürerek ve **mezhebi kimliği güç dengesinin temel bir unsuru** haline getirerek çatışmanın bizzat yapısını etkileyen bir güç olmuştur.

Bu durum, tarafların sadece kendi konumlarını korumakla yetinmediği, aynı zamanda **"oyunun kurallarını"** yeniden tanımladığı dinamik bir tarihsel yapı ortaya çıkarmıştır. Daha derin bir ifadeyle; bu an, İran'ın "tarihin içindeki bir nesne" olmaktan çıkıp, "tarih yapan bir fail" haline geldiği andır. Safevi İran'ı artık mevcut bir sistemin içindeki sıradan bir varlık değil, İslam bölgesel sistemini bizzat inşa eden ana unsurlardan biri olmuş; etkisi coğrafi sınırlarını aşarak tüm bölgenin siyasi tarih yapısına sirayet etmiştir.

V. KISIM: Safevi-Osmanlı Çatışması ve Bölgesel Kırılma

Fasıl 27: Safevi-Osmanlı Çatışmasının Başlangıcı

Rekabetten İslam Havzasında Açık Karşılaşmaya

1. Temastan Patlamaya: Sürtünme Nasıl Açık Bir Çatışmaya Dönüştü?

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki ilişkinin başlangıcında çatışma, ilk andan itibaren doğrudan bir savaş olarak tezahür etmemiş; aksine, özellikle sıkı bir merkezi denetimin bulunmadığı sınır bölgelerinde kademeli bir **"nüfuz iç içe**

geçmesi" şeklinde başlamıştır. Bu durum, çıkarların çakıştığı ancak henüz infilak etmediği "istikrarsız bir temas" hali yaratmıştır.

Bu evrede Safevi Devleti henüz oluşum ve genişleme aşamasındayken, Osmanlı Devleti teşkilatlanma ve güç bakımından zirve noktasına ulaşmıştı. Zamanlamadaki bu göreceli dengesizlik, ilişkinin temkinli başlamasına neden olmuş; doğrudan çatışma ilk seçenek olarak görülmemiş, taraflar topyekûn bir savaşa girmeden nüfuzlarını dayatma arayışına girmişlerdir. Ancak her iki projenin de özünde barındırdığı zıt siyasi ve dini modeller, coğrafi yakınlaşmayı kaçınılmaz bir **stratejik tehdide** dönüştürmüştür.

Askeri karşılaşma öncesinde Doğu Anadolu'daki Safevi faaliyetleri bu sürtünmenin en erken örneklerindendir. Bazı aşiretlerin dini veya siyasi nedenlerle Safevi davetine (da'va) ilgi göstermesi, Osmanlı Devleti'ni kendi iç havzasında bir sızma girişimi olarak endişelendirmiştir. Bu faaliyetler sadece kendiliğinden gelişen bir fikirsel yayılma değil, resmi sınırları aşan sadakat ağları inşa etmeyi hedefleyen siyasi bir hareketti. Sonuç olarak çatışma ani bir kararla değil, siyasi ve mezhebi sürtünmelerin birikmesiyle başlamış; bu istikrarsız temas, bölge dengelerini kökten değiştiren açık bir patlamaya dönüşmüştür.

2. Gri Bölgelerde Rekabet: Çatışma Sahasına Dönüşen Boşluklar

Safevi ve Osmanlı arasındaki doğrudan çatışma öncesindeki evrede, **"Gri Bölgeler"** olarak adlandırabileceğimiz alanlar öne çıkmıştır. Bu bölgeler, her iki tarafın da üzerinde tam ve istikrarlı bir otorite kuramadığı, ancak güç dengesinin kalbinde yer alan topraklardır. Herhangi bir yükselen gücün başlangıçta doğrudan bir savaş riski almadan genişleyebileceği açık bir alan teşkil ediyorlardı.

Bu bölgelerin en önemlisi Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Kafkasya'nın bir kısmını kapsayan, aşiret, dini ve siyasi sadakatlerin iç içe geçtiği kuşaktı. Ne Osmanlı ne de Safevi merkezi otoritesi buralarda mutlak bir hakimiyet tesis edebilmişti; bu da bölgeyi dolaylı rekabet için uygun bir zemin haline getiriyordu. Safevi Devleti, bu alanlarda dini nüfuz ve bazı aşiretlerle kurulan sosyal bağlar üzerinden **kayıt dışı sadakat ağları** kurmaya başlamıştır. Bu yayılma her zaman askeri değil, toplumun içine sızma odaklıydı; bu da onu doğrudan bir savaştan daha tehlikeli kılıyordu.

Tarihsel bir örnek olarak, Doğu Anadolu'daki Türkmen aşiretleri arasındaki Safevi yanlısı faaliyetler, merkezden dışlanmış hisseden kitlelerde karşılık bulmuştur. Osmanlı Devleti buna karşılık bölgedeki idari ve askeri varlığını güçlendirerek bu sızmayı dizginlemeye çalışmıştır. Ancak bu "Gri Bölgeler" sadece siyasi değil, aynı zamanda stratejik ticaret ve askeri intikal yollarıydı; buralara hakim olmak,

bölgesel denge üzerinde söz sahibi olmak anlamına geliyordu. Zamanla bu açık alanlar, küçük bir kıvılcımın devasa bir savaşı tetikleyebileceği **"ateş hattına"** dönüşmüş ve büyük patlamanın zeminini hazırlamıştır.

3. Merkezi Bir Ateş Hattı Olarak Irak: İki Proje Arasındaki Çatışmanın Kalbi

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki çatışmanın başlangıcında Irak, sadece tartışmalı bir coğrafi bölge değil; kontrolü elinde tutmanın İslam dünyasındaki genel dengeleri etkilemek anlamına geldiği **siyasi, dini ve stratejik bir eksen** teşkil etmiştir.

Coğrafi açıdan Irak, Safevi ve Osmanlı havzaları arasındaki doğrudan temas hattında yer almaktadır. Bu bölgeye hakim olmak, Anadolu veya İran yönünde rakibin derinliklerine giden yolu açmak anlamına geldiği için yüksek bir askeri değere sahipti. Ancak Irak'ın önemi askeri boyutu aşan **sembolik bir mahiyete** sahipti. Bağdat gibi şehirler, tarihsel hilafet merkezi olma miraslarını taşıdıkları için, bu şehirlerin kontrolü coğrafi bir kazancın ötesinde **tarihsel meşruiyetin** temsil edilmesi anlamına geliyordu.

Tarihsel bir dönüm noktası olarak, 16. yüzyılın başında Şah İsmail liderliğindeki Safevilerin Bağdat'a girişi, projenin tarihsel ağırlık merkezlerine ulaşabildiğini gösteren sembolik bir hamleydi. Buna karşılık Osmanlı Devleti, Irak üzerindeki bu genişlemeyi kabul etmeyerek bir dizi askeri sefer düzenlemiş; özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'te

Bağdat'a girişi, bölgedeki güç dengesini uzun bir süre için yeniden kurgulamıştır. Irak'ın bu iki güç arasında sürekli el değiştirmesi, bölgeyi istikrarsız bir **"güç aktarım sahası"** haline getirmiş; yerel toplum, idari yapılar ve ticaret yolları her otorite değişiminden doğrudan etkilenmiştir. Sonuç olarak Irak, coğrafyanın tarihle, siyasetin ise sembolizmle iç içe geçtiği; Safevi-Ottoman ilişkilerinin seyrini yüzyıllar boyunca belirleyen **kalıcı bir çatışma kalbi** olmuştur.

4. Paralel Bir Çatışma Cephesi Olarak Kafkasya: Kuzeyin Alevli Kapısı

Irak cephesinin yanı sıra Kafkasya, Safevi-Osmanlı çatışmasında ikinci derecede önemli ama mahiyet olarak farklı bir cephe olarak öne çıkmıştır. Kafkasya, Irak gibi tarihsel-sembolik bir merkez olmaktan ziyade; genişleme ve iletişim hatlarını kontrol eden **kuzeyin stratejik kapısı** işlevini görüyordu.

Kafkasya; dağlık yapısı, vadileri ve barındırdığı çok etnikli/çok dinli toplumlarla karmaşık bir coğrafyaydı. Bu çeşitlilik, bölgenin merkezi bir otoriteye boyun eğmesini zorlaştırıyor ve büyük güçlerin yerel bölünmeleri kullanarak dolaylı nüfuz kurmasına imkan tanıyordu. Safevi Devleti, batıdan gelen Osmanlı baskısına karşı stratejik bir derinlik oluşturmak amacıyla Kafkasya üzerinden kuzeye yayılmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti ise Kafkasya'yı doğu sınırlarının güvenliği ve Anadolu'ya yönelik bir Safevi sızmasını önlemek için hayati bir tampon bölge olarak görmüştür.

Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'ın bazı bölgelerinde kontrolün sürekli el değiştirmesi veya yerel müttefikler üzerinden yürütülen dolaylı nüfuz mücadeleleri, bölgeyi **"kırılgan bir denge sahası"** haline getirmiştir. Kafkasya sadece askeri bir saha değil, aynı zamanda kuzey-güney ve iç Asya-Anadolu ticaret hatlarının kesişim noktasıydı. Dolayısıyla bu bölge üzerindeki hakimiyet mücadelesi önemli ekonomik boyutlar da taşıyordu. Zamanla Kafkasya, Safevi-Osmanlı uzun süreli savaş stratejisinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş; çatışmanın tek bir bölgeye hapsolmadığını, aksine her yöne yayılan **çok cepheli bir nüfuz ağı** olduğunu kanıtlamıştır.

5. Mezhebi Boyutun Çatışmanın Merkezine Girişi: Siyasetten Çatışmacı Kimliğe

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki rekabet tırmandıkça, çatışma artık sadece coğrafi nüfuz veya askeri çıkarlar mantığıyla yönetilmekten çıkmış; kademeli olarak daha derin ve tehlikeli bir boyut kazanmıştır: **Mezhebi farklılığın bir siyasi mobilizasyon unsuru ve varoluşsal bir çatışma aracına dönüştürülmesi.**

Başlangıçta iki taraf arasındaki ayrım geleneksel siyasi bağlamlarda okunurken, Safevilerin Şiiliği resmi bir devlet kimliği olarak sabitlemesiyle bu fark, dini ve siyasi meşruiyet tanımları arasında net bir fay hattına dönüşmüştür. Bu durum, her türlü sınır sürtünmesinin otomatik olarak mezhebi bir anlam yüklenmesine yol açmıştır.

Tarihsel açıdan Safevi Devleti, sadece mezhebi kimliğini ilan etmekle kalmamış; dışarıdan Şii alimler getirerek ve dini eğitimi yeniden organize ederek İran'daki dini alanı kökten dönüştürmüştür. Bu durum, başta Osmanlılar olmak üzere çevredeki Sünni havza ile derin bir uçurum yaratmıştır. Osmanlı Devleti bu dönüşümü çift taraflı bir tehdit olarak algılamıştır: Siyasi bir rakibin doğuşu ve İslam dünyası içinde alternatif bir dini modelin sunulması. Zamanla mezhebi aidiyet, sınır bölgelerinde sadakatleri pekiştirmek veya sarsmak için bir propaganda aracına dönüşmüş; çatışma artık sadece iktidar mücadelesi değil, **"İslam'ın temsili"** üzerine bir kimlik savaşı halini almıştır. Bazı askeri seferlerin "doğru mezhebi savunma" veya "sapkınlıkla mücadele" söylemleriyle sunulması, çatışmanın sembolik yükünü artırmış ve onu teolojik bir hesaplaşmaya dönüştürmüştür.

6. Bir Dönüm Noktası Olarak Çaldıran Savaşı: Doğrudan Askeri Çatışmanın Kemikleşmesi

1514 Çaldıran Savaşı, Safevi-Osmanlı çatışma tarihinde kırılma noktasını teşkil eder. Bu savaşla birlikte gerilim, dolaylı sürtünme aşamasından, güç dengesini ilk kez net bir şekilde belirleyen **açık bir askeri hesaplaşmaya** evrilmiştir.

Savaş; Anadolu ve Doğu Irak üzerindeki rekabetin zirveye çıktığı, her iki tarafın da birbirini siyasi ve mezhebi varlığına doğrudan tehdit gördüğü bir ortamda gerçekleşmiştir. Osmanlılar, merkeziyetçi ve imparatorluk vizyonuna sahip Sünni bir güç olarak; Safeviler ise otoritelerini yeni bir

mezhebi kimliğe bağlayan yükselen bir devlet olarak karşı karşıya gelmiştir.

Askeri açıdan bu savaş, ateşli silahlar ve topçulukta ileri bir organizasyona sahip olan Osmanlı ordusu ile büyük ölçüde geleneksel süvari gücüne (Kızılbaşlar) ve savaşçı coşkuna dayanan Safevi ordusunun çarpışmasıydı. Askeri teknolojideki bu yapısal fark, meydandaki sonucun belirlenmesinde hayati rol oynamıştır. Osmanlıların mutlak zaferiyle sonuçlanan savaş, Tebriz'e kadar ilerlemelerine ve Safevi topraklarının derinliklerine nüfuz etmelerine imkan tanımıştır. Ancak bu üstünlüğe rağmen savaş, Safevi Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmamış; aksine onu bölgesel denklemde **kalıcı ve zorlu bir taraf** olarak sabitlemiştir. Çaldıran'ın en önemli sonuçlarından biri, taraflar arasındaki sınırların zihinsel ve fiziksel olarak daha netleşmesi ve çatışmanın "nihai bir sonuç" yerine **"istikrarsız bir denge"** içinde uzun yıllar süreceğinin kanıtlanması olmuştur.

7. Çatışmanın Kalıcı Bir Desene Dönüşümü: Tek bir Savaştan Süreğen Bir Tarihsel Duruma

Çaldıran Savaşı'ndan sonra Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki sürtünme, anlaşmazlığı sona erdiren münferit bir askeri olay olmaktan çıkmış; kademeli olarak her aşamada güç dengesine göre yenilenen **kalıcı bir gerilim ve tekrarlanan çatışma desenine** dönüşmüştür.

Bu dönüşüm, iki taraf arasındaki ilişkinin artık başı ve sonu olan bir savaş olarak değil, nihai bir çözüme ulaşmaksızın

geçici sükunet ve tırmanma döngülerini içeren **"sürekli bir stratejik durum"** olarak anlaşılması gerektiği anlamına geliyordu. Her iki taraf da diğerini yok edilmesi gereken bir düşmandan ziyade, kontrol altında tutulması ve yönetilmesi gereken daimi bir tehdit olarak görmeye başlamıştır. Çaldıran'ı takip eden on yıllardaki karşılıklı seferler silsilesi, çatışmanın sınır baskınları ve istikrarsız nüfuz değişimleri şeklinde devam ettiğini kanıtlamıştır. Bu süreçte taraflar, birbirlerinin stratejik üstünlük kurmasını engellemeyi hedefleyen bir **"karşılıklı yıpratma siyaseti"** (politics of mutual attrition) izlemiş, bu da askeri ve ekonomik kaynakların sürekli tüketildiği uzun vadeli bir mücadele doğurmuştur. Sonuç olarak, "daimi düşman" fikri iç ve dış politikaların merkezine yerleşmiş, bu durum İslam dünyasının iki büyük havzası arasındaki her türlü uzun vadeli entegrasyon imkanını ortadan kaldırmıştır.

8. Siyasi Haritanın Yeniden Şekillenmesi: Coğrafyadan Değişken Güç Dengelerine

Çaldıran sonrası Safevi-Osmanlı çatışmasının süreklilik kazanmasıyla, bölgedeki siyasi harita sabit sınırlara dayalı geleneksel karakterini kaybetmiş; yerini her aşamada askeri ve siyasi güç dengesine göre çizilen **esnek ve akışkan bir haritaya** bırakmıştır.

Artık sınırlar iki devleti kesin olarak ayıran sabit hatlar değil; askeri seferlerin sonuçlarına ve tarafların iç dinamiklerine göre genişleyen veya daralan nüfuz alanları olarak kavranmaya başlanmıştır. Bu durum, coğrafyayı siyasetin sabit bir çerçevesi

olmaktan çıkarıp, siyasetin değişken bir unsuru haline getirmiştir. Irak ve Doğu Anadolu gibi bölgelerin yüzyıllar boyunca el değiştirmesi, bu **"hareketli harita"** (dynamic map) olgusunun en somut örneğidir. Şehirler ve bölgeler artık sadece nüfus veya ekonomi merkezleri olarak değil, çatışma dengesindeki konumlarına göre (nüfuz alanı, temas noktası veya potansiyel tehdit bölgesi) sınıflandırılmaya başlanmıştır. Sonuç olarak, Safevi-Osmanlı çatışması sadece iki devlet arasındaki ilişkileri değiştirmemiş, **siyasi harita kavramını** da yeniden şekillendirmiştir; coğrafya artık sabit bir gerçeklik değil, güç dengesinin doğrudan bir yansımasıdır.

9. Toplumun Çatışma Döngüsüne Girişi: Devletler Arası Savaştan Günlük Hayatın Dönüşümüne

Safevi-Osmanlı çatışmasının genişlemesiyle birlikte, süreç artık orduların askeri karşılaşmaları veya başkentlerin nüfuz mücadelesiyle sınırlı kalmamış; Irak, Doğu Anadolu ve Kafkasya gibi **temas bölgelerindeki** toplumsal dokuya sirayet etmiştir.

Bu bölgelerde günlük hayat, doğrudan çatışmanın dalgalanmalarına endeksli hale gelmiştir. Hakimiyetin bir taraftan diğerine geçmesi sadece idari bir değişim değil; hukuk sisteminin, vergilerin ve bazen de resmi dini yapının değişmesi anlamına geliyordu. Bu durum, halkı sürekli bir **zorunlu adaptasyon** (forced adaptation) hali içinde yaşamaya mahkum etmiştir. Bağdat gibi şehirlerin defalarca el değiştirmesi, yerel kurumların her seferinde yeniden yapılandırılmasına ve siyasi istikrarın imkansız bir beklentiye dönüşmesine yol açmıştır.

Sınır boylarındaki aşiretler ise bir yandan orduların geçiş güzergahında olmanın baskısını hissederken, diğer yandan imtiyazlar veya siyasi zorlamalarla sadakat devşirme çabalarının öznesi olmuşlardır. Toplumlar, kalıcı bir aidiyet yerine, gücün o anki dengesine göre şekillenen birer **"beşeri tampon bölgeye"** (human buffer zone) dönüşmüştür. Ekonomik olarak ise ticaret yollarının güvensizleşmesi ve vergilendirme sistemindeki belirsizlik, toplumsal yaşamı derin bir istikrarsızlığa sürüklemiştir.

10. Yeni Bir Tarihsel Evrenin Başlangıcı: Uzun Vadeli Bir Bölgesel Sistemi Kuran Çatışma

Bu dönüşümün sonunda Safevi-Osmanlı çatışması, artık sınır gerginliklerinin ötesine geçerek; tüm İslam coğrafyasını yeniden yapılandıran, devlet, kimlik ve uluslararası ilişkiler anlayışını kökten değiştiren **yeni bir tarihsel yapı** (historical structure) haline gelmiştir.

Bu uzun soluklu mücadele, taraflardan birinin mutlak hakimiyet kurabildiği nihai bir galip doğurmamış; aksine, tarafların birbirini yok edemeyecek kadar güçlü ama tam hakimiyet kuramayacak kadar sınırlı olduğu bir **"gerilimli denge"** (tense equilibrium) üretmiştir. Bu denge, çatışmanın sonlanmasını değil, sürekliliğini sağlamıştır. Irak ve Kafkasya gibi bölgelerin daimi bir nüfuz dalgalanması içinde kalması bu durumun en net kanıtıdır. Bu evre, bölgedeki büyük güçler arasında "rekabeti bitirmek" yerine "rekabeti yönetmek" üzerine kurulu yeni bir ilişki biçimi tanımlamıştır. Bölgesel güç

kavramı, artık tek bir alanı tamamen kontrol etmek değil, iç içe geçmiş çok sayıda cephede eşzamanlı olarak nüfuz sahibi olabilme yeteneği olarak yeniden tanımlanmıştır. Sonuç olarak bu süreç, İslam dünyasında çok merkezliliğin, cephelerin iç içe geçişinin ve çatışmanın istisna değil "sistemin bir parçası" olduğu **yeni bir bölgesel düzenin** (new regional order) kurucu anını temsil etmektedir.

Fasıl 28: Siyasi Bir Sınır Çizme Aracı Olarak Mezhep

Şiilik ve Sünniliğin İki Merkezi Devlet Arasında Jeopolitik Fay Hattına Dönüşümü

1. Fıkhi İhtilaftan Siyasi Fonksiyona

İslam dünyası bağlamında Şiilik ve Sünnilik arasındaki fark, başlangıçta keskin bir siyasi karakter taşımıyor; aksine ortak bir medeniyet havzası içindeki fıkhi ve kelami bir çeşitlilik olarak kabul ediliyordu. Ancak Safevi ve Osmanlı rekabetinin tırmanmasıyla bu ihtilaf, "bilimsel bir mesele" olmaktan çıkarak kademeli olarak **iktidar ve nüfuz mücadelesinde siyasi bir fonksiyona** sahip bir araca dönüşmüştür.

Bu dönüşüm, devletin doğasındaki değişimle doğrudan ilişkilidir. Safevi Devleti'nin yükselişi ve Şiiliği resmi kimlik olarak benimsemesiyle mezhep, bireysel bir tercih veya fıkhi bir okul olmaktan çıkıp devletin kurucu unsuru haline gelmiştir. Artık mezhep, siyaseti sadece tefsir eden değil,

bizzat inşa eden bir rol üstlenmiştir. Cebel-i Amil ve Irak gibi bölgelerden Şii alimlerin getirilerek devletin siyasi projesini destekleyecek yeni bir dini sınıfın (ulema) inşa edilmesi, bu **toplumsal-dini mühendisliğin** en somut örneğidir.

Osmanlı Devleti ise bu durumu sadece bir inanç farkı olarak değil, rakip bir siyasi projenin uzantısı olarak okumuştur. Bu algı, özellikle Anadolu'daki Türkmen aşiretleri üzerinde Safevi etkisini kırmak amacıyla uygulanan idari ve güvenlik önlemlerine yansımıştır. Sonuç olarak mezhep, sınır bölgelerinde "kimin içeride" ve "kimin dışarıda" olduğunu belirleyen, siyasi meşruiyeti tanımlayan bir **ayrıştırma aracına** evrilmiştir.

2. Bir Sadakat İşareti Olarak Mezhep: Aidiyet Siyasi Bir Kriter Haline Gelince

Safevi-Osmanlı çatışması derinleştikçe mezhep, dini bir çerçeve olmanın ötesine geçerek belirli bir nüfuz alanına olan **siyasi sadakatin dolaylı bir göstergesi** haline gelmiştir. Bu değişim, ihtilafın fikir düzeyinden siyasi kimlik düzeyine taşınması bakımından kritik bir kırılmadır.

Safevi tecrübesinde Şiilik resmi kimlik olduğunda, artık "Hangi devlete aitsin?" sorusunun yanına "Hangi mezhebi sisteme aitsin?" sorusu eklenmiştir. Bu durum mezhebi, toplumsal ve siyasi bir sınıflandırma aracı haline getirmiştir. Safevi Devleti'nin büyük şehirlerdeki dini kurumları doğrudan merkezi otoriteye bağlamasıyla ulema, devlet yapısının organik

bir parçası olmuş; mezhebi aidiyet devlet içindeki pozisyonun bir yansıması haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti bu dönüşümü çift taraflı bir tehdit olarak görmüştür. Mezhebi aidiyetin rakip bir merkeze (İran'a) yönelebilecek alternatif bir sadakat üretme potansiyeli, Osmanlı'yı belirli mezhebi ifadeleri "siyasi istikrarsızlık belirtisi" olarak okumaya itmiştir. Özellikle Doğu Anadolu sınır hattında mezhebi kimlik, bir kişinin ilan edilmemiş siyasi eğilimini ölçen bir **güvenlik ve idari parametreye** dönüşmüştür. Bu durum, bireylerin kendi inançlarından ziyade, iktidarın bu inancı nasıl algıladığına odaklandığı bir toplumsal hassasiyet alanı yaratmıştır.

3. Mezhebi Aidiyetten Siyasi Tasnife Geçişin Derinleşmesi

Safevi-Osmanlı çatışmasının kurumsallaştığı evrede mezhep, imparatorluk coğrafyası içindeki insanları anlama ve kategorize etme yöntemi olan bir **sosyo-politik okuma sistemine** dönüşmüştür. Bu dönüşüm, devletin toplumu yönetme biçimini kökten etkilemiştir.

Safevi İran'ında aidiyet, artık sadece siyasi tâbiyetle değil, devletin yeni mezhebi inşasına katılım üzerinden tanımlanmaya başlanmıştır. Dışarıdan getirilen alimler eliyle oluşturulan ve doğrudan devlete bağlı olan dini sınıf, mezhebi aidiyetin kişisel bir mesele değil, devlete sadakatin kamusal bir parçası olduğu fikrini pekiştirmiştir.

Buna karşılık Osmanlı Devleti, Safevi nüfuzuna komşu bölgelerde her türlü dini veya toplumsal hareketi "rakip merkezden etkilenme potansiyeli" üzerinden okumaya başlamıştır. Bu durum, dini eylemin kendisinden ziyade siyasi ihtimalleri üzerinden değerlendirildiği bir **"kimliğin siyasi tevili"** (political interpretation of identity) dönemini başlatmıştır. Mezhep artık devletin toplumu anlama ve yönetme dilinin (State Language) bir parçası olmuş, büyük güçler arasındaki **"görünmez siyasi sınırların"** yapısal bir unsuru haline gelmiştir.

3. Safevilerin Şiiliği Bir Devlet Kimliği Olarak Araçsallaştırması: Akideden Siyasi Meşruiyet İnşasına

Safevi Devleti'nin otoritesini konsolide etmesiyle birlikte Şiilik, İslam toplumu içindeki bir mezhep olmanın ötesine geçerek; devletin meşruiyetini inşa eden ve onu siyasi olarak yeniden tanımlayan **merkezi bir aygıta** dönüşmüştür. Bu dönüşüm, din ve iktidar arasındaki ilişkiyi kökten değiştirmiştir.

Safevi modelinde Şiilik ilanı, sadece dini bir tercih değil, devletin **kurucu projesinin** asli bir parçasıydı. Hükümdar kendisini yalnızca siyasi bir otorite olarak değil, devlet ve toplumun genel çerçevesini belirleyen mezhebi bir kimliğin uzantısı olarak takdim etmiştir. Cebel-i Amil ve Irak gibi bölgelerden Şii alimlerin getirilmesiyle kurulan dini bürokrasi, iktidarın paralelinde bir otorite değil, devlet projesinin organik bir parçası olarak yapılandırılmıştır. Dini eğitim ve bilim

merkezlerinin devletin yeni vizyonuyla uyumlu hale getirilmesi, toplumsal kimliğin resmi bir söylem çerçevesinde birleşmesini (homojenleşmesini) sağlamıştır. Bu kurumsal yapı, Safevi Devleti'nin kendisini Osmanlı Sünni modelinden sadece fıkhi değil, **iktidarın yapısı** bakımından da tamamen farklı bir kutup olarak sunmasına imkan tanımıştır. Sonuç olarak mezhep ve devlet arasındaki bu kopmaz bağ, dini aidiyeti siyasi aidiyetin bir parçası haline getirmiş ve Safevi İran'ını İslam dünyası içinde alternatif bir siyasi-dini merkez olarak konumlandırmıştır.

4. Osmanlı Cevabı ve Siyasi Sünni Kimliğin Sabitlenmesi: İmparatorluk Yönetiminden "Karşı-Kimlik" İnşasına

Safevilerin Şiiliği bir devlet kimliği olarak kullanmasına karşılık Osmanlı Devleti, pasif veya geleneksel bir tutum sergilemek yerine; kendisini İslam dünyasında yalnızca askeri bir güç olarak değil, **merkezi Sünni referans noktası** olarak yeniden konumlandıran siyasi-dini bir **"karşı-kimlik"** (counter-identity) geliştirmiştir.

Bu dönüşüm, Safevi projesinin sadece içsel bir mezhebi ihtilaf değil, Osmanlı havzasındaki toplumlara nüfuz edebilecek rakip bir devlet modeli olduğunun kavranmasıyla tetiklenmiştir. Osmanlılar, ulema ve kadıların devlet yapısı içindeki rolünü pekiştirerek, dini alanı denetleyen ve Sünni referans sistemini imparatorluk genelinde sabitleyen bir idari mekanizma oluşturmuşlardır. Safevilerle girilen çatışma, artık sadece sınır mücadelesi değil; "dini istikamet" ve "ümmetin muhafazası"

üzerine kurulu bir **meşruiyet savaşı** olarak takdim edilmiştir. Özellikle Anadolu'da, Safevi söylemine açık olabilecek gruplar üzerinde sıkı bir denetim kurulmuş; bu durum dini hareketlerin "dış nüfuz kanalı" haline gelmesini önleme amacını taşımıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti, çok etnikli bir imparatorluk olmanın ötesinde, kapsayıcı bir dini kimliğin taşıyıcısı haline gelmiştir. Sonuç olarak her iki taraf da kendisini tanımlarken ötekini de tanımlamış; Safeviler "Siyasi Şii Modelini", Osmanlılar ise "Sünni Dünyanın Hamiliğini" üstlenerek İslam coğrafyasındaki **sembolik bölünmeyi** kalıcı hale getirmişlerdir.

5. Sınırların Mezhepsel Gerilim Alanlarına Dönüşümü: Kimlik Mekânı Olarak Coğrafya

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki stratejik rekabet tırmandıkça, sınırlar yalnızca iki siyasi otoriteyi ayıran statik çizgiler olmaktan çıkmış; siyasetin dini kimlikle doğrudan harmanlandığı, yüksek hassasiyetli **"Mezhepsel Temas Alanlarına"** (Mezhepsel Temas Bölgeleri) dönüşmüştür.

- **Geçirgenlik ve Dinamik İstikrarsızlık:** Doğu Anadolu, Irak ve Kafkasya hattında sınırlar, askeri seferler ve yerel ittifaklara bağlı olarak sürekli bir devinim halindeydi. Bu süreğen değişim, söz konusu coğrafyaları istikrarsız birer "gri alan" haline getirmiş; otorite el değiştirdikçe bölgenin dini ve siyasi sembolizmi de kökten dönüşmüştür.
- **İdari ve Dini Referansın Dönüşümü:** Özellikle sınır hattındaki uç yerleşimlerde, idari merci değiştiğinde yargı sistemi (Kaza), dini hitabet ve devletin resmi temsili de anında

başkalaşmaktaydı. Bu durum, toplumsal aidiyet yapısı üzerinde sarsıcı bir etki yaratarak, sakinlerin siyasi otorite değişimlerine karşı aşırı duyarlı hale gelmesine yol açmıştır.

- **Bir Geçiş Alanı Olarak Mezhep:** Sınır, klasik anlamdaki "keskin ayırıcı hat" vasfını yitirerek bir **"Geçiş Bölgesi"** (Geçiş Alanı) niteliği kazanmıştır. Bu bağlamda mezhep, bireysel bir inanç meselesinden ziyade, toprağın kontrolünü ve egemenliğin (Egemenlik) doğasını tanımlayan bir "Meşruiyet" (Meşruiyet) aracına dönüşmüştür.
- **Düşük Yoğunluklu Gerilim ve Aidiyetin Akışkanlığı:** Bu bölgeler her zaman sıcak savaş alanı olmasa da, kalıcı bir gerilim sahası karakteri taşımaktaydı. Zamanla yerel halk, otoriteyi sabit bir olgu değil, değişken bir unsur olarak algılamaya başlamış; bu da yerel kimliği daha esnek ama daha az istikrarlı bir yapıya büründürmüştür.

6. "İç" ve "Dış" Kavramlarının Yeniden Tanımlanması: Siyasi Sınırların Çözülüşü

Çatışma derinleştikçe, "İç" (Dahili) ve "Dış" (Harici) kavramları basit coğrafi kategoriler olmaktan çıkmış; aidiyet ve kimlik eksenli yeni bir siyasi tasavvur inşa edilmiştir.

- **Sembolik Dış Mekânlar:** Geleneksel devlet modelinde iç ve dış toprakla sınırlıyken, bu dönemde devletin fiziksel sınırları içerisinde **"Sembolik Dış Alanlar"** oluşmaya başlamıştır. Bir bölge rakip güce yönelik bir sadakat veya ideolojik eğilim besliyorsa, orası coğrafi olarak içeride olsa bile siyasi ve güvenlik açısından "dışarıda" kabul edilmiştir.

- **Stratejik Gözetim ve Siyasi Hassasiyet:** Doğu Anadolu ve Irak'ın bazı bölgeleri, Safevi nüfuzuna açıklıkları nedeniyle özel bir stratejik gözetim altında tutulmuştur. Bu durum, "İç" kavramını toprak bütünlüğünden ziyade **"Siyasi ve Mezhepsel Sadakat"** şartına bağlamıştır.
- **Nüfuz Alanlarının Esnekliği:** Safevi Devleti de benzer şekilde, sınırlarının ötesindeki bazı bölgeleri sadece "dışarısı" olarak görmemiş; buraları potansiyel kültürel ve mezhepsel uzantıları (Kültürel Uzantı) olarak telakki etmiştir. Bu durum, "Dış" kavramının katılığına zarar vererek siyasi bir muğlaklık yaratmıştır.
- **Devlet Tasavvurunun Yeniden Formülasyonu:** Bu dönüşüm, aidiyetin sadece sınırla değil, kimlik ve sadakatle belirlendiği karmaşık bir uzamı (Karmaşık Mekân) doğurmuştur. Devlet, artık sadece toprağı değil, tebaanın zihinsel ve mezhepsel yönelimini de "Sınır Güvenliği"nin asli bir parçası olarak kodlamıştır.

7. Seferberlik ve Çatışma Aracı Olarak Mezhep: Kimlikten Kitlesel Hareketliliğe

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki rekabet kronikleştikçe, mezhep olgusu salt bir tanımlama veya tasnif çerçevesi olmaktan çıkmış; çatışma anlarında kitleleri harekete geçiren ve sadakatleri yönlendiren bir **"Siyasi Seferberlik Enstrümanı"** (Siyasi Seferberlik Aracı) haline gelmiştir.

- **Dini Hitabetin Araçsallaştırılması:** Bu süreçte dini söylem, yalnızca akideleri açıklamak veya fıkhi hayatı düzenlemek için değil; siyasi gerilim anlarında **"Meşruiyetin Tahkimi"**

(Meşruiyetin Güçlendirilmesi) ve askeri katılımın teşviki için bir kaldıraç olarak kullanılmıştır. Böylece mezhep, savaş ve siyaset dinamiklerinin tam merkezine yerleşmiştir.

- **İdeolojik Bir Kalkan Olarak Din:** Her iki aktör de kendi siyasi varlığını gerekçelendiren ve askeri hamlelerine meşru bir kılıf sunan dini bir diskur geliştirmiştir. Safevi Devleti projesini keskin bir mezhepsel kimliğe eklemlerken, Osmanlı Devleti ise kendisini "Sünni Dünyanın Hamisi" olarak konumlandırmış; bu da dini söylemi bir **"Genel Seferberlik"** (Genel Seferberlik) unsuruna dönüştürmüştür.
- **Sınır Hattında Yerel Nüfuz Ağları:** Sınır bölgelerinde bu etki daha somut bir hal almıştır. Devletler, ulema, yerel kurumlar ve nüfuz ağları aracılığıyla sadakati pekiştirmek için dini araçları kullanmış; bu durum mezhebin günlük siyasi yaşamın kılcal damarlarına kadar sızmasına yol açmıştır.
- **İsyanlar ve Kimliksel Kırılmalar:** Dönemin toplumsal hareketleri ve ayaklanmaları, din ile siyaset arasındaki bu iç içe geçmişlikten beslenmiştir. Mezhepsel farklılıklar, özellikle yerel çıkarlar veya nüfuz mücadeleleriyle birleştiğinde, kitleleri mobilize eden birincil motivasyon kaynağına dönüşmüştür.
- **Çatışmanın Toplumsallaşması:** Mezhebin bir seferberlik dili olarak kullanılması, çatışmanın mahiyetini de değiştirmiştir. Rekabet artık sadece ordular veya siyasi elitler arasında sınırlı kalmamış; söylem, semboller ve aidiyetler üzerinden toplumun daha geniş katmanlarına sirayet ederek **"Total bir Çatışma"** (Topyekûn Çatışma) karakteri kazanmıştır.

Sonuç olarak; bu evrede mezhep, basit bir aidiyet göstergesi olmanın ötesine geçerek, Safevi ve Osmanlı sahalarında

grupları yöneten ve çatışmayı yönlendiren aktif bir fail (Fail) haline gelmiştir. Bu durum, rekabeti askeri bir düzlemden çıkarıp derin bir toplumsal ve ideolojik boyuta taşımıştır.

Fasıl 29: Stratejik Bir Çatışma Alanı Olarak Irak

Bağdat, Necef ve Kerbela gibi dini ve siyasi merkezler üzerinden şekillenen köklü rekabet tarihi ‹Irak'ı Safevi-Osmanlı mücadelesinin en kritik cephesi haline getirmiştir.

1. Bir Köprü Olarak Irak: Çevresel Bir Bölge Değil, Stratejik Bir Merkez

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki uzun soluklu çatışmada Irak, iki güç arasında kalan sıradan bir coğrafya değil; İran, Anadolu ve Bilad-ı Şam (Suriye-Lübnan bölgesi) dünyalarını birbirine bağlayan stratejik bir **"Kilit Noktası"** (Halka) teşkil etmiştir. Bu aracı tabiatı, Irak'ı bir sınır bölgesinden ziyade **"Hareket Merkezinin Derinliği"** (Hareket Derinliğinin Parçası) haline getirmiştir.

- **Askeri Geçiş Güzergâhı:** Askeri açıdan Irak, her iki gücün karşılıklı yayılmacı hamleleri için doğal bir koridor işlevi görmüştür. İran'dan batıya, Anadolu'dan ise İran içlerine yönelen ordular bu coğrafyayı kullanmak zorundaydı. Dolayısıyla Irak'ın kontrolü, bir tarafın tüm bölgedeki hareket kabiliyetini doğrudan etkilemekteydi.
- **Safevi İlerleyişi ve Aksiyom (16. Yüzyıl başı):** Safevilerin 16. yüzyılın başında Bağdat'a girmesi, sadece bir şehri işgal etmek değil ‹stratejik bir güzergâhı güvence altına almak ve Safevi

nüfuzunu Irak'ın kalbindeki dini-siyasi merkezlerle eklemlemek amacını taşıyordu.

- **Osmanlı Reaksiyonu ve Stratejik Tehdit:** Osmanlı Devleti, Irak'ın kontrolünü kaybetmeyi Doğu Anadolu'ya açılan doğrudan bir tehdit olarak görmüş ve hızlı askeri harekatlarla karşılık vermiştir. Irak'ın Osmanlı nüfuzu dışında kalması, devletin jeopolitik yapısına yönelik doğrudan bir beka meselesi olarak telakki edilmiştir.
- **Ekonomik ve Ticari Eksen:** Irak'ın önemi sadece askeri değil, aynı zamanda iktisadiydi. Basra Körfezi'ni Şam ve Anadolu'ya bağlayan kadim ticaret yollarının üzerinde bulunması, burayı vergi gelirleri ve mal akışının kontrol edildiği hayati bir düğüm noktası (Düğüm Noktası) yapmıştır.

2. Bağdat: Tarihsel Otoritenin Sembolü ve Siyasi Meşruiyet Merkezi

Safevi-Osmanlı rekabetinde Bağdat, yalnızca büyük bir şehir değil; İslam hilafeti tarihi ve merkezi yönetim hafızasıyla örülü derin bir siyasi semboldür. Bu sembolik değer, şehri coğrafi sınırlarının ötesine taşıyarak bir **"Meşruiyet ve Prestij"** (Meşruiyet ve İtibar) meselesine dönüştürmüştür.

- **İslam Dünyasının Merkezi Tasavvuru:** Abbasiler döneminden itibaren Bağdat, yüzyıllar boyunca siyasi ve ilmi kararların merkezi olan "İslam Dünyasının Kalbi" sıfatıyla anılmıştır. Bu miras, siyasi gücü azalsa bile Bağdat'ın Müslüman bilincindeki devasa ağırlığını korumasını sağlamıştır.

- **Sembolik Üstünlük Mücadelesi:** Bağdat'ın kontrolü, tarihsel hilafet mirasına eklemlenmek ve bu mirası siyasi olarak yeniden üretmek anlamına geliyordu. Bu nedenle şehrin fethi veya kaybı, sınırların ötesinde yankı bulan küresel bir olay olarak okunmuştur.
- **Kanuni Sultan Süleyman ve 1534 Dönümü:** Safevilerin ilk genişleme evresinde Bağdat'a yerleşme çabalarına karşın, 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın şehri geri alması, Osmanlı'nın bölgedeki hem sembolik hem de stratejik üstünlüğünü tescil etmiştir.
- **İdari Düğüm Noktası:** Bağdat aynı zamanda bir idari merkez olarak, Irak içerisindeki geniş bir şehirler, yollar ve vergi ağının yönetildiği bir merkezdi. Dolayısıyla Bağdat'ı elinde tutan güç, tüm bölgenin idari mekanizmasına hükmetme avantajını elde ediyordu.

3. Necef ve Kerbela: Mezhepsel Rekabetin Sembolik Ağırlık Merkezleri

Safevi-Osmanlı rekabeti bağlamında Necef ve Kerbela, coğrafi sınırları aşan bir öneme sahip olmuş; bölgenin dini ve siyasi bilincinde yüksek hassasiyetli sembolik merkezler haline gelmiştir.

- **Dini Hafıza ve Kutsiyet:** Bu iki şehir, Şii İslam dünyasının kolektif bilincinde derin bir yere sahiptir. Necef'in İmam Ali'nin türbesine ev sahipliği yapması, Kerbela'nın ise İmam Hüseyin'in şehadetiyle özdeşleşmesi, Irak'ı siyasi bir çatışma

alanından öteye taşıyarak merkezi bir dini hafıza mekânı kılmıştır.

- **Mezhepsel Nüfuzun Kurumsallaşması:** Safevi projesinin genişlemesiyle birlikte, bu şehirlere olan ilgi sadece idari veya iktisadi bir mesele olmaktan çıkmıştır. Safevi Devleti, ulema ağlarını, vakıfları ve ziyaretçileri destekleyerek bu mekanları kendi "Sembolik Nüfuz Alanı"na (Sembolik Etki Alanı) dahil etmeye çalışmıştır.
- **Osmanlı'nın Denge Siyaseti:** Osmanlı Devleti, bu merkezlerin hassasiyetinin bilincindeydi. Ancak şehirlerin derin dini ağırlığı nedeniyle, buraları doğrudan bir siyasi nüfuz aracına dönüştürmekten ziyade, Irak'taki genel dengeyi koruma çerçevesinde ihtiyatlı bir yönetim tarzı benimsemiştir.
- **İlmi ve Toplumsal Çekim Merkezi:** Safevi nüfuzu dönemlerinde Necef ve Kerbela'ya yönelik ulema ve talebe hareketliliği artmış, bu şehirler mezhepsel dokunun yeniden inşasında birer **"Cazibe Merkezi"** (Cazibe Merkezi) işlevi görmüştür. Bu durum, buraları çatışmanın dolaylı ama belirleyici birer dini aktörü haline getirmiştir.
- **Görünmez Haritalar:** Zamanla Necef ve Kerbela, çatışmanın "Görünmez Haritaları"nın bir parçası olmuştur. Önemleri askeri güçle değil, dini ve toplumsal alandaki dönüştürücü etkileriyle ölçülür hale gelmiştir.

4. Tekerrür Eden Bir Cephe: Kesin Sonuçtan Uzun Süreli Yıpratma Savaşına

Irak, Safevi-Osmanlı mücadelesinin seyrinde geçici bir askeri saha olmaktan çıkarak, savaşın periyodik olarak yenilendiği

ama kesin bir sonuca bağlanamadığı bir "Kronik Çatışma Sahnesi"ne dönüşmüştür.

- **Güç Dengesi ve Statüko:** Her iki gücün bölgesel varlığı konsolide olduktan sonra, çatışmayı ilk aşamalardaki gibi tek bir darbeyle sonuçlandırmak imkansız hale gelmiştir. Irak'ın kontrolü, devletlerin iç dinamiklerine ve askeri konjonktüre göre sürekli el değiştirmiştir.
- **Stratejik Yıpratma (Yıpratma Savaşı):** Bu döngüsel yapı, Irak'ı bir **"Stratejik İst"** (Stratejik Yıpratma) sahasına çevirmiştir. Her askeri sefer, devasa lojistik kaynaklar ve insan gücü gerektirmiş; ancak sağlanan kontrol çoğu zaman geçici kalmıştır.
- **İdari İstikrarsızlık:** Otoritenin sürekli el değiştirmesi, Irak'taki yerel kurumların kalıcı bir yapı kurmasını engellemiştir. İdari mekanizmaların her fetih veya kayıpla yeniden şekillenmesi, bölgede sürdürülebilir bir düzenin inşasını imkansız kılmıştır.
- **Güç Testi ve Caydırıcılık:** Irak, iki imparatorluk için bir nevi "güç sınama laboratuvarı" haline gelmiştir. Mücadele artık sadece tam kontrol sağlamak değil, rakip gücün bölgede uzun süreli bir istikrar kurmasını engelleme (Negatif Kontrol) amacı üzerine kurgulanmıştır.

Sonuç olarak; Irak bu evrede sadece bir savaş meydanı değil, Safevi-Osmanlı rekabetini periyodik olarak yeniden üreten ve güç dengesinde nihai bir istikrarın kurulmasını engelleyen yapısal bir unsura dönüşmüştür.

Fasıl 29: Stratejik Bir Çatışma Alanı Olarak Irak

5. İdari Rekabet ve Yerel Elitler: Irak'ta Dolaylı Siyasi Nüfuz Mücadelesi

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki rekabet, yalnızca askeri güç gösterileri veya şehirlerin fiziki kontrolüyle sınırlı kalmamış; yerel elitler ile toplumsal ve dini nüfuz odakları üzerinde kurulan örtülü bir mücadeleye dönüşmüştür. Her iki güç de Irak'taki egemenliğin kalıcı kılınmasının, toplumun kılcal damarlarına hükmeden kadılar, ulema, aşiret reisleri ve mahalli idareciler gibi kurucu aktörlerin sadakatini kazanmaktan geçtiğini idrak etmiştir.

- **Osmanlı İdari Tahkimi ve Ulema Ağları:** Osmanlı Devleti, Bağdat'ta hakimiyet sağladıktan sonra merkezi otoriteye sadık valiler ve kadılar tayin ederek kurumsal bir düzen inşa etmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda, Sünni ulema ağları desteklenmiş, şehirlerin idari ve hukuki yapısı İstanbul'daki merkezi dini-bürokratik kurumlara entegre edilmiştir.
- **Safevi Kültürel Entegrasyonu ve Ruhani Bağlar:** Safevi Devleti ise nüfuz sahibi olduğu dönemlerde, bölgedeki Şii dini ağları muhkem hale getirerek ve kutsal mekanları yeniden yapılandırarak varlığını pekiştirmiştir. Bu politika, Irak ile İran arasında hem siyasi hem de ruhani bir süreklilik arz eden kültürel bir uzantı inşa etmeyi hedeflemiştir.
- **Aşiretlerin Siyasi Dengedeki Rolü:** Kırsal alanlarda askeri ve iktisadi birer güç unsuru olan aşiret reisleri, bu hassas dengede belirleyici bir rol oynamıştır. Sabit bir tarafgirlik yerine

güvenlik ve ekonomik konjonktüre göre esneyen sadakat ilişkileri, yerel güç dengesini doğrudan şekillendirmiştir.

- **Yumuşak Güç ve İttifak Siyaseti:** Bu durum, Irak'ı salt bir askeri cephe olmaktan çıkararak yerel ittifaklar paradigmasına dayanan bir yumuşak güç rekabet alanına çevirmiştir. Bölgedeki egemenlik, askeri tahkimat ile toplumsal sızma stratejilerinin karmaşık bir terkibine bağımlı hale gelmiştir.

6. Büyük Rekabetin Aynası Olarak Irak: İmparatorluklar Arası Güç Dengesi

Safevi-Osmanlı rekabetinin bütünü incelendiğinde Irak, kendi başına bağımsız bir cephe olmaktan ziyade, iki imparatorluk arasındaki makro güç dengesini ve kurumsal kapasiteyi doğrudan yansıtan siyasi bir ayna vazifesi görmüştür. Merkezlerde yaşanan her türlü siyasi, askeri veya ekonomik dönüşüm, Irak sathında anında karşılık bulmuştur.

- **Merkezi Otorite ve Bölgesel Hakimiyet:** Osmanlı Devleti'nin iç istikrarı ve askeri lojistik kabiliyeti tepe noktasına ulaştığında, Bağdat ve çevresindeki idari denetim sıkılaşmış; devlet, kurumsal üstünlüğü sayesinde bölgede kalıcı bir düzen tesis edebilmiştir. Ancak merkezde yaşanan iç çalkantılar veya taht kavgaları, sınır eyaletlerindeki denetimin zayıflamasına ve Safevi hamlelerine zemin hazırlamıştır.
- **Konjonktürel Yayılmacılık:** Safevi Devleti de benzer şekilde, Osmanlı idari mekanizmasının zafiyete uğradığı veya İstanbul'un batı cephelerine yoğunlaştığı dönemleri kollayarak Irak'ta stratejik bir genişleme siyaseti gütmüştür.

- **Siyasi Gösterge Olarak Sınır:** Bu doğrultuda Irak, imparatorlukların yapısal sıhhatini ve operasyonel gücünü ölçen canlı bir siyasi barometre işlevi görmüştür. Hakimiyet değişimleri tesadüfi askeri başarıların değil, merkezlerdeki yapısal krizlerin veya kurumsal gücün bir tezahürü olarak tecelli etmiştir.
- **Kronik İstikrarsızlık Döngüsü:** Bölgesel dengelerdeki en ufak bir sarsıntının doğrudan Irak sahine yansıması, coğrafyanın kalıcı bir istikrarsızlık döngüsüne girmesine neden olmuş; askeri seferler ve idari dönüşümler bu döngüyü sürekli olarak yeniden üretmiştir.

7. Irak'ın Kalıcı Bir Stratejik Cepheye Dönüşmesi: Konjonktürel Çatışmadan Yapısal Rekabete

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki uzun soluklu mücadelenin nihai aşamasında Irak, yalnızca hakimiyetin dönemsel olarak el değiştirdiği geçici bir askeri saha olmaktan çıkmış; bölgesel rekabetin jeopolitik omurgasını oluşturan kalıcı ve kurumsal bir **"Stratejik Sabit"** haline gelmiştir.

- **Tarihsel Birikim ve Kaçınılmazlık:** Bu kalıcı statü, tek bir siyasi kararın veya askeri zaferin sonucu değil, yüzyıllara yayılan askeri karşılaşmaların birikimiyle şekillenmiştir. Irak, hem İstanbul'un hem de Safevi merkezlerinin stratejik hesaplarında vazgeçilemez ve ikame edilemez bir güvenlik parametresi olarak kök salmıştır.
- **Döngüsel Çatışma Paradigması:** Güç dengesindeki her dalgalanmada Osmanlı ordularının Bağdat'a

yönelmesi ve Safevilerin ilk fırsatta Irak sathında nüfuz arayışına girmesi, bu coğrafyadaki mücadeleyi birbirinden bağımsız askeri vakalar olmaktan çıkarıp periyodik olarak kendini tekrarlayan yapısal bir döngüye dönüştürmüştür.

- **Birinci Derece Temas Alanı:** Irak, büyük stratejiler içerisinde tali bir cephe olarak değil, **"Birinci Derece Temas Bölgesi"** (Ön Cephe) olarak kodlanmıştır. Bu bölgedeki en ufak bir nüfuz kayması veya idari zafiyet, tüm yakın doğu genelindeki makro dengeleri sarsabilecek bir potansiyel taşımıştır.
- **Hasımlıktan Yönetim Stratejisine Geçiş:** Zamanla tarafların stratejik zihniyeti "kesin askeri hâmle ile yok etme" fikrinden, "kronik ve uzun vadeli bir rekabeti yönetme" (Kriz Yönetimi) eğilimine evrilmiştir. Temel soru, Irak'ın geçici kontrolünden ziyade, rakip güce tamamen kaptırılmadan uzun vadeli bir dengede nasıl tutulacağı etrafında şekillenmiştir.
- **Kalıcı Askeri ve İdari Tahkimat:** Bu durum, nisbi barış veya ateşkes dönemlerinde dahi Irak sınırlarında askeri garnizonların, kalelerin ve lojistik hatların sürekli canlı tutulmasını zorunlu kılmıştır. Bölge, kalıcı bir militarizasyon ve sürekli teyakkuz alanı haline gelmiştir.

Sonuç olarak; Irak bu tarihsel kesitte, Safevi-Osmanlı rekabetinin yarattığı bölgesel nizamın taşıyıcı bir sütunu haline gelmiştir. Coğrafya, artık salt bir çatışma sahnesi değil, iki

imparatorluk arasındaki güç ve denge denkleminin en kurucu, en dinamik ve kalıcı yapısal unsuru olarak tescillenmiştir.

V. KISIM: Safevi-Osmanlı Çatışması ve Bölgesel Kırılma

Fasıl 30: Güç Dengesi ve Tarihsel Yenişememe Durumu

Bu fasıl, taraflardan birinin nihai bir zafer elde edemediği, rekabetin kalıcı bir denge ve süreğen bir çatışma paradigması içinde yapısal bir nitelik kazandığı tarihsel süreci analiz etmektedir.

1. Nihai Zafer Anının Eksikliği: Sonu İlan Edilmemiş Bir Rekabet

Safevi ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki mücadelenin tarihsel seyrinde, onu diğer birçok küresel rekabetten ayıran en temel yapısal unsur; taraflardan birinin diğerini tamamen tasfiye ettiği veya tarih sahnesinden sildiği bir **"Nihai Hesaplaşma Momentinin"** (Kesin Sonuç) bulunmayışıdır.

- **Çaldıran Sonrası Yapısal Süreklilik:** Osmanlı Devleti'ne erken bir evrede ezici bir askeri ve lojistik üstünlük sağlayan Çaldıran Savaşı gibi dönüm noktası niteliğindeki muharebeler bile Safevi siyasi projesinin tamamen ortadan kalkmasıyla sonuçlanmamıştır. Aksine, bu büyük kırılma Safevi devlet aygıtının İran coğrafyasının derinliklerinde kendini yeniden üretmesine ve tahkim etmesine zemin hazırlamıştır.

- **Genişleme Sınırları ve Konjonktürel Kazanımlar:** Benzer şekilde, Safevi Devleti de askeri gücünün zirvesine ulaştığı dönemlerde, Irak sathında veya Doğu Anadolu'nun uç bölgelerinde geçici stratejik kazanımlar elde etse dahi Osmanlı Devleti'ni Batı İslam dünyasındaki hamilik rolünden tecrit edecek veya merkezi yapısını çökertecek küresel bir nüfuz elde edememiştir. Bu kazanımlar, her iki taraf için de dönemsel ve tersine çevrilebilir askeri hamleler olarak kalmıştır.
- **Döngüsel Egemenlik:** Bağdat'ın kontrolünün iki güç arasında sürekli el değiştirmesi bu durumun en somut tarihsel tezahürüdür. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılındaki askeri harekatıyla tecelli eden egemenlik değişimi, stratejik üstünlüğün kalıcı bir zafer noktası değil, uzun soluklu bir mücadelenin yalnızca bir safhası olduğunu ortaya koymuştur.
- **Demografik ve Coğrafi Derinlik:** Her iki imparatorluğun sahip olduğu devasa insani, askeri ve coğrafi derinlik, aldıkları büyük askeri darbelere rağmen kurumsal yapılarını süratle onarmalarına ve kayıplardan sonra ordularını yeniden tahkim etmelerine olanak tanımıştır. Bu durum, meydan savaşlarındaki mağlubiyetlerin topyekûn bir çöküşe dönüşmesini engellemiştir.

2. Yakın Güç Kapasitelerinden Doğan Denge: Çöküşü Engelleyen Karşılıklı Caydırıcılık

Safevi-Osmanlı cephesinde askeri karşılaşmaların kronikleşmesi, yalnızca tarafların yayılmacı iradeleriyle değil; her iki aktörün de rakibinin kesin bir zafer kazanmasını ya da

topyekûn çöküşünü engelleyecek düzeyde dengeli bir askeri ve kurumsal kapasiteye sahip olması gerçeğiyle yakından ilgilidir.

- **Dinamik Dengenin Mahiyeti:** Bahse konu denge mekanizması, statik bir eşitlik anlamına gelmemekte, aksine dinamik bir karakter arz etmektedir. Bir gücün askeri, idari veya lojistik açıdan üstünlük sağladığı bir dönemi, diğer gücün toparlanarak bir sonraki hamlede askeri ağırlığını yeniden hissettirmesi takip etmiş; bu durum nihai sonucun kurumsallaşmasını engellemiştir.
- **Stratejik Batı Cephesi Faktörü:** Osmanlı Devleti'nin Avrupa cephelerindeki uzun soluklu savaşlara yoğunlaştığı ya da doğu sınırlarında lojistik zafiyetler yaşadığı dönemler, Safevi strateji merkezleri tarafından Irak ve Kafkasya hattında nüfuz tazelemek için birer jeopolitik fırsat olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu hamleler, Osmanlı ana omurgasını sarsacak bir kalıcılığa ulaşamamıştır.
- **Örtülü Caydırıcılık Mantığı:** Bu askeri denge, taraflar arasında örtülü bir **"Karşılıklı Caydırıcılık"** mantığı doğurmuştur. Her iki imparatorluk da sınır ötesine yapılacak kontrolsüz ve ani bir genişleme hamlesinin, karşı taraftan çok daha şiddetli bir lojistik ve askeri misilleme davet edeceğini idrak etmiştir. Bu durum, askeri kararların ve fetih stratejilerinin çok daha rasyonel, sınırlı ve temkinli hesaplara dayandırılmasını zorunlu kılmıştır.
- **Jeopolitik Kaleler: Anadolu ve İran Platosu:** Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Balkanlar coğrafyasına yayılan köklü idari menzili ile Safevi Devleti'nin İran Platosu'nun doğal

savunma hatlarına dayanan coğrafi korunağı, her iki devlet için de sarsıntıları emen stratejik birer sığınak işlevi görmüştür.

- **Doğrusal Olmayan Çatışma Dalgaları:** Mücadele doğrusal bir çizgide ilerlemek yerine dalgalı bir seyir izlemiştir; askeri bir üstünlük dönemini geri çekilme, ardından yeniden mevzi kazanma süreçleri takip etmiştir. Zamanla rekabetin gerçekçi hedefi hasmı tamamen yok etmekten ziyade, onun mutlak ve kalıcı bir bölgesel hegemonya kurmasını engelleme esasına dayanan bir stratejik savunma anlayışına evrilmiştir.

3. Yenişememe Durumunda Coğrafyanın Rolü: Bir Stratejik Yıpratma Faktörü Olara Mesafe

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki mücadelede coğrafi faktörler, nihai bir askeri sonucun alınmasını engelleyen en kurucu unsurlardan biri olmuştur. Karşılaşmalar, süratle kontrol altına alınabilecek dar bir sahada değil; Anadolu, Irak ve İran Platosu'na yayılan devasa ve topografik açıdan muazzam zorluklar barındıran bir uzamda gerçekleşmiştir. Bu jeopolitik genişlik, her askeri seferi lojistik açıdan maliyetli, uzun vadeli ve sürdürülmesi güç bir operasyona dönüştürmüştür.

- **Mesafe Jeopolitiği ve Lojistik Sınırlar:** Osmanlı ordularının İstanbul gibi bir merkezden kalkarak Irak veya Doğu Anadolu'nun en uç noktalarına düzenlediği seferler, aylar süren bir hazırlık ve intikal sürecini zorunlu kılmıştır. Zafer elde edilse bile, ikmal hatlarının aşırı uzaması ve merkez ile uç eyaletler arasındaki muhabere mesafesi, askeri başarının kalıcı bir idari denetime dönüşmesini güçleştirmiştir.

- **Askeri Harekatların Esnekliği ve Geri Çekilme:** Benzer şekilde, Safevi ordularının Anadolu içlerine yönelik hamleleri de İran'daki ana lojistik üslerden uzaklaşıldığı ölçüde kırılgan hale gelmiştir. Osmanlı karşı taarruzları karşısında Safevi güçleri, ikmal hatlarının kesilme riski nedeniyle coğrafi derinliği bir savunma refleksi olarak kullanıp süratle geri çekilmek zorunda kalmıştır.
- **Topografik Engellerin Çatışma Hızına Etkisi:** Doğu Anadolu'nun sarp dağlık kütleleri, Irak'ın geniş ve kavurucu ovaları ile İran Platosu'nu batı sınırlarından ayıran geçit vermez dağ hatları, askeri hareket kabiliyetini yavaşlatmıştır. Bu zorlu topografya, orduların kesin sonuç alıcı ani baskınlar yapmasını engellemiş ve savaşı bir yıpratma sürecine sokmuştur.
- **Yerele Kayan Güç ve Sadakat Akışkanlığı:** Coğrafi derinlik ve merkeze olan uzaklık, sınır hattındaki yerel hanedanlıkların, aşiretlerin ve mahalli aktörlerin stratejik konjonktüre göre sadakat değiştirmelerine imkan tanıyan siyasi bir otonomi alanı yaratmıştır. Bu durum, her iki imparatorluğun da bölgede homojen ve kalıcı bir merkezi denetim kurmasını zorlaştırmıştır.

4. Çatışmayı Sonlandırmak Yerine Anlaşmalarla Yönetmek: Kriz Yönetimi Diplomasisi

Safevi-Osmanlı mücadelesinin nihai evrelerinde barış, taraflardan birinin mutlak zaferiyle taçlanan bir bitiş çizgisi olmamış; rekabetin kökenlerini ortadan kaldırmayan, aksine mevcut güç dengesini tescil eden döngüsel antlaşmalar

zinciriyle şekillenmiştir. Bu diplomatik vesikalar, köklü bir sulh arayışından ziyade, askeri ve ekonomik açıdan tükenme noktasına gelen iki güvence mekanizmasının geçici birer **"Kriz Yönetimi"** hamlesidir.

- **Amasya Antlaşması ve Sınırların İlk Kurumsallaşması:** Yıllarca süren yıpratıcı seferlerin ardından imzalanan Amasya Antlaşması (1555), tarafların birbirini yok edemeyeceğini idrak ettiği ilk resmi mutabakattır. Bu antlaşma, Irak ve Doğu Anadolu'daki nüfuz alanlarını geçici olarak netleştirmiş ancak taraflar arasındaki ideolojik ve jeopolitik rekabetin özüne dokunmamıştır.
- **Kasr-ı Şirin (Zohab) Antlaşması ve Statüko Düzeni:** Daha sonraki süreçte imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması (1639), coğrafi sınırları daha belirgin bir çerçeveye oturtmuşsa da çatışma potansiyelini tamamen ortadan kaldırmamıştır. Bu uzlaşı, rekabeti bitiren bir metin değil, bölgesel güç dengesi sarsıldığı an yeniden alevlenebilecek dinamik bir statüko rejimi inşa etmiştir.
- **Yüzeysel Çözümler ve Stratejik Nefes Alma:** Diplomatik temaslar, çatışmanın temelini oluşturan siyasi ve mezhepsel egemenlik iddialarını çözüme kavuşturmak yerine, askeri sürtüşmeleri azaltma ve sınır güvenliğini sağlama odaklı yürütülmüştür. Dolayısıyla her antlaşma, nihai bir son değil, bir sonraki çatışma dalgasına kadar orduların ve maliyenin toparlanmasını amaçlayan stratejik birer mola işlevi görmüştür.
- **Döngüsel Münavebe Paradigması:** Zamanla iki imparatorluk arasındaki münasebetler doğrusal bir barış zeminine değil; askeri tırmanma, lojistik yıpranma, diplomatik uzlaşı ve geçici

sükunet dönemlerinden oluşan kurumsal bir döngüye oturmuştur. Savaş ve diplomasi, birbirini yok eden değil, güç dengesini sürdürmek için birbirini tamamlayan iki araç haline gelmiştir.

5. Çatışmanın Kalıcı Bir Tarihsel Duruma Evrilmesi: Konjonktürel Vakadan Süreğen Bölgesel Yapıya

Safevi ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki rekabetin müteakip safhalarında çatışma, artık dönemsel savaşlar veya aşılabilir sınır krizleri olarak algılanmaktan çıkmış; nesiller boyu aktarılan ve bölgesel nizamın kendi içinde sürekli kendini yeniden üreten kalıcı bir tarihsel gerçeğe dönüşmüştür. Bu dönüşüm, rekabetin bir "siyasi vakıa" olmaktan çıkıp **"Yapısal Bir Kalıp"** (Yapısal Kalıp) niteliği kazandığını göstermektedir; yani gerilim artık bölgesel düzenin bir istisnası değil, iki güç arasındaki münasebetlerin üzerine inşa edildiği kurucu bir kaide haline gelmiştir.

- **Geçici Sükunetten Yapısal İstikrarsızlığa:** Bu kurumsallaşmanın en somut tarihsel göstergesi, diplomatik antlaşmaları takip eden barış dönemlerinin hiçbir zaman hakiki bir siyasi entegrasyona veya stratejik yakınlaşmaya evrilmemiş olmasıdır. Bilakis, bu dönemler yalnızca askeri harekatların geçici olarak askıya alınması işlevi görmüş; iç dinamiklerdeki veya güç dengesindeki ilk sarsıntıda çatışma döngüsü kaldığı yerden yeniden alevlenmiştir.

- **Tarihsel Hafızanın Nesiller Arası Aktarımı:** Irak, Doğu Anadolu ve Kafkasya cephelerinde askeri karşılaşmaların süreklilik arz etmesi, birbirini takip eden komuta kademeleri ve asker nesilleri arasında köklü bir çatışma hafızası inşa etmiştir. Siyasi ve ideolojik husumet, devletlerin kurumsal tecrübesinin ve stratejik kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak miras bırakılmıştır.
- **Öngörülebilir Çatışma Döngüsü:** Bu tarihsel kesitte tarafların sorduğu soru artık "Bir çatışma yaşanacak mı?" değil, "Mevcut gerilim ne zaman ve hangi cephede yeniden baş gösterecek?" sorusudur. Bu durum, iki devlet arasındaki ilişkilerin sürpriz gelişmelerden ziyade, rasyonel olarak tahmin edilebilen döngüsel bir tarihsel ritme oturduğunu ortaya koymaktadır.
- **Stratejik Planlamada Kalıcı Hasmın Konumlandırılması:** Bahse konu kalıcı rekabet, her iki imparatorluğun devlet aklına ve stratejik planlamasına doğrudan sirayet etmiştir. Hem İstanbul hem de Safevi idari merkezleri, iç ve dış politikalarını, karşı tarafı geçici bir tehdit olarak değil, jeopolitik denklemin kalıcı ve sabit bir kurucu unsuru olarak varsayarak inşa etmiştir.

Sonuç olarak; Safevi-Osmanlı rekabeti, birbirinden kopuk münferit savaşlar silsilesi olmaktan çıkarak, bölgedeki "istikrar" ve "düzen" kavramlarının kendisini yeniden tanımlayan köklü bir tarihsel statüko haline gelmiştir. Gerilim ve kontrollü rekabet, bölgesel siyasi sistemin dışına taşan bir sapma değil; sistemin işleyişini, dengesini ve devamlılığını sağlayan asli bir yapısal mekanizma olarak tescil edilmiştir.

Fasıl 31: İslam Dünyasının İki Eksene Bölünmesi ve Jeopolitik Kırılma

Bu fasıl, Sünni-Osmanlı eksenine karşı müstakil bir Şii-Safevi ekseninin kristalleşmesini ve bu durumun İslam dünyasının mekansal ve siyasal algısında yarattığı köklü dönüşümü analiz etmektedir.

1. Mekan Birliğinden Merkezi İkililiğe: Tek Kutuplu Düzenden Çift Kutuplu Rekabete

İslam dünyası, klasik dönem boyunca bünyesinde birden fazla saltanat veya devlet barındırsa dahi, hilafetin sembolik rehberliği ve **"Ümmet Coğrafyasının Birliği"** (Mekansal Birlik) fikrine dayanan genel bir tasavvur etrafında idare edilmekteydi. Ancak Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki askeri ve ideolojik mücadelenin tırmanması, bu klasik bütünlük algısını kökten sarsmış; İslam dünyasını tek bir şemsiye altında toplama ideali yerini, birbiriyle rekabet eden iki kurumsal merkezin varlığına bırakmıştır.

- **Kelimeler Üstü Kutuplaşma:** Bu jeopolitik dönüşüm ani bir kırılmayla değil; askeri, siyasi ve mezhepsel vakaların uzun vadeli birikimiyle tecelli etmiştir. Safevilerin kurumsallaşmış bir dini-siyasi kimlik benimsemesi ve Osmanlı Devleti'nin Sünni İslam dünyasının yegane hamisi olarak devasa bir imparatorluk yapısına erişmesi, her iki aktörü de kendi havzalarının mutlak kutbu haline getirmiştir.

- **Merkezi Otorite Boşluğu ve Sınır Alanları:** Irak ve Doğu Anadolu gibi tampon bölgelerde askeri kontrolün sürekli el değiştirmesi, bu coğrafyaların artık tek bir egemen merkeze bağlı istikrarlı sahalar olmaktan çıktığını göstermiştir. Bu durum, İslam dünyasında kapsayıcı ve evrensel bir merkezi otoritenin fiilen ortadan kalktığının en net göstergesidir.
- **İki Başlı Medeniyet Havzası:** İstanbul'un Sünni-Osmanlı dünyasının idari ve hukuki merkezi olarak tahkim edilmesine mukabil; Tebriz ve ardından İsfahan'ın Safevi güç merkezleri olarak yükselmesi, İslam dünyasında karar alma mekanizmalarının ve dini-siyasi referans noktalarının iki ayrı başkente bölündüğünü tescil etmiştir.
- **Dengeler Rejimi ve Siyasi Tecrit:** Bu süreçten itibaren devletler arası münasebetler, ortak bir medeniyet havzasına mensubiyet bilinciyle değil, bu iki kutuptan birine aidiyet ve ittifak ilişkileri üzerinden yürütülmeye başlanmıştır. Evrensel birlik fikri, yerini rasyonel güç dengeleri rejimine terk etmiştir.
- **Diplomatik Söylemde Meşruiyet Bölünmesi:** İki güç arasındaki diplomatik yazışmalar ve askeri söylemler, tarafların birbirini aynı sistemin bir parçası olarak değil, müstakil kurumsal ve ideolojik yapılar olarak kodladığını göstermektedir. Bu durum, İslam coğrafyasının yönetimindeki kurumsal ikiliği yapısal bir norm haline getirmiştir.

2. Müstakil Bir Safevi Ekseni Oluşumu: İran'da Siyasi-Dini Bir Güç Merkezinin İnşası

Safevi hanedanının kurumsallaşması ve kök salması, İran Platosu etrafında salt bir devlet aygıtının ötesinde, siyasi otorite

ile yeni bir mezhepsel kimliğin harmanlandığı müstakil bir güç odağının doğmasını sağlamıştır. Bu eksen, dönemsel bir bölgesel devlet hamlesi olmaktan ziyade, yönetim anlayışını ve toplumsal meşruiyeti radikal bir biçimde yeniden tanımlayan yapısal bir projedir.

- **Mezhepsel Kimlik ve Kurumsal Meşruiyet:** Safevi projesinin özü, siyasi egemenlik ile Şii kimliğinin doğrudan ve kopmaz bir bağla birleştirilmesine dayanmaktadır. Şiilik, toplum içindeki dini tercihlerden biri olmaktan çıkarılarak devletin varlık sebebi ve kurumsal meşruiyet kalkanı haline getirilmiş; böylece İran, Sünni çevresinden tamamen farklılaşan içsel bir referans dünyası inşa etmiştir.
- **Ulema Ağlarının Transferi ve Toplumsal Dönüşüm:** Safevi idaresi, bu yeni kimliği kurumsallaştırmak amacıyla Cebel Amil ve Irak gibi bölgelerden Şii ulemayı davet ederek bürokratik bir dini sınıf ihdas etmiştir. Doğrudan tahta bağlı olan bu yeni ulema aristokrasisi, toplumsal dokunun devletin resmi ideolojisi doğrultusunda yeniden şekillendirilmesinde kurucu bir rol oynamıştır.
- **İsfahan'ın Medeniyet Merkezi Olarak Yükselişi:** Başkentin İsfahan'a taşınması salt idari bir yer değişikliği değil, müstakil bir siyasi, iktisadi ve kültürel cazibe merkezi yaratma stratejisidir. Şehir; mimarisi, bürokrasisi ve entelektüel üretimiyle, İran'ın küresel ölçekte kendi başına bir kutup olduğunu gösteren simgesel bir anıta dönüştürülmüştür.
- **Osmanlı Modeline Karşı Alternatif Nizam:** Bu dönüşüm neticesinde Safevi Devleti, mevcut bölgesel nizamın sıradan bir bileşeni olmak yerine, geniş Sünni-Osmanlı hinterlandına karşı

kurumsal, fikri ve idari düzeyde tamamen farklı bir alternatif nizam modeli sunmuştur.

- **Dış Politikada Eksen Koruma Refleksi:** Safevi dış politikasının ana omurgası, bu müstakil eksenin hayatiyetini koruma esasına göre şekillenmiştir. Irak ve Kafkasya gibi sınır bölgelerindeki askeri tahkimatlar, sadece toprak kazanımı için değil, bu özgün dini-siyasi merkezin jeopolitik güvenliğini sağlama amacıyla yürütülmüştür.

3. Sünni-Osmanlı Ekseni'nin Tahkimi: Kapsayıcı Bir İmparatorluk Merkezinin İnşası

Safevi ekseninin kristalleşmesine mukabil; Osmanlı Devleti de askeri kudret ile Sünni dini meşruiyeti bünyesinde mezcederek kademeli olarak muazzam bir imparatorluk ekseni inşa etmiştir. Bu tahkimat süreci, devleti İslam dünyasının—özellikle Maşrık, Anadolu ve Arap coğrafyasının—mutlak ve merkezi bir kutbu haline getirmiştir.

- **Evrensel Hilafet ve Siyasal-Dini Dönüşüm:** Bu süreç, salt bir teritoryal genişleme hamlesi olmayıp, bütüncül bir siyasal-dini merkezin inşasıdır. Bilhassa Kahire'deki sembolik Abbasi hilafetinin ilgasından sonra, hilafetin kurumsal mirasının ve sembolik otoritesinin Osmanlı hanedanına intikal etmesi, İstanbul'u Safevi modelinin karşısındaki en büyük evrensel Sünni referans merkezi haline getirmiştir.
- **İmparatorluk Hinterlandı ve Merkezileşme:** Şam, Bağdat, Kahire ve Hicaz gibi kadim İslam merkezlerinin Osmanlı idari ağına entegre edilmesi, İstanbul'u çok kültürlü ve çok coğrafyalı bir imparatorluk yapısının mutlak karar merkezi

haline getirmiştir. Bu genişleme, çok sayıda eyaleti tek bir kurumsal bürokrasi altında birleştirmiştir.

- **Dini Kurumların Himayesi ve Şer'i Meşruiyet:** Osmanlı Devleti'nin şer'i kaza (mahkeme) sistemini, medreseleri ve ulema hiyerarşisini merkezi bir nizam altında yeniden yapılandırması, ona Sünni dünyasının hamisi vasfını kazandırmıştır. Bu kurumsal himaye, devletin otoritesini askeri bir güç olmanın ötesine taşıyarak evrensel bir dini meşruiyet zeminine oturtmuştur.
- **Meşruiyet Temsili ve Kutupsal Rekabet:** Bu kapsayıcı rol, Osmanlı Devleti'ni Safevi ekseniyle doğrudan bir meşruiyet yarışına sokmuştur. Rekabet, yalnızca toprak hakimiyeti üzerinde değil, İslam dünyasındaki hakiki temsilin ve meşruiyetin tanımı üzerinde yürütülmüştür. Bu durum, her iki gücün de kendi nüfuz havzalarında "Merkezi Temsil" iddiasını derinleştirmiştir.

4. İki Eksen Arasındaki Ayrım Hattının Netleşmesi: Coğrafi Temastan Sert Sembolik Sınırlara

Safevi ve Osmanlı eksenlerinin kurumsallaşmasıyla birlikte, iki büyük nüfuz havzası arasında gayriresmi ancak derin bir ayrım hattı tebellür etmeye başlamıştır. Bu hat, harita üzerinde çizilmiş basit bir siyasi sınır olmanın ötesinde; coğrafyayı, mezhebi ve siyasi aidiyetleri aynı anda şekillendiren çok katmanlı, yapısal bir **"Fasıl Hattı"** niteliği kazanmıştır.

- **Tampon Bölgelerde Sınırın Kurumsallaşması:** Başlangıçta statik bir çizgi arz etmeyen bu hat; Irak, Doğu Anadolu ve

Kafkasya gibi temas alanlarındaki askeri karşılaşmaların birikimiyle şekillenmiştir. Hakimiyetin sık sık el değiştirmesine rağmen, Amasya Antlaşması (1555) gibi diplomatik vesikalarla bu alanlar yavaş yavaş iki dünyayı birbirinden ayıran yarı-istikrarlı tampon bölgelere dönüşmüştür.

- **Askeri Sınırdan İdeolojik Sınıra:** Ayrım hattı askeri bir sınır olmanın ötesine geçerek sembolik ve kimliksel bir mahiyet kazanmıştır. Mezhepsel kimlikler, toplulukların dolaylı aidiyetlerini belirlemede kurucu bir rol oynamaya başlamış; böylece Safevi-Osmanlı sınırı, iki farklı inanç ve hukuk havzasının da sınır çizgisi haline gelmiştir.
- **Sınır Toplumları ve Akışkan Kimlikler:** Sınır bölgelerinde yaşayan nüfus, coğrafi olarak yan yana fakat siyasi-dini referanslar açısından tamamen farklı iki evrenin kavşağında kalmıştır. Bu durum, hudut boylarını sadece coğrafi birer çizgi değil, askeri-siyasi güç dengesine göre esneyebilen heterojen kimlik geçiş alanlarına dönüştürmüştür.
- **Mekansal Bölünmenin Kalıcılaşması:** Her iki gücün de kendi havzalarında müstakil idari, hukuki ve dini kurumlar inşa etmesi, İslam dünyasının klasik mekansal bütünlüğüne geri dönülmesini imkansız kılmıştır. Sınırın her iki tarafı da kendi kurumsal mantığı içinde özerkleşmiştir.

Sonuç olarak; Bu ayrım hattı, sadece bitmek bilmeyen savaşların konjonktürel bir neticesi değil; bölgenin siyasi, dini ve coğrafi kodlarını yeniden üreten yapısal bir kırılmadır. İki eksen arasındaki temas, İslam dünyasının kendi içindeki kalıcı ve yapısal bir bölünme modeline (İki Kutupluluk) evrilmiştir.

5. Tek Merkez Yerine Çoklu Rekabet Sahaları: İslam Cephesinin Eşzamanlı Eksenlere Bölünmesi

Safevi ve Osmanlı devletlerinin iki ana kutup olarak kurumsallaşmasıyla birlikte çatışma, tek bir meydanda neticelenebilecek muayyen bir saha olmaktan çıkmış; çok boyutlu, eşzamanlı ve birbiriyle bağlantılı cephelere bölünmüştür. Bu durum, mücadeleyi merkezi bir karşı karşıya gelişten, bölgesel bir **"Ağsal Çatışmalar Şebekesi"** (Şebkesel Çatışma Nizamı) modeline evriltmiştir.

- **Çok Merkezli Cephe Dinamiği:** İki gücün kaderini tayin edecek nihai ve tek bir meydan savaşı fikri yerini; Irak, Doğu Anadolu, Kafkasya ve zaman zaman Basra Körfezi ile İç Anadolu sınırlarına yayılan çoklu bir hareket alanına bırakmıştır. Bu sahaların her biri kendi içsel ve özgün siyasi dinamiklerini üretmiştir.
- **Stratejik Eşzamanlılık ve Bağlantılılık:** Irak cephesindeki bir Osmanlı askeri harekatı, Anadolu'daki iç güvenlik durumundan veya Balkanlar'daki askeri gelişmelerden bağımsız yürütülememiştir. Aynı şekilde, Safevi ordularının Kafkasya hattındaki hamleleri de Osmanlı Devleti'nin diğer cephelerdeki askeri yoğunluğuyla doğrudan etkileşim içinde olmuştur. Bu durum, cepheleri doğrusal bir hat olmaktan çıkarıp örüntülü bir şebekeye dönüştürmüştür.
- **Merkez Kavramının Akışkanlaşması:** Çoklu cephe yapısı, mutlak bir "merkez" tanımını muğlaklaştırmıştır. Zira bu yeni nizamda jeopolitik güç, tek bir stratejik noktanın kontrolüyle değil; birden fazla cepheyi aynı anda, kurumsal ve askeri bir

çöküş yaşamadan idare edebilme kapasitesiyle (Çoklu Cephe Yönetimi) ölçülmeye başlanmıştır.

- **Kaynakların Yapısal Yıpranması:** Cephelerin bu denli geniş bir coğrafyaya yayılması, her iki imparatorluk için de kronik bir mali ve askeri yıpranma doğurmuştur. Devletler, lojistik ve insani kaynaklarını birden fazla eyalete eşzamanlı olarak bölüştürmek zorunda kaldıklarından, tek bir sahada kesin sonuç alıcı mutlak bir askeri yığınak yapma imkanından mahrum kalmışlardır.
- **Denge Düğümü Olarak Irak:** Bu ağsal yapı içerisinde Irak, salt bağımsız bir çatışma sahası olmanın ötesine geçerek, tüm cephelerdeki güç akışını etkileyen ve onlardan etkilenen bir **"Stratejik Denge Düğümü"** işlevi görmüştür.

6. Bölünmenin Fikri ve Siyasi Yapıya Yansıması: "Karşıtlık Söyleminin" Üretimi

Safevi-Osmanlı çift kutupluluğunun kök salması, coğrafi ve askeri sınırları şekillendirmekle kalmamış; İslam dünyasındaki siyasi ve dini düşünüş biçimini de kökten dönüştürmüştür. Bu süreçte her iki güç de kendi kurumsal varlığını, egemenlik iddialarını ve kimliğini doğrudan hasmının **"Nati natürmortu"** (Nisbi Karşıtlığı) üzerinden tanımlamaya başlamıştır.

- **Özdeşliğin Karşıtlık Üzerinden İnşası:** Bu zihni dönüşüm, yapısal bir **"Karşıtlık Söylemi"** (Öteki Üzerinden Kimlik İnşası) doğurmuştur. Devletlerin kurumsal kimlikleri artık bağımsız birer unsur olarak değil, sürekli bir mukayese ve tezat

ilişkisi içinde inşa edilmiştir. Osmanlı idaresi kendisini Safevi modelinin alternatifi olan evrensel Sünni nizamın hamisi olarak kodlarken; Safevi devlet aklı da kendisini Osmanlı mutlakiyetine karşı müstakil, özgün ve mezhepsel bir egemenlik projesi olarak tanımlamıştır.

- **Dini Kurumların Siyasallaşması ve Fıkhın Rolü:** Resmi dini söylem, ulemanın ve kurumsal yapıların salt inanç esaslarını açıkladığı klasik çizgisinden uzaklaşarak, devletin siyasi meşruiyetini rakip güce karşı tahkim eden ideolojik bir araca dönüşmüştür. Fıkhi içtihatlar ve dini metinler, yapısal rekabetin meşruiyet zeminini kuran stratejik argümanlar haline gelmiştir.
- **İnteraktif Siyasi Akıl:** Karşılıklı etkileşim, tarafların iç ve dış politika kararlarını bağımsızca değil, hasmın hamlelerini doğrudan hesaba katan "İnteraktif bir Siyasi Akıl" ile almalarını zorunlu kılmıştır. Her askeri genişleme, idari reform veya geri çekilme hamlesi, karşı tarafın güç terazisindeki ağırlığına göre hesaplanmıştır.
- **Siyasi Kültürün Kurumsallaşması ve Sembolik Sınırlar:** Zamanla bu kurumsal tezat, genel siyasi kültürün, tarih yazımının ve toplumsal algının kurucu bir parçası haline gelmiştir. Siyasi bölünme, derin fıkhi, entelektüel ve kurumsal sınırlarla tahkim edilerek kalıcı ve geri döndürülemez bir yapısal nitelik kazanmıştır.

Sonuç olarak; Bu kurumsal ve fikri bölünme, İslam dünyasının sadece haritasını değiştirmekle kalmamış; onun zihni ve felsefi altyapısını yeniden kartezyen bir biçimde bölmüştür. Her iki kutup da kendi varlık nedenini, bağımsız bir

egemenlik odağı olmaktan ziyade, sistemik "karşıtı" ile girdiği ve nesiller boyu süren bu yapısal ilişki üzerinden üretmiştir.

7. Devletler Arası Rekabetten İki Kutuplu Bölgesel Nizama: Uzun Soluklu Bir Denge Yapısının Teşekkülü

Safevi ve Osmanlı devletleri arasındaki tarihsel etkileşimin derinleşmesi, meseleyi iki bağımsız aktörün nüfuz mücadelesi olmaktan çıkarmış; ilişkilerin kesin sonuç alıcı askeri hamleler yerine, rasyonel bir denge mantığına göre idare edildiği kurumsal ve **"İki Kutuplu Bir Bölgesel Nizama"** evriltmiştir.

- **De Facto Sistemsel Dönüşüm:** Bu nizam resmi bir deklarasyonla ilan edilmemiş, aksine bitmek bilmeyen savaşların, diplomatik antlaşmaların ve konjonktürel sınır değişimlerinin birikimiyle fiili (de facto) olarak inşa edilmiştir. Coğrafya; her birinin kendi stratejik merkezleri, nüfuz sahaları ve hinterlandı olan iki büyük zıt kutbun yörüngesine girmiştir.
- **Kalıcı Temas Alanlarının Kurumsallaşması:** Irak, Doğu Anadolu ve Kafkasya, bu yeni nizam içerisinde kalıcı birer **"Sürekli Temas Alanı"** olarak kodlanmıştır. Bu sahaların, askeri sükunet dönemlerinde dahi karşılıklı nüfuz arayışlarının merkezinde yer alması, iki güç arasındaki münasebetlerin konjonktürel değil, yapısal bir nitelik kazandığının en net göstergesidir.
- **Örtülü Kurumsallaşma ve Stratejik Planlama:** Dönüşüm, askeri ve idari mekanizmalarda örtülü bir kurumsallaşma doğurmuştur. Her iki devlet de iktisadi, askeri ve dini politikalarını şekillendirirken, karşı tarafı geçici bir hasım

olarak değil, denklemin kalıcı ve sabit bir parametresi olarak hesaba katmak zorunda kalmıştır.

- **Güç Kavramının Yeniden Tanımlanması:** İki kutuplu nizam, güç kavramının muhtevasını da radikal bir biçimde değiştirmiştir. Bu yeni paradigmada güç, mutlak ve sınırsız bir teritoryal genişleme kabiliyeti olarak değil; karşı karşıya gelinen çok boyutlu meydan okumalar şebekesi içinde mevcut stratejik dengeyi koruyabilme ve hasmın bu dengeyi bozmasını engelleme kapasitesi olarak tanımlanmıştır.
- **Gerilimli Denge Rejimi:** Bu durum, askeri karşılaşmaların formuna nisbi bir istikrar kazandırmış ancak rekabetin ömrünü yapısal olarak uzatmıştır. Zira burada tecelli eden istikrar hakiki bir sulh iklimi değil, iki ana eksen arasında kurumsallaşan kalıcı ve **"Gerilimli Bir Denge Rejimi"** (Sürekli Tevattur Dengesi) modelidir.

8. İki Kutupluluğun Tarihsel Bir Çerçeve Olarak Sabitlenmesi: Dönemsel Çatışmadan Kalıcı Bölgesel Hafızaya

Safevi-Osmanlı rekabetinin tarihsel tecrübesi, yaşanan bölünmenin muayyen bir siyasi konjonktüre bağlı geçici bir durum olmadığını; aksine İslam coğrafyasının idari, zihni ve jeopolitik olarak anlamlandırılmasında, etkileri bu iki devletin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra bile devam edecek sabit bir **"Analitik Çerçeveye"** dönüştüğünü ortaya koymuştur.

- **Coğrafya, Siyaset ve Mezhebin Yapısal Terkibi:** Bu kalıcı sabitleşme; coğrafya, siyaset ve mezhepsel kimliklerin uzun

vadeli ve karmaşık bir terkibi neticesinde tecelli etmiştir. Klasik dönemin evrensel birlik idealine geri dönülememiş, iki kutuplu bölünme modeli sonraki dönemlerde de farklı formlar altında periyodik olarak kendini tekrarlayarak bölgenin kurucu tarihsel hafızasına kazınmıştır.

- **Tarih Yazımı ve Siyasi Bilincin Dönüşümü:** Bahse konu ikili çerçeve, tarih yazımına ve entelektüel algıya da doğrudan sirayet etmiştir. Dönemin ve sonraki asırların seçkinleri ile tarihçileri, coğrafyayı homojen ve tek bir bütün olarak tahayyül etmek yerine, bu iki aksın yarattığı tezat üzerinden okumaya başlamışlardır. Bu durum, bölünme algısını siyasi bilinçte kalıcı hale getirmiştir.
- **Açıklayıcı Bir Jeopolitik Model Olarak Bölünme:** Zamanla bu kurumsal sınır, salt toprak parçası üzerindeki bir hakimiyet yarışı olmaktan çıkarak İslam dünyasının yapısal analizinde temel bir açıklayıcı model işlevi görmüştür. Bölgedeki sonraki tüm siyasi ve askeri gelişmeler, bu kurucu ikili bölünme referans alınarak anlamlandırılmıştır.
- **Devletler Üstü Jeopolitik Miras:** Bu zihni ve kurumsal altyapı, Safevi ve Osmanlı devlet yapılarının fiziki varlığının ötesine geçerek, bölgenin derin jeopolitik mimarisine yerleşmiştir. İmparatorluklar sönümlense dahi, bıraktıkları bu yapısal miras, bölgesel güç dengelerini ve ittifak sistemlerini anlamlandırmada kurucu bir analitik enstrüman olarak cari kalmıştır.

Sonuç olarak; İki kutupluluğun bu şekilde tarihsel bir çerçeve olarak sabitlenmesi, salt askeri kronolojinin bir neticesi değil; İslam dünyasının mekansal ve felsefi altyapısının yeniden

yapılandırılması sürecidir. Bu tarihsel kırılma, bölünmeyi dönemsel bir kriz olmaktan çıkarıp, doğduğu zaman diliminin sınırlarını aşan kalıcı, analitik ve stratejik bir üst yapı haline getirmiştir.

VI. KISIM: Safevilerden Kaçarlara – Siyasal Daralma ve Medeniyet Derinliğinin Bekası

Zayıf Devlet, Güçlü Kimlik Paradigması

Fasıl 32: Siyasal Çöküş ve İdari Çözülme

Bu fasıl, Safevi devlet aygıtının zirve noktasından nihai çöküşe geçiş sürecindeki içsel dinamikleri, kurumsal zafiyetleri ve idari yapının tinsel olarak çözülmesini analiz etmektedir.

1. Safevi Güç Kapasitesinin Çöküşü: Zirveden İçsel Çözülmeye Giden Süreç

Safevi Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesi ani, tesadüfi bir askeri mağlubiyetin neticesi değil; devletin kurucu mekanizmalarını, askeri omurgasını ve mali sistemini felç eden uzun soluklu bir **"Yapısal İç Aşınma"** sürecinin nihai sonucudur. Devlet, dış tehditlere karşı kendini müdafaa etme ve uç eyaletlerini merkezi bir irade altında tutma kabiliyetini kademeli olarak kaybetmiştir.

- **Liderlik Kurumunun Sönümlenmesi:** Bu aşınmanın ilk ve en belirgin tezahürü, devletin son evrelerinde siyasi liderlik kurumunun radikal bir biçimde zayıflamasıdır. Merkezi

yönetim, kesin sonuç alıcı kararlar alma yetisini kaybetmiş; saray bürokrasisi, klikler ve hizipler arası bir nüfuz çatışmasının cephesi haline gelmiştir. Bu durum, devleti var eden kurucu vizyonun ve idari felsefenin tinsel olarak yok olmasına yol açmıştır.

- **Şah Sultan Hüseyin Dönemi ve Çöküşün Tescili:** Şah Sultan Hüseyin'in idare yılları, bu kurumsal gerilemenin en somut tarihsel laboratuvarıdır. Bu dönem; kararsızlık, saray hiziplerine aşırı bağımlılık, ordu ve taşra teşkilatı üzerindeki fiili denetimin yitirilmesiyle karakterize olmuştur.
- **Askeri Omurganın Tasfiyesi ve Hiyerarşik Çözülme:** Devletin kurucu sütunu olan askeri teşkilat, bu süreçte derin bir nitelik kaybına uğramıştır. Savaşçı elitlerin geleneksel rolü zayıflamış, askeri komuta kademesinde baş gösteren iç bölünmeler orduyu dış tehditlere karşı işlevsiz bir kütleye dönüştürmüştür.
- **Kırılganlık ve İsfahan'ın Sükutu:** Askeri zafiyet, bölgesel ayaklanmalar ve iç kargaşalar karşısında devletin müdahale hızını felç etmiştir. 1722 yılında başkent İsfahan'ın Mahmut Hotaki komutasındaki güçler tarafından ele geçirilmesi, devletin askeri olarak yenilmesinden ziyade, kurumsal olarak içeriden ne denli kırılgan bir yapıya evrildiğini tescil etmiştir. Şehir, uzun bir savaşın ardından değil, devletin içsel kırılganlığını dış düşmanın gücünden daha net ortaya koyan bir kuşatma neticesinde düşmüştür.
- **Taşranın Otonomlaşması ve Kaynak Yönetimi:** Merkezi idarenin kontrolü kaybetmesiyle uç eyaletler fiilen bağımsız aktörler gibi davranmaya başlamıştır. Kaynakların kötü yönetimi, mali ıslahatların yapılamaması ve çağın

gereksinimlerine cevap veremeyen geleneksel idari şemada ısrar edilmesi, resmi çöküşten önce devletin fiilen tıkandığını ortaya koymuştur.

- **Yapısal Kırılganlığın Neticesi:** Topyekûn bir değerlendirmeyle, Safevi Devleti'nin yıkılışı harici bir gücün mutlak üstünlüğünden ziyade, içsel mekanizmaların felç olmasıyla ilgilidir. Devlet, o denli derin bir yapısal krize girmiştir ki dışarıdan gelen en küçük bir askeri tazyik bile devasa yapının çökmesine kafi gelmiştir.

2. İdari Zafiyet ve İç Çatışmalar: Otoritenin İçeriden Parçalanması

Safevi Devleti'nin gerileme evresi, salt dış askeri tazyiklerin bir sonucu olarak okunamaz; daha derin bir düzlemde, idari mimarinin rasyonel bir aygıt olmaktan çıkıp kişisel menfaatlerin ve kayıt dışı ağların çatışma alanına dönüştüğü bir **"Kurumsal Çözülme"** vakasıdır.

- **Karar Merkezlerinin Parçalanması:** Siyasi karar alma mekanizmasının tekliği ve bütünlüğü bu dönemde tamamen ortadan kalkmıştır. Egemenlik, kurumsal organlar eliyle yürütülmek yerine; saray bürokrasisi, haremin nüfuzlu figürleri, askeri hizipler ve bazı dini elitler arasında bölüşülmüştür. Bu durum, idari işleyişte kronik bir emir-komuta kargaşası doğurmuştur.
- **Kayıt Dışı Nüfuz Ağlarının Yükselişi:** İdari yetki alanlarının muğlaklaşması, kurumsal kararların kayıt dışı kanallar vasıtasıyla sabote edilmesine veya işlevsiz kılınmasına zemin

hazırlamıştır. Geç dönem Safevi sarayında bürokratik kadroların kurumsal kimliklerinin önüne geçen kişisel nüfuz ağları, devleti bir kurumlar bütünü olmaktan çıkarıp şahsi iktidar alanlarının toplamına indirgemiştir.

- **Yıpratıcı İç Sürtünme ve Enerji Tüketimi:** Yönetici elitler arasında—gerek hanedan üyeleri gerekse askeri ve sivil bürokrasi genelinde—yaşanan kesintisiz güç mücadeleleri, devletin tinsel ve maddi enerjisini iç çekişmeleri yönetmeye harcamasına neden olmuştur. Siyasi akıl, kamusal idareye değil, hizipler arası dengeleri gözetmeye hasredilmiştir.
- **Sadakat Akışkanlığı ve Kurumsal Çürüme:** Bu kurumsal zafiyet ortamında bireysel ve mahalli sadakatler devlete veya kurumlara değil; kişilere, kabilelere ve hiziplere yönelmiştir. Siyasi sistem, ilk ciddi dış krizde hızla dağılmaya meyilli istikrarsız bir yapıya bürünmüş; idari mekanizma istikrar üreten bir aygıt olmaktan çıkarak krizin bizzat kaynağı haline gelmiştir.
- **Kendi Kendini Tüketme Döngüsü:** Çağın gerektirdiği yenilenme ve ıslahat kabiliyetini içeriden üretemeyen idari yapı, dış müdahalelerden çok önce kendi kendini tüketen bir devalüasyon sürecine girmiştir.

Sonuç olarak; Geç dönem Safevi idari yapısında müşahede edilen iç çatışmalar, çöküş sürecinin tali bir unsuru değil; devlet mekanizmasını doğrudan tasfiye eden asli amildir. Bu iç kemirilme, kamu idaresini nizam tesis eden kurumsal bir araç olmaktan çıkarıp güç devşirilen bir çatışma alanına dönüştürmüş; devleti besleyen ana kudret kaynağını, çöküşün doğrudan müsebbibi haline getirmiştir

Fasıl 33: Kaçarların Yükselişi ve Ülkenin Yeniden Birleşmesi

İran Devletinin Yeniden İnşası: Kırılgan Zemin ve Kurumsal Zafiyet

Bu fasıl, on sekizinci yüzyılın sonunda Kaçar hanedanının yönetimi ele geçirerek İran platosunu yeniden tek bir siyasi çatı altında toplama hamlesini ve bu hamlenin arkasındaki kurumsal kırılganlığı ve idari zafiyeti analiz etmektedir.

1. Kaçarların Tarihsel Sahnesine Çıkışı ve Kırılgan Yönetim Mimarisi

Kaçar hanedanının on sekizinci asrın nihayetinde iktidara yükselişi, Zend hanedanının sükutunun ardından gelen uzun bir fetret ve kargaşa döneminin neticesidir. Bu yeni idari evreye geçiş, bütüncül ve rasyonel bir devlet projesinin tatbikiyle değil; kabileler arası askeri güç mücadelelerinin bir sonucu olarak tecelli etmiştir. Ağa Muhammed Han Kaçar, İran coğrafyasının büyük bir kısmını sert askeri tedbirler ve kitlesel cezalandırma yöntemleriyle yeniden tek bir idari çatıda birleştirmeyi başarmış; ancak kurduğu nizam, köklü ve kalıcı kurumlar inşa etmek yerine, salt askeri-güvenlik eksenli bir mutlakiyete dayanmıştır. Bu şiddet temelli kuruluş, Kaçar devlet aygıtının doğasını derinden etkilemiş ve siyasi otoritenin kurumsal bir bürokrasiye değil, doğrudan şahın şahsi karizmasına bağlı kalmasına yol açmıştır.

- **Kabilevî Mantığın Kurumsal Bürokrasiye Baskınlığı:** Kaçar idari yapısı, kuruluşundan itibaren modern ve merkezi bir devlet aygıtına evrilmekten ziyade, geleneksel aşiret mantığının bir uzantısı olarak kalmıştır. Siyasi otorite; kurumsal liyakat ve hukuki kaideler yerine, şahsi sadakat ağlarına, kabile ittifaklarına ve üst düzey makamların ailevi yakınlığa göre bölüştürülmesine dayanmıştır.
- **Merkez-Taşra Bağının Şahsileşmesi:** İdari mimarinin bu yapısı, devleti tabiatı gereği kırılgan kılmıştır. Taşra teşkilatı ve uç bölgeler, soyut bir devlet mekanizmasına veya hukuki bir merkeze değil; doğrudan şahın şahsına yahut yerel nüfuz odaklarına bağlandığından, merkezdeki en küçük bir otorite zafiyeti tüm ülkeyi yeniden dağılma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır.
- **Çok Başlı İdari Mekanizma:** Yönetim pratiği, uzun vadeli ve rasyonel politikalar üretebilecek bütüncül bir idari aygıt yaratamamış; kararlar ekseriyetle saray içi dengelere ve anlık siyasi mülahazalara göre şekillenmiştir. Bu yapısal zafiyet; mali gelirlerin süreksizliğine, ordunun düzensizliğine, hukuki ve dini işleyişin ise farklı bölgelerde tamamen bağımsız odakların elinde kalmasına yol açarak çok başlı bir idari manzara doğurmuştur.
- **Entegrasyon Araçlarının Eksikliği:** Kaçarlar, devraldıkları çok dilli, çok kültürlü ve heterojen coğrafyayı ortak bir siyasi kimlik potasında eritecek kurumsal araçlardan mahrum kalmışlardır. Kapsayıcı bir entegrasyon politikası yürütmek yerine, taşra elitlerinin merkeze kağıt üstündeki bağlılıkları karşılığında yerel statülerini koruma stratejisini (görece özerklik) benimsemişlerdir. Bu durum, mahalli kliklerin

güçlenmesine ve merkezi otoritenin zayıflamasına zemin hazırlamıştır.

2. Taht Mücadeleleri ve Siyasi Merkeziyetçiliğin Çözülmesi

Kaçar Devleti, kuruluşunun ardından istikrarlı bir veraset sistemine yahut rasyonel bir yönetim modeline kavuşamamış; aksine hanedan üyeleri, askeri elitler ve bürokratik hizipler arasında yaşanan kronik bir iç çatışma döngüsünün içine sürüklenmiştir. Bu sürtünme, nizamın geçici bir arızası değil, aksine sistemin kendi doğasından kaynaklanan yapısal bir unsurdur. Zira siyasi meşruiyet kurumsal temellere değil, şah ile yerel hanedan üyeleri ve feodal güç odakları arasındaki şahsi dengelere dayandırılmıştır.

- **Veraset Kurumunun İstikrarsızlığı:** Ağa Muhammed Han'ın ölümünün ardından, kurumsal bir veraset geleneğinin bulunmayışı sistemin kırılganlığını doğrudan su yüzüne çıkarmıştır. Taht üzerindeki hak iddiaları ve hanedan içi çatışmalar, siyasi yapıyı sürekli bir güvensizlik iklimine mahkum etmiştir. Her yeni hükümdar dönemi, güç odaklarının tasfiyeler, sürgünler ve siyasi suikastlar yoluyla yeniden dizayn edildiği kesintisiz bir **"Yeniden Kuruluş Süreci"** haline gelmiştir.
- **Merkezin Taşra Üzerindeki Sınırlı Denetimi:** Merkeziyetçiliğin zayıflığı, başkent Tahran ile uzak eyaletler arasındaki ilişkilerde kendisini açıkça göstermiştir. Merkezi yönetim, taşra üzerinde kesintisiz ve doğrudan bir denetim kuramamış; idari maliyetleri azaltmak adına eyaletleri vergi

toplama ve asayişi sağlama hususunda geniş yetkilerle donatılmış yerel valilere ve feodal yöneticilere devretmiştir. Zamanla bu figürler, merkeze tabi olmak yerine onunla pazarlık yapabilen bağımsız güç odaklarına dönüşmüştür.

- **Askeri Teşkilatın Parçalı Yapısı:** Devletin askeri aygıtı da merkezi ve nizami bir nitelik arz etmekten uzak kalmıştır. Ordu; modern, ulusal ve tek bir komuta zincirine bağlı bir güç olmak yerine, farklı şehzadelerin, kabile reislerinin ve yerel elitlerin emri altındaki düzensiz birliklerin bir toplamı olarak kalmıştır. Bu askeri dağınıklık, devletin hem iç isyanları bastırma hem de dış tehditlere karşı koyma kapasitesini felç etmiştir.
- **Siyasi Aklın Rehin Alınması:** Saray bürokrasisinde askeri, sivil ve dini elitler arasında yaşanan kesintisiz rekabet, siyasi karar alma mekanizmasını esir almıştır. İstikrarlı bir üst otoritenin yokluğu, en hayati devlet kararlarının bile hizipler arası taviz ve uzlaşma pazarlıklarına kurban edilmesine neden olmuş; bu durum devletin radikal reformlar veya uzun vadeli stratejiler geliştirmesini imkansız kılmıştır.

3. Çarlık Rusyası ve Britanya İmparatorluğu'nun Sızma Harekâtı: Nüfuz Alanlarının Bölüşülmesi

Kaçar Devleti'nin kurumsal iç zafiyetleri ve siyasi merkezinin aşınması, dış güçlerin—özellikle Çarlık Rusyası ve Britanya İmparatorluğu'nun—İran coğrafyasına müdahale etmesine zemin hazırlamıştır. Bu müdahale klasik diplomatik ilişkilerin ötesine geçerek, ülkenin jeopolitik ve stratejik nüfuz alanlarının sessizce yeniden dizayn edildiği yapısal bir sürece dönüşmüştür. Dış güçlerin bu denli derin bir nüfuz elde etmesi,

ülkenin kuzey ve güney sınırlarını dengeli bir biçimde müdafaa edememesinden kaynaklanan bir güç vakumunun tabi neticesidir.

- **Kuzey Hattı ve Çarlık Genişlemesi:** Çarlık Rusyası, kendi askeri-teknolojik üstünlüğü ve İran askeri teşkilatının düzensizliğinden istifade ederek doğrudan İran'ın kuzey bölgelerine ve Kafkasya hattına odaklanmıştır. On dokuzuncu asrın başlarında vuku bulan Rus-İran savaşları neticesinde Kaçar yönetimi, ağır şartlar barındıran Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarını imzalamak mecburiyetinde kalmıştır. Bu vesikalar salt toprak kaybı doğurmamış; Çarlık idaresinin İran'ın iç siyasi kararlarına müdahale etmesinin önünü açarak stratejik bir kırılma noktası teşkil etmiştir.
- **Güney Ekseni ve Britanya'nın Tampon Bölge Stratejisi:** Britanya İmparatorluğu ise Hindistan ticaret yolunun güvenliğini sağlama gayesiyle İran platosuna güney ve doğu istikametinden yaklaşmıştır. Britanya için İran, salt bağımsız bir siyasi aktör değil; küresel sömürge imparatorluğunun muhafazası için Rusya ile girişilen büyük rekabette hayati bir **"Tampon Bölge"** (Ayrım Kuşağı) hükmündedir. Bu sebeple Britanya, Rusya'nın doğrudan işgal politikasından farklı olarak; iktisadi imtiyazlar, mali bağımlılık ağları, siyasi tazyikler ve saray bürokrasisi içinde kurduğu nüfuz şebekeleri vasıtasıyla örtülü bir kontrol mekanizması işletmiştir.
- **Fiili Nüfuz Taksimi:** İki küresel güç arasındaki bu rekabet, İran'ın bağımsızlığını koruma amacı taşımayan, aksine ülkenin üstü kapalı bir biçimde bölüşülmesi sürecidir. Kuzey bölgeleri kademeli olarak Rus yörüngesine girerken, güney sahası ve

Basra Körfezi Britanya tazyikine maruz kalmış; Tahran'daki merkez ise toprak bütünlüğü üzerinde dengeli bir egemenlik kurmaktan mahrum bırakılmıştır. İran, egemen bir aktör olmaktan çıkarak uluslararası güç dengelerinin sınandığı bir edilgen sahaya dönüşmüştür.

- **Karar Mekanizmasının Felç Olması:** Dış müdahale, zamanla devletin iç karar mekanizmalarını da rehin almıştır. Yabancı misyonlar, üst düzey bürokratların tayininde, mali politikaların belirlenmesinde ve demiryolları, madencilik ile haberleşme gibi en hayati iktisadi imtiyazların yabancı sermayeye devredilmesinde doğrudan belirleyici olmaya başlamıştır. Bu sessiz ve kademeli sızma, devletin hükümranlık hakkını içeriden kemirerek idari mekanizmayı dışa bağımlı hale getirmiştir.

4. Küçük Düşürücü Antlaşmalar ve İran Hükümranlığının Aşınması

Kaçar hanedanının on dokuzuncu asır boyunca küresel güçlerle akdettiği antlaşmalar, modern İran tarihinde radikal bir dönüm noktası teşkil eder. Bu metinler salt askeri çatışmaları nihayete erdiren diplomatik vesikalar olmaktan ziyade, devletin bağımsız hükümranlık (egemenlik) kavramının muhtevasını yeniden tanımlayan ve sınırlandıran hukuki prangalar niteliğindedir. İran bu süreçten, içsel zafiyetlerinin derinleştiği bir vasatta, dışarıdan dayatılan şartlara tamamen bağımlı hale gelerek çıkmıştır.

- **Gülistan Antlaşması ve İlk Stratejik Gerileme:** Bu sürecin ilk ve en ağır darbelerinden biri olan Gülistan Antlaşması (1813), Rusya karşısında alınan büyük bir askeri mağlubiyetin ardından imzalanmıştır. Kafkasya'daki geniş toprakların kaybıyla neticelenen bu metin, İran'ın kuzey sınırlarını sürekli bir Rus tazyiki altına sokmuş ve Çarlık idaresinin bu coğrafyadaki mutlak üstünlüğünün fiilen tanınmasıyla stratejik bir gerileme dönemini başlatmıştır.
- **Türkmençay Antlaşması ve Hukuki Egemenlik Kaybı:** 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması ise bu bağımlılık sürecini çok daha yıkıcı bir boyuta taşımıştır. Toprak kayıplarını sabitlemekle kalmayan bu antlaşma; devasa savaş tazminatları ve Rus tüccarlarına ülke içinde muazzam muafiyetler tanıyan iktisadi şartlar dayatmıştır. En önemlisi, Rusya'ya İran topraklarındaki kendi tebaası üzerinde hukuki ve cezai imtiyazlar (kapitülasyonlar) tanınması, Kaçar Devleti'nin **"Yargısal Egemenliğini"** (Kazai Hükümranlık) doğrudan ihlal ederek ülke nüfusunun bir kısmını yabancı bir hukukun koruması altına sokmuştur.
- **İkili Tazyik Çemberi:** Güneyde ise Britanya, dolaylı ticaret hakları ve Basra Körfezi'ndeki deniz üstünlüğü vasıtasıyla benzer bir bağımlılık mekanizması kurmuştur. Britanya, Hindistan'daki sömürge çıkarlarını tehdit edebilecek herhangi bir İran-Rus yakınlaşmasını engellemek adına kendisini sürekli bir dengeleyici unsur olarak dayatmıştır. Böylelikle İran, tek bir sömürgeci gücün değil, Rus-Britanya ittifak ve rekabetinin oluşturduğu ikili bir tazyik çemberinin ortasında kalmıştır.
- **İmtiyazlar Düzeni ve İktisadi Bağımlılık:** Bahse konu antlaşmalar, devletin mali ve siyasi yapısında kronik bir

bağımlılık döngüsü yaratmıştır. Merkezi yönetim, bütçe açıklarını kapatabilmek ve saray harcamalarını finanse edebilmek adına hayati iktisadi sektörleri, doğal kaynakları ve ulaşım ağlarını yabancı şirketlere imtiyaz (tekel hakları) olarak devretmek zorunda kalmıştır. Bu durum, iktisadi kontrolün devletin elinden çıkmasına yol açmıştır.

- **Psikolojik Aşınma ve Güven Kaybı:** Sürecin en yıkıcı neticesi ise yönetici seçkinler arasında yerleşen kronik çaresizlik duygusu ve toplumsal tabanda baş gösteren bağımsızlık kaybı algısıdır. Hükümranlık, artık başkentleri veya resmi sınırları koruyabilme yetisiyle değil, dış dayatmalara karşı koyabilme kapasitesiyle ölçülmeye başlanmış; bu kapasite ise her askeri yenilgi ve ağır antlaşmayla birlikte kademeli olarak erimiştir.

5. Çöküşün Mukaddimesi ve Dayatılmış Islahat Fikrinin Doğuşu

Askeri mağlubiyetlerin süreklilik kazanması ve hükümranlık haklarının antlaşmalar vasıtasıyla aşınması, Kaçar Devleti'ni yapısal zafiyetin ileri bir safhasına taşımıştır. Bu evrede gerileme, geçici bir kriz olmaktan çıkıp bölgesel ve uluslararası dönüşümlere ayak uyduramayan kronik bir çaresizlik halini almıştır. Çöküşün emareleri; istikrarsız mali idare, merkezi otoritenin itibar kaybı ve yabancı nüfuzunun devletin en hayati organlarına sızmasıyla sarih bir biçimde tecelli etmiştir.

- **Mali Çözülme ve Kayıt Dışı İşleyiş:** Çöküşün en belirgin tezahürlerinden biri, mali sistemin topyekûn devalüasyonudur. Devlet; nizami bir orduyu finanse edebilecek yahut kamusal

idareyi yürütebilecek düzenli bir iktisadi model inşa etmekten mahrum kalmıştır. Kaynaklar, taşradan geniş yetkilerle donatılmış yerel valiler eliyle nizam dışı yöntemlerle toplanmış; bu durum kurumsal yozlaşmayı ve gelirlerin merkezden kaçırılmasını tetiklemiştir. Merkezi denetimin işlevsizleşmesi, altyapı yatırımlarını ve kurumsal yenilenmeyi felç ederek Kaçar Devleti ile çevresinde şekillenen modern devlet yapıları arasındaki mesafeyi fersah fersah açmıştır.

- **Asimetrik Teknoloji ve Medeniyet Uçurumu:** Avrupa ile—özellikle Rusya ve Britanya vasıtasıyla—artan temaslar; askeri, idari ve teknolojik uçurumu gözler önüne sermiştir. Kaçar idari yapısı ile Batı dünyası arasında yapılan mukayeseler, geleneksel yöntemlerle aşılamayacak yapısal bir tıkanıklığı ifşa etmiştir. Bu idrakin saray bürokrasisindeki bazı elitler arasında yayılması, "ıslahat" fikrini bir tercih olmaktan çıkarıp mutlak bir zorunluluk haline getirmiştir.
- **İki Yönlü Tazyik ve Dayatılmış Islahat Paradigması** Ancak bu yenilenme fikri bağımsız bir ekosistemde doğmamış, aksine iki yönlü bir tazyikin neticesinde şekillenmiştir: İçerideki kurumsal çürümenin yarattığı dayatmayla birlikte, dışarıda sömürgeci güçlerin her türlü mali desteği yahut siyasi tanınmayı iktisadi imtiyazların devamına veya kendi menfaatlerine hizmet edecek idari düzenlemelerin tatbikine bağlaması. Bu sebeple ıslahat, milli bir uyanış projesi olmaktan ziyade, ekseriyetle dışarıdan dikte edilen **"Dayatılmış Bir Islahat"** (Cebri Yenilenme) modeline dönüşmüştür.
- **Geleneksel Duvar ve Parçalı Modernleşme:** Orduyu ve bürokrasiyi Batı tarzında yapılandırma yönündeki sınırlı ıslahat teşebbüsleri, statükolarını kaybetmekten korkan geleneksel

bürokrasi, mahalli klikler ve dini elitlerin ördüğü sert bir direnç duvarına çarpmıştır. Merkezi siyasi iradenin zayıflığı, bu hamlelerin bütüncül bir yapısal dönüşüme evrilmesini engellemiş; reformları parça parça ve neticesiz bırakmıştır.

- **Zihni Arafta Kalma Hali:** Zamanla ıslahat fikri, Batı modelinden etkilenen münevverler ve bürokratlar arasında daha geniş bir fikri zemine taşınmıştır. Dönemin kurucu sorusu şu olmuştur: Geleneksel ve miadını doldurmuş bir idari mimariye sahip bir devlet, hızla değişen bir dünyada varlığını nasıl sürdürebilir? Bu soru Kaçar nizamı içinde rasyonel bir karşılık bulamamış; içeriden yenilenme çabaları ile dışa bağımlılık kıskacı arasında sıkışıp kalmıştır.

Sonuç olarak; Geç Kaçar dönemindeki "ıslahat" arayışları, hakiki bir rönesansın başlangıcı değil, aksine yapısal krizin derinliğinin en net göstergesidir. Yenileşme yönündeki her hamle, içerideki çürümüş siyasi ve iktisadi gerçekliğe çarparak işlevsizleşmiş; nihayetinde Kaçar hanedan mimarisinin çöküşünü hızlandıran ve İran platosunda yeni bir devlet modelinin doğuşuna zemin hazırlayan doğrudan bir geçiş evresine dönüşmüştür.

Fasıl 34: Rus ve Britanya Müdahalesi

Büyük İmparatorlukların Çatışma Kıskacında İran: Uluslararası Nüfuz Sahasına Dönüşüm

Bu fasıl, on dokuzuncu asırda Çarlık Rusyası ile Britanya İmparatorluğu'nun İran'ın iç işlerine ve toprak bütünlüğüne yönelik müdahalelerini, bu müdahalelerin arkasındaki içsel

istikrarsızlığı ve bölgesel jeopolitik tazyikleri analiz etmektedir.

1. İçsel Denge Bozukluğu ve Jeopolitik Tazyikin Neticesi Olarak Dış Müdahale

Çarlık Rusyası ve Britanya İmparatorluğu'nun on dokuzuncu asır boyunca İran platosuna yönelik müdahale mekanizmaları geliştirmesi ani, tesadüfi veya münferit bir gelişme değildir. Aksine bu durum, Kaçar devlet aygıtının kurumsal iç denge bozuklukları ile uluslararası sistemdeki yapısal kırılmaların kesiştiği noktada tecelli eden bileşik bir neticedir. İran, söz konusu asrın başından itibaren, güneye (Kafkasya ve Orta Asya) doğru teritoryal bir genişleme siyaseti yürüten Çarlık Rusyası ile sömürge imparatorluğunun şah damarı olan Hindistan ticaret yolunu muhafaza etmeye odaklanan Britanya arasında, son derece hassas ve stratejik bir jeopolitik kırılma hattında (kilit noktasında) yer almıştır. Bu özgün konum, İran'ı bölgesel bir aktör olmaktan çıkararak sınırlarını ve kurumsal kapasitesini aşan küresel bir imparatorluklar arası rekabetin ana düğüm noktası haline getirmiştir.

- **Yapısal Zafiyet ve Müdahale Zemini:** Bahse konu harici tazyik, Kaçar devlet yapısındaki kronik kurumsal zafiyetler olmasaydı bu denli derin ve kalıcı bir nüfuz alanına dönüşemezdi. Siyasi merkez; kurumsal, askeri ve mali mimaride bariz bir kırılganlık yaşamakta, kalıcı bürokratik mekanizmalar yerine akrabalık ağlarına ve şahsi-mahalli sadakat ilişkilerine bağımlı kalmaktayız.

- **Dış Politika Üretme Kabiliyetinin Felç Olması:** Bu kurumsal yetersizlik, devletin bütüncül bir dış politika üretmesini ve sınırlarını etkin bir biçimde müdafaa etmesini engellemiştir. Otorite boşluğu, sömürgeci güçlerin başlangıçta "himaye" (koruma) kisvesi altında yaklaşarak zamanla kapsamlı "imtiyazlar" koparmasına ve müdahalelerini genişletmesine zemin hazırlamıştır.
- **Askeri Karşılaşmalar ve Güç Terazisinin Bozulması:** Çarlık Rusyası ile girilen ilk askeri karşılaşmalar, bu yapısal dönüşümün sınırlarını keskin bir biçimde ifşa etmiştir. Alınan mağlubiyetler salt toprak kaybı anlamına gelmemiş; güç terazisinin radikal bir biçimde bozulduğunu ve Kaçar idaresinin kendi geleneksel hükümranlığını dahi korumaktan mahrum kaldığını gösteren yapısal birer gösterge olmuştur.
- **Dolaylı Müdahale Mekanizmaları:** Rusya'nın askeri tazyikini yakından takip eden Britanya ise bölgedeki nüfuz dengesini kendi lehine muhafaza etmek adına daha örtülü, iktisadi ve diplomatik enstrümanları devreye sokmuştur. Böylelikle dış müdahale, zamanla iç karar mekanizmalarının sabit bir parametresi haline gelmiş ve iç siyaseti uluslararası dengelerden bağımsız okumak imkansızlaşmıştır.

2. Rusya'nın Kafkasya Genişlemesi ve Kuzey İran'da Nüfuzun Kurumsallaşması

On dokuzuncu asrın başlarında Çarlık Rusyası'nın güney istikametinde başlattığı teritoryal genişleme, Kaçar Devleti'nin karşı karşıya kaldığı en yıkıcı jeopolitik tehditlerden biridir. Bu hamle geçici bir sınır çatışması değil; Kafkasya'yı tamamen

kontrol altına almayı ve ardından İran platosunun derinliklerine sızmayı hedefleyen uzun vadeli, bütüncül bir stratejik projedir. Çarlık idaresi, Kaçar yönetiminin askeri ve kurumsal zafiyetlerini, sıcak denizlere açılan doğal kapılara ulaşmak ve kendi imparatorluk sınırlarını tahkim etmek adına tarihsel bir fırsat olarak değerlendirmiştir.

- **Asimetrik Savaş ve Nizami Yetersizlik:** Rus ilerleyişi karşısında topyekûn ve organize bir İran mukavemeti sergilenememiştir. Zira Kaçar askeri teşkilatı, modern ve teknolojik açıdan donanımlı bir Avrupa ordusuna karşı uzun soluklu bir savaş yürütebilecek lojistik ve nizami altyapıdan mahrumdur. Bu asimetrik durum, ağır mağlubiyetlerle neticelenen Rus-İran savaşlarını doğurmuş; kuzey sınırları ile Kafkasya'daki güç dengelerini Rusya lehine radikal bir biçimde yeniden şekillendirmiştir.
- **Gülistan ve Türkmençay: Egemenliğin Yapısal Aşınması:** Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarının imzalanmasıyla, geniş teritoryal kayıpların ötesinde, kuzey bölgesinde Rus nüfuzunun kurumsallaştığı yeni bir jeopolitik gerçeklik tecelli etmiştir. Rusya; toprak kazanımlarının yanı sıra, ülke içinde kendi tebaasına ve tüccarlarına yönelik geniş hukuki ve ticari muafiyetler (kapitülasyonlar) elde ederek Kaçar Devleti'nin geleneksel egemenlik ve yargı yetkisini doğrudan ihlal etmiştir.
- **İç Karar Mekanizmalarının Esir Alınması:** Süreç içerisinde bu harici güç, Kaçar sarayı üzerinde sürekli bir siyasi baskı aracı olarak konumlanmış; iç krizlere ve taht mücadelelerine "çıkar muhafazası" gerekçesiyle doğrudan müdahil olma hakkını kendisinde görmüştür. Zamanla Kuzey İran, yerel

dengelerin tamamen Çarlık askeri gölgesi altında yürütüldüğü, de facto bir Rus nüfuz kuşağına dönüşmüş; Tahran'daki merkez ise bu hayati coğrafya üzerindeki idari kontrolünü kademeli olarak kaybetmiştir.

3. Britanya ve Hindistan Yolu: Güney Ekseni ile Basra Körfezi'nde Örtülü Nüfuz İnşası

Çarlık Rusyası'nın teritoryal genişlemesi Kafkasya ve Kuzey İran hattında yoğunlaşırken, Britanya İmparatorluğu güney ekseninde çok daha farklı, ancak en az Rus tazyiki kadar derin ve kalıcı bir strateji işletmiştir. Hindistan ticaret yolunun muhafazası, Britanya'nın Doğu siyasetinin merkezini teşkil etmekteydi; bu bağlamda İran platosu, Rusya'nın güneye doğru olası sarkma hareketlerini engelleyen ve imparatorluğun en hayati sömürgesini koruyan stratejik bir **"Ayrım Kuşağı"** (Tampon Bölge) hükmündeydi. Dolayısıyla Britanya'nın İran'a yönelik ilgisi doğrudan bir toprak işgali arzusundan değil, Hindistan'ın güvenliğini sağlama ve deniz ticaret yollarını kontrol altında tutma yönündeki jeopolitik zorunluluktan neşet etmekteydi.

- **Esnek ve Kademeli Sızma Mekanizmaları:** Bu stratejik idrak, Britanya'nın Güney İran ve Basra Körfezi'nde doğrudan askeri işgal yerine, kademeli ve esnek bir sızma modeli uygulamasını beraberinde getirmiştir. Britanya; doğrudan idari maliyetlerin altına girmek yerine, ticari imtiyazlar, diplomatik antlaşmalar, mali krediler ve limanlar ile stratejik denizyolları

üzerindeki denetimi vasıtasıyla uzun vadeli bir nüfuz mekanizması inşa etmiştir.

- **Basra Körfezi'nde Seyrüsefer Tekeli:** Zamanla Britanya, deniz yollarının güvenliğini sağlama ve limanları kontrol etme gerekçesiyle Basra Körfezi'ndeki varlığını tahkim etmiş ve bölgesel dengelerin kalıcı bir aktörü haline gelmiştir. Bu durum, Kaçar Devleti'nin kendi güney sahilleri üzerindeki bağımsız hareket kabiliyetini felç etmiş; ticari, bahri ve güvenlik eksenli konularda Britanya'ya olan bağımlılığı artırmıştır.
- **Acente Sınıfı ve İçselleştirilmiş Nüfuz:** Britanya sızmasının en tehlikeli boyutu, kendisini klasik bir işgal gibi göstermeyip, iktisadi ve siyasi yapıya sızan muazzam bir nüfuz şebekesi olarak örgütlemesidir. Mahalli elitlerin, tüccarların ve saray bürokrasisindeki bazı figürlerin menfaatleri; ticari imtiyazlar ve siyasi destek vasıtasıyla Britanya varlığına eklemlenmiştir. Bu durum, sömürgeci nüfuzu içeriden tahkim eden aracı bir tabaka doğurmuştur. Böylelikle Güney İran, Kaçar Devleti'ne salt kağıt üstünde bağlı bir coğrafyaya dönüşürken, fiiliyatta devlet içi güç dengelerini derinden sarsan bir Britanya nüfuz sahası haline gelmiştir.

4. Rus-Britanya Rekabeti ve İran'ın İlan Edilmemiş Bir "Denge Sahasına" Dönüşmesi

Kuzeyde Rus genişlemesi, güneyde ise Britanya sızmasının eş zamanlı olarak derinleşmesi, İran'ı birbirinden bağımsız iki harici tazyikle karşı karşıya bırakmanın ötesine taşımıştır. Ülke, Çarlık Rusyası ile Britanya İmparatorluğu arasında Asya

kıtasında yürütülen küresel güç mücadelesinin—yani "Büyük Oyun"un (Büyük Rekabet)—en kritik cephelerinden biri haline gelmiştir. İran toprakları, Doğu dünyasının jeopolitik haritasını yeniden şekillendirmeyi hedefleyen iki rakip imparatorluk projesinin doğrudan temas alanına dönüşmüştür.

- **Sürekli Tevattur ve İlan Edilmemiş Taksim:** Bu imparatorluklar arası rekabet, İran topraklarında doğrudan bir askeri çatışmaya yol açmamış; tarafların birbirini kilitlediği asgari bir güç dengesinin muhafazası şeklinde yürütülmüştür. Rusya kuzeyden baskı uygularken, Britanya güneyde ve deniz sınırlarında kendi varlığını tahkim etmiş; her iki güç de hasmının hamlelerini siyasi ve iktisadi enstrümanlarla dizginlemeye çalışmıştır. Bu durum, resmi bir antlaşmaya dayanmayan, ancak iki küresel güç arasındaki stratejik kaygılardan beslenen ilan edilmemiş, kırılgan bir **"Nüfuz Taksimi"** doğurmuştur.
- **Edilgen Devlet ve Görünmez Sınırlar:** Bahse konu denge rejimi, Kaçar Devleti'ni egemen bir aktör olmaktan çıkarıp, tüm iç ve dış adımlarını Londra ile Saint Petersburg arasındaki hassas dengelere göre atmak zorunda kalan edilgen bir tampon devlete dönüştürmüştür. İran'ın siyasi iradesi, iki gücün çatışan menfaatleri tarafından örülen görünmez bir tavan ile sınırlandırılmıştır. Bu durum, Tahran'ın bağımsız stratejiler üretmesini imkansız kılmış, devlet politikasını harici gelişmelere verilen anlık tepkilerin bir toplamı haline getirmiştir.
- **İçsel Bölünme ve Kurumsal Çözülme:** Zamanla bu harici rekabet, devletin kurumsal dokusuna da sirayet etmiştir.

Yönetici elitler ve bürokratik hizipler, kendi varlıklarını ve siyasi ikballerini koruyabilmek adına üstü kapalı bir biçimde bu iki güçten birine eklemlenme yolunu seçmişlerdir. Harici nüfuz alanları ile dahili hiziplerin bu şekilde iç içe geçmesi, Kaçar devlet aygıtının kırılganlığını hat safhaya çıkarmış; devleti her türlü mali ve siyasi kriz karşısında dış müdahaleye tamamen açık hale getirmiştir.

Sonuç olarak; On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İran, salt bir sömürge nesnesi veya genişleme hedefi olmanın ötesine geçerek, iki devasa imparatorluğun küresel güç dengelerini ayakta tuttuğu kurumsal bir sahnaye dönüşmüştür. Bu süreçte Kaçar hanedanı varlığını fiziki olarak sürdürse de, ülkenin hakiki hükümranlık ve bağımsız karar alma yetisi bu iki kutuplu imparatorluk kıskacı altında kademeli olarak tasfiye edilmiştir.

Nüfuzun Kurumsallaşması: Sözleşmeler Düzeninden Örtülü Egemenliğe

Bu fasıl, sömürgeci güçlerin İran platosundaki varlıklarını geçici bir askeri tazyik olmaktan çıkarıp, devletin kendi yasal mevzuatı içinde kalıcı ve kurumsal birer yapıya nasıl dönüştürdüklerini ve bu durumun saray bürokrasisindeki karar alma süreçlerini nasıl felç ettiğini analiz etmektedir.

1. Antlaşmalar ve İmtiyazlar Düzeni: Harici Nüfuzun Kalıcı Hukuki Yapıya Dönüştürülmesi

Çarlık Rusyası ve Britanya İmparatorluğu'nun İran'daki sızma hareketlerinin derinleşmesi, harici baskıların salt askeri güç veya doğrudan siyasi tehditlere dayalı kalmadığını; aksine ikili antlaşmalar ve imtiyaz sözleşmeleri vasıtasıyla Kaçar devlet aygıtının hukuki dokusuna kalıcı olarak işlendiğini göstermektedir. Bu evrede dış müdahale, düzensiz ve konjonktürel bir etki olmaktan çıkarak; meşruiyetini devletin resmi onayından alan, yasal kılıflara büründürülmüş bir **"Hukuki-Kurumsal Sabitlenmeye"** (Nüfuzun Hukukileşmesi) evrilmiştir.

- **Asimetrik Hukuk Düzeni:** Rusya karşısında alınan askeri mağlubiyetlerin ardından akdedilen Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları, salt birer savaş sonu uzlaşma metni olmaktan uzaktır. Bu vesikalar, İran ile Çarlık arasında asimetrik ve eşit haklar barındırmayan yeni bir hukuk düzeninin kurucu metinleri olmuştur. Rus tebaasına ve acentelerine tanınan adli muafiyetler (kapitülasyonlar), Kaçar Devleti'nin kendi toprakları ve nüfusu üzerindeki mutlak egemenlik hakkını yasal olarak sınırlandırmıştır.
- **İktisadi İmtiyazlar ve Yapısal Ağlar:** Britanya İmparatorluğu ise kendi nüfuz stratejisini iktisadi ve ticari imtiyaz sözleşmeleri üzerinden hukuki bir zemine oturtmuştur. Lojistik hatlar, ulaşım ağları, hammadde kaynakları, madenler ve altyapı hizmetleri üzerinde yabancı sermayeye tanınan tekel hakları, basit birer ticari sözleşme niteliğinde değildir. Bu

imtiyazlar, İran iktisadi nizamını harici bir çıkar şebekesine göbekten bağlayan uzun vadeli stratejik prangalar işlevi görmüştür.

- **Kümülatif Bağımlılık ve Paralel Yapılanma:** Sürecin en riskli boyutu, bu hukuki imtiyazların birikerek ilerleyen (kümülatif) doğasıdır. Onaylanan her yeni imtiyaz, devletin bağımsız hareket alanına yeni bir bağımlılık katmanı eklemiş; zamanla İran idari ve iktisadi mekanizmasının hayati bölümleri, yerel yönetimin denetim sahasından tamamen çıkan özerk yapılar haline gelmiştir. Bu durum, resmi devlet yapısıyla kesişen ancak ona boyun eğmeyen **"Paralel Bir İdari Yapılanma"** doğurmuştur.
- **Hükümranlık Kavramının Aşınması:** Söz konusu antlaşmalar, harici güçlerin "kendi tebaasını ve ticari çıkarlarını koruma" gerekçesiyle iç işlere müdahale etmesini yasal bir hakka dönüştürmüştür. Bu kurumsal dönüşüm, devletin geleneksel hükümranlık anlayışını tinsel olarak çürütmüş; egemenlik haklarının bir kısmını bizzat sistemin içinden işleyen harici odaklara devretmiştir. İran, harici müdahalenin istisnai bir durum değil, devlet mekanizmasının olağan bir parçası olduğu noksan bir egemenlik modeline mahkum edilmiştir.

2. İç Karar Mekanizmasının Baltalanması ve Saray Bürokrasisinde Örtülü Nüfuz

Hukuki imtiyazların kemikleştirdiği harici nüfuz, sınır hatlarından ve iktisadi sektörlerden sızarak Kaçar siyasi sisteminin en mahrem bölgesine, yani kararların şekillendiği

saray bürokrasisinin merkezine yerleşmiştir. Sömürgeci güçlerin müdahale biçimi, artık dışarıdan şartlar dayatmakla sınırlı kalmamış; devlet politikasının bizzat üretildiği iç odakları ele geçirmeye yönelik tehlikeli bir **"Batinî İstila"** karakteri kazanmıştır.

- **Dolaylı Müdahale ve Nüfuz Şebekeleri:** Küresel güçler, bu evrede doğrudan ve görünür bir askeri dayatma yerine, saray hizipleri içinde dolaylı bağlar kurma stratejisini benimsemişlerdir. Bakanlar, danışmanlar, üst düzey idari sorumlular ve hanedan çevresindeki elitler üzerinden işletilen bu örtülü mekanizma, resmi politikalara dışarıdan müdahale edilmesine gerek kalmadan, kararların henüz tasarım aşamasındayken harici çıkarlara uygun olarak şekillenmesini sağlamıştır.
- **Otorite Boşluğu ve Kayıt Dışı Kanallar:** Siyasal karar mekanizmasındaki bu batinî istila, Kaçar devlet yapısındaki denetimsizlik ve kurumsal boşluklardan azami derecede beslenmiştir. Hesap verilebilir ve şeffaf idari kurumların yokluğu, saray bürokrasisini harici manipülasyonlara açık korumasız bir alana dönüştürmüştür. Yabancı misyonlar, kayıt dışı kanallar, şahsi vaatler ve bürokratik baskı yöntemleriyle şahın ve yakın çevresinin kararlarını doğrudan yönlendirebilmiştir.
- **Milli Menfaat Süzgecinin Yitirilmesi:** Zamanla, özellikle iktisadi imtiyazlar ve dış ilişkiler gibi en hayati alanlarda alınan stratejik kararlar, milli menfaat süzgecinden ziyade, St. Petersburg veya Londra'nın vereceği olası tepkiler ve bu güçlerin saray içindeki dengeleri hesap edilerek alınmaya

başlanmıştır. Bu dönüşüm, devlet biçimsel olarak bağımsızlığını korusa dahi, siyasi kararların özgül ağırlığını ve bağımsızlığını ortadan kaldırmıştır.

- **Hizipsel Yarılma ve Siyasi İstikrarsızlık:** Saray bürokrasisinin içine sızan bu dolaylı nüfuz, iç elitler arasında derin bir yarılmaya yol açmıştır. Kendi varlıklarını korumak isteyen kliklerin bir kısmı Rus askeri gölgesine sığınırken, diğer bir kısmı Britanya'yı dengeleyici bir unsur olarak görerek ona eklemlenmiştir. Bu hizipsel parçalanma, devlet politikasını istikrarsızlaştırmış ve en kritik stratejik meselelerde bile bütüncül bir milli duruş sergilenmesini imkansız kılmıştır.

Sonuç olarak; On dokuzuncu asrın son çeyreğinde dış müdahale, zayıf bir devlete dışarıdan uygulanan geçici bir tazyik olmaktan çıkıp, o devletin iç karar mekanizmalarını kurumsal olarak işleten asli bir dişliye dönüşmüştür. Dahili ve harici unsurların bu denli iç içe geçmesi, Kaçar devlet yapısını bağımsız kararlar üretebilen egemen bir siyasi aktör olmaktan çıkarmış; küresel güç dengelerinin anlık uzlaşmalarına göre hareket eden edilgen bir idari komisyona indirgemiştir.

3. Aracı Tabakanın Oluşumu: Mahalli Menfaatlerin Yabancı Nüfuz Ağlarına Eklemlenmesi

Çarlık Rusyası ve Britanya İmparatorluğu'nun İran platosundaki yapısal genişlemesi, salt saray bürokrasisi veya üst siyasi kararların manipüle edilmesiyle sınırlı kalmamış; kademeli olarak iktisadi ve idari toplumsal dokuya sirayet ederek yabancı varlığını tahkim eden bir **"Aracı Tabakanın"** (Komprador Sınıfı) doğuşuna yol açmıştır. Bu yeni toplumsal

kesim, homojen (türdeş) bir kitle olmamakla birlikte; büyük tüccarlar, mahalli eşraf ve üst düzey idari memurlardan teşekkül eden ve menfaatleri doğrudan veya dolaylı olarak harici güçlerin varlığına bağlanan heterojen bir yapı arz etmiştir.

- **İktisadi Bağımlılık ve Gündelik İşleyiş:** Kaçar Devleti'nin piyasayı düzenleme, yerel ticareti koruma ve istikrarlı bir iktisadi çevre sunma konusundaki kurumsal yetersizliği, bu tabakanın yabancı sermayeyle ortaklık kurmasını hızlandırmıştır. Büyük çaplı ticari imtiyazlar, harici krediler ve sömürgeci odakların sunduğu finansal imkanlar, yabancı nüfuzla işbirliği yapmayı istisnai bir durum olmaktan çıkarıp gündelik iktisadi hayatın asli bir parçası haline getirmiştir. Taşımacılık, finansal aracılık ve dış ticaret gibi hayati sektörlerin kazanç hatları, Londra veya St. Petersburg merkezli ağlara eklemlenmiştir.
- **Siyasi Sadakat Yarılması ve Devletin İşlevsizleşmesi:** Bu iktisadi eklemlenme süreci, siyasi alandan bağımsız kalmamış; toplumsal yapı içinde harici odakların çıkarlarını gözeten dolaylı sadakat bağları üretmiştir. Mahalli menfaatlerin devamlılığı, yabancı imtiyazların korunması ve harici ticaret akışının kesintisiz sürmesi şartına bağlanmıştır. Böylelikle aracı tabaka, sömürgeci güçlerin doğrudan askeri müdahalesine gerek kalmaksızın, yabancı nüfuzu içeriden besleyen ve sürekli kılan organik bir kanala dönüşmüştür.
- **Yapısal Çözülme ve Özerk Alanlar:** Bu durum, Kaçar Devleti'nin temel iktisadi düzenleyici rolünü tamamen aşındırmıştır. Merkez, vergilendirme, gümrük denetimi ve

piyasa kontrolü üzerindeki kurumsal yetkisini kademeli olarak yitirmiştir. Neticede, ülke iktisadının devasa bölümleri merkezi hükümetin kararlarından bağımsız, adeta özerk kurallarla işleyen yapılar haline gelmiş ve bu durum devlet içindeki yapısal çözülmeyi (parçalanmayı) derinleştirmiştir.

4. Egemenliğin Kemirilmesi: Siyasi Kararların Harici Tazyiklere Karşı Edilgen Tepkilere Dönüşmesi

Rus ve Britanya müdahalelerinin derinleşmesi, iktisadi imtiyazların kurumsallaşması ve dahili menfaatlerin harici odaklarla iç içe geçmesi; Kaçar Devleti'nin biçimsel (şekli) olarak hükümranlık söylemini ve kurumlarını korumasına rağmen, gerçek anlamda siyasi egemenliğin özünü kaybetmesiyle neticelenmiştir. Siyasi karar alma mekanizması, bağımsız iç dinamiklerden beslenen özgün bir irade üretmekten uzaklaşmış; diplomatik, mali veya askeri tazyiklere karşı verilen gecikmiş ve edilgen tepkiler (reaksiyonlar) toplamına dönüşmüştür.

- **Kısıtlanmış Seçenekler Kısırlığı:** Bu dönüşüm ani bir kırılmayla değil, antlaşmalar ve imtiyaz sözleşmelerinin getirdiği hukuki prangaların zamanla birikmesiyle tecelli etmiştir. Ortaya çıkan her yeni siyasi veya iktisadi krizde, Tahran'ın önündeki seçenekler daha da daralmıştır. Devlet, kendi ürettiği alternatifleri uygulamak yerine, sömürgeci güçler tarafından sınırları önceden çizilmiş, dayatılmış seçenekler arasında sıkışmıştır. Karar alma eylemi, egemen bir irade

beyanı olmaktan çıkıp, sınırları haricen belirlenmiş bir kriz yönetimi biçimine indirgenmiştir.

- **Zorunlu Denge Siyasetinin Kısırlığı:** Bu bağlamda İran dış politikası, bütüncül bir stratejik vizyonu temsil etme kabiliyetini yitirerek, kuzeydeki Rus baskısı ile güneydeki Britanya tazyiki arasında sürekli bir denge arayışına dönüşmüştür. Bu zorunlu denge arayışı, her siyasi adımı bir inisiyatif (girişim) olmaktan çıkarıp karşı tarafın hamlesine göre şekillenen edilgen bir tepki haline getirmiştir. Devlet, uzun vadeli milli projeler tasarlama yetisini kaybetmiştir.
- **Geçici Çözümler ve Siyasi Eylemsizlik:** Söz konusu edilgenlik modeli, iç yönetim mekanizmalarına □□ sirayet etmiştir. Merkezi otorite, yapısal sorunları kökten çözmek yerine, krizleri anlık ve geçici olarak yatıştırma yolunu seçmiştir. Zamanla bu tarz, ilan edilmemiş bir yönetim felsefesine dönüşmüş; köklü politikalar üretmek yerine, harici güçler arasındaki hassas dengeleri idare etmek devletin yegane işlevi haline gelmiştir. Bu durum, Kaçar siyasi yapısını küresel güçlerin çizdiği sınırlara mahkum ederek siyasi edilgenliği kalıcılaştırmıştır.

5. Dahili Yarılmanın Derinleşmesi: Devletin Çatışan Dengeler Arenasına Dönüşmesi

İran platosundaki Rus ve Britanya nüfuzu, sadece dış ilişkiler veya saray bürokrasisinin üst katmanlarıyla sınırlı kalmamış; toplumsal ve siyasal yapının derinliklerine inerek Kaçar Devleti'nin kurumsal bütünlüğünü sarsan dahili yarılmaları keskinleştirmiştir. Merkezi otorite, ülkeyi bir arada tutan

bütünleştirici bir mihrak (odak) olma vasfını yitirmiş; aksine, bir kısmı tamamen harici odaklara bağlanan çatışan menfaatlerin ve sadakatlerin çarpıştığı kurumsal bir arenaya dönüşmüştür.

- **Kutuplaşmış Elitler ve Hizipsel Sadakat:** Bu dahili yarılma, saray içindeki ve idari mekanizmadaki güç odaklarının örgütlenme biçiminde açıkça tecelli etmiştir. Bürokratik elitler arasında, yönünü küresel kutuplardan birine çeviren iki ana hizip belirmiştir. Saray kliklerinin bir kısmı, iç rakiplerini tasfiye etmek veya kendi iktidarlarını korumak adına Çarlık Rusyası'nın askeri ve siyasi desteğine sığınırken; diğer bir kısmı Britanya'yı mali bir koruyucu ve dengeleyici unsur olarak görerek Londra eksenine eklemlenmiştir.
- **Çift Odaklı Karar Felci:** Siyasi eğilimlerdeki bu derin ayrışma, basit bir fikir ayrılığı olarak kalmamış; devlet kararlarının alınmasında ve kurumsal gücün bölüşülmesinde yapısal bir engele dönüşmüştür. Hemen her siyasi veya idari mesele, çift odaklı bir hesap süzgecinden geçirilmek zorunda kalınmıştır: Bir yanda iç iktidar mücadelelerinin getirdiği hesaplar, diğer yanda ise küresel güçlerin bu kararlara vereceği tepkiler. Bu karmaşık ve ikircikli yapı, yönetim mekanizmasını felç ederek siyasi istikrarsızlığı süreklileştirmiştir.
- **Milli Proje Kabiliyetinin Yitirilmesi:** Dahili hiziplerin harici kutuplarla bu denli iç içe geçmesi, bütüncül bir milli projenin inşa edilmesini imkansız kılmıştır. Devlet artık homojen ve uyumlu bir siyasi yapı olarak değil, değişken ittifakların ve harici tazyiklerin yönlendirdiği istikrarsız bir şebeke gibi hareket etmeye başlamıştır. Bu yıkıcı çoğulculuğu

dizginleyecek güçlü ve bağımsız bir merkezi iradenin yokluğunda, siyaset; çelişkileri aşma kabiliyeti gösteremeyen, aksine bu çelişkilerin sürekli yeniden üretildiği edilgen bir denge idaresine dönüşmüştür.

Sonuç olarak; On dokuzuncu asrın son dönemecinde Rus ve Britanya müdahalesi, İran'ın siyasal yaşamında dışsal bir etken olmaktan tamamen çıkarak, iç siyasi çatışmaların kurucu ve asli bir unsuru haline gelmiştir. Yerel dinamikler ile uluslararası dengeler öyle bir derecede iç içe geçmiştir ki Kaçar Devleti, toplumsal ve siyasal süreçleri yöneten egemen bir üst yapı olmaktan çıkmış; küresel güçlerin ve onların yerel uzantılarının çatışan dengelerini sergiledikleri açık bir jeopolitik sahneye indirgenmiştir.

6. İran'ın Kalıcı Bir İmparatorluk Dengesi Arenasına Dönüşümü ve Siyasal Etkinliğin Tasfiyesi

Çarlık Rusyası ve Britanya İmparatorluğu'nun İran platosundaki müdahale mekanizmalarının—askeri mağlubiyetlerden hukuki prangalara, iktisadi imtiyaz sözleşmelerinden saray bürokrasisindeki batinî istilaya kadar—bütüncül olarak birikmesi, Geç Kaçar Dönemi İran'ını harici nüfuzdan etkilenen sıradan bir aktör olmaktan çıkarmıştır. Ülke, küresel güç dengesi denkleminin yapısal ve kalıcı bir dişlisi haline gelmiştir. Bu safhada artık kurucu soru "Dış güçlerin İran üzerindeki etkisi nedir?" sorusu değil, "İran, onun stratejik çevresini kontrol altında tutan iki devasa imparatorluk arasındaki küresel rekabet ekseninde nasıl idare edilmektedir?" sorusudur.

- **Geçişken Sınırlar ve Kısıtlanmış Seçenekler Alanı:** Gelinen bu ileri aşamada, dahili siyaseti harici dengelerden tecrit ederek okumak imkansızlaşmıştır. Zira içeride atılan hemen her adım, devletin bu iki küresel kutuptan biriyle olan ilişkisine doğrudan etki etmiştir. Bu durum, Kaçar devlet yapısının son derece dar bir **"Kısıtlanmış Seçenekler Alanı"** içinde hareket etmesine yol açmıştır. Devletin, ilan edilmemiş harici sınırların dışına çıkmasına izin verilmemiş; bu kurumsal abluka ise yerel yönetimin özgür inisiyatif (girişim) kabiliyetini kademeli olarak yok etmiştir.
- **Bağımlı İstikrar ve Tampon Kuşak Paradigması:** Bu yapının süreklilik kazanması, İran'ı kendi bağımsız tarihsel projesi olan egemen bir devlet olmaktan çıkarıp, Rusya ile Britanya arasındaki teritoryal ve askeri genişlemeyi dizginleyen kalıcı bir **"Tampon Kuşak"** (Ayrım Alanı) haline getirmiştir. Bu yapısal dönüşüm, ülkedeki siyasi istikrarın devletin kendi içsel kurumsal gücünden değil, harici güçler arasında yürütülen dengenin kırılgan statüsünden beslenmesine yol açmıştır. Dolayısıyla küresel kutuplar arasındaki en küçük bir vizyon değişimi, doğrudan İran iç siyasetinde sarsıntılara neden olmuştur.
- **Siyasal Kanıksama ve Kurumsallaşan Müdahale:** Sürecin en yıkıcı neticesi, harici müdahalenin yerel siyaset mekanizması tarafından bir tür **"Siyasal Kanıksama"** ile kabul edilerek nizamın olağan bir kuralına dönüştürülmesidir. Yabancı nüfuz, artık bertaraf edilmesi gereken istisnai bir kriz veya doğrudan bir tehdit olarak algılanmamış; aksine tüm siyasi, idari ve iktisadi hesaplarda mutlak surette gözetilmesi

gereken kalıcı bir sistem parametresi (sabit unsuru) mertebesine yükseltilmiştir.

Sonuç olarak; Kaçar İran'ı, salt dış baskılara maruz kalan zayıf bir devlet yapısının ötesine geçerek, Rusya ve Britanya arasındaki imparatorluk dengesinin sürekli yeniden üretildiği kalıcı bir jeopolitik sahne haline gelmiştir. Bu bağlamda, devletin hakiki hükümranlık ve siyasal etkinlik kapasitesi ani bir kurumsal yıkımlarla değil; ulusal kararları harici şartlara bağlayan ve siyasi hareket alanını sınırlar ötesinde çizilmiş bir tavanla sınırlayan uzun soluklu bir birikim neticesinde kademeli olarak tasfiye edilmiştir.

35. Siyasal Zafiyet Karşısında Kimliğin Direnci: Siyasi Otoritenin Zayıflaması Kültürel ve Dini Kimliğin Çöküşüne Yol Açmaz

1. Devlet Mekanizmasının Kimliğin Derin Yapısından Kopuşu ve Siyasi Gerilemeye Rağmen Toplumun Bekası

Geç Kaçar döneminde, devletin siyasi ve idari mimarisinde müşahede edilen hızlanmış çözülme, yönetim aygıtının hem merkezde hem de taşrada toplumsal süreçler üzerindeki fiili kontrolünü büyük oranda kaybettiğini gösterecek kadar barizdi. Ancak siyasal merkezin yaşadığı bu zayıflık, toplumsal kolektif kimliğin seviyesine doğrudan bir yansıma yapmadı. Zira İran tarihsel tecrübesinde devlet, aidiyet duygusunun inşa edildiği veya toplumsal bütünleşmenin sağlandığı yegane kaynak olmamıştır. Aksine siyasal yapı; kökleri devlet aygıtından çok

daha eski, daha yerleşik olan dini, kültürel ve tarihsel katmanların üzerinde duran çoklu tabakalardan sadece biridir.

Otorite olarak "devlet" ile kimlik olarak "toplum" arasındaki bu ayrım, siyasal çalkantılara rağmen toplumsal hayatın kesintisiz sürmesinde açıkça kendini göstermektedir. Merkezi yönetim; vergi toplama, taşra asayişini sağlama veya harici tazyiklere karşı koyma hususunda tam bir acziyet içindeyken bile, toplum kendi geleneksel değer dizgeleri ve normları uyarınca işlemeye devam etmiştir. Bu kararlı işleyiş köklerini doğrudan siyasi kararlardan değil; dinden, geleneklerden ve dilden almaktaydı. Bu durum, idari gerilemenin yahut çöküşün kendiliğinden topyekûn bir toplumsal yıkıma evrilmesini engellemiştir.

Ayrıca bu vaziyet, Kaçar devletinin kendi derin doğasına dair daha büyük bir gerçeği yansıtmaktadır. Kaçar nizamı, modern anlamda kapsayıcı, bütünleştirici bir devlet yapısı değil; kimlik üreten bir fabrikadan ziyade, üst dengeleri idare eden gevşek bir çerçeve hükmündeydi. Bu nedenle devletin güçsüzlüğü, toplumun derin çekirdeğine mutlak surette zarar vermedi. Zira o köklü yapılar, devletin doğrudan denetim sahasının dışında şekillenmekteydi; hükümdarların değişmesinden yahut kurumların kırılganlığından etkilenmeyerek zaman içinde özerk bir biçimde varlığını sürdürmüştür.

2. Devletin Paraleli Olarak Dini Kurumların Toplumsal Süreklilik Şebekesi İşlevi

Kaçar devlet aygıtının gerilediği, düzeni ve kamu yönetimini bütüncül bir biçimde tesis etme kabiliyetini yitirdiği vasatta, Şii

dini kurumu, toplumsal dokunun bir arada tutulmasında ve içsel yapının sürekliliğinde asli bir unsur olarak tebarüz etmiştir. Bu kurumsal yapı, salt inanç alanı ile sınırlı tinsel bir merci olarak kalmamış; kentlerden köylere kadar yayılan, dini rehberliğin ötesine geçerek kayıt dışı toplumsal organizasyonu yürüten muazzam bir şebekeye dönüşmüştür.

Kamusal adalet hizmetlerinin ve dengeli bir kamu yönetiminin yokluğunda, ulema ve dini elitler toplumsal ihtilafların çözülmesinde, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde ve fıkhi referanslara dayalı bir hukuki güvence sunulmasında fiili bir rol oynamışlardır. Bu durum, resmi devlet kurumlarının yerine topluma alternatif bir kurumsal çerçeve sunmuştur. Bahse konu kurucu rol, pek çok bölgede dini kurumu halkın gündelik yaşamına siyasi otoritenin kendisinden çok daha yakın kılmıştır.

Dini kurumun siyasal iktidardan görece bağımsız yapısı, devletin dış baskılara maruz kaldığı veya içeriden güçsüzleştiği fetret dönemlerinde bile varlığını sürdürmesini, hatta zaman zaman siyasi otoriteye karşı durabilmesini sağlamıştır. Bu özerklik mutlak bir kopuş anlamına gelmemekteydi; aksine, işbirliği yapmakla bağımsız nüfuz alanını korumak arasında yürütülen karmaşık bir denge rejimine dayanmaktaydı. Bu esneklik, dini yapıyı Kaçar iktidarının dalgalanmaları karşısında dirençli kılmıştır.

Zamanla dini kurum, devletin gerilemesine rağmen toplumsal kimliğin un ufak olmasını engelleyen en hayati yapılardan biri

haline gelmiştir. Çünkü devletin bu görevleri etkin bir biçimde yerine getirmekten aciz kaldığı kırılma anlarında; değerlerin, eğitimin ve toplumsal denetimin sürekliliğini sağlamıştır.

3. Kimliğin Süreklilik Unsuruية Olarak Farsça ve Kültürel Miras

Kaçar Devletinin yaşadığı siyasi çalkantılara rağmen, başta Farsça olmak üzere kültürel etken, İran kimliğinin sürekliliğindeki en hayati dayanaklardan biri olmayı sürdürmüştür. Devlet güçsüzleşip gerileyebilir, ancak dil; tarihi, edebiyatı ve ortak hafızayı içinde barındıran bütünleştirici bir kap olarak kalmış; toplumun farklı katmanları ile birbirinden uzak coğrafi bölgelerini birbirine bağlamıştır. Bu dilsel süreklilik, merkezi otoritenin kırılganlaştığı dönemlerde bile kültürel bir kopuşun yaşanmasını engellemiştir.

Fars edebiyatı, özellikle de klasik şiir, bu kültürel uzantının kökleşmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Büyük edebi eserler salt sanatsal birer ürün olmaktan öte, toplumun zihinsel yapısının bir parçası olarak meclislerde, medreselerde ve farklı toplumsal çevrelerde sürekli elden ele gezinmiştir. Edebiyatın bu kesintisiz varlığı, kültürel kimliği, yöneticilerin değişmesinden yahut siyasi kurumların zayıflamasından etkilenmeyecek kadar derinleştirmiştir.

Ayrıca, eski Pers dönemlerinden İslami evrelere kadar uzanan tarihi ve efsanevi miras, Kaçar Devletinin sınırlarını aşan bütüncül bir kimlik anlatısının şekillenmesine katkı sağlamıştır.

Toplum, kendisini sadece o anki mevcut siyasi gerçeklik üzerinden değil, siyasi zayıflık ve kırılma anlarında bile kendisine bir süreklilik ve köklülük duygusu veren uzun bir tarihsel uzantı üzerinden tanımlamıştır.

Bu kültürel birikim, İran kimliğinin siyasi değişimler karşısında direnme kabiliyetini artırmıştır. Zira bu kimliğin kaynağı tek başına devlet değil; otoriteden görece bağımsız işleyen ve kuşaklar boyunca kendisini yeniden üreten geniş bir simgeler, dil ve kalıtsal anlamlar ağı olmuştur.

4. Devletin Boşluğunda İşlevsel Bir Seçenek Olarak Mahalli Güçlerin Şekillenmesi

Kaçar Devletinin farklı taşra bölgeleri üzerinde fiili denetim kurma kabiliyetinin gerilemesiyle birlikte, toplum içinde, merkezi otoritenin yerine getirmekten aciz kaldığı işlevlerin bir kısmını fiilen üstlenen çeşitli mahalli güçler şekillenmeye başlamıştır. Bu şekillenme planlı bir programın sonucu değil, merkezi idarenin güçsüzlüğü karşısında mahalli toplulukların gündelik işlerini yürütmek adına geliştirdikleri doğal bir içsel refleks olarak ortaya çıkmıştır.

Kentlerde ve kırlarda ön plana çıkan mahalli eşraf, köklü aile liderleri, dini ve toplumsal şahsiyetler; yerel güvenliğin sağlanmasında, iktisadi ilişkilerin düzenlenmesinde, bireyler ile topluluklar arasındaki ihtilafların çözülmesinde etkin bir rol oynamışlardır. Bu güçler devletin resmi bir seçeneği olmasalar da, zorunluluğun dayattığı aracı bir tabaka olarak işlev görmüşlerdir; öyle ki mahalli istikrar, uzaktaki zayıf devlet

kurumlarından ziyade doğrudan bu unsurlara bağımlı hale gelmiştir.

Bu dönüşüm, devletin artık gücün tek kaynağı olmadığı, otoritenin yerel aktörlerin farklı kademeleri arasında bölüşüldüğü fiili bir "yerelleşme" doğurmuştur. Bu vaziyet, asgari düzeyde bir toplumsal istikrarın korunmasına katkı sağlasa da, aynı zamanda bütüncül devlet anlayışını zayıflatmış ve merkezi otoritenin toplumun gündelik yaşamındaki varlığını azaltmıştır.

Zamanla bu mahalli yapılar kemikleşerek toplumsal dokunun bir parçası haline gelmiş; öyle ki devletin gücünü yeniden toplamak istediği dönemlerde bile bu yapıları ortadan kaldırmak yahut aşmak kolay olmamıştır. Böylelikle, bahse konu güçler toplumsal bir çöküşü engellemiş, ancak buna karşılık toplumun merkezi olmayan yapısını derinleştirerek devleti köklü mahalli yapılar karşısında daha güçsüz bir konumda bırakmıştır.

5. Çöküşe Karşı Bir Direnç Unsuru Olarak Tarihsel Tecrübe ve Ortak Hafıza

Din, dil ve toplumsal yapıların yanı sıra, İran toplumunun uzun tarihsel hafızası, Kaçar Devletinin gerileme döneminde kimliğin bütünlüğünü korumasında önemli bir rol oynamıştır. Toplum, yaşanan siyasi güçsüzlüğü istisnai bir durum olarak değil; merkezi otoritenin medeniyetsel yahut kültürel yapıyı yıkıma uğratmadan yaşadığı tekrarlayan yükseliş ve düşüş

döngüleri içeren daha geniş bir tarihsel bağlam içinde ele almıştır.

Bu birikmiş tarihsel tecrübe, değişken bir varlık olan "devlet" ile daha derin ve kalıcı bir unsur olan "kimlik" arasında ayrım yapan bir ortak bilinç yaratmıştır. İstilalar ve siyasi dönüşümlerle dolu geçmiş tecrübeler; iktidarın değişmesinin mutlak surette toplumun değişmesi yahut sürekliliğini kaybetmesi anlamına gelmediğini, aksine bunun daha uzun bir uyum sağlama ve yeniden denge kurma sürecinin bir evresi olabileceği fikrini kökleştirmiştir.

Ayrıca bu ortak hafıza; kayıt dışı eğitim, dini meclisler, tarihi ve edebi anlatılar vasıtasıyla aktarılarak, salt seçkinlerin tekelinde kalan bir söylem olmaktan çıkıp toplumun gündelik bilincinde sürekli var olmuştur. Hafızanın kuşaklar arasındaki bu kesintisiz aktarımı, sert siyasi çalkantı dönemlerinde bile süreklilik duygusunun korunmasına katkı sunmuştur.

Böylelikle, tarihsel tecrübenin kendisi, kimliğin dağılmasını önleyen işlevsel bir unsura dönüşmüştür. Çünkü bu tecrübe, krizlere karşı açıklayıcı bir çerçeve sunarak devletin zayıflığının topyekûn bir yok oluş hissine evrilmesini engellemiştir. Bu sayede toplum, içsel bütünlüğünü kaybetmeden otoritenin kırılganlığıyla bir arada yaşama kabiliyeti göstermiştir.

6. Toplumsal Bilinçte "Devlet" Anlayışı ile "Kimlik" Anlayışının Birbirinden Ayrışması

Kaçar döneminde, siyasi otoritenin zayıflığının sürmesi ve toplumu etkin bir biçimde yönetme kabiliyetinin gerilemesiyle birlikte; ortak bilinçte, değişken bir yönetim aygıtı olan "devlet" anlayışı ile daha derin ve kalıcı bir yapı olan "kimlik" anlayışı arasında örtülü bir ayrım daha bariz bir biçimde şekillenmeye başlamıştır. Bu ayrışma, doğrudan doğruya felsefi bir kuramlaştırmanın neticesi olmaktan ziyade; toplumun, dalgalı ve güçsüz bir otorite karşısında edindiği gündelik tarihsel tecrübelerin birikimiyle ortaya çıkmıştır.

Toplumun geniş kesimlerinin gözünde devlet, asli bir istikrar kaynağı olmaktan uzak; toplumsal hayatın özüne dokunmaksızın güçlenebilen, zayıflayabilen yahut değişebilen idari bir çerçeveden ibaretti. Buna karşılık kimlik; din, dil, gelenekler ve tarihsel hafıza, yani yönetimin dalgalanmalarından görece bağımsız unsurlar üzerinden anlaşılmaktaydı. Bu ayrışma, toplumu siyasi otoritenin yazgısına daha az bağımlı kılmış ve kendi derin kültürel kaynaklarına daha sıkı bağlamıştır.

Ayrıca bu iki anlayışın birbirinden ayrılması, devletin yaşadığı krizler karşısında toplumun topyekûn bir yıkıma uğramadan uyum sağlama kabiliyetini açıklamaya yardımcı olmuştur. Otoritenin güçsüzleşmesi, hatta işlevini yitirmesi kendiliğinden bir kimlik krizine dönüşmemiştir; çünkü aidiyetin asli referansı devletin kendisi değil, doğrudan yönetimin etki sahasının

dışında varlığını sürdüren daha geniş bir değerler dizgesi ile toplumsal ve dini yapılardı.

Zamanla bu algı daha da kökleşerek genel zihinsel yapının bir parçası haline gelmiştir; öyle ki devlet, değişebilen düzenleyici bir araç olarak görülürken, kimlik onu aşan bir süreklilik unsuru olarak kavranmıştır. Bu ayrım, Kaçar devletinin siyasi yapısındaki derin gerilemeye rağmen toplumsal çöküşü engelleyen en hayati etkenlerden biri olmuştur.

7. Toplumsal Yapının Esnekliği ve Siyasi Krizleri Emme Kabiliyeti

Kaçar devletinin zayıflığına rağmen kimliğin varlığını sürdürebilmesinin en önemli gerekçelerinden biri, İran toplumsal yapısının sahip olduğu yüksek esnekliktir; bu esneklik, toplumsal dokunun siyasi sarsıntıları kırılmadan yahut içsel bütünlüğünü kaybetmeden emmesini (göğüslemesini) mümkün kılmıştır. Toplum, gündelik yaşamın düzenlenmesinde tamamen devlete bağımlı kalmamış; aksine çalkantı dönemlerinde dengeyi yeniden kurabilecek geniş bir toplumsal, dini ve iktisadi ilişkiler ağına sahip olmuştur.

Bu esneklik, toplumun savaşlar, harici müdahaleler yahut idari çöküş gibi tekrarlayan krizlerle baş etme biçiminde açıkça tecelli etmiştir. Merkezi otoritenin gerilediği her dönemde; dini, toplumsal ve iktisadi mahalli yapılar kendiliğinden boşluğu doldurmuş, böylece siyasi krizin topyekûn bir toplumsal yıkıma dönüşmesi engellenmiştir.

Ayrıca bu uyum sağlama kabiliyeti sadece anlık bir tepki değil, toplumu siyasi değişimlere daha alışkın kılan ve tek bir otorite biçiminin varlığına olan bağımlılığını azaltan uzun bir tarihsel birikimin sonucuydu. Bu uyum modeli, kimliği devletin kendisinden daha istikrarlı kılmıştır; çünkü kimliğin kaynakları tek bir kurumda toplanmak yerine, çöküşe karşı dirençli çoklu alanlara dağılmıştı.

Bu vaziyetin sürmesiyle birlikte siyasi krizler toplumsal düzeyde, etkin bir devletin yokluğunda bile asgari düzeyde istikrarı güvence altına alacak biçimde yönetilmiştir. Bu durum, onu sarmalaması gereken siyasi çerçevenin bariz bir güçsüzlük ve sürekli bir aşınma içinde olmasına rağmen, kültürel ve dini kimliğin nasıl bütüncül kalabildiğini açıklamaktadır.

8. Devletten Daha Derin Bir Katman Olarak Kimlik ve Otoritenin Çöküşüne Rağmen Toplumsal Varlığın Sürekliliği

Kaçar Devleti tecrübesinin nihai bilançosunda, İran kimliğinin devletin siyasi yapısından çok daha derin ve yerleşik bir katman olarak işlev gördüğü açıkça anlaşılmaktadır; bu durum, merkezi otoritenin keskin bir gerileme yaşadığı dönemlerde bile kimliğin varlığını sürdürmesini mümkün kılı demiştir. Devlet, düzenleyici bir çerçeve olarak taşıdığı öneme rağmen, bu tarihsel kesitte, toplumun gerçek derinliğini oluşturan kültürel, dini ve toplumsal yapıların yanında görece yüzeysel bir katman olarak kalmıştır.

Söz konusu derinlik, çoklu unsurların iç içe geçmesiyle beslenmekteydi: Düzenleyici ve tinsel bir merci olarak din; birleştirici kültürel bir kap olarak dil; uzayıp giden bir hafıza olarak tarih ve gündelik hayatın denetim düzenekleri olan mahalli toplumsal yapılar. Bu iç içe geçiş, gücünü devletin ayakta kalmasından değil, toplumun kendi kimliğini zaman içinde yeniden üretme kabiliyetinden alan kenetlenmiş bir süreklilik ağı yaratmıştır.

Kaçar otoritesinin zayıflamasıyla birlikte kimlikte bir eksen kayması yahut dağılma yaşanmamış; aksine devlet ile toplum arasında işlevsel bir ayrışma tecelli etmiştir. Devlet, siyasi bir aktör olarak gerilerken; kimlik, bu gerilemeden görece bağımsız, özerk bir kültürel ve toplumsal varlık olarak yoluna devam etmiştir. Bu durum, sert siyasi değişimlerin topyekûn bir toplumsal yıkıma yol açmamasını, aksine temel sürekliliği koruyan dahili bir yeniden düzenlenmeyi beraberinde getirmesini açıklamaktadır.

Böylelikle denebilir ki, bu dönemin tecrübesi devletin her zaman kimliğin yegane sığınağı olmadığını ve onun güçsüzlüğünün mutlak surette toplumun güçsüzlüğü anlamına gelmediğini bariz bir biçimde gözler önüne sermiştir. Aksine kimlik, derin kültürel ve dini katmanlara kök saldığında, otoritenin çöktüğü anlarda bile varlığını sürdürebilir, hatta tahkim edilebilir; böylece siyasi dönüşümler karşısında en sarsılmaz unsur olarak kalır.

36. Gelenek ile Harici Tazyik Arasında İran: Geleneksel Yapıyı Muhafaza Etme Direnci ve Zoraki Çağdaşlaşma Girişimlerinin Doğurduğu Gerilim

1. Dahili Gelenek ile Harici Çağdaşlaşma Baskısı Arasındaki Yapısal Çatışma

Geç Kaçar döneminde, gelenek ile çağdaşlaşma (modernleşme) arasındaki gerilim, siyasi seçkinler arasında yaşanan basit bir görüş ayrılığı olmaktan çıkmış; hem devletin hem de toplumun biçimini doğrudan etkileyen derin bir yapısal çatışmaya dönüşmüştür. İran bu dönemde; köklerini tarihsel süreklilikten ve kademeli değişimden alan dahili bir sistem ile geleneksel yapıya tamamen aykırı, hızlı çağdaşlaşma modellerini dayatan artan bir harici baskının kesişim noktasında durmaktaydı. Bu köklü çelişki, devleti kolayca uzlaştırılamayacak iki zıt yönelim arasında sürekli bir çekişme içinde bırakmıştır.

İran'daki geleneksel yapı, eski bir rejimin basit kalıntılarından ibaret değildi; aksine, merkezdeki zayıf siyasi otorite, dini kurum (ulema), kabileler, mahalli eşraf ve yerleşik toplumsal alışkanlıklar arasında örülmüş bütüncül bir ilişkiler ağıydı. Bu sistem, değişimin geçmişle bağı koparmayan, sürekliliği gözeten yavaş bir süreç olarak kavrandığı kademeli dengeler mantığına göre işliyordu. Bu nedenle, bahse konu yapıyı hızlı bir biçimde yeniden şekillendirmeye yönelik her girişim, basit bir idari yenilenme olarak değil, toplumsal istikrara yönelik doğrudan bir tehdit olarak algılanmaktaydı.

Buna karşılık harici baskı, beraberinde modern devlete ait tamamen farklı bir model getirmekteydi. Bu model; güçlü bir merkeziyetçiliğe, düzenli bir ordunun kurulmasına, kapsamlı idari ve mali yeniliklere ve ekonominin küresel modern sisteme eklemlenmesine dayanıyordu. Bahse konu model topluma sadece kuramsal bir seçenek olarak sunulmuyor; Avrupa'nın askeri ve teknolojik üstünlüğü, büyük güçlerin antlaşmalar ve imtiyaz sözleşmeleri yoluyla dayattığı şartlar vasıtasıyla fiilen kendini gösteriyordu. Bu durum, çağdaşlaşmayı özgür bir dahili seçimden ziyade, çoğu zaman dışarıdan dayatılan kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirmiştir.

Geleneksel süreklilik mantığı ile zoraki çağdaşlaşma mantığı arasındaki bu keskin karşıtlık, devlet ve toplum içinde kalıcı bir gerilim doğurmuştur. Zira artık mevcut durumu olduğu gibi korumak imkansız hale gelmişken, geleneksel yapı da kendisinden talep edilen hızlı dönüşümü göğüsleyebilecek kabiliyette değildi. Böylelikle, temel sorusu şundan ibaret olan uzun bir kriz evresi başlamış oldu: Derin geleneksel köklere sahip bir devlet, kendi tarihsel ve toplumsal bağlamının dışından gelen bir çağdaşlaşma baskısıyla nasıl baş edebilir?

2. Toplumsal ve Siyasi Bir Denge Sistemi Olarak Geleneksel Yapı

Kaçar İran'ındaki geleneksel yapı, eski bir rejimin döküntüsü yahut toplumsal örgütlenmenin donmuş bir biçimi değil; otorite, din ve mahalli toplum arasındaki asırlık etkileşimler neticesinde şekillenmiş bütüncül bir denge sistemiydi. Bu yapı;

merkezdeki zayıf devlet, geniş bir toplumsal nüfuza sahip dini kurum ve başkentten uzak bölgelerin işlerini yürüten mahalli eşraf arasındaki hassas dengeler ağına dayanmaktaydı. Bu iç içe geçmişlik, siyasi merkezin güçsüzlüğüne rağmen geleneksel düzenin varlığını sürdürmesini mümkün kılmıştır.

Bu bağlamda otorite anlayışı, modern modellerde olduğu gibi mutlak surette merkezileşmemiş, aksine resmi olmayan kanallarla çoklu kademeler arasında bölüştürülmüştür. Devlet genel bir gözetim rolü üstlenirken, mahalli güçler ve dini unsurlar gündelik hayatın ayrıntılarını idare etmekteydi. Gücün bu şekilde dağılması, katı bir merkeziyetçilikten ziyade uyum sağlama ve dengeye dayalı görece bir istikrar yaratmıştır.

Ayrıca bu yapı, kopuşa karşı sürekliliği, hızlı değişime karşı ise kademeli ilerlemeyi yeğleyen bir toplumsal mantığa yaslanmaktaydı. Toplum, büyük dönüşümleri anlık birer zorunluluk olarak görmüyor; aksine bunları toplumsal, dini ve kültürel uzlaşılardan geçmesi gereken uzun soluklu süreçler olarak kabul ediyordu. Bu algılayış, geleneksel yapıyı ani yahut dışarıdan gelen değişim girişimlerine karşı daha dirençli kılmıştır.

Böylelikle bu sistem, devletin zayıflamasına rağmen toplumun dağılmasını engelleyen bir tür "esnek istikrar" modelini temsil etmiştir. Ancak bu durum aynı zamanda, söz konusu yapıyı hızlı bir biçimde yahut dış modeller uyarınca yeniden şekillendirmeye yönelik her hamleyi son derece zor ve karmaşık bir hale getirmiştir.

3. Avrupa Çağdaşlaşma Modeli ve Devlet Üzerindeki Zoraki Dönüşüm Baskısı

Kademeli ilerleyişe ve mahalli dengelere dayanan İran geleneksel yapısının karşısında; Rusya, İngiltere ve diğer Batılı güçler vasıtasıyla ülkeye sızmaya başlayan Avrupa çağdaşlaşma modeli, devletin doğası ve işlevi üzerine tamamen farklı bir anlayış taşımaktaydı. Bu model, salt teknik yahut idari bir yenilenme olmanın ötesinde; devleti düzenli bir ordu, örgütlü bir bürokrasi ve küresel piyasaya eklemlenmiş bir ekonomi temelinde, katı bir merkeziyetçilikle yeniden inşa etmeyi hedefleyen bütüncül bir projeydi.

Modern devlete ait bu Avrupa menşeli anlayış, İran'a çoklu kanallardan ulaşmıştır. Bu kanalların en bariz olanları; askeri temaslar, Rusya karşısında alınan art arda yenilgiler, İngiltere'nin dayattığı iktisadi imtiyazlar ve Kaçar yapısı ile Avrupa modelleri arasındaki büyük uçurumu fark eden askeri-diplomatik heyetlerdir. Zamanla bu model, İran devletinin "ileriliği" yahut "geriliği" hususunda dışarıdan dayatılan kurucu bir ölçüt haline gelmiştir.

Ancak temel sorun, bu modelin kendi varlığından ziyade, tamamen farklı bir gerçekliğe tarihsel bağlamından koparılarak dayatılma biçimiydi. Çağdaşlaşma, toplumsal yapının doğal ve içsel bir gelişimi olarak doğmamış; aksine çoğu zaman antlaşmalara, yenilgilere yahut harici imtiyazlara bağlı siyasi, askeri ve iktisadi bir şart olarak dayatılmıştır. Bu durum, çağdaşlaşma sürecini toplumsal bağrdan çıkan bir atılım

olmaktan ziyade, harici bir tazyike verilen zoraki bir tepki konumuna indirgemiştir.

Bu vaziyet, modern modelin gerekleri ile geleneksel yapının buna cevap verme kabiliyeti arasında derin bir uçurum yaratmıştır. Avrupa modeline göre kurulması tasarlanan kurumlar Kaçar devletinde hazır bir zemin bulamazken, geleneksel güçler bu dönüşümleri kendi iç dengelerine yönelik bir tehdit olarak görmüştür. Böylelikle çağdaşlaşma; dışarıdan dayatılan bir zorunluluk ile içeriden gösterilen ve göz ardı edilemeyecek olan direnç arasında sıkışmış, askıda kalan bir proje haline gelmiştir.

4. Yarım Kalmış Zoraki Çağdaşlaşma ve Yenileşmenin İçsel Gerçeklikle Çatışması

Harici baskının artması ve yönetici seçkinlerin, İran ile Avrupa devletleri arasındaki uçurumun büyüklüğünü daha net fark etmesiyle birlikte; Kaçar devleti özellikle ordu, yönetim ve vergi alanlarında sınırlı çağdaşlaşma hamlelerine girişmiştir. Ancak bu girişimler, kapsamlı bir yenileşme planının parçası olarak değil; askeri, siyasi ve iktisadi gerçekliğin dayattığı tekrarlayan krizlere karşı verilen dönemsel refleksler biçiminde ortaya çıkmıştır.

Söz konusu yenilikler, ilk adımdan itibaren geleneksel yapının dini, toplumsal ve mahalli kurumlarda hala çok güçlü olduğu karmaşık bir içsel gerçekliğe toslamıştır. Ordunun çağdaşlaştırılması yahut maliyenin yeniden düzenlenmesine yönelik her hamle, bu değişimleri kendi konum ve nüfuzlarına

doğrudan tehdit olarak gören yerleşik çıkar ağlarının direnciyle karşılaşmıştır. Bu çatışma, yenileşme sürecini hakiki bir yapısal dönüşümden ziyade, kısmi ödünlerin verildiği bir tavizler dizisine dönüştürmüştür.

Aynı zamanda harici baskı, çağdaşlaşma sürecinde uzun süreli bir boşluğa izin vermemekteydi; zira Avrupalı güçler bu denemeleri yakından izliyor, uzmanlar, imtiyazlar ve siyasi şartlar vasıtasıyla süreci kendi çıkarları doğrultusunda yönlendiriyorlardı. Ancak bu şartlı destek, güçlü ve bağımsız bir devlet inşa etmeyi değil; İran'ın rekabetçi bir güce dönüşmeden küresel sisteme eklemlenmesini sağlayacak sınırlı iyileştirmeleri amaçlıyordu.

İçerideki direnç ile dışarıdaki tazyikin bu şekilde iç içe geçmesi neticesinde, devletin derin yapısını değiştirmeden sadece bazı modern araçların ithal edildiği **"Yarım Kalmış Zoraki Çağdaşlaşma"** olgusu ortaya çıkmıştır. Böylece modern kurumlar geleneksel bir çerçeve içinde işletilmeye çalışılmış; bu da biçim ile öz, yenilikçi ülkü ile fiili uygulama kabiliyeti arasında bariz bir ikilik doğurmuştur.

Sonuç olarak çağdaşlaşma hamleleri, devletin yönünü tayin edemeyen, aksine gelenek ile çağdaşlık arasındaki gerilimi tırmandıran kesintili ve istikrarsız bir sürece dönüşmüştür. Kaçar devleti ne kararlı bir geleneksel düzende kalabilmiş ne de bütüncül modern bir devlete evrilebilmiş, bitmeyen bir geçiş sürecinde sıkışıp kalmıştır.

5. Gelenek ile Çağdaşlık Arasında Yapısal Askıda Kalma Durumu ve Belirsiz Yolun Krizi

Çağdaşlaşmanın gerekleri ile geleneksel yapının direnci arasındaki çatışmanın bir sonuca bağlanamaması, Kaçar devletini **"Yapısal Askıda Kalma"** olarak tanımlanabilecek bir evreye sokmuştur. Devlet artık ne tamamen eski geleneksel modeline dönebiliyor ne de modern devlet modeline hakiki bir uyum sağlayabiliyordu. Bu ara vaziyet, doğal bir geçiş sürecini değil; iki zıt yönelim arasında yaşanan kalıcı bir tarihsel kararsızlık halini temsil etmekteydi.

Bu aşamada devlet, çağdaşlaşmayı dayatan harici güçlerin istekleri ile geleneksel toplumsal ve dini yapıya tutunan dahili direnç arasında bir denge kurmaya çalışarak dar bir seçenek alanında hareket etmiştir. Bu sürekli çelişki, siyasi ve idari kararların uzun soluklu politikalardan ziyade geçici çözümlerle yürütülmesine yol açmış, bu da kurumsal istikrarsızlığı derinleştirmiştir.

Üstelik bu askıda kalma durumu salt siyasi alanla sınırlı kalmamış; ekonomiye, yönetime ve orduya da yayılmıştır. Kurulan modern kurumlar, kendileri için hazır olmayan geleneksel bir ortamda işlev görmeye çalışırken; geleneksel yapılar da bütüncül bir yenileşme projesine tam olarak dahil edilmeksizin kendi işlevlerini sürdürmüştür. Bu dengesiz bir arada var oluş, devlet içinde eski ile yeninin hakiki bir bütünleşme olmaksızın yan yana durduğu yapısal bir ikilik yaratmıştır.

Zamanla bu müzminleşen durum nizamın kendi doğası haline gelmiş; artık geçici bir ara dönem değil, uzlaşamayan iki akım arasındaki kalıcı bir gerilim olarak algılanmaya başlanmıştır. Böylelikle Kaçar devleti, yönünü kesin olarak tayin etme kabiliyetinden yoksun, gelenek ile çağdaşlık arasındaki gri alanda yaşayan yarım kalmış bir model haline gelmiş ve bu durum gelecekte devlet ve toplum yapısında yaşanacak daha derin sarsıntıların zeminini hazırlamıştır.

1. Geleneksel Meşruiyetten Yoksunluk ve Çözülmenin Enkazı Üzerinde Yükseliş

Rıza Şah Pehlevi'nin iktidara gelişi, doğal bir siyasi gidişatın yahut düzenli bir yönetim devrinin neticesi değildir. Aksine bu yükseliş; Kaçar Devletinin siyasi felç ve yapısal acziyet içinde boğulduğu, taşra üzerindeki denetimini tamamen yitirdiği, iç ve dış güçler karşısında saygınlığının un ufak olduğu tarihsel bir kırılma anında gerçekleşmiştir. Söz konusu otorite boşluğu kuramsal bir durum değil; ülke içinde çoklu nüfuz odaklarının türemesi, ordunun işlevsizleşmesi, harici güçlerin müdahaleleri ve bazı eyaletlerin merkezden fiilen kopmasıyla somutlaşan bir gerçeklikti. Böyle bir vasatta toplum, geleneksel bir meşruiyet arayışından ziyade, düzeni yeniden tesis edecek kurucu bir gücün özlemini duymaktaydı.

Bu doğrultuda Rıza Şah, çöküş anında üstlendiği komutanlık rolü sayesinde askeri bir kulvardan gelerek hızla hareket etme ve kendisini ana aktör olarak dayatma kabiliyeti bulmuştur. Dolayısıyla bu yükseliş, geniş tabanlı bir toplumsal uzlaşıya yahut halk desteğine değil; kurumsal boşluğu örgütlü bir güçle

doldurma becerisine dayanıyordu. Dönemin küresel dengeleri de bu dönüşüme zemin hazırlamıştır; zira İran, İngiliz İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında bir rekabet sahası olduğundan, iç istikrarın katı ve merkeziyetçi bir rejim vasıtasıyla da olsa sağlanması bu güçlerin çıkarlarına uygun düşmekteydi.

Bu durum, Rıza Şah meşruiyetinin toplumun bağrından aşağıdan yukarıya doğru kurulmadığı gibi, tarihsel bir gelenekten de beslenmediğini; aksine askeri güç, içsel boşluk ve üstü kapalı uluslararası kabulün karmaşık dengesinden türediğini göstermektedir. İktidarını sağlamlaştırdıktan sonra da toplumsal yahut dini yapılar üzerinden geleneksel bir meşruiyet edinme yoluna gitmemiş; yönünü güvenlik, nizam ve modern devlet inşası gibi "başarı" odaklı alternatif bir meşruiyet zeminine çevirmiştir. Ancak bu meşruiyet, toplumun derinliklerinden gelen bir rızaya dayanmadığı için görece yüzeysel kalmıştır.

Bu yükseliş modeli, devletin ilk adımdan itibaren "uzlaşı" yerine "dayatma" mantığı üzerine kurulmasına yol açmış; büyük çağdaşlaşma projelerine girişilmeden çok önce yönetim ile toplum arasında derin bir uçurum doğurmuştur. Rejimi destekleyecek organik bir toplumsal tabanın yokluğu, devletin bekasını doğal bir içsel istikrara değil, gücün kesintisiz uygulanmasına bağımlı kılmıştır. Bu durum devleti görünürde güçlü, ancak sarsıntı anlarında onu koruyacak derin köklerden yoksun bir yapıya büründürmüştür. Nihayetinde Rıza Şah'ın yükselişi, kalıcı bir sistemin kuruluşu olmaktan ziyade, derin

bir siyasi boşluğa verilen zoraki bir tepkidir; devleti biçimsel olarak yeniden inşa etmeyi başarmış, ancak daha ilk günden gelecekte rejimin peşini bırakmayacak olan bir meşruiyet krizinin tohumlarını ekmiştir.

2. Merkezileşmenin Askeri Güçle Dayatılması: Boyunduruk Altına Alma Yoluyla Ülkenin Birleştirilmesi

Rıza Şah Pehlevi, devletin merkeziyetçi yapısını siyasi uzlaşılar yahut taşranın kademeli olarak sisteme eklemlenmesi yoluyla inşa etmeye çalışmamıştır. Aksine ilk andan itibaren, İran'ın dahili haritasını yeniden şekillendirmenin ana aracı olarak askeri gücü benimsemiştir. Zira onun gözünde temel sorun salt devletin zayıflığı değil, devletin egemenliğine ortak olan paralel güç odaklarının varlığıydı. O dönemde İran, fiili bir çoklu nüfuz alanı yaşamaktaydı: Yarı bağımsız kabileler, mahalli hanlıklar ve başkentin otoritesini aşan fiili güce sahip eyalet yöneticileri mevcuttu. Bu yapının sadece idari yöntemlerle denetim altına alınması imkansız olduğundan, Rıza Şah doğrudan bir yol seçmiştir: Bu güçleri silah zoruyla tasfiye etmek ve devlet otoritesine boyun eğdirmek.

Bu durumun en sarih tarihsel örnekleri, Bahtiyari ve Kaşkayi gibi köklü kabilelere karşı yürütülen askeri harekatlardır. Söz konusu mahalli güçler devlete siyasi bir ortaklık üzerinden eklemlenmemiş; askeri ve toplumsal nüfuzları kırılarak tek bir merkezi otoriteye boyun eğmeye zorlanmışlardır. Eyaletlerdeki her türlü muhtariyet (özerklik) biçimini sonlandırmaya yönelen bu hamleler, üstü kapalı da olsa bağımsız karar alma yetkisine

sahip hiçbir yerel gücün varlığına izin vermemiştir. Bu dönüşüm, devleti çok merkezli bir sistemden, içsel rekabeti asla kabul etmeyen katı merkeziyetçi bir rejime evriltmiştir.

Ancak bu "birleştirme" hamlesi ağır bir bedelle gerçekleşmiştir; zira rıza veya uzlaşıya değil, bütünüyle zorlamaya dayanıyordu. Bu da devlete olan bağlılığın organik bir bütünleşmeden değil, daha güçlü bir otoriteye boyun eğme zorunluluğundan kaynaklandığını göstermektedir; dolayısıyla merkez zayıfladığı an bu bağlılık un ufak olmaya açık kırılgan bir nitelik taşımaktaydı. Ordunun içeride kesintisiz bir biçimde kullanılması, devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi farklılaştırmış; devlet artık bir koruyucu yahut düzenleyici olarak değil, kendisini zorla kabul ettiren tazyik edici bir güç olarak algılanmıştır. Bu durum iki taraf arasındaki güven uçurumunu derinleştirmiştir. Merkezileşmeyi dayatan bu yöntem parçalanmışlığı sonlandırmış, ancak aynı zamanda toplum ile devlet arasında köprü vazifesi gören tüm aracı mahalli yapıları yıkıma uğratmış ve bu boşluğu dolduracak toplumsal bir seçenek de üretememiştir. Zamanla devlet, doğal bir toplumsal istikrara yaslanmak yerine, bütünlüğünü korumak için askeri gücün sürekliliğine daha fazla bağımlı hale gelmiş; bu da onu elinde tutma hususunda güçlü, ancak sarsıntıları emme ve uyum sağlama hususunda zayıf kılmıştır. Sonuç olarak Rıza Şah, merkezileşmeyi dayatmayı başarmış ancak bunu toplumu bütünleştirerek değil, boyunduruk altına alarak yapmıştır; bu da coğrafi olarak birleşmiş fakat içsel olarak gerilimli ve bağrında gelecekteki reddedişlerin tohumunu taşıyan bir devlet doğurmuştur.

3. Sadece Savunma Değil Bir Tahakküm Aracı Olarak Modern Ordunun İnşası

Rıza Şah Pehlevi, merkezi bir devlet inşa etme projesinin bütüncül bir askeri güç olmaksızın başarıya ulaşamayacağını iyi bilmekteydi; bu nedenle modern bir ordunun kurulmasını en öncelikli hedefi haline getirdi. Ancak bu ordu, salt harici tehditlere karşı koymak için tasarlanmamış; özünde iç yapıyı yeniden şekillendirmenin ve toplumu güç yoluyla denetim altında tutmanın ana aracı olarak kurgulanmıştır. Önceki dönemlerde İran, bütüncül bir ulusal ordudan yoksundu; çoklu bağlılıklara sahip kabile birliklerinden yahut mahalli kuvvetlerden oluşan döküntü yapılara dayanıyordu. Bu model devletin zayıflığının ana gerekçelerinden biri olduğundan, Rıza Şah bunu tamamen ortadan kaldırmayı ve yerine sadece devlet otoritesine bağlı merkezi bir ordu ikame etmeyi hedeflemiştir.

Bu dönüşümün en belirgin tecellisi, zorunlu askerlik sisteminin dayatılmasıdır. Bu hamle, basit bir askeri düzenleme olmanın ötesinde, bireyleri mahalli bağlılıklarından koparıp doğrudan merkezi devlete bağlamayı amaçlayan siyasi bir adımdı. Böylece asker, kabilesinin yahut bölgesinin bir tabisi olmaktan çıkarak, bütüncül bir ulusal kurumun parçası haline getirilmiştir. Ancak bu geçiş sancısız olmamış; mahalli toplulukların özerkliğine dayanan geleneksel toplumsal yapıyı fiilen tasfiye ettiği için bazı bölgelerde sert dirençle karşılaşmıştır. Buna rağmen sistemin silah zoruyla dayatılması, projenin genelindeki tazyikçi doğayı yansıtmaktadır.

Ordu; eğitim, örgütlenme ve silahlanma bakımından Avrupa kalıplarına göre çağdaşlaştırılmış, fakat yurt içindeki fiili görevi net bir biçimde belirlenmiştir: Başkaldırıları bastırmak, kabileleri boyunduruk altına almak ve devlet otoritesini tüm eyaletlerde zorla yürütmek. Ordunun içerideki bu yoğun kullanımı, onu savunma odaklı bir kurum olmaktan çıkarıp siyasi hayatın doğrudan bir parçası ve devlet politikalarını (özellikle boyun eğmeyi reddeden bölgelerde) yürütme aracı haline getirmiştir. Tarihsel süreçte, kabilelerin ve mahalli liderlerin ezilmesinde ordunun kullanılması bunun bariz kanıtıdır; siyasi çözümlere alan açılmamış, netice çoğunlukla askeri güçle tayin edilmiştir.

Ancak bu model derin bir yapısal sorun doğurmuştur: Ordu, genel kabul gören ulusal bir kurum olmak yerine, bazı toplumsal kesimlerin gözünde bir tazyik ve ezme aracı olarak algılanmış; bu da devlet-toplum ilişkisini zedelemiştir. Devletin orduya aşırı derecede bel bağlaması, onun içsel bütünlüğünü siyasi yahut toplumsal bir dengeye değil, doğrudan bu kurumun ayakta kalma gücüne endekslemiştir; bu durum, bahse konu askeri dayanak zayıfladığı an devletin sarsılmaya açık hale gelmesiyle neticelenmiştir. Sonuç olarak, Rıza Şah döneminde modern ordunun inşası, merkezi devletin kurulmasında belirleyici bir adım olmuş; ancak bu hamle askeri bir yenilenmenin ötesine geçerek devlet-toplum ilişkisini güç üzerinden yeniden üreten ve orduyu savunma aracı olduğu kadar bir tahakküm aygıtı kılan bir dönüşüme evrilmiştir.

Fasıl 38: Toplumsal Dokunun Çözülmesi, Coğrafi Tahakküm ve Hukuki Kopuş.

5. Geleneksel Seçkinlerin Zayıflatılması ve Devlete Bağlılığın İkamesi: İktidar Yararına Toplumun Parçalanması

Rıza Şah Pehlevi'nin merkeziyetçi modern bir devlet inşa etme projesinde temel gaye, salt devlet kurumlarının güçlendirilmesi değil; aynı zamanda siyasi otorite karşısında bir denge oluşturan geleneksel güç odaklarının tasfiye edilmesiydi. Zira bağımsız dini, kabilesel ve iktisadi seçkinlerin varlığı, mutlak bir denetim kurulmasının önünde büyük bir engel olarak görülmekteydi. Bu doğrultuda devlet, bahse konu seçkinlerin nüfuzunu dizgesel (sistemli) bir biçimde daraltma yoluna gitmiştir. Yapılan hamleler onların rollerini düzenlemekle sınırlı kalmamış; doğrudan kamusal alandan dışlanmalarını ve yerlerine doğrudan devlete göbekten bağlı yeni seçkinlerin ikame edilmesini amaçlamıştır. Böylelikle toplumsal yapı, görece dengeli bir ilişkiler ağından tek merkezli bir sisteme dönüştürülmüştür.

Bunun en bariz örneklerinden biri, geniş bölgeleri idare eden kabile liderlerinin rolünün azaltılmasıdır; bu liderler askeri yahut idari yöntemlerle boyunduruk altına alınarak bağımsız siyasi etki kurma kabiliyetlerinden yoksun bırakılmıştır. Benzer şekilde, büyük toprak sahiplerinin nüfuzu da özerkliklerini baltalamayı hedefleyen politikalarla sınırlandırılmıştır. Dini kurum ise yargı ve eğitim alanlarındaki rolünün daraltılması ve devlet denetimi altına alınmaya

çalışılmasıyla artan bir tazyikle karşılaşmıştır. Bu hamle basit bir yenileşme değil, dinin devlet içindeki işlevinin merkezi otoritenin çıkarlarına hizmet edecek biçimde yeniden tanımlanmasıydı. Buna karşılık devlet; topluma yahut geleneklere değil, tamamen rejime sadakatle bağlı yeni bir idari ve askeri seçkinler tabakası yaratmıştır. Ancak bu yeni seçkinler toplumun doğal bir uzantısı değil, yukarıdan aşağıya dayatılan yapay bir unsur niteliğindeydi.

Bu süreç tehlikeli bir boşluk doğurmuştur; çünkü devlet ile toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen geleneksel yapılar yıkılırken, yerlerine aynı işlevi görebilecek toplumsal seçenekler inşa edilememiştir. Böylece devlet, aracı mekanizmalar olmaksızın toplumla doğrudan karşı karşıya gelmiştir. Üstelik yeni tesis edilen bağlılık, içsel bir benimseme yahut aidiyet duygusuna değil; çıkarlara yahut korkuya dayandığından, şartların değişmesi veya otoritenin zayıflaması halinde un ufak olmaya açık kırılgan bir yapıdaydı. Toplumsal dokunun bu şekilde parçalanması içsel dengenin kaybolmasına yol açmış; kriz anlarında gerilimi emebilecek yahut devlet ile toplum arasında arabuluculuk yapabilecek hiçbir güç kalmamıştır. Sonuç olarak Rıza Şah, geleneksel seçkinleri zayıflatmayı başarmış, ancak bunu toplumu yeniden inşa etmeksizin onu parçalayarak yapmıştır; bu da devleti kontrol gücü bakımından daha baskın, fakat uzun vadede daha yalnız ve kırılgan bir konuma itmiştir.

6. Altyapının Çağdaşlaştırılması: Kalkınma Hamlesinden Ziyade Bir Kontrol Düzeneyi

Rıza Şah Pehlevi'nin altyapı hizmetlerine gösterdiği yoğun ilgi, salt masum bir kalkınma hamlesi değil; İran coğrafyasını siyasi merkeze bağlayarak kalkınmadan önce denetimi güvence altına almayı hedefleyen daha geniş bir projenin parçasıydı. Taşrasına ulaşamayan bir devletin oraya hükmetmesi imkansız olduğundan, "yol" iktisadi bir araç olduğu kadar doğrudan bir iktidar aygıtı olarak kurgulanmıştır. Bu dönemde modern yol ağlarının inşası, ulaşımın geliştirilmesi ve İran'ın kuzeyi ile güneyini birbirine bağlayan demiryolu gibi büyük projeler hayata geçirilmiştir. Bu yatırımlar birer ilerleme nişanesi olarak sunulsa da, özünde, sadece halkın yaşam standardını yükseltmeyi değil; ordunun ve idari mekanizmanın en uzak bölgelere hızla intikal etmesini kolaylaştırmayı amaçlıyordu.

Bunun en çarpıcı örneği olan Trans-İran Demiryolu projesi, sadece ticari amaçlarla tasarlanmamış, bariz bir stratejik boyuta dayanmıştır: Ülkeyi boylamasına birbirine bağlayarak, herhangi bir karışıklık anında sorunlu bölgede askeri denetimi hızla sağlamak ve geçmişte yarı bağımsız olan eyaletlerin yalıtılmışlığına (izolasyonuna) son vermek. Tesis edilen yeni yollar tarafsız birer ulaşım hattı değil; iktisadi ve toplumsal devingenliği merkeze doğru yeniden yönlendiren, böylece taşranın devlete olan bağımlılığını artırıp geleneksel özerkliğini zayıflatan siyasi araçlardı. Böylelikle coğrafyanın kendisi siyasi bir müdahaleyle yeniden şekillendirilmiştir.

Ancak bu altyapı hamlesi hakiki bir toplumsal katılım olmaksızın gerçekleşmiştir; projeler yukarıdan aşağıya dayatılmış, mahalli gerçeklikler yahut halkın acil ihtiyaçları gözetilmeden yürütülmüştür. Bu durum, söz konusu yatırımların birer hizmetten ziyade tazyik aracı olarak algılanmasına yol açmıştır. Ayrıca bu projelerin bütüncül iktisadi reformlarla desteklenmemesi, getirinin dengesiz dağılmasına neden olmuştur; devlet denetim gücünü artırarak kazançlı çıkarken, toplum gündelik hayatında aynı düzeyde bir iyileşme hissetmemiştir. Zoraki çağdaşlaşmanın bu biçimi belirgin bir çelişki doğurmuştur: Güç kullanımına dayalı bir siyasi sistem içinde yükselen modern bir altyapı, dönüşümün bazı yönlerden bütüncül bir kalkınmaya evrilmeksizin biçimsel kalmasıyla neticelenmiştir. Zamanla bu ağlar merkeziyetçiliği kökleştirmenin bir yolu haline gelmiş; devletin her bölgeye hızla müdahale edebilmesini sağlayarak, güven veya bütünleşme inşa etmek yerine sürekli denetim mantığını pekiştirmiştir. Sonuç olarak, Rıza Şah dönemindeki altyapı dönüşümü basit bir kalkınma projesi değil, merkezi devlete hizmet eden bir coğrafya mühendisliğidir; yolları, köprüleri ve demiryollarını ilerleme aracı olduğu kadar iktidarın tahakküm aygıtları kılmıştır.

7. Gelenek ve Göreneklerin Zararına Modern Hukuk Sisteminin Dayatılması: Toplumsal Yapıyla Zoraki Bir Kopuş

Rıza Şah Pehlevi'nin dönüşüm projesi sadece ordu ve idareyle sınırlı kalmamış, toplumsal dokunun en hassas alanlarından biri

olan hukuk sistemine de uzanmıştır. Şeriat ve mahalli örfe dayalı çoklu hukuk yapısını ortadan kaldırarak yerine Avrupa modellerinden esinlenmiş tek tip bir hukuk sistemi ikame etmeye çalışmıştır; buradaki temel gaye, toplumu modern devletin mantığına boyun eğdirmekti. Bu dönemden önce İran'da bütüncül bir yargı düzeni bulunmuyordu; adalet mekanizması, din bilginlerinin (ulemanın) idare ettiği şer'i mahkemeler ile kabile ve kır toplumlarının hayatını düzenleyen mahalli örfler arasında bölünmüştü. Bu çokluk, kendi içinde karmaşık olsa da toplumsal yapıyla tam bir uyum içindeydi. Ancak yeni devlet, bu durumu mutlak denetimin önünde bir engel olarak görmüştür.

Bu amaçla merkezi sivil mahkemeler kurulmuş, yasalar tek tip hale getirilerek kodifiye edilmiş ve yargı yetkisinin büyük bir kısmı dini kurumun elinden alınmıştır. Bu adım basit bir idari düzenleme değil, hukuki meşruiyetin kaynağının dinden ve örften alınarak devlete verilmesi yönünde köklü bir yeniden tanımlamaydı. Ancak temel sorun, bu dönüşümün kademeli bir gelişim yahut toplumsal bir uzlaşıyla değil, son derece hızlı ve zoraki bir biçimde dayatılmasıydı; bu da böyle köklü bir değişime hazır olmayan toplumsal yapıyla doğrudan bir çatışma doğurmuştur. Mahalli topluluklar içindeki ilişkileri düzenleyen kabilesel örflerin kaldırılması yahut sınırlandırılması bunun bariz bir örneğidir; bu hamle, başlangıçta etkili seçenekler sunulmaksızın geleneksel uyuşmazlık çözüm düzeneklerini zayıflatmıştır.

Aynı şekilde, şer'i yargının rolünün daraltılması da sadece hukuki bir işlem değil, bariz bir siyasi boyut taşımaktaydı; çünkü doğrudan, toplum üzerinde geniş bir nüfuza sahip olan dini kurumun gücünü kırmayı hedefliyordu. Bu değişim ikili bir yapı yaratmıştır: Devletin dayattığı resmi hukuk karşısında, varlığını hala örf ve geleneklere dayandıran bir toplumsal kültür yan yana durmuştur; bu durum yasaların uygulanmasını çoğu zaman biçimsel yahut kesintili kılmıştır. Ayrıca yasanın toplumsal düzenin doğal bir uzantısı olarak değil, dışarıdan dayatılan bir tazyik aracı olarak görülmesi devlet ile toplum arasındaki güven uçurumu büyütmüştür. Zamanla devlet hukuki denetim gücünü artırmış olsa da toplumsal meşruiyetinin bir kısmını yitirmiştir; çünkü hukuk toplumun bağrından doğmamış, ona zorla kabul ettirilmiştir. Sonuç olarak, Rıza Şah döneminde modern hukuk sisteminin dayatılması devlet inşasında belirleyici bir adım olsa da toplumsal örften zoraki bir kopuşla gerçekleştirilmiştir; bu da hukuku hakiki bir toplumsal dengenin ifadesi olmaktan ziyade bir denetim ve baskı aracı haline getirmiştir.

8. Dini Kurumun Sınırlandırılması ve Kamusal Rolünün Daraltılması: Toplumun Derinliğiyle Doğrudan Çatışma

Rıza Şah Pehlevi'nin projesi, devleti salt idari ve askeri bakımdan çağdaşlaştırmakla kalmamış; asırlar boyunca İran toplumunun ana sütunlarından birini oluşturan dini kurumun nüfuzunu kırarak, dinin kamusal alandaki rolünü yeniden tanımlama hamlesine girişmiştir. Önceki dönemlerde dini kurum; yargı, eğitim ve toplumsal hayatın düzenlenmesinde

merkezi bir rol oynamaktaydı; yani sadece tinsel bir aktör değil, dönüştürücü bir toplumsal ve siyasi güç konumundaydı. Bu nedenle onun zayıflatılması, iktidarı tek elde toplamayı hedefleyen her proje için kaçınılmaz bir ön şart olarak görülmüştür.

State, yargı yetkisinin bir kısmını din bilginlerinin elinden alarak, eğitimi medreselerin dışına çıkarıp yeniden düzenleyerek ve inanç etkinliklerini devlet gözetimi altına almaya çalışarak bu alana müdahale etmeye başlamıştır. Bu önlemler basit birer düzenleme hattı olmayıp, etki merkezini dinden devlete aktarma amacını taşımaktaydı. Söz konusu yönelimin en belirgin simgesel örneklerinden biri; tek tip resmi kıyafet zorunluluğu ve bazı inanç ritüellerinin sınırlandırılması gibi politikalardır. Bu adımlar yüzeysel birer çağdaşlaşma hamlesi olmaktan ziyade, dini toplumun değil, devletin en yüce merci olduğunu gösteren sarih birer siyasi mesajdı.

Ancak bu politikalar, dinin salt kültürel bir tercih değil, gündelik kimliğin ayrılmaz bir parçası olduğu toplumsal derinliğe doğrudan toslamıştır. Dolayısıyla bu sınırlandırma bir kabule dönüşmemiş, aksine yönetim ile toplum arasında gizli bir gerilime yol açmıştır. Üstelik dini kurumun rolünü daraltma hamlesine, doğan boşluğu doldurabilecek toplumsal bir seçeneğin inşası eşlik etmemiştir; bu da devleti, çatışmanın şiddetini azaltacak aracı mekanizmalar olmaksızın, geniş bir toplumsal tabanla doğrudan karşı karşıya getirmiştir. Bu yönelim din ile siyaset arasındaki ilişkiyi de yeniden şekillendirmiştir; din ortadan kalkmamış, aksine resmi alandan

çekilerek devlet denetiminin dışında saklı bir toplumsal güce dönüşmeye başlamıştır. Zamanla bu gerilim sistemin içsel yapısına yerleşmiştir; öyle ki modern devlet, aralarında hakiki bir köprü bulunmaksızın, hala güçlü bir dini referans taşıyan bir toplumun üzerinde yükselmiştir. Sonuç olarak, Rıza Şah döneminde dini kurumun sınırlandırılması onu zayıflatmaktan ziyade resmi alanın dışına itmiş ve bütünleşmemiş bir güce dönüştürerek devlet ile toplum arasında uzun soluklu bir çatışmanın tohumlarını ekmiştir.

9. Görünürde Güçlü İçsel Bakımdan Kırılgan Bir Devletin İnşası: Kontrol Gücüne Karşılık Bütünleşme Acziyeti

Rıza Şah Pehlevi'nin modern devlet projesine öncülük ettiği dönemde İran, dışarıdan bakıldığında güçlü bir devlet görünümündeydi: Düzenli bir ordu, merkezi bir idare, tek tip yasalar ve hızla genişleyen bir altyapı mevcuttu. Ancak bu dış görünüş, devlet ile toplum arasındaki ilişkinin derinliklerinde saklanan köklü bir kırılganlığı gizlemekteydi. Zira yeni devlet, toplumsal bir uzlaşı yahut kapsayıcı bir siyasi sözleşme üzerinde değil; askeri gücün, kurumların yeniden mühendisliğinin ve geleneksel yapıların dışlanmasının bir bileşimi üzerinde yükselmekteydi. Bu durum, elde edilen bütünlüğün toplumsal olmaktan ziyade idari bir nitelik taşımasına yol açmıştır.

Bu kırılganlığın en bariz göstergesi, bireylerin ve kurumların devlete olan bağlılığının köklü bir inançtan değil, merkezi otoriteye boyun eğme zorunluluğundan kaynaklanmasıydı. Bu

tür bir bağlılık, başlangıçta ne kadar etkin görünürse görünsün, sistemin kendi istikrarına değil, gücin kesintisiz varlığına endekslidir. Ayrıca kabileler, mahalli seçkinler ve dini kurum gibi geleneksel aracıların ortadan kaldırılması toplumun devlete entegre olmasını (bütünleşmesini) sağlamamış, aksine toplumsal bir boşluk yaratmıştır; böylece devlet, gerilimleri emen aracı katmanlar olmaksızın toplumla doğrudan yüz yüze kalmıştır.

Söz konusu vaziyet devleti idari düzeyde kenetlenmiş gösterse de, yapı özünde doğal bir toplumsal destek ağından yoksundu; bu da merkezde yaşanacak herhangi bir siyasi sarsıntının yahut zayıflığın hızla tüm yapıya yansıyabileceği anlamına geliyordu. Devletin büyük projeleri yürütme ve güvenliği sağlama kabiliyetine karşılık, özellikle dönüşümün rızası alınmaksızın kendisine dayatıldığını hisseden bölgelerde gizli bir gerilimin sürmesi bu çelişkinin en net kanıtıdır. İç yapıyı hizaya getirmek için güvenlik ve askeri aygıtlara aşırı derecede bel bağlanması, istikrarı genel bir rıza yahut toplumsal dengeden ziyade denetim ve tazyike bağımlı kılmıştır. Zamanla bu uçurum daha da barizleşmiştir: Biçimsel olarak modern, fakat yönettiği toplumla bütünüyle barışık olmayan bir devlet yapısı ortaya çıkmış; bu da onu kontrolde güçlü, ancak krizleri göğüsleme ve uyum sağlamada esneklikten yoksun kılmıştır. Sonuç olarak, Rıza Şah projesi görünürde güçlü bir devlet inşa etmeyi başarmış, fakat buna karşılık devlet ile toplum arasında hakiki bir bütünleşmenin bulunmamasından kaynaklanan içsel bir kırılganlık üretmiştir; gücü istikrara değil, salt kontrole bağlamıştır.

10. Uzlaşmasız Çağdaşlaşma: Pehlevi Devleti İçinde Gelecekteki Bir Buhranın Tohumları

Rıza Şah Pehlevi'nin modern devlet inşa projesi, kademeli bir reform süreci değil; hakiki bir toplumsal uzlaşı olmaksızın yukarıdan aşağıya dayatılan köklü bir dönüşümdü. Çağdaşlaşmanın bu biçimi, devletin biçimsel olarak hızla ilerlemesini sağlarken, özünde gerilimli kalmasına yol açmıştır; çünkü toplum bu dönüşümün üretim sürecine ortak edilmemiştir. Ordu, idare, hukuk ve altyapı alanlarındaki çağdaşlaşma, tazyikçi merkezi kararlarla gerçekleşmiş; sarsıntının emilmesini sağlayacak geniş bir toplumsal tartışmadan yahut kültürel kademelilikten geçmemiştir. Bu nedenle dönüşüm, içeriden doğan doğal bir gelişimden ziyade, topluma dışarıdan yapılan zoraki bir müdahale gibi algılanmıştır.

Bu modelin en sarih örneklerinden biri, birçok toplumsal ve kültürel politikanın görünürde biçimsel bir kabul görmesine rağmen, derinlerde sessiz bir dirençle karşılaşmasıdır; zira toplumun geniş kesimleri bu değişimin kendi kimliğini yansıtmadığını, aksine kendisine yabancı bir modelin dayatıldığını hissetmiştir. Siyasi çağdaşlaşma ile toplumsal çağdaşlaşma arasında bir dengenin kurulamaması, devlet ile toplum arasındaki kopukluğu artırmıştır: Bir yanda merkezi modern bir modele doğru hızla ilerleyen bir devlet, diğer yanda ise derin dini ve geleneksel bağlarına tutunmaya devam eden bir toplum yan yana durmuştur.

Bu kopuş, siyasi kimlikte bir ikiliğin doğmasına yol açmıştır: Söyleminde ve kurumlarında modern olan resmi bir devlet yapısı ile bu çerçevenin dışında, ona paralel olarak kendi değerler dizgesini yaşatan bir toplum. Bu çelişkinin sürmesiyle birlikte çağdaşlaşma bir bütünleşmeye dönüşmemiş, aksine toplum içinde yan yana yaşayan iki ayrı katman üretmiştir: Modern devlet katmanı ve onun projesine tam olarak dahil edilmemiş geleneksel toplum katmanı. Devletin bu çağdaşlaşmanın sürekliliğini sağlamak için güce bel bağlaması, istikrarı rızaya değil kontrole endekslemiş; bu da merkezdeki herhangi bir zayıflamanın, ertelenmiş çelişkileri yeniden patlatabileceği anlamına gelmiştir. Zamanla bu politikalar birikimli bir etki yaratmıştır: Zoraki çağdaşlaşma uzlaşısız bir biçimde genişledikçe, toplum içindeki bölünme azalmak yerine daha da derinleşmiş, bu da krizi çözmekten ziyade sadece ileri bir tarihe ertelemiştir. Sonuç olarak, Rıza Şah dönemindeki devlet çağdaşlaşması büyük bir kurucu adım olsa da toplumsal uzlaşının dışlanmasıyla gerçekleştirilmiştir; bu durum devlet ile toplum arasında, yüzeyin altında gizli kalan ve ileride sert siyasi kırılma anlarında ayyuka çıkacak olan yapısal bir çelişki doğurmuştur.

Fasıl 38: Batılılaşma Projesi ve Toplumun Yeniden Şekillendirilmesi

1. Kültürel Bir Seçenekten Ziyade Siyasi Bir Karar Olarak Devletin Batılılaştırılması

Rıza Şah Pehlevi’nin "çağdaşlaşma" yönelimi, basit bir kültürel açılım yahut Avrupa deneyiminden kademeli olarak

yararlanma süreci değildir. Aksine bu hamle, ilk adımdan itibaren devletin ve toplumun biçimini Batılı bir model uyarınca yeniden üretmeyi hedefleyen bilinçli bir siyasi karakter üstlenmiştir. Başka bir deyişle gaye, İran'ın tarihsel çerçevesi içinde kalarak çağdaşlaşmak değil; doğrudan o çerçevenin kendisini yeniden tanımlamaktı.

Söz konusu yönelim, o dönemde "modern devlet" fikrinin kurgulanma biçiminde kendini açıkça göstermiştir. Bu kurguda çağdaşlık; yönetimde, orduda ve hukukta Avrupa disiplininin benimsenmesiyle özdeşleştirilmiştir. Buna karşılık din, kabile ve toplumsal geleneklerden oluşan mahalli yapılar, geliştirilmesi yahut sisteme eklemlenmesi gereken unsurlar olarak değil, aksine aşılması zorunlu birer gerilik nişanesi olarak kabul edilmiştir.

Bu mantığın en belirgin kanıtı; ordudan bakanlıklara kadar devlet kurumlarının inşasında bütünüyle Avrupa deneyiminden esinlenen örgütlenme modellerinin benimsenmesidir. Böylelikle devlet, geçmişte egemen olan geleneksel toplumsal dengeler mantığıyla değil, Batı tarzı "merkezi ulus-devlet" mantığıyla idare edilmeye başlanmıştır. Üstelik bu seçenek, salt modern araçların ithal edilmesinden ibaret kalmamış, daha derin bir boyutu da beraberinde getirmiştir: Devletin siyasi kimliğinin yeniden şekillendirilmesi. Bu yolla devlet; din, örf ve kabile gibi çoklu geleneksel meşruiyet kaynaklarını tasfiye ederek kendisini düzenlemenin ve meşruiyetin yegane kaynağı kılmıştır.

Bu bağlamda mahalli miras, ulusal kimliğin geliştirilebilir bir parçası olarak değil, "uygarlık dönüşümü" projesinin önündeki bir engel olarak görülmüştür; bu da projenin ilk evrelerinden itibaren devlet ile toplum arasında kronik bir gerilim doğurmuştur. Ayrıca bu yaklaşım, çağdaşlığı resmi bilinçte içsel bir birikimle değil, ilerlemenin ölçütü sayılan harici bir modele aidiyetle ilişkilendirmiştir; bu durum Batılılaşma projesine evrimsel değil, bütünüyle yıkıcı ve ikameci bir nitelik kazandırmıştır. Zamanla bu seçeneğin basit bir reform politikası olmadığı, tarihsel yapıyı dışarıdan esinlenen modern bir yapıyla değiştirmeyi amaçlayan yukarıdan aşağıya bir devlet mühendisliği projesi olduğu ayyuka çıkmıştır. Sonuç olarak, bu dönemde devletin Batılılaştırılması ucu açık kültürel bir tercih değil; meşruiyet merkezini tarihsel iç dinamiklerden çağdaşlığın ölçütü sayılan harici bir modele aktararak devletin kendi manasını yeniden tanımlayan siyasi bir karardır.

2. Kamusal Alandaki Dini Simgelerin Hedef Alınması

Rıza Şah Pehlevi öncülüğünde yürütülen Batılılaşma projesi bağlamında, dini kurumun rolünün daraltılması salt idari bir düzenleme olarak kalmamış; zamanla dinin kamusal alandaki varlığının yeniden ayarlanmasına ve toplumsal hayatın merkezinden kenarına itilmesine yönelik bir hamleye dönüşmüştür. Bu dönüşüm, ulemanın yargı ve eğitimdeki etkisini kırmayı hedefleyen bir dizi idari önlemle başlamış, fakat kısa sürede daha geniş bir boyut kazanmıştır. Buradaki örtük gaye, modern toplum içinde neyin "kabul edilebilir

kamusal simge" neyin ise "geleneksel düzenden kalma bir döküntü" sayılacağını yeniden belirlemekti.

Bunun en bariz örneklerinden biri, erkeklerin resmi kıyafetlerine yönelik dayatılan politikalardır. Kamu kurumlarında Batı tarzı giyim kalıpları zorunlu kılınmış, toplumsal ve dini anlamlar taşıyan geleneksel giysiler tazyik altına alınmıştır. Bu adım biçimsel bir düzenleme olmanın ötesinde, kamusal alandaki vatandaş imgesini yeniden inşa etmeyi amaçlıyordu. Benzer şekilde, yargının yeniden örgütlenmesi ve şer'i mahkemelerin zayıflatılması, ulemanın gündelik hayattaki varlığını daraltmış; böylece dini kurum uyuşmazlıkların çözümünde ve toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde sahip olduğu doğrudan etkiyi büyük ölçüde yitirmiştir.

Kentlerde kamusal hayat, dini simgelerin resmi kurumlardan dışlandığı daha "dünyevi" bir modele doğru hızla sürüklenmiştir. Devlet, tarihsel mahalli yapıdan değil, bütünüyle Batı'dan esinlenen yeni bir görsel kimliği topluma dayatmaya başlamıştır. Ancak bu değişim barışçıl bir "kültürel dönüşüm" olarak kalmamış, bariz bir çatışma karakteri üstlenmiştir; zira dini simgeler toplumsal kimlikten kopuk unsurlar değil, toplumun gündelik dokusunun birer parçasıydı. Dolayısıyla bu simgelere yönelik her müdahale, kimliğin özüne yapılmış bir saldırı olarak algılanmıştır.

Bunun doğrudan neticesi olarak, toplumun bir kesimi bu politikalara uyum sağlamak yerine, kamusal alandan kademeli

olarak çekilmeyi yahut devlet kurumlarıyla olan ilişkilerinde mesafeli kalmayı yeğlemiştir; bu durum projenin güttüğü entegrasyon (bütünleşme) amacını baltalamıştır. Ayrıca simgelerin hedef alınması onları tamamen ortadan kaldırmamış, aksine resmi alanın dışına taşınarak yeniden konumlanmalarına yol açmıştır. Böylelikle bu simgeler, genel düzenin bir parçası olmaktan çıkarak kültürel ve toplumsal birer direnç unsuruna dönüşmüştür. Sonuç olarak, Rıza Şah döneminde dini simgelerin hedef alınması yüzeysel bir modernleşme hamlesi değil; dinin gündelik hayattaki görünür referans olma niteliğini daraltarak İran kamusal alanını yeniden tasarlama girişimidir; bu da devlet ile toplumu bütünleştirmek yerine aralarında derin bir çatışma üretmiştir.

3. Peçe/Hicap Politikaları ve Bedenin Bir Çatışma Alanına Dönüştürülmesi

Batılılaşma projesi kapsamında toplumun yeniden şekillendirilmesi süreci, toplumsal dokunun en hassas bölgesine kadar uzanmıştır: Beden, giyim kuşam ve kadının gündelik kimliği. Bu bağlamda uygulamaya konulan "peçenin/hicabın kaldırılması" (Keşf-i Hicab) politikası, basit bir idari karar yahut toplumsal reform adımı değil; devletin yeni bir kültürel modeli güç kullanarak topluma dayatma arayışının en somut dışavurumuydu.

Bahse konu karar, otuzlu yılların ortalarında, kamusal görünümü çağdaşlaştırmayı hedefleyen bütüncül bir politikanın parçası olarak yürürlüğe girmiştir. Kamusal alandaki kadınların

geleneksel örtülerini bırakarak Batı tarzı giysileri benimsemeleri zorunlu kılınmış, kurumlarda ve sokaklarda bu şekilde görünmeleri yönünde yoğun bir tazyik uygulanmıştır. Bu uygulama, toplumsal bir konuyu doğrudan kişisel hayatın en ince ayrıntılarına müdahale eden siyasi bir karara dönüştürmüştür.

Bunun en bariz tarihsel kanıtı, bazı kentlerde bu politikalara karşı gösterilen sessiz dirençtir: Birçok kadın, sokağa örtüsüz çıkmaktansa evlerinde kalmayı yeğlemiştir. Bu durum, kadını kamusal alana dahil etmeyi güden resmi amacın, bazı durumlarda onun varlığını genişletmek yerine daha da sınırlandırarak tamamen tersi bir netice doğurduğunu göstermektedir. Dönüşümün dayatılmasında polis başta olmak üzere devletin güvenlik aygıtlarının kullanılması, konunun kademeli bir kültürel değişim olmadığını, bedeni siyasi otoriteyle doğrudan karşı karşıya getiren resmi bir zorlama olduğunu ortaya koymuştur.

Giyim kuşam alanına yapılan bu köklü müdahale yalıtılmış bir adım değildi; rejimin, "çağdaşlığın" toplumsal biçimi değiştirmekle başladığına ve dış görünüşün değiştirilmesinin zamanla düşünceyi de değiştireceğine yönelik toptancı anlayışıyla doğrudan bağlantılıydı. Bu basitleştirici yaklaşım, toplumun derin kültürel yapısını göz ardı etmiştir. Ancak fiili sonuç çok daha karmaşık olmuştur: Karar, toplumsal bir bütünleşme yaratmak yerine, çağdaşlık kavramının kendisi etrafında toplumda simgesel bir bölünmeye yol açmıştır. Böylelikle peçe geleneksel kimliğin simgesi haline gelirken,

Batı tarzı giyim modern devletin amblemi konumuna yükselmiştir.

Zamanla bu dönüşüm, devlet ile toplumun geniş kesimleri arasında uzun soluklu bir gerilim üretmiştir; çünkü "toplumsal çağdaşlaşma" iddiasıyla sunulan hamle, giyim tarzındaki basit bir değişim olmaktan çıkarak doğrudan aidiyet ve kimlik üzerine bir savaş alanına evrilmiştir. Dönemin sonlarında bile peçe/hicap toplumsal bir uygulama olarak ortadan kalkmamış, geniş bölgelerde resmi olmayan kanallarla varlığını sürdürmüştür; bu da değişimin içselleştirilmediğini, salt tazyike dayandığını ve dolayısıyla yarım kaldığını kanıtlamaktadır. Sonuç olarak, Rıza Şah dönemindeki giyim kuşam politikaları basit birer toplumsal reform olmayıp, devletin beden ve kimlikle olan ilişkisinin yeniden tanımlanmasıdır; giyinme eylemini toplumsal bir tercih olmaktan çıkarıp devlet ile toplum arasında siyasi ve kültürel bir çatışma aygıtı kılmıştır.

4. Eğitimin Yeniden Kurgulanması ve Kültürel Kimlik

Rıza Şah Pehlevi öncülüğünde yürütülen Batılılaşma projesi bağlamında eğitim, toplumun yeniden şekillendirilmesinin en önemli araçlarından birini oluşturmuştur; zira okulun denetim altına alınması, fiilen yeni kuşakların bilinç ve kimlik üretim süreçlerinin de denetlenmesi anlamına gelmekteydi. Bu nedenle eğitim reformu, basit bir idari yenilenme olmanın ötesinde, İran insanının özünü yukarıdan aşağıya yeniden tasarlamayı hedefleyen uzun soluklu bir mühendislik projesiydi.

Eğitim sistemi, modern ve merkezi esaslara göre yeniden örgütlenmiş; bir yandan devlet okulları yaygınlaştırılırken, diğer yandan asırlar boyunca bilginin ve değerlerin ana kaynağı olan geleneksel ve dini okulların (medreselerin) rolü daraltılmıştır. Bu dönüşüm tarafsız bir süreç olmayıp, bilginin üretim merkezini dini kurumdan ve mahalli topluluktan alarak doğrudan devlete aktarmak demekti. Bu bağlamda, modern bilimlere ve Avrupa dillerine dayalı yeni öğretim programlarının (müfredatın) uygulamaya konulması belirgin bir örnektir; tarihsel ve kültürel içerik, modern ulus-devlet fikrini eksene alacak biçimde yeniden düzenlenmiş ve tarih ile toplumun yorumlanmasında dini anlatıların varlığı en aza indirilmiştir.

Aynı zamanda, eğitim ve yönetimde modern Farsçanın konumunun pekiştirilmesi yoluyla tek tip bir dil kimliğinin inşasına odaklanılmıştır. Bu hamle, merkezi bir ulusal kimlik yaratma arayışını yansıtsa da, İran toplumunda öteden beri var olan mahalli kültürel çeşitliliği daraltmıştır. Yapılan bu köklü değişim salt bir bilgi yenilenmesi değil, kamusal bilinci şekillendirme hakkının kime ait olduğunu yeniden belirleyen derin bir boyuta sahipti. Eğitim, toplumun doğal bir uzantısı olmaktan çıkarılarak, devletin elinde belirli bir kalıba göre yeni bir vatandaş üretme aygıtına dönüştürülmüştür.

Söz konusu dönüşüm; modern devlet okullarında yetişen yeni bir kuşak ile varlığını hala geleneksel, dini ve toplumsal yapılara dayandıran eski kuşak arasında derin bir uçuruma yol açmış, böylece toplumun kendi bağrında kültürel bir bölünme

doğurmuştur. Üstelik geleneksel eğitim kurumlarının zayıflatılması doğal bir evrimle değil, onların sürekliliğini baltalayan idari ve tazyikçi kararlarla gerçekleştirilmiş; bu kurumlar yeni sisteme bütüncül bir biçimde eklemlenmediği için bazı eğitsel ve toplumsal alanlarda boşluklar baş göstermiştir. Zamanla eğitim, salt bilginin aktarıldığı bir kanal olmaktan çıkıp modern devleti yeniden üreten bir araca dönüşmüş; bu da yeni kültürel kimliğin tarihsel-toplumsal birikimden ziyade resmi kurumlara göbekten bağlı kalmasıyla neticelenmiştir. Sonuç olarak, Rıza Şah döneminde eğitimin yeniden kurgulanması basit bir derslik reformu değil, ortak bilinci yeniden tasarlama projesidir; kimlik üretim merkezini toplumdan devlete aktararak geleneksel kültürel bellek ile yeni çağdaşlaşma projesi arasında kısmi bir kopuş yaratmıştır.

5. Sadece Bir Koruyucu Değil Kimliğin Baş Mimarı Olarak Devlet

Rıza Şah Pehlevi'nin egemenlik döneminde, devletin kendi doğasında niteliksel bir dönüşüm yaşanmıştır: Devlet artık toplumu idare eden yahut salt düzeni koruyan bir aygıt olmaktan çıkmış; toplumsal ve kültürel kimliğin inşasında doğrudan bir yapıcı (aktör) konumuna yükselmiştir. Bu dönüşüm devleti "koruyucu" mevkiinden "mimar" mevkiine, yani sadece düzenlemeden bütünüyle yeniden şekillendirmeye kaydırmıştır.

Geleneksel modelde kimlik, toplumun bağrında yaşanan uzun soluklu bir birikimin neticesinde şekillenmekteydi: Din,

gelenekler, örfler ve mahalli kurumlar bu sürecin kurucularıydı. Yeni modelde ise devlet, bu derin katmanlara doğrudan müdahale etmeye başlamış ve onları çağdaşlık ile ulusçuluğa dair merkezi tasarımına göre yeniden dizmeye girişmiştir. Devletin; giyim kuşamdan eğitime, yargıdan kentlerdeki kamusal alanın biçimine kadar gündelik hayatın en ince ayrıntılarına el atması bu rolün en bariz tecellisidir. Bahse konu müdahaleler birbirinden yalıtılmış adımlar olmayıp, toplumsal dönüşümün öncelikle dış görünüş ve kamusal davranış kalıplarını değiştirmekle başladığına inanan toptancı bir ülkünün parçalarıydı.

Devlet, toplumu sadece hizaya getirmekle yetinmemiş, "vatandaş" kavramının kendisini de yeniden tanımlamaya çalışmıştır: Birey, dini ve mahalli yapılara bağlı bir unsur olmaktan çıkarılarak, öncelikle modern ulus-devlete ait olan ve bilinci devlet kurumları vasıtasıyla yeniden üretilen bir özne kılınmıştır. Bu yeni rol, devleti tarihsel süreçte doğrudan yetki alanının dışında kalan kültürel-dini simgeler, dil ve toplumsal davranış kalıpları gibi alanlara sızmaya itmiş; böylece devlet tazyikinin sınırları eşi benzeri görülmemiş bir biçimde genişlemiştir.

Ancak bu kimlik mimarisi uzlaşmaya dayalı bir süreç olmamış, bütünüyle yukarıdan aşağıya yürütülmüştür; bu yüzden, bahse konu dönüşümde fikri alınmayan ve sürece doğal yollarla eklemlenmeyen geleneksel toplumsal yapıya sert bir biçimde toslamıştır. Bunun en önemli neticelerinden biri, kimliğin artık devlet ile toplumun ortak bir ürünü olmaktan çıkıp, merkezden

yönetilen ve topluma zorla benimsetilen resmi bir projeye dönüşmesidir; bu durum resmi kimlik ile fiili toplumsal gerçeklik arasında kalıcı bir yarılma doğurmuştur. Kimliğin bu tarz bir mühendislikle kurgulanması kesintisiz bir gerilim yaratmıştır; çünkü toplum, dayatılan yeni model yararına ortadan kaybolmamış, aksine resmi çizgiye paralel olarak kendi kimliğini bazen uyum sağlayarak bazen de direnerek üretmeye devam etmiştir. Sonuç olarak, Rıza Şah döneminde devlet, düzenleyici bir otoriteden kimlik üreten bir iktidar aygıtına evrilmiş; fakat bu dönüşüm karşılıklı etkileşimle değil tazyikle gerçekleştirildiği için yeni kimliğin toplumsal dokuyla hakiki bir biçimde bütünleşmesi yarım kalmıştır.

6. Entegrasyon Yerine Geleneksel Toplumla Çatışma

Rıza Şah Pehlevi döneminde toplumsal dönüşüm projesi, kademeli bir çağdaşlaşma süreci olarak yürümemiş; aksine birçok yönüyle İran toplumunun geleneksel yapısıyla doğrudan bir çarpışma karakteri üstlenmiştir. Söz konusu tarihsel yapı, modern devlet projesine eklemlenmek yahut kapsanmak yerine, bütونيلة aşılması ve tasfiye edilmesi gereken bir engel olarak görülmüştür. O dönemde İran toplumu tek bir bütünden ibaret olmayıp; din, kabile ve mahalli ilişkilerden oluşan karmaşık bir ağ üzerinde yükselmekteydi. Bu düzende dini kurum ve toplumsal liderler, devlet ile bireyler arasında köprü vazifesi görüyordu. Bu tarihsel dengenin kademeli olarak

yıkılması, devleti aracı mekanizmalar olmaksızın toplumla doğrudan karşı karşıya getirmiştir.

Kentlerde ve kırsalda dini-toplumsal dokuya el atan politikalar bunun bariz örnekleridir; ulemanın yargı ve eğitimdeki rolünün daraltılması, gündelik yaşam kalıplarına müdahale edilmesi gibi hamleler, geniş kesimlerde devletin toplumu iyileştirmediği, aksine harici bir modele göre onu zorla dönüştürdüğü algısını doğurmuştur. Giyim kuşam, eğitim ve kamusal alanın yeniden düzenlenmesi gibi uygulamalar salt birer yenilenme olarak değil, geleneksel kimliğin dizgesel (sistemli) bir biçimde yok edilmesi olarak yorumlanmıştır; bu yüzden sürece katılım sağlamak yerine çoğunlukla geri çekilme yahut sessiz bir direnç gösterme eğilimi baş göstermiştir.

Kırsal ve kabilesel bölgelerde ise çatışma çok daha çıplak bir biçimde yaşanmıştır; devlet, buralarda tarihsel olarak kökleşmiş yönetim ve ilişkiler kalıplarıyla karşılaşmış, ancak bunları yeni bir potada eritmeye çalışmak yerine silah ve idare zoruyla boyunduruk altına almayı seçmiştir. Bu durum merkez ile taşra arasında uzun soluklu bir gerilime yol açmıştır. Bahse konu çatışma her zaman silahlı bir karakter üstlenmemiş, fakat derin bir toplumsal ve kültürel yarılma doğurmuştur; böylece

modern devletin temsil ettiği "resmi İran" ile kendi geleneksel mantığı uyarınca yaşamaya devam eden "toplumsal İran" arasında bir ikilik baş göstermiştir. Etkin aracı kurumların yokluğu bu çatışmayı daha da keskinleştirmiş, gerilimi yumuşatacak hiçbir toplumsal katman kalmamıştır. Zamanla bu çarpışma geleneksel toplumun ortadan kalkmasıyla değil, aksine bazı bileşenlerinin katılaşarak resmi devlet yapısının dışında, ona paralel bir biçimde varlığını sürdürmesiyle neticelenmiştir. Sonuç olarak, Rıza Şah politikaları geleneksel toplumu modern devlete entegre edememiş; aralarındaki tarihsel dengeyi yapısal bir çatışmaya dönüştürerek çağdaşlaşmayı toplumsal bir bütünleşme değil, yukarıdan aşağıya dayatılan tazyikçi bir süreç kılmıştır.

7. Derin Yapının Sabitliğine Karşılık Biçimsel Batılılaşma: Yüzeysel Çağdaşlaşma ve Kronik İç Gerilim

Rıza Şah Pehlevi yönetiminde İran, dış görünüşü bakımından çağdaşlığa doğru köklü bir dönüşüm sürecine girmiş gibi görünmekteydi: Düzenli caddeler, modern kurumlar, merkezi bir ordu ve Avrupa modellerine yakın kent manzaraları mevcuttu. Ancak bu dönüşüm, birçok yönden derin toplumsal yapının dönüşmesinden ziyade salt bir dış görünüş ve biçim

değişikliğinden ibaretti. Zira İran toplumu; din, örf ve mahalli otorite arasındaki asırlık etkileşimlerle şekillenmiş köklü tarihsel katmanlar taşımaktaydı. Bu derin yapı tamamen tasfiye edilememiş, sadece tazyik altına alınarak resmi alanın dışına itilmiş, fakat gündelik hayattaki fiili varlığını sürdürmüştür.

Resmi düzeydeki tüm daraltmalara rağmen, geniş bölgelerde dini-toplumsal referans odaklarının gündelik hayatı düzenlemeye devam etmesi bunun en açık kanıtıdır. Modern devlet genişlerken bile bu yapılar gizli yahut paralel kanallarla işlev görmüş; bu da değişimin bütüncül bir entegrasyon yaratmadığını ortaya koymuştur. Giyim kuşam, eğitim ve yargı alanındaki hamleler kentlerin "toplumsal vitrinini" yeniden şekillendirmiş olsa da, toplumun tarihsel ve dini köklerine bağlı derin düşünce kalıplarına ve değerler dizgesine her zaman nüfuz edememiştir.

Bu açmaz, toplumsal bir ikiliğin doğmasına yol açmıştır: Biçimi ve kurumları bakımından modern olan bir devlet yapısı ile zihinsel ve kültürel derinliğinde geleneksel kalan ve bu çerçevenin dışında işleyen bir toplum. Zamanla bu vaziyet kademeli bir bütünleşme üretmemiş, aksine saklı bir gerilimi beslemiştir; çünkü yeni biçim içsel bir rızaya tahvil

edilememiş, eski yapı ise artık resmi olarak tanınmayan bir konuma itilmiştir. Değişimde kademeliliğin ve evrimin dışlanması, biçim ile derin yapı arasındaki uçurumu daha da büyütmüş; devlet dış görünüşü inşa etmede hızla yol alırken, toplumdaki köklü dönüşümler çok daha yavaş ve direnişçi bir seyir izlemiştir. Bu çelişki, çağdaşlaşmanın bütünüyle değişmemiş bir toplumun üzerine örtülen yapay bir dış katman gibi algılanmasına neden olmuş ve gerilimi çözmek yerine onu süreklileştirmiştir. Sonuç olarak, Rıza الشاه تجربة ürettiği güçlü biçimsel çağdaşlığa karşılık nispeten sabit kalan derin bir toplumsal yapı bırakmıştır; bu da modern devlet ile geleneksel toplum arasında İran'ın içinde yapısal bir gerilim olarak süregelen kronik bir yarılma doğurmuştur.

8. Toplumsal Uzlaşıdan Yoksun Bir Çağdaşlaşma Projesi: Ertelenmiş Çelişkiler Üreten Dönüşüm

Rıza Şah Pehlevi'nin projesinin genel muhasebesine bakıldığında, temel sorunun "çağdaşlaşma" fikrinin kendisinde değil, onun hakiki bir toplumsal katılım olmaksızın yukarıdan aşağıya dayatılma biçiminde yattığı görülür. Devlet, toplumu yeniden şekillendirmek için aşırı hızlı hareket ederken; toplumun kendisi bu dönüşüme ne düşünsel ne de

kültürel olarak ortak edilebilmiştir. Bu çağdaşlaşma tarzı; giyim, eğitim, yargı, idare ve kamusal alan gibi pek çok alanda eşzamanlı değişimleri zorla uygulamaya koymuştur. Ancak bu köklü adımlar geniş bir toplumsal tartışmadan yahut kademeli bir uzlaşı sürecinden geçmemiş, tazyikçi merkezi kararlarla yürütülmüştür; bu da süreci toplumsal gerçekliğin zoraki bir biçimde yeniden inşasına dönüştürmüştür.

Toplumun geniş kesimlerinin bu politikalara hakiki bir biçimde katılmak yerine, ya biçimsel bir boyun eğmeyle ya da kamusal alandan sessizce çekilerek yanıt vermesi bunun bariz bir kanıtıdır. Dolayısıyla çağdaşlaşma her zaman aktif bir ortaklık üretmemiş, aksine görünmez bir direnç doğurmuştur. Toplumsal uzlaşının yokluğu, atılan her çağdaşlaşma adımının yeni bir gerilim katmanı üretmesiyle neticelenmiştir; çünkü toplum kendisini değişimin kurucusu olarak değil, salt nesnesi (üzerinde ameliyat yapılan bir unsur) olarak görmüştür. Katılım ile dayatma arasındaki bu köklü fark, Pehlevi deneyiminin gelecekteki doğasını tayin eden ana unsur olmuştur.

Bu politikaların birikmesiyle birlikte, devlet ile toplum arasında yapısal bir yarılma kemikleşmiştir: Merkezi modern bir modele doğru hızla koşan bir devlet ile kendi geleneksel

yapısını resmi çerçevenin dışında koruyan ve yeniden üreten bir toplum yan yana durmuştur. Uzlaşısız yürütülen bu çağdaşlaşma geçmişin sorunlu başlıklarını çözüp kapatmamış, aksine onları ileri bir tarihte patlamak üzere ertelemiştir. Çözüme kavuşturulmayan kültürel, dini وtoplumsal konular yüzeyin altında sönümlenmeden, içten içe devingenliğini sürdürmüştür. Bu durum, söz konusu dönemdeki çağdaşlaşmaya ikili bir karakter yüklemiştir: Bir yanda modern kurumların inşasındaki idari başarı, diğer yanda ise yüzeyde hemen belirmeyen fakat derinlerde durmaksızın biriken toplumsal çelişkilerin tortusu. Sonuç olarak, Rıza Şah projesi dış yapısı bakımından modern bir devlet üretmiş, fakat kendi toplumuyla barışık olmayan bir sistem doğurmuştur; çünkü çağdaşlaşma kapsayıcı bir toplumsal sözleşmeye dayanmamış, bu da çağdaşlığın kendisini bir istikrar unsuru olmaktan çıkarıp ertelenmiş bir buhran kaynağı haline getirmiştir.

Fasıl 39: İran Kimliğindeki İçsel Çelişki

Geleneksel (Dini-Tarihsel) İran ile Modern (Ulus-Devlet) İran Arasındaki Çatışma

1. Dönüşümün Tazyiki Altında Şekillendirilmiş İkili Kimlik

Pehlevi Devleti evresinde, İran kimliği kavramı artık tek bir açık çerçeve içinde yorumlanma kabiliyetini yitirmiştir; çünkü devletin Batılılaşma ve çağdaşlaşma projesi vasıtasıyla öncülük ettiği dönüşümler, iki ayrı aidiyet katmanının zoraki bir biçimde üst üste binmesiyle neticelenmiştir: Derin bir geleneksel katman ve resmi modern bir katman. Bu eklemlenme doğal yahut kademeli bir süreçte gerçekleşmemiş; toplumu aynı hızla dönüştürmeksizin devleti yeniden inşa eden hızlı bir siyasi tazyik altında peydahlanmıştır.

Bir yanda kökleri asırlık dini ve toplumsal dokuya uzanan geleneksel bir kimlik varlığını sürdürürken, diğer yanda devlet, ulus-devlet ve modern kurumlara dayalı yeni bir kimliği topluma dayatmateydi. Buradaki temel yapısal sorun, bu iki katmanın varlığından ziyade, aralarında hakiki bir köprünün kurulamamış olması; aksine her ikisinin de hakiki bir bütünleşme olmaksızın yan yana işlemeye bırakılmasıydı.

Söz konusu gerilimin en belirgin göstergesi, bireyin kendisini iki ayrı alanda yaşarken bulmasıdır: Bir yanda devletin kendisini merkezi idari ve hukuki sistem içinde "modern vatandaş" olarak tanımladığı resmi alan, diğer yanda ise din, aile ve mahalli çevreyle bağlantılı geleneksel değerler dizgesi

uyarınca ömür sürdüğü toplumsal alan. Bu ikilik, kimliğin bütüncül bir birlik olmaktan çıkıp gündelik hayatta yaşanan ikili bir deneyime dönüşmesine yol açmıştır. Üstelik bu üst üste binme dengeli bir seyir izlememiştir; çünkü modern devlet eğitim, hukuk, giyim ve idare alanlarında hızla ilerleyip varlığını dayatırken, geleneksel kimlik dönüşüm hızı bakımından daha yavaş fakat toplumsal derinlikte daha köklü bir nitelik taşımaktaydı; bu da iki taraf arasında bir ritim bozukluğu doğurmuştur.

Hız ve derinlikteki bu ayrışma, yeni kimliği dış görünüşü bakımından güçlü ve örgütlü kılsa da, özünde henüz bütünüyle emilememiş toplumsal bir katmanın üzerine kurulmuş olmasından ötürü kırılgan hale getirmiştir. Bu durum, kimlik inşasını, yeniden şekillendirilmemiş geleneksel bir temel üzerine oturtulmuş modern bir iskeleye dönüştürmüştür. Sürecin bu şekilde kemikleşmesi, kimliğin artık toplumun kendi bağrında doğal bir birikimle yükselmesini engellemiş; devletin tanım ve müdahalelerine bağımlı kılınan "Biz kimiz?" sorusu, toplumsal bir sorgulama olmaktan çıkarak doğrudan devlet eliyle yönetilen siyasi bir konuya evrilmiştir. Sonuç olarak, bu evredeki ikili kimlik basit bir kültürel çeşitliliğin ürünü değildir; aksine bünyesinde hakiki bir içsel birlik barındırmaksızın aynı toplum içinde işleyen, bütünleşmemiş iki ayrı aidiyet katmanı üreten hızlı bir çağdaşlaşma projesinin neticesidir.

2. Geleneksel İran: Kökleşmiş Dini ve Tarihsel Derinlik

Bu evrede geleneksel İran; din, örf ve tarihin birbirinden kolayca ayrıştırılamayacak biçimde iç içe geçtiği, asırlar boyunca şekillenmiş kültürel ve toplumsal yapının sürekliliğini temsil etmekteydi. Bahse konu yapı, salt kültürel bir "geçmiş" olmaktan ibaret olmayıp; bireyin toplumla, devletle ve otoriteyle olan ilişkisini düzenleyen bütüncül bir yaşam dizgesi niteliğindeydi. Bu çerçevede dini kurum, tinsel (manevi) sınırların ötesine geçen ve birçok bölgede yargı, eğitim ve toplumsal ilişkilerin düzenlenmesini elinde tutan merkezi bir rol oynamaktaydı. Dolayısıyla onun buradaki varlığı simgesel değil, toplumun gündelik işleyişinde işlevsel bir karakter taşımaktaydı.

Söz konusu derinliğin en sarih kanıtı, kentlerde ve kırsalda baş gösteren birçok toplumsal ve iktisadi uyuşmazlığın merkezi devlet kurumları vasıtasıyla değil, dini referans odakları yahut mahalli örfler kanalıyla çözüme kavuşturulmasıydı; bu durum toplumsal meşruiyet kaynağının salt devletten ibaret olmadığını göstermekteydi. Aynı zamanda geleneksel kimlik; dini otoriteye saygı, geniş aile yapısının saygınlığı, kabilesel-mahalli bağlar ve toplumsal göreneklere bağlılık gibi miras kalan geniş bir değerler ağıyla örülmüştü. Bu bileşenler, sadece idari kararlarla un ufak edilmesi imkansız olan kenetlenmiş bir toplumsal doku oluşturmaktaydı.

Bu sistem içinde birey toplumundan yalıtılmış (izole) bir unsur değil, kendisine açık bir anlam ve aidiyet sunan bütüncül bir

yapının parçasıydı; bu da geleneksel kimliği basit bir kültür olmanın ötesine taşıyarak gündelik hayatta davranışı, meşruiyeti ve manayı tayin eden köklü bir çerçeve kılmaktaydı. Pehlevi Devleti çağdaşlaşma projesine giriştiğinde bu yapı ortadan kaybolmamış, resmi alandan dışlandığında bile derinliklerde işlev görmeye devam ederek görünmez fakat etkin bir toplumsal güç olarak varlığını sürdürmüştür. Bu süreklilik, geleneksel İran'ı geçmişte kalmış tarihsel bir evre olmaktan çıkarıp modern toplumun bağrında yaşayan, onunla bazen bütünleşerek bazen de direnerek etkileşime giren canlı bir katman kılmıştır. Sonuç olarak geleneksel İran, gücünü devlet kararlarından değil, asırlık tarihsel birikimden alan köklü bir uygarlık derinliğini temsil etmekteydi; bu derinlik, onun zoraki çağdaşlaşma projesinin tazyiki altında bile ayakta kalmasını mümkün kılmıştır.

3. Modern İran: Merkezi Bir Ulus-Devlet Projesi

Buna karşılık, Rıza Şah Pehlevi dönemindeki Pehlevi Devleti, geleneksel yapıdan tamamen farklı bir model inşa etme arayışına girmiştir; bu model, uzun bir dini-toplumsal tarihin basit bir uzantısı olmaktan ziyade, merkezi bir ulus-devlet olarak modern bir İran'ın kurulmasına dayanmaktaydı. Bahse konu proje, aidiyet odağını mahalli ve dini bağlardan koparıp devlet eksenli tek bir siyasi sadakate tahvil etmeyi amaçlıyordu.

Bu tasarımda devlet, kimliğin kurucu ve birincil kaynağı haline getirilmiş; vatandaşın tanımı doğrudan devletin kurumları

(okul, ordu, hukuk ve idare) vasıtasıyla yapılmaya başlanmıştır. Aidiyet artık geniş aileye yahut dini referans odaklarına değil, bütüncül bir siyasi varlık olarak modern devlete üyelik esasına oturtulmuştur. Projenin en belirgin niteliklerinden biri dil, idare ve eğitim alanlarında tek tipleştirmenin (standardizasyonun) dayatılmasıdır; modern Farsça kimlik inşasının merkezi aracı kılınmış, bu dil vasıtasıyla mahalli çeşitliliği yahut dini boyutu dışlayan, tamamen ulus-devlet odaklı bütüncül bir tarih ve kültür anlatısı kurgulanmıştır.

Aynı zamanda devlet, geleneksel modelden kopuk yeni bir toplumsal tip yaratma arayışıyla; giyim kuşamda, eğitimde ve iş hayatında yeni davranış kalıplarını benimseyen "modern vatandaş" imgesinin inşasına odaklanmıştır. Bu imge, çağdaşlığın geleneksel dokudan kademeli bir kopuş anlamına geldiği fikrine dayanmaktaydı. Ancak bu modern kimlik toplumun iç dinamiklerinden doğal yollarla doğmamış, yukarıdan aşağıya dayatılan merkezi kararlar ve reformlar vasıtasıyla getirilmiştir; bu da onu toplumsal bir evrimden ziyade siyasi bir mühendislik projesi kılmıştır. Modern devlet okullarının geleneksel kurumlar zararına genişletilmesi, yargı ve idarenin merkezi bürokratik modele göre yeniden dizilmesi bunun bariz örnekleridir; böylelikle devlet, "yasa" ve "vatandaşlık" kavramlarını tanımlama yetkisini tekeline almıştır.

Söz konusu dönüşüm, modern kimliği toplumsal-tarihsel bellek yerine bütünüyle resmi kurumlara bağımlı hale getirmiş; bu da "kimliği tanımlayan devlet" ile "onu kendi gerçekliğinde farklı

yaşayan toplum" arasında bariz bir yarılma doğurmuştur. Zamanla bu modern kimlik kurumsal düzeyde güç kazanmış olsa da, geleneksel yapıyla hakiki bir eklemlenme kurmak yerine onu aşmayı/dışlamayı seçtiği için toplumsal derinlikte büyük bir meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır. Sonuç olarak, bu projedeki modern İran, toplumun bağrından süzülen bir kimlik olmaktan ziyade, ülkeyi siyasi bakımdan tek tipleştirmek için yukarıdan aşağıya tasarlanmış bir devlet kimliğiydi; bu yüzden, bütünüyle içine katamadığı derin toplumsal yapıyla kronik bir gerilim içinde kalmıştır.

4. İki Kimlik Arasında Simge ve Anlam Çatışması

Rıza Şah Pehlevi öncülüğünde yürütülen Pehlevi Devleti evresinde, geleneksel İran ile modern İran arasındaki çelişki salt kurumsal yahut politik bir farklılıktan ibaret kalmamış; kimliğin öz manası üzerinde derin bir simgesel çatışmaya dönüşmüştür. Taraflardan her biri diğeriyle sadece biçimsel düzeyde ayrışmıyor, aynı zamanda "aidiyet", "çağdaşlık" ve "meşruiyet" kavramlarının manasını da taban tabana zıt biçimlerde yorumluyordu.

Söz konusu çatışma, toplumun bilincini ören gündelik simgelerde kendini açıkça göstermiştir. Örneğin giyim kuşam artık kişisel bir seçim olmaktan çıkarak, doğrudan aidiyetin bir nişanesi haline gelmiştir: Batı tarzı giyim modern devletle özdeşleşirken, geleneksel giysi dini ve toplumsal kimliğin kalesi sayılmıştır. Böylelikle giysiler, bireyin bu çatışma içindeki konumunu ele veren gizli birer siyasi dile dönüşmüştür. Benzer şekilde kentlerdeki kamusal alan da

devlet eliyle; okullar, resmi kurumlar ve düzenli caddeler vasıtasıyla modern ülküye göre yeniden tasarlanmıştır. Ancak buna karşılık camiler ve dini meclisler, bambaşka bir kimliği yaşatan paralel birer alan olarak varlığını sürdürmüş; bu da kamusal alanın kendi bağrında ikili bir yapı doğurmuştur.

Eğitim de bu çatışmanın merkezinde yer almıştır; tarih artık merkezi ulus-devletin bakış açısından anlatılırken, halkın belleği dini ve geleneksel anlatılara bağlı kalmaya devam etmiş, bu durum geçmişin yorumlanmasında bile devlet ile toplum arasında büyük bir ayrışma üretmiştir. Hatta "vatandaş" kavramı dahi örtük bir çekişme konusu haline gelmiştir: Modern devlet, vatandaşı kurumlara bağlı bağımsız bir birey olarak tanımlamaya çalışırken; geleneksel yapı, bireyi daha geniş bir dini-toplumsal ağın parçası olarak görmüş, bu da aynı toplum içinde özbilincin kavranışında köklü bir tabaşmaya yol açmıştır.

Bu simgesel savaş her zaman doğrudan bir vuruşma biçiminde yaşanmamış, fakat gündelik hayatın kılcal damarlarında kesintisiz sürmüştür; öyle ki yaşam tarzındaki her yenilik iki farklı açıdan okunmuştur: Devlet cephesinden bakıldığında bir "ilerleme", geleneksel toplum cephesinden bakıldığında ise kimliğe yönelik bir "tehdit". Zamanla devlet, bu geleneksel simgeleri ortadan kaldırmayı başaramamış; uygulanan tazyik, söz konusu simgelerin bazı çevrelerde daha da kökleşerek yeniden üretilmesiyle neticelenmiştir. Bu durum çatışmayı bir ikame (birbirinin yerine geçme) hamlesinden, karşıt simgelerin gerilimli bir biçimde yan yana yaşadığı bir sürece evriltmiştir.

Sonuç olarak, iki kimlik arasındaki simgesel çatışma yüzeysel bir kültürel ayrıntı değil; toplumun bağrındaki manayı tanımlama savaşıdır. Buradaki temel soru artık İranlının nasıl yaşayacağı değil, İranlı olmanın aslen ne anlama geldiğidir.

5. Sonuçlanmamış Kimlik ve Kronik Yapısal Gerilim

Rıza Şah Pehlevi eliyle modern bir devlet inşa etme girişimiyle başlayan bu tarihsel yürüyüşün sonunda İran, durulmuş yahut nihai bir kimlik formülüne ulaşamamış; aksine bütünleşmiş bir kimlikten ziyade çelişkilere açık bir kimlik kriziyle baş başa kalmıştır. Kimliğin yönünü belirlemeye çalışan her siyasi proje, soruyu nihai olarak kapatmak yerine ona yeni bir karmaşıklık katmanı eklemiştir.

Bu durum, iki modelden hiçbirinin (ne gelenekselin ne de modernin) diğerini bütünüyle tasfiye edememesinin bir sonucudur. Geleneksel İran toplumsal ve kültürel derinlikte güçlü bir biçimde kök salmaya devam ederken; modern İran devletin kurumsal yapısına yerleşmiş, bu da kimliğin birbirine tamamen kavuşamayan iki paralel hat üzerinde ilerlemesine yol açmıştır. Toplumun idari ve hukuki düzeyde modern sistemle uyum içinde yaşarken, aynı zamanda gündelik hayatını devletin sınırları dışında düzenleyen paralel bir değerler dizgesini koruması bu vaziyetin en bariz tecellisidir; bu durum davranış ve kimlikte bir tür "işlevsel ikilik" doğurmuştur.

Bahse konu yan yana var olma durumu durağan yahut dingin bir seyir izlememiş; aksine toplumsal ve siyasi kırılma anlarında hakiki referans odağının neresi olduğuna dair soruları

alevlendiren kronik bir gerilimi bağrında taşımıştır: Hakiki odak modern devlet midir, yoksa derin geleneksel yapı mı? Bu yapısal gerilim, İran kimliğini bağlamına göre değişen, iki referans noktası arasında salınan ve hiçbirinde tamamen durulmayan ucu açık bir kurgu haline getirmiştir. Dolayısıyla kimlik artık sabit bir durum olmaktan çıkıp, kesintisiz bir uzlaşma ve pazarlık süreci niteliği kazanmıştır.

Zamanla çağdaşlaşma hamleleri gelenekle kesin bir kopuş üretemediği gibi, gelenek de iktidarın merkezine bütünüyle geri dönememiş; bu da taraflar arasında dengesiz bir kırılgan uzlaşmanın sürmesine yol açmıştır. Bu durum, sonraki dönemlerde ulusal kimliği tanımlamaya yönelik her girişimin bu tarihsel gerilimi içinde barındırmasını zorunlu kılmıştır; zira her yeni tanım, kolayca aşılamayacak bu ikili mirasla hesaplaşmak mecburiyetindeydi. Sonuç olarak, bu kesitte İran kimliği tek bir model lehine sonuçlanmamış; gelenek ile çağdaşlık, devlet ile toplum, bellek ile proje arasında süregelen tarihsel bir çatışmayı bağrında taşıyan bileşik ve gerilimli bir yapı olarak şekillenmiştir.

Sekizinci Bölüm: İslam Devrimi ve İran'ın Rolünün Yeniden Tanımlanması

BÖLÜM 1: Pehlevi Devleti'nin Çöküşü ve Siyasi Çözülmenin Başlangıcı

Meşruiyet Krizinin Radikal Bir İdeolojik-Yayılmacı Projeye Dönüşümünün Yapısal Analizi

1. Şah Rejiminin Siyasi Meşruiyetinin Aşınması

Şah rejiminin çöküşü, ani ve beklenmedik bir askeri/siyasi gelişmeden ziyade; siyasi meşruiyetin uzun vadeli ve sistematik bir biçimde aşınmasının (structural erosion of legitimacy) kaçınılmaz bir sonucuydu. Muhammed Rıza Şah, iktidarını güvenlik bürokrasisinin mutlak gücü, dış destek (uluslararası ittifaklar) ve yukarıdan aşağıya dayatılan zoraki bir modernleşme (forced modernization) sacayağı üzerine inşa etmiş; ancak toplumsal rıza ve organik bir kabul tabanı oluşturmada tamamen başarısız olmuştur. Zamanla devlet, toplumun tepesine yerleştirilmiş, onun tarihsel kimliğinden kopuk ve kitlelerin yapısal taleplerini yansıtmaktan uzak "yabancı bir aygıt" görünümü kazanmış; bu da derin bir meşruiyet boşluğu doğurmuştur.

Bu boşluk sadece kurumsal-siyasi bir düzlemle sınırlı kalmamış, aynı zamanda bir **"kimlik krizi"** (identity crisis) halini almıştır. Şah'ın yürüttüğü modernleşme politikaları, ilerlemeci iddialarına rağmen, geniş İran kitleleri tarafından geleneksel, toplumsal ve dini kimliğin köklerinden koparılması (uprooting) olarak algılanmış ve bu politikalar toplumu ikna edecek yapısal bir alternatif sunamamıştır. Tam da bu kırılma noktasında din –özellikle de **Siyasi Şiilik**– kültürel bir unsur

olmaktan çıkarak; rejimin kurumsallaştırmayı başaramadığı milli-kurumsal meşruiyet modelinin yerine, meşruiyeti akidevi/doktrinel bir temelde yeniden tanımlayan kitlesel bir **mobilizasyon aracına** (tool of mobilization) dönüşmüştür.

Siyasi alanın daraltılması ve yasal muhalefet kanallarının tamamen tıkanması, muhalif unsurları devlet yapısının dışına çıkmaya zorlamıştır. Bu durum, toplumun en örgütlü ve en ideolojik damarı olan dini akımın, doğan kurumsal boşluğu süratle doldurmasına imkan tanımıştır. Bu akımın yükselişi sadece kendi içsel gücünün bir neticesi değil, aynı zamanda muhaliflerini siyasi bir aktör olmaktan çıkarıp "topyekûn bir alternatif projeye" dönüştüren devletin kendi yapısal zafiyetinin bir sonucudur.

En kritik husus şudur: Meşruiyetin çöküşü sadece bir rejim değişikliği doğurmamış; devletin ontolojik işlevinin (function of the state) radikal bir biçimde yeniden tanımlanmasının önünü açmıştır. İç istikrarı ve ulusal sınırları hedefleyen geleneksel bir ulus-devlet modelinin yerine; sınırları aşan bir **"misyon devlet"** (mission-driven state) tasavvuru tebellür etmeye başlamıştır. Bu yapısal dönüşüm, ilerleyen süreçte "devrim ihracı", sınır ötesi milis ağlarının tesisi ve asimetrik nüfuz havzalarının inşası gibi politikalarda somutlaşacak; dini argümanlarla bezenmiş ideoloji, bölgesel yayılmacılığın temel jeopolitik enstrümanı haline gelecektir. Sonuç olarak, Pehlevi rejiminin meşruiyet krizi sadece bir sistemin sonu değil; geleneksel siyasi meşruiyetin yerine sınır aşan ideolojik bir meşruiyetin ikame edildiği ve bu yeni meşruiyetin bölgesel

müdahaleleri, milis yapılanmalarını ve vekalet savaşlarını (proxy wars) meşrulaştırmak için kullanıldığı yeni bir jeopolitik evrenin başlangıcıdır.

2. Petrol Ekonomisi ve Toplumsal Çelişkilerin Derinleşmesi

Şah döneminde petrol, devlet için devasa bir mali güç kaynağı teşkil ederken; aynı zamanda sistemin içsel dengesizliğinin (internal disequilibrium) en birincil yapısal sebebi olmuştur. Özellikle 1970'lerdeki petrol şoku (oil boom) sonrası akan muazzam gelirler, rejime benzersiz bir mali hareket alanı sağlamış; fakat üretken ve entegre bir ulusal ekonomi inşa etmek yerine, servetin adaletsiz dağıtımına dayalı **"Rantçı Devlet"** (Rentier State) modelini kronikleştirmiştir. Devlet, tüm kaynakları monopolize eden (tekeline alan) ve bu kaynakları rasyonel kalkınma veya adil bölüşüm kriterlerine göre değil, kendi kurduğu "sadakat ağlarını" (patronage networks) beslemek üzere dağıtan bir merkeze dönüşmüştür.

Bu rantçı ekonomik model, iktidar elitleri ve modernleşme projelerinden doğrudan nemalanan dar bir zümre ile sistemin çeperinde (periphery) ve kırsalda kalan, bu zenginlikten hiçbir pay alamayan geniş halk kitleleri arasında derin bir **sınıfsal uçurum** (class cleavage) yaratmıştır. Kontrolsüz ve hızlı kentleşmeyle birlikte kırsaldan şehirlere akan milyonlar, bu nüfusu absorbe edecek altyapıdan yoksun varoşlarda (gecekondulaşma bölgelerinde) gizli işsizlik ve sefaletle

yüzleşmiş; bu da toplumsal patlama riskini (social resentment) zirveye taşımıştır.

Daha da tehlikelisi, bu asimetri sadece ekonomik bir dengesizlik olarak kalmamış; kitlelerde derin bir adaletsizlik ve siyasi temsilden mahrumiyet duygusu doğurmuştur. Ulusal servet, kamusal bir hak olmaktan ziyade rejimin toplumu kontrol etme ve satın alma aygıtı olarak görülmüştür. Şeffaflık ve hesap verilebilirliğin (accountability) tamamen yok oluşu, toplum nezdinde devletin kendilerini temsil etmediği, aksine kaynakları elit bir azınlık için tükettiği algısını kemikleştirmiştir. Bu kolektif algı, ekonomik krizin hızla siyasi bir hesaplaşmaya evrilmesinde katalizör rolü oynamıştır.

Bu sosyo-ekonomik zeminde dini söylem, kitlelerin adalet ve eşitlik arayışını sistemik yolsuzluk ve sömürüye karşı mobilize eden analitik bir çerçeve sunmuştur. Örgütlü siyasi alternatiflerin yokluğunda bu söylem, sadece ahlaki bir çağrı olarak kalmamış; hem iktidarın hem de servetin radikal bir biçimde yeniden dağıtılmasını hedefleyen bütüncül bir **alternatif devlet projesi** olarak zemin bulmuştur.

Devrim sonrasında kurulan yeni rejim, bu rantçı mirası tasfiye etmek yerine onu yeni bir ideolojik matris içinde yeniden üretmiştir. Petrol gelirlerine olan bağımlılık aynen devam etmiş; ancak bu kaynaklar artık içerde rejimin konsolidasyonu (tahkimi), dışarıda ise bölgesel nüfuz ağlarının fonlanması ve müttefik aktörlerin/milislerin desteklenmesi yönünde kanalize edilmiştir. Kitabın bütününe yayılacak olan o organik bağ tam

3. Siyasi Baskı ve Kamusal Alanın Daraltılması

Şah rejimi, siyasi alanı dizayn etmek ve kontrol altında tutmak adına katı bir güvenlik bürokrasisine dayanmış; bu doğrultuda **SAVAK** (Devlet İstihbarat ve Güvenlik Teşkilatı), toplumu gözetleme ve her türlü muhalif faaliyeti bastırma hususunda merkezi bir rol oynamıştır. Rejim için baskı, istisnai bir yönetim enstrümanı olmaktan çıkarak; iktidar mekanizmasının kurumsal bir parçası haline gelmiş ve bu durum siyasi hayatın gerçek muhtevasını tamamen boşaltmıştır. Siyasi partilerin formaliteden ibaret kılınması veya tamamen kontrol altına alınması, sendikaların pasifize edilmesi ve basının hareket alanının sınırlandırılması; devleti, fikir alışverişine veya doğal bir siyasi rekabete izin vermeyen kapalı bir faza (closed space) dönüştürmüştür.

Kamusal alanın bu şekilde sistematik olarak kapatılması muhalefeti ortadan kaldırmamış, aksine onun doğasını ve metodolojisini değiştirmiştir. Muhalif hareketler, kurumsal ve yasal siyasi çerçeveler içinde gelişmek yerine; yeraltında, sürgünde veya kayıt dışı ağlar üzerinden organize olmaya başlamıştır. Barışçıl ifade kanallarının yokluğunda, muhalefet söyleminin tonu sertleşmiş, daha radikal ve doktrinel bir yapıya bürünmüştür. Tam da bu noktada, ideolojik akımlar –ve bunların başında gelen dini hareket– baskı koşullarında dahi camiler ve geleneksel sosyal ağlar vasıtasıyla operasyonel kalabilme yeteneği sayesinde kitlesel bir genişleme fırsatı yakalamıştır.

Baskı politikaları aynı zamanda yapısal bir paradoks doğurmuştur: Güvenlikçi paradigmalar üzerinden istikrarı tahkim etmeye çalışan devlet, uzun vadede kendi istikrarının altını oymuştur. Güvenlik kıskacı daraldıkça, rejimin toplumsal dip dalgaları okuma ve toplumla sağlıklı bir etkileşim kurma kabiliyeti (responsiveness) felce uğramıştır. Bu durum, öfkenin yüzeyin altında birikmesine ve nihayetinde kitlesel ve ani bir patlamaya yol açmıştır. Böylelikle, rejim tarafından "güvenlik temelli istikrar" olarak vaat edilen tablonun, aslında kırılgan bir siyasi yapı (latent fragility) olduğu tescillenmiştir.

Bu baskı dalgasının en derin ve kalıcı izi rejim çöktükten sonra kurulan düzende görülmüştür. Geçiş sürecini (transitional phase) rasyonel bir biçimde yönetecek olgun siyasi kurumların yokluğu, doğan kurumsal otorite boşluğunun en örgütlü ve ideolojik güçler tarafından süratle doldurulmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla baskı mekanizmaları sadece mevcut rejimin sonunu getirmemiş, aynı zamanda onun yerine ikame edilecek yeni sistemin karakterini de tayin etmiştir. İlerleyen süreçte bu model, farklı araçlarla yeniden üretilecektir. Baskının enkazı üzerinde yükselen yeni devlet, kendi bekasını korumak adına ideolojiyi bir meşruiyet kılıfı olarak kullanarak yeni bir iç denetim ve asayiş mekanizması inşa edecektir. Bu yapısal refleks, dış politika paradigmasına da yansıyacak; kapalı veya istikrarsız siyasi çevrelerde faaliyet gösteren yerel aktörler ve vekil unsurlar desteklenerek, doğrudan kontrol yerine asimetrik ve dolaylı denetim mekanizmaları ikame edilecektir. Bu husus, ilerleyen fasıllarda bölgesel nüfuz ağları incelenirken daha net bir biçimde teorize edilecektir.

4. Fikri Dönüşümler ve Muhalif Akımların Yükselişi

Pehlevi devletindeki yapısal kriz derinleştikçe, dönüşüm yalnızca sokak hareketleri veya ekonomik göstergelerle sınırlı kalmamış; devlet ve kimlik tasavvurlarının sorgulandığı daha derin bir fikri düzleme taşınmıştır. 1960'lı ve 1970'li yıllarda İran, rejim krizine alternatif reçeteler sunmaya çalışan Marksist/sol, milliyetçi ve İslamcı akımların birbiriyle rekabet ettiği devingen ve heterojen bir fikri havzaya dönüşmüştür.

Sol akımlar meseleyi sınıfsal bir perspektifle ele alarak, temel çarpıklığın rantçı ekonomik yapıdan ve iktidarın komprador (dışa bağımlı) elitlerle kurduğu ittifaktan kaynaklandığını savunmuştur. Milliyetçi akımlar ise siyasi karar alma mekanizmalarındaki dış bağımlılığı eleştirmiş; devletin askeri gücüne rağmen gerçek egemenliğini ve bağımsızlığını kaybettiğini ileri sürmüştür. Ancak kitleler nezdinde en radikal ve kalıcı kırılmayı yaratmayı başaran aktör dini akım olmuştur. Zira bu hareket, kendisini yalnızca siyasi bir alternatif olarak sunmamış; toplumsal kimlik, adalet ve otorite kavramlarını kökten revize eden bütüncül bir epistemolojik çerçeve (comprehensive framework) vaat etmiştir.

Bu akım, geleneksel ve statik dini söylemle yetinmeyerek, kendisini aksiyoner ve siyasal bir dille yeniden üretmiştir. Dini semboller, Şii tarihsel anlatısı, zulüm ve adalet kavramları; modern devlet projesinin getirdiği yabancılaşma (alienation) ve marjinalleşmeyi iliklerine kadar hisseden geniş kitleleri mobilize edebilecek karizmatik bir ideolojiye

dönüştürülmüştür. Böylece din, kültürel bir aidiyet formu olmaktan çıkarak merkezi bir siyasi araca evrilmiştir.

Daha da önemlisi, bu entelektüel ve fikri dönüşüm rejimden neşet eden kurumsal boşluktan (institutional vacuum) beslenmiştir. İşlevsel siyasi kurumların yokluğunda camiler, dini halkalar ve geleneksel pazar (bazar) ağları, resmi kamusal alanın alternatifi haline gelmiştir. Bu durum dini akıma muazzam bir lojistik ve örgütsel avantaj sağlamış; sol veya milliyetçi fraksiyonlar güvenlik takibatı ve asimetrik baskılarla parçalanırken, dini hareketin homojen ve geçirgen bir kitlesel taban inşa etmesine imkan tanımıştır. Bu bağlamda, değişimin sadece hükümet değişikliğiyle sınırlı kalmaması, devletin bizzat ideolojik bir referansla yeniden tanımlanması gerektiği fikri kemikleşmiştir. Devrim sonrasında siyasi sistemin dini bir referans dairesi (velayet-i fakih) üzerine inşa edilmesiyle bu fikir somut bir devlet projesine dönüşecektir. Bu dini-ideolojik meşruiyet modeli, yalnızca iç siyasetin tanziminde değil, aynı zamanda sınır ötesi jeopolitik genişlemenin rasyonelleştirilmesinde de kullanılacaktır. Kitabın ilerleyen bölümlerinde izini süreceğimiz temel hat burasıdır: İçsel bir entelektüel dönüşümün, ideolojik boyutun bir nüfuz ve asimetrik güç enstrümanı olarak kullanıldığı bölgesel bir jeopolitik projeye evrilmesi.

5. Patlama Anı ve Rejimin Çözülüşü

1970'lerin sonuna gelindiğinde, Pehlevi sisteminin bünyesinde biriken tüm siyasi, ekonomik ve toplumsal çelişkiler artık

sistem içinde absorbe edilemeyecek bir doygunluk noktasına ulaşmıştır. Yerel ve dağınık olarak başlayan protesto dalgası, kısa sürede öğrencileri, işçileri, ulemayı ve orta sınıf mensuplarını içine alan topyekûn bir kitlesel reddedişe (collective rejection) dönüşmüştür. Bu safhanın ayırt edici vasfı, eylemlerin niceliğinden ziyade, geleneksel sosyo-politik kırılmaları aşarak rejim karşısında monolitik bir blok oluşturabilme kabiliyetidir.

Devlet, eylemlerin coğrafi olarak yayılmasından ziyade, kriz yönetimindeki kurumsal felci ve kararsızlığı nedeniyle kontrol mekanizmalarını kaybetmiştir. Doğrudan baskı ile yatıştırma politikaları arasında salınan rejim, net bir stratejik hat belirleyemeyerek zaafiyet görüntüsü vermiş; bu tereddüt hali protestoları dindirmek yerine onları daha da radikalleştirmiştir. Özellikle petrol sektörü gibi hayati stratejik alanlarda kitle grevlerinin (general strikes) devreye girmesiyle devlet mekanizması işlevsel olarak kilitlenmiş ve çöküş süreci dramatik bir biçimde hızlanmıştır.

Bu kaos ve kırılma anında, dini liderlik hareketi tek bir amaca doğru kanalize etme ve sevk etme noktasında hegemonik bir güç olarak tebellür etmiştir. Bu durum, ani bir siyasi konjonktürün değil; onlarca yıllık örgütsel birikimin, toplumsal kılcal damarlara sızan söylemsel üstünlüğün bir neticesidir. Böylelikle kitlesel halk hareketleri, net bir liderliğe, doktrine ve sürdürülebilir mobilizasyon kapasitesine sahip planlı bir **devrimci sürece** (revolutionary path) evrilmiştir.

Rejimin çöküşü sadece iktidardaki elitlerin tasfiyesi anlamına gelmemiş; gücünü bizzat hükümdarın şahsından ve onun güvenlik aygıtlarından alan tüm devlet mimarisinin çökmesi sonucunu doğurmuştur. Şoku yumuşatacak (absorbe edecek) aracı kurumların bulunmayışı, devlet aygıtında ani bir iktidar boşluğu (power vacuum) yaratmış ve bu boşluk en hazırlıklı, hiyerarşik ve organize güç tarafından süratle doldurulmuştur. İşte bu an, "devletin çöküşü" fazından, onun tamamen yeni yapısal ilkeler doğrultusunda "yeniden inşa edilmesi" fazına geçişi simgeler.

Bu kurucu moment (constitutive moment), takip eden onlarca yılın jeopolitik rotasını çizmiştir. Bu çöküşün küllerinden doğan yeni devlet, kendisini sadece iç yapının restorasyonu ile sınırlandırmayacak; sınırları aşan evrensel bir misyon tanımı geliştirecektir. Kitabımızın sonraki fasıllarında derinlemesine analiz edeceğimiz ana izlek tam olarak burada başlamaktadır: İçsel bir devrimin, akidevi söylemden asimetrik nüfuz ağlarına kadar uzanan geniş bir enstrüman çeşitliliğiyle bölgesel güç dengelerini (regional balance of power) kökten değiştirmeyi hedefleyen ideolojik-politik bir projeye dönüşmesi ve bu süreçte doğan iç ve dış çatışmaların bizzat yeni rejimin yapısal/ontolojik bir karakteri haline gelmesi.

BÖLÜM 2: İslam Devrimi ve Yeni Devletin Kuruluşu

1979 İran İslam Devrimi ve Din ile Devletin Entegrasyonuna Dayalı Yeni Bir Siyasi Sistemin Doğuşu

1. Bir Protesto Hareketinden İktidar Projesine Dönüşen Devrim

İslam Devrimi, yalnızca Şah rejimini deviren kitlesel bir toplumsal protesto dalgası olmaktan öte; örgütsüz bir halk öfkesinden, devlet aygıtını tamamen kontrol etmeyi amaçlayan bütüncül bir siyasi projeye geçişin kurucu momentidir. Devrimci hareket, başlangıç evresinde son derece heterojen bir karaktere sahipti; sürecin içinde İslamcılar, sol fraksiyonlar, milliyetçiler ve rejimin sosyo-ekonomik politikalarından zarar görmüş geniş halk kitleleri yan yana yer almaktaydı. Ancak bu çoğulcu yapı uzun ömürlü olmamış; devrimin seyrini tek bir aktörün öncülüğünde, belirli bir doktrinel rotaya doğru bükme süreci süratle başlamıştır.

Bu aşamada dini akımlar, niceliksel olarak her alanda mutlak bir çoğunluğa sahip olmasalar da, kurumsal boşluğu değerlendirme noktasında muazzam bir örgütszel üstünlüğe ve sıra dışı bir mobilizasyon kapasitesine sahiptiler. Camiler ve geleneksel dini kurumlar vasıtasıyla kurulan sıkı sosyal ağlar, onlara kitleleri süratle sevk ve idare etme yeteneği bahşetmiştir. Buna karşılık, sol ve milliyetçi akımlar yapısal bir parçalanmışlık ve karmaşık geçiş döneminin getirdiği zorluklara karşı direnebilecek kurumsal mekanizmalardan yoksun olmaları sebebiyle, siyasi eylemin merkezinden kademeli olarak tasfiye edilmişlerdir.

Protesto safhasından iktidar projesine geçiş, başlangıçta ilan edilmiş bir strateji olarak değil; "rejimin devrilmesi" ve "adaletin tesisi" gibi kapsayıcı ve genel şemsiye sloganlar

altında kademeli olarak yürütülmüştür. Fakat Şah'ın gidişiyle birlikte, kurulacak yeni devletin niteliği üzerindeki güç mücadelesi çıplak bir biçimde yüzeye çıkmıştır. Bu kırılma anında dini liderlik, kitlesel coşku ve karizmatik meşruiyeti arkasına alarak otorite boşluğunu doldurmak üzere hızla harekete geçmş; kendisini çok sayıdaki aktörden biri olarak değil, sistemin yegane ve hazır alternatifi olarak takdim etmiştir.

Bu aşamada temel hedef, artık sadece değişimi gerçekleştirmek değil, değişimin bizzat yönünü ve tekelini ele geçirmek olmuştur. Bu süreç; geçici karar alma mekanizmalarının kontrol edilmesi, sokak hareketlerinin yönlendirilmesi ve siyasi önceliklerin yeni otoritenin tahkimatına hizmet edecek şekilde yeniden tanımlanması vasıtasıyla icra edilmiştir. Farklı aktörler arasında dengeli bir güç dağılımının bulunmayışı, devrimi kolektif bir konsensüs projesi olmaktan çıkarıp, tek bir ideolojik vizyon doğrultusunda şekillenen tek istikametli bir yapıya dönüştürmüştür.

Bu dönüşüm, sonraki süreçte inşa edilecek devletin doğası üzerinde derin ve kalıcı izler bırakmıştır. Yeni devlet, geniş bir ulusal mutabakat zemininde yükselmek yerine, devrimci meşruiyetini kalıcı bir siyasi meşruiyete dönüştürmeyi başaran tek bir ideolojik akımın hegemonyası altında kurulmuştur. İşte bu nokta, yeni rejimin en belirgin karakteristiğini oluşturur: Toplumu sadece temsil etmekle yetinmeyen, aksine onu belirli bir ideolojik tasavvur doğrultusunda yeniden mühendisliğe tabi tutan bir devlet modeli.

Ayrıca bu süreç, devrimi bitmiş bir tarihsel olay olarak değil, sürekli işletilen bir yönetim mekanizması olarak kurgulayan bir idari geleneğin temelini atmıştır. Devrimci durum ve olağanüstü hal argümanları, ilerleyen yıllarda içerideki sert ve tavizsiz iç politika uygulamalarını rasyonelleştirmek için kullanılacağı gibi, dışarıda da sınır ötesi nüfuz genişlemesini ideolojik sloganlar altında meşrulaştırmanın ana zemini olacaktır. Sonuç olarak, devrimin bir iktidar projesine dönüştüğü o kurucu uğrak; geçici bir ara aşama değil, İran'ın bölgedeki jeopolitik rolünü şekillendirecek olan tüm müstakbel politikaların, krizlerin ve müdahalelerin felsefi ve kurumsal başlangıç noktasıdır.

2. Humeyni'nin Dönüşü ve Merkezi Liderliğin İnşası

Ayetullah Humeyni'nin İran'a dönüşü, yalnızca sembolik bir tarihi olay olmaktan öte, devrimin liderlik akışkanlığından mutlak ve merkezi bir karar alma mekanizmasına geçişini sağlayan gerçek bir kırılma anını temsil eder. Onun dönüşünden önce devrim, merkezi bir komuta kademesinden yoksun, birbiriyle tam entrege olmayan heterojen ağlar üzerinden yürütülmekteydi ve bu durum hareketi kırılgan kılmaktaydı. Ancak Humeyni'nin sahaya gelişiyle birlikte, tüm muhalif hatları kendine çeken ve onları tek bir ideolojik potada eriten yeni bir yerçekimi merkezi oluşmuştur.

Bu merkezi yapı bir boşlukta doğmamış; Humeyni'nin sürgün yıllarında inşa ettiği dini, fikri ve siyasi karizmanın uzun vadeli bir birikimi olarak tebellür etmiştir. O dönem için

konvansiyonel olmayan iletişim kanallarını ve İran içerisindeki yaygın ulema ağını son derece efektif kullanan Humeyni, coğrafi sınırları aşan mutlak bir muhalefet sembolüne dönüşmüştür. Bu birikim, onun ülkeye dönüşüne devasa bir kitlesel coşku kazandırmış ve bu an geniş toplum kesimleri nezdinde meşru liderliğin yeniden tesisi olarak algılanmıştır.

Daha da önemlisi Humeyni, kendisini geleneksel bir siyasi lider olarak değil; dini ve siyasi otoriteyi şahsında birleştiren aşkın bir merci olarak konumlandırmıştır. Siyaset ile dini dogmayı birleştiren bu hibrit model, ona diğer seküler veya milliyetçi liderler karşısında niteliksel bir üstünlük sağlamıştır. Zira o, diğer aktörlerle sadece iktidar sahasında rekabet etmemiş, iktidarın bizzat ontolojik tanımını yeniden yapmıştır. Diğer akımlar rasyonel-siyasi bir dil kullanırken, Humeyni'nin söylemi kendisini tüm tartışmaların üstünde konumlandıran, hizipsel kavgaları aşan ve sürece akidevi bir kutsallık atfeden nihai bir hakem formu olarak sunmuştur.

Onun otoritesinin sabitlenmesiyle birlikte, devrimci liderlik kadrosunun radikal bir biçimde yeniden yapılandırılması süreci başlamıştır. Karar alma yetkisi artık çok parçalı aktörler arasında dağılan bir unsur olmaktan çıkmış, nihai kararı verme ve yönlendirme kapasitesine sahip tek bir merkeze bağlanmıştır. Bu aşırı merkezileşme, kriz anlarında karar alma hızını dramatik bir şekilde artırırken, diğer taraftan devrimi çoğulcu bir sistemin inşası için fırsat olarak gören ve bu dikey otoriteyle uyum sağlamayan tüm muhalif unsurların sistem dışına itilmesinin taşlarını döşemiştir.

Ayrıca bu karizmatik liderlik, sokak hareketlerinin kontrol altında tutulmasında ve kitlesel dinamizmin ucu açık bir kaos yerine, rejimin kurumsallaşma hedeflerine hizmet edecek şekilde kanalize edilmesinde hayati bir rol oynamıştır. Bu sayede kitleler, çok yönlü bir baskı unsuru olmaktan çıkarılarak, öncelikleri bizzat liderlik merkezi tarafından belirlenen somut bir siyasi projenin monolitik destek tabanına dönüştürülmüştür.

Liderliğin bu şekilde tek bir şahısta ve mercide temerküz etmesi, geçici bir evre olarak kalmamış; kurulan yeni rejimin yapısal bir kalıcı niteliği haline gelmiştir. Bu durum, diğer tüm anayasal ve idari kurumların üstünde konumlanan aşkın bir en üst otorite modelini üretmiş ve bu model daha sonra devletin anayasal mimarisine mutlak bir egemenlik unsuru olarak kazınmıştır. Bu model kanalıyla iktidar, rasyonel-bürokratik bir kurumlar arası dağılım olmaktan çıkmış; tepe noktasında dini-siyasi bir liderliğin oturduğu dikey bir hiyerarşiye bağlanmıştır.

Geniş perspektiften bakıldığında, bu liderlik modeli devletin müstakbel jeopolitik rotasını da çizmiştir. Siyasi kararlar artık ideolojik-doktrinel tasavvurdan bağımsız ele alınamaz hale gelmiştir. Liderlik ile akide arasındaki bu kopmaz bağ, iç ve dış politikanın şekillenmesini doğrudan etkileyecek; askeri, istihbari ve ideolojik enstrümanların bölgesel nüfuz yönetiminde eşzamanlı ve hibrit bir biçimde kullanılmasının önünü açacaktır.

3. Devrimci İttifakın Dağılması ve Ortakların Tasfiyesi

Pehlevi rejiminin yıkıldığı ilk uğrakta devrim, ortak bir düşmana karşı birleşmiş olan son derece zıt unsurların oluşturduğu geniş ve eklektik bir koalisyon görünümündeydi. Şah iktidarına son verme hedefi; İslamcıları, milliyetçileri, sol seküler fraksiyonları, orta sınıf entelektüellerini, işçileri ve öğrencileri aynı cephede buluşturmuştu. Bu çoğulculuk, devrimci dalgaya devasa bir kinetik enerji ve yıkıcı bir güç kazandırmış olsa da; yıkım sonrasında kurulacak devletin ideolojik formuna dair taban tabana zıt vizyonlar nedeniyle, bünyesinde yapısal bir dağılmanın tohumlarını da taşımaktaydı.

Eski rejimin çöküşüyle birlikte mücadelenin ağırlık merkezi, yıkma eyleminden doğan kurumsal boşluğu kimin dolduracağı sorusuna kaymıştır. İşte bu kırılma anında, devrimci ittifakın bileşenleri arasındaki derin ontolojik uçurumlar su yüzüne çıkmıştır. Milliyetçi ve sol bloklar, devrimin siyasi aktörler arasında rasyonel bir dengeye ve kuvvetler ayrılığına dayalı, çoğulcu bir sistem üretmesi gerektiğini savunurken; dini liderlik, meşruiyetin tanımını tekeline alan ve devleti tek bir doktrinel referansla yönetmeyi hedefleyen dikey ve merkeziyetçi bir modelin inşasına yönelmiştir.

Bu safhada müttefiklerin tasfiyesi, ani ve fevri bir darbe şeklinde değil; güç merkezlerinin kademeli olarak yeniden dağıtılması ve dönüştürülmesi mantığına dayalı sistematik bir kurumsal ayıklama süreci olarak işletilmiştir. İlk olarak kitle iletişim araçları, propaganda mekanizmaları ve kamusal

söylem tekel altına alınmış; ardından devrim sonrasında mantar gibi türeyen geçici komiteler ve paramiliter yapılar, yeni kurulan dini-siyasi karar merkezine göbekten bağlanacak şekilde yeniden yapılandırılmıştır. Zamanla, bu yeni teokratik yönelimle doktrinel uyum sağlamayan yapıların devlet mekanizması üzerindeki etki kabiliyeti sistematik olarak eritilmiştir.

Bağımsız ve seküler bir ulus-devlet fikrine odaklanan milliyetçiler, kendilerini geleneksel sınırları aşan, evrenselci ve ideolojik bir sınır-ötesi projenin karşısında bulmuşlardır. Sınıfsal çelişkilere dayalı radikal bir toplumsal dönüşüm vaat eden sol akımlar ise meşruiyetin temeline sınıf mücadelesini değil, aşkın referansı koyan sert bir entelektüel ve kurumsal duvara çarpmışlardır. Bu yapısal uyumsuzluk, devrimci ortaklığın sürdürülebilmesini imkansız kılmıştır.

Buna paralel olarak, yeni kurucu projeye mutlak sadakatle bağlı olan kadrolar ve paramiliter unsurlar, yeni filizlenen devlet kurumlarının omurgasına yerleştirilmiş, bu da güç dengesini geri döndürülemeyecek biçimde dini merkezin lehine bozmuştur. Mücadele artık eşit vizyonlar arasında geçen demokratik bir rekabet olmaktan çıkmış; hızla devasalaşan bir devlet gücü ile örgütsel kapasitesini ve kitlesel zeminini kaybeden çeperdeki aktörlerin tasfiyesine dönüşmüştür.

Bu tasfiye sürecinin kurumsallaşmasıyla birlikte devrim, geniş tabanlı bir koalisyon olmaktan çıkıp, devletin tek bir vizyon doğrultusunda yeniden üretildiği monolitik ve tek istikametli

bir yapıya evrilmiştir. Bu dönüşüm, basit bir siyasi zaferin doğal sonucu değil; iktidar kavramının bizzat yeniden mühendisliğe tabi tutulduğu planlı bir süreçtir. Devrimin ilk günlerindeki siyasi çoğulculuk, yapısal olarak aşılması gereken geçici bir anomali olarak görülmüş ve yerini daha katı, dirençli ve homojen bir merkezi modele bırakmıştır.

Devrimci koalisyonun bu erken dönemdeki parçalanışı, müstakbel devlet mimarisi üzerinde silinmez izler bırakmıştır: Devlet içi çoğulculuğu minimize eden, bunun yerine bizzat merkezi karar odağının yörüngesinde dönen matruşka benzeri bir iç içe geçmiş kurumlar ağını ikame eden bir siyasi kültürün temelleri atılmıştır. Bu yapısal davranış kalıbı, rejimin hem iç hem de dış politika reflekslerini anlamada anahtar parametredir; zira içerideki ideolojik homojenliği ve mutlak uyumu koruma içgüdüsü, her türlü siyasi çeşitliliğin önüne geçen varoluşsal bir güvenlik önceliği haline gelmiştir. Bu durum, rejimin sınır ötesinde asimetrik nüfuz ağları kurarken ve bölgesel krisisleri yönetirken sergileyeceği katı, tavizsiz ve monolitik egemenlik refleksinin de içsel laboratuvarını oluşturmuştur.

5. "İdeolojik Devlet" Modelinin Tesis Edilmesi

Devrim sonrasında yeni rejimin konsolide edilmesiyle (tahkim edilmesiyle) birlikte, yaşanan süreç yalnızca iktidarın tepe noktasındaki bir elit değişimi ya da yönetici kadronun yer değiştirmesi olmaktan çıkmış; devletin bizzat yapısal özünde tamamen farklı bir modelin tebellür etmesini beraberinde getirmiştir. İran bu evrede, iç işlerini ve toplumsal tanzimini

net coğrafi sınırlar dahilinde yürütmeyi hedefleyen geleneksel ulus-devlet (uluslararası ilişkiler literatüründeki rasyonel-teritoryal devlet) konseptinden; meşruiyetini ve varlık sebebini, kendi doğal sınırlarını aşan evrenselci/akidevi bir misyon tanımı üzerinden kuran **"İdeolojik Devlet"** modeline evrilmiştir.

This structural transformation implies that the state is no longer evaluated merely on its administrative capacity, developmental success, or internal stability, but on its ability to represent and project an intellectual-doctrinaire project with global or transnational aspirations. This shift marks the total subjugation of state policy to ideology, transforming the state from a neutral manager into a revisionist agent.

Bu modelde kurumlar, tarafsız bir devlet yapısı içinde nispeten bağımsız hareket eden bürokratik mekanizmalar olmaktan çıkarak; devletin tüm kılcal damarlarını aşkın bir ideolojik mantığa tabi kılan bütüncül bir sistemin (monolitik bir matrisin) parçası haline gelmiştir. Yargı, eğitim, medya ve hatta düzenli ordu; işlevleri yalnızca idari yönetimle sınırlı olmayan, aksine devletin bu yeni "misyoner/akidevi kimliğini" korumak ve onu toplumsal düzlemde sürekli yeniden üretmekle görevli kılınan birer ideolojik aygıta dönüştürülmüştür.

En kritik husus şudur: Bu model, kendi doğası gereği içeride hapsolup kalamayacak, kuruluş anından itibaren sınırların ötesine taşan simgesel ve siyasi bir **"jeopolitik yayılma"** eğilimini (transnational expansionist impulse) bünyesinde

barındıracaktır. Zira aşkın bir "misyon" fikri, doğası gereği tek bir coğrafi sınırın içine hapsedilemez; bu durum ilerleyen süreçte, ulus-devlet sınırlarını aşarak ideolojik gerekçelerle rasyonelleştirilen daha geniş bir nüfuz ve jeopolitik hinterland tasavvurunun doğmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Devlet ile ideolojinin bu şekilde iç içe geçmesi, modern devletlerin geleneksel örüntülerinden tamamen farklı bir kurumsal anatomi yaratmıştır. Siyasi alan ile akidevi alan arasındaki nispi özerklik ve ayrım ortadan kalkmış; akideyi devletin genel bir kültürel çerçevesi olmaktan çıkarıp, onu aygıtın günlük işleyiş mekanizması haline getiren mutlak bir entegrasyon (füzyon) gerçekleşmiştir.

Zamanla bu model, devletin hem iç hem de dış dünya ile kurduğu ilişkide kendine has bir dinamizm üretmiştir: İçeride ideoloji, toplumu disipline etmenin, kamusal alanı denetlemenin ve kitlesel bilinci rejim doğrultusunda yeniden şekillendirmenin (sosyal mühendisliğin) ana enstrümanı kılınmıştır. Dışarıda ise ideoloji; resmi diplomasi kanallarının ve konvansiyonel devlet sınırlarının ötesine geçerek, rejimin genel stratejik vizyonuyla doktrinel olarak örtüşen yerel aktörler, vekil unsurlar ve asimetrik hareketler üzerinden sınır-aşırı nüfuz ağları inşa etmenin felsefi zemini olmuştur. Bu bağlamda, "İdeolojik Devletin" kuruluşu, devrim sonrası geçici bir idari düzenleme değil; siyasi otorite ile akidevi misyonu şahsında birleştiren, devletin ontolojik doğasını değiştiren ve kitabımızın sonraki fasıllarında ele alacağımız bölgesel

müdahaleler ile sınır ötesi nüfuz inşasının kurumsal çerçevesini çizen yapısal bir dönüm noktasıdır.

6. İktidar Kurumlarının Yeniden Şekillendirilmesi

Yeni rejimin kurumsal olarak sabitlenmesinin ardından karşı karşıya kalınan en birincil varoluşsal meydan okuma; devrimi, bir sistemi "yıkma" aşamasından, kendi bekasını sürdürebilecek organize bir "devlet" aşamasına nasıl geçirileceği sorusuydu. Tam da bu kırılma noktasında, iktidar kurumlarının yalnızca yönetici kadrolarını değiştirmekle kalmayan, aksine kurumların devlet mimarisi içindeki fonksiyonlarını kökten revize eden devasa bir **"yeniden kurumsallaşma"** süreci başlatılmıştır.

İlk evrede, eski rejimin idari ve askeri bürokrasisinin büyük bir kısmı tasfiye edilmiş, zayıflatılmış ya da yeni sisteme mutlak sadakatini garanti altına alacak sıkı bir denetim mekanizması altında yeniden entegre edilmiştir. Buradaki temel stratejik hedef, eski devlet aygıtının kurumsal sürekliliğini korumak değil; onu tamamen farklı parametreler üzerinde yeniden inşa ederek, kurumları devletten bağımsız yapılar olmaktan çıkarıp ideolojik vizyonun doğrudan birer mekanik uzantısı haline getirmekti. Bu yapısal dönüşüm, kurumsal atamalarda ve hiyerarşik yapılanmada "teknik liyakat" yerine **"siyasi/doktrinel sadakat"** (political loyalty) kriterini mutlak bir birincil kural haline getirmiştir.

Askeri ve güvenlik bürokrasisi düzleminde, devletin şiddet tekelini (monopoly of violence) tek bir kurumsal yapıya teslim

etmeme adına, güç dengesini parçalayan net bir strateji izlenmiştir. Bu strateji, devletin güç yönetiminde **"ikili bir kurumsal yapının"** (institutional dualism) doğmasına yol açmıştır; düzenli konvansiyonel ordunun yanına, doğrudan doğruya teokratik-politik merkeze bağlı olan, ideolojik motivasyonu yüksek ve rejimi içeriden veya dışarıdan gelebilecek her türlü asimetrik tehdide karşı koruma misyonuyla donatılmış paralel askeri/paramiliter yapılar tesis edilmiş ve tahkim edilmiştir.

Yargı mekanizması ise referans sisteminde köklü bir kırılma yaşamıştır. Yargı, rasyonel-pozitif hukuku işleten bağımsız bir kurumsal güç olmaktan çıkarılarak; meşruiyetini hukukun dogmatik/dini yorumundan alan ve siyasi yapıyı tahkim eden bütüncül denetim sisteminin organik bir parçası kılınmıştır. Bu dönüşüm, devlet içindeki adalet kavramını rasyonel-hukuki zemininden koparıp, yeni siyasi mimariyi yöneten akidevi tasavvura göbekten bağlamıştır.

Sivil idari bürokraside de teknik uzmanlığın ötesinde, rejimin genel doktrinel hattıyla uyum derecesini (ideological conformity) ölçen yeni elit devşirme mekanizmaları devreye sokulmuştur. Siyasi alan ile idari alanın bu şekilde harmanlanması, bürokratik elitlerin homojenleşmesini ve karar alma merkeziyle tam bir uyum içinde çalışmasını sağlamıştır.

Aynı şekilde, medya ve eğitim kurumları da bu evrede hayati birer ideolojik aygıt olarak işlev görmüştür. Medya, yalnızca bilgi aktaran kamusal bir mecra olmaktan çıkarılarak, devletin

resmi ideolojik anlatısını (state narrative) inşa eden ve yayan bir propaganda aygıtına dönüştürülmüştür. Eğitim sistemi ise yeni yetişen nesillerin zihin dünyasını rejimin dogmatik kodlarıyla şekillendirerek ideolojik kimliğin kuşaklararası sürdürülebilirliğini sağlayan ana lojistik üs kılınmıştır.

Kurumların bu şekilde topyekûn bir biçimde yeniden şekillendirilmesi basit bir idari reform dalgası değil; devlet aygıtının bizzat kurumsal mühendisliğe tabi tutulmasıdır (institutional re-engineering). Kurumlar artık bir siyasi sistem içindeki bağımsız sütunlar olarak değil; gücü, kimliği ve ideolojiyi tek bir potada eriten monolitik bir projenin işlevsel kolları olarak kurgulanmıştır. Bu sürecin tamamlanmasıyla devlet, içeride mutlak bir denetim ve kitlesel kontrol kapasitesine ulaşırken, aynı zamanda kendisini sevk ve idare eden ideolojik merkeze kopmaz bağlarla eklemlenmiştir. Kurumsal güç ile akidevi adanmışlık arasında kurulan bu hassas asimetrik denge; ilerleyen fasıllarda derinlemesine inceleneceği üzere, İran'ın sınır ötesi bölgesel yayılmacılık politikalarının, asimetrik savaş stratejilerinin ve vekalet odaklı kriz yönetimlerinin arkasındaki temel kurumsal ve lojistik altyapıyı oluşturacaktır.

7. Kontrolü Sağlamak Adına Paralel Araçların Tesis Edilmesi

Devrimin ardından devletin kurumsal olarak yeniden inşası, yalnızca mevcut kurumların ıslah edilmesi ya da onların sisteme göre yeniden yönlendirilmesiyle sınırlı kalmamış; konvansiyonel devlet yapısıyla yan yana, kimi zaman onun da üstünde veya doğrudan yasal sınırların dışında faaliyet gösteren **paralel bir araçlar ve yapılar manzumesinin** (parallel institutional matrix) kurulmasına kadar uzanmıştır. Bu yönelim, basit bir idari düzenleme ya da bürokratik bir tercih olmaktan ziyade; gücün tek bir kurumsal merkezde temerküz etmesi yerine, çok katmanlı bir ağ (multi-layered network) içinde dağıtılmasını öngören, yeni dönemin iktidar doğasına dair derin bir stratejik tasavvurun ürünüdür.

Bu bağlamda; doğrudan doğruya yeni teokratik-politik merkeze bağlı olan, son derece geniş güvenlikçi, askeri ve sosyo-ekonomik imtiyazlarla donatılmış özel statülü kurumlar (vakıflar ve muhafız yapılanmaları) ihdas edilmiştir. Bu yapılar, geleneksel kamu yönetimi mantığına ve rasyonel-bürokratik denetime tabi kılınmamış; aksine, en üst liderlik makamına doğrudan bağlılık esasına dayalı **sadakat-akide eksenli** (patronage-ideological) bir çerçevede işletilmiştir. Bu durum, söz konusu yapılara devlet mekanizması içinde muazzam bir işlevsel özerklik (functional autonomy) kazandırmıştır.

İktidar merkezlerinin bu şekilde çoğullaştırılması (fragmentation of power centers) bir zafiyet emaresi değil; tam aksine, iç istikrarı garanti altına almanın ve güç dengesinde rejimin aleyhine yaşanabilecek olası bir kurumsal sapmayı

engellemenin yapısal bir yöntemi olarak kurgulanmıştır. Örneğin birden fazla askeri ve istihbari aygıtın eşzamanlı varlığı, bir yandan gücün tek bir kurumsal aktör tarafından tekelleştirilmesini önlerken; diğer yandan bu kurumların birbirini karşılıklı olarak denetlediği asimetrik bir **iç kontrol mekanizması** (mutual surveillance) üretmiştir.

Güvenlik boyutunun yanı sıra bu paralel model, sosyo-ekonomik sahaya da derinlemesine nüfuz etmiştir. Altyapı projelerinden uluslararası ticarete ve temel kamu hizmetlerine kadar devasa mali kaynakları elinde tutan yarı-özerk holdingler ve devrim vakıfları (Bonyadlar) kurulmuştur. Bu kurumlar yalnızca ekonomik birer aktör olmaktan öte; toplumsal sadakati konsolide etmek, rejim yanlısı kitleleri ödüllendirmek ve toplumun kılcal damarlarındaki nüfuz ağını genişletmek adına stratejik birer **klientalist kontrol aracı** (clientelist mobilization tool) olarak işlev görmüştür.

Aynı zamanda bu paralel araçlar, devletin iç yapısı ile dış çevre arasındaki ilişkilerin yönetiminde de kritik bir rol oynamıştır. Bu yapıların bir kısmı resmi-kurumsal sınırlar içinde faaliyet gösterirken, diğer bir kısmı sınır-ötesi alanlara sızarak konvansiyonel devlet diplomasisinin ötesine geçen dolaylı nüfuz hatları inşa etmiştir. Resmi (formal) olan ile gayriresmi (informal) olanın bu şekilde iç içe geçmesi, ilerleyen süreçte devletin genel işleyiş metodolojisinin kurucu karakteristiği haline gelmiştir.

En önemli husus, bu paralel mimarinin geçici bir ara dönem çözümü olarak kalmayıp, zamanla siyasi sistemin yapısal ve kalıcı bir unsuru haline gelmesidir. Yetki alanlarının kasıtlı olarak birbirine geçirilmesi ve işlevsel örtüşmeler (overlapping functions) nedeniyle, resmi devlet yapısı ile bu paralel ağları birbirinden ayrıştırmak imkansızlaşmıştır. Böylelikle, devletin resmi ve gayriresmi kurumların oluşturduğu iç içe geçmiş katmanlar vasıtasıyla yönetildiği, tek bir ideolojik şemsiye altında çoklu güç merkezlerine dayanan özgün bir **yönetişim modeli** (hybrid governance model) teessüs etmiştir. Bu modelin somut etkileri, özellikle bölgesel krizlerin yönetiminde ve asimetrik savaş stratejilerinde net bir biçimde görülecektir; zira bu paralel araçlar, resmi devlet aygıtını doğrudan bir uluslararası diplomatik/askeri yükümlülük altına sokmaksızın, sınır ötesinde operasyonel politikalar yürütmenin ana kaldıracı olacaktır.

8. Sürekli Mobilizasyon Enstrümanı Olarak Devrimci Söylemin İşlevselleştirilmesi

Yeni rejimin kurumsallaşma sürecinin ilk anlarından itibaren devrimci söylem, eski sistemin yıkılmasıyla miyadını doldurmuş tarihsel bir aşama olarak görülmemiş; aksine, devleti ve toplumu eşzamanlı olarak sevk ve idare etmenin kalıcı bir **yönetim aygıtı** (permanent tool of governance) olarak kodlanmıştır. "Devrim" kavramı statik bir tarihsel olay olmaktan çıkarılarak kesintisiz bir süreç (permanent state of revolution) haline getirilmiş; siyasi veya güvenlik temelli bir ihtiyaç doğduğu her an kitlesel düzeyde yeniden üretime

sokulmuştur. Bu durum, toplumsal hafızayı ve kolektif bilinci, geçmiş ile şimdiki zamanın sürekli harmanlandığı kesintisiz bir mobilizasyon mantığı (permanent mobilization paradigm) içinde yaşamaya zorlamıştır.

Bu söylem; devrimin dilini, sembollerini ve sloganlarını kamusal alanda monoton bir biçimde tekrarlayarak bunları günlük siyasi hayatın doğal birer parçası haline getirmiştir. Buradaki temel amaç basit bir tarihsel anma ritüeli gerçekleştirmek değil; kitlelerde, rejimin içeride ve dışarıda bitmek bilmeyen varoluşsal tehditlerle karşı karşıya olduğu algısını diri tutmak ve bu yolla toplumu sürekli olarak devletin arkasında konsolide etmektir.

Bu kurumsal çerçevede; "direniş" (muvevvemet), "adalet" ve "küresel istikbâre karşı duruş" gibi doktrinel kavramlar, devletin resmi siyasi kimliğiyle tescillenmekle kalmamış; bizzat bireysel vatandaşlık tanımının ve makbul vatandaş kimliğinin ontolojik unsurları haline getirilmiştir. Bireysel kimlik ile devletin resmi ideolojik söyleminin bu şekilde simgesel düzeyde kaynaştırılması, sosyo-ekonomik düzlemdeki yapısal eşitsizliklere ve sivil hoşnutsuzluklara rağmen, sembolik alanda devlet ile toplum arasındaki mesafeyi minimize etmiştir.

Eğitim müfredatları, medya programları ve resmi kamusal söylem kanalları, devrimci anlatıyı sistematik olarak yeniden üreterek bu hegemonik dilin kurumsallaşmasında katalizör rolü oynamıştır. Zamanla bu söylem; içerideki ekonomik krizlerden

dışarıdaki jeopolitik gerilimlere kadar karşı karşıya kalınan her türlü yapısal bunalımı, süreklilik arz eden bir "kozmik/ideolojik çatışma" bağlamına oturtarak rasyonelleştiren hazır bir **açıklama modeline** (interpretive framework) dönüşmüştür.

Daha da önemlisi, devrimci söylemin bu şekilde işlevselleştirilmesi psikolojik veya propagandif bir halkla ilişkiler faaliyetiyle sınırlı değildir; doğrudan doğruya somut bir siyasi fonksiyona sahiptir. Bu söylem; kriz anlarında alınması gereken en radikal kararları meşrulaştırmaya, olağanüstü hal uygulamalarını rasyonelleştirmeye ve karar alma mekanizmasındaki aşırı merkezileşmeyi tahkim eden yapısal bir alarm durumunu (state of alert) idame ettirmeye hizmet etmiştir. Böylelikle devrimci söylem, rejimin meşruiyet kılıfı olmanın ötesine geçerek, yönetim mekanizmasının bizzat kurucu bir dişlisi haline gelmiştir.

Sonuç olarak bu yönetim tarzı, rasyonel günlük hayatın gerekleri ile simgesel-siyasi alandaki kalıcı devrimci coşku arasında salınan **ikili bir toplumsal gerçeklik** üretmiştir. İstikrar ile sürekli mobilizasyon arasındaki bu hibrit denge; rejimin içerideki krizleri bastırırken ve sınır ötesi bölgesel müdahalelerini rasyonelleştirirken aynı söylemsel repertuarı nasıl efektif bir biçimde kullandığını anlamanın anahtarıdır. Bu durum, ilerleyen fasıllarda bölgesel asimetrik doktrinler incelenirken görüleceği üzere, iç tahkimat ile dışsal yayılmacılık arasındaki felsefi köprüyü kuran ana unsurdur.

9. Bir Kurumsallaşma ve Tahkimat Enstrümanı Olarak Siyasi Şiddet

Devrim sonrasındaki ilk kurucu evrede yeni devlet; güç merkezlerinin çok parçalılığı, devrimci koalisyonun kendi içindeki vizyon çatışmaları ve siyasi disiplini tesis edecek yerleşik kurumların yokluğu gibi son derece karmaşık bir gerçeklikle karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda siyasi şiddet, hukukun ve düzenin çıplak وعابر bir ihlali ya da istisnai bir sapma ـك (anomaly) olarak görülmemiş; aksine, rejimin tahkim edilmesi ve siyasi alanın yeni teokratik-politik otoritenin yapısal ihtiyaçlarına göre radikal bir biçimde yeniden tanzim edilmesi adına **yapısal/zorunlu bir enstrüman** (structural tool of consolidation) olarak işlev görmüştür.

Bu süreç; yeni rejimin meşruiyet dairesinin dışında kabul edilen güç odaklarının, yani eski rejimin elitlerinin, rakip seküler/sol fraksiyonların doğrudan hedef alınmasıyla başlamıştır. Buradaki stratejik amaç, sadece bu aktörleri siyasi denklemden dışlamak (exclusion) değil; bu muhalif odakların örgütszel kapasitelerini, lojistik altyapılarını ve toplumsal tabanlarını tamamen çökerterek yeni kurulan düzende yeniden organize olabilme ihtimallerini kökten ortadan kaldırmaktı.

Bu kurumsal tasfiyeye, **"İç Düşman"** (internal enemy) kavramının ontolojik olarak yeniden tanımlanması eşlik etmiştir. Siyasi farklılıklar ve fikir ayrılıkları artık çoğulculuğun doğal bir tezahürü olarak değil; devletin

bekasına, rejim istikrarına ve evrenselci projeye yönelik doğrudan varoluşsal bir tehdit (existential threat) olarak kodlanmıştır. Tanımdaki bu radikal kayma, asayişçi ve baskıcı pratiklerin sınırını muazzam ölçüde genişletmiş; şiddeti geçici bir güvenlik refleksi olmaktan çıkarıp, devlet yönetiminin rasyonel ve kurumsal bir yönetim mantığı (logic of statecraft) haline getirmiştir.

Aynı zamanda, bu dönüşümü meşruiyet zeminine oturtmak amacıyla hukuki ve kurumsal araçlar efektif bir biçimde seferber edilmiş; en sert cezai müdahaleler bile yasal, düzenli ve kurumsal bir kılıf (Devrim Mahkemeleri vb.) altında işletilmiştir. Hukuk ile çıplak güvün bu şekilde harmanlanması, siyasi şiddete sistem dışı bir keyfilik yerine, kurumsal ve kalıcı bir nitelik kazandırmıştır.

Muhalefetin örgütlenme ve direnç gösterme kapasitesinin sistematik olarak eritilmesiyle birlikte, devlet-toplum ilişkilerinde; kararların mutlak merkeziliğine dayanan, itiraz ve çatlak seslere ise maruz kalınamayacak kadar dar bir marj tanıyan yeni bir asimetrik ilişki biçimi kemikleşmiştir. Bu hegemonik model sadece doğrudan kaba kuvvete dayanmamış; bizzat siyasi iklimi ve yasal ekosistemi değiştirerek sistem içi organize alternatiflerin yeşermesini imkansız kılan kurumsal bir çeper inşa etmiştir.

Makro perspektiften bakıldığında, siyasi şiddetin bu erken dönem kurumsal kullanımı, yeni devlet mimarisinin içeride hızla sabitlenmesini ve tahkim edilmesini sağlamış; ancak

diğer taraftan, kriz yönetiminde ve meydan okumalarda her zaman "güvenlikçi/asayişçi çözümü" (security-centric settlement) merkeze alan bir yönetim refleksi miras bırakmıştır. Bu refleks içeride hapsolup kalmayacak; ilerleyen yıllarda bölgesel çevreyle kurulan ilişkilerin de ana metodolojisine dönüşecektir. İçerideki o mutlak "tavizsiz kurumsal kararlılık" ve "dolaylı caydırıcılık" mantığı, sınırların ötesine taşınarak; kitabın sonraki fasıllarında derinlemesine incelenecek olan asimetrik bölgesel nüfuz savaşlarının ve kriz yönetimlerinin ana felsefi omurgasını oluşturacaktır.

10. Ulusal Kimliğin Yeniden İnşası ve Doktrinel Dönüşümü

1979 Devrimi, yalnızca bir hükümet darbesi ya da kurumsal yönetim biçiminin değişmesi değil; bizzat **"Ulusal Kimlik"** (national identity) kavramının ontolojik ve felsefi olarak yeniden tanzim edilmesi projesidir. Pehlevi devleti, meşruiyetini ulus-devlet merkezli, kurumsal modernleşmeye dayanan ve aidiyeti rasyonel-seküler bir ulusal sınır içinde tanımlayan modern bir kimlik tasarımı üzerine kurmaya çalışmıştı. Ancak devrim sonrasında bu yapı söküme uğratılmış; aidiyet ve kimlik kavramları, dini dogmalar ile siyasi bağlılığı tek bir potada eriten tamamen farklı parametreler üzerinde yeniden inşa edilmiştir.

Bu bağlamda yeni kimlik, rasyonel-modern bir devletin yapay bir ürünü olarak değil; kökleri derin bir dini-akidevi tarihe ve kutsal bir anlatıya dayanan aşkın bir aidiyet formu olarak kurgulanmıştır. Bu kavramsal dönüşüm, vatandaş ile devlet

arasındaki ilişkiyi kökten değiştirmiştir. Aidiyet artık sadece idari, hukuki ya da yasal bir vatandaşlık (citizenship) bağı olmaktan çıkarılmış; sınırları bizzat teokratik merkez tarafından çizilen "Makbul/Doğru Aidiyet" (ideological conformity) sistemine ve belirli bir değerler manzumesine sadakat şartına bağlanmıştır.

Bu yapısal kırılma, devletin resmi kamusal söylemine de doğrudan yansımıştır. Tarih, semboller ve kolektif hafıza; şimdiki zamanı dini-siyasi mirasla eklemleyen yeni bir ideolojik süzgeçten geçirilerek yeniden yorumlanmıştır. Tarih artık nötr bir ulusal yürüyüş hikayesi olarak değil; belirli bir siyasi kimliği tahkim etmek ve onu kutsallaştırmak adına seferber edilen süreklilik arz eden bir ideolojik anlatı (state-sponsored historical narrative) olarak okunmaya başlanmıştır.

Kültür ve eğitim kurumları, ders müfredatlarını ve kamusal kültürel söylemi bu yeni parametrelere göre dizayn ederek kimliğin kitlesel düzeyde kemikleşmesinde merkezi bir rol oynamıştır. "Adalet", "Direniş" (Mukavemet) ve "Bağımsızlık" gibi kavramlar, soyut toplumsal değerler olmaktan çıkarılarak bizzat bu yeni kimliğin kurucu unsurları haline getirilmiş; böylece bireysel benlik, devletin siyasi-ideolojik projesine organik olarak eklemlenmiştir.

En stratejik husus, bu kimliksel dönüşümün iç siyasetle sınırlı kalmayıp, kaçınılmaz bir biçimde sınır-ötesi (transnational) bir boyut barındırmasıdır. Ulusal kimliğin bu şekilde akidevi bir temelde yeniden formüle edilmesi; aidiyet kavramını rasyonel

coğrafi sınırların dışına taşırarak, onu geleneksel ulus-devlet sınırlarını reddeden bir **"Ümmet"** (Ummah) ve küresel "Misyon" tasavvuruna bağlamıştır.

Ulusal kimlik ile ideolojik boyutun bu şekilde harmanlanması, klasik modern devlet modellerinden radikal bir biçimde ayrışan özgün bir yapı üretmiştir. Burada kimlik, kendi başına içeride kitleleri mobilize eden, dışarıda ise sınır ötesi nüfuz hatları ve nüfuz ağları inşa eden işlevsel bir **jeopolitik enstrümana** dönüşmüştür. Zamanla bu tasavvur, devletin yapısal kodlarına kazınarak hem iç asayiş politikalarında hem de dış jepolitik reflekslerde belirleyici ana parametre haline gelmiş; sonraki bölümlerde ele alacağımız bölgesel müdahalelerin ve asimetrik nüfuz stratejilerinin felsefi meşruiyet zeminini hazırlamıştır.

11. İçeriden Dışarıya: Bölgesel Yayılma ve Nüfuz Tasavvurunun Doğuşu

Yeni rejimin kurumsal sütunları içeride mutlak olarak sabitlendikten sonra, karşı karşıya kalınan stratejik meydan okuma artık yalnızca devlet yönetimi veya toplumsal alanın denetlenmesiyle sınırlı kalamazdı. Bu kurumsal tahkimatın doğal bir sonucu olarak, İran'ın kendi sınırlarının ötesindeki rolüne dair yeni bir **jeopolitik tasavvur** kademeli olarak filizlenmeye başlamıştır. Bu dışsal kırılma, ani bir stratejik kararla değil; ideolojik misyon bilinci ile devrimin iç meşruiyetini, yaşanan köklü dönüşümden derin bir kuşku duyan düşmanca bir bölgesel ve uluslararası çevreye karşı

koruma arayışının (survivability) iç içe geçmesiyle kristalize olmuştur.

Bu bağlamda devrim, yerel bir hükümet değişikliğiyle miyadını doldurmuş coğrafi bir olay olarak değil; sınırları ve zamanı aşan evrenselci bir "Misyonun" (missionary zeal) başlangıç uğrağı olarak okunmuştur. Bu ideolojik okuma, sınır ötesi siyasi ve jeopolitik yayılma (geopolitical expansion) fikrini, devletin resmi söylemi içinde rasyonel ve kaçınılmaz bir görev olarak meşrulaştırmıştır. Zira proje, doğası gereği devletin siyasi ve dini rolünü bölgesel ölçekte yeniden tanımlama iddiasındaydı.

Bu entelektüel ve doktrinel dönüşüm, rejimin varoluşsal bir gerçeği erken dönemde fark etmesiyle eşzamanlı yürümüştür: Kendisine karşı güvensizlik ve tehdit algısıyla motive olmuş düşmanca bir bölgesel çevrede (hostile regional environment), içerideki teokratik istikrarı sadece sınırları koruyarak sürdürmek uzun vadede imkansızdı. Dolayısıyla, doğrudan fiziki bir ilhak ya da konvansiyonel işgale dayanmayan; aksine, sınırların ötesinde rejimle aynı ideolojik-siyasal frekansta buluşan yerel müttefikler, vekil aktörler ve asimetrik güçler üzerinden bir **stratejik derinlik** (strategic depth) inşa etme fikri olgunlaşmıştır.

İşte bu uğrakta, konvansiyonel devlet diplomasisinden radikal bir biçimde ayrışan yeni bir dış politika paradigmasının nüvesi şekillenmiştir. Dış ilişkiler artık yalnızca iki devlet arasındaki rasyonel-ekonomik ya da diplomatik mütekabiliyet esaslarına

göre değil; aktörlerin, rejimin ideolojik-politik projesine olan yakınlığı veya uzaklığı üzerinden okunmaya başlanmıştır. Bu durum, "Dost ve Hasım" (friend or foe) kavramlarının geleneksel diplomatik hesapların çok ötesinde, doktrinel bir süzgeçten geçirilerek yeniden tanımlanması sonucunu doğurmuştur.

Zamanla, sınır ötesindeki belirli hareketlere, topluluklara ve asimetrik güçlere yönelik sağlanan dolaylı askeri, mali ve lojistik destekler bu yeni stratejik tasavvurun ana kaldıracı haline gelmiştir. Bu durum resmi söylemde klasik anlamda yayılmacı/emperyal bir ajanda olarak değil; devrimin kurucu felsefesinde yer alan **"Mustazafların (Ezilenlerin) Korunması"** veya "Müstekbir (Emperyalist) Güçlerin Tehditlerinin Sınır Ötesinde Karşılanması" temalarıyla ambalajlanmıştır. Bu söylemsel repertuar, siyasi çıkarlar ile akidevi dogmaları tek bir pragmatik çizgide birleştirmeyi başarmıştır.

Bu yönelim devletin yapısal anatomisinde çok kritik bir geçiş hattını simgeler: Devlet, yalnızca iç tahkimata odaklanan içsel bir fazdan; **iç güvenlik ile dış jeopolitiğin tamamen yapışık hale geldiği** (interlocking of internal security and regional geopolitics) hibrit bir faza geçmiştir. Artık içerideki rejimin bekası, dışarıdaki bölgesel çevrenin manipüle edilmesine; dışarıdaki nüfuz alanları ise içerideki ideolojik mobilizasyonun sürekliliğine bağlanmıştır. Böylelikle, İran'ın modern bölgesel rolünün köşe taşları; konjonktürel bir tercih olarak değil, bizzat inşa edilen "İdeolojik Devlet" modelinin kaçınılmaz bir yapısal

sonucu olarak örülmüştür. Bu kurumsal ve felsefi altyapı; ilerleyen bölümlerde tüm ayrıntılarıyla incelenecek olan sınır ötesi asimetrik nüfuz savaşlarının, vekil milis ağlarının tahkimatının ve İran'ın bölgesel çatışma arenalarına doğrudan veya dolaylı müdahale mekanizmalarının ana lojistik ve teorik laboratuvarını oluşturmuştur.

12 & 13. Devrim İhracı Doktrininin Kavramsal ve Stratejik Altyapısı

"Devrim İhracı" (Export of the Revolution) politikası, rejim içeride kurumsal istikrarı yakaladıktan sonra konjonktürel bir kararla masaya gelmiş idari bir tercih ya da pragmatik bir dış politika hamlesi değildir. Aksine bu doktrin, yeni devletin kuruluş anından itibaren yaslandığı ideolojik tasavvurun ve siyasi ontolojinin doğal, kaçınılmaz ve yapısal bir uzantısıdır. Yeni rejim kendisini, dar bir coğrafi sınırın içine hapsedilmiş konvensiyonel bir ulus-devlet olarak değil; evrensel bir mesaj taşıyan sınır-aşırı bir hareket (transnational messianic movement) olarak tanımladığı anda, sınırların ötesine taşmak ve dış çevreye müdahil olmak, dışsal bir seçenek olmaktan çıkıp sistemin kendi iç mantığının (internal logic) kurucu unsuru haline gelmiştir.

Devrimin ilk yıllarında bu kavram henüz kurumsallaşmış bütçelere, net askeri planlara veya organize ajanslara kavuşmamıştı; ancak devletin resmi siyasi söylem repertuarında hegemonik bir güçle yer almaktaydı. Söylemsel düzeyde devrim; statik bir yerel olay değil, ideolojik olarak "meşruiyetten yoksun" veya "küresel emperyalizmin/istikbarın

güdümünde" kabul edilen bölge rejimlerinin tahakkümü altında yaşayan halklar için evrensel bir "ilham kaynağı" ve tekrarlanabilir bir model (replicable model) olarak sunulmuştur. Bu esnek ve akidevi çerçeve, kavramın dönemsel ihtiyaçlara göre çok boyutlu bir biçimde yorumlanmasına imkan tanımış; böylece kademeli olarak genişleyebilecek bir sınır-aşırı dış politikanın felsefi meşruiyet zeminini hazırlamıştır.

Buna mukabil, bölgesel çevre ve komşu başkentler, bu kurumsal ve söylemsel dönüşümü derin bir varoluşsal kaygı ve tehdit algısıyla (existential threat perception) takip etmiştir. Zira karşılardaki yeni aktör, geleneksel uluslararası hukukun temel direği olan "egemenlik" (soberanizm) ve "iç işlerine karışmama" ilkelerini bypass eden, ideolojik/akidevi öncelikleri diplomatik nezaketin ve antlaşmaların üzerinde tutan revizyonist bir dille konuşmaktaydı. Bölgesel sistemde yaşanan bu erken dönem kurumsal gerilim, İran'ın klasik resmi diplomasi kanallarıyla yetinmeyip, sınırların ötesinde konvansiyonel olmayan nüfuz noktaları arayışını ve daha agresif/proaktif bir dış politika mimarisini optimize etmesini hızlandırmıştır.

Pratik sahada devlet bu evrede, resmi diplomasi dışı, dolaylı ve asimetrik nüfuz araçlarını (indirect instruments of influence) test etmeye başlamıştır. Bu amaçla, sınırları aşan dini ağlar, tarihsel-sosyal bağlar ve siyasi sempatizan kitleleri üzerinden ilk temas hatları örülmüştür. Bu faaliyetler, konvensiyonel bir devletin resmi dış politika enstrümanları gibi açık ve kurumsal

bir sicille yürütülmemiş; aksine "manevi destek", "kültürel dayanışma" veya "ezilenlerin (mustazafların) hamiliği" maskesi altında icra edilmiştir. Bu durum, yeni rejime bölgesel sosyolojilerin kılcal damarlarında çok daha geniş ve esnek bir hareket alanı (margin of maneuver) kazandırmıştır.

Sonuç olarak, "Devrim İhracı" kavramsal alt yapısının bu şekilde örülmesi, devletin bizzat kendi işlevsel doğasını (raison d'état) radikal bir biçimde yeniden tanımlaması anlamına gelmekteydi. Devlet artık sınırlarında son bulan statik bir egemenlik alanı olarak değil; bölgesel ekosistemi dönüştürme iddiası taşıyan sınır-aşırı bir aktör olarak kurgulanmıştır. Bu kavramsal sıçrama, içeride hapsolmuş radikal bir rejimden, bölgesel sistemde aktif, müdahaleci ve dönüştürücü bir aktöre evrilmenin en kritik köprübaşı olmuştur. Zamanla bu yönelim, ideolojik söylem ile gayriresmi/asimetrik araçları tek bir potada eriten kurumsal bir stratejik akla dönüşecek; kitabımızın ilerleyen fasıllarında görüleceği üzere, güvenlik, asayiş ve ideolojinin iç içe geçtiği çok katmanlı bölgesel nüfuz ağlarının operasyonel şemasını oluşturacaktır.

14. Vekalet Savaşları (Asimetrik Çatışma) ve Bölgesel Nüfuz Modelinin Kurumsal Nüvesi

Yeni devletin içerideki tahkimat fazını tamamlayıp gözünü bölgesel çevreye çevirmesiyle birlikte, dış politikanın sevk ve idaresinde geleneksel diplomasi literatürünü zorlayan özgün bir kurumsal refleks kristalize olmuştur. Bu refleks; maliyetli konvensiyonel askeri karşı karşıya gelişlerden ve doğrudan

sıcak çatışmalardan (direct confrontation) kaçınan; buna mukabil, hedef devletlerin iç toplumsal ve siyasi kırılma hatlarını manipüle ederek **"dolaylı/asimetrik etkileşim araçlarını"** (indirect proxies and networks) genişleten yeni bir stratejik doktrindir. Bu dönüşüm konjonktürel bir taktik manevra değil; bölgesel çevreyi kendi iç güvenliğinin ayrılmaz bir parçası ve stratejik yaşam alanı (Lebensraum) olarak gören ideolojik devlet yapısının yapısal bir sonucudur.

Bu çerçevede, bölgesel rekabetler artık bildik anlamda orduların sınır hatlarında çarpıştığı klasik savaş formatından çıkmış; hedef devletlerin içerisindeki yerel unsurların, paramiliter yapıların ve dinsel/siyasal fraksiyonların lojistik olarak desteklendiği hibrit bir karakter kazanmıştır. Böylelikle bölgesel sistem, doğrudan devletlerarası bir savaşa girilmeksizin, hedef ülkelerin iç mekanlarının bölgesel güçlerin nüfuz mücadelesine açıldığı **"Dolaylı Savaş / Vekalet Savaşı"** (proxy warfare) laboratuvarına dönüşmüştür. Burada artık nizami ordular değil, toplumsal zeminlerde kök salmış sınır-aşırı asimetrik ağlar karşı karşıya gelmektedir.

Bu kurumsal doktrinin arkasında, devrim sonrası hassas kırılganlıkları üzerinde taşıyan yeni devletin, dönemin küresel süper güçleri ya da tahkim edilmiş bölgesel koalisyonları ile gireceği doğrudan bir konvensiyonel savaşın muazzam maliyetini (prohibitive cost) erken dönemde rasyonel olarak fark etmesi yatmaktadır. Doğrudan askeri bir çatışmanın rejimin içerideki bekasını riske atacağı gerçeği; açık bir savaşa girişmeksizin stratejik, askeri ve istihbari kazanımlar elde

etmeyi sağlayan, esnekliği yüksek, maliyeti düşük ve en önemlisi **"inkar edilebilirliği"** (plausible deniability) olan asimetrik ortaklıklar kurma modelini (yerel müttefikler ve milis yapıları enjeksiyonu) doğurmuştur.

Bu doğrultuda, sınırların ötesinde, hedef ülkelerin kendi içsel istikrarsızlıklarından, etnik/mezhepsel yarılmalarından ve kurumsal zafiyetlerinden beslenen siyasi ve paramiliter irtibat ağları örülmeye başlanmıştır. Bu ağlar, müdahil oldukları ülkelerde dışarıdan ithal edilmiş yapay ajanlar gibi değil; o coğrafyanın kendi yerel kimliğini taşıyan ancak teokratik-politik merkezle organik stratejik/akidevi ajanda ortaklığı bulunan yapılar olarak kurgulanmıştır. Bu metodoloji, söz konusu araçlara hedef ülkelerin yerel sosyolojisinde meşruiyet devşirme ve hareket kabiliyeti noktasında eşsiz bir kurumsal avantaj sağlamıştır.

Daha da önemlisi, bu asimetrik etkileşim modeli modern uluslararası ilişkilerdeki "güç" (power) kavramının tanımını kökten değiştirmiştir. Artık bir devletin jeopolitik kapasitesi ve gücü, sadece elindeki nizami tümenlerin sayısı, tank envanteri ya da konvensiyonel ateş gücüyle değil; hedef devletlerin iç toplumsal mekanlarına sızabilme, oralarda kalıcı asimetrik yapılar inşa edebilme ve doğrudan bir askeri müdahaleye gerek kalmaksızın o ülkelerin karar alma mekanizmalarını felç edebilme ya da manipüle edebilme yeteneğiyle (vassalage/proxy capacity) ölçülür hale gelmiştir.

Zamanla bu model, dış politikanın konjonktürel bir aparatı olmaktan çıkıp devletin bölgesel güvenlik doktrininin ana omurgası haline gelmiştir. Akidevi misyon bilinciyle en rasyonel realist hesapların kusursuzca harmanlandığı bu çok katmanlı nüfuz sistemi; ilerleyen bölümlerde vaka analizleri (Lübnan, Irak, Yemen vb.) üzerinden detaylandırılacağı üzere, rejimin sınır ötesi krizleri yönetme, caydırıcılık hatlarını ülke topraklarının uzağında kurma ve bölgesel sistemde asimetrik bir hegemonya inşa etme stratejisinin en temel anahtarı olacaktır.

BÖLÜM 3: BÖLGESEL DOSYALAR VE ASİMETRİK NÜFUZ AĞLARININ COĞRAFİ TEZAHÜRLERİ

15. Lübnan ve Hizbullah Modelinin Kurumsal İnşası

Lübnan, yeni teokratik-politik rejimin sınır-aşırı dolaylı nüfuz modelinin (indirect/proxy model) asgari müştereklerde optimize edildiği ve kurumsallaştığı **ilk ve en kurucu laboratuvar** (primary test-bed) olmuştur. 1980'li yılların başındaki Lübnan iç siyasal ekosistemi; kronikleşmiş iç yarılmalar, kurumsal çöküş ve yıkıcı bir iç savaşın (1975-1990) ardından, her türlü bölgesel müdahaleye ve egemenlik ihlaline açık gayriresmi bir alan (ungoverned space) görünümündeydi. Bu yapısal boşluk, Tahran'daki yeni kurucu aklın sınır ötesi nüfuz enstrümanlarını ilk kez organize bir biçimde test etmesine emsalsiz bir tarihsel fırsat sunmuştur.

Bu stratejik vasatta; Lübnan Şii sosyolojisi içerisinden, devlet merkezli otoritenin yokluğundan ve egemenlik krizinden beslenen yeni bir askeri-siyasi hareket kristalize edilmiştir. Söz konusu yapı, zaman içerisinde yerel ve mikro bir direniş odağı olmaktan çıkarak; askeri, siyasi, sosyal, lojistik ve ideolojik boyutları tek bir potada eriten son derece karmaşık, hibrit bir organizasyona (hybrid non-state actor) dönüşmüştür.

Bu model, geçici veya konjonktürel bir askeri yardım operasyonunun ötesine geçerek; eğitim, doktrinel formasyon, finansal sürdürülebilirlik, lojistik tahkimat ve uluslararası siyasi himayeyi içeren **bütünleşik bir kurumsal ekosistem** (integrated institutional ecosystem) halinde inşa edilmiştir. Bu kurumsal derinlik, inşa edilen yapının bir yandan Lübnan devlet mekanizmasının de facto bir ortağı olarak içeride faaliyet göstermesini sağlarken, diğer yandan Tahran merkezli makro-bölgesel jeopolitik stratejinin en hayati operasyonel kaldıracı olmasını mümkün kılmıştır. Böylelikle Lübnan deneyimi, "dolaylı destek" teorik söyleminin, kendi ayakları üzerinde durabilen asimetrik bir kurumsal kuruma (institutuionalized proxy) nasıl tahvil edilebileceğinin somut emsali haline gelmiştir.

Bu modelin asıl stratejik dehası; ulaştığı devasa askeri kapasiteden ziyade, yerel toplumsal dokuyla (Lübnan sosyolojisi ve siyasetiyle) tam bir entegrasyon sağlarken, Tahran'daki ideolojik merkeze olan yapısal ve akidevi bağlılığını (Velayet-i Fakih eksenini) koruyabilme yeteneğidir. Hareket; günlük operasyonlarında ve söylemsel repertuarında

yerel/ulusal bir Lübnanlı kimliği kuşanırken, makro vizyonda sınır-aşırı evrenselci bir ideolojik projenin organik parçası olmayı sürdürebilmiştir. Bu çift katmanlı ontolojik karakter, yapının klasik modern devlet teorileri veya geleneksel siyasi/askeri örgüt tipolojileriyle sınıflandırılmasını imkansız kılan **hibrit bir fenomen** üretmiştir.

Bölgesel mizan açısından bu kurumsal evrim, Lübnan içi güç dengelerini radikal bir biçimde altüst etmiştir. Bu aktör, Lübnan devletinin resmi kurumlarıyla (parlamento, ordu, istihbarat) asimetrik ve geçirgen ilişkiler kurarak, ülkenin ulusal egemenlik ve güvenlik kararlarını manipüle edebilen egemen-üstü bir veto aktörü (veto player) haline gelmiştir. Bu durum, siyaset bilimi literatüründeki "Devlet İçinde Devlet" (State-within-a-State) ya da **"Devlet-Dışı Aktörlerin Kurumsal Hegemonyası"** modelinin en net tezahürüdür.

Lübnan'da elde edilen bu kurumsal başarı, modelin ilerleyen yıllarda devlet zafiyeti, egemenlik kırılganlığı ve çok parçalı güç merkezleri barındıran diğer bölgesel kriz alanlarına da ihraç edilmesi (franchising) noktasında kurucu bir kılavuz olmuştur. Bu bağlamda Lübnan, tikel bir bölgesel dosya olmanın ötesine geçerek, asimetrik bölgesel nüfuz mimarisinin evrensel kopyalanabilir genetik kodunu (the foundational blueprint) oluşturmuştur.

16. 2003 Sonrası Irak: Devlet Çöküşü ve Siyasal Alanın Yeniden Mühendisliği

Bağdat'taki merkezi rejimin 2003 yılında ABD işgaliyle çökmesi, Ortadoğu'daki jeopolitik dengeler açısından sadece Irak içi bir kırılma değil, bölgesel güç dengesini (balance of power) temelinden sarsan **tektonik bir kırılma noktası** olmuştur. Konvansiyonel devlet aygıtının, ordusunun ve bürokrasisinin bir anda ortadan kalkması, Mezopotamya jeopolitiğinde muazzam bir kurumsal ve güvenlikçi vakum (power vacuum) yaratmıştır. Bu kurumsal boşluk, bölgesel ve küresel aktörlerin Irak sahasını kendi stratejik ajandaları doğrultusunda yeniden dizayn etmek üzere müdahil oldukları asimetrik bir rekabet arenasının kapılarını açmıştır.

Bu bağlamda Irak; devletin tüm askeri ve idari kurumlarının tasfiye edildiği, bunun yerine etnik-mezhepsel kotalara dayalı (Muhasasa Taifiya) çok parçalı yeni bir siyasal rejimin kurulduğu radikal bir **toplumsal-siyasal mühendislik** sürecine sokulmuştur. Bu dönüşüm, basit bir hükümet değişikliği ya da bürokratik geçiş dönemi değil; Irak devletinin kurucu felsefesinin, egemenlik yapısının ve güç dağıtım mekanizmalarının kurumsal düzeyde yeniden tanımlanması anlamına gelmekteydi.

Yaratılan bu kurumsal çeper ve devlet zafiyeti, Tahran'daki kurucu akılla tarihsel, ideolojik ve lojistik bağları bulunan yeni siyasi ve paramiliter elitlerin süratle Irak siyasal alanına enjekte olmasını kolaylaştırmıştır. Saddam rejimi döneminde sürgünde kurumsallaşan ya da işgal sonrası kaotik vasatta filizlenen bu aktörler, ülkenin yeni sosyo-politik dengelerini ve nüfus coğrafyasını arkalarına alarak devlet mekanizmasının

merkezine yerleşmişlerdir. Zamanla bu yapılar, yeni kurulan Irak devletinin yasama, yürütme ve özellikle güvenlik bürokrasisinde (Haşdi Şabi ve güvenlik kurumları sızmaları üzerinden) karar alma süreçlerini doğrudan rehin alan kurucu aktörlere dönüşmüşlerdir.

2003 sonrası süreçte Irak, rasyonel ve üniter bir karar alma merkezine sahip egemen bir devlet olmaktan çıkmış; içsel, bölgesel ve küresel nüfuz hatlarının birbirini kestiği, çatıştığı ve eklemlendiği **geçirgen bir hibrit sahaya** (penetrated state) evrilmiştir. Bu kurumsal parçalılık, Irak devlet aygıtının sevk ve idaresini, monolitik bir egemenlik mantığı yerine, devlet-içi ve devlet-dışı çoklu aktörlerin asimetrik uzlaşılarına ve güç dengelerine bağımlı kılmıştır.

Bu kurumsal çerçevede, dolaylı/asimetrik nüfuz mekanizmaları Irak'ın yönetim metodolojisinin ana kaldıracı haline gelmiştir. Resmi devlet diplomasisi bypass edilerek; yerel siyasi partiler, aşiretsel ağlar ve paramiliter milis grupları (proxies) üzerinden devletin kurumsal hücrelerine nüfuz edilmiştir. Bu strateji, Irak'ı doğrudan fiziki bir kontrol altına alma maliyetine katlanmaksızın, devletin stratejik yönelimlerini içeriden kilitleme ve yönlendirme yeteneği sağlamıştır.

Sonuç olarak 2003 sonrası Irak; devletlerarası klasik savaşın yerini, devletlerin kurumsal anatomilerini, iç yasal mevzuatlarını ve güvenlik yapılarını içeriden ele geçirme stratejisine (entrenchment) bıraktığının en açık kurumsal kanıtı olmuştur. Irak sahasındaki bu radikal dönüşüm, Ortadoğu'daki

güç dengelerini altüst ederek sınır-aşırı asimetrik ağların coğrafi sürekliliğini sağlamış ve kitabımızın bir sonraki maddesinde ele alınacak olan Suriye krizine giden lojistik koridorun (Şii Hilali tescili veya asimetrik otoban) altyapısını hazırlamıştır.

17. Suriye İç Savaşı: Bölgesel İttifaklar ve Asimetrik Ağların Lojistik Entegrasyonu

2011 yılında Suriye'de patlak veren kriz, Ortadoğu'daki bölgesel ve asimetrik çatışmalar kronolojisinde **en radikal ve kritik kırılma eksenini** (tipping point) teşkil etmektedir. İçsel bir toplumsal hoşnutsuzluk ve protesto dalgası olarak başlayan süreç, yerel aktörlerin kurumsal zafiyetleri ve bölgesel/küresel güçlerin hızla sahaya müdahil olması neticesinde; çok katmanlı, çok aktörlü ve sınır-aşırı bir vekalet savaşına (transnational proxy war) tahvil olmuştur. Suriye, modern Ortadoğu tarihinin en karmaşık ve yıkıcı jeopolitik hesaplaşma laboratuvarı haline gelmiştir.

Suriye'nin bu denli varoluşsal bir krize dönüşmesinin arkasında, ülkenin bölgesel nüfuz mimarisindeki merkezi lojistik ve stratejik konumu (the lynchpin of the axis) yatmaktadır. Suriye, sadece Doğu Akdeniz'e açılan coğrafi bir kapı değil; Tahran'dan başlayıp Bağdat üzerinden Beyrut'a (Akdeniz'e) uzanan sınır-aşırı nüfuz ağının kesintisiz coğrafi sürekliliğini sağlayan **ana lojistik omurgadır.** Dolayısıyla Suriye'deki rejimin geleceği, sadece yerel bir iç siyaset meselesi olarak değil, Tahran merkezli bölgesel asimetrik

mimarinin çökmesi ya da tahkim edilmesi ekseninde varoluşsal bir jeopolitik kurgu olarak okunmuştur.

Savaşın tırmanmasıyla birlikte bölgesel ittifaklar Suriye sahasına muazzam bir askeri, mali, istihbari ve paramiliter lojistik yığınağı yapmışlardır. Şam'daki merkezi devlet aygıtının çökmesi durumunda, bölgesel güç dengesinin (regional balance of power) revizyonist aktörler aleyhine dramatik bir biçimde değişeceği ve Akdeniz-Lübnan hattının lojistik olarak kesileceği rasyonel olarak öngörülmüştür. Bu sebeple Şam rejimine verilen destek sadece konvensiyonel askeri yardımlarla ya da ekonomik kredilerle sınırlı kalmamış; Lübnan, Irak ve hatta Afganistan/Pakistan Şii sosyolojisinden devşirilen sınır-aşırı paramiliter milis tümenlerinin (Fatımıyyun, Zeynebiyyun, Hizbullah ve Iraklı asimetrik gruplar) Suriye sahasına sevk edildiği **kurumsal ve operasyonel bir komuta-kontrol ağı** (joint command-and-control center) icra edilmiştir.

İç sahadaki bu yoğun asimetrik müdahale, Suriye'nin geleneksel sosyal, demografik ve askeri yapısını kökten değiştirmiştir. Nizami Suriye ordusunun (SAA) uğradığı kurumsal erozyon; yerel savunma komiteleri, ulusal savunma güçleri (NDF) ve yabancı asimetrik unsurların entegrasyonuyla ikame edilmiş, böylece Suriye devletinin güvenlik mimarisi hibritleşmiştir. Suriye toprakları, istikrarlı ve monolitik bir egemenlik alanı olmaktan çıkarak, farklı bölgesel güçlerin askeri üsler ve yerel milisler üzerinden parsellediği dinamik bir nüfuz haritasına dönüşmüştür.

En hayati kurumsal çıktı, Suriye'deki bu çatışma dinamiğinin ulus-devlet sınırlarını fiilen ilga ederek; **Lübnan, Irak ve Suriye sahalarını tek bir entegre jeopolitik ve askeri tiyatroya** (single integrated theater of operation) dönüştürmüş olmasıdır. Bir bölgedeki asimetrik gücün lojistik ikmali ya da operasyonel kaydırılması, diğer bölgedeki dengeleri doğrudan etkiler hale gelmiştir. Bu durum, Tahran'ın 1980'lerden beri teorik ve kurumsal düzeyde inşa etmeye çalıştığı "Sınır-Aşırı Bölgesel Ağ" (Transnational Network of Influence) modelinin sahada fiilen et ete, kemik kemiğe et kemik bir biçimde kurumsallaşmasını sağlamıştır.

Sonuç olarak Suriye iç savaşı, yerel bir rejim krizi olmanın ötesinde, Ortadoğu'daki güç merkezlerinin, askeri doktrinlerin ve ittifak sistemlerinin asimetrik parametrelerle yeniden tanzim edildiği küresel-bölgesel bir düğüm noktası olmuştur. Suriye sahasında test edilen ve kurumsallaşan bu çok katmanlı, sınır-aşırı milis seferberliği ve hibrit savaş metodolojisi, ilerleyen fasıllarda ele alacağımız üzere, devletin bölgesel caydırıcılık kapasitesinin en temel askeri doktrini haline gelecektir.

18. Yemen ve Ensarullah (Husi) Hareketi: Güney Kapısı ve Asimetrik Çevreleme Stratejisi

Yemen sahası; içsel sosyo-politik krizlerin, yerel çatışmaların ve kırılgan devlet yapılarının nasıl makro-bölgesel güç dengelerinin (regional balance of power) organik bir parçası haline gelebileceğinin en dinamik ve kurumsal emsallerinden birini teşkil etmektedir. Ülkedeki kronik siyasi istikrarsızlık ve merkezi devlet aygıtının yapısal olarak çökmesi (state decay),

Yemen jeopolitiğinde muazzam bir kurumsal ve güvenlikçi vakum yaratmış; bu kurumsal boşluk ise yerel, silahlı ve asimetrik aktörlerin süratle kitlesel bir güç odağı olarak filizlenmesine zemin hazırlamıştır.

Bu kurumsal zafiyet ortamında; "Ensarullah" (Husi Hareketi), ülkenin tarihsel-toplumsal yarılmalarından, merkezi hükümetin periferiyi (taşrayı) dışlayan kronikleşmiş ihmalkarlığından ve Yemen'in son derece korunaklı dağlık/aşiretsel coğrafi yapısından (terrain advantage) beslenerek ana aktör konumuna yükselmiştir. Hareket, zaman içerisinde yerel ve belirli sosyo-politik taleplere sıkışmış marjinal bir odak olmaktan çıkarak; ülkenin tüm güç denklemini, kurumsal mimarisini ve başkent Sana dahil yönetim merkezlerini de facto kontrol altına alan egemen-üstü bir asimetrik aktöre (paramilitary veto player) evrilmiştir.

İç savaşın derinleşmesi ve bölgesel koalisyonların (özellikle Körfez eksenli müdahalelerin) sahaya inmesiyle birlikte Yemen; dar bir iç iktidar mücadelesi olmaktan çıkmış, rakip bölgesel projelerin ve asimetrik savaş doktrinlerinin doğrudan karşı karşıya geldiği çok katmanlı, geçirgen bir tiyatroya (penetrated theater) dönüşmüştür. Buradaki çatışma dinamiği; yerel unsurların mikro hesaplarıyla, bölgesel güçlerin makro-stratejik ve jeopolitik caydırıcılık hesaplarının iç içe geçtiği hibrit bir karakter kazanmıştır.

Bu kurumsal çerçevede hareket; siyasi meşruiyet enjeksiyonu, sofistike medya propagandası enstrümanları ve en önemlisi

asimetrik askeri-lojistik (drone ve füze teknolojileri, balistik yetenekler, deniz mayınları altyapısı vb.) destek mekanizmalarıyla tahkim edilmiştir. Sağlanan bu dolaylı ve örtülü destek hattı, hareketin sadece yerel rakiplerine karşı üstünlük kurmasını sağlamamış; aynı zamanda küresel deniz ticaret rotalarını (Babülmendep Boğazı ve Kızıldeniz) kontrol edebilen ve bölgesel hasımlarına karşı sınır-ötesi asimetrik caydırıcılık (transnational deterrence) üretebilen bir kapasiteye ulaşmasını mümkün kılmıştır. Bu asimetrik tahkimat, Tahran'ın bölgedeki krizleri yerel unsurlar üzerinden yönetme makro-stratejisinin kusursuz bir çıktısıdır.

Daha da önemlisi, Yemen'deki bu radikal dönüşüm basit bir hükümet değişikliği değil; bizzat ulus-devlet yapısının ve egemenlik kavramının kurumsal düzeyde söküme uğratılmasıdır. Merkezi otoritenin kontrol yeteneği tamamen erirken, gelişmiş askeri-teknolojik enstrümanlara sahip olan ve sınır-ötesi çok katmanlı destek ağlarına (Aks-ı Mukavemet / Direniş Ekseni) entegre olan devlet-dışı bir aktörün kurumsal hegemonyası tescillenmiştir.

Bu durum Yemen’i; toplumsal dokusu parçalanmış, içsel yasal meşruiyeti buharlaşmış ve asimetrik bölgesel hesaplaşmaların açık alan laboratuvarı haline gelmiş **"Bölünmüş Devlet"** (fragmented/failed state) modelinin en net örneği haline getirmiştir. Ülkenin içsel güç haritası, geleneksel parametreleri tamamen dışlayacak şekilde radikal ve kalıcı bir biçimde yeniden çizilmiştir.

Sonuç olarak Yemen sahası; doğrudan devlet ordularının sıcak çatışmasından ziyade, yerel vekiller ve sınır-aşırı asimetrik ağlar (non-state proxies) üzerinden yürütülen nüfuz ve çevreleme stratejisinin güney cephesini oluşturmuştur. Bu asimetrik model, teokratik-politik kurucu aklın bölgesel çatışma yönetimindeki yapısal metodolojisini tescillemiş olup; kitabımızın sonraki bölümlerinde ele alınacak olan "Kudüs Gücü'nün Kurumsal Anatomisi" ve "Kasım Süleymani Dönemi Bölgesel Komuta Kontrol Stratejileri" için en hayati ampirik veriyi (case study) üretmiştir.

BÖLÜM 3: ANAYASAL YENİDEN YAPILANMA VE "VELAYET-İ FAKİH" DOKTRİNİ

1. Devrimden Anayasal Devlete Geçiş Anı ve Kurumsal Akışkanlık

Eski rejimin çöküşünü takip eden fetret dönemi, bir yönetim safhasından diğerine geçişi simgeleyen doğrusal ve doğal bir aşama olmamış; aksine, devlet aygıtını bütünsel olarak yutma istidadı taşıyan derin bir **siyasal vakum ve ontolojik boşluk anı** (moment of systemic void) olarak kristalize olmuştur. Bu kesitte devlet, yalnızca yürütme gücü ve fiziki otorite düzeyinde yıkılmamış; bizzat kendisini tanımlayan, meşru kılan ve karar alma mekanizmalarını tescil eden hukuksal/sembolik çerçevenin (the sovereign framework) ortadan kalkmasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu yapısal boşluk ortamında, üzerinde reform yapılabilecek yerleşik bir "verili sistem" kalmamış; siyasal gerçekliğin adeta sıfır noktasından

yeniden icat edilmesi (reinvention of the state) zorunluluğu doğmuştur.

Devrimin ilk şafaklarında ülke; çok parçalı güç odaklarının, paramiliter komitelerin ve birbiriyle taban tabana zıt gelecek tasavvurlarının çatıştığı radikal bir **siyasal akışkanlık ve erime** (political liquidity) evresine sahne olmuştur. Bu kaotik vasatta somutlaşan soru sadece "Devleti kim yönetecek?" sorusundan ibaret değildi. Tartışma çok daha derin bir ontolojik düzleme kayarak; "Devrimden sonra devletin bizzat kendisi neye tekabül etmektedir?" ve "Doğası gereği kuralsızlık, isyan ve heterojenlik barındıran devrimci moment, nasıl istikrarlı, kurumsallaşmış ve sürdürülebilir bir hegemonik iktidar yapısına tahvil edilecektir?" soruları etrafında düğümlenmiştir.

İşte bu kırılma noktasında, "devrimci isyan mantığından" (logic of revolt) "anayasal devlet mantığına" (logic of constitutional state) geçiş ihtiyacı, entelektüel bir tercih olmaktan ziyade varoluşsal bir **siyasal zorunluluk** (existential statecraft imperative) olarak fışkırmıştır. Zira ucu açık devrimci kriz halinin sürekliliği, iktidarın kurumsal bir stabilizasyondan mahrum kalarak kalıcı bir kaos girdabında hapsolması anlamına gelirken; devletleşme süreci, bu akışkan devrimci momentin dondurulmasını ve kalıcı bir yasal-kurumsal normatif çerçeveye oturtulmasını şart koşmaktaydı.

Ancak bu geçiş hamlesi, taraflar arası nötr ya da konsensüse dayalı bir uzlaşı zemininde yürütülmemiş; inşa edilecek devletin kurucu karakteri üzerinde amansız bir hegemonya

mücadelesine (hegemonic struggle) sahne olmuştur. Siyasal yelpazedeki her fraksiyon, devrimci yıkım anını kendi ideolojik-politik vizyonuna hizmet edecek bir anayasal projeye tahvil etmeye çalışmıştır. Bu yoğun çatışma ikliminin içerisinden; devrimi geçici bir tarihsel altüst oluş olarak görmeyip, onu devlet yapısının kalıcı, kurucu ve mutlak yürütücü motoru haline getirmeyi hedefleyen radikal bir kurumsal irade sıyrılmaya başlamıştır. Bu irade, anayasayı sadece devlet aygıtının işleyişini düzenleyen teknik bir metin olarak değil; iktidarın kaynağını, doğasını ve ontolojik meşruiyetini kökten değiştirecek yapısal bir **egemenlik enstrümanı** olarak kurgulamıştır.

Bu bağlamda gelecek anayasa metni, basit bir idari düzenleme belgesi olmaktan çıkarak; devrimci kaos momentini yeni bir kurumsal totaliteye dönüştüren, devleti köklerinden itibaren bir önceki modelin radikal bir antitezi olarak yeniden inşa eden kurucu bir mekanizma işlevi görmüştür.

2. Meşruiyet Vakumu ve Anayasal Kuruluşun Ontolojik Zorunluluğu

Kadim rejimin tasfiyesi, devletin kurumsal mimarisinde sadece bir yürütme organı boşluğu yaratmamış; çok daha derin, tehlikeli ve yapısal bir **"Meşruiyet Vakumu"** (crisis of legimacy) miras bırakmıştır. Devlet aygıtı; "hükmetme hakkının nihai olarak kime ait olduğunu" tescil eden normatif zemini, iktidarın el değiştirmesini düzenleyen kurumsal rasyoneli ve çıplak gücü hukuka tahvil eden felsefi referans

çerçevesini kaybetmiştir. Bu radikal kopuş, devleti kurumsal bir askıda kalma (institutional suspension) durumuna itmiş; eski nizam çökerken, yerine meşruiyeti tam olarak tahkim edilmiş hazır bir kurumsal alternatif konulamamıştır.

Bu tür köklü sistemik dönüşümlerde, yaratılan makro siyasal boşluğu geçici idari komiteler veya bürokratik hükümetlerle doldurmaya çalışmak sistemik krizi çözmeye yetersiz kalmaktadır. Zira kriz, kurumların ya da şahısların fiziki yokluğundan ziyade; o kurumlara emir verme yetkisi ve toplumsal itaat üretecek **"Aşkın Müracaat Kaynağının"** (the ultimate source of authority) buharlaşmasından neşet etmekteydi. Bu nedenle fetret döneminin merkez soruları; devletten geriye kalan enkazın pratik idaresinden ziyade, devleti sıfırdan tanımlayacak ve ona mutlak itaat üretecek yeni bir meşruiyet kaynağının nasıl imal edileceği (production of new hegemony) etrafında şekillenmiştir.

Yaratılan bu normatif boşluk, yeni egemenliğin kaynağının ne olacağına dair örtük ve amansız bir doktrinel savaşı tetiklemiştir. Seküler, modern elitler ve sol/liberal fraksiyonlar meşruiyetin rasyonel-hukuki bir temelde, yani ulusal egemenlik, halk iradesi ve seçilmiş parlamenter kurumlar üzerinden inşa edilmesi gerektiğini savunurken; radikal teokratik-politik odak, devrim momentinin bizzat kendisinin aşkın bir meşruiyet taşıdığını ve bu meşruiyetin beşeri seçimlerin üzerinde kalıcı bir yönetim dogmasına dönüştürülmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu iki zıt tasavvur arasındaki uzlaşmaz çelişki, sistemi kilitleme noktasına

getirdiğinde, anayasal kuruluş süreci bu yapısal paradoksu çözecek yegane kurumsal hakem olarak öne çıkmıştır.

Burada kristalize olan akla göre anayasa; kuvvetler ayrılığını düzenleyen statik bir sözleşme değil, **meşruiyeti köklerinden itibaren yeniden üreten kurucu bir aygıt** (constituent assembly mechanism) olarak işlev görecektir. Yani anayasa, verili devleti tasvir etmekle yetinmeyecek; devletin ontolojik doğasını, gücünü hangi aşkın kaynaktan devşirdiğini ve bu gücü denetleme ya da yönlendirme yetkisinin nihai olarak kime ait olduğunu mutlak olarak sabitleyecektir.

Dolayısıyla, yeni anayasal kuruluş süreci teknik-hukuki bir prosedür değil, yeni devlet için varoluşsal bir zorunluluk (existential necessity) olarak icra edilmiştir. Bu anayasal tahkimat gerçekleştirilmediği takdirde devlet; kuralları konulmamış bir devrim süreci ile kurumları inşa edilememiş bir rejim arasında sıkışıp kalacak, bu istikrarsızlık ise kaçınılmaz olarak bütünsel bir siyasal çözülme ve iç savaşa evrilecekti.

3. Anayasa Komisyonunun Teşkili ve Hegemonik Vizyonların Çatışması

Devrim sonrası süreçte anayasa yapım süreci (constitutional design), tarafsız uzmanların yürüttüğü teknik-hukuki bir yasama faaliyeti olmamış; geçiş döneminin tüm ideolojik yarılmalarını, sınıfsal çelişkilerini ve güç mücadelelerini bünyesinde barındıran **yoğunlaştırılmış bir siyasal hesaplaşma alanı** haline gelmiştir. Gelecek devletin kurumsal

şemasına dair tartışmalar başladığı anda, sokaktaki çatışma ve kamplaşmalar doğrudan anayasal kuruluş masasına taşınmış; anayasa metninin bizzat kendisi, "devleti tanımlama ve mülkiyetini elinde tutma" hakkı üzerine yürütülen hegemonik bir kavganın nesnesine dönüşmüştür.

Anayasayı taslak haline getirmek üzere kurulan komisyon (Kurucular Meclisi / Meclis-i Hobregan), homojen bir kurumsal yapı olmaktan ziyade; devlet modeline dair taban tabana zıt perspektiflere sahip heterojen bir siyasal akımlar koalisyonunu barındırmaktaydı. Bu akımların bir kısmı; klasik, rasyonel-modern, kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanan ve ideolojik olarak nötr bir kurumsal devlet yapısını (conventional institutional state) savunurken; diğer radikal kanat, siyasi otoritenin beşeri sınırlarını aşan, onu aşkın bir ideolojik-dini merkezin (meta-ideological framework) vesayeti altına sokan özgün bir teokratik modeli dayatmaktaydı.

Bu doktrinel ayrışma, soyut bir entelektüel tartışma düzeyinde kalmamış; bizzat "Devrimin nihayete erip ermediği" sorusu üzerinden somutlaşmıştır. Müesses nizam yanlıları, devrimin artık kurumsal bir istikrara kavuşarak kaotik dönemi kapatması gereken statik bir yasal çerçeveye bürünmesini talep ederken; devrimci radikalizm, devrimin kurumsallaşarak dondurulmasını, onun kurucu ruhunun iğdiş edilmesi ve ideolojik muhtevasının boşaltılması olarak okumuş, devrimi devletin üstünde dinamik bir denetim mekanizması olarak tutmayı arzulamıştır.

Komisyon içi müzakereler derinleştikçe, kurumsal güç dengeleri; yeni devletin nötr/seküler bir zeminde yükselemeyeceğini, aksine tüm alt kurumları ve anayasal organları hizalayacak **"Aşkın bir Egemen Odak"** (the sovereign ideological center) ile tahkim edilmesi gerektiğini savunan teokratik akıl lehine kademeli olarak kaymıştır. Bu kliğin komisyondaki kurumsal üstünlüğü, sadece kaba bir sayısal çoğunluğa değil; meşruiyeti, kimliği, kurumsal yapıyı ve tarihsel misyonu tek bir tutarlı totalite içinde birleştiren bütünsel bir devlet projesi sunabilme yeteneğine dayanmaktaydı.

Buna mukabil, geleneksel kurumsal devlet modelini savunan diğer akımlar; kendi iç parçalılıkları, programsızlıkları ve devrimci meşruiyet dilini tekelinde tutan radikal odak karşısındaki ideolojik zafiyetleri nedeniyle gerilemiştir. Zaman içerisinde anayasal yazım süreci; siyasi alan ile dini-ideolojik alanı birbirinden ayıran seküler rasyonel modelin tasfiyesine ve bu iki alanın monolitik bir devlet paradigmasında yapısal olarak harmanlanmasına (fusion of powers) doğru evrilmiştir. Anayasa komisyonu, farklı vizyonların uzlaştığı bir müzakere masası olmaktan çıkarak, devlet kavramının kurumsal düzeyde radikal bir biçimde yeniden üretildiği ana felsefi laboratuvara dönüşmüştür.

4. "Aşkın Müracaat / Yüksek Mercii" Kavramının Enjeksiyonu ve Kurumsal Hiyerarşi

Anayasa yapım sürecinin tam kalbinde, modern devlet teorisinin tüm kurumsal parametrelerini tersyüz eden ve siyasal düşünce mimarisini radikal bir biçimde dönüştüren kurucu bir kavram metne enjekte edilmiştir: **"Yüksek Mercii / Aşkın Müracaat Odağı"** (The Supreme Meta-Constitutional Authority). Bu kavram, anayasal mimarinin içerisine eklemlenmiş sıradan bir idari organ ya da bir kontrol-denge mekanizması (checks and balances) değildir; aksine, devlet içindeki iktidarın konumunu ve topografyasını radikal biçimde değiştiren yapısal bir egemenlik devrimidir. Bu enjeksiyonla birlikte iktidar, modern devletlerde olduğu gibi dengeli kurumsal organlar arasında **yatay** olarak dağıtılmamış; tepesinde mutlak aşkın meşruiyete sahip bir merciinin yer aldığı **dikey/piramidal** bir kurumsal hiyerarşiye (vertical hierarchy of sovereignty) tabi kılınmıştır.

This conceptual shift moved the debate from "Who governs the state?" to "What is the ultimate ontological source from which the right to govern is derived?". Thus, the constitution ceased to be a horizontal social contract between equal state institutions; it became a structural blueprint defining where absolute power originates and who holds the ultimate right to interpret its limits.

Bu aşkın mercii kavramının sisteme zerk edilmesi, modern devlet paradigmalarından kurumsal bir kopuşu (epistemological break) temsil etmektedir. Egemenliğin rasyonel-beşeri kurumlarda veya halk iradesinde somutlaştığı klasik ulus-devlet modellerinin aksine; bu yeni yapıda, seçilmiş

tüm kurumların üstünde yer alan, devletin genel ideolojik yönelimini denetleyen, sistemin felsefi ve siyasi doğrultusunun koruyuculuğunu üstlenen aşkın bir merkez tescil edilmiştir.

Bu radikal mühendislik hamlesi, hukuk ile egemenlik arasındaki ilişkiyi de hiyerarşik olarak yeniden düzenlemiştir. Pozitif hukuk ve anayasal mevzuat, artık devlet aygıtını sınırlayan ve ona meşruiyet biçen en üst rasyonel referans çerçevesi olmaktan çıkarılmış; bizzat bu yüksek merciinin aşkın yorumlama yeteneğine (theocratic-jurisprudential interpretation) ve ideolojik süzgecine tabi kılınmıştır. Bu bağlamda devlet, rasyonel-hukuki bir normlar bütünü olmaktan çıkarak, üzerinde ideolojik vesayetin oturduğu **çok katmanlı bir meşruiyetler sistemine** dönüşmüştür.

Bu kavramın en derin kurumsal çıktısı, anayasal kurumların kendi aralarındaki mikro ilişkileri yeniden dizayn etmesi olmuştur. Klasik kuvvetler ayrılığındaki yatay rekabet ve kurumsal denge modeli ilga edilerek; tüm anayasal organların (parlamento, yargı, hükümet) tavan sınırını ve hareket marjını belirleyen tek bir üst akıl merkeze yerleştirilmiştir. Böylece sistem, olası tüm içsel krizlerde ve kilitlenmelerde son karar verici nihai denge noktası (the ultimate veto player) haline getirilmiştir.

Sonuç olarak, "Yüksek Mercii" enjeksiyonu; iktidarın kurumsal olarak paylaşıldığı bir devlet modelinden, iktidarın dikey bir meşruiyet silsilesiyle kademelendirildiği özgün bir teokratik-politik devlet modeline geçişin yapısal miladı olmuştur. Bu

kurumsal matris, ilerleyen maddelerde inceleyeceğimiz **"Velayet-i Fakih"** doktrininin anayasal omurgasını oluşturacak ve devletin hem iç asayiş mekanizmalarını hem de sınır-ötesi jeopolitik vizyonunu sevk ve idare eden ana komuta merkezini üretecektir.

5. "Velayat-i Fakih" (Fakihin Velayeti) İlkesinin Kurumsallaşması ve Siyasal Alana Enjeksiyonu

Anayasa yazım sürecinde "Velayet-i Fakih" (Jurisprudent's Guardianship) ilkesinin metne dahil edilmesi, yeni devletin kurumsal mimarisini ve teokratik-politik doğasını radikal bir biçimde dönüştüren **en radikal ve kurucu mühendislik hamlesi** olmuştur. Bu kavram, anayasal metnin satır aralarına sıkıştırılmış sıradan bir teolojik/fıkhi ekleme ya da sembolik bir referans noktası değildir; aksine, rasyonel-beşeri siyasi otorite ile aşkın dini-ideolojik mercii arasındaki ilişkileri tepeden tırnağa yeniden tanımlayan, modern siyaset teorisinde emsali bulunmayan **üst-normatif bir kurumsal düzenlemedir** (supreme regulatory matrix).

Söz konusu ilke; devlet aygıtının sevk, idare ve karar alma mekanizmalarının yalnızca seküler, konvensiyonel veya rasyonel-beşeri siyasi prosedürlere (seçimler, parlamenter oydaşmalar vb.) bırakılamayacağı dogmasına dayanır. Aksine sistem, devletin makro-stratejik yönelimini, yasal mevzuatını ve ideolojik doğrultusunu denetleme, yönlendirme ve gerektiğinde veto etme mutlak yetkisine (meta-constitutional veto power) sahip aşkın bir dini-fıkhi otoritenin vesayetine tabi kılınmıştır. Bu bağlamda yönetme eylemi, seküler-bürokratik

bir idari işlev olmaktan çıkarılarak; devletin en kritik ve ontolojik kararlarına nihai meşruiyeti bahşeden aşkın bir teolojik tefsir mekanizmasına eklemlenmiştir.

Bu ilkenin anayasal tescili, modern ulus-devletlerin kurucu felsefesi olan "egemenlik" (sovereignty) kavramının radikal bir biçimde yeniden yapılandırılması (re-engineering of sovereignty) anlamına gelmekteydi. Egemenliğin kaynağı, sadece halk iradesinden (popular will) veya seçilmiş anayasal kurumlardan neşet eden yatay bir rasyonalite olmaktan çıkarılmış; bu kurumlar ile bunların üstünde yer alan ve onları ideolojik bir süzgece tabi tutan yüksek teokratik mercii arasında dikey bir düzlemde paylaştırılmıştır. Bu durum, devlet içinde monolitik ve hiyerarşik bir iktidar piramidi üretmiştir.

Bu yapısal dönüşüm, kuruluş evresinde çok katmanlı kuramsal ve siyasi tartışmaları tetiklemiştir; zira "siyasal alanın" (the political) bizzat kendi sınırları yeniden çizilmekteydi. Siyaset, farklı sosyo-politik vizyonların, seküler programların ve ideolojilerin özgürce rekabet ettiği ucu açık, otonom bir alan olmaktan çıkarılmış; meşruiyet sınırları aşkın mercii tarafından çizilmiş **"Kayıtlı/Güdümlü bir Tereddüt ve Tereddi Alanına"** tahvil edilmiştir. Böylelikle siyasal sürecin doğası, liberal-göreli bir çoğulculuktan, sınırları kesin kurallarla tayin edilmiş **"Kontrol Altındaki/Disipline Edilmiş bir Çoğulculuğa"** (managed pluralism) evrilmiştir.

Aynı zamanda bu doktrin, devrim sonrası dönemin alamet-i farikası olan çok parçalı güç odaklarını, paramiliter komiteleri

ve fraksiyonel bölünmeleri dizginlemek adına devlete muazzam bir kurumsal enstrüman ve iç asayiş kaldıracı sağlamıştır. Aşkın bir yüksek merciinin varlığı; sistemik tıkanıklıklarda, anayasal krizlerde ve makro-politik yarılmalarda kurumsal bir hakemlik işlevi görerek, sistemin bölünme riskini minimize eden nihai bir **"Kriz Çözüm ve Karar Merkezi"** (the ultimate decision-making nexus) üretmiştir.

Sonuç olarak, bu doktrinin anayasal olarak tahkim edilmesiyle birlikte Velayet-i Fakih, teorik bir fıkhi tartışma olmaktan çıkıp; devlet ile ideoloji, seçilmiş kurumlar ile aşkın mercii arasındaki ilişkileri belirleyen **sistemik/yapısal bir omurgaya** dönüşmüştür. Bu kurumsal matris, ilerleyen bölümlerde ele alacağımız üzere, devletin hem iç mekanizmalarındaki karar alma süreçlerinin hem de sınır-ötesi revizyonist dış politika/güvenlik mimarisinin ana kumanda üssünü teşkil edecektir.

6. Egemenlik Kavramının Radikal Yeniden Tanımlanması ve Çok Katmanlı Meşruiyet

Yeni anayasa metni, modern devlet teorisinin en hassas, kurucu ve dokunulmaz sütunu olan **"Egemenlik"** (sovereignty) konseptinde derin bir epistemolojik altüst oluş (epistemological rupture) meydana getirmiştir. Egemenlik; münhasıran halk iradesinden, rasyonel-beşeri konsensüsten ve seçilmiş seküler kurumlardan fışkıran seküler bir üst-otorite olarak kavranan modern tanımından koparılmıştır. Bunun yerine egemenlik;

beşeri-demokratik meşruiyet (popular legitimacy) ile aşkın-teokratik müracaat merciini (divine/jurisprudential authority) tek bir potada eriten **hibrit ve kompozit bir yapıya** tahvil edilerek devletin ontolojik doğası temelinden değiştirilmiştir.

Klasik modern devlet paradigmasında egemenlik; bölünemez, devredilemez ve nihai olarak ulusa/halka ait olan monolitik bir bütünlük arz eder; halk bu egemenliği rasyonel kurumlar (yasama, yürütme, yargı) eliyle yürütür. Ancak bu yeni teokratik-politik modelde egemenlik, **çok katmanlı ve hiyerarşik bir karakter** kazanmıştır. Güç ve otorite; bir tarafta seçilmiş anayasal kurumlar, diğer tarafta ise bu kurumların üstünde konumlanan, anayasal metinleri yorumlama ve devlet politikalarını yönlendirme mutlak yetkisine sahip aşkın mercii arasında dikey bir hiyerarşiyle bölüştürülmüştür.

This conceptual subversion was not merely a theoretical exercise in constitutional drafting; it directly rewired the daily operational logic of the state machinery. Elected institutions (parliament and presidency) ceased to be the ultimate arbiters on critical national security and strategic files. Instead, they were constrained to operate within a tight ideological parameters set by a non-elected, supra-institutional body. Consequently, the gravity of sovereign decision-making was structurally displaced from direct political representation to a transcendental guardian framework.

Bu dönüşümün en radikal sosyo-politik çıktısı, devlet ile toplum arasındaki sözleşsel bağı (social contract) yeniden formüle etmesi olmuştur. Toplum/halk, artık siyasal otoritenin yegane, mutlak ve kurucu kaynağı (the sole source of power) olarak kabul edilmemekte; aksine, seçim dışı/teokratik referans kaynaklarının da kurucu ortak olarak yer aldığı daha geniş bir meşruiyetler matrisinin sadece bir bileşeni konumuna indirgenmektedir. Egemenliğin kaynaklarındaki bu dinsel-beşeri düalizm, meşruiyetini homojen bir ulusal kimlikten alan klasik ulus-devlet modelinden radikal bir kopuşu temsil eder.

Bununla birlikte söz konusu egemenlik tasarımı, devrim sonrası kaotik vasatta kurumsal istikrarı koruma noktasında devlete pragmatik bir esneklik de sunmuştur. Egemenliğin aşkın ve dikey düzeyde yapılandırılması, alt kurumsal organlar arasındaki yetki çatışmalarını ve bürokratik kilitlenmeleri, sokağa veya açık çatışmalara taşınmaksızın, yüksek merciinin hakemliğinde nihai bir karara bağlama (finality of judgment) mekanizması üretmiştir.

Anayasal tescille birlikte egemenlik; çıplak bir siyasi irade beyanı olmaktan çıkarak; pozitif hukuk, seküler temsil ve akidevi dogmanın eklemlendiği **kompozit bir yapısal fenomene** dönüşmüştür. Bu dönüşüm, devletin gerek içerideki hegemonik tahkimat süreçlerini yönetirken gerekse sınırların ötesinde konvensiyonel kuralları bypass eden asimetrik dış politika davranışlarını sergilerken kullandığı kurumsal rasyonelin en temel anahtarıdır.

7. Hukuk ve Akide: Anayasal Metnin İdeolojik Süzgeci ve Kurumsal Çıktıları

Yeni anayasa, yasal normlar ile felsefi/ideolojik referans dünyasını birbirinden keskin çizgilerle ayıran klasik-pozitif bir hukuk belgesi olarak kurgulanmamıştır. Aksine bu metin, kuruluş anından itibaren bünyesine zerk edilen yoğun **akidevi-ideolojik dogmalar tabakasıyla** (doctrinal-ideological layering) donatılmış; anayasanın devlet ve toplum üzerindeki kurumsal işlevi ile etki sınırları radikal bir biçimde yeniden biçimlendirilmiştir. Anayasa; tarafsız, teknik ve prosedürel bir idari düzenleme çerçevesi olmaktan çıkarak, devletin ve toplumun topyekun dönestingisini (total transformation) hedefleyen ideolojik bir kurucu manifestoya (ideological manifesto) dönüştürülmüştür.

Bu özgün modelde pozitif hukuk kuralları ve idari kararnameler, yalnızca rasyonel-bürokratik bir mantıktan veya pragmatik dışsal ihtiyaçlardan türetilmemektedir. Aksine her bir yasal düzenleme, yasamanın sınırlarını ve meşruiyet çeperini önsel olarak belirleyen akidevi-değerler sistemine (doctrinal value system) göbekten bağlanmıştır. Hukuk ile akidenin bu şekilde iç içe geçirilmesi, klasik modern **"Hukuki Meşruiyet"** (legal-rational legitimacy) kavramını söküme uğratmıştır; zira bir yasal metnin kendi iç mantığı açısından kusursuz ve anayasal prosedürlere uygun olması artık onun nihai geçerliliği için yeterli bir kriter sayılmamakta, metnin aşkın ideolojik referans çerçevesine olan mutlak uyumu (doctrinal conformity) asli şart koşulmaktadır.

Hukuk ve akide arasındaki bu yapısal geçirgenlik, anayasal metnin bizzat işlevsel doğasını da dönüştürmüştür. Anayasanın birincil hedefi sadece devlet organları arasındaki yetki dağılımını statik olarak düzenlemek değil; belirli bir ideolojik dünya tasavvurunu (worldview), teleolojik misyonu ve dini epistemolojiyi devletin kurumsal anatomisine kalıcı olarak kazımaktır. Böylelikle ideoloji, devlet için dışsal bir kültürel arka plan veya siyasi söylem malzemesi olmaktan çıkarak; bizzat pozitif hukukun ve idari kararların kurucu unsuru haline getirilmiştir. Anayasa, siyasal alanı sadece düzenleyen değil, ona **ideolojik anlam ve yön üreten bir aygıt** (apparatus of ideological signification) hüviyeti kazanmıştır.

Bu kurumsal birleşmenin en somut ve doğrudan çıktısı, devlet aygıtının kalbinde **"Aşkın bir Tefsir Sınıfının/Bürokrasisinin"** (an institutionalized interpretative clerical class - Anayasa Koruyucular Konseyi vb.) kurumsallaşması olmuştur. Yasal normların nasıl okunacağını, hangi ideolojik filtrelere tabi tutulacağını ve sahada nasıl uygulanacağını belirleme noktasında tekel konumunda olan bu kurumsal yapı, sıradan bir teknik-hukuki mahkeme ya da yüksek yargı organı değildir. Bu sınıf; devletin rasyonel-pozitif hukuksal yapısı ile aşkın akidevi yapısı arasında köprü işlevi gören, ideolojik dogmayı devlet idaresinin günlük pratiklerine tahvil eden kurucu bir **Vesayet Sınıfıdır** (guardianship bureaucracy).

Buna mukabil, siyasal alan ile akidevi alan arasındaki mesafenin sıfırlanması, devlet içindeki makro-politik kararların

seküler bir rasyonelle okunmasını imkansız kılmıştır. Alınan her stratejik karar, anlık ya da pragmatik bir devlet çıkarının (raison d'état) ötesinde; rejimin kurucu felsefesini, ideolojik misyonunu ve akidevi yönelimini tahkim eden makro bir çerçevenin içinden rasyonalize edilmektedir.

Sonuç olarak anayasa metni, devletin idari işleyiş kılavuzu olmanın ötesine geçerek; siyasal kimliğin, toplumsal mühendisliğin ve akidevi dogmanın kurumsal düzeyde sürekli olarak yeniden üretildiği (reproduction of ideological hegemony) en temel yapısal sütun haline gelmiştir. Bu durum, devletin uzun vadeli hem iç güvenlik doktrinlerini sabitleyen hem de sınır-ötesi jeopolitik hamlelerini akidevi bir meşruiyet zırhıyla donatan ana omurgadır.

8. Kuvvetler Ayrılığından Dikey Entegrasyona: Yeni Rejimde Güçler Mimarisi

Yeni anayasal düzenin yürürlüğe girmesiyle birlikte hedeflenen dönüşüm, devlet aygıtı içindeki idari fonksiyonların ve bürokratik görevlerin basit bir distribütör mantığıyla yeniden dağıtılması olmamıştır. Aksine bu hamle, rejimin kurucu rasyonelini ve akidevi özünü yansıtacak şekilde **"iktidarın bizzat kendi anatomisinin"** radikal bir biçimde yeniden mühendisliğe tabi tutulmasıdır. Modern anayasa hukukunun kurucu ilkesi olan kuvvetlerin yatay, dengeli ve özerk ayrılığı (horizontal separation of powers) modeli reddedilmiş; yerine, tüm anayasal organların aşkın bir üst-merciinin vesayeti altında birbirine eklemlendiği **"Dikey/Hiyerarşik Entegrasyon"** (vertical institutional integration) modeli inşa edilmiştir.

Bu yeni kurumsal mimaride yürütme, yasama ve yargı organları kendilerine anayasal metinle tahsis edilen spesifik alanlarda faaliyet göstermekle birlikte, birbirlerinden tamamen bağımsız ve otonom komuta merkezleri değildir. Zira bu erklerin nihai müracaat referansı ve meşruiyet kaynağı sadece pozitif anayasa normlarından değil, devletin ideolojik yönelimini belirleyen aşkın üst-çerçeveden türetilmektedir. Bu durum, kuvvetler arasındaki ilişkiyi liberal modellerdeki mutlak bir kopukluk/ayrılık esasına göre değil; sınırları önsel olarak çizilmiş **"Kayıtlı ve Güdümlü bir Denge"** (constrained/managed balance) matrisine göre şekillendirmiştir.

Yürütme organı, devletin günlük idari çarklarını döndürme ve çıplak bürokratik gücü elinde tutma yetkisine sahip kılınsa da, hareket alanı sistemin makro-ideolojik sınırlarıyla (red lines) önceden sınırlandırılmıştır. Yasama organı ise kanun yapma ve norm üretme tekelini elinde bulundurmasına rağmen, ürettiği her yasal mevzuatın sistemin yüksek akidevi mercii ile yapısal uyumu (doctrinal conformity) şartına bağlanmıştır; bu durum parlamentonun mutlak yasama egemenliğini (parliamentary sovereignty) yapısal olarak iğdiş etmiştir.

Buna mukabil yargı organı, hukuku sadece teknik-pozitif kurallara göre uygulayan mekanik bir mekanizma olmaktan çıkarılarak; yasaları rejimin teleolojik varlık gayesi ve ideolojik bekası doğrultusunda yorumlayan **aktif bir hegemonya aracına** (apparatus of ideological jurisprudence) dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm, yargıyı siyasal/akidevi

mücadelenin dışındaki nötr bir hakem olmaktan çıkarmış, devletin kurumsal tahkimat sisteminin en stratejik cephelerinden biri haline getirmiştir.

Bu kurumsal tasarımın en ayırt edici özelliği; yasama, yürütme ve yargıdan oluşan klasik üçlü (trias politica) yapıyı aşan, tüm bu mekanizmaların üstünde ve ortasında konumlanan **"Üst-Denetleyici bir Kurumsal Düzenleyicinin"** (supra-constitutional regulator) varlığıdır. Bu yüksek merkez, kurumların günlük mikro-idari operasyonlarına doğrudan müdahil olmamakta; ancak tüm kurumların hareket marjını ve tavan sınırını çizen makro-politik parametreleri (macro-strategic parameters) dikkate sunarak, kurumsal çoğulculuğun rejim içi yıkıcı bir güç savaşına veya sistemik bir felce dönüşmesini engellemektedir.

Sonuç olarak bu yapısal mühendislik, devlet içinde **"asimetrik ve eşitsiz bir kurumsal denge"** üretmiştir: Formel/görünür düzeyde kurumların çeşitliliği ve çok parçalılığı korunurken, özde ve esasta devletin makro yöneliminin monolitik birliği (unity of direction) garanti altına alınmıştır. Rejim bu sayede, klasik liberal modellerin alamet-i farikası olan katı kuvvetler ayrılığının getireceği istikrarsızlık ve kilitlenmeleri bypass ederek, içeride yüksek bir kurumsal asayiş ve sistemik stabilizasyon yeteneği devşirmiştir.

9. Seçilmiş Kurumların Araçsallaştırılması: Cumhurbaşkanlığı ve Parlamentonun Rolünün Yeniden Tanımlanması

Yeni teokratik-politik sistemde halk oylamasına dayalı bir Cumhurbaşkanlığı makamının ihdası ve seçilmiş parlamenter kurumların varlığı, devletin klasik anlamda rasyonel-demokratik bir modele doğru doğrusal bir evrim geçirdiğinin kanıtı değildir. Aksine bu kurumlar, halk iradesinin formel temsiliyeti (procedural representation) ile aşkın merciinin teokratik vesayeti arasındaki gerilimi dengelemek üzere tasarlanmış **"çift katmanlı bir kurumsal cephenin"** (dual institutional facade) alt bileşenleri olarak kurgulanmıştır. Bu stratejik kurgu, söz konusu seçilmiş organların işlevsel doğasını, konvensiyonel cumhuriyetçi ve parlamenter rejimlerdeki muadillerinden radikal bir biçimde ayrıştırmıştır.

Cumhurbaşkanı, devlet bürokrasisinin sevk ve idaresinde, bütçe yönetiminde ve günlük mikro-politik kararlarda çok geniş yürütme yetkileriyle donatılmış olsa da; siyasal hareket alanı ve stratejik vizyonu, kendi üstünde konumlanan vesayet yapısı tarafından de facto ve de jure sınırlandırılmıştır. Cumhurbaşkanı, ulusun en üst siyasi egemeni (the supreme sovereign) olarak değil; kurumlar-üstü aşkın bir akıl tarafından çizilen makro-stratejik planların ve ideolojik yönelimlerin **baş yürütücü teknokratı** (chief executive technocrat) olarak işlev görmektedir. Bu durum, cumhurbaşkanlığı makamını mutlak bir siyasi liderlik odağı olmaktan çıkarıp, devleti ideolojik parametreler içinde yöneten yüksek bir idari aparata indirgemiştir.

Benzer şekilde, parlamentonun (Meclis) kurumsal rolü de köklü bir dönüşüme uğratılmıştır. Meclis, devletin makro-

politik doğrultusunu ve ideolojik kimliğini bağımsız bir iradeyle sıfırdan belirleyen otonom bir yasama merkezi değildir. Aksine parlamenter alan; sınırları önsel olarak teokratik-politik merkez tarafından çizilmiş belirli politikaların, bütçe kalemlerinin ve idari yasaların müzakere edildiği **"kayıtlı bir kamusal alan"** (circumscribed political space) olarak dizayn edilmiştir. Bu kurumsal mühendislik, seçim mekanizmasını veya sandığın meşruiyetini ortadan kaldırmamış; ancak seçimin işlevsel anlamını yeniden kodlayarak, onu rejimin nihai felsefi referanslarını değiştirme yeteneğinden mahrum bırakmıştır. Sandık, sistemi dönüştürmenin değil, sistem içi siyasi elitlerin rotasyonunu sağlayan usuli bir araca tahvil edilmiştir.

Halk iradesini yansıtan seçilmiş kurumlar (electoral dimension) ile rejimin ideolojik kalıcılığını garanti altına alan aşkın vesayet yapısı (guardianship dimension) arasındaki bu hassas terazi, iktidarın bünyesinde **"Kurumsal bir Düalizm / İkili İktidar Yapısı"** (institutional dualism) üretmiştir. Bu ikili yapıda halkın dönemsel eğilimleri seçilmiş kurumlar eliyle sistem içine absorbe edilerek kanalize edilirken; üst vesayet katmanı, bu eğilimlerin devletin kurucu ideolojik omurgasını ve sınır-ötesi teleolojik misyonunu zedelemesini engelleyen bir kurumsal zırh işlevi görmektedir.

Zamanla bu özgün denge, geçici bir fetret dönemi uzlaşısı olmaktan çıkarak devlet-toplum ilişkilerini düzenleyen kalıcı bir rejim karakterine dönüşmüştür. Cumhurbaşkanlığı ve meclis gibi formel kurumlar siyasi vitrinde çoğulcu, devingen

ve rekabetçi bir manzara sunarken; devletin derin kurumsal anatomisinde monolitik bir yön birliği ve katı bir ideolojik süreklilik hakim kılınmıştır.

10. Meşruiyetin Yapısal Düalizmi: Teokratik Otorite ve Beşeri Temsil Arasında Hegemonya Dengesi

Yeni rejimin kurumsal inşasındaki en kritik ve ontolojik dönüşüm, **"Meşruiyet"** (legitimacy) kavramının felsefi ve kurumsal düzeyde kökten parçalanarak yeniden monte edilmesidir. Meşruiyet, modern devlet teorilerinde olduğu gibi monolitik, tekil ve berrak bir kaynağa (halk iradesine) dayandırılmamış; aksine, **"Beşeri/Demokratik Meşruiyet"** (popular/democratic legitimacy) ile **"Aşkın/Teokratik Meşruiyet"** (divine/jurisprudential legitimacy) arasında kurumsal ve yapısal bir düalizm (structural dualism of legitimacy) üzerine oturtulmuştur. Bu çift kaynaklı meşruiyet modeli, devletin günlük işleyiş rasyonelini ve aldığı radikal kararları topluma tebliği/gerekçelendirme metodolojisini belirleyen ana omurgadır.

Klasik modern devlet paradigmasında meşruiyetin doğrusal bir hattı vardır: Otorite sandıktan ve halk iradesinden fışkırır, anayasal normlarla sınırlandırılır ve seçilmiş kurumlar eliyle rasyonel bir biçimde icra edilir. Ancak bu yeni teokratik-politik modelde, meşruiyet denklemine beşeri seçimlerin ve zamansal oylamaların kapsama alanı dışında kalan aşkın bir katman eklemlenmiştir. Kendisini devletin ideolojik rotasının, kurucu felsefesinin ve dinsel-politik kimliğinin mutlak muhafızı (the

ultimate guardian of the path) olarak ilan eden bu aşkın kaynak, rasyonel-beşeri rızanın üstünde konumlanan metafizik bir meşruiyet iddiası taşımaktadır.

Meşruiyetin bu iki zıt kaynaktan eşzamanlı olarak devşirilmesi, devlet içinde **"doğrusal olmayan asimetrik bir siyasal alan"** (non-linear political space) üretmiştir. Alınan herhangi bir stratejik veya siyasi kararın meşruiyeti, artık sadece parlamentodaki oy çokluğuyla ya da halkın dönemsel rızasıyla (çoğunlukçu mantıkla) ölçülmemektedir. Kararın nihai geçerliliği, aynı zamanda onun aşkın üst-ideolojik süzgeçle ve kurucu dogmayla olan metafizik uyumuna (doctrinal alignment) endekslenmiştir. Bu durum meşruiyeti, devletin her kademesinde sürekli olarak yeniden üretilmesi ve dengelenmesi gereken dinamik, kompozit bir süreç haline getirmiştir.

Bu kurumsal model, devlet ile toplum arasında son derece girift ve gerilimli bir ilişki biçimi doğurmuştur. Toplum/halk, siyasal katılım ve seçimler aracılığıyla sistemin formel meşruiyetini tahkim eden asli bir kurucu ortak olarak kabul edilmekle birlikte, meşruiyetin yegane ve mutlak sahibi sayılmamaktadır. Halk iradesi, sistemik meşruiyet denkleminin sadece bir değişkeni konumuna indirgenmiş; sandıktan çıkan irade, ancak üst-ideolojik vizyonla çelişmediği müddetçe kurumsal bir geçerlilik hakkı kazanabilmiştir.

Bununla birlikte, meşruiyetteki bu yapısal düalizm, rejime kriz anlarında muazzam bir esneklik ve pragmatik hayatta kalma

kapasitesi (systemic resilience) de bahşetmiştir. Sistem, beşeri/demokratik meşruiyetin kriz sarmalına girdiği, ekonomik ya da sosyal çalkantılar nedeniyle seçilmiş kurumların yıprandığı anlarda; meşruiyetin ağırlık merkezini süratle teokratik/aşkın katmana kaydırarak sistemik bir çöküşü engelleme yeteneğine sahiptir. Halk iradesi ile aşkın mercii arasındaki kurumsal gerilim, sistemi imha eden yıkıcı bir çelişki olarak değil; rejimin kendi bekasını tahkim etmek için sürekli manipüle ettiği dinamik bir **"kontrol ve denge alanı"** olarak işlev görmektedir.

Zaman içerisinde bu model, yeni devletin kurumsal rasyonelinin felsefi manifestosu haline gelmiştir. Meşruiyet statik bir hukuki statü olmaktan çıkıp, seçilmiş kurumlar ile aşkın vesayet odağı arasında sürekli olarak yeniden üretilen, müzakere edilen ve disipline edilen devingen bir jeopolitik koruyucuya dönüşmüştür. Sistem bu sayede, siyasi temsil enstrümanlarının devingenliği ile ideolojik dogmanın mutlak değişmezliğini (ideological continuity) tek bir kurumsal totalite içinde harmanlamayı başarmıştır.

11. Kurumsal Sabitleme Enstrümanı Olarak Anayasa: Devrimci Akışkanlığın Dondurulması

Devrim sonrası evrede anayasa, devlet kurumlarının formel yetkilerini düzenleyen ya da bürokratik şemayı statik olarak tasnif eden sıradan bir idari mevzuat belgesi olarak işlev görmemiştir. Aksine bu metin, özü ve kurucu rasyoneli itibarıyla, devrimci altüst oluşun ürettiği fiili sonuçları tescil eden, kurumsal kazanımları sabitleyen ve sistemi **"radikal bir**

siyasal akışkanlık (political liquidity) evresinden kalıcı bir kurumsal stabilizasyon (institutional consolidation) safhasına" geçiren ana jeopolitik enstrüman olmuştur. Doğası gereği ucu açık, kaotik ve yıkıcı bir toplumsal patlama olan devrim momenti; bu anayasal mühendislik sayesinde sürdürülebilir, kendini kurumsal düzeyde yeniden üretebilen ve öngörülebilir bir devlet aygıtına tahvil edilmiştir.

Bu bağlamda anayasa; ucu açık geçiş dönemini (transition period) kesin olarak kapatmak, bu dönemi devletin nihai ve geri döndürülemez kurucu anı (constituent moment) olarak ilan etmek üzere taktiksel bir araç olarak konumlandırılmıştır. Buradaki temel amaç; devrimi tarihsel ve geçici bir isyan dalgası olmaktan çıkarıp, yeni rejimin meşruiyetini üzerine bina ettiği kalıcı, aşkın ve dokunulmaz bir kurucu referans çerçevesine (meta-constitutional framework) dönüştürmektir. Dolayısıyla anayasa, ideolojik olarak nötr bir toplumsal sözleşme değil; devrimci mirası devlet mekanizmasının hücrelerine zerk eden bilinçli bir **"devrimi disipline etme ve çerçeveleme aygıtı"** (apparatus of framing the revolution) olarak işletilmiştir.

Bu sabitleme hamlesi yalnızca sembolik ve retorik düzlemde kalmamış, bizzat devlet aygıtının çıplak güç yapısına nüfuz etmiştir. Devrim sürecinde sokakta ve paramiliter komitelerde somutlaşan radikal ilkeler, bağlayıcı anayasa normlarına dönüştürülerek; "devrim" ile "devlet" arasındaki olası ontolojik çelişki, yapısal bir entegrasyon (structural integration) yoluyla çözülmüştür. Devrim, devletleşme süreciyle birlikte tasfiye

edilmemiş; aksine yasal metinler, kurumsal kurullar ve bürokratik mekanizmalar eliyle devletin bizzat kendi anatomisinde sürekli olarak yeniden üretilmiştir.

Furthermore, the constitution functioned as a macro-regulatory mechanism to manage internal power struggles in the volatile post-revolutionary environment. Instead of allowing unchecked competition among disparate political factions to destabilize the newly emergent order, this rigid framework institutionalized the boundaries of elite conflict, thereby preempting systemic fragmentation.

Sonuç olarak anayasa, kurucu meşruiyeti konjonktürel ve kaygan olan devrimci coşkuya bağımlı kalmaktan kurtarmış; rejimin bekasını açık, net ve kurumsallaşmış bir yasal metne endeksleyerek sürekliliğini garanti altına almıştır. Bu kurumsal niteliğiyle anayasa, yeni devletin üzerine oturduğu ana denge merkezi haline gelmiş; sistemi, kuruluş öncesi dönemin alamet-i farikası olan o tehlikeli otorite vakumu (vacuum of authority) ve kaos girdabına geri dönmekten koruyan yapısal bir zırh vazifesi görmüştür.

12. Dinin Devlet Anatomisine İşlevsel Entegrasyonu ve Kurumsal İkili Yapı

Yeni teokratik-politik sistemin gerçekleştirdiği en köklü ve epistemolojik dönüşüm, dinsel alan ile siyasal alan arasında klasik modernitede görülen ayrılık veya paralellik ilişkisini ilga etmesidir. Din; devlet yapısına, kurumların işleyişine ve bürokratik rasyonaliteye formel düzeyde enjekte edilerek,

yönetim mekanizmasının tam kalbinde **"İşlevsel bir Entegrasyon/Bütünleşme"** (functional integration of religion and state) modeliyle yapılandırılmıştır. Bu entegrasyon, anayasal metinde yer alan kozmetik ya da sembolik bir dekorasyondan ibaret olmayıp; devlet aygıtının içeriden çalışma mantığını, yasal epistemolojisini ve bürokratik karar alma süreçlerini kökten dönüştürmüştür.

Bu yeni paradigmada din, toplumun kültürel ya da manevi dünyasını sınırlayan otonom/sivil bir alan olmaktan çıkarılarak; yasamanın, idarenin, adli mekanizmanın ve siyasal denetimin ana kurucu motoru haline getirilmiştir. Bu yapısal kayma ile birlikte dini-fıkhi referanslar, devlete sadece dışarıdan ahlaki ilham veren soyut bir kaynak olmaktan sıyrılmış; makro-politik kararların alınmasında bizzat rol oynayan, kurumsal olarak tescillenmiş yapısal bir aktöre (structural veto player) dönüşmüştür.

Söz konusu işlevsel entegrasyon, kurumsal mimariye doğrudan yansımış; yargı, yasama, kitle iletişim araçları ve eğitim sistemi bütünüyle dini-fıkhi kriterlerin ve ideolojik süzgeçlerin tahakkümü altına sokulmuştur. Devletin ürettiği makro-politikalar ve idari kararnameler, yalnızca rasyonel-teknik verimlilik ölçütlerine göre değil; egemen akidevi sistemle (ruling dogma) olan ontolojik uyumu üzerinden değerlendirilmiştir. Bu durum, devlet kurumlarının geleneksel işlevsel karakterini kökten değiştirerek onları ideolojik birer aygıta tahvil etmiştir.

Hukuk alanında pozitif yasal metinler, kendi seküler ve otonom rasyonaliteleri içinde okunmaktan çıkarılmış; yasa ile dinsel-ideolojik dogmayı birbirine bağlayan dikey bir üst-tefsir mekanizmasına tabi kılınmıştır. Bu durum pozitif hukuku, nötr bir toplumsal düzenleme aracı olmaktan çıkararak, devletin felsefi ve teleolojik vizyonunu topluma dayatan ideolojik bir normlar hiyerarşisine (hierarchy of ideological norms) dönüştürmüştür. Sosyal alanda ise bu entegrasyon, kamusal kimliğin devletin resmi akidesiyle yapısal olarak eklemlenmesine yol açmış; eğitimden medyaya, kentsel alandan siyasi retorige kadar tüm kamusal alan yoğun bir ideolojik semiyotik zırhla kaplanmıştır.

En kritik nokta ise dinin devlet yapısına bu şekilde entegre edilmesinin yalnızca iç asayiş mekanizmalarıyla sınırlı kalmamasıdır. Dinsel-ideolojik boyut, yeni devletin sınırlarının ötesindeki jeopolitik rolünü, bölgesel iddialarını ve revizyonist dış politika doktrinlerini rasyonalize eden, yerel kimlik ile sınır-ötesi misyonu birbirine bağlayan makro-politik bir söylem üretmiştir.

Sonuç olarak devlet, bünyesinde iki farklı mantığı barındıran **"hibrid ve ikili bir kurumsal ontoloji"** (dual institutional ontology) kazanmıştır: Bir tarafta modern devletin formel kurumsal ve bürokratik araçları, diğer tarafta ise bu araçları yukarıdan aşağıya doğru hizalayan ve denetleyen aşkın akidevi yapı. Bu durum, devlet mantığı (raison d'état) ile ideolojik mercii mantığını tek bir potada eriten özgün bir kurumsal canavar üretmiştir.

13. Sınırları Çizilmiş Kamusal Alan: İdeolojik Çerçeve İçinde Güdümlü Çoğulculuk

Yeni kurulan rejim, siyasal çoğulculuk (political pluralism) fikrini ve kurumlar arası rekabeti formel düzeyde tamamen tasfiye etmemiş; ancak bu kavramı, sistemin kurucu dogmasını korumayı hedefleyen son derece katı, aşılmaz ve hiyerarşik sınırlar içerisine hapsetmiştir. Çoğulculuk, tüm ideolojik akımlara ve siyasi vizyonlara açık rasyonel-liberal bir rekabet alanı olmaktan çıkarılmış; sınırları, tavanı ve meşruiyet çeperi teokratik-politik merkez tarafından önceden dikkate sunulmuş **"Güdümlü ve Kontrol Altındaki Bir Çoğulculuk"** (managed pluralism) modeline dönüştürülmüştür.

Sistem içinde farklı siyasi akımların, kliklerin ve fraksiyonların varlığına ve rekabetine izin verilmiştir; ancak bu izin, söz konusu aktörlerin devletin kurucu ideolojik omurgasıyla ve yüksek vesayet merciiyle (Velayet-i Fakih) yapısal bir uyum içinde kalmaları şartına (doctrinal loyalty) bağlanmıştır. Bu kurumsal bariyer, siyasi rekabetin sahada var olmaya devam etmesini sağlamış; fakat bu rekabeti sistemin bizzat kendisini, doğasını ve ontolojik kimliğini sorgulama yeteneğinden mahrum bırakarak, onu sadece sistem içi sınırlandırılmış bir idari/teknokratik yarış alanına indirgemiştir.

Çoğulculuğun bu şekilde disipline edilmesi, siyasi yaşamın doğasını kökten değiştirmiştir. Rejim içi klikler arası çatışmalar ve vizyon farklılıkları sistem tarafından absorbe edilmiş; ancak

bu tartışmaların hiçbirinin rejimin anayasal ve kurumsal temellerini sarsacak bir sistem krizine (systemic crisis) evrilmesine müsaade edilmemiştir. Siyaset; rejimin meşruiyetinin sorgulandığı ucu açık varoluşsal bir kavga alanı olmaktan çıkarılıp, tek bir meşruiyet dairesi içinde yürütülen **"fraksiyonel bir idari uyuşmazlık yönetimi"** (management of internal dissent) mekanizmasına tahvil edilmiştir.

Bu kurumsal model, siyasi akımların ve partilerin bizzat kendi yapılarını da dönüştürmüştür. Aktörler, kamusal alanda varlıklarını sürdürebilmek ve yasal hiyerarşide konum elde edebilmek adına, rejimin makro-ideolojik parametreleriyle kendilerini sürekli olarak hizalamak (ideological alignment) zorunda kalmışlardır. Bu zorunluluk, siyasi klikler arasındaki farkların kurucu ilkeler düzeyinde değil; yalnızca ekonomik programlar, bürokratik nüfuz mücadeleleri ve teknik idari detaylar düzeyinde gerçekleşmesine yol açmıştır.

Buna mukabil, çoğulculuğun bu şekilde güdümlenmesi ve kurumsal bir kafese saptırılması, devrim sonrası dönemin en büyük riski olan fraksiyonel iç savaşları ve radikal sistemik çözülmeleri engelleme noktasında rejime muazzam bir iç asayiş kaldıracı sunmuştur. Üst-merciinin varlığı, siyasi salınımları güvenli limanlarda tutmuş, klikler arası gerilimi rejimin kendi bekasını tahkim etmek için kullandığı kontrollü bir enerji kaynağına dönüştürmüştür.

Sonuç olarak bu dengeleyici model, siyasal yaşamın değişmez karakteri haline gelmiştir. Siyasi vitrinde çok parçalı, devingen

ve rekabetçi bir fraksiyonlar tiyatrosu sahnelenirken; arka planda bu devingenliği denetleyen monolitik ve aşkın bir üst-iradenin birliği muhafaza edilmiştir. Sınırlandırılmış bu göreli esneklik ile katı kurumsal vesayet arasındaki diyalektik denge, yeni devletin siyasal alan yönetimindeki en stratejik alamet-i farikalarından biri olarak kurumsallaşmıştır.

14. İç ve Dış Siyasetin Diyalektiği: Makro-Stratejik Bir Entegrasyon Çerçevesi Olarak Anayasa

Yeni anayasal metnin kurumsal işlevi, sadece devletin içsel idari mimarisini dizayn etmek ve yerel kurumların yetki sınırlarını tayin etmekle mahdut kalmamıştır. Aksine bu metin, devletin iç hukuku ile dışsal jeopolitik yönelimleri arasındaki geleneksel yarılmayı ortadan kaldıran, **"iç ve dış siyaset ilişkisini tek bir monolitik rasyonel içinde birleştiren"** (unification of domestic and foreign policy vectors) makro-stratejik bir şemsiye vazifesi görmüştür. Anayasa, yalnızca sınır içi bir toplumsal sözleşme veya hukuki mevzuat olarak kurgulanmamış; devletin bölgesel sisteme ve uluslararası habitata hangi kuramsal/akidevi parametrelerle angaje olacağını dikkate sunan kurucu bir dış politika doktrini (foreign policy manifesto) hüviyeti kazanmıştır.

Bu bağlamda; ulusal güvenlik, stratejik menfaat, ittifak mekanizmaları, müttefik aktörlerin tahkim edilmesi (proxy yönetimi) ve küresel nizamla cepheleşme/karşı karşıya gelme (confrontation) gibi rasyonel-seküler dış politika kavramları; konvensiyonel diplomasinin kaygan ve pragmatik zemininden koparılarak, rejimin anayasal-akidevi omurgasına

eklemlenmiştir. Bu yapısal eklemlenme, dış politikayı iç siyasi istikrarın ve anayasal dogmanın doğrudan, organik ve kaçınılmaz bir uzantısı (linear extension of constitutional dogma) haline getirmiş; dış politika davranışlarını bürokratik bir tercih olmaktan çıkarıp ontolojik bir rejim mecburiyetine dönüştürmüştür.

İçeride kurumlar arası dengeyi disipline eden ve siyasal rekabetin sınırlarını katı bir biçimde çizen anayasal matris; dışarıda ise devletin bölgesel nüfuz alanını (regional footprint) yeniden formüle etmiştir. Devletin sınır ötesi varlığı, uluslararası hukukun tanıdığı klasik egemen devletler arası resmi-diplomatik ilişkiler evrenine hapsedilmemiş; asimetrik, hibrit ve dolaylı müdahale yöntemlerini de kapsayan **"akışkan ve ucu açık bir bölgesel hegemonya"** tasarımıyla genişletilmiştir.

İç ve dış alanın anayasal düzlemde bu şekilde birleştirilmesi, devleti kesintisiz ve geçirgen bir siyasal organizmaya (seamless political organism) tahvil etmiştir; öyle ki, rejimin içsel güvenlik tahkimatları ile sınır ötesi revizyonist hamlelerini birbirinden tecrit etmek imkansız hale gelmiştir. İçeride alınan her makro-politik karar, devletin bölgesel ittifak sistemindeki konumunu doğrudan etkilerken; dış sahada sergilenen her asimetrik angajman, meşruiyet zırhını ve yasal korunağını içsel anayasa normlarından devşirmiştir.

Aynı zamanda bu anayasal çerçeve, devletin tüm kurumsal aygıtlarının retorik ve söylem birliğini (discursive

homogenization) garanti altına almıştır. Sınır ötesi askeri-jeopolitik operasyonlar ve asimetrik müdahaleler, iç siyasette toplumu mobilize etmek için kullanılan dinsel-politik kavramsal setlerin (şehadet, ezilenlerin hamiliği vb.) aynısıyla rasyonalize edilmiştir. Bu durum, kullanılan enstrümanlar ve taktiksel sahalar farklılık gösterse dahi, devlet aklının içeride ve dışarıda kusursuz bir anlamsal uyum ve doktrinel bütünlük (doctrinal coherence) sergilemesini sağlamıştır.

Sonuç olarak anayasa, devletin iç işleyiş kılavuzu olmanın ötesine geçerek; rejimin bölgesel nizam içindeki varlık biçimini belirleyen, uluslararası sistemle olan etkileşim ağını disipline eden küresel bir yön pusulasına dönüşmüştür. Devlet, bu sayede içsel kurumsal yapısı ile dışsal jeopolitik iddialarını tek bir anayasal totalite içinde eritmeyi başarmıştır.

15. Teokratik-Politik Devlet Modelinin Yapısal Konsolidasyonu ve Kendini Yeniden Üretme Mekanizmaları

Anayasa yazım sürecinin tamamlanması ve kurucu ilkelerin yasal olarak tescil edilmesiyle birlikte yeni devlet, kuruluş (inception) veya geçiş (transition) safhasının getirdiği belirsizlikleri aşarak; inşa edilen bu özgün modelin yapısal olarak tahkim edilmesi, kurumsallaşması ve zamanın aşındırıcı etkisine karşı korunması evresine, yani **"Sistemik Konsolidasyon"** (systemic consolidation) aşamasına geçiş yapmıştır. Bu noktada anayasa, salt bir kuruluş belgesi olmaktan sıyrılmış; rejimin ideolojik kimliğini, elit

rotasyonunu ve toplumsal denetim mekanizmalarını siyasal/sosyal bünyede sürekli olarak üreten yapısal bir süreklilik makinesine (engine of systemic reproduction) dönüşmüştür.

Bu konsolidasyon ve sabitleme hamlesi, tek bir kırılma anına sıkıştırılabilecek doğrusal bir gelişme değil; kurumları, pozitif hukuku, toplumsal yapıyı ve kamusal söylemi eşzamanlı olarak dönüştüren **akümülatif/birikimli bir kurumsal inşa** sürecidir. Anayasal ilkeler devlet mekanizmasının en alt hücrelerine kadar zerk edilmiş; böylelikle bu ilkelerin, soyut ve teorik nasslar olmaktan çıkarak, bürokrasinin günlük operasyonel mantığını belirleyen kalıcı birer operasyonel kod (operational codes of the bureaucracy) haline gelmesi sağlanmıştır. Bu kurumsal mühendislik, yeni devlet modelini kağıt üstündeki bir projeden çıkartıp, yaşayan organik bir yönetim realitesine tahvil etmiştir.

Söz konusu sabitleme sürecinde, "devlet aygıtı" ile "devrimci rejim" arasındaki mesafe tamamen kapatılarak **yapısal bir erime ve entegrasyon** (near-total institutional fusion) gerçekleştirilmiştir. Artık devlet kurumlarını, kendilerini kuşatan ve yönlendiren anayasal-ideolojik parametrelerden soyutlayarak ele almak imkansızdır. Anayasa, kurumların üstünde konumlanan nötr bir denetleyici olmaktan çıkıp; bizzat devletin ontolojik tanımının, kurumsal genetiğinin ve bürokratik varlığının asli unsuru haline gelmiştir. Devlet ve rejim, beka düzeyinde birbirinin varlık şartına dönüştürülmüştür.

Bu yapısal tahkimat, devrim sonrası dönemin alamet-i farikası olan olağanüstü ve istisnai hali (state of exception), kurumsallaşmış yeni bir "olağanlık/normal durum" (new normalcy) olarak sabitlemiştir. Kuruluş aşamasında radikal ve ütopik görünen ideolojik iddialar, zamanla toplumsal ve siyasal yaşamı tanzim eden, sistem içi meşru değişim ve dönüşüm sınırlarını (the ceiling of permissible change) kesin olarak çizen katı kurumsal normlara tevil edilmiştir.

Bu modelin en büyük başarısı; yargı, eğitim, medya ve askeri-siyasi aygıtlar eliyle kendi meşruiyet tabanını ve ideolojik hegemonyasını kuşaklar arası düzeyde sürekli olarak yeniden üretebilme (reproduction of ideological hegemony) yeteneğidir. Sistem artık varlığını çıplak bir zora veya devrim anının geçici karizmatik coşkusuna bağımlı kılmaktan kurtarmış; rızayı ve meşruiyeti kurumsal kanallar eliyle fabrikasyon biçimde üreten otonom bir bürokratik rasyonaliteye kavuşmuştur.

Sonuç olarak sabitlenen bu yeni modelle birlikte devlet; sadece yıkıcı bir devrimin arızi bir çıktısı değil, kendi içsel istikrar mantığına, katı anayasal mimarisine, dikey teokratik vesayetine ve asimetrik kurumsal dengesine sahip **özgün ve nevi şahsına münhasır bir jeopolitik aktör** olarak tarih sahnesindeki yerini tahkim etmiştir. Bu kurumsal ve felsefi konsolidasyon, devletin bir sonraki aşamada ele alacağımız hem iç güvenlik doktrinlerini kemikleştiren hem de sınır ötesindeki paramiliter/jeopolitik imparatorluğunu üzerine inşa edeceği sarsılmaz kurucu felsefeyi üretmiştir.

BÖLÜM 4: DEVLET KURUMLARININ YENİDEN İNŞASI

Eski Rejim Aygıtlarının Tasfiyesi ve Ordu, Yargı ile Bürokrasinin Yeni Model Doğrultusunda Yeniden Şekillendirilmesi

1. Çökmüş Devletten Zorunlu Yeniden Kuruluş Projesine: Egemen Resesyon ve Radikal Kurumsal Boşluk

Eski rejimin yıkılmasının ardından İran, kurumsal sürekliliğin korunduğu ve yeni bir yönetim biçimine kademeli olarak geçişin sağlandığı konvensiyonel bir siyasi transizyon (political transition) süreciyle karşı karşıya kalmamıştır. Aksine ülke; siyasi meşruiyetin, idari mekanizmaların ve karar alma merkezlerinin topyekun buharlaştığı **"sistemik ve yapısal bir devlet çöküşü"** (total state collapse) ve otorite vakumu yaşamıştır. Ortaya çıkan bu kurumsal vakum, geniş tabanlı bir toplumsal uzlaşı veya çoğulcu bir siyasi konsensüs eliyle doldurulmamış; devrim momentinin mutlak galibi olan teokratik-politik odağın, devleti kendi ideolojik tahayyülü doğrultusunda kökten ve radikal bir biçimde yeniden inşa ettiği **"zorunlu bir kurucu alan"** (coercive constituent space) olarak işletilmiştir.

This foundational transformation was not merely aimed at replacing the ruling elite with another, but rather at redefining the state itself as an entirely new entity predicated on an antithetical source of authority and identity. Bu sebeple, yeniden yapılanma süreci son derece agresif, zorlayıcı ve

süratli bir tasfiye mantığıyla yürütülmüştür. Eski rejimin kurumsal mimarisi büyük ölçüde dekonstrüksiyona (yapı sökümüne) tabi tutulmuş ve rakip meşruiyet kaynaklarına hayat hakkı tanımayan monolitik bir siyasal çerçeve içinde dikey olarak yeniden monte edilmiştir.

Bu kurumsal metamorfoz, devletin siyasal kimliğinin ve kurucu anlatısının (foundational narrative) radikal bir biçimde yeniden formüle edilmesiyle eşzamanlı olarak yürütülmüştür. Vatandaşlık ve aidiyet bağları, modern ulus-devletin seküler ve geleneksel kalıplarından koparılarak; devletin ontolojik tanımına ve kurumsal fonksiyonlarına yoğun bir ideolojik-dini muhteva enjekte edilmiştir. Bu bağlamda, yeni devrimci devleti tarihsel ve medeniyetsel derinliğine (historical-civilizational depth) geri döndürme yönünde stratejik bir eğilim baş göstermiştir. Pers/İran medeniyetine ait tarihsel semboller ve kültürel kodlar, bağımsız veya seküler bir milliyetçilik (secular nationalism) projesi olarak değil; devrim sonrası devletin hegemonik meşruiyetini tahkim eden akidevi anlatının kurucu bir bileşeni olarak yeniden canlandırılmıştır.

Ancak, akidevi dogma ile tarihsel-medeniyetsel derinliğin bu şekilde hibritleştirilmesi (hybridization of dogma and civilization), pürüzsüz ve uzlaşmacı bir süreç olmamıştır. Bu hamle, yeni devletin ontolojik doğası üzerine yürütülen sert bir iç egemenlik savaşının tam ortasında gerçekleşmiştir: Devlet, sınırları ve geleneksel kimlikleri aşan ütopik-enternasyonalist bir devrim aracı mı olmalıdır, yoksa meşruiyetini kurumsallaştırmak için kadim İran medeniyetinin tarihsel

jeopolitik mirasına da yaslanmalı mıdır? Bu stratejik diyalektik, yeniden kuruluş sürecinin tüm kurumsal aşamalarında arka plandaki ana gerilim hattını oluşturmuştur.

Sonuç olarak; devleti süratle ayağa kaldırma mecburiyeti ile yeni rejimin kurumsal bekasını güvence altına alma ihtiyacı arasındaki asimetrik basınç altında, kurumların yeniden mühendisliği ile devletin siyasal kimliğinin yeniden kodlanmasını eşzamanlı yürüten özgün bir yönetim modeli neşet etmiştir. Eski rejimin çöküşü sonrası yaşanan bu evre, sıradan bir hükümet değişimi değil; devletin egemenlik rasyoneli, kurumsal anatomisi ve kimliksel matrisinde gerçekleşmiş **kökten ve geriye döndürülemez bir yeniden kuruluş** (total reconstitution) safhasıdır.

2. Rejimin Tahkimatı Safhasında "Kurucu Güç" Olarak Siyasal Şiddet ve Güvenlikleştirme

Eski rejimin devrilmesini takip eden fetret döneminde, yeni devlet aygıtı son derece kırılgan ve kaygan bir siyasal zemin üzerinde hareket etmek zorunda kalmıştır. Zira yönetim mekanizmaları henüz kurumsal konsolidasyonunu tamamlamamış ve siyasal alanın asgari oyun kuralları üzerinde konsensüs sağlanamamıştı. Bu sistemik belirsizlik ortamında, yeni doğan rejimin kurumsal olarak **"tahkim edilmesi ve sabitlenmesi"** (systemic consolidation), rasyonel bir idari modelin inşasından bile önce gelen mutlak ve varoluşsal bir devlet önceliğine (raison d'état) dönüştürülmüştür.

Bu geçiş sarmalında siyasal şiddet; yeni kurulan hukuki-politik düzenden arızi bir sapma veya geçici bir anomali olarak değil, devletin yeniden kuruluş mimarisinde kurumsal alanı temizleyen ve sınırları çizen **"kurucu bir enstrüman"** (constituent instrument of state-building) olarak rasyonelleştirilmiştir. Yeni teokratik-politik merkez; örgütlü muhalif odakların, seküler fraksiyonların ve eski elitlerin serbestçe faaliyet gösterebildiği ucu açık bir siyasal plüralizmin (pluralism), kaçınılmaz olarak sistemik bir kaza veya karşı devrimci bir restorasyon üreteceğini öngörmüştür. Bu nedenle siyasi muhalifler, çoğulcu bir sistemin meşru aktörleri olarak değil; devletin bekasını ve kurumsal stabilizasyonunu tehdit eden, dekonstrüksiyona tabi tutulması gereken **makro-güvenlik tehditleri** (existential security threats) olarak denkleme dahil edilmiştir.

Söz konusu stratejik yönelim, kamusal alanın yönetiminde ve kurumsal hiyerarşide güvenlik bürokrasisinin ve paramiliter istihbarat aygıtlarının rolünü muazzam ölçüde genişletmiştir. Güvenlik aygıtı, sadece asayişi sağlayan teknik-icrai bir organ olmaktan çıkarak, siyasal alanın sınırlarını çizen üst-politik bir aktör hüviyeti kazanmıştır. Zamanla, "güvenlik" ile "siyaset" arasındaki sınır çizgileri bütünüyle geçirgenleşmiş; siyasi fikir ayrılıklarının ve klikler arası gerilimlerin yönetimi, yerini sistematik adli-idari operasyonlara ve güvenlikleştirme (securitization) pratiklerine bırakmıştır.

Siyasal alanın bu asimetrik yöntemlerle tahkim edilmesi, devletin kurumsal kimlik inşasından bağımsız yürütülmemiştir.

Arka planda rejim, dinsel-akidevi dogmaları devletin omurgasına entegre ederken; eşzamanlı olarak İran'ın kadim tarihsel-medeniyetsel anlatısını ve Pers sembolizmini de yeni devlet söyleminin kurucu katmanlarından biri olarak yeniden ihya etmiştir. Bu kültürel harmanlama, basit bir entelektüel nostalji değil; yeni kurulan düzene çok katmanlı ve sarsılmaz bir meşruiyet kalkanı (multi-layered legitimacy) kazandırma çabasının stratejik bir ürünüdür.

Ancak siyaset, güvenlik ve kimliğin bu şekilde iç içe geçmesi, kamusal alanın doğasında tahripkar bir etki yaratmıştır. Sivil toplumun ve otonom siyasal örgütlenmelerin hareket marjı dramatik biçimde daralmış; rejim dışı örgütlü muhalefet bütünüyle imkansız hale getirilmiştir. Siyasal alanda neyin meşru neyin gayrimeşru olduğunu belirleyen kriterler, rasyonel-hukuki parametreler olmaktan çıkıp; devletin yeni kurumsal-akidevi çerçevesine gösterilen mutlak doktrinel uyum (doctrinal conformity) seviyesine endekslenmiştir.

Bu evrenin süreklilik kazanmasıyla birlikte, kuruluş aşamasındaki olağanüstü tahkimat enstrümanları, geçici bir transizyon yöntemi olmaktan çıkarak devlet yapısının kalıcı ve asli operasyonel kodlarına dönüşmüştür. Bu durum, yeni rejimin çıplak güç kontrolünü ve kurumsal egemenliğini süratle tesis etmesini sağlarken; diğer taraftan, kamusal alanı aşırı merkeziyetçi bir kliğe mahkum eden ve devlet içi meşru muhalefetin sınırlarını sıfıra yaklaştıran monolitik bir otoriteryanizmin kurumsal temellerini atmıştır.

3. "İç Düşman" Kavramının Yeniden Kodlanması ve Yapısal Dışlama/Tasfiye Mekanizmaları

Devrim sonrası konsolidasyon safhasında siyasal rekabet ve elit çatışmaları; konvensiyonel sistemlerdeki ideolojik farklılıklar, rasyonel parti yarışları veya program uyuşmazlıkları sınırları içinde cereyan etmemiştir. Aksine, yeni devlet aklı tüm siyasal alanı **"İç Düşman"** (internal enemy / ontolojik tehdit) kavramının radikal ve teolojik-politik düzeyde yeniden kodlanması üzerine inşa etmiştir. Bu kavramsal dönüşüm, basit bir retorik veya siyasi propaganda dili olmanın çok ötesine geçerek; devletin kamusal, sosyal ve idari alanı disipline etme stratejilerini belirleyen kurumsal bir tasfiye mekanizmasına (institutional apparatus of exclusion) dönüştürülmüştür.

Kuruluş yıllarında kurumsal stabilizasyonun tam olarak sağlanamamış olması, yeni devlet aygıtı tarafından algılanan makro-tehdit matrisinin sınırlarının alabildiğine genişletilmesine yol açmıştır. Siyasi muhalefet ve sistem içi farklılaşma pratikleri, çoğulculuğun olağan bir tezahürü olarak değil; doğrudan rejimin kurucu meşruiyetini imha etmeyi amaçlayan yıkıcı birer karşı-devrimci faaliyet (counter-revolutionary subversion) olarak etiketlenmiştir. Bu güvenlikçi algı, devletin siyasal tolerans marjını daraltmış; iç asayişi ve kurumsal istikrarı, toplumun ve bürokrasinin devletin resmi ideolojik parametreleriyle monolitik bütünleşme derecesine bağlamıştır.

Bu doğrultuda devlet, muhalif aktörleri rasyonel-siyasi yöntemlerle yönetme safhasından; onları adli, idari ve paramiliter araçlarla tasfiye etmeyi içeren bir **"güvenlik yönetimi"** (security-driven governance) paradigmasına geçiş yapmıştır. Siyasi ve askeri-istihbarat organları arasındaki kurumsal ayrım ortadan kalkmış, toplumsal devingenliği denetleyen hibrid bir asayiş rejimi kurulmuştur. Zamanla bu pratik, kriz anlarında başvurulan arızi bir savunma refleksinden ziyade, devlet aygıtının kendini koruma ve elit rotasyonunu düzenleme ana mekanizması haline gelmiştir.

Bu yapısal dışlama stratejisi, devletin siyasal kimliğinin yeniden üretim süreçleriyle kusursuz bir uyum içinde işletilmiştir. Dini-akidevi dogmalar ile İran'ın medeniyetsel derinliğine ait tarihsel anlatının eklemlenmesiyle üretilen yeni kurucu senaryo, siyasal sadakatin de ana süzgeci kılınmıştır. Bireylerin ve kliklerin sistem içindeki meşruiyeti ve kamusal alanda var olma hakkı; sadece yasalara bağlılık üzerinden değil, devletin bu yeni ideolojik-tarihsel matrisine duyulan mutlak ve dogmatik iman seviyesi üzerinden ölçülmüştür.

Söz konusu kavramsallaştırmanın kemikleşmesiyle birlikte, **"Siyasal Dışlama ve Bürokrasi İçi Temizlik"** (political purge), devlet aygıtının organik bir fonksiyonu haline getirilmiştir. Siyasal katılıma, seçilme hakkına ve bürokratik tırmanma mekanizmalarına erişim sınırları; yeni rejimin mutlak istikrarını garanti altına alacak ve kurumsal çerçevenin dışındaki her türlü çoğulcu çatlağı daha doğmadan boğacak şekilde yeniden çizilmiştir. Bu durum, kamusal alanı katı bir

disipline tabi tutan, fiili plüralizmi marjinalleştiren ve karar alma mekanizmalarını ideolojik koridorlara hapseden asimetrik ve aşırı merkeziyetçi bir devlet aygıtının tarihsel tescili olmuştur.

4. Güvenlik Aygıtının Yeniden Yapılanması: Çok Merkezli Güç Matrisi ve Denge Mekizmaları

İlk konsolidasyon safhasının ardından yeni rejim, devlet mimarisinin en hassas ست ratejik sütunu olan güvenlik bürokrasisini kökten ve bütüncül bir biçimde yeniden yapılandırmaya yönelmiştir. Bu hamle, mevcut güvenlik kurumlarının formel bir rotasyona veya idari bir reforma tabi tutulması değil; devletin yeni teokratik-politik doğası, varoluşsal öncelikleri ve makro-politik vizyonu doğrultusunda **"yeni bir güvenlik paradigmasının"** (new security paradigm) sıfırdan inşa edilmesi sürecidir.

Bu agresif yeniden yapılanma hamlesi, monolitik ve homojen bir güvenlik yapısı üretmemiş; aksine yetki alanlarının kasıtlı olarak birbiri üzerine bindirildiği (overlapping jurisdictions), yetki ve görevlerin birden fazla merkez arasında dağıtıldığı **"çok parçalı/polisentrik bir güvenlik matrisi"** (polycentric security matrix) ortaya çıkarmıştır. Güvenlik bürokrasisindeki bu yapısal fragmantasyon ve çok merkezlilik, arızi أو kurumsal bir zaafiyetin ürünü değildir. Aksine bu durum, yeni rejimin çıplak güç enstrümanlarını tek bir merkezde toplamaktan kaçınarak, gelecekte bizzat güvenlik aygıtının kendisinden gelebilecek olası bir askeri-bürokratik darbe tehdidini (counter-

coup mühendisliği) engelleme stratejisinin rasyonel bir sonucudur.

Eşzamanlı olarak güvenlik enstrümanları, sadece sınırların korunması veya konvensiyonel asayişin temini gibi teknik işlevlerinden koparılarak, kamusal ve siyasal alanın dizayn edilmesinde ana motor haline getirilmiştir. Zamanla, makro-politik dosyaların yönetiminde, muhalif kliklerin tasfiyesinde ve yeni elit ağlarının (elite networks) kurulmasında güvenlik bürokrasisi ile siyasi irade arasındaki sınırlar bütünüyle ortadan kalkmıştır.

Bu kurumsal geçirgenlik, "güvenlik" kavramının geleneksel polisiye veya istihbari çeperini aşarak; siyasal istikrarın manipüle edilmesi, sivil toplumun devingenliğinin dondurulması ve toplumsal eğilimlerin ideolojik olarak disipline edilmesi süreçlerini de kapsayacak şekilde makro düzeyde genişlemesine (securitization of the public sphere) yol açmıştır. Böylelikle güvenlik aygıtı, sadece rejim kararlarını uygulayan teknik-icrai bir organ olmaktan sıyrılıp, devletin ontolojik yapısını ve toplumsal genetiğini sürekli yeniden üreten kurucu-bniyevi bir aktöre tahvil edilmiştir.

Güvenlik alanındaki bu çok merkezlilik, klikler arası dolaylı bir iç denge sistemi (internal check-and-balance system) yaratmıştır. Gücün ve yetkinin tek bir organın tekeline girmesinin engellenmesi rejimin bekasını tahkim ederken, diğer taraftan devletin güvenlik anatomisini asimetrik, karmaşık ve bürokratik bir labirente dönüştürmüştür. Sonuç

olarak güvenlik aygıtı, yeni devletin derin çekirdeğine yerleşmiş; rejimi koruma ve onun ideolojik meşruiyetini topluma dayatma misyonlarını tek bir potada eriten kurumsal bir zırh haline gelmiştir.

5. Bürokratik De-konstrüksiyon: İdari Yapının Tasfiyesi ve Elit Ağlarının Yeniden Dağıtımı

Devletin yeniden inşası sürecinin bir sonraki stratejik aşaması, siyasal rejimin ideolojik iddialarının kamusal alanda her gün somutlandığı ve icra edildiği yer olan "idari bürokrasi" (administrative state) üzerine yoğunlaşmıştır. Yeni rejim, idari aygıtı rasyonel-teknik ve nötr bir devlet organı olarak görmemiş; aksine onu, kurulan yeni düzenin pratik-operasyonel bir uzantısı ve toplumsal dönüşümün en radikal enstrümanı olarak kodlamıştır. Dolayısıyla, bürokratik mekanizmanın ideolojik olarak yeniden mühendisliğe tabi tutulması, sistemin kalıcı hale gelmesinde merkezi bir önem arz etmiştir.

Bu safhada, eski rejimden miras kalan idari kadrolar ve bürokratik elitler üzerinde muazzam bir **"ideolojik süzme ve tasfiye"** (bureaucratic purge) operasyonu yürütülmüştür. Buradaki stratejik amaç, sıradan bir memur rotasyonu veya işlevsel bir yer değiştirme değildir; temel hedef, idari mekanizmanın kılcal damarlarına kadar uzanan tüm şebekeyi yeni rejimin makro-vizyonuyla kusursuz bir uyum (doctrinal alignment) içine sokmak ve bürokrasi içi olası ideolojik çatlakları daha doğmadan ortadan kaldırmaktır.

Bu bağlamda, idari elit ağlarının yeniden dağıtılması (redistribution of administrative elites), devletin yeniden yapılandırılmasında en efektif manivelalardan biri olarak işletilmiştir. Karar alma mekanizmalarına ve üst düzey bürokratik makamlara erişim kriterleri kökten değiştirilmiş; rasyonel-teknik uzmanlık (meritocracy) tek başına yetersiz kılınarak, adayın rejimin siyasal-akidevi dogmasına olan dogmatik sadakat derecesi (ideological loyalty) terfi ve atamalarda birincil kurumsal şart haline getirilmiştir.

Bu kurumsal metamorfoz, varlığı ve ikbali doğrudan yeni rejimin bekasına endeksli olan homojen, ideolojik bir bürokratik sınıfın (ideological administrative class) doğmasına yol açmıştır. Eski idari elitler ise ya bütünüyle sistem dışına itilerek tasfiye edilmiş ya da hareket alanlarını kesin olarak sınırlayan katı kurumsal taahhütler altında, alt kademelerde pasifize edilerek asimile edilmiştir.

Ayrıca bu dönüşüm, idari aygıtın merkez-çevre (center-periphery) ilişkilerini de hiyerarşik olarak yeniden düzenlemiştir. Stratejik ve makro kararlar en üst teokratik-politik merkezde aşırı derecede merkezileştirilirken, yerel ve alt idari birimlerin otonomi marjı monolitik bir denetim çemberi içine alınmıştır. Zamanla bürokrasi, nispeten nötr bir kamu hizmeti aygıtı olmaktan çıkarak; devleti disipline eden, toplumu gözetleyen ve rejimin ideolojik hegemonyasını kurumsallaştıran siyasal-organizasyonel bir kontrol aracına dönüşmüştür.

6. Hukukun İdeolojizasyonu: Yargısal Mimari ve Adli Mekanizmanın Rejim Enstrümanına Tahvili

Devlet kurumlarının yeni baştan inşa edilmesi sürecinde, en radikal ve köklü dönüşümlerden biri de yargısal mimaride yaşanmıştır. Bu dönüşüm, basit bir personel rotasyonu veya mahkeme şemalarının değiştirilmesiyle sınırlı kalmamış; hukukun ve adaletin devlet içindeki felsefi-ontolojik işlevinin (the fungsi of law) yeniden tanımlanmasını beraberinde getirmiştir. Yargı aygıtı, güçler ayrılığı ilkesine dayanan ve diğer devlet organlarından bütünüyle otonom olan bağımsız bir üst-hakem olarak görülmekten çıkarılmış; rejimin meşruiyetini üreten, koruyan ve onu tefsir eden makro-ideolojik totalitenin organik bir parçası olarak konumlandırılmıştır.

Hukukun bu şekilde ideolojizasyonu, mahkemelerin çalışma metodolojisine ve adli hüküm ihdas etme mekanizmalarına doğrudan yansımıştır. Pozitif yasal metinlerin tefsiri, kendi seküler rasyonelliği içinde değil; devlete hakim olan aşkın akidevi referans çerçevesi ve rejimin anlık siyasal menfaatleri doğrultusunda yapılmıştır. Böylelikle yargı, tarafsız bir uyuşmazlık çözüm mercii olmaktan çıkarak, devlet aygıtının toplumu ve siyaseti dizayn etme stratejilerinin kurumsal bir kaldıracı haline gelmiştir.

Bu süreçte, hukuk fakültelerinin müfredatından hakim ve savcı yetiştirme kriterlerine kadar tüm yargısal altyapı kökten bir dekonstrüksiyona tabi tutulmuştur. Eski dönemin seküler hukuk elitleri tasfiye edilerek, yerlerine teolojik-fıkhi

formasyona sahip yeni bir adli bürokrasi ikame edilmiştir. Bu kurumsal dönüşüm, teknik bir adli reform olmanın ötesinde, devletin adalet nosyonunu (notion of justice) rejim dogmasıyla eşitleyen politik bir mühendislik hamlesidir.

Bu model, hukuk ile yürütme/vesayet odağı arasındaki geleneksel mesafeyi bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Özellikle makro-politik nitelik taşıyan davalarda, ulusal güvenlik dosyalarında ve muhalefetin tasfiyesi süreçlerinde yargısal kararlar, rejimin teokratik-politik merkezinin yönelimleriyle kusursuz bir senkronizasyon (adli güvenlikleştirme) sergilemiştir.

Buna mukabil söz konusu yargısal model, devlet içi kurumsal monolitizmi ve doktrinel bütünlüğü tahkim etme noktasında rejime muazzam bir iç asayiş avantajı sağlamıştır. Hukuk, sistem içi anarşiyi veya siyasal sapmaları engelleyen katı bir disiplin aracına dönüştürülmüştür. Yol haritasının kemikleşmesiyle birlikte yargı, güçleri dengeleyen klasık bir devlet organı olmaktan çıkıp, teokratik-politik nizamın sarsılmaz hegemonik sütunlarından birine tahvil edilmiştir.

7. Karar Alma Mekanizmalarında Teokratik-Politik İkili Yapı: Akidevi Meşruiyet ve Bürokrasi

Devrim sonrasında dinsel-akidevi boyutun devlet mekanizmasına enjekte edilmesi, basit bir sembolizm veya retorik bir sos diplomasisi olarak kalmamış; makro-politik karar alma süreçlerinin (political decision-making processes) anatomisini değiştiren yapısal bir metamorfoza yol açmıştır.

Devlet artık yalnızca rasyonel-teknokratik ve bürokratik enstrümanlarla yönetilen klasik bir rasyonaliteye değil; rasyonel devlet çıkarları (raison d'état) ile aşkın teolojik-fıkhi referansları tek bir potada eriten **"ikili/hibrid bir karar alma ontolojisine"** (dual decision-making ontology) kavuşmuştur.

This dualistic framework ensured that political decisions were no longer formulated solely within a narrow circle of pragmatic considerations, but were rather subjected to multiple layers of ideological vetting. Bu durum karar alma süreçlerini bürokratik olarak daha karmaşık, çok aşamalı ve hiyerarşik hale getirirken; diğer taraftan sisteme, devletin tüm eylemlerini tek bir meşruiyet zırhı ve teolojik referans çerçevesi altında toplama yeteneği (discursive unification) kazandırmıştır.

Bu yapının kurumsallaşmasıyla birlikte, yürütme, yasama ve yargı organları kendi otonom rasyonelliklerine göre hareket eden bağımsız yapılar olmaktan çıkmış; tavanı ve kırmızı çizgileri en üst vesayet makamı (Velayet-i Fakih) tarafından önceden çizilmiş kısıtlı bir hareket alanına hapsedilmiştir. Formel devlet kurumları bu sınırlandırılmış alanda günlük operasyonları yürütürken, devletin stratejik yönü ve makro-politik rotası bu kurumsal yapının üzerinde konumlanan dikey dinsel-ideolojik otorite tarafından disipline edilmiştir.

Bu durum, bürokrasi içindeki "uzmanlık ve liyakat" (expertise) kavramlarının içeriğini de epistemolojik olarak dönüştürmüştür. Karar alma mekanizmalarında yükselmek ve elit ağlarına dahil olmak için yalnızca rasyonel-teknik yeterlilik

veya bürokratik beceri kafi görülmemiş; devletin resmi kuramsal nasslarını yorumlama, uygulama ve onlara tam biat etme yeteneği (doctrinal competence) birincil kriter kılınmıştır.

Sosyal sahada ise bu durum, devlet ile toplum arasındaki makro-ilişkileri bütünüyle ideolojik bir süzgece mahkum etmiştir. Kamusal alan, eğitim sistemi, kitle iletişim araçları ve resmi siyasal söylem; devletin karar alma mekanizmalarını yöneten bu teolojik-politik rasyonalitenin doğrudan etkisi altına girmiştir. Rejimin kurumsal kararları ile felsefi dogmaları arasındaki hiyerarşik uyum, sistem içi çatışmaları absorbe eden ve bürokratik aygıtların farklı sesler çıkarmasını engelleyen monolitik bir iç istikrar kaldıracı üretmiştir.

Sonuç olarak, bu teokratik-politik ikili yapı devletin ana omurgası haline gelmiştir. Artık rejim tarafından üretilen hiçbir makro-politik kararı, dış politika hamlesini veya iç güvenlik doktrinini, bu kararları üreten kurumsal mekanizmaların arkasındaki dinsel-akidevi süzgeçleri analiz etmeden anlamak mümkün değildir. Rejim; idareyi, siyaseti ve teolojik mercii tek bir kurumsal totalitede birleştirerek kendi nevi şahsına münhasır devlet modelini konsolide etmiştir.

8. Kurumsal Mimaride Güç Dağılımının Yeniden Mühendisliği: Dikey Hiyerarşi ve Formel Otonominin Tasfiyesi

Devlet kurumlarının de-konstrüksiyon ve yeniden inşa sürecinin tamamlanmasının ardından rejim, kurumların yalnızca dışsal-formel şemalarını dizayn etmekle kalmamış;

güç ve otoritenin bu kurumların kendi içsel devingenliğinde nasıl dağılacağını belirleyen daha derin bir mikro-mühendislik safhasına geçmiştir. Bu aşamada temel mesele, eski devlet aygıtının tasfiyesi ya da yeni organların ihdası olmaktan çıkmış; farklı karar alma merkezleri arasındaki içsel güç ilişkilerinin (internal power relations) teokratik-politik nizamın bekası doğrultusunda yeniden kodlanması haline gelmiştir.

This structural realignment abandoned the horizontal model of power distribution, which relies on a functional check-and-balance system between quasi-autonomous institutions, in favor of a rigidly vertical and deeply hierarchical architecture. Yeni kurulan bu nizamda karar alma mekanizmaları, en üst vesayet odağından en alt idari birime kadar kesintisiz, dikey ve birbirine eklemlenmiş monolitik bir silsile (monolithic hierarchy) halinde yapılandırılmıştır. Bu dikey tırmanış, devlet aygıtı içindeki geleneksel "kurumsal bağımsızlık" (institutional autonomy) kavramını epistemolojik olarak yeniden tanımlamış وحجمها.

Bu dönüşüm; yürütme, yasama ve adli/yargısal organlar arasındaki ilişkileri yeniden tanzim ederek, bu yapıların birbirine paralel fakat asla birbirinden bağımsız olmayan (interlocking but not independent) hatlarda çalışmasını zorunlu kılmıştır. Her kurumun formel düzeyde kendine ait bir operasyonel alanı ve bürokratik yetki sınırı bulunmakla birlikte; her biri, devletin makro-politik rotasını ve stratejik kararlarını belirleyen aşkın üst-çerçevenin (meta-constitutional

framework) çizdiği sınırlar dahilinde hareket etmek zorunda bırakılmıştır.

Söz konusu süreç, devlet mekanizması içinde ilk bakışta karmaşık ve çok parçalı görünen bir nüfuz alanları şebekesi (network of influence) üretmiştir. Güç ve otorite, görünürde tek bir kurumsal odakta toplanmamış, aksine çok katmanlı bürokratik yapılar arasında paylaştırılmıştır. Ancak bu kurumsal çoğulculuk, gücün demokratik dağılımını değil; teknik yetkiler ile makro-ideolojik yönlendirmenin dikey bir hiyerarşide asimetrik olarak dengelendiği bir vesayet nizamını tahkim etmiştir.

Buna mukabil bu model, formel kurumların bağımsız inisiyatif alma ve özgün politika üretme marjını radikal bir biçimde daraltmıştır. Zira stratejik ve makro nitelikli her karar, yürürlüğe girmeden önce çok aşamalı bir kurumsal onay, istihbari süzgeç ve ideolojik denetim mekanizmasına (multi-layered vetting) tabi tutulmuştur. Bu durum, kurumsal formlar ne kadar çeşitli ve parçalı görünürse görünsün, karar alma mekanizmalarının özü itibarıyla aşırı merkeziyetçi (hyper-centralized) bir karakter kazanmasını beraberinde getirmiştir. Yol haritasının kemikleşmesiyle birlikte, güç ilişkilerinin kurum içi yeniden dağıtımı geçici bir kriz yönetimi olmaktan çıkarak rejimin asli yönetim karakteri haline gelmiştir.

9. Güvenlik ve Siyasetin Ontolojik Eklemlenmesi: "Güdümlü Siyasal Alan" ve İstisnai Halin Sürekliliği

Devlet kurumlarının radikal bir biçimde yeniden dönüştürülmesi safhasının ardından, güvenlik bürokrasisi ile siyasal alan arasında gerçekleşen yapısal geçirgenlik ve eklemlenme, geçici bir fetret dönemine ait arızi bir anomali olmaktan çıkarak; rejimin kalıcı, kurumsal ve organik bir varlık biçimine tahvil edilmiştir. Yeni devlet aygıtının şiddetli bir iç egemenlik savaşı ve sistemik kutuplaşma atmosferinde neşet etmiş olması, rejim bekası ve içsel istikrar kaygısının (survival anxiety), güçler ayrılığı gibi klasik anayasal ilkelerin önüne geçmesine yol açmış; güvenlik enstrümanlarını siyasal alanın yönetiminde birincil kurucu aktör haline getirmiştir.

Kuruluş aşamasında güvenlik işlevi, yalnızca yeni doğan düzene yönelik fiziki ve paramiliter tehditlerin bertaraf edilmesiyle sınırlandırılmışken; içsel meydan okumaların karmaşıklaşması ve toplumsal devingenliğin sürmesiyle birlikte, bizzat "tehdit" kavramının ontolojik tanımı rejim tarafından radikal bir biçimde genişletilmiştir. Tehdit; sadece silahlı bir kalkışma veya askeri bir isyan olmaktan çıkarılarak; organize siyasi faaliyetleri, sivil toplumsal hareketleri, entelektüel muhalefeti ve hatta resmi devlet diskurunun dışına taşan her türlü kamusal ifade biçimini kapsayacak şekilde güvenlikleştirilmiştir (securitization).

Siyasal risk alanının bu şekilde asimetrik olarak genişletilmesi, güvenlik mülahazalarının siyasi karar alma süreçlerinin tam kalbine zerk edilmesini beraberinde getirmiştir. Siyasal organlar ve sivil bürokrasi, karar alma süreçlerinde mutlak ve bağımsız birer irade olmaktan çıkmış; istihbarat ve güvenlik

aygıtlarının ürettiği makro-stratejik raporlar, alınacak kararların meşruiyet sınırlarını, zamanlamasını ve operasyonel ritmini belirleyen birincil faktör haline gelmiştir. Böylelikle güvenlik, siyasetin basit bir icra vasıtası olmaktan sıyrılıp, onun kurucu ortağı ve ideolojik süzgeci konumuna yükselmiştir.

Zamanla, devletin görünür siyasi mekanizmaları ile görünmez güvenlik çekirdeği arasında derin bir kurumsal senkronizasyon ve kayıt dışı koordinasyon ağı (invisible coordination network) kurulmuştur. Hassas ve stratejik makro-dosyalar; siyasi rasyonel ile güvenlik hesaplarını eşzamanlı olarak işleten hibrid/ikili mekanizmalar eliyle yönetilmeye başlanmıştır. Bu yönetim modeli, karar alma süreçlerini bürokratik olarak daha opak ve karmaşık hale getirse de; rejimin toplumsal çelişkileri absorbe etme, krizleri daha doğmadan bastırma ve içsel asayişi mutlaklaştırma yeteneğini muazzam ölçüde tahkim etmiştir.

Söz konusu eklemlenme, "siyasal alan" (political sphere) kavramının kendisini de kökten dönüştürmüştür. Siyaset; farklı sosyo-politik aktörlerin hür bir biçimde rekabet ettiği açık bir evren olmaktan çıkarak, çok katmanlı kurumsal denetim mekanizmaları ve dolaylı istihbari aparatlar eliyle sürekli olarak yukarıdan aşağıya doğru manipüle edilen **"güdümlü/yönetilen bir alana"** (managed political space) dönüştürülmüştür. Siyasetin sınırları biçimsel olarak esnek ve devingen tutulmuş, ancak muhteva bazında katı bir ideolojik-güvenlikçi zırhla zapturapt altına alınmıştır.

Sonuç olarak devlet, iki farklı mantığın simbiyotik ilişkisi üzerinden işleyen çift motorlu bir organizmaya dönüşmüştür: Karar ve meşruiyet üreten siyasal motor ile bu kararların pratik sınırlarını ve tavanını çizen güvenlik motoru. Bu yapısal eklemlenme, basit bir devrim sonrası savunma refleksi olmayıp; modern teokratik-politik devletin üzerine oturduğu en ana kurumsal sütunlardan biri olarak kemikleşmiştir.

10. Aşırı Merkeziyetçi Devlet Modelinin Yapısal Konsolidasyonu: Karizmatik Meşruiyetten Kurumsal Rutinizasyona

Devlet kurumlarının dikey hiyerarşi temelinde yeniden inşa edilmesi, güvenlik ve siyaset aygıtlarının ontolojik olarak eklemlenmesiyle birlikte rejim; ucu açık kurucu/tarihsel evreyi geride bırakarak, kurumsal tahkimatın ve sistemik istikrarın sağlandığı **"Yapısal Konsolidasyon"** (structural consolidation) safhasına geçiş yapmıştır. Bu olgunlaşma döneminde makro-politik hedef, devleti yeniden şekillendirmek veya kurumsal dekonstrüksiyona tabi tutmak değil; inşa edilen bu özgün teokratik-politik modelin, kendi kurucu sınırları ve ideolojik parametreleri dahilinde kendini sonsuz biçimde yeniden üretebilme (systemic self-reproduction) kapasitesini garanti altına almak olmuştur.

Bu konsolidasyon sürecinin en belirgin alamet-i farikası, stratejik karar alma mekanizmalarının devletin en üst teokratik-politik zirvesinde aşırı derecede merkezileştirilmesidir (hyper-centralization). Makro-politika üretim süreçleri, birbiriyle

uyumlu ve dikey olarak konumlandırılmış dar bir elit klik ile kurumsal koordinasyon kurullarının tekeline bırakılmıştır. Bu durum, alt bürokratik kademelerin ve formel kurumların stratejik/jeopolitik dosyalardaki otonomi marjını sıfırlarken, büyük kararların mutlak bir doktrinel monolitizm içinde alınmasını sağlamıştır.

Buna mukabil, modern devletin formel kurumları tasfiye edilmemiş ya da işlevsizleştirilerek bütونيyle felç edilmemiştir. Aksine bu kurumlar, yetki alanları net bir biçimde çizilmiş olarak, tek bir merkezi iradenin yönlendirdiği makro-sisteme entegre edilmişlerdir (institutional integration). Her kurum kendi teknik ve idari sınırları içinde işlevsel olarak çalışmaya devam ederken, sistemin bütünsel makro-politik rotası tek bir kurucu teolojik mercii tarafından disipline edilmiştir. Bu kurumsal mühendislik, yeni devlet aygıtına bir taraftan çok parçalı bir bürokratik rasyonalite ve işlevsel uzmanlaşma kazandırırken, diğer taraftan siyasal yönde kusursuz bir monolitik birlik (monolithic unity) bahşetmiştir.

Ayrıca bu konsolidasyon hamlesi, iktidarın meşruiyet kaynağını devrim momentinin getirdiği geçici, kaygan ve duygusal coşkudan (karizmatik meşruiyet); kurumların, yasaların ve bürokratik mekanizmaların günlük işleyişi eliyle imal edilen kalıcı ve yapısal bir meşruiyet zeminine (kurumsal rutinleşme / Weberian rationalization of charisma) tahvil etmiştir. Rejim artık hayatta kalmak için devrimci şiddetin anlık patlamalarına bağımlı kalmaktan kurtulmuş; rızayı, biati ve hegemonik sadakati kendi kurumsal aparatları eliyle

fabrikasyon düzeyinde sürekli üreten otonom bir sistemik sürekliliğe kavuşmuştur.

Bu bağlamda; güvenlik bürokrasisi, siyasal alan ve idari bürokrasi tek bir makro-yapı içinde kusursuz bir işlevsel tamamlayıcılık (functional complementarity) ilişkisine sokulmuştur. Bu üçlü sacayağı, devletin içsel dengesini korumak, sistem içi klik çatışmalarını absorbe etmek ve kurumsal çözülmeleri engellemek adına organik bir bütün olarak işletilmiştir.

Sonuç olarak, aşırı merkeziyetçi devlet modeli, yönetimin nihai ve geri döndürülemez formel formülü olarak tescillenmiştir. Modern bürokratik devlet araçları ve dikey hiyerarşik güç şeması ile bu aracı yukarıdan aşağıya doğru hizalayan teolojik-ideolojik dogmanın bu özgün sentezi; yeni devleti hem yapısal düzeyde son derece monolitik ve dayanıklı kılmış hem de ona, devrim sonrasında inşa edildiği o özgün tarihsel-ideolojik koordinatlar içinde kendini kesintisizce yeniden üretme yeteneği kazandırmıştır.

BÖLÜM 5: IRAK-İRAN SAVAŞI VE SAVAŞ GÖLGESİNDE DEVLETİN YENİDEN İNŞASI

Irak-İran Savaşının Patlak Vermesi ve Modern Devlet Yapısının Kristalleşmesinde Kurucu Bir Katalizör Olarak İşlev Görmesi

1. Savaşın Patlak Vermesi ve Bölgesel Konjonktür: Kuramsal İntisap, Egemenlik Krizi ve Revizyonist Güç Dinamikleri

1980 yılında Irak-İran Savaşının patlak vermesi, bölgesel jeopolitik düzenden yalıtılmış arızi bir kırılma veya ani bir askeri kaza değildir. Aksine bu sarsıntı; tarihsel sınır ihtilaflarının, köklü siyasal gerilimlerin ve 1979 Devrimi sonrasında bölgede altüst olan asimetrik güç dengelerinin uzun vadeli akümülatif bir patlamasıdır. Tahran'daki yeni teokratik-politik rejim, sadece içsel tasfiyelerle boğuşan fetret halindeki bir devlet aygıtını devralmamış; aynı zamanda yapısal olarak son derece kırılgan bir bölgesel ilişkiler ağını, kronik sınır uyuşmazlıklarını ve Soğuk Savaş'ın iki kutuplu küresel kutuplaşma matrisini de kucağında bulmuştur.

Devrimin ilk günlerinden itibaren İran, bölgesel nizam içindeki rolünü ve jeopolitik kimliğini radikal bir biçimde yeniden tanımlama (redefinition of regional role) yoluna gitmiştir. Yeni devlet aklı, kendisini mevcut bölgesel statüko içinde konvensiyonel bir aktör olarak görmeyi reddetmiş; aksine bu nizamı kendi akidevi-ideolojik vizyonu doğrultusunda revize etmek isteyen kurucu ve dönüştürücü bir özne (revisionist

actor) olarak konumlandırmıştır. Tahran'ın bu radikal kimliksel dönüşümü ve "devrim ihracı" (export of revolution) doktrini, sınır komşusu olan monarşik ve seküler bölge devletlerinde derin bir varoluşsal anksiyete ve güvenlik ikilemi (security dilemma) üretmiştir. Bu durum, özellikle Tahran ve Bağdat arasındaki siyasal, ideolojik ve enformasyonel cepheleşmeyi akut bir düzeye taşımıştır.

Buna mukabil Irak, İran'daki bu tektonik kırılmayı hem kendi ulusal güvenliği hem de bölgesel hegemonya iddiaları ekseninden rasyonalize etmiştir. İran'ın devlet yapısında yaşanan ani kurumsal sıvılaşma ve ordudaki tasfiyeler, Bağdat'taki Baas liderliği tarafından iki boyutlu bir asimetri olarak okunmuştur: Bir taraftan stratejik sınır hatlarını (özellikle Şattülarap) kendi lehine yeniden tanzim etmek için altın bir fırsat penceresi (window of opportunity), diğer taraftan ise devrim ideolojisinin Irak'ın heterojen toplumsal ve mezhebi yapısına sirayet etme riski taşıyan varoluşsal bir makro-tehdit.

Bu siyasal-ideolojik gerilim hattının merkezinde, Şattülarap su yolu ve tartışmalı sınır bölgeleri gibi kolonyal dönemden miras kalan ve 1975 Cezayir Anlaşması'na rağmen nihai olarak çözülememiş kronik bir sınır ihtilafı yer almaktaydı. Siyasal gerilimin tırmanmasıyla birlikte bu teknik-hukuki dosya, sıradan bir sınır tanzim meselesi olmaktan çıkarak; Ortadoğu'da hangi ideolojik ve siyasal modelin hegemonik meşruiyet kazanacağına dair makro-stratejik bir egemenlik savaşına evrilmiştir.

Bölgesel aktörler de bu çatışma dinamiğinin derinleşmesini ve savaşa doğru evrilmesini rasyonel olarak hızlandırmıştır. Körfez monarşileri, İran'daki teokratik-popülist dönüşümün kendi iç meşruiyet zeminlerini sarsmasından endişe ederek, Irak'ın askeri hamlelerini devrimi çevreleme (containment) ve onun ideolojik yayılmacılığını sınırlandırma vasıtası olarak görmüş ve desteklemiştir. Küresel düzlemde ise savaş, Soğuk Savaş bloklaşmasının en gerilimli zirvelerinden birine rastlamıştır. Süper güçler (ABD ve SSCB), çatışmayı jeopolitik bir ihtiyatla izlemiş; taraflardan herhangi birinin mutlak ve sistemik bir zafer kazanarak bölgedeki enerji jeopolitiğini ve güç dengesini (balance of power) kendi lehine altüst etmesini engelleyecek asimetrik bir dengeleme siyaseti gütmüşlerdir.

Askeri operasyonların başlamasıyla birlikte savaş, aktörlerin öngördüğü gibi kısa vadeli ve sınırlı bir sınır çatışması olarak kalmamış; her iki devleti de topyekun bir yıpranma sarmalına sokan ucu açık yapısal bir savaşa (war of attrition) dönüşmüştür. Devrim sonrası kurumsal felç durumundan istifade eden Irak kuvvetleri erken safhada İran topraklarında ilerleme kaydetse de, bu durum hızlı bir askeri taktiksel zafere tahvil edilememiş, aksine uzun vadeli statik bir siper savaşı cephesini sabitlemiştir.

İran iç siyasetinde ise dışsal tehdit anı, devlet ve toplum üzerinde **"zorunlu ve organik bir makro-bütünleşme"** (coercive tesisat-i toplumsal) dalgası yaratmıştır. İçeride hala meşruiyet krizleri ve örgütlü muhalefetle boğuşan teokratik rejim, savaşı toplumu tek bir akidevi cephe arkasında mobilize

etmenin ve kendi kurumsal egemenliğini mutlaklaştırmanın en efektif manivelası olarak işletmiştir. Böylelikle savaş, pür askeri bir müdafaa olmaktan çıkarak, dış tehdit basıncı altında devletin içeride yeniden inşa edilmesinin (state-building through warfare) yapısal aparatına dönüşmüştür.

Savaşın uzamasıyla birlikte her iki aktör de muazzam beşeri, iktisadi ve lojistik kaynakların eritildiği kesintisiz bir lojistik devingenlik evresine girmiştir. Çatışmanın doğası zamanla sınır hatlarından koparak tarafların sivil stratejik derinliklerine, ekonomik altyapılarına ve Körfez'deki enerji hatlarına (Tanker Savaşları) doğru genişlemiştir. Bu durum, savaşa konvensiyonel askeri sınırları aşan **"topyekun savaş"** (total war) hüviyeti kazandırmıştır. Sonuç olarak Irak-İran Savaşı, sadece sınırların yeniden çizildiği bir çatışma değil; Ortadoğu'nun jeopolitik haritasını ve en önemlisi İran'ın modern devlet mimarisini, askeri-bürokratik rasyonalitesini ve kimlik kalıplarını kökten kurumsallaştıran yapısal bir milat olmuştur.

2. Zorlu Bir Sınav Momentinde İran Devleti: Akışkan Kurumsallık, Savaş Bürokrasisi ve Kriz Yönetimi Üzerinden Meşruiyet İmali

Savaş patlak verdiğinde, devrim sonrası İran devlet aygıtı henüz kurumsal dekonstrüksiyon ve yeniden inşa sürecini tamamlayamamış; kurumsal sıvılaşma, çok başlılık ve sistemin felsefi sınırları üzerine yürütülen şiddetli iç klik çatışmalarının (intra-elite çatışması) tam ortasında yakalanmıştır. Bu

asimetrik zamanlama, dışsal askeri müdahaleyi sıradan bir dış politika krizi olmaktan çıkarıp; yeni teokratik-politik modelin hayatta kalma kapasitesini, kurumsal dayanıklılığını ve idari rüştünü sınayan **"ontolojik ve kamusal bir varoluş sınavına"** (existential stress test) dönüştürmüştür.

Bu kritik eşikte karşı karşıya kalınan meydan okuma pür askeri değil; özü itibarıyla kurumsal, idari ve politiktir. Devlet, ne dikey olarak entegre olmuş istikrarlı bir idari bürokrasiye, ne emir-komuta zinciri homojenleşmiş konvensiyonel bir orduya, ne de monolitik bir siyasi elite sahipti. Aksine sistem; karar alma mekanizmalarındaki çok başlılık, yasal mevzuattaki muğlaklık ve paralel kurumlar (devrim komiteleri, paramiliter yapılar) arasındaki yetki çatışmalarıyla maluldu. Irak ordusunun sınırı geçmesi, devleti bu yapısal zaafiyetler ortasında yakalayarak iki boyutlu bir çöküş riski üretmiştir: Dışarıdan fiziki imha tehdidi ve içeriden kurumsal kaosun tetikleyeceği sistemik çözülme.

Bu muazzam basınç, rejimi devlet kurumlarının yeniden inşasını kademeli-rasyonel bir takvimden çıkararak, savaşın acil lojistik ihtiyaçlarına ve cephenin katı dayatmalarına göre şekillenen **"hızlandırılmış ve militarize edilmiş bir acil durum mühendisliğine"** (emergency state-building) zorlamıştır. Bu bağlamda savaş, iç siyasi alanı disipline etmenin ve kurumsal anarşiyi bastırmanın en stratejik aracına tahvil edilmiştir. Dışsal tehdidin büyüklüğü, rejim içi ve toplum içi ideolojik-siyasal çatlakları geçici olarak dondurmuş;

tüm ulusal enerjinin ve kurumsal kapasitenin teokratik-politik merkez tarafından merkezileştirilmesini meşrulaştırmıştır.

Savaş, aynı zamanda rejimin meşruiyet imal etme mekanizmalarını (manufacturing of legitimacy) da kökten dönüştürmüştür. Devrimin ilk günlerindeki soyut, ütopik ve ucu açık ideolojik vaatler; yerini vatanın, devletin ve mukaddesatın dış düşmana karşı müdafaa edilmesini içeren **"Kutsal Savunma"** (Defâ-i Mukaddes) doktrinine bırakmıştır. Bu durum, rejime kendi otoriter politikalarını, iktisadi merkezileşme hamlelerini ve muhalefeti bütünüyle tasfiye etme pratiklerini kutsal bir rasyonaliteyle örtme ve meşruiyet tabanını milliyetçi-dini bir harçla tahkim etme imkanı sunmuştur.

Askeri-stratejik alanda ise savaş, silahlı kuvvetlerin kurumsal anatomisini kalıcı olarak değiştirmiştir. Geniş bir cephe hattını yönetme ve konvensiyonel askeri ambargoları aşma mecburiyeti; eski rejimden miras kalan klasik ordu (Arteş) ile devrim sonrası neşet eden paramiliter ideolojik unsurların (Devrim Muhafızları-IRGC ve Besic) asimetrik bir eşgüdüm içine sokulmasını zorunlu kılmıştır. Bu süreç, askeri güç dengesini formel yapıların aleyhine, varlığı doğrudan rejimin bekasına endeksli olan ideolojik-askeri yapıların lehine kalıcı olarak bozmuştur.

İdari ve iktisadi düzeyde ise savaş koşulları, devlet kurumları arasındaki koordinasyon ve lojistik entegrasyon yeteneğini radikal biçimde rasyonalize etmiştir. Cephenin devasa ikmal

ihtiyaçları, bürokratik dağınıklığın ve yönetsel fetretin hızla aşılmasını; emir-komuta zincirinin katılaştırılmasını ve kaynakların merkezi bir planlama (savaş ekonomisi) dahilinde dağıtılmasını zorunlu kılmıştır.

Buna rağmen rejim içi monolitizm tam anlamıyla sağlanamamış; savaşın stratejik hedefleri, ne zaman ve hangi şartlarda sonlandırılması gerektiği hususunda elit klikler arasında derin teolojik-politik yarılmalar varlığını sürdürmüştür. Pragmatik ve rasyonel diplomatik çözümleri savunan klikler ile savaşı devrimci enternasyonalizmin küresel bir kaldıracı olarak gören radikal klikler arasındaki bu iç gerilim, devletin karar alma mekanizmalarına asimetrik dalgalanmalar olarak yansımıştır. Ancak nihai kertede savaşın yarattığı sürekli kriz atmosferi, çatışmanın devamını rejimin kurumsallaşmasının varlık şartı olarak gören radikatör odağın elini güçlendirmiştir.

Sonuç olarak İran devleti, devrim aşamasındaki akışkan ve istikrarsız bir taslak olmaktan çıkarak, savaşın kızgın demiri altında şekillenen, kurumsal kasları militarize olmuş katı bir siyasal realiteye tevil edilmiştir. Devlet; kriz anlarında sarsıcı bir adaptasyon ve hayatta kalma kapasitesi sergilemeyi öğrenmiş, dışsal bir ölüm tehdidini kurumsal tahkimatın en büyük fırsatına dönüştürmüştür. Ancak bu kurumsal başarı, devletin aşırı merkeziyetçi, kamusal alanı daraltan, çoğulculuğu bütünüyle güvenlikleştiren ve ontolojisi gereği kesintisiz bir askeri-stratejik tehdit algısına bağımlı olan

"garnizon devlet" (garrison state) anatomisiyle malul olmasına yol açmıştır.

3. Toplumun Mobilizasyonu ve Savaşın Topyekun Bir Projeye Dönüştürülmesi: Devlet-Toplum Entegrasyonu ve Kolektif Bilincin Militarizasyonu

Askeri cepheleşmenin akut bir aşamaya tırmanmasıyla birlikte savaş, yalnızca sınır hatlarında cereyan eden pür askeri bir olgu ya da konvensiyonel ordunun teknik bir faaliyeti olmaktan süratle çıkmıştır. Savaş, devlet ile toplum arasındaki geleneksel organik mesafeyi bütünüyle ortadan kaldıran, toplumsal genetiği kökten söküp yeniden kuran **topyekun bir toplumsal projeye** (total societal project) dönüşmüştür. Henüz kurumsal tahkimatını tamamlayamamış olan devrim sonrası İran devleti, ucu açık, asimetrik ve muazzam maliyetli bu uzun soluklu yıpranma savaşında hayatta kalabilmek için, toplumun tüm katmanlarını ve kılcal damarlarını devlet projesine entegre edecek radikal bir mobilizasyon stratejisini devreye sokmak zorunda kalmıştır.

Bu bağlamda kitlelerin seferber edilmesi (mass mobilization), sıradan bir idari-bürokratik genelge ya da teknik bir askeri zorunluluk olarak işletilmemiş; aksine toplumu yeni devlet modelinin potasında eritmeyi amaçlayan derin bir **siyasal-sosyolojik entegrasyon mekanizması** (socio-political integration apparatus) olarak kurgulanmıştır. Rejim, savaşı bireysel rızanın veya rasyonel vatandaşlık ödevlerinin ötesine taşıyarak, onu kolektif ve metafizik bir sorumluluk olarak kitlelere enjekte etmiştir. Böylelikle bireyin ve toplumun

ontolojik kaderi, teokratik-politik devletin varoluşsal kaderiyle doğrudan ve geriye döndürülemez bir biçimde mühürlenmiştir.

State-led institutions utilized a highly sophisticated array of discursive tools, extending from state media and educational curricula to local pulpits, ensuring that the act of participating in warfare was structurally conflated with the sacred defense of the state's survival. Resmi ideolojik diskurun bu yoğun, agresif ve sistematik kullanımı, toplumda savaşa karşı rasyonel bir mesafe koyma ihtimalini ortadan kaldırmış ve kitleleri kesintisiz bir kolektif devingenlik halinde tutmuştur.

Bu stratejinin en somut kurumsal tecellisi, cepheyi lojistik, insani ve askeri olarak besleyen sivil-paramiliter hibrid yapıların (özellikle Seferberlik Teşkilatı - Besic) ihdası ve toplumsal alana yayılması olmuştur. Sivil alan ile askeri alan arasındaki geleneksel hudut çizgileri bütünüyle geçirgenleşmiş; savaşa katılım, cepheye mühimmat taşımak ya da geride lojistik ağlar kurmak, geniş halk kitlelerinin günlük rasyonel hayat ritminin asli ve sıradan bir parçası haline gelmiştir. Bu durum, sivil olanın militarizasyonu (militarization of the civilian sphere) sürecini tamamlamıştır.

Eşzamanlı olarak bu kitlesel mobilizasyon dalgası, devletin içsel toplumsal sınıflaşmasını da kökten dönüştürmüştür. Eski dönemin geleneksel ve seküler sosyal tabakaları marjinalleşirken; meşruiyetini, toplumsal statüsünü ve ekonomik gücünü doğrudan siperlerdeki fedakarlık üzerinden üreten, savaş tecrübesiyle vaftiz edilmiş yeni bir sadık

toplumsal sınıf (yeni devrimci plebyen elit) neşet etmiştir. Bu dönüşüm, doğrudan savaşın bağrından çıkan ve gelecekte devlet aygıtını yönetecek olan homojen bir elit ağının doğumunu müjdelemiştir.

Ancak toplumsal yapının bu denli agresif bir militarizasyona tabi tutulması, sistemik gerilimlerden ari olmamıştır. Topyekun seferberliğin getirdiği muazzam beşeri kayıplar, ekonomik çöküş ve sosyo-psikolojik travmalar, toplumsal gövde üzerinde taşınması güç asimetrik yükler bindirmiştir. Savaş uzadıkça, kamusal istikrarı bozmadan ve toplumsal rızayı patlatmadan bu yüksek mobilizasyon seviyesini koruyabilmek, devlet aklı için kronik bir yönetim krizine dönüşmüştür.

Buna rağmen devlet, savaşı teolojik-politik düzeyde kozmik bir "varoluş savaşı" (existential/eschatological warfare) olarak kodlamayı başardığı ölçüde, toplumsal çözülmeyi engellemiştir. Bu diskursif çerçeve, bireysel trajedileri ve insani kayıpları aşkın bir makro-hedefin mukaddes harcı haline getirerek sistemin hayatta kalma süresini uzatmıştır. Mobilizasyon mekanizmaları, devletin sivil topluma müdahale etme, kaynakları merkezi olarak müsadere etme ve toplumsal üretimi yönlendirme yeteneğini maksimum düzeye çıkarmış; böylece devlet ile vatandaş arasındaki ilişki, tam bir dikey vesayet ilişkisi olarak yeniden formüle edilmiştir.

Zamanla savaş, sivil toplumun otonom alanlarını bütünüyle yutmuş; tüm entelektüel, kültürel ve ekonomik faaliyetler savaş aygıtının lojistik birer alt bileşeni kılınmıştır. Bu süreç, kolektif

hafızada derin ve geriye döndürülemez bir kırılma yaratarak, toplumun kendisini ve devleti algılama biçimini militarize etmiştir. Sonuç olarak kitlelerin seferber edilmesi, kriz anında başvurulan geçici bir taktik değil; yeni rejimin gelecekteki kurumsal stabilitesini, toplumsal kontrol ağlarını ve sadakat mekanizmalarını üzerine inşa edeceği **kurucu bir devlet inşa enstrümanı** (constituent instrument of state-building) olarak tescillenmiştir.

4. Devrim Muhafızları Ordusu'nun (IRGC) Kurumsal Yükselişi: Güç Dengelerinin Metamorfozu ve Siyasetin Militarizasyonu

Savaşın yapısal olarak uzaması ve derinleşmesi, İran'ın savunma mimarisini kökten sarsarak, konvensiyonel ordunun (Arteş) tekelini kıran yeni bir askeri-politik özneyi devletin merkezine taşımıştır: Pasdaran (Devrim Muhafızları Ordusu - IRGC). Bu kurumsal yükseliş, savaş koşullarında yeni kurulan bir askeri birimin sıradan veya organik bir büyüme süreci değildir. Aksine bu durum, devletin içsel güç matrisinde (internal power matrix) yaşanan, askeri güç ile siyasal otorite arasındaki geleneksel mesafeyi bütünüyle lağveden yapısal bir metamorfozdur.

Savaşın şafağında, eski rejimden tevarüs edilen konvensiyonel ordu (Arteş), devrim sonrası tasfiyeler, kurumsal güvensizlik, ideolojik süzgeçler ve lojistik felç nedeniyle ciddi bir yapısal fetret ve meşruiyet krizi yaşamaktaydı. Ordu bürokrasisindeki bu kronik zaafiyet ve emir-komuta zafiyeti; varlığı, ideolojik

genetiği ve ikbali doğrudan yeni teokratik-politik rejimin bekasına endeksli olan Devrim Muhafızları Ordusu'nun cephede hızla asimetrik bir alan kazanmasına imkan tanımıştır. IRGC; katı bürokratik prosedürlerden ari olan doktrinel esnekliği, ideolojik adanmışlığı ve siyasi merkezle olan doğrudan dikey eklemlenmesi sayesinde askeri boşluğu süratle doldurmuştur.

Askeri harekatların hacmi genişledikçe IRGC, yalnızca cephede fiziki olarak savaşan paramiliter bir güç olmaktan çıkmış; makro-stratejik planlama, operasyonel sevk ve idare ile askeri istihbarat süreçlerinde doğrudan belirleyici bir üst-aktör konumuna yükselmiştir. Bu yetki genişlemesi, silahlı kuvvetlerin kurumsal dengesini kalıcı olarak Arteş'in aleyhine, Pasdaran'ın lehine bozmuş ve devleti **"çift motorlu/ikili bir askeri modele"** (dual military model) mahkum etmiştir. Klasik profesyonel ordu ile ideolojik-akidevi ordu arasındaki bu kurumsal ikilik, savaş boyunca taktiksel yaklaşımlar, kaynak tahsisi ve emir-komuta hiyerarşisi üzerinden şiddetli iç rekabetlere ve yapısal gerilimlere sahne olmuştur.

Ancak siperlerdeki yıpranma savaşı uzadıkça, asimetrik beşeri mobilizasyonu (insan dalgaları taktiğini) ve esnek cephe lojistiğini en acımasız ve efektif şekilde yöneten IRGC, rejim nezdindeki kurumsal kredisini ve mutlak güvenilirliğini tescillemiştir. Bu saha başarısı, kuruma devletin en üst karar alma mekanizmalarında sarsılmaz bir ideolojik meşruiyet ve doktrinel dokunulmazlık kazandırmıştır. Savaşın kızgın demiri altında Pasdaran; bünyesine entegre ettiği istihbarat, lojistik, iç

güvenlik ve hatta erken dönem savaş sanayii yatırımları (iktisadi tahkimat) ile devlet içinde devlet (state-within-a-state) anatomisine kavuşmaya başlamıştır.

Bu kurumsal genişlemenin en kalıcı makro-politik sonucu ise, yeni teokratik elit ağlarının (new ruling elite) dönüşümü olmuştur. Savaş siperlerinde yetişen, ideolojik formasyonunu cephedeki ölüm-kalım diyalektiğinde tamamlayan IRGC kökenli askeri kadrolar, savaşın ardından devletin sivil bürokrasisine, diplomatik misyonlarına, yasama organına ve iktisadi karar alma mekanizmalarına kitlesel olarak sızmıştır. Bu elit rotasyonu, savaşın militarist rasyonelliğinin ve güvenlikçi zihniyet dünyasının devletin sivil-idari kurumlarına kalıcı olarak enjekte edilmesini (militarization of bureaucracy) beraberinde getirmiştir.

Sonuç olarak, Devrim Muhafızları'nın yükselişi, tek bir siyasi kararın veya geçici bir savunma refleksinin ürünü değildir; savaşın yapısal zorunlulukları ile rejimin kurumsal güvenlik anksiyetesinin evliliğinden doğan makro-tarihsel bir süreçtir. Pasdaran, bu süreç sonunda modern İran devlet aygıtının hem iç emniyetini sağlayan, hem dışsal jeopolitik hinterlandını (asimetrik savunma) şekillendiren, hem de devletin ekonomi-politiğini domine eden en asli, en monolitik ve en belirleyici kurumsal sütununa tahvil edilmiştir.

5. Askeri İkilik ve Cephe Yönetiminde Asimetrik Denge: Arteş-Pasdaran Rekabetinin Kurumsallaşması

Irak-İran Savaşı'nın topyekun ve ucu açık bir karakter kazanması, İran devlet aygıtının kalbinde modern ulus-devlet rasyonalitesine aykırı, nevi şahsına münhasır bir **"Askeri İkilik"** (military dualism / diarchy) modelini kristalleştirmiştir. Bu model; kurumsal mirasını, teknik uzmanlığını ve disiplinini eski devlet yapısından devralan geleneksel düzenli ordu (Arteş) ile devrimin ideolojik muhafızlığı misyonuyla sıfırdan neşet eden ve savaş içinde devasa bir askeri yapıya dönüşen Pasdaran'ın (IRGC) eşzamanlı varlığına dayanmaktaydı. Bu kurumsal düalizm, sıradan bir işlevsel görev dağılımı veya geçici bir taktiksel iş birliği değil; devletin egemenlik mimarisini ve güç kullanım tekelini derinden sarsan yapısal bir dengeleme siyasetidir.

Arteş, batı tarzı askeri rasyonaliteye, konvensiyonel harp akademisi doktrinlerine, teknik silah sistemlerini yönetme becerisine ve kurumsal bir devlet hafızasına sahipti; fakat rejimin teokratik-politik merkezi tarafından her an bir karşı-darbe üretebilecek potansiyel bir tehdit odağı (güvenlik şüphelisi) olarak kodlanmaktaydı. Buna mukabil Pasdaran, askeri-teknik uzmanlıktan ve konvensiyonel disiplinden yoksun olmakla birlikte, rejime yönelik mutlak akidevi sadakati, dikey bürokratik engelleri aşabilen operasyonel esnekliği ve kitleleri cepheye sürme noktasındaki ideolojik ajitasyon yeteneğiyle teokratik merkezin birincil güven kaynağıydı.

Bu iki yapının taban tabana zıt kurumsal genetiği ve dünya görüşü, cephe yönetiminde ve askeri karar alma mekanizmalarında akut bir yetki çatışmasına (jurisdictional overlap) yol açmıştır. Savaş boyunca tek ve monolitik bir genelkurmay başkanlığı veya emir-komuta birliği tesis edilememiş; askeri planlama ve strateji üretimi, iki kurumun asimetrik ağırlıklarını yarıştırıverdiği hiyerarşik bir pazarlık alanına dönüşmüştür. Cephede askeri bir felaketin yaşanmasını ve iki gücün birbirini bütünüyle imha etmesini engellemek adına rejim, "Müşterek Operasyon Komutanlıkları" gibi hibrid saha koordinasyon mekanizmaları kurmak zorunda kalmıştır. Ancak bu formel mekanizmalar, iki askeri kutup arasındaki örtük kurumsal rekabeti, kaynak kapma savaşını ve prestij mücadelesini ortadan kaldırmaya yetmemiştir.

Harp tarihi perspektifinden bu ikilik, taktiksel düzeyde derin bir yarılma üretmiştir: Arteş, lojistik hatların güvenliğine, rasyonel askeri istihbarata ve minimum zayiatla konvensiyonel manevra harbine dayalı klasik taktikleri savunurken; Pasdaran, askeri envanter yoksunluğunu ideolojik şehadet kültü ve insan dalgaları (human wave attacks) gibi asimetrik-yıpratıcı doktrinlerle kapatmaya çalışmıştır. Savaşın orta ve geç safhalarında, özellikle büyük çaplı taarruzlarda (Hürremşehr'in geri alınması, Fao Yarımadası operasyonları) Pasdaran'ın gayrinizami harp metodolojisi ve kitlesel mobilizasyon gücü rejimin gözünde öne çıkmış; bu durum ordunun operasyonel ağırlığını geri plana itmiştir.

Ancak rejim, Arteş'in kurumsal varlığını hiçbir zaman bütünüyle sıfırlama yoluna gitmemiştir. Zira teknik hava kuvvetleri, donanma mekanizmaları ve ağır zırhlı lojistik uzmanlık, Pasdaran'ın pür ideolojik gücüyle ikame edilemeyecek kadar hayati birer rasyonel-teknik devlet enstrümanı olarak kalmaya devam etmiştir. Dolayısıyla rejim, bu iki kurumu asimetrik fakat birbirini tamamlayan (asymmetric complementarity) bir işlevsel denge içinde tutmayı stratejik bir yönetim sanatı haline getirmiştir.

Bu askeri ikilik modeli, savaşın ardından kalıcılaşarak devletin kurumsal genetiğine kazınmıştır. Teokratik-politik merkez, silahlı gücün tek bir kurumda konsolide olmasını rejim bekası açısından en büyük iç tehdit olarak görmeye devam ettiği için, bu iki başlılığı bilinçli bir iç dengeleme mekanizması (counter-balancing apparatus) olarak kurumsallaştırmıştır. Sonuç olarak, Irak-İran Savaşı esnasında şekillenen bu askeri düalizm, teknik rasyonalite ile ideolojik sadakatin, eski devlet mirası ile yeni devrimci gücün çatışmalı ve hibrid evliliğini simgeleyen ve modern İran devlet yapısını dünyadaki tüm konvensiyonel devlet modellerinden ayıran en özgün kurumsal alamet-i farikaya dönüşmüştür.

6. Savaş Ekonomisi ve Kaynakların Yeniden Dağıtımı: Kumanda Ekonomisi, Kurumsal Müsadere ve Askeri-Sınai Sentez

Savaşın kronik ve uzun vadeli bir yıpranma (war of attrition) safhasına evrilmesiyle birlikte, İran ekonomi-politiği kalkınma,

büyüme veya serbest piyasa rasyonalitesine dayalı geleneksel önceliklerini radikal bir biçimde terk etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde ekonomik rasyonalite, konvensiyonel makro-ekonomik dengeler üzerinden değil; cephenin kesintisiz lojistik ihtiyaçlarını beslemeyi amaçlayan **topyekun bir kurumsal seferberlik ve kumanda ekonomisi** (command economy) mantığıyla yeniden dizayn edilmiştir. Bu makro-ekonomik metamorfoz, devlet ile üretim araçları, finansal kaynaklar ve toplumsal tüketim arasındaki ilişkileri kökten ve kalıcı olarak dönüştürmüştür.

Savaşın erken safhalarında, stratejik endüstriyel tesislerin fiziki olarak yıkıma uğraması, bölgesel istikrarsızlık nedeniyle yabancı sermaye akışının durması ve küresel pazarlara erişimin radikal bir biçimde kısıtlanması, makro düzeyde asimetrik bir ekonomik şok yaratmıştır. Uluslararası ambargolar ve diplomatik baskılar devletin ithalat ve ihracat kapasitesini asgari sınırlara hapsedince, devlet aklı hayatta kalabilmek adına kaynak tabanını katı ve cebri bir militarizasyona (militarization of resources) tabi tutmuştur.

Bu bağlamda, ülkenin tüm mali likiditesi, sınai altyapısı ve hammadde rezervleri, pür askeri çabaya ve siperlerin lojistik tahkimatına yönlendirilmiştir. Bu yapısal kaynak aktarımı, sivil iktisadi alanın radikal bir biçimde daralmasına, uzun vadeli altyapı ve kalkınma projelerinin dondurulmasına ve kamusal yatırımların bütünüyle güvenlikleştirilmesine yol açmıştır. Zamanla, kamu ve özel sektör ayrımı anlamsızlaşmış; sivil endüstriyel üretim hatları doğrudan askeri envanter üreten

hibrid kurumsal yapılara (askeri-sınai kompleks) dönüştürülmüştür.

Dışsal abluka koşulları, devletin geleneksel olmayan asimetrik ticaret ağları (unconventional trade networks) ve kayıt dışı aracı kanallar geliştirmesini zorunlu kılmıştır. İthalat kanalları, kısmi ambargo ve finansal izolasyon şartlarına uyum sağlayacak şekilde esnekleştirilmiş; devlet, döviz rezervlerini ve hammadde dağıtımını mutlak bir tekel altına almıştır. Bu durum, piyasa mekanizmalarının bütünüyle askıya alınarak ekonomik kararların pür askeri-istihbari mülahazalarla alındığı **"garnizon tipi bir devlet kapitalizminin"** doğuşuna yol açmıştır.

Söz konusu savaş ekonomisi, sosyo-ekonomik sınıflaşmayı da sarsmıştır. Devlet ihale ağları, kayıt dışı lojistik kanalları ve cepheyi besleyen vakıflar (Bünyadlar) üzerinden yükselen, varlığı ve zenginliği doğrudan savaşın devamlılığına endeksli yeni bir asimetrik ekonomik sınıf (savaş burjuvazisi) neşet etmiştir. Buna mukabil, geniş toplumsal kesimler ise hiper-enflasyon, karaborsa, temel tüketim maddelerine erişim kısıtlamaları ve katı karne sistemi (rationing system) altında muazzam bir sosyo-ekonomik baskıya maruz kalmıştır.

Sonuç olarak ekonomi, sivil alandan bütünüyle koparılarak genel mobilizasyon mekanizmasının organik bir alt bileşeni kılınmıştır. İktisadi aygıtın felsefi işlevi, toplumsal refah üretmekten rejim bekasını sağlama ve krizi yönetme enstrümanına tahvil edilmiştir. Savaşın sona ermesinden sonra

bile silinmeyen bu yapısal izler, devletin ekonomik alanı hegemonik bir kontrol mekanizması olarak kullanma alışkanlığını kalıcı hale getirmiştir.

7. Irak'a Yönelik Bölgesel Destek ve Savaşın Uluslararasılaşması: Jeopolitik Çevreleme ve Asimetrik Güç Dengesi

Çatışmanın yapısal olarak derinleşmesi ve ucu açık bir yıpranma savaşına dönüşmesi, Irak-İran Savaşını iki aktör arasında cereyan eden lokal bir sınır ihtilafı olmaktan çıkarmıştır. Savaş; bölgesel ve küresel aktörlerin, kendi jeopolitik menfaatleri ve güvenlik anksiyeteleri doğrultusunda dolaylı veya doğrudan müdahil olduğu **uluslararası/bölgesel bir vekalet ve dengeleme matrisine** (internationalization of the conflict) evrilmiştir. Bu konjonktürde Irak liderliği, rejimin askeri ve lojistik dayanıklılığını yapay olarak uzatan muazzam bir bölgesel destek ve ittifak ağından (regional support network) maksimum düzeyde istifade etmiştir.

Bu bölgesel ve küresel konsensüs, homojen veya tek merkezli bir motivasyona dayanmıyordu; aksine çok katmanlı jeopolitik hesapların bir bileşkesiydi. Körfez monarşileri ve geniş Arap dünyası, 1979 İran Devrimi'nin popülist-teokratik retorik ve "devrim ihracı" doktrini üzerinden kendi içsel rejim meşruiyetlerini sarsmasından derin bir varoluşsal endişe duymaktaydı. Dolayısıyla Irak, revizyonist İran tehdidine karşı bölgesel statükoyu koruyan askeri bir set, bir jeopolitik tampon bölge (buffer zone) olarak kodlanmıştır.

Finansal düzlemde, Körfez ülkelerinden akan milyarlarca dolarlık hibeler, düşük faizli krediler ve ekonomik yardımlar, savaşın Irak iktisadı üzerinde yarattığı yıkıcı mali baskıyı absorbe etmiştir. Bu kesintisiz sermaye akışı, Bağdat'ın cephe hatlarındaki devasa lojistik harcamaları finanse etmesini ve toplumsal rızayı ayakta tutacak kamu harcamalarını sürdürmesini garantilemiştir.

Askeri-teknolojik boyutta ise Irak; hem batı blokundan (ABD, Fransa) hem de doğu blokundan (SSCB) muazzam bir konvensiyonel silah, mühimmat, ağır zırhlı araç, hava unsuru ve istihbarat desteği almıştır. Bu küresel teknolojik transferi, İran'ın insan gücü ve demografik asimetri avantajına karşı Irak'ın ateş gücü üstünlüğünü ve teknolojik dengesini (technological parity) korumasını sağlamıştır. Bu durum, cephe hatlarının kilitlenmesine ve savaşın statik bir siper savaşı olarak uzamasına yol açmıştır.

Bu bölgesel ve küresel eklemlenme, savaşı iki ulus-devletin sınır uyuşmazlığından çıkarıp, Ortadoğu ve Körfez enerji jeopolitiğinin makro güç mücadelesinin ana sahası haline getirmiştir. Savaşın gidişatı ve tarafların hamleleri, bölge devletlerinin ulusal güvenlik doktrinlerini doğrudan re-dizayn eden birincil faktöre dönüşmüştür. İran ordusunun her stratejik ilerleme hamlesi (özellikle Fao Yarımadası'nın düşmesi), dış aktörlerin Irak'a yönelik askeri ve diplomatik desteği asimetrik olarak artırmasını tetiklemiş, böylece savaşın askeri yöntemlerle kesin bir sonuca ulaşması (military çözüm) sistemik olarak engellenmiştir.

Sonuç olarak Irak'a sağlanan bu çok katmanlı bölgesel ve küresel destek, sadece cephedeki askeri güç dengesini yapay olarak sabitlemekle kalmamış; savaşı küresel aktörlerin enerji hatlarını koruma mülahazalarıyla (Tanker Savaşları ve ABD askeri müdahalesi) doğrudan ilişkilendirerek uluslararasılaştırmıştır. Bu durum, barış süreçlerini ve diplomatik çözümleri çok aktörlü, asimetrik ve çözülmesi son derece karmaşık kronik bir jeopolitik kördüğüme dönüştürmüştür.

8. İran'ın Göreceli İzolasyonu ve Asimetrik Alternatif Hatların İnşası: Ambargo Altında Hayatta Kalma ve "Kendi Kendine Yetme" Doktrini

Bölgesel ve küresel konjonktürün Irak lehine konsolide olmasının aksine, yeni kurulan İran devlet aygıtı, savaşın ilk şafağından itibaren uluslararası ve bölgesel sistemde akut bir diplomatik izolasyon, kurumsal yalnızlık ve finansal abluka gerçeğiyle yüzleşmiştir. Devrim sonrasında batı blokuyla köprülerin atılması, ABD elçiliğinin işgali ve bölge monarşilerine yönelik revizyonist söylemler, Tahran'ın geleneksel ittifak sistemlerinden bütünüyle dışlanmasına yol açmıştır. Bu durum, İran'ı konvensiyonel ve formel dış destek şebekelerinden mahrum bırakarak asimetrik bir dezavantajla savaşa başlamaya zorlamıştır.

Ancak bu durum bütünüyle mutlak ve geçirimsiz bir izolasyon değil; rejimin felsefi-politik radikalizmi ile küresel sistemin reel-politik ihtiyaçları arasında şekillenen **"göreceli bir**

izolasyon" (relative isolation) halidir. Resmi diplomatik ve ticari kanalların tıkanması, İran devlet aklını savaşın lojistik ve askeri ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına formel olmayan, gayriresmi ve asimetrik alternatif hatlar (alternative/unconventional pathways) inşa etmeye sevk etmiştir.

In this context, Tehran increasingly relied on covert networks, black-market intermediaries, and complex third-party arrangements to bypass international embargoes and secure essential military components. Bu gayriresmi operasyonlar, küresel ambargo duvarlarında gedikler açarak cephenin teknik olarak çökmesini engellemiştir. (Bunun en çarpıcı reel-politik tecellisi, sistemik tıkanıklığı aşmayı amaçlayan gizli *İran-Contra / McFarlane* skandalı gibi asimetrik hamlelerdir).

Aynı zamanda bu dışsal abluka basıncı, devletin içerideki makro-stratejik önceliklerini de dönüştürerek, askeri ve sınai alanlarda katı bir **"Kendi Kendine Yetme"** (Cihad-ı Kendi Kendine Yetme / Self-Reliance) doktrininin kurumsal felsefe haline gelmesini tetiklemiştir. Dışarıdan parça ve mühimmat tedarik etmenin imkansızlığı, tersine mühendislik (reverse engineering) pratiklerinin, yerel askeri sanayinin altyapısının kurulmasını ve sivil üniversitelerin cephe lojistiğine entegre edilmesini zorunlu kılmıştır. Bugün İran'ın sahip olduğu otonom askeri-sınai kapasitenin ve asimetrik füze/drone teknolojilerinin kurumsal tohumları, bu göreceli izolasyonun yarattığı yapısal zorunluluklar içinde atılmıştır.

Küresel sistemin iki kutuplu yapısı da İran'a sınırlı da olsa bir diplomatik manevra marjı sunmuştur. Bölgesel düzeyde Suriye ve Libya gibi dönemin Baas karşıtı veya revizyonist aktörleriyle kurulan taktiksel ittifaklar, Tahran'a hem lojistik nefes borusu sağlamış hem de Arap dünyasının monolitik bir blok olarak karşısında konumlanmasını engellemiştir. Ayrıca, uluslararası pazarın petrol ihtiyacı, rejimin resmi olmayan kanallardan ham madde satarak asgari düzeyde de olsa bir savaş finansmanı üretmesini mümkün kılmıştır.

Sonuç olarak, uluslararası sistemin dayattığı kısıtlamalar ve tecrit dalgası, İran devlet aygıtı için yapısal bir zafiyet odağı olmaktan ziyade; içsel örgütlenme kapasitesini maksimum düzeye çıkaran, bürokratik merkeziyetçiliği tahkim eden ve devleti dış dünyaya karşı kronik bir kurumsal güvensizlik psikolojisiyle (strategic loneliness) mühürleyen **dönüştürücü bir içsel faktöre** dönüşmüştür. Bu asimetrik tecrübe, modern İran'ın dış politika yapım süreçlerini, ulusal güvenlik doktrinini ve uluslararası sistemle kurduğu hibrid/çatışmalı ilişki modelini kalıcı olarak kemikleştiren tarihsel bir kurucu laboratuvar işlevi görmüştür.

9. Silah Kaynakları ve Alışılmadık Tedarik Hatları: Gölge Diplomasisi, Asimetrik Tedarik Ağları ve "İran-Contra" Vakası

Savaşın kronikleşmesi ve cephe hacminin asimetrik bir biçimde genişlemesi, İran devlet aygıtını uluslararası ambargoları ve küresel lojistik ablukayı aşmayı amaçlayan

hayati bir meydan okumayla karşı karşıya bırakmıştır. Eski rejimden tevarüs edilen batı menşeli askeri envanterin yedek parça teminindeki kronik kesintiler ve geleneksel tedarik kanallarının radikal bir biçimde tıkanması; devleti, formel ve resmi diplomasinin sınırlarını aşan **"çok hatlı bir asimetrik tedarik ve gölge lojistiği"** (multi-channeled shadow logistics) nizamı kurmaya zorlamıştır. Bu durum, askeri ikmal süreçlerini pür teknik bir faaliyet olmaktan çıkarıp, devlet bekasının ve istihbari operasyonların en stratejik omurgası haline getirmiştir.

Çatışmanın erken safhalarında, konvensiyonel mühimmat ve kritik yedek parça noksanlığı stratejik bir kurumsal krize yol açınca; yeni neşet eden devlet aklı, katı ve bürokratik prosedürlerden ari, son derece esnek ve hibrid lojistik ağları süratle inşa etmiştir. Resmi kanalların yokluğunda Tahran; uluslararası silah tüccarları, paravan şirketler, kayıt dışı finansal aracılar ve üçüncü taraf devletler üzerinden işleyen **"kayıt dışı karaborsa lojistiği"** (unconventional procurement networks) geliştirmiştir. Bu asimetrik ağlar, diplomatik izolasyona rağmen cephenin teknik olarak çökmesini engelleyen can damarları işlevi görmüştür.

Söz konusu asimetrik arayışların küresel reel-politik düzlemdeki en sarsıcı tecellisi, uluslararası diplomasi tarihine **"İran-Contra (McFarlane) Skandalı"** olarak geçen gizli operasyonlar zinciridir. Resmi diskurda birbirini varoluşsal düşman olarak kodlayan aktörler (ABD, İsrail ve İran) arasında, gizli istihbari kanallar vasıtasıyla yürütülen bu asimetrik silah ve teknoloji transferi; savaş bürokrasisinin kriz

anlarında ideolojik dogmaları rasyonel- pragmatik bekacılık adına nasıl askıya alabildiğini gösteren makro-politik bir emsal teşkil etmiştir. Bu gizli tedarik hatları, rejime en kritik cephe operasyonlarında taktiksel bir nefes borusu sağlamıştır.

Eşzamanlı olarak, dışsal lojistik bağımlılığın yarattığı bu kronik kırılganlık, devletin endüstriyel önceliklerini de dönüştürerek yerel askeri-sınai altyapının (indigenous defense industry) kurulmasını tetiklemiştir. Tersine mühendislik (reverse engineering), batı menşeli hassas silah sistemlerinin yerel imkanlarla modifikasyonu, bakım-onarım ve parça montaj pratikleri; üniversiteler ile Devrim Muhafızları (IRGC) kontrolündeki sınai yapıların evliliğiyle kurumsallaşmıştır. Savaş boyunca biriken bu teknik know-how ve kurumsal hafıza, modern İran'ın bugünkü otonom füze ve asimetrik harp endüstrisinin kurucu laboratuvarı ve yapısal nüvesi olmuştur.

Çok parçalı ve heterojen kaynaklardan beslenen bu asimetrik askeri envanter; ordunun lojistik, eğitim, standardizasyon ve operasyonel sevk-idare mekanizmalarına muazzam ek yükler ve teknik karmaşalar dayatmıştır. Ancak bu taktiksel zorluk, rejime tek bir küresel tedarikçinin asimetrik şantajlarına karşı stratejik bir esneklik ve direnç (strategic resilience) de kazandırmıştır. Sonuç olarak, askeri tedarik dosyası pür bir lojistik birim olmaktan çıkarak, devletin istihbari, diplomatik ve ekonomik kapasitesini içeride ve dışarıda yönlendiren aşkın bir makro-stratejik yönetim enstrümanına dönüşmüştür.

10. Şehirler Savaşı ve Sivil Stratejik Derinliğin Hedef Alınması: Topyekun Yıpranma ve Toplumsal Cephenin militarizasyonu

Savaşın tarafları tam bir lojistik kilitlenme ve statik siper savaşına mahkum edişi, askeri operasyonların sınır hatlarından koparak doğrudan tarafların sivil stratejik derinliklerine ve kentsel merkezlerine doğru genişlemesini tetiklemiştir. Harp literatüründe **"Şehirler Savaşı"** (War of the Cities) olarak kavramsallaştırılan bu safha, çatışmanın doğasında radikal bir kırılma anını simgelemektedir. Savaş; sınırlı konvensiyonel askeri birliklerin cephedeki mevzi mücadelesi olmaktan çıkarak, doğrudan tarafların toplumsal gövdesini, kentsel altyapısını ve psikolojik direnç kapasitesini çökertmeyi hedefleyen asimetrik ve topyekun bir yıpranma (total attrition) stratejisine evrilmiştir.

Bu vahim evrede, başta başkent Tahran olmak üzere nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu büyük metropoller, balistik füzelerin ve stratejik hava bombardımanlarının birincil operasyonel hedefleri haline getirilmiştir. Kentsel altyapının, enerji şebekelerinin ve sivil yerleşim yerlerinin sistematik olarak vurulması, kitlesel sivil can kayıplarına ve muazzam bir kentsel yıkıma yol açmıştır. Bu durum, sivil nüfusu ve kentsel mekanı savaşın doğrudan nesnesi ve ön cephesi haline getirerek, ev ile siper arasındaki ontolojik mesafeyi sıfırlamıştır.

Şehirlerin asimetrik bir biçimde hedef alınması, devletin idari rasyonalitesini ve kaynak tahsis mekanizmalarını da yapısal bir dönüşüme zorlamıştır. Devlet aygıtı; bir taraftan cephe hattını beslerken, diğer taraftan sivil derinliği korumak adına hava savunma sistemlerinin re-organizasyonu, kentsel sığınak şebekelerinin inşası, kitlesel nüfus göçlerinin yönetimi ve lojistik/sağlık hizmetlerinin acil durum ayarlarına göre yeniden dağıtılması (crisis management) gibi muazzam bürokratik yükleri üstlenmek zorunda kalmıştır. Bu durum, devletin kamusal alandaki dikey kontrolünü daha da derinleştirmiştir.

Stratejik düzlemde Şehirler Savaşı, cephe hatlarında askeri olarak elde edilemeyen kesin zaferin (decisive victory), karşı tarafın toplumsal ve psikolojik "iç cephesini" (home front) çökertmek suretiyle ikame edilmesi arayışıdır. Toplumsal rızanın ve psikolojik mukavemetin sistematik olarak bombardıman edilmesi, savaşı taraflar için kolektif bir varoluşsal travmaya dönüştürmüştür. Ancak bu sürekli ölüm tehdidi, beklentilerin aksine, rejim tarafından kitleleri **"dış düşmana karşı mutlak bir kutsal öfke etrafında kenetleme"** ve toplumsal muhalefeti "ihanet" potasında eriterek marjinalleştirme manivelası olarak ustalıkla işletilmiştir.

Sonuç olarak Şehirler Savaşı, geçici bir taktiksel tırmanma anı olmayıp; Irak-İran Savaşına gerçek anlamda bir "topyekun savaş" (total war) hüviyeti kazandıran yapısal bir dönüm noktasıdır. Sivil nüfusu, kentsel mekanı ve toplumsal psikolojiyi askeri denklemin doğrudan parametreleri kılan bu dehşet dengesi; savaşın her iki toplum üzerindeki insani ve

maddi maliyetini asimetrik bir biçimde yükseltmiş ve devlet mekanizmalarını kriz yönetimi üzerinden aşırı merkeziyetçi bir garnizon modeline sabitlemiştir.

11. Kitle İmha Silahlarının Kullanımı ve İhlallerin Uluslararasılaşması: Kimyasal Dehşet, Hukuki Opaklık ve İnsani Krizin Jeopolitiği

Irak-İran Savaşı'nın geç safhaları, konvensiyonel askeri sınırların bütünüyle parçalandığı ve uluslararası hukukun epistemolojik bir çöküş yaşadığı en karanlık evreye sahne olmuştur: Kitle imha silahlarının, özellikle de **kimyasal silahların** (chemical warfare) cephede ve sivil alanlarda sistematik ve yoğun bir biçimde kullanımı. Bu korkunç gelişme, sıradan bir taktiksel enstrüman veya askeri bir detay değildir. Savaşı; uluslararası insancıl hukukun (international humanitarian law), Cenevre Protokollerinin ve küresel normatif nizamın sınırlarını sarsan, askeri rasyonalite ile küresel etik değerlerin çatıştığı makro-politik ve hukuki bir uluslararası kriz dosyasına tevil etmiştir.

Cephe hatlarındaki askeri kilitlenmenin (stalemate) kırılamaması ve yıpranma savaşının getirdiği devasa beşeri maliyet, tarafları taktiksel üstünlük elde edebilmek adına uluslararası hukukun dışına taşan asimetrik yöntemlere sevk etmiştir. Özellikle Irak Baas rejiminin, İran'ın demografik insan dalgaları taktiğini ve stratejik ilerleme hamlelerini durdurabilmek adına cephe hatlarında ve sınır bölgelerinde (Mecnun Adaları, Halepçe vb.) hardal ve sinir gazlarını yoğun

biçimde kullanması, savaşın askeri doğasını vahşi bir kitlesel imha pratiğine dönüştürmüştür. Bu kimyasal doktrin, taktiksel düzeyde güç dengesini sabitleyen en acımasız faktör olmuştur.

Söz konusu ihlaller, savaşın taraflarının resmi propagandalarının ötesine geçerek; bağımsız uluslararası gözlemcilerin, Birleşmiş Milletler (BM) heyetlerinin ve uluslararası insan hakları örgütlerinin saha raporları vasıtasıyla küresel kamuoyuna sızmıştır. Ancak dönemin iki kutuplu küresel sisteminin ve Körfez jeopolitiğinin katı rasyonalitesi, bu kimyasal dehşete karşı uluslararası kurumsal nizamın (özellikle BM Güvenlik Konseyi'nin) derin, opak ve sessiz bir eylemsizlik politikası gütmesine yol açmıştır. Küresel aktörlerin bu jeopolitik riyakarlığı ve sessizliği, hukuki ihlallerin tescillenmesini geciktirerek savaşın insani maliyetini asimetrik olarak tırmandırmıştır.

İnsani düzlemde bu safha, modern harp tarihinin en akut ve trajik sayfalarından birini üretmiştir. Kimyasal ajanlara maruz kalan on binlerce askeri personelin ve sivil yerel halkın yaşadığı kalıcı fiziksel ve genetik tahribat, tıp tarihini ve insani yardım diplomasisini derinden sarsmıştır. Bu dehşet, savaşın uluslararası algısını "iki bölgesel gücün sınır kavgası" olmaktan çıkarıp, insanlığa karşı işlenen sistematik bir suç (crime against humanity) matrisine tahvil etmiştir.

Siyasi ve diplomatik boyutta ise bu dosya, tarafların uluslararası meşruiyet savaşında en radikal enstrümana dönüşmüştür. İran devlet aklı, maruz kaldığı bu kimyasal

saldırıları ve uluslararası toplumun suç ortaklığı niteliğindeki sessizliğini, içeride kitlelere yönelik **"küresel küfre ve zulme karşı tek başına direnen mazlum millet"** (Müstazaflar) diskurunu tahkim etmek için teolojik-politik bir harç olarak kullanmıştır. Dışarıda ise bu durum, savaşın ardından bile silinmeyen kalıcı bir diplomatik hesaplaşma, kurumsal izolasyon anksiyetesi ve uluslararası sisteme yönelik derin bir ontolojik güvensizlik (systemic distrust) mirası bırakmıştır.

Nihai kertede, kitle imha silahlarının kullanımıyla tırmanan bu insani ve ahlaki maliyet; askeri yorgunluk, ekonomik çöküş ve lojistik tıkanıklıkla birleşerek, tarafları savaşın sürdürülemez olduğu gerçeğiyle yüzleştiren en radikal yapısal faktörlerden biri olmuştur. Kimyasal silahlar ve uluslararası ihlaller dosyası; pür askeri bir yıpranma parametresi olmanın ötesinde, Irak-İran Savaşını modern tarihin en çok tartışılan, ahlaki ve hukuki olarak en derin travmaları barındıran ve Ortadoğu'daki güvenlik doktrinlerini kalıcı olarak militarize eden küresel bir kriz anıtı haline getirmiştir.

12. İnsan Dalgaları Taarruzları ve Yoğun Mobilizasyon Siyaseti: Asimetrik Harp Doktrini, Demografik Aşındırma و Beşeri Sermaye Yönetimi

Savaşın kronikleşen yapısı ve cephe hatlarındaki teknolojik-lojistik kilitlenme, İran askeri komuta kademesini, askeri literatürde **"İnsan Dalgaları Taarruzları"** (human wave attacks / dalga-yi insani) olarak kavramsallaştırılan, kitlesel beşeri mobilizasyona dayalı asimetrik bir harekat tarzını

benimsemeye zorlamıştır. Bu stratejik yönelim, konvensiyonel harp teorisinden sapan geçici veya arızi bir taktiksel tercih değil; aksine, teknik envanter yoksunluğunun ve ateş gücü asimetrisinin dikey bir toplumsal seferberlikle ikame edildiği **yıpratma savaşı rasyonalitesinin** (logic of attrition warfare) kurumsal bir sonucudur. Hızlı taktiksel zafer imkanlarının bütünüyle ortadan kalktığı bu evrede devlet, cephedeki dengeyi ham askeri teknolojilerle değil, derin bir adanmışlığa sahip beşeri sermaye havuzuyla sabitleme yoluna gitmiştir.

Savaş boyunca İran askeri aklı, tahkim edilmiş katı Irak savunma hatlarını (özellikle istihkam, mayın tarlaları ve yoğun topçu barajlarını) yarma noktasında ciddi teknik açmazlarla karşılaşmıştır. Bu yapısal tıkanıklığı aşabilmek amacıyla, özellikle paramiliter Besic güçleri ve Devrim Muhafızları (IRGC) komutasındaki on binlerce gönüllü, dalgalar halinde ve yüksek bir adanmışlıkla cepheye sürülmüştür. Yoğunlaştırılmış insan gücüne dayalı bu doğrudan yıpratma metodolojisi, modern savunma hatlarını düşmanın lojistik ve mühimmat kapasitesini fiziksel olarak tüketerek aşmayı hedeflemiştir. Bu durum, bazı operasyonlarda (Ramazan, Kerbela-4, Kerbela-5 gibi) askeri zayiat oranlarının asimetrik düzeyde yükselmesine yol açmıştır.

Bu operasyonel model, pür bir taktiksel vizyonsuzluktan ziyade, **"asimetrik harp doktrininin"** (asymmetric warfare doctrine) katı bir tezahürüdür. Irak ordusunun batılı ve sovyet menşeli yoğun ateş gücü, mekanize üstünlüğü ve kimyasal envanteri karşısında İran; lojistik dezavantajını telafi etmek

adına demografik ağırlık ve ideolojik mobilizasyon kapasitesini temel stratejik kaldıraç (strategic leverage) olarak denkleme sokmuştur. Böylelikle "beşeri faktör", askeri planlamanın pür bir unsuru olmaktan çıkarak, zaferin ve hayatta kalmanın yegane ontolojik temeli kılınmıştır.

Toplumsal düzeyde, bu yüksek maliyetli askeri doktrinin rasyonalize edilmesi ve meşrulaştırılması, devletin geliştirdiği agresif ve dikey **mobilizasyon diskuru** (mobilization discourse) vasıtasıyla yürütülmüştür. Cephedeki kitlesel ölümler ve fedakarlıklar, sıradan birer askeri kayıp olarak değil; devletin bekası, devrimin korunması ve aşkın bir kozmik müdafaa ile doğrudan ilişkili kutsal birer ödev olarak kitlelere enjekte edilmiştir. Bu teolojik-politik çerçeve, toplumsal tabanda muazzam bir rıza imal etmiş ve ailelerin, çocuklarının siperlerde erimesini rasyonel bir sabır ve adanmışlıkla karşılamasını sağlayan kurumsal bir sosyo-psikolojik kalkan üretmiştir.

Ancak bu yıpratıcı muharebe tarzı, rejim elitleri ve askeri komuta kademesi arasında derin doktrinel tartışmaları (doctrinal debates) ve içsel gerilimleri de tetiklemiştir. Klasik askeri rasyonaliteye ve en az zayiatla manevra harbine inanan geleneksel Arteş subayları ile ideolojik adanmışlığı ve kitle gücünü mutlaklaştıran Pasdaran liderliği arasında, insan dalgaları taktiğinin getirdiği muazzam beşeri maliyet üzerinden şiddetli bir fikirsel kutuplaşma yaşanmıştır. Savaş uzadıkça, bu yüksek mobilizasyon seviyesini toplumsal istikrarı patlatmadan

sürdürebilmek, devlet aklı için kronik bir meşruiyet yönetimi krizine dönüşmüştür.

Buna rağmen, gönüllü seferberliğe (Besic) dayalı bu yapılar, süreç içinde düzenli ordunun kurumsal hiyerarşisinin yanına paralel ve hegemonik bir askeri güç odağı olarak yerleşmiştir. Sivil toplum ile askeri cephe arasındaki sınırları bütünüyle eriten bu süreç, savaşı bireysel bir deneyim olmaktan çıkarıp kolektif bir toplumsal kimlik vaftizine dönüştürmüştür. Sonuç olarak, insan dalgaları taarruzları ve yoğun beşeri mobilizasyon; sadece askeri bir taktik değil, devlet ile toplumu kan bağı ve şehadet kültü üzerinden birbirine lehimleyen, modern İran'ın sivil-askeri ilişkilerini ve toplumsal genetiğini militarize eden **kurucu bir sosyo-politik aparat** (constituent socio-political apparatus) işlevi görmüştür.

13. Seferberlik Diskurı ve Kolektif Bilincin Yeniden İnşası: İdeolojik Hegemonya, Şehadet Kültü ve Ulusal Anlatının Teolojenizasyonu

Irak-İran Savaşı uzadıkça, çatışmanın yönetim sahası pür askeri cephe hatları veya makro-ekonomik manivelalarla sınırlı kalmamıştır. Savaş; devletin entelektüel, kültürel ve ideolojik aygıtlarının topyekun seferber edildiği, kamusal alanın ideolojik olarak domine edildiği **enformasyonel ve diskursif bir muharebe alanına** (discursive/ideological battlefield) dönüşmüştür. Bu süreçte devlet eliyle üretilen sistemik seferberlik diskuru (mobilization discourse), toplumu sadece fiziki olarak cepheye sürmeyi değil; kolektif bilinci (collective

consciousness) ve toplumsal hafızayı teokratik-politik rejimin kurumsal hedefleri doğrultusunda radikal bir biçimde yeniden inşa etmeyi amaçlamıştır.

Bu doğrultuda devlet aklı, savaşın doğasına ve ontolojisine dair bütüncül ve monolitik bir **makro-anlatı** (meta-narrative) inşa etmiştir. Savaş, iki ulus-devlet arasında cereyan eden sıradan bir sınır ihtilafı veya jeopolitik rekabet olarak değil; Kerbela paradigmasıyla doğrudan bağ kuran, tarihsel "Hakk ile Batıl'ın", "Zalim ile Mazlum'un" kozmik hesaplaşması olarak kodlanmıştır. Bu teolojik-politik anlatı yapısı, savaşı rasyonel bir analiz nesnesi olmaktan çıkararak; sivil toplumu, bireysel hesapların ötesinde kolektif ve kutsal bir varoluşsal projenin organik birer parçası haline getirmiştir.

Devlet, bu hegemonik diskuru toplumsal kılcal damarlara zerk edebilmek adına eğitim müfredatından resmi medyaya, cuma hutbelerinden sokak duvarlarındaki devasa ikonografik fresklere (duvar resimleri) kadar tüm kurumsal mekanizmaları sistematik bir biçimde işletmiştir. Resmi televizyon kanalları, eğitim enstitüleri ve yerel cami ağları; cephedeki savaşı sürekli olarak kutsal bir ritüel, ölümü ise nihai bir varoluşsal mertebe (şehadet) olarak yeniden üreten kesintisiz bir ideolojik enjeksiyon kanalı olarak çalışmıştır.

Söz konusu diskur, savaşın farklı dinamiklerine ve tırmanma safhalarına göre esnek ve adaptif bir gelişim sergilemiştir. Askeri başarısızlıkların veya ağır insani kayıpların yaşandığı kriz dönemlerinde söylem, zafer odaklı bir retorikten sabır,

dinsel çilecilik, fedakarlık ve mazlumiyet temalı teolojik bir derinliğe doğru bükülmüştür. Bu durum, toplumsal gövdenin uzun vadeli ve kronik sosyo-ekonomik yıkımlara karşı psikolojik dayanıklılık eşiğini (psychological resilience) yapay olarak yükseltmiştir.

Bu ideolojik tahkimat, içeride rejime yönelik olası siyasal çatlakları ve toplumsal yarılmaları dondurarak makro düzeyde kurumsal bir iç homojenlik üretmiştir. Savaşa ve cephe lojistiğine katılım; vatandaşlık aidiyetinin, dini sadakatin ve ahlaki meşruiyetin yegane ölçütü haline getirilmiştir. Bu durum, sistemin iç meşruiyet tabanını milliyetçi-dini bir harçla perçinlerken; rejim karşıtı veya savaşı eleştiren her türlü alternatif, rasyonel ve eleştirel söylemi kamusal alandan bütونيyle tasfiye etmiştir. "Savaşın kutsallığı" diskuru, sivil toplumun otonom alanını yutarak ifade özgürlüğünün sınırlarını pür güvenlikçi bir optikle re-dizayn etmiştir.

Zamanla bu seferberlik söylemi, kriz anlarında başvurulan geçici bir propaganda aygıtı olmaktan çıkarak; kamusal hayatın günlük ritmini, dil yapısını, estetik anlayışını ve ritüellerini belirleyen kalıcı bir kurumsal kültüre (institutional culture) evrilmiştir. Savaşın sona ermesinden sonra bile bu söylemsel matris dağılmamış; aksine yeni devlet elitlerinin meşruiyet zeminini, dış politika yapım süreçlerindeki asimetrik meydan okuma reflekslerini ve toplumsal kontrol mekanizmalarını üzerine inşa edecekleri **kurucu bir kolektif hafıza mirası** (constituent legacy of collective memory) olarak kurumsallaşmıştır.

14. İçsel Gerilimler ve Savaş Baskısı Altında Siyasal Çoğulculuğun Yönetimi: Zoraki Konsensüs, Kurumsal Dengeleme ve Karar Alma Mekanizmalarının Merkeziyetçiliği

Irak-İran Savaşı'nın dışsal düzeyde yarattığı monolitik ve homojen toplumsal dayanışma görüntüsünün aksine; İran devletinin içsel yapısı, teokratik-politik rejimin yönü, kamusal otoritenin sınırları ve bizzat savaşın makro stratejik sevk-idare metodolojisi üzerine derin ideolojik-politik çatlaklara ve kronik iç gerilimlere sahne olmuştur. Bu içsel kırılmalar, savaş şartlarının dayattığı katı güvenlik optiği nedeniyle kamusal alanda radikal ve açık birer rejim içi hesaplaşma olarak tezahür etmemiş; ancak devletin kurumsal karar alma mekanizmalarında, bürokratik hiyerarşilerde ve yönetici elit ağlarının örtük güç savaşlarında kesintisiz bir biçimde varlığını sürdürmüştür.

Savaşın erken safhalarında, dışsal tehdidin varoluşsal akut boyutu, rejim içi fraksiyonların kamusal alandaki açık çatışma alanlarını radikal bir biçimde daraltmıştır. Dış düşmana karşı mukavemet gösterme önceliği, radikal-sol islamcılar, muhafazakarlar ve pragmatist kanatlar arasındaki ontolojik ayrışmaların ertelenmesini ya da savaşın kapsayıcı şemsiyesi altında geçici olarak dondurulmasını zorunlu k军事 kılmıştır. Ancak bu durum, sistemik çoğulculuğun ve fikirsel ayrılıkların bütünüyle tasfiye edildiği anlamına gelmemiş; aksine içsel gerilimlerin savaş rasyonalitesine göre yeniden organize

edilmesini ve kurumsal koridorlara hapsedilmesini beraberinde getirmiştir.

Çatışma kronik bir yıpranma karakteri kazandıkça, savaşın jeopolitik hedefleri, sınır ötesi harekatların (özellikle Irak topraklarına girme kararının) stratejik meşruiyeti ve savaşın hangi siyasi konjonktürde sonlandırılması gerektiği hususlarında rejim içi elitler arasında radikal klikleşmeler (factionalism) baş göstermiştir. Sistemin bir kanadı, muazzam beşeri kayıpları ve iktisadi çöküşü durdurmak adına savaşı asgari diplomatik kazanımlarla en kısa sürede bitirmeyi rasyonel bir hayatta kalma stratejisi olarak savunurken; diğer hegemonik kanat ise savaşı, devrimi tahkim etmenin, iç muhalefeti bütünüyle tasfiye etmenin ve bölgesel statükoyu revize etmenin tarihsel-metafizik bir manivelası olarak kurgulamıştır.

Bu doktrinel kutuplaşmalar, devletin makro-politik kararlarını felç etmek yerine, kurumlar arası asimetrik ve hassas bir **güç dengeleme mekanizmasının** (intra-regime checks and balances) doğuşuna yol açmıştır. Karar alma süreçleri; ordunun teknik rasyonalitesi, Pasdaran'ın ideolojik adanmışlığı ve ulemanın teolojik-politik vizyonu arasında çok katmanlı hiyerarşik bir pazarlık zeminine oturmuştur. Bu karmaşık ve çok merkezli yapı, savaş yönetimini bürokratik olarak zorlaştırsa da sistemin tek bir klik tarafından bütünüyle rehin alınmasını engellemiş ve rejime içsel şoklara karşı kurumsal bir esneklik ve dayanıklılık kazandırmıştır.

Siyasal ve toplumsal alanda ise savaş, sivil toplumun otonom kamusal alanlarını bütünüyle felç ederek devletin dikey vesayet alanını maksimum düzeye çıkarmıştır. Açık siyasal tartışma ve eleştiri kanalları "savaş rızası imalatı" adına kapatılınca, sistem içinde rasyonel olandan ziyade askeri gerçekliğin dikte ettiği **"zoraki bir konsensüs"** (forced consensus) egemen kılınmıştır. Bu konsensüs, fikirsel bir mutabakatın değil; cephedeki ölüm-kalım diyalektiğinin iç siyasi alana dayattığı katı bir disiplinin kurumsal ürünüdür.

Sonuç olarak, savaş süresince yaşanan içsel gerilimler sistemi bir çöküşe veya rejim içi parçalanmaya sürüklememiş; aksine siyasal karar alma süreçlerinin aşırı merkeziyetçi, olağanüstü hal ayarlarına göre çalışan ve kriz yönetiminde maksimum hıza sahip bürokratik bir aygıta tahvil edilmesini sağlamıştır. Siyasal çoğulculuk, kurumsal koridorların dar dehlizlerinde disipline edilmiş ve "devletin bekası" felsefesi, her türlü içsel politik/ideolojik farklılığı evcilleştirmenin en meşru ve hegemonik manivelası olarak kurumsallaşmıştır.

15. Siyasal ve Askeri Elitlerin Yeniden Yapılandırılması: Cephe Meşruiyeti, Kurumsal Elit Rotasyonu ve "İkinci Kurucu Neslin" Doğuşu

Irak-İran Savaşı, yalnızca sınır coğrafyasını ve askeri envanteri re-dizayn eden askeri bir olgu değildir; o, özü itibariyle modern İran devletinin içsel güç matrisini, yönetici elit yapısını ve toplumsal mobilizasyon ağlarını baştan aşağı yeniden tasarlayan **makro-bölgesel bir kurumsal mühendislik**

laboratuvarıdır (institutional engineering apparatus). Sekiz yıl süren bu devasa yıkım süreci, eski rejimin kurumsal tortularını ve devrimin erken safhalarındaki seküler-entellektüel elit kadroları sistem dışına iterek; meşruiyetini ve kamusal statüsünü teorik-ideolojik tartışmalardan değil, bizzat siperlerdeki pratik ölüm-kalım tecrübesinden üreten radikal, homojen ve yeni bir askeri-politik aktör sınıfını devletin merkezine taşımıştır. Savaş, devlet aygıtında elit üretiminin ve siyasal yükseliş kanallarının kurallarını geriye döndürülemez biçimde militarize etmiştir.

Devrimin şafağında, yönetici elit kadroları henüz yapısal akışkanlık halindeydi; teokratik omurga ile batı eğitimi almış تكنوقرات kadrolar ve eski bürokrasinin kalıntıları arasında hiyerarşik bir geçişkenlik mevcuttu. Ancak savaşın patlak vermesiyle birlikte, sistem içindeki meşruiyet ve sadakat kriterleri radikal bir biçimde epistemolojik kırılmaya uğramıştır. Siyasal yükselişin ve kurumsal güvenilirliğin yegane meşruiyet kriteri; **"cephe tecrübesi"** (warfront credentials), **"şehadet kültüne ortaklık"** ve **"varoluşsal krizleri yönetebilme kapasitesi"** olarak tescillenmiştir. Entelektüel birikim veya teorik devrimcilik yerini, siperlerde kanıtlanmış pratik adanmışlığa (praxis of commitment) bırakmıştır.

Bu süreçte, özellikle Devrim Muhafızları (IRGC) ve paramiliter Besic ağlarının bünyesinde, doğrudan muharebe meydanlarında yetişen genç, karizmatik ve doktrinel açıdan radikal bir saha komutanları kuşağı neşet etmiştir. Bu genç

kadrolar, konvensiyonel harp akademilerinden değil; asimetrik savaşın, insan dalgaları taarruzlarının ve küresel ambargoları aşmayı amaçlayan gölge lojistiğinin bağrından çıkmışlardır. Cephe hatlarında kazandıkları bu pratik karizma ve organizasyonel deha, onlara devlet elitleri nezdinde muazzam bir asimetrik sembolik sermaye (symbolic capital) ve doktrinel dokunulmazlık kazandırmıştır.

Buna mukabil, geleneksel kurumsal hafızaya sahip seküler veya ılıman tكنوقراتelitler, doğrudan tasfiye edilmeseler bile, "savaş meşruiyetine" sahip bu yeni aktörler karşısında kurumsal nüfuzlarını ve makro-politik karar alma süreçlerindeki ağırlıklarını yapısal olarak kaybetmişlerdir. Karar alma mekanizmalarının zirvesindeki elit rotasyonu, devletin felsefi doğasını da dönüştürmüştür. Savaş öncesinde sivil siyasal alan ile askeri bürokrasi arasında var olan geleneksel mesafe bütünüyle erimiş; askeri mantık ile siyasal rasyonalitenin organik olarak iç içe geçtiği **"hibrid bir garnizon devleti yönetici sınıfı"** (hybrid praetorian elite) doğmuştur.

Bu evrilmede Devrim Muhafızları, yalnızca cepheyi savunan askeri bir enstrüman olmaktan çıkarak; devletin gelecekteki siyasal, idari, diplomatik ve iktisadi elit kadrolarını üreten monolitik bir **"elit kuluçkası/akademisi"** işlevi görmeye başlamıştır. Savaş siperlerinden çıkan bu kadrolar, çatışmanın ardından kitlesel olarak bakanlıklara, sivil bürokrasiye, diplomatik misyonlara ve devlet kontrolündeki devasa iktisadi holdinglere (Bünyadlar) sızmıştır. Bu durum, savaşın

güvenlikçi rasyonalitesinin ve kriz yönetimi reflekslerinin devletin sivil-idari genetiğine kalıcı olarak kazınmasını kurumsallaştırmıştır.

Savaş, bu yeni yükselen aktör ağlarını resmi diskurda **"İkinci Kurucu Nesil"** (The Second Founding Generation) olarak kutsamıştır. Bu kadrolar, devrimi teorik olarak kuran yaşlı ulema kuşağının ardından, devleti kanıyla koruyan ve onu kurumsal olarak tahkim eden rasyonel-militan pragmatistler olarak kendilerini konumlandırmışlardır. Rejim içi kliklerde eski kurum kökenlilerle bu yeni savaş kuşağı arasında içsel gerilimler yaşansa da savaşın mutlak disiplini bu çatlakları sistemik bir krize dönüşmeden bastırmıştır.

Sonuç olarak Irak-İran Savaşı; jeopolitik dengeleri değiştiren askeri bir çatışma olmanın çok ötesinde, modern İran devletinin egemen elit yapısını baştan aşağı inşa eden kurucu bir içsel mekanizmadır. Savaşın kızgın demiri altında dövülerek üretilen bu asimetrik elit ağı, askeri güç ile siyasal otoriteyi, saha tecrübesi ile idari yönetimi bünyesinde birleştirerek, çatışmanın bitiminden onlarca yıl sonra bile modern İran devlet aygıtının ekonomi-politiğini, dış politika doktrinini ve iç güvenlik stratejilerini domine eden en asli kurumsal sütun haline gelmiştir.

16. Savaş Cephesi Olarak Kamusal Alan: İç Cephenin Yönetimi, Seferberlik İktisadı ve Totaliter Devlet-Toplum Entegrasyonu

Irak-İran Savaşı'nın konvensiyonel sınır çatışmalarını aşarak kronik bir yıpratma ve imha savaşına dönüşmesi, "İç Cephe"yi (Home Front / Cephe-yi Pişt) askeri harekat sahası kadar hayati, hatta devletin hayatta kalma kapasitesini belirleyen yegane stratejik ağırlık merkezi (center of gravity) haline getirmiştir. Savaş, sadece sınır hatlarındaki fiziki temas noktalarında değil; şehirlerin sosyo-ekonomik dokusunda, kentsel altyapıda ve kitlelerin günlük yaşam ritminde yönetilen topyekun bir imtihana dönüşmüştür. Bu bağlamda İran devlet aklı, harici askeri tazyiki göğüslerken içeride toplumsal gövdeyi bir arada tutmak ve kıt kaynakları cephe lojistiğine kesintisiz akıtmak gibi ikili bir ontolojik meydan okumayla karşılaşmıştır.

Bu yapısal kriz karşısında modern İran devleti, toplumsal hayatın kılcal damarlarına kadar nüfuz eden kurumsal bir genişleme stratejisi izlemiştir. Sivil toplum ile askeri aygıt arasındaki sınırları bütünüyle muğlaklaştıran bu süreç, bireyi doğrudan ya da dolaylı olarak savaş makinesinin organik birer dişlisi haline getirmiştir. Sadece cepheye sürülen yüz binler değil; fabrikadaki işçi, tarladaki köylü ve mahalledeki ev kadını, kurulan lojistik, üretim ve iaşe ağları üzerinden "kutsal müdafaa" (difâ-i mukaddes) sistemine entegre edilmiştir. Bu durum, kamusal alanın bütünüyle militarize olduğu ve sivil

rasyonelin askeri mantığa tabi kılındığı **"Topyekun Harp"** (Total War) modelinin kurumsal bir tezahürüdür.

İktisadi düzeye gelindiğinde, küresel ambargolar, azalan petrol gelirleri ve altyapı yıkımları, devleti katı ve aşırı merkeziyetçi bir **"Savaş Ekonomisi"** (War Economy) modelini benimsemeye zorlamıştır. Karar alma mekanizmaları bütünüyle merkezileştirilmiş; piyasa dinamikleri askıya alınarak temel tüketim maddelerinin dağıtımı devlet kontrolündeki kupon/karne sistemine (*Besic-i İktisâdî*) bağlanmıştır. Devlet, tüketim ve üretim kalıplarını cephenin önceliklerine göre radikal bir biçimde yeniden yapılandırırken, sivil refahı asgari hayatta kalma eşiğine sabitlemiştir. Bu iktisadi dikey müdahale, devlet aygıtını devrim öncesi ve sonrasındaki tüm dönemlerden daha fazla kamusal hayatın mutlak amiri ve dağıtıcısı konumuna yükseltmiştir.

Sosyolojik açıdan savaş, toplumsal değerler hiyerarşisini de baştan aşağı re-dizayn etmiştir. Kolektif fedakarlık, çilecilik, dayanıklılık (*tabâverî*) ve şehadet kültü, sivil meşruiyetin ve kamusal ahlakın yegane normatif ölçütü haline getirilmiştir. Bu kurumsal ideolojik harç, muazzam sosyo-ekonomik yıkımlara ve kitlesel ölümlere rağmen toplumsal çözülmeyi engelleyen bir kalkan işlevi görmüştür. Ancak savaşın uzamasıyla kronikleşen toplumsal yorgunluk ve iktisadi yıpranma, devlet aklını iç istikrar ile cephe talepleri arasında çok hassas ve sürdürülebilirliği zor bir denge arayışına itmiştir.

Sonuç olarak, sekiz yıllık süreç boyunca iç cephe, askeri operasyonların pür bir lojistik art alanı değil; devlet ile toplumun asimetrik bir biçimde yeniden harmanlandığı ana kurucu laboratuvar olmuştur. Otonom kamusal alanların ve sivil inisiyatiflerin bütünüyle tasfiye edildiği, bireysel varoluşun devletin beka diskuru içinde eritildiği bu katı merkeziyetçi idari model, savaşın fiziki olarak bitmesinden sonra bile modern İran'ın idari kültüründe, sivil-devlet ilişkilerinde ve otoriter yönetim pratiklerinde kalıcı bir kurumsal miras olarak varlığını sürdürmüştür.

17. Basra Körfezi'nin Jeopolitikleşmesi: Tankerler Savaşı, Enerji Güvenliği ve Çatışmanın Küresel Deniz Alanına Genişlemesi

Irak-İran Savaşı'nın orta ve geç safhalarına sirayet eden operasyonel kilitlenme, tarafların savaşı kara sınırlarının dar coğrafyasından çıkararak küresel enerji ve ticaret yollarının kalbi olan Basra Körfezi'ne (Fars Körfezi) taşımasına yol açmıştır. Bu stratejik mekânsal genişleme, çatışmayı iki komşu devlet arasındaki bölgesel bir sınır ihtilafı olmaktan çıkararak; küresel deniz güvenliğini, uluslararası petrol piyasalarını ve makro-ekonomik istikrarı doğrudan tehdit eden küresel boyutlu bir jeopolitik krize tahvil etmiştir. Körfez, asimetrik bir ekonomik yıpratma savaşının en kritik harekat tiyatrosu haline gelmiştir.

Askeri literatürde **"Tanker Savaşları"** (War of the Tankers) olarak kavramsallaştırılan bu safhada, uluslararası sulardaki

ticari gemiler ve ham petrol tankerleri sistematik olarak füze, mayın ve sürat tekneleriyle hedef alınmıştır. Irak, İran'ın yegane iktisadi can damarı olan petrol ihracat kapasitesini (özellikle Hark Adası terminallerini) çökertmeyi hedeflerken; İran ise misilleme stratejisiyle Irak'a finansal destek sağlayan Körfez monarşilerinin deniz ticaret hatlarını ve Hürmüz Boğazı'nın güvenliğini asimetrik bir tehdit sarmalına sokmuştur. Ticari deniz seyrüseferinin terörize edilmesi, küresel ham petrol arzında şok dalgaları yaratmış ve uluslararası sigorta ve lojistik maliyetlerini asimetrik düzeyde tırmandırmıştır.

Deniz harekat alanının bu şekilde tırmandırılması, küresel süper güçlerin (özellikle ABD, SSCB ve Batılı müttefiklerin) kendi stratejik çıkarlarını ve enerji akışını korumak adına bölgeye doğrudan deniz gücü sevk etmesini kurumsal olarak tetiklemiştir. Kuveyt tankerlerinin Amerikan bayrağı altına alınması (Earnest Will Operasyonu) ve uluslararası donanma koalisyonunun Körfez'e kalıcı olarak yerleşmesi, çatışmanın uluslararasılaşma (*internationalization*) boyutunu en üst seviyeye çıkarmıştır. Ancak bu dışsal askeri müdahale, savaşı bitirmeyi değil; tarafların asimetrik hamlelerini sınırlandırmayı ve statükoyu küresel enerji piyasaları lehine kontrol altında tutmayı amaçlayan bir dengeleme stratejisi olarak işletilmiştir.

Körfez'in bir savaş sahasına dönüşmesi, her iki muharip devletin de askeri ve siyasi denklemlerini aşırı derecede karmaşıklaştırmıştır. Savaş artık pür mekanize kara tugaylarının manevralarından ibaret olmaktan çıkmış; denizaltı

savaşı, asimetrik mayınlama faaliyetleri, hava-deniz koordinasyonu ve makro-ekonomik sabotaj hatlarının eşzamanlı yönetildiği çok boyutlu (*multi-domain*) bir karakter kazanmıştır. Bu durum, savaşı sürdürmenin finansal ve askeri maliyetini geometrik olarak artırırken, iki ülkeyi de küresel finansal sistemin ve deniz hukukunun sınırlarıyla doğrudan karşı karşıya getirmiştir.

Nihayetinde, Basra Körfezi'nde tırmandırılan bu deniz savaşı, çatışmanın doğasında radikal bir dönüm noktası teşkil etmiştir. İki ulus-devlet arasındaki kara savaşı, küresel güçlerin hayati çıkarlarıyla göbekten bağlı bir bölgesel-küresel hegemonya mücadelesine eklemlenmiştir. Bu durum, savaşın sonlandırılmasına yönelik diplomatik süreçleri zorlaştırmış; barışın parametrelerini sadece Bağdat ve Tahran'ın iradesine değil, küresel aktörlerin deniz güvenliği ve enerji jeopolitiği üzerindeki makro uzlaşılarına tabi kılmıştır.

18. Asimetrik Dengeleme ve Kontrollü Aşındırma Siyaseti: Uluslararası Savaş Yönetimi, Örtük Müdahaleler ve Bölgesel Statükonun Korunması

Irak-İran Savaşı'nın sekiz yıl boyunca ne kesin bir askeri zafere ne de ani bir kurumsal çöküşe izin vermeksizin uzaması, pür yerel dinamiklerle açıklanamaz; bu durum, küresel sistemin asimetrik aktörlerinin uyguladığı **"Kontrollü Aşındırma ve İkili Çevreleme"** (Dual Containment / Çevreleme-yi Çiftgâne) stratejilerinin sistemik bir sonucudur. Uluslararası güç odakları (ABD, SSCB, Avrupa devletleri ve bölgesel uyduları), bu

yıkıcı çatışmada pür birer seyirci kalmak yerine; iki taraftan herhangi birinin bölgesel güç dengesini (balance of power) radikal bir biçimde yıkacak kesin bir zafer kazanmasını engellemek amacıyla çok katmanlı, örtük ve asimetrik müdahale mekanizmaları işletmişlerdir.

Bu bağlamda uluslararası siyasetin makro aktörleri, savaş boyunca deterministik bir ittifak modelinden ziyade, konjonktürel ve pragmatik bir **"Asimetrik Dengeleme"** (asymmetric balancing) metodolojisi uygulamışlardır. Savaşın gidişatına göre tarafların lojistik, istihbari, askeri ve finansal kapasiteleri örtük enstrümanlarla ayarlanmıştır. İran'ın devrimci ideolojisinin bölgesel statükoyu (özellikle Körfez monarşilerini ve petrol sahalarını) yutma riski doğduğunda (1982 sonrası İran taarruzları döneminde), uluslararası sistem Irak rejimine devasa istihbarat desteği (uydu görüntüleri), taktiksel danışmanlık, finansal krediler ve kitle imha silahlarının yapımında kullanılacak kimyasal öncül maddelerin akışını sağlamıştır. Buna mukabil, Irak'ın askeri olarak aşırı güçlenmesi veya İran'ın bütünüyle çökerek jeopolitik bir vakum yaratması riski belirdiğinde ise örtük kanallardan (İran-Contra / İrangate skandalında olduğu gibi) Tahran'a kritik yedek parça ve antitank füze akışına göz yumulmuştur.

Bu uluslararası savaş yönetimi mantığı, diplomatik, iktisadi ve askeri olmak üzere üç temel katmanda icra edilmiştir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, savaşın en kanlı evrelerinde bağlayıcı ve savaşı bitirici kararlar almayı bilinçli olarak geciktirmiş; ambargolar ve silah akışları, çatışmayı

bitirmek için değil, onu belirli bir yıpranma bandında (attrition band) sabit tutmak amacıyla birer vana gibi açılıp kapatılmıştır. Savaş, küresel güçlerin hegemonik çıkarları adına iki bölgesel aktörün birbirinin demografik ve ekonomik gücünü bütünüyle tükettiği denetimli bir **"Jeopolitik Değirmen"** işlevi görmüştür.

Bu harici dengeleme siyaseti, savaşın rasyonel bir diplomatik uzlaşıyla erken bitmesini yapısal olarak imkansız kılmış ve çatışma süresini yapay olarak uzatmıştır. Her iki muharip devlet de cephede kazandıkları taktiksel başarıların ardından harici lojistik vanaların kısılmasıyla yapısal kilitlenmeye mahkum edilmişlerdir. Bu durum, Tahran و Bağdat'taki makro-politik karar alma süreçlerini harici parametrelere bağımlı kılmış; askeri stratejiyi planlayan generaller ve siyasiler, küresel güçlerin bölgeye dair asimetrik hesaplarını hesaba katmadan adım atamaz hale gelmişlerdir.

Sonuç olarak, Irak-İran Savaşı'na yönelik dolaylı uluslararası müdahaleler, çatışmanın sadece süresini ve boyutunu değil, onun ontolojik doğasını da radikal bir biçimde dönüştürmüştür. İki komşu devlet arasında başlayan bu kanlı hesaplaşma, küresel sistemin bölgesel güç dengesini korumak, devrimci yayılmacılığı evcilleştirmek ve enerji koridorlarını kontrol altında tutmak adına uyguladığı **"Sistemik Bir Savaş Yönetimi ve Kontrollü İstikrarsızlaştırma"** modeline evrilmiştir. Bu durum, savaşın bitişini iki ülkenin askeri yeniçeriliğinden ziyade, küresel sistemin taraflar için belirlediği yıpranma eşiğinin tamamlanmasına endekslemiştir.

19. Savaşın Sonu: Stratejik Tıkanma, Karşılıklı Aşınma Eşiği ve "Mübarek Kusur" Olarak Pat Durumu (Stalemate)

1980'li yılların sonuna yaklaşılırken, Irak-İran Savaşı topyekun bir yıpratma sarmalının zirvesine ulaşmış; her iki aktör de cephe hattında taktiksel hamleler yapmaya devam etse de askeri, demografik ve finansal sınırlarına dayanarak kesin bir jeopolitik zafer kazanma kapasitesini bütünüyle kaybetmiştir. Bu konjonktür, tarafların askeri devamlılık potansiyeli ile sahada ilerleme kabiliyetsizliğinin eşitlendiği asimetrik bir **"Stratejik Yıpranma Dengesi"** (Karşılıklı Aşınma Eşiği) üretmiştir. Savaşın sona ermesi ani bir diplomatik manevranın veya askeri çöküşün değil; sekiz yıl boyunca biriken beşeri, lojistik ve iktisadi kayıpların devletlerin makro-stratejik hesaplarına nihai bir rasyonalite olarak dayatılmasının bir sonucudur.

İran cephesinde, toplumsal seferberlik kapasitesinin maksimum düzeyde tutulmasına rağmen, harici ambargoların kronikleşmesi ve petrol altyapısının tahrip edilmesi devlet maliyesini felç etmiştir. Cephelerin kesintisiz biçimde ikmal edilmesi sürdürülemez bir ekonomik maliyet üretmeye başlamış; devlet, iç cephe istikrarı ile savaşın ideolojik sürdürülebilirliği arasında ontolojik bir makas aralığına sıkışmıştır. Irak ise müttefiklerinden aldığı devasa finansal ve askeri desteğe rağmen, kronik bir borç sarmalına girmiş ve askeri kapasitesini sahada mutlak bir tasfiyeye tahvil edememiştir. Bu durum, iki ülkeyi de askeri literatürde

"Karşılıklı Stratejik Felç" (Strategic Paralysis) olarak adlandırılan durağanlık bandına hapsetmiştir.

Uluslararası sistemin tırmanan kolektif tazyiki ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 598 sayılı kararı üzerindeki küresel konsensüs, savaşın bölgesel enerji koridorlarını bütünüyle yok etme riskine karşı işletilen son diplomatik kaldıraç olmuştur. Cephedeki son askeri dalgalanmalar, taraflara muazzam kayıplar dışında hiçbir stratejik alan kazandırmayınca, savaşı sürdürmenin siyasi marjinal faydası bütünüyle sıfırlanmıştır. 1988 yılında ilan edilen ateşkes, rasyonel bir barış mutabakatının değil; tarafların birbirini imha etme kapasitesinin tükenişinin kurumsal bir tescilidir. Savaş, modern Ortadoğu tarihinin en uzun konvensiyonel çatışması olarak, ucu açık ve nihayete ermemiş asimetrik bir askeri pat durumuyla (stalemate) son bulmuştur.

20. Kurucu Bir Mit ve Yapısal Matris Olarak Savaş: Modern İran Devlet Genetiğinin Militarizasyonu ve Kurumsallaşması

Irak-İran Savaşı'nın 1988'de fiziki olarak nihayete ermesi, İran için pür bir askeri çatışmanın sonu anlamına gelmemiş; aksine, savaşın kızgın potasında dövülen devlet aygıtının kurumsal, siyasal ve sosyolojik olarak kalıcı biçimde konsolide olduğu yeni bir kurucu evrenin şafağını tescillemiştir. Sekiz yıllık bu varoluşsal kriz, post-devrimci İran devletinin kurumsal anatomisini, güç matrisini ve devlet-toplum ilişkilerini baştan aşağı inşa eden **"Kalıcı Bir Yapısal Kurucu Kod"**

(Foundational Structural Matrix) işlevi görmüştür. Modern İran, savaştan sadece sağ çıkmamış; küresel sistemle entegrasyonunu kopararak kendi içine kapanan katı bir kurumsal kimlik kazanmıştır.

Bu kurucu etkinin en radikal tezahürü, devletin dikey merkeziyetçiliğinin maksimum seviyede kurumsallaşmasıdır. Savaş şartlarının dayattığı akut kriz yönetimi zorunluluğu, devrimin ilk yıllarındaki akışkan ve çok başlı kurumsal yapıyı tasfiye ederek; katı hiyerarşik, monolitik ve bürokratik koordinasyon yeteneği yüksek bir devlet mimarisi üretmiştir. Askeri-güvenlik bürokrasisi ile sivil-siyasal karar mekanizmaları arasındaki organik geçirgenlik, ordunun ve özellikle Devrim Muhafızları'nın (Pasdaran) devletin pür bir icra organı olmaktan çıkarak, makro-politik stratejilerin esas tasarımcısı ve ortağı konumuna yükselmesini sağlamıştır. Siyasal olan ile askeri olan, rejimen bekası felsefesinde bütünüyle eritilmiştir.

Toplumsal düzeyde savaş, kolektif hafızayı ve ulusal kimliği yeniden formatlayan normatif bir ideolojik harç haline gelmiştir. Fedakarlık, direnç iktisadı, dış dünyaya karşı ontolojik güvensizlik ve şehadet kültür, sivil vatandaşlık tanımının ve rejime sadakat kriterinin kurucu mitolojisi (foundational myth) olarak kamusal söyleme kazınmıştır. İktisadi planda ise savaşın bıraktığı miras, piyasa rasyonalitesine mesafeli, devletin dağıtıcı ve denetleyici rolünü mutlaklaştıran ve kriz anlarında refleks olarak içe kapanan korumacı bir **"Garnizon Ekonomisi"** modelidir. Savaş

sonrasındaki kurumsal dönüşüm, bu askeri-ideolojik genetiğin sivil idari yapılara transfer edilmesi şeklinde cereyan etmiştir.

GENEL SONUÇ (BÖLÜM HÜLÂSASI)

Irak-İran Savaşı, iki komşu devlet arasında yaşanan pür bir sınır ihtilafı veya bölgesel bir askeri çatışma olmanın çok ötesinde; modern İran devletinin kurumsal, sivil ve askeri genetiğini baştan aşağı re-organize eden **kanlı ve makro-sosyolojik bir kurumsal laboratuvar** işlevi görmüştür. Savaşın tazyiki altında, devrimin erken safhalarında vaat edilen sivil-katılımcı devlet tahayyülü bütünüyle tasfiye edilmiş; bunun yerine katı bir hiyerarşiye, bürokratik dikey merkeziyetçiliğe ve askeri-güvenlik bürokrasisinin mutlak vesayetine dayanan asimetrik bir **"Tahkim Edilmiş Devlet"** (The Garrisoned State / Ordu-Devlet Yapılanması) modeli egemen kılınmıştır.

Savaş, İran siyasal hayatında normalleşmeyi ve kurumsal istikrarı üreten rasyonel bir hat inşa etmek yerine; rejimi sürekli bir seferberlik, akut olağanüstü hal ve kalıcı istisnai durum (state of exception) mantığına mahkum etmiştir. Bu dönüşüm çerçevesinde savaş, sistem dışı geçici bir anomali olarak değil; siyasal meşruiyetin, kurumsal sadakatin ve elit rotasyonunun yegane kurucu ölçütü olarak tescillenmiştir. Bu durum devletin harici şoklara karşı kurumsal mukavemetini maksimum düzeye çıkarsa da siyasal çoğulculuğun alanını yok ederek sistemi kendi içine kapanan, esneklikten yoksun ve monolitik bir yapısal mimariye mahkum etmiştir.

Sürecin elit teorisi açısından en kalıcı deformasyonu, meşruiyetini entellektüel birikimden veya sivil bürokratik tecrübeden değil, doğrudan cephedeki ölüm-kalım pratiğinden alan radikal bir **askeri-güvenlik elit sınıfının** (The Praetorian Elite / Ordu Kökenli Elitler) devlet mekanizmasının zirvesine tırmanmasıdır. Bu yeni teknokrat-militan kuşak, sivil kurumları ve iktisadi kaynakları savaş döneminde kazandıkları lojistik ve hiyerarşik reflekslerle yönetmeye başlayarak, geleneksel sivil ve dini elitlerin nüfuz alanını yapısal olarak daraltmıştır. İktisadi planda ise rasyonel kalkınma modelleri, savaş lojistiğinin çarpık mirası altında militarize olmuş; devlet güdümlü, şeffaflıktan uzak ve kamusal kaynakları ideolojik önceliklere göre dağıtan bir ekonomi-politik asimetri kalıcılaşmıştır.

Bölgesel ve küresel düzlemde bu savaş, istikrarlı bir jeopolitik denge üretmemiş; aksine modern Ortadoğu'da kronikleşen bir güvenlik ikileminin (security dilemma) ve asimetrik güç savaşlarının yapısal zeminini hazırlamıştır. İran, sekiz yıllık bu devasa yıkımın ardından kurumsal olarak daha merkezi, askeri enstrümanlar açısından daha deneyimli ancak demografik, iktisadi ve diplomatik olarak muazzam bir izolasyon, yapısal deformasyon ve kronik bir beka anksiyetesi yüküyle çıkmıştır.

Nihai tahlilde, Irak-İran Savaşı devlet üzerine dışsal bir etki bırakan tarihsel bir olay değildir; o, modern İran devletinin ta kendisini üreten **zoraki ve şiddet içerikli bir kurucu momenttir** (moment of forced foundation). Savaşın ardından ortaya çıkan devlet aygıtı, devrimin sivil devamlılığı değil;

ateşin, ambargonun ve cephe diyalektiğinin bağrında yeniden inşa edilmiş, bünyesinde muazzam bir kurumsal örgütlenme gücü ile kronik yapısal patolojileri eşzamanlı olarak barındıran hibrid ve hırçın bir yapıdır.

BÖLÜM 5: IRAK-İRAN SAVAŞI VE SAVAŞ GÖLGESİNDE DEVLETİN YENİDEN İNŞASI

Irak-İran Savaşının Patlak Vermesi ve Modern Devlet Yapılanmasının Merkezileşmesindeki Rolü

1. Rejimin Kurumsal Tahkimi ve Konsolidasyonu İçin Bir Araç Olarak Savaş

Eylül 1980'de Irak-İran Savaşı patlak verdiğinde, post-devrimci İran devleti henüz net bir siyasal kurumsal mimariye ya da oturmuş bürokratik mekanizmalara kavuşabilmiş değildi. Şah rejimini iki yıldan daha az bir süre önce deviren kitle hareketi, ilk safhada istikrarlı bir devlet aygıtı üretmekten ziyade; yeni nizamın felsefi yönü, kamusal otoritenin sınırları ve iktidarın paylaşımı hususunda toplumsal tabanda ve yönetici elitler arasında çok katmanlı, hiddetli bir nüfuz mücadelesini tetiklemişti. Dolayısıyla savaş, rejimin içeride yapısal bölünmeler, güvenlik krizleri ve devrimi sahiplenmek isteyen heterojen fraksiyonlar arası çatışmalarla boğuştuğu son derece kırılgan bir tarihsel kavşakta meydana gelmiştir.

Bu kurumsal belirsizlik evresinde ülke, radikal bir yönetsel çözülme manzarsı sergilemekteydi. Düzenli ordu tasfiyeler ve

yapısal sarsıntılar nedeniyle operasyonel gücünü kaybetmiş, devlet bürokrasisi felç olmuş ve ekonomi ise radikal dönüşümler, uluslararası yaptırımlar ile grevlerin neticesinde derin bir bunalıma sürüklenmişti. Dahası, merkeze uzak sınır bölgelerinde etnik ve yerel silahlı kalkışmalar baş göstermekteydi. Bu kaotik tablo, yeni nizamın kurucularına, devrimci otoritenin henüz kurumsallaşamadığı ve içsel tehditlerin dışsal meydan okumalar kadar varoluşsal bir risk barındırdığı hissini vermekteydi.

Ancak dışsal bir askeri saldırının başlaması, iç siyasal denklemin doğasını radikal bir biçimde dönüştürmüştür. Devletin iç tahkimat krizini erteleyen bu gelişme, askeri savunma zorunluluğunu "vatan müdafaası" ve "devrimin korunması" söylemleri üzerinden iç cepheyi yeniden dizayn etme imkanına tahvil etmiştir. Böylelikle savaş, rejim için varoluşsal bir tehdit olmaktan çıkarak; toplumsal gövde üzerindeki denetimi maksimum seviyeye çıkarma ve devlet aygıtını katı bir merkeziyetçilikle yeniden yapılandırma aparatına dönüştürülmüştür.

Çatışmanın ilk haftalarından itibaren resmi söylem, bu savaşı sıradan bir sınır ihtilafı olarak değil; devrimi boğmayı ve yeni nizamı yıkmayı hedefleyen küresel bir komplo ve varoluşsal bir hesaplaşma olarak kodlamıştır. Bu teolojik-politik söylemsel çerçeve, yönetici elitlerin içerideki her türlü muhalif hareketi, rasyonel eleştiriyi ve siyasal farklılığı "ulusal güvenlik tehdidi" ve "ihanet" parantezine alarak tasfiye etmesine meşru bir zemin hazırlamıştır. Kamusal alan askeri

gereklilikler öne sürülerek daraltılmış ve güvenlikçi vesayet pekiştirilmiştir.

Savaş şartlarının dayattığı bu olağanüstü hal ikliminde, devrimin şafağında iktidar pastasını paylaşmak için yarışan seküler, sol veya liberal akımlar, hareket alanlarını bütünüyle kaybetmişlerdir. Çünkü makro-politik öncelik, içsel yapısal tartışmalardan cephe hattının lojistik ihtiyaçlarına ve iç istikrarın korunmasına kaydırılmıştır. Zamanla rejim, bu kriz atmosferini kendisiyle doğrudan organik bağlara sahip olan ve ideolojik adanmışlığı yüksek kurumsal yapıları, özellikle Devrim Muhafızları'nı (Pasdaran) ve istihbarat ağlarını devletin omurgası haline getirmek için kullanmıştır.

Bu süreç, devlet aygıtında meşruiyetin normatif kaynaklarını da dönüştürmüştür. Devrimin ilk aylarında meşruiyet, salt Şah rejimini yıkmış olmaya ve popülist devrimci vaatlere dayandırılırken; savaşın kronikleşmesiyle birlikte meşruiyetin yeni kaynağı "devletin bekasını sağlama" ve "harici saldırganlığa karşı direnç gösterme" performansı olarak tescillenmiştir. Toplumsal seferberliğin sürekliliği, siyasal alanı askeri mantığın yörüngesine sokmuş ve rejime sarsılmaz bir kurumsal dokunulmazlık kazandırmıştır.

Bu kurumsal dönüşümün en somut tarihsel örneği, başlangıçta düzensiz bir devrimci milis gücü olan Devrim Muhafızları'nın, savaşın sağladığı lojistik ve operasyonel genişleme sayesinde devletin en merkezi kurumuna evrilmesidir. Savaş; bu yapıya kitlesel askere alma, ağır silah donanımı edinme, bütçesel

özerklik ve kurumsal hiyerarşi kurma imkanı tanımıştır. Zamanla bu örgüt, salt askeri bir enstrüman olmaktan çıkarak iç güvenlik, istihbarat ve siyaset yapım süreçlerini domine eden asli bir iktidar odağı haline gelmiştir.

Buna mukabil, eski rejimin kurumsal mirasını taşıyan düzenli ordu (Arteş), sadakat şüpheleri ve ideolojik çekinceler nedeniyle arka plana itilmiştir. Düzenli ordu cephe savaşında teknik uzmanlığıyla varlığını sürdürse de makro-stratejik karar alma mekanizmalarındaki tekeli kırılmış ve yeni nizamın ideolojik olarak güvenilir bulduğu asimetrik yapıların gölgesinde çalışmaya zorlanmıştır.

Savaş, devlet ile toplum arasındaki sözleşmesel bağları da otoriter bir çizgiye çekmiştir. Kitlesel askere almalar, kesintisiz propaganda mekanizmaları ve sıkı güvenlik denetimleri, devlet aygıtını sivil hayatın her alanında mutlak bir amir konumuna yükseltmiştir. Devlet, pür bir siyasal otorite olmaktan çıkarak, toplumsal gövdenin tamamını savaş rasyonalitesine göre disipline eden kurumsal bir seferberlik makinesine dönüşmüştür. Resmi medya, eğitim müfredatı ve dinsel kürsüler, cephe hattının devamlılığını kutsayan ve devleti bu kutsallığın yegane koruyucusu ilan eden monolitik bir söylem üretmek için seferber edilmiştir.

Karar alma süreçlerinin olağanüstü hal konseylerine ve askeri-güvenlik kurullarına devredilmesi, geleneksel sivil bürokrasinin ve siyasal dengelerin işlevsizleşmesini beraberinde getirmiştir. Bu durum, devlet yönetiminde aşırı

merkeziyetçi bir yapıyı kurumsallaştırırken; savaştan bağımsız, otonom ve sivil inisiyatiflerin gelişimini bütünüyle engellemiştir. Cephe hattı, aynı zamanda yeni yönetici elitlerin devşirildiği en asli kaynak haline gelmiştir. Geleceğin İran siyasetini, diplomasisini ve ekonomisini yönetecek aktörler, kurumsal meşruiyetlerini ve karizmalarını bu siperlerdeki pratik deneyimlerinden türetmişlerdir.

İktisadi düzlemde de rejim, savaş bahanelerini kullanarak üretim araçları, dış ticaret ve kaynak dağıtımı üzerindeki devlet denetimini maksimum seviyeye çıkarmıştır. Cephenin lojistik ihtiyaçlarını finanse etmek adına kurulan bu merkeziyetçi korumacı ekonomik model ve ordu bağlantılı holdingleşme pratikleri, savaşın bitiminden sonra da kalıcılaşacak olan bir ekonomi-politik yapının temellerini atmıştır.

Nihai tahlilde, Irak-İran Savaşı, post-devrimci İran rejimi için sıradan bir harici kriz değil; devletin kendisini yukarıdan aşağıya ve katı bir güvenlikçi mantıkla yeniden inşa etmesini sağlayan kurucu bir tarihsel laboratuvar işlevi görmüştür. Savaş, parçalı ve akışkan haldeki devrimci iktidarı merkezileştirmek, kurumsal hiyerarşiyi oturtmak ve sivil toplumu militarize etmek için bulunmaz bir sosyo-politik zemin sunmuştur. Dolayısıyla, modern İran devlet yapısını, onun kurumlar arası güç dengelerini ve otoriter esneklik kapasitesini anlamak; savaşın, rejimi istikrarsız bir devrimci dalgadan yüksek örgütlenme yeteneğine sahip merkeziyetçi bir güvenlik devletine dönüştürmek için nasıl stratejik bir kaldıraç olarak kullanıldığını analiz etmeyi zorunlu kılmaktadır.

2. Savaş Yönetiminde Doktrinel Söylemin Araçsallaştırılması: Kutsal Müdafaa, Kerbela Sembolizmi ve Toplumsal Rızanın İdeolojik Üretimi

Irak-İran Savaşı'nın ilk anlarından itibaren İran yönetici aklı, bu çapta varoluşsal bir askeri meydan okumanın, özellikle devrimin yarattığı kurumsal karmaşa ve içsel kırılmalar ortamında, salt konvensiyonel askeri enstrümanlar ve lojistik hatlarla yönetilemeyeceğini öngörmüştür. Bu yapısal açmazı aşmak adına rejim, çatışmayı pür bir sınır ihtilafı ya da seküler bir ulus-devlet rekabeti olmaktan çıkararak; yeni nizamın varoluşsal bekasına, teolojik kimliğine ve ideolojik sürekliliğine endeksli metafizik bir kavrama dönüştüren devasa bir doktrinel söylem mimarisi inşa etmiştir. Resmi anlatıda savaş, iki egemen devletin mücadelesi olmaktan çıkarılarak bizzat "İslam Devrimi"nin küresel düşmanlara karşı verdiği bir ontolojik savunma savaşı olarak kodlanmıştır.

Söylem düzeyinde gerçekleştirilen bu radikal dönüşüm, Şah rejiminin yıkılışının ardından içeride varlığını sürdüren milliyetçi, sol, liberal ve dini fraksiyonlar arasındaki derin siyasal yarılmaları askıya almanın en işlevsel manivelası olmuştur. Toplumsal tabandaki heterojen ve çatışmalı yapılar, daha sonra İran siyasal literatürünün en hegemonik kavramsal sütunlarından biri haline gelecek olan **"Kutsal Müdafaa"** (*Difâ-i Mukaddes*) şemsiyesi altında tek bir ideolojik cepheye zorlanmıştır. Kutsal Müdafaa kavramının inşası, savaşa pür dinsel bir kılıf uydurma gayretinin ötesinde; devlet aygıtına duyulan bağlılık ile rejimin temsil ettiği ideolojik projeye iman

etme refleksini birbirine eşitleyen sistemik bir sadakat mühendisliğidir.

Bu bağlamda geleneksel dinsel kürsüler ve kurumlar, toplumsal mobilizasyonun en asli kurumsal araçlarına dönüştürülmüştür. Camiler, tekkeler (*hüseyniyeler*) ve vakıflar, cephe hattının insan kaynağını devşiren birer lojistik ve ideolojik merkeze tahvil edilmiştir. Dinsel ritüeller, vaazlar ve ağıtlar; askeri mücadeleyi şehadet, adanmışlık, çilecilik ve sabır gibi teolojik kavramlarla harmanlayarak rasyonalize etmiştir. Bu doktrinel seferberlik, savaşı askeri bir yükümlülük olmaktan çıkararak bireysel bir iman testine dönüştürmüştür.

Bu stratejik sembolizm inşasında, Şii teolojik hafızasının en kurucu trajedisi olan Kerbela Vakası ve İmam Hüseyin'in karizmatik figürü maksimum düzeyde araçsallaştırılmıştır. Savaş, tarihsel olarak mutlak hak ile mutlak batıl arasında cereyan eden metafizik mücadelenin çağdaş ve simgesel bir uzantısı olarak sunulmuştur. Bu dinsel-duygusal bağ, özellikle toplumsal mobilizasyona en açık kitle olan gençlik kesimleri üzerinde muazzam bir büyüleyici etki yaratmıştır. Propaganda mekanizmalarında sıklıkla kullanılan *"Her gün Aşura, her yer Kerbela"* düsturu, cephedeki sıradan bir askeri siperi, kutsal tarihsel anlatının kurucu sahnesine dönüştürmüş; savaş ile kolektif kimliği toplumsal hafızada bütünüyle eşitlemiştir.

Resmi medya aygıtları (televizyon, radyo ve matbuat), bu doktrinel anlatının toplumsal rızaya dönüşmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Medya, cephe havadislerini pür askeri kronikler

olarak aktarmak yerine; savaşı imansal bir olgunlaşma süreci olarak sunan, hayatını kaybedenlerin biyografilerini kutsallaştıran ve topluma sürekli bir ideolojik ödev aşılayan bir söylem fabrikası gibi çalışmıştır. Bu pedagojik müdahale eğitim kurumlarına da zerk edilmiş; okullar ve üniversiteler seferberlik mekanizmasının birer şubesi haline getirilerek yeni nesillerin ulusal-doktrinel bir savaş kimliğiyle yetişmesi kurumsallaştırılmıştır.

Bu katı ideolojik iklim, pür milliyetçi veya profesyonel askeri saiklerle hareket etmeyen, gücünü teolojik motivasyondan alan halk milislerinin, yani **"Besic"** (*Besic-i Mustaz'afin*) güçlerinin kitlesel olarak cepheye sürülmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle yaş sınırının altındaki ergenlerin ve sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı sınıfların dalgalar halinde siperlere akması, bu şehadet odaklı doktrinel söylemin toplumsal gövdede ne denli derin bir hegemonya kurduğunun tarihsel kanıtıdır.

İç siyasal düzlemde ise bu doktrinel söylem, rejimin kendi iktidarını mutlaklaştırmasının ve sivil muhalefeti evcilleştirmesinin en meşru mazereti olmuştur. Savaşın uzadığı yıllarda, rejim içi veya dışı her türlü eleştirel ses, "devrim cephesini arkadan bıçaklamak" veya "düşmana hizmet etmek" suçlamasıyla kolaylıkla marjinalize edilmiş; devletin güvenlikçi kontrol ve sansür mekanizmaları bu kutsallık zırhı altında maksimum düzeyde genişletilmiştir. Savaş, din ile siyasetin kurumsal olarak iç içe geçişini geri döndürülemez biçimde tamamlamış; din adamı sınıfının ve ideolojik

aygıtların toplumsal yönetimdeki ağırlığını kalıcı hale getirmiştir.

3. Şehadet ve Fedakarlık Kavramlarının Yeniden Tanımlanması: Ölümün Siyasallaşması, Kamusal Mekanın Sembolik İşgali ve "Kültürel Meşruiyet" Mirası

Irak-İran Savaşı'nın kronik bir yıpratma karakteri kazanarak modern tarihin en uzun soluklu konvensiyonel çatışmalarından birine dönüşmesi, İran devlet mekanizmasını yönetilmesi en güç yapısal krizlerden biriyle karşı karşıya getirmiştir: Muazzam beşeri kayıplara ve ekonomik çöküşe rağmen kitlelerin cepheye yönelik seferberlik iştahı ve inancı nasıl diri tutulacaktır? Klasik milliyetçi söylemlerin veya rasyonel siyasi vaatlerin bu dehasal insan öğütme makinesini çalıştırmaya yetmeyeceğini gören devlet aklı, dinsel hafızada var olan **"Şehadet"** (*Şehâdet*) ve fedakarlık kavramlarını radikal bir kurumsal-siyasal operasyonla yeniden tanımlamış; ölümü, devletin hayatta kalmasının ve toplumsal yönetiminin en merkezi rasyoneli haline getirmiştir.

Devrim öncesi ve erken cumhuriyet safhasında şehadet, pür teolojik bir derinliğe sahip, soyut ve tarihsel bir dinsel mevhum olarak yaşatılırken; savaş sürecinde kitlesel mobilizasyonun pratik, dünyevi ve siyasal bir enstrümanına dönüştürülmüştür. Bu kavramsal dönüşümde ölüm, trajik bir kayıp olmaktan çıkarılarak; devrimci devlet projesine ve onun metafizik misyonuna sunulan en yüce sadakat kanıtı ve imansal bir arınma (*tezkıye*) eylemi olarak kurgulanmıştır. Cepheye gitmek

sıradan bir askeri mükellefiyet değil, Kerbela'da yarım kalan kutsal yürüyüşü tamamlama ve tarihsel adalet arayışına ortak olma daveti olarak sunulmuştur. Söylem dünyasını domine eden *"Kudüs'ün yolu Kerbela'dan geçer"* gibi makro sloganlar, bireysel ölümü jeopolitik ve teolojik bir vizyonun kurucu harcı haline getirmiştir.

Bu stratejinin toplumsal alandaki en somut yansıması, kentsel mekanın ve kamusal alanın görsel olarak bütünüyle şehadet sembolizmiyle işgal edilmesidir. Şehirlerin ana caddeleri, meydanları, okul duvarları ve resmi daireler, cephede hayatını kaybeden gençlerin ikonografik portreleriyle donatılmıştır. Cenaze merasimleri sıradan birer yas ayini olmaktan çıkarılarak; rejimin gövde gösterisi yaptığı, kitlelerin ideolojik adanmışlık tazelediği ve yeni seferberlik dalgalarının tetiklendiği kurumsal tiyatrolara dönüştürülmüştür. Ölümün kamusal alandaki bu sürekli ve estetik varlığı, kolektif bilincin savaşa bağlı insani kayıpları kanıksamasını ve toplumsal acının birer ideolojik enerji kaynağına tahvil edilmesini sağlamıştır.

Resmi propaganda aygıtları, özellikle sinema, belgesel sinemacılık (Murteza Avini'nin *Revâyet-i Feth* / Zaferin Anlatısı serisi gibi kurucu metinler) ve edebiyat kanalıyla "İdeal Mücahit/Şehit" prototipini estetik bir mükemmellikle inşa etmiştir. Dünyevi hırslardan arınmış, sadece ilahi rızaya ve devletin bekasına odaklanmış bu mistik asker figürü, topluma ve özellikle genç kuşaklara en yüce ahlaki ve insani mertebe olarak sunulmuştur. Besic milis ağı, bu söylemsel inşanın kurumsal taşıyıcısı olmuş; askeri eğitimden ziyade ideolojik

doktrinizasyona tabi tutulan bu kitleler, siperlerdeki insan dalgaları taarruzlarının asimetrik beşeri gücünü oluşturmuştur.

Bu katı mistik seferberlik ikliminde, savaşın lojistik tıkanıklıklarını aşmak adına üretilen ve kitlelerin ölüme koşmasını rasyonelleştiren bazı aşırı sembolik pratikler (cepheye sürülen gönüllülere simgesel olarak dağıtılan ve cennetin kapılarını açacağını vazeden semboller) kamusal anlatının radikal karakterini gözler önüne sermiştir. Savaş, bireyin devlet aygıtıyla olan ilişkisinde rasyonel bir vatandaşlık hukukunu değil; canın feda edilmesi üzerinden kurulan mutlak bir teolojik-politik tabiiyet ilişkisini kurumsallaştırmıştır. Eğitim müfredatı bu doğrultuda yeniden yazılmış, çocuk yaştaki bireylerin zihin dünyasına şehadet kültü, modern devlet kimliğinin kurucu unsuru olarak zerk edilmiştir.

Bu ideolojik mekanizma, muazzam insani zayiatın toplumsal gövdede yaratacağı infial ve bıkkınlık riskini asgari düzeye indirmiştir. Kolektif yas, sistemik bir başarıyla kolektif bir gurur ve seferberlik motivasyonuna dönüştürülmüştür. Hayatını kaybedenlerin aileleri pür birer mağdur olarak değil; devletin sivil ve kutsal aristokrasisinin yeni üyeleri, sabır ve sadakatin kamusal abideleri olarak konumlandırılmıştır. Bu durum, savaşın yarattığı devasa beşeri ve iktisadi maliyete rağmen sistemin içsel bir çöküş yaşamadan sekiz yıl boyunca ayakta kalmasını sağlayan yegane kurumsal harç olmuştur.

Nihayetinde, şehadet ve fedakarlık kavramlarının bu şekilde yeniden üretilmesi, savaş dönemini aşan ve modern İran devlet

yapısının kurumsal genetiğine kazınan kalıcı bir **"Şehadet Kültürü"** (*Farkhang-i Şehâdet*) mirası bırakmıştır. Savaşın fiziki olarak bitişinin ardından, bu kültürel sermayeyi korumak ve sisteme bağlı sınıfları ödüllendirmek adına devasa kurumsal yapılar (Şehitler Vakfı / *Bünyad-i Şehîd* gibi) kurulmuş; bu yapılar üzerinden savaş gazilerine ve hayatını kaybedenlerin yakınlarına devlet bürokrasisinde, eğitimde ve iktisadi kaynaklarda kalıcı imtiyazlar tanınmıştır.

Siyasal düzlemde bu kültür, rejimi sivil eleştirilerden ve demokratik dönüşüm taleplerinden koruyan aşırı güçlü bir kurumsal paravana dönüşmüştür. Rejimin makro politikalarına yönelik her türlü yapısal itiraz, "şehitlerin kanına ihanet" diskuruyla kolaylıkla bastırılmış; böylelikle savaşın kızgın potasında üretilen bu mistik ölüm rasyonalitesi, post-devrimci modern İran devletinin meşruiyet devşirdiği en sarsılmaz kurumsal ideolojik sütun haline gelmiştir.

4. Geleneksel Devlet Mekanizmasının Tasfiyesi ve Devrim Muhafızları Ordusu'nun (Pasdaran) Paralel Bir Güç Odağı Olarak Yükselişi

1979 İslam Devrimi'nin hemen ardından kurulan yeni rejim, Şah döneminden tevarüs edilen düzenli ordu (*Arteş*) ve köklü bürokratik aygıtlar da dahil olmak üzere, geleneksel devlet kurumlarına karşı derin bir güvensizlik ve kuşku beslemiştir. Siyasal formasyonları, kurumsal kültürleri ve geçmiş rejimle olan organik bağları sebebiyle bu konvensiyonel yapılar, devrimin tahkimatı önünde potansiyel birer karşı-devrim ve

askeri darbe odağı olarak değerlendirilmiştir. Bu yapısal beka endişesi, kurucu elitleri erkenden yeni nizamın ideolojik özüne mutlak sadakatle bağlı paralel askeri ve güvenlik mekanizmaları inşa etmeye sevk etmiştir. Bu arayışın en somut ve kalıcı neticesi olan Devrim Muhafızları Ordusu'nun (*Pasdaran*) kuruluşu, modern İran devlet yapısını radikal biçimde dönüştüren en kurucu kırılma hatlarından biridir.

Başlangıç safhasında Devrim Muhafızları, entegre bir askeri hiyerarşiden ve merkezi bir kurumsal nizamdan yoksun; yerel komiteler, halk milisleri ve devrimi destekleyen heterojen inanç temelli fraksiyonların gevşek bir koalisyonu görünümündeydi. Ancak Irak-İran Savaşı'nın patlak vermesi, bu amorf yapının kaderini kökten değiştirmiştir. Savaş, Devrim Muhafızları'nın devlet içerisindeki sınırlı bir devrimci paramiliter güç olmaktan çıkarak, ülkenin en hegemonik askeri, siyasi ve istihbari güç merkezine dönüşmesini sağlayan kurucu bir tarihsel laboratuvar ve eşsiz bir makro-politik fırsat penceresi sunmuştur.

Savaşın ilk aylarında, düzenli ordunun maruz kaldığı tasfiyeler, tutuklamalar ve tecrübeli subay kadrolarının dışlanması sebebiyle cephede ciddi bir koordinasyon zafiyeti ve operasyonel felç durumu baş göstermiştir. Geleneksel askeri aygıt ile yeni siyasi irade arasındaki derin güven bunalımı, cephe yönetiminde devasa bir stratejik boşluk yaratmıştır. Bu kurumsal kriz, Devrim Muhafızları'na kendisini rejimin en hakiki, adanmış ve esnek savunucusu olarak tescilleme imkanı vermiştir. Zamanla bu yapı, düzenli ordunun tali bir destekçisi

olmaktan çıkarak, stratejik karar alma mekanizmalarını domine eden asli bir aktör konumuna yükselmiştir.

Savaşın kronikleşmesi, Devrim Muhafızları'nın kurumsal mimarisinin muazzam bir hızla devasa bir gövdeye dönüşmesini tetiklemiştir. Kitlesel askere alma süreçleri, lojistik üsler ve eğitim kampları doğrudan bu yapıya endeksli olarak genişletilmiştir. Özellikle **"Besic"** (*Besic-i Mustaz'afîn*) ağının bu gücün toplumsal ve paramiliter bir kolu olarak sisteme entegre edilmesi, kurumu düzenli ordunun sahip olmadığı devasa bir toplumsal mobilizasyon kapasitesine ulaştırmıştır. Bu kurumsal büyüme, profesyonel askeri rasyonaliteye göre değil, rejimin ideolojik aksına mutlak tabiiyet esasına göre şekillendirilmiştir.

Bu süreç, devlet mimarisinde kurumsal bir ikiliğin (*düalizm*) kalıcılaşmasını beraberinde getirmiştir: Bir yanda konvensiyonel kurallarla işleyen düzenli ordu, diğer yanda ise gücünü ve meşruiyetini doğrudan devrimci liderlikten alan doktrinel bir muhafızlar ordusu. Savaş boyunca stratejik ve operasyonel ağırlık, siyasi karar alıcılara ideolojik olarak en yakın olan muhafızlar lehine bükülmüştür. Büyük askeri harekatların planlanması ve icrası, geleneksel askeri doktrinlerin ötesinde, bu yapının ürettiği asimetrik ve ideolojik savaş mantığıyla yürütülmüştür.

Savaş ortamı, Devrim Muhafızları'na sadece askeri dehasal bir güç değil, aynı zamanda sarsılmaz bir kültürel ve toplumsal meşruiyet de kazandırmıştır. Resmi propaganda, bu yapının

mensuplarını "devrimin fedaileri" ve "yeni nizamın sivil-kutsal koruyucuları" olarak kutsamış, kuruma sivil bürokrasinin ve denetim mekanizmalarının bütünüyle üzerinde yer alan otonom bir koruma kalkanı sağlamıştır. Buna mukabil, geleneksel ordunun siyasal karar alma süreçlerindeki ağırlığı sistematik olarak eritilmiştir.

Uzun soluklu çatışma iklimi, bu yapının devletin iç güvenlik, istihbarat, sınır yönetimi ve hatta savaş lojistiği bahanesiyle iktisadi alanlarına sızmasını kolaylaştırmıştır. Savaş yıllarında içeride baş gösteren muhalif hareketlerin bastırılmasında ve kamusal alanın disipline edilmesinde üstlendiği kritik roller, kurumu rejimin iç tahkimatının da yegane teminatı haline getirmiştir. Siperlerde yetişen ve bu kurumsal gelenek içinden devşirilen komuta kademesi, savaş sonrasının bürokratik, diplomatik ve siyasi elit sınıfını oluşturacak kurucu nesli doğurmuştur.

Sonuç olarak savaş, Devrim Muhafızları'nı geçici bir devrimci aparat olmaktan çıkararak post-devrimci modern İran devletinin kurumsal omurgası haline getirmiştir. Savaşın kızgın potasında inşa edilen bu paralel güç odağı; siyasetten ekonomiye, medyadan güvenlik bürokrasisine kadar uzanan devasa bir kurumsal ağ örerek, modern İran devletinin hem iç hem de bölgesel jeopolitika yapım süreçlerini şekillendiren en güçlü sivil-askeri egemenlik unsuru olarak tescillenmiştir.

5. Toplumsal Gövdenin Militarizasyonu: Eğitim, Medya ve Kültür Ekseninde "Seferberlik Toplumu"nun İnşası

Irak-İran Savaşı'nın bir yıpratma savaşı karakterine bürünerek toplumsal kaynakları yutan kronik bir sürece evrilmesi, cephe arkasındaki sivil alanın da topyekun bir dönüşüme maruz kalmasını zorunlu kılı demiştir. Savaş, salt askeri cephelerde yürütülen teknik bir çatışma olmaktan çıkarak, toplumsal hayatın en kılcal damarlarına kadar zerk edilen sistemik bir **"kamusal alan militarizasyonu"** projesine dönüştürülmüştür. Devlet, sivil toplumun tamamını kesintisiz bir seferberlik, alarm ve olağanüstü hal mantığına göre yeniden dizayn etmiştir. Bu doğrultuda eğitim, medya, iktisat ve kültürel üretim, savaş rasyonalitesinin emrine amade kılınmış kurumsal enstrümanlar haline getirilmiştir.

Devrimin ilk yıllarında yapısal bir kimlik arayışında olan sivil alan, savaşın patlak vermesiyle birlikte devlet eliyle yukarıdan aşağıya disipline edilmiştir. Resmi söylemde "cephe" kavramı coğrafi bir askeri hat olmaktan çıkarılarak, evlerden fabrikalara, okullardan üniversitelere kadar tüm ülkeyi kapsayan ontolojik bir zemin olarak yeniden tanımlanmıştır. Savaş, sadece profesyonel askerlerin işi değil; memurun, işçinin, üniversitelinin ve ev kadınının ortaklaşa omuzlaması gereken teolojik-ulusal bir ödev olarak kodlanmıştır.

Bu kitlesel disiplinin en işlevsel kurumsal taşıyıcısı, Besic milis ağının kentsel ve kırsal alanlardaki mahalle mekanizmalarına kadar sızan ofisleri olmuştur. Besic, pür

askeri bir yapı olmanın ötesinde, sivil hayatı denetleyen, ideolojik doktrinizasyonu mahalle ölçeğinde üreten ve toplumu kesintisiz bir gözetim altında tutan bir sosyo-politik aygıta dönüşmüştür. Okullarda, üniversitelerde ve kamu kurumlarında açılan Besic şubeleri, gündelik yaşamı askeri disiplin ritüelleriyle çevrelemiştir.

Eğitim sistemi, bu militarizasyon politikasının en radikal biçimde uygulandığı alanların başında gelmektedir. Pedagojik süreçler ve müfredat, savaşın ve şehadet kültürünün kutsandığı birer ideolojik aygıta tahvil edilmiştir. Sınıf duvarları hayatını kaybeden askerlerin görselleriyle donatılmış, ders kitapları savaş anlatılarıyla harmanlanmış ve çocuk yaştaki nesillerin zihin dünyasına erken yaşta birer "mücahit" kimliği zerk edilmiştir. Yükseköğretim alanı da 1980'lerin başındaki **"Kültür Devrimi"** (*İnkılâb-ı Kültürî*) hamlesiyle akademinin seküler unsurlardan temizlenmesinin ardından, savaşın yarattığı olağanüstü hal mazeretiyle bütünüyle güvenlikçi ve ideolojik bir kuşatmanın altına alınmıştır.

Kamusal enformasyon ve medya ağları, bu süreçte tamamen monolitik bir cephe propagandası aygıtına dönüştürülmüştür. Devlet televizyonu, radyo ve resmi matbuat; pür askeri havadis aktarımının ötesinde, topluma sürekli olarak çilecilik, sabır ve iktisadi kemer sıkma politikalarını aşılayan birer pedagojik kürsü gibi çalışmıştır. Savaş ortamının ürettiği epik marşlar, şehit biyografilerine odaklanan mistik yayınlar ve görsel afişler, militarizmi sivil bilincin yegane "normal" varoluş biçimi olarak kabul ettirmiştir.

İktisadi yaşam da bu militarizasyon rasyonalitesinden payına düşeni almıştır. Üretim mekanizmaları, fabrikalar ve iş gücü piyasası öncelikli olarak cephe hattının lojistik gereksinimlerini karşılayacak şekilde güdümlü bir yapıya kavuşturulmuştur. Toplumsal tüketim kalıpları radikal bir tasarruf ve riyazet söylemiyle baskılanmış, iktisadi zorluklar "şerefli bir direnişin" doğal bedelleri olarak sunulmuştur. Bu durum, devletin ekonomik hayattaki amir ve dağıtıcı rolünü sarsılmaz bir merkeziyetçiliğe ulaştırmıştır.

Bu askeri istisna iklimi, güvenlik bürokrasisinin sivil toplumu kontrol etme yetkisini maksimum seviyeye çıkarmıştır. Savaşın zayıflatılması veya iç cephenin moral bütünlüğünün bozulması mazereti altında, her türlü otonom siyasi faaliyet, bağımsız sendikal hareket veya entelektüel eleştiri alanı bütünüyle kapatılmıştır. İlan edilmemiş bu sürekli olağanüstü hal, devletin sivil alanı tümüyle yutmasını meşrulaştıran en kullanışlı zırh olmuştur.

Kültürel ve sanatsal üretim de bu seferberlik mantığının yörüngesine sokulmuştur. Savaşın kutsallığına ve devletin resmi anlatısına hizmet etmeyen edebi ve sanatsal eserlerin üretimi sistematik olarak engellenirken; militarist estetiği yücelten propaganda sanatı devlet eliyle ödüllendirilmiştir. Böylece sivil kültür, devletin ideolojik ve askeri aygıtlarının bir uzantısı haline getirilmiştir.

Nihai tahlilde, Irak-İran Savaşı sürecinde hayata geçirilen toplumsal militarizasyon, savaşın bitimiyle ortadan kalkan

geçici bir acil durum tedbiri olarak kalmamıştır. Aksine, modern İran sivil alanının otonomlaşma kapasitesini kalıcı olarak sakatlayan, sivil toplum ve devlet ilişkilerini katı bir dikey hiyerarşiye mahkum eden yapısal bir miras bırakmıştır. Savaşın potasında eritilerek inşa edilen bu "Seferberlik Toplumu" modeli, sivil alanı daraltarak güvenlikçi refleksleri devletin kurumsal genetiğinin en asli unsuru haline getirmiştir.

6. Mezhepsel Kimliğin Devlet Mekanizmasında Siyasallaşması: İnanç Söyleminin Sadakat Kriterine Tahvili ve Kurumsal Dönüşüm

Irak-İran Savaşı'nın kronikleşerek ucu açık bir yıpratma çatışmasına dönüşmesi, İran devlet aygıtının kendi siyasal kimliğini post-devrimci süreçte çok daha keskin, monolitik ve teolojik bir eksende yeniden inşa etmesini zorunlu kılımıştır. 1979 Şahlık rejiminin yıkılışını takip eden ilk fazda, devrimci konsensüs içerisinde seküler, sol, milliyetçi ve çoğulcu İslamcı fraksiyonlar gibi oldukça heterojen unsurlar barınmaktaydı. Ancak savaşın yarattığı jeopolitik tazyik ve beka krizi; yönetici elitlerin devlet ve toplum yönetiminde teolojik-mezhepsel bir doktrini egemen kılarak, nizamı çok daha ideolojik ve merkeziyetçi bir çehreye büründürmesinin en stratejik mazereti olmuştur.

Bu bağlamda, siyasal sistem içerisindeki meşruiyet ve aidiyet kriterleri, salt devrime bağlılık ya da anayasal nizamı benimseme çizgisinden çıkarılarak; savaş sürecinde kristalleşen resmi doktrinel söyleme yakınlık derecesine endekslenmiştir.

Böylece Şii mezhepsel kimliği, toplumsal bünyede var olan tarihsel-dini bir unsur olmanın ötesine geçerek; bireysel ve kurumsal sadakati ölçen, devlet organlarını ideolojik olarak yeniden yapılandıran ve kamusal alanı disipline eden makro-politik bir denetim aygıtına tahvil edilmiştir.

Savaşın ilk anlarından itibaren devlet aklı, bu krizi basit bir sınır ihtilafı veya seküler bir egemenlik rekabeti olarak sunmaktan özenle kaçınmıştır. Çatışma, "İslam Devrimi"nin ontolojik kimliğini, teolojik varlığını ve bölgesel misyonunu hedef alan küresel bir komplo ve şer ittifakı olarak resmedilmiştir. Bu stratejik hamle, mezhepsel söylemi kitlesel seferberliğin asli motoru haline getirmekle kalmamış; aynı zamanda içerideki siyasi ve bürokratik alanı resmi ideoloji doğrultusunda yeniden nizamlamanın da meşru zeminini üretmiştir.

Bu doktrinel dönüşümün en somut yansıması, Şii teolojik hafızasının kurucu mitolojisi olan Kerbela ve İmam Hüseyin sembolizminin resmi propaganda mekanizmaları tarafından kurumsal olarak massedilmesidir. Cephe hattı, tarihsel Şii şehadet anlatısının çağdaş bir tezahürü ve mutlak hak ile mutlak batıl arasında tecelli eden metafizik mücadelenin güncel sahnesi olarak kurgulanmıştır. Bu teolojik-politik bağ, savaşa rasyonel ulus-devlet sınırlarını aşan aşkın bir kutsallık zırhı kazandırmıştır.

Söz konusu dönüşüm dalgası, devletin bürokratik hiyerarşisinde, yargı mekanizmasında, eğitim müfredatında ve

kamu yönetiminde radikal bir kadrosal tasfiyeyi ve ideolojik homojenleşmeyi beraberinde getirmiştir. Savaş boyunca dinsel-ideolojik kurumların devlet içerisindeki ağırlığı sistematik olarak artırılmış; resmi siyasal dil, savaşın ve devrimin ürettiği teolojik kavramlarla bütünüyle doyurulmuştur. Kamu yönetiminde liyakat ve mesleki uzmanlık kriterlerinin yerini, mezhepsel-doktrinel sadakat derecesi almıştır.

Bu kurumsal kodifikasyon, askeri alanda Devrim Muhafızları (*Pasdaran*) ve Besic milis örgütlenmesi üzerinden maksimum düzeye ulaştırılmıştır. Bu yapılarda askeri disiplin, profesyonel bir mesleki formasyon olarak değil; teolojik bir adanmışlık, mistik bir dinsel vecibe ve ideolojik bir iman testi olarak kurumsallaştırılmıştır. Savaş cepheleri, din adamlarının (*ruhaniler*) ideolojik irşad, moral tahkimat ve siyasi gözetim faaliyetleri yürüttüğü muazzam birer doktrinizasyon kampına dönüştürülmüştür.

İç siyasal sahada ise bu katı mezhepsel-ideolojik iklim, resmi devlet doktrini ile tam bir uyum sergilemeyen tüm alternatif siyasal arayışların marjinalize edilmesini kolaylaştırmıştır. Savaş tazyiki altında, en küçük bir siyasal farklılaşma veya sistem eleştirisi, "İslam cephesini zayıflatmak", "ümmetin birliğine darbe vurmak" veya "dış düşmana hizmet etmek" suçlamasıyla kolaylıkla kriminalize edilmiştir. Bu durum, devlet ile toplum arasındaki ilişkileri vatandaşlık hukuku zemininden çıkararak, resmi teolojiye biat etme esasına dayalı dikey bir hiyerarşiye mahkum etmiştir.

Kültürel ve pedagojik düzlemde ise savaş, milliyetçilik ile dinsel dogmayı eklektik bir potada eriten yeni bir "resmi kimlik" imal etmiştir. Vatanperverlik kavramı, pür coğrafi veya ulusal sınırların savunulması olmaktan çıkarılarak; "İslam Devrimi"nin ve onun temsil ettiği metafizik projenin muhafazasıyla eşitlenmiştir. Eğitim kurumları ve kitle iletişim araçları bu teolojik-politik anlatıyı yeni kuşakların kolektif hafızasına kazıyarak, mezhepsel siyasallaşmayı modern İran devletinin kurucu ve kalıcı bir meşruiyet sütunu haline getirmiştir.

7. İç Siyasal Alanın Yeniden Mühendisliği: Savaşın Muhalif Odakları Tasfiye ve Eliminasyon Aracı Olarak Araçsallaştırılması

Irak-İran Savaşı, sadece sınır hatlarında cereyan eden askeri bir çarpışma değil; post-devrimci İran iç siyasetinin güç dengelerini radikal biçimde sarsan, çoğulculuk potansiyelini yok eden ve iktidarın tek bir ideolojik odağın elinde toplanmasını sağlayan en etkili **"iç tasfiye manivelası"** olmuştur. Rejim, savaşın sunduğu olağanüstü hal iklimini ve beka söylemini, 1979 devrimci koalisyonu içerisinde yer alan ancak yeni teokratik nizamın yönelimleriyle uyuşmayan tüm muhalif, seküler, sol, liberal ve hatta ana akım milliyetçi aktörleri siyasal alandan kalıcı olarak elimine etmek için sistemik bir araç olarak kullanmıştır.

Devrimin şafak vaktinde İran siyasal yelpazesi, Şah rejimini yıkan heterojen bir ortak cephenin izlerini taşımaktaydı ve

geleceğin nizamına dair alternatif vizyonlar barındırıyordu. Ancak savaşın patlak vermesi, dinsel elitlere bu çok sesli yapıyı "iç cephenin tahkimatı ve birliği" dogması altında bütünüyle ezme fırsatı vermiştir. Siyasal meşruiyetin tanımı radikal bir müdahaleyle yeniden yazılarak; çoğulcu temsil veya devrimci katılımcılık ilkeleri askıya alınmış, yegane meşruiyet ölçüsü savaş stratejisine kayıtsız şartsız destek vermeye indirgenmiştir. Resmi anlatının dışına çıkan her türlü eleştirel ses, anında "iç cepheyi çökertmeye matuf bir ihanet odağı" olarak kodlanmıştır.

Bu eliminasyon sürecinde, güvenlik bürokrasisi ve devrimci mahkemeler savaş mazeretiyle yetki alanlarını sınırsızca genişletmiştir. Savaşın yarattığı paramiliter tazyik, içerideki ideolojik denetimi sıkılaştırmak ve sivil muhalefeti evcilleştirmek adına muazzam bir kurumsal zırh üretmiştir. Sol hareketler, liberal klikler ve dinsel yönetimin mutlakiyetçi karakterine itiraz eden milliyetçi fraksiyonlar; savaşın sert ikliminde kamusal alandan, matbuattan ve legal siyaset zemininden adım adım sökülerek tasfiye edilmişlerdir.

Söz konusu siyasal mühendislik, sadece doğrudan baskı ve fiziki eliminasyon yöntemleriyle değil; kurumsal yetkilerin el değiştirmesi ve bürokratik alanın yeniden düzenlenmesi gibi dolaylı ve örtük mekanizmalarla da yürütülmüştür. Muhalif veya bağımsız neşriyat organları "askeri sırları ifşa etmek" ya da "toplumun savaş azmini kırmak" gerekçesiyle kapatılmış; medya alanı bütünüyle monolitik bir propaganda aygıtına tahvil edilmiştir. Yasama organı (*Meclis*) ve diğer temsil

mekanizmaları, aday belirme süreçlerindeki ideolojik filtreler vasıtasıyla pür birer onay makamına dönüştürülerek, sistem dışı unsurların buralara sızması kesin olarak engellenmiştir.

Savaş ortamı, rejim içi iktidar çatışmalarında da en ölümcül silah olarak işlev görmüştür. Devrimin erken dönemindeki kurumsal yapı taşlarını savunan ve din adamlarının mutlak hegemonyasına mesafeli duran sivil siyasi figürler, savaşın idaresine yönelik getirdikleri rasyonel eleştiriler üzerinden kolaylıkla "düşmanla işbirliği yapmak" veya "cephedeki askerleri arkadan bıçaklamak" ithamıyla siyaseten tasfiye edilmişlerdir. Savaşın uzaması, normal şartlar altında toplumsal infiale yol açabilecek her türlü antidemokratik ve istisnai tedbiri, rejimin bekası adına meşru ve kaçınılmaz hale getirmiştir.

Bu süreç, sivil toplumun otonom örgütlenme kapasitesini, sendikal hakları ve bağımsız entelektüel tartışma zeminlerini uzun yıllar boyunca felç etmiştir. Savaşın sıcaklığı bahane edilerek ülkenin yapısal sorunları, nizamın niteliği ve geleceği hakkındaki makro-politik tartışmalar süresiz olarak dondurulmuştur. Toplum, kesintisiz bir ideolojik kuşatma altında tutularak, resmi savaş söylemine entegre olmak dışında bir varoluş seçeneğinden mahrum bırakılmıştır.

Nihai tahlilde, sekiz yıl süren Irak-İran Savaşı'nın dumanı çekildiğinde geride kalan İran İslam Cumhuriyeti, başlangıçtaki devrimci çoğulculuğunu bütünüyle yitirmiş; monolitik, aşırı merkeziyetçi ve güvenlikçi-militarist bir

kurumsal yapıya bürünmüş bir devlet aygıtıdır. Savaş potasında gerçekleştirilen bu iç siyasal temizlik ve kurumsal mühendislik, muhalefeti kalıcı olarak sistemin dışına itmiş ve savaşın bitiminden sonra da modern İran devlet yapısının temel yönetim refleksini oluşturan dışlayıcı ve otoriter siyasal kültürün kurucu harcı olmuştur.

8. Yönetici Elit Tabakanın Radikal Yeniden Yapılanması: Bir "Seçkinler Fabrikası" Olarak Savaş ve Hibrit Güç Elitlerinin Doğuşu

Irak-İran Savaşı, modern İran devletinin bürokratik, askeri و siyasi elit yapısında meydana gelen en köklü ve kalıcı kırılma noktalarından birini teşkil etmektedir. Bu sekiz yıllık kesintisiz çatışma dönemi, salt sınır hatlarında yürütülen askeri bir mücadele ya da geçici bir kriz yönetimi olmanın ötesine geçerek; post-devrimci devlet aygıtının tepe kadrolarını sıfırdan imal eden kurucu bir **"seçkinler fabrikası"** (*Elite Factory*) işlevi görmüştür. Savaş, gücünü ve meşruiyetini Şahlık döneminin kurumsal mirasından ya da devrimin ilk aylarındaki konvensiyonel siyasi tartışmalardan alan eski elitleri tasfiye ederken, cephenin kızgın potasında yetişen yepyeni bir aktörler sınıfını devletin merkezine taşımıştır.

1979 Devrimi'ni takip eden ilk kritik evrede İran, monarşik bürokrasinin çözülmesiyle birlikte derin bir kurumsal geçiş ve kadrosal boşluk süreci yaşamaktaydı. Şah döneminin tecrübeli idari elitleri ya tasfiye edilmiş ya da sürgüne zorlanmıştı; yeni devrimci fraksiyonlar ise henüz kurumsal bir nizamdan, devlet

tecrübesinden ve homojen bir yönetim felsefesinden yoksundu. Bu kurumsal istikrarsızlık ve yapısal boşluk ortamında patlak veren savaş, devlet aygıtında gücü, otoriteyi ve siyasi meşruiyeti elinde tutma imtiyazının kimlere ait olacağını belirleyen nihai hegemonya alanı haline gelmiştir.

Askeri tazyikin artmasıyla birlikte, Devrim Muhafızları (*Pasdaran*) ve Besic milis ağının komuta kademesinde, geleneksel sivil-bürokratik kanallardan bütünüyle bağımsız, neoradik bir güç odağı kristalleşmiştir. Bu kurumlar, salt askeri operasyonları sevk ve idare eden teknik yapılar olmaktan çıkarak; siyasi meşruiyetini kuramsal doktrinlerden ya da sandık meşruiyetinden değil, doğrudan doğruya cephedeki fiziki varlığından, askeri dehasından ve "şehadet" kültürüne olan pratik adanmışlığından alan yeni bir elit kuşağın yükselme platformuna dönüşmüştür. Güney ve orta cephelerdeki büyük askeri harekatları yöneten genç ve doktriner saha komutanları, savaşın ilerleyen safhalarında devletin en stratejik idari, istihbari ve diplomatik merkezlerini işgal etmeye başlamışlardır.

Savaş yıllarında, devlet mekanizmasında dikey toplumsal hareketliliğin ve bürokratik yükselmenin en birincil ve vazgeçilmez kriteri **"cephe tecrübesi"** (*Rزمندگی / Savaşçılık*) olarak kodlanmıştır. Cephede bizzat bulunmuş olmak, yeni rejimin ideolojik özüne ve kuruluş felsefesine mutlak sadakatin en somut tescili olarak kabul edilmiştir. Bu durum, klasik devlet yönetimlerinde görülen akademik kariyer, idari tecrübe ve teknokratik uzmanlık gibi geleneksel liyakat kurallarını

bütünüyle işlevsizleştirerek; askeri ve ideolojik referanslara dayalı yeni bir hiyerarşik yükselme mantığını devlet genetiğine kazımıştır.

Bu süreç, askeri alan ile siyasi alanın tarihte eşine az rastlanır biçimde iç içe geçmesini (*füzyon*) beraberinde getirmiştir. Cephede lojistik, strateji ve kitle yönetimi pratiği kazanan komuta kademesi, savaşın nihayete ermesiyle birlikte valilikler, bakanlıklar, diplomatik misyonlar ve meclis sıraları gibi sivil idari alanlara kitlesel olarak akın etmiştir. Bu durum geçici bir savaş dönemi anomalisi olarak kalmamış; askeri rasyonalite ile sivil karar alma mekanizmaları arasındaki sınırları ortadan kaldıran kalıcı bir **"hibrit yönetici sınıf"** (*Hybrid Ruling Class*) doğurmuştur. Devrim Muhafızları, bu sayede bürokratik aygıtın sivil kanatlarını da denetleyen makro-politik bir aktör haline gelmiştir.

Buna mukabil, klasik eğitim kanallarından geçmiş, rasyonel-hukuki bürokrasi geleneğine sahip veya savaşın ideolojik dogmatizmine mesafeli duran teknokratik ve akademik elitlerin devlet yönetimindeki kurumsal ağırlığı sistematik olarak eritilmiştir. "Devlet tecrübesi" ve "uzmanlık" kavramları, kriz anlarında sivil kitleleri mobilize edebilme, ideolojik baskı araçlarını yönetebilme ve cephe mantığına göre kararlar alabilme kabiliyetiyle yeniden tanımlanmıştır. Savaş siperlerinde kurulan enformel ve sarsılmaz yoldaşlık ağları, sivil bürokrasinin katı kurallarını ve denetim mekanizmalarını bypass eden, doğrudan en tepedeki dini liderliğe bağlı otonom kliklerin ve networklerin oluşmasını sağlamıştır.

Sonuç olarak Irak-İran Savaşı, modern İran devlet yapısını sadece dışsal tehditlere karşı korumamış, onun içsel egemenlik haritasını ve elit sirkülasyonunu radikal biçimde yeniden mühendisliğe tabi tutmuştur. Eğitim kökeni sivil olan geleneksel kadroların yerini; askeri, siyasi و ideolojik kimlikleri tek bir bünyede birleştiren ve kendilerini "Savaş Kuşağı" (*Nesl-i Ceng*) olarak adlandıran homojen bir oligarşik seçkinler sınıfı almıştır. Bu yeni elit yapı, savaş sonrasının restorasyon döneminde ve 21. yüzyıl İran'ının hem iç güvenlik paradigmasında hem de bölgesel asimetrik güç projeksiyonunda asli karar alıcı güç konumunu sürdürmüştür.

9. Topyekun Savaş İktisadı: Kaynakların Seferberlik Ekseninde Merkezileşmesi ve Askeri-Ekonomik Kompleksin Kurumsallaşması

Irak-İran Savaşı'nın patlak vermesi ve kısa sürede uzun soluklu bir yıpratma savaşına evrilmesi, İran iktisadi yapısında devlet eliyle yukarıdan aşağıya dayatılan radikal bir yapısal dönüşümü zorunlu kılmıştır. Ülke ekonomisi, devrimin ilk aylarında vadedilen kalkınma, refahın adil dağılımı veya piyasa rasyonalitesi ilkelerine göre değil; tamamen cephenin lojistik ihtiyaçlarını karşılamaya matuf askeri bir mantığa göre yeniden programlanmıştır. Bu süreçte devlet; üretim, tüketim, bölüşüm ve fiyatlandırma mekanizmalarını bütünüyle kendi tekeline alarak, modern İran tarihinin en merkeziyetçi **"güdümlü/seferberlik ekonomisi"** (*Command Economy*) modelini inşa etmiştir.

Savaşın ilk evrelerinde İran ekonomisi, post-devrimci kurumsal kaos, sermaye kaçışı ve petrol altyapısındaki tahribatın yanı sıra, uluslararası ambargolar ve izolasyonun yarattığı muazzam bir ikiz şok dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu yapısal varoluş krizi karşısında devlet aklı, piyasa mekanizmalarını tamamen askıya alarak makro-ekonomik kaynakların tamamını cephe hattına endekslemiştir. Ağır sanayiden hafif sanayiye, gıda üretiminden ulaştırma sektörüne kadar tüm üretim araçları, savaş lojistiğinin dolaylı veya doğrudan birer tedarikçisi haline getirilmiştir. Bu durum, özel sektörün iktisadi alandaki hareket alanını daraltırken, devlet kapitalizmini nizamın yegane iktisadi taşıyıcısı kılmıştır.

Bu askeri-iktisadi merkezileşmenin toplumsal alandaki en somut tecellisi, temel tüketim maddelerinin dağıtımını düzenleyen **"kupon/karne sistemi"** (*Sistem-i Kuponî*) olmuştur. Devlet, kıt kaynakları yönetmek ve savaşın yarattığı yüksek enflasyon ile yokluk karşısında toplumsal çöküşü engellemek adına gıda, yakıt ve temel emtiayı doğrudan kendi kurumsal ağları vasıtasıyla dağıtmıştır. Bu pratik, halk kitlelerinin gündelik biyopolitik bekasını doğrudan devlete bağımlı hale getirirken; serbest piyasa mekanizmasının fiyat belirleme ve kaynak dağıtma yetkisini uzun yıllar boyunca felç etmiştir.

Uluslararası iktisadi yaptırımlar ve konvensiyonel ticaret yollarının tıkanması, devleti hayatta kalabilmek adına enformel, kayıt dışı ve asimetrik ticaret ağları geliştirmeye sevk etmiştir. Resmi dış ticaret kanallarının işlevsizleştiği bu

gri alanlar, zamanla devletin ve özellikle askeri yapıların operasyonel kabiliyet kazandığı otonom iktisadi sahalara dönüşmüştür. Bu bağlamda, Devrim Muhafızları bünyesinde kurulan lojistik, mühendislik ve inşaat birimleri, savaşın arka planındaki en devasa ekonomik aktörler olarak temayüz etmeye başlamıştır. Cephe hattında yollar, köprüler, sığınaklar ve askeri tahkimatlar inşa eden bu mühendislik ağları (savaş sonrasında **"Hatemu'l Enbiya"** gibi devasa holdinglere evrilecek olan yapılar), askeri gücü iktisadi güçle tahkim eden yeni bir kurumsal modelin nüvelerini atmıştır.

Savaş iktisadı, ülkenin dengeli bölgesel kalkınma ve sivil altyapı yatırımlarını stratejik olarak baltalamış; bütçe kaynaklarının aslan payı kesintisiz olarak savunma sanayiine ve cephe iaşesine aktarılmıştır. Sivil sanayi yatırımları uzun vadeli bir duraklama dönemine girerken, devletin iktisadi kararları rasyonel maliyet-fayda analizlerine göre değil, tamamen "cephe hattının mukavemeti" ölçütüne göre şekillendirilmiştir. Bu kriz iklimi, devlet içinde kriz yönetimi odaklı, esnek ancak kurumsal denetime kapalı yarı-askeri iktisadi kurumların kök salmasına yol açmıştır.

Ayrıca savaş, mülkiyeti devlete veya dini liderliğe bağlı olan ve **"Bünyad"** (*Vakıf*) olarak adlandırılan devasa holding benzeri yapıların (örneğin *Bünyad-ı Mustaz'afan*) ekonomideki payını muazzam ölçüde büyütmüştür. Şah döneminin elitlerinden müsadere edilen varlıkları yöneten bu vakıflar, savaş süresince şehit ailelerine yardım ve lojistik destek mazeretiyle vergi denetiminden ve sivil bürokratik

murakabeden muaf, devasa ekonomik imparatorluklar haline gelmişlerdir. Bu durum, pazar rekabetine dayalı olmayan, sadakat ve ideolojik aidiyet ağları üzerinden işleyen yeni bir iktisadi elit sınıfın doğuşunu tescillemiştir.

Nihayetinde, Irak-İran Savaşı'nın ardından geride kalan iktisadi miras; üretkenliği düşük, dış dünyaya kapalı, ambargolara karşı enformel yöntemlerle bağışıklık kazanmış ve en önemlisi **askeri-güvenlik bürokrasisiyle göbekten bağlı aşırı merkeziyetçi bir devlet ekonomisidir.** Savaşın acil durum rasyonalitesiyle inşa edilen bu seferberlik iktisadı modeli, barış döneminde de varlığını sürdürerek; askeri elitlerin sivil ekonomi üzerindeki yapısal hegemonyasını meşrulaştıran ve modern İran'ın serbest piyasa ekonomisine entegre olmasını engelleyen en köklü kurumsal engellerden biri haline gelmiştir.

10. Asimetrik Tedarik Ağları ve Örtük İttifaklar: Savaş Lojistiğinin Pragmatizasyonu ve Savunma Sanayiinin Doğuşu

Irak-İran Savaşı'nın en paradoksal ve uluslararası ilişkiler mekanizması açısından en karmaşık veçhelerinden birini, İran devletinin askeri teçhizat ve silah tedarik süreçleri oluşturmuştur. Yeni rejim, savaşa küresel bir diplomatik izolasyon ve Şah döneminden miras kalan konvansiyonel askeri tedarik zincirlerinin bütentyle kopmasıyla yakalanmıştır. 1979 öncesinde Şahlık rejiminin Batı dünyasından, özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Birleşik Krallık'tan

ithal ettiği devasa yüksek teknoloji askeri envanter, devrim sonrasında uygulanan ambargolar, diplomatik ilişkilerin kesilmesi ve kurumsal kaos nedeniyle yapısal bir parça aşınması (*cannibalization*) ve operasyonel felç tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.

Bu jeopolitik kuşatma altında İran devlet aklı, rasyonel ve legal pazarlardan silah tedarik etme imkanı bulamayınca; küresel aktörler, aracılar, gri piyasalar ve ilan edilmemiş örtük ittifaklardan müteşekkil asimetrik ve çok katmanlı bir tedarik ağı inşa etmek zorunda kalmıştır. Bu ağ, klasik bir dış ticaret ilişkisi olmanın ötesinde; devletin hayatta kalma refleksinin resmi ideolojik dogmaları bypass ettiği, gizli kanalların ve paravan şirketlerin yönettiği enformel bir makro-politik nizam niteliğindedir.

Savaşın ilk fazında ordu ve Devrim Muhafızları, Şah döneminden kalan Amerikan menşeli F-4 Phantom, F-5 Tiger ve F-14 Tomcat savaş uçakları ile batı yapımı zırhlı unsurların stoklarına bağımlı kalmıştır. Ancak lojistik yıpranmanın kronikleşmesi, bu envanterin hayatta tutulması için küresel çapta bir enformel parça tedarik operasyonunu tetiklemiştir. Bu bağlamda dünya siyasi tarihine **"İran-Contra Skandalı"** (*İrangate*) olarak geçen gizli operasyonlar dizisi, bu paradoksal pragmatizmin en radikal tarihsel örneğidir. Resmi düzeyde birbirini ontolojik düşman olarak kodlayan Washington ve Tahran yönetimlerinin, arka planda stratejik askeri parça ve tanksavar füzeleri (TOW) tedariki üzerinden kurduğu bu örtük ağ; jeopolitik beka söz konusu olduğunda ideolojik retoriğin

nasıl araçsallaştırıldığını ve esnetildiğini açıkça gözler önüne sermiştir.

İran, bu süreçte Doğu Avrupa, Doğu Asya ve Ortadoğu'daki bazı aktörleri içeren geniş bir aracı şebekesi üzerinden üçüncü ülkeler vasıtasıyla illegal parça rotaları oluşturmuştur. Sivil paravan şirketler ve ticari kamuflajlar kullanılarak yürütülen bu operasyonlar, devletin istihbarat ve lojistik aygıtını konvensiyonel diplomasinin dışına çıkararak asimetrik bir esneklik kazandırmıştır. Bu durum, devlet içinde dış ticaret ve savunma bürokrasisini denetleyen otonom mali-istihbari kliklerin kök salmasına sebebiyet vermiştir.

Diğer taraftan, tedarik sürecinde yaşanan tıkanmalar ve mühimmat krizleri, İran'ı askeri envanterin bakım, onarım ve tersine mühendislik (*reverse engineering*) süreçlerinde yerelleşmeye zorlamıştır. Savaşın yarattığı bu mutlak mahrumiyet iklimi, günümüz İran askeri-endüstriyel kompleksinin ve yerli füze/mühimmat sanayiinin kurucu motivasyonu olmuştur. Devlet, ithal ikameci bir askeri rasyonalite geliştirerek, cephe lojistiğini sürdürebilmek adına yerel imalat kapasitesini sistematik olarak teşvik etmiştir.

Bu durum, resmi devlet söylemindeki keskin anti-emperyalist ve dogmatik retorik ile dış politikanın pratik tatbikatı arasındaki ontolojik fayı ve yapısal gerilimi belirginleştirmiştir. Devlet, cephe hattının çökmesini engellemek adına, söylem düzeyinde lanetlediği aktörlerle dahi enformel zeminlerde pragmatik pazarlıklar yürütebilecek bir yapısal esnekliğe

kavuşmuştur. Savaşın bitiminde İran, uluslararası ambargoları enformel networkler vasıtasıyla delme konusunda muazzam bir kurumsal hafıza ve asimetrik savunma doktrini miras almıştır.

11. Şehirlerin Savaşı ve Sivil Nüfusun Topyekun Yıpratılması: Kamusal Alanın Cepheleşmesi ve Kolektif Travmanın Siyasallaşması

Savaşın hareketli sınır çatışmalarından sıyrılarak statik ve ucu açık bir yıpratma savaşına dönüşmesi, çatışmanın mekânsal çeperini radikal biçimde genişleterek sivil yerleşim birimlerini doğrudan doğruya birer askeri hedef haline getirmiştir. Siyasi ve askeri tarihe **"Şehirlerin Savaşı"** (*Ceng-i Şehrha*) olarak geçen bu karanlık dönem, cephe hattı ile cephe gerisi arasındaki ontolojik sınırları ortadan kaldırarak; metropolleri, sivil nüfusu ve kentsel altyapıyı askeri yıpratma stratejisinin asli kuramı haline getirmiştir.

Çatışmanın orta evrelerinde tırmanan bu strateji, tarafların birbirlerinin toplumsal mukavemetini kırma, psikolojik çöküş yaratma ve ekonomik can damarlarını felç etme arayışının bir neticesidir. Tahran, Kirmanşah, Ahvaz ve İsfahan gibi hayati İran kentleri, konvensiyonel balistik füzelerin ve hava akınlarının doğrudan hedefi olmuştur. Bu durum, savaşı siperlerden çıkararak sivil halkın gündelik yaşam alanlarına, konutlarına ve kamusal mekanlarına taşımıştır. Civar nüfus, rızası ve dahli olmaksızın asimetrik şiddet denkleminin merkezine yerleştirilmiştir.

Karşılıklı olarak yürütülen füze düelloları, metropollerde sürekli bir dehşet iklimi ve ilan edilmemiş bir olağanüstü hal muhiti üretmiştir. Kitlesel sivil tahliyeler, kentsel alanların geçici olarak insansızlaşması, derme çatma sığınak kültürünün doğuşu ve kentsel altyapının tahribatı; toplumsal yapıda derin yaralar açmıştır. Ancak dinsel-politik yönetim, bu toplumsal travmayı ve yıkımı kurumsal bir çöküşe izin vermeksizin, kendi meşruiyetini tahkim edecek bir **"ideolojik direnç"** söylemine tahvil etmeyi başarmıştır.

Medya ve propaganda aygıtları, harabeye dönen sivil yerleşim alanlarını ve yaşanan insani trajedileri gizlemek yerine; bunları ulusal ve dinsel dayanışmayı kamçılayan, toplumsal öfkeyi dış düşmana yönelten ve kolektif şehadet anlatısını besleyen birer seferberlik yakıtı olarak kullanmıştır. Şehirlerin bombalanması, nizam tarafından "ümmetin sabır ve metanet imtihanı" olarak kavramsallaştırılmış; sivil kayıplar cephedeki askerlerle aynı kutsal statüye (*şehitlik*) yükseltilerek siyasallaştırılmıştır. Bu hamle, savaşa yönelik oluşabilecek olası toplumsal muhalefet dalgalarını daha doğmadan barışçıl protesto zemininden mahrum bırakmıştır.

Kentsel alanların cepheleşmesi, iç göç hareketlerini hızlandırarak demografik yapıyı sarsmış ve savaşa maruz kalan bölgelerden iç kesimlere doğru kronik bir nüfus kaymasına yol açmıştır. Kent ekonomileri, sanayi tesislerinin fiziki zarar görmesi ve işgücü kaybı nedeniyle ciddi yaralar alırken, devlet sivil savunma ve güvenlik mekanizmalarını kent merkezlerinde maksimum düzeyde tahkim etmiştir. Kolluk kuvvetleri ve

Devrim Muhafızları'nın kentsel alan üzerindeki fiziki ve idari denetimi, bu güvenlik krizleri mazeretiyle kalıcı olarak kurumsallaşmıştır.

Nihayetinde Şehirlerin Savaşı, İran toplumunun kolektif hafızasında silinmez psikolojik izler bırakırken; devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi de kriz yönetimi esasına göre yeniden dizayn etmiştir. Sivil nüfusun topyekun yıpratılması stratejisi, toplumun savaşı gündelik hayatın kaçınılmaz bir parçası olarak kanıksamasına yol açmış; devletin bu kriz ortamında kamusal alanı manipüle etme, toplumsal rızayı üretme ve sivil itaatsizliği güvenlikçi politikalarla bastırma kabiliyetini tescilleyen kurumsal bir zemin bırakmıştır.

12. Dalgalı İnsan Hücumları ve Kitlesel Zayiat: Asimetrik Savaş Doktrini Olarak Bedensel Seferberlik ve Toplumsal Savaş Travması

Irak-İran Savaşı, modern askeri tarihin en kanlı و en yüksek zayiatlı yıpratma savaşlarından biri olmasını, salt çatışma süresinin uzunluğuna değil; İran askeri aklının yapısal خطوط دفاعية (savunma hatları) karşısında geliştirdiği **"dalgalı insan hücumları"** (*Mass Manpower Attacks / Askeri Dalga Doktrini*) stratejisine borçludur. Bu taktiksel tercih, konvensiyonel askeri literatürde geçici bir acil durum hamlesi olmanın ötesine geçerek; devrimci rejimin teknik ve lojistik yetersizliklerini demografik üstünlük ve ideolojik motivasyonla ikame etmeye matuf yapısal bir savaş doktrinine dönüşmüştür.

Savaşın kritik dönemeçlerinde Irak ordusunun Batılı ve Sovyetik bloklardan devşirdiği teknolojik, lojistik ve ateş gücü üstünlüğü karşısında, İran savunma bürokrasisi derin bir asimetrik krizle karşı karşıya kalmıştır. Hava gücü tahrip olmuş, zırhlı unsurları ambargolarla felç edilmiş olan yeni nizam; askeri dengeyi sağlamak adına nizami ordunun teknik koridorları yerine, kitlelerin fiziki varlığına dayanan yoğun bir **bedensel seferberlik** modelini devreye sokmuştur. Özellikle güney cephesindeki (Basra ve bataklıklar bölgesi) tahkim edilmiş askeri hatların yarılması amacıyla düzenlenen büyük ölçekli taarruzlar, ateş üstünlüğüne değil, insan dalgalarının kesintisiz yoğunluğuna endeksli askeri intihar operasyonları karakterine bürünmüştür.

Bu askeri doktrinin kurumsal ve insan gücü omurgasını, devrimin paramiliter uzantısı olan **"Besic"** (*Gönüllü Seferberlik Ordusu*) ağları oluşturmuştur. Nizami bir askeri eğitimden ziyade, yoğun bir ideolojik-dinsel endoktrinasyona tabi tutulan, büyük bir kısmı taşra kökenli gençlerden ve reşit olmayan çocuk-mراهق (ergen) yaş gruplarından müteşekkil bu gönüllü kitleler; modern savaş tarihinin en yoğun zayiat oranlarının nesnesi olmuşlardır. Teknik askeri rasyonalitenin bittiği yerde, "şehadet" ve "kerbela" mitleriyle tahrik edilen bu saf inanç dalgaları, Irak ordusunun mayın tarlalarını, tel örgülerini ve ağır topçu tahkimatlarını fiziki bedenleriyle aşmayı hedefleyen kurumsal bir feda mekanizmasına dönüşmüştür.

Bu aralıksız yıpratma döngüsü, İran toplumunda derin demografik, silsilesel ve psikolojik kırılmalar yaratmıştır. Kısa sürede on binlerce kayıbın yaşandığı büyük operasyonlar (örneğin *Kerbela-4* ve *Kerbela-5*), savaşı cephe hattının coğrafi sınırlarından çıkararak İran'ın tüm taşra kasabalarına ve metropol mahallelerine cenaze merasimleri, maluller ve kayıplar şeklinde taşımıştır. Toplum, hane halkı düzeyinde savaşın doğrudan kurbanı haline gelmiştir.

Ancak devlet, bu muazzam sivil-toplumsal travmanın nizam karşıtı bir infiale evrilmesini engellemek adına, kaybı ve ölümü aşkın bir düzlemde yeniden kodlayan meta-politik bir **"Şehadet Diskurı"** (*Kültür-ü Şehadet*) inşa etmiştir. Kitlesel cenaze törenleri, yas muhitleri ve mezarlıklar (özellikle Tahran'daki *Behişt-i Zehra*), devlet eliyle ulusal ve dinsel sadakat ayinlerine dönüştürülmüştür. Ölüm, rasyonel bir askeri başarısızlık ya da trajedi olarak değil; İslam vatanının koruyuculuğu ve Hz. Hüseyin'in tarihsel mirasının ihyası olarak kutsanmıştır. Bu sembolik mühendislik, toplumsal şoku absorbe ederken, yönetici elite yüksek zayiat oranlarına rağmen savaşı sürdürebilme lüksü tanıyan politik bir dokunulmazlık kalkanı sağlamıştır.

13. Dinsel Söylemin Savaş Seferberliğindeki Yapısal Rolü: İç Cephenin Tahkimi, Meşruiyetin Yeniden Üretimi ve Siyasal İslamın Kurumsallaşması

Irak-İran Savaşı sürecinde din, salt bireysel bir inanç sistemi ya da propaganda aygıtının ikincil bir süsü olmaktan çıkarak; iç

cephenin disipline edilmesi, toplumsal rızanın imalatı ve post-devrimci siyasi rejimin meşruiyet tabanının sıfırdan üretilmesi sürecinin en asli idari manivelası haline gelmiştir. Sekiz yıllık yıpratıcı askeri ve ekonomik tazyik, rasyonel-hukuki meşruiyet kanalları henüz oturmamış olan teokratik nizamı, kitleleri bir arada tutabilmek ve iç muhalefeti bastırmak adına dinsel kurumsallığı devlet genetiğiyle bütünüyle bütünleştirmeye (*entegrasyon*) zorlamıştır.

Devrimin ilk aylarında hegemonya mücadelesi veren dinsel hizip, savaşın patlak vermesiyle birlikte jeopolitik krizi ilahi bir lütfa (*Inayet-i İlahiye*) dönüştürmüştür. Savaş, seküler-ulusal bir sınır müdafaası olarak değil; **"Hak ile Batılın Savaşı"** (*Ceng-i Hakk u Batıl*) ve "Kutsal Savunma" (*Difa-i Mukaddes*) olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu dinsel kavramsallaştırma, askeri itaati ve savaşa katılımı basit bir vatandaşlık görevi olmaktan çıkararak, her müminin ifa etmesi gereken mutlak bir **"Şer'i Ödev/Teklif"** (*Vazife-i Şer'iyye*) haline getirmiştir. Siyasal iktidarın kararları, dinsel dogmanın sarsılmaz otoritesiyle tahkim edilmiştir.

Bu kurumsal meşruiyet mekanizmasının en operasyonel merkezleri, ulema sınıfının kontrolündeki **Cuma Hutbeleri** (*نماز جمعه*) ve cami ağları olmuştur. Camiler, salt ibadet mekanları olmaktan çıkarak; asker toplama, lojistik iaşe organizasyonu, enformasyon denetimi ve ideolojik endoktrinasyon merkezleri olarak işlev görmüştür. Cuma imamları, teokratik devletin taşradaki en yetkili ideolojik valileri gibi hareket ederek; cepheden gelen olumsuz haberleri

dinsel sabır (*sebr*) ve ilahi imtihan kozmolojisiyle eritmiş, kitlelerin psikolojik mukavemetini merkezi otoritenin çizgisine sabitlemiştir.

Dinsel söylemin bu yoğun kurumsal kullanımı, iç cephedeki siyasi plüralizmi (çoğulculuğu) ve muhalefet imkanını da bütünüyle kurutmuştur. Savaş politikalarına, ekonomik kıtlığa ya da zayiat oranlarına yönelik her türlü seküler-rasyonel eleştiri; nizamın dinsel niteliği nedeniyle doğrudan "dine, devrime ve İslam'ın bekasına ihanet" (*Nifak / Münafıklık*) potasında eritilmiştir. Savaş, rejimin kendi içindeki seküler, sol ve liberal muhalif unsurları tamamen tasfiye etmesinin ve kamusal alanı mutlak olarak homojenleştirmesinin en kullanışlı ideolojik kalkanı olmuştur.

Nihayetinde din ve devlet aygıtının bu radikal füzyonu, post-devrimci İran devletinin yapısal karakterini kalıcı olarak mühürlemiştir. Kurumsallaşan ulema bürokrasisi ve dinsel kurumlar, savaşın sevk ve idaresindeki hayati rolleri vesilesiyle devlet içinde sarsılmaz birer idari ve mali otonomi kazanmışlardır. Savaş bittiğinde dinsel epistemoloji, modern İran devletinin hem iç güvenlik paradigmasını, hem toplumsal kontrol mekanizmalarını hem de siyasi rıza imalat hatlarını belirleyen en kurucu kurumsal altyapı olarak yerini sağlamlaştırmıştır.

14. Sınır Bölgelerinin Mekânsal ve Ekonomik Dönüşümü: Çatışma Coğrafyasının Güvenlikleştirilmesi, Demografik Yarılma ve Savaş Şehirciliği

Irak-İran Savaşı'nın en kalıcı و بنيوي (yapısal) etkilerinden biri, askeri cephe hattını oluşturan sınır vilayetlerinin coğrafi, ekonomik ve kentsel dokusunda meydana gelen köklü başkalaşımdır. Sınır bölgeleri, sekiz yıl boyunca salt muharebelerin cereyan ettiği pasif askeri sahlar olmanın ötesine geçerek; mekânsal yapının, mülkiyet ilişkilerinin ve yerel iktisat nizamının **"savaş rasyonalitesi"** ekseninde yeniden üretildiği otonom idari-askeri alanlara dönüşmüştür. Bu durum, devletin coğrafyayı algılama ve yönetme biçiminde sivil kalkınma paradigmasından mutlak **güvenlikleştirme** (*securitization*) paradigmasına geçişi tescillemiştir.

Savaşın ilk günlerinden itibaren Hûzistan, Kirmanşah, İlam و Kürdistan gibi stratejik sınır vilayetleri, doğrudan Irak ordusunun işgal ve ağır bombardıman tazyikine maruz kalmıştır. Savaş öncesi dönemde özellikle Hûzistan; devasa petrol altyapısı, tarımsal havzaları ve Hürremşehr ile Abadan gibi kozmopolit liman kentleriyle İran ekonomisinin can damarı niteliğindeyken, çatışmalarla birlikte bu ekonomik hinterland radikal bir fiziki yıkıma uğramıştır. Bu yıkım, sınır boylarındaki yerleşik nüfusun kentsel ve kırsal alanlardan kitlesel bir biçimde ayrılmasına yol açarak, cumhuriyet tarihinin en büyük iç göç dalgalarını ve **demografik yarılmasını** tetiklemiştir.

Yıkımın ve mekânsal dönüşümün sembolik odağı, savaşın ilk evresinde harabeye dönen ve uzun süre işgal altında kalan **Hürremşehr** olmuştur. Bu kentin kaybı ve sonrasındaki askeri geri alınış süreci, devlet aklına kentsel mekânı ideolojik ve askeri gereksinimlere göre sıfırdan inşa etme fırsatı tanımıştır. Şehirlerin yeniden inşası (*Cihad-ı Sazendegi / Yapılanma Cihadı* vasıtasıyla), sivil sakinlerin konforundan ziyade, olası bir askeri tehdide karşı savunma derinliği sağlayan, lojistik koridorları optimize eden ve paramiliter kontrolü kolaylaştıran bir **"Savaş Şehirciliği"** (*War Urbanism*) modeline göre yürütülmüştür.

Ekonomik düzlemde ise geleneksel sınır ticareti, tarımsal üretim ve yerel zanaatlar bütünüyle felç olmuş; yerini cephe lojistiğine, askeri iaşeye ve tahkimat sanayiine bağımlı **enformel bir savaş ekonomisine** bırakmıştır. Sınır kasaba ve köyleri, tarımsal kimliklerini kaybederek askeri garnizonların, mühimmat depolarının ve Devrim Muhafızları konuşlanma noktalarının periferik destek unsurları haline gelmiştir.

Sınır bölgelerinden kaçan milyonlarca sığınmacının Tahran, İsfahan ve Şiraz gibi iç metropollere yığılması, bu kentlerde plansız bir kentsel büyümeyi, altyapı krizlerini ve silsilesel bir toplumsal gettoşlaşmayı beraberinde getirmiştir. Savaş bittikten sonra bile sınır vilayetleri ile iç bölgeler arasında derin bir **kalkınma asimetrisi** baki kalmış; sınır halkı, cephenin getirdiği yıkım üzerinden kendilerine has, devletin merkezi politikalarına mesafeli fakat savaş tecrübesiyle perçinlenmiş otonom bir bölgesel kimlik geliştirmiştir.

15. Kitle İletişim Araçları ve Propaganda Mekanizmaları: Kolektif Hafızanın İdeolojik İnşası, Savaş Söyleminin Kurumsallaşması ve Ortak Kimlik İmalatı

Sekiz yıllık askeri gerilim muhitinde İran devleti, savaşın salt cephe hatlarındaki konvensiyonel çatışmalarla kazanılmayacağını; toplumsal cephe gerisindeki **algı, rıza ve anlam dünyasının** kontrol edilmesinin hayatiyetini erken aşamada idrak etmiştir. Bu bağlamda kitle iletişim araçları, enformasyon akışını sağlayan tarafsız kurumlar olmaktan çıkarılarak; toplumun ideolojik olarak seferber edilmesi, kolektif hafızanın yeniden tasarlanması ve yeni rejimin ontolojik meşruiyet krizlerinin örtülmesi amacıyla devletin en stratejik **propaganda ve endoktrinasyon aygıtına** dönüştürülmüştür.

Post-devrimci dönemde kurumsal kimliği yeniden yapılandırılan **İran İslam Cumhuriyeti Sesi ve Görüntüsü** (*IRIB*) başta olmak üzere, *Keyhan* ve *İttilaat* gibi ana akım matbuat organları, tek bir makro-politik amaca hizmet edecek şekilde merkezi bir sansür ve yönlendirme mekanizmasına tabi tutulmuştur. Savaş enformasyonu, kuru askeri veriler veya zayiat dökümleri olarak değil; dinsel metaforlar, menkıbeler ve kutsal sembollerle bezenmiş epik bir **"Kutsal Savunma"** anlatısı içinde topluma servis edilmiştir. Haber bültenleri, cephedeki askeri harekatları adeta Kerbela Savaşı'nın çağdaş bir tekerrürü olarak sunarak, dünyevi yenilgi veya kayıpları ilahi birer zafer mertebesine yükseltmiştir.

Bu mediatik seferberliğin en özgün enstrümanlarından biri, sinematografik ve belgesel literatürde köklü bir iz bırakan **"Rivayet-i Feth"** (*Zaferin Rivayeti*) tarzı propaganda yapımları olmuştur. Cephe hattındaki Besic gönüllülerinin ve sıradan askerlerin gündelik inanç pratiklerini, şehadet arzularını ve dünyevi varlıktan vazgeçişlerini mistik ve lirik bir dille ekrana taşıyan bu görsel mühendislik; toplum nezdinde idealize edilmiş, kutsal bir "mücahit" prototipi imal etmiştir. Radyo kanalları ise taşra nüfusuna ve okuryazar olmayan kitlelere kesintisiz askeri marşlar, şehit vasiyetnameleri ve dini mersiyeler (*medhiye*) ulaştırarak, cephe ile ev arasındaki duygusal ve ideolojik bağı sürekli canlı tutmuştur.

Kamusal alanın görsel olarak sömürgeleştirilmesi sürecinde **duvar resimleri** (*mural*), afişler ve posterler de hayati bir işlev görmüştür. Kentlerin meydanları, sokak araları ve devlet daireleri; cephede hayatını kaybeden yerel gençlerin portreleri, anti-emperyalist sloganlar ve dinsel kurtuluş sembolleriyle donatılmıştır. Bu durum, kentsel estetiği kalıcı olarak militarize ederken, savaşı ve ölümü gündelik yaşamın kaçınılmaz, kanıksanmış bir dekoru haline getirmiştir. Cenaze merasimlerinin medya eliyle kitlesel ve estetik birer sadakat şovuna dönüştürülmesi, toplumsal muhalefet imkanını epistemolojik düzeyde imkansız kılmıştır.

Nihayetinde savaş dönemi propagandası, plüralist (çoğulcu) bir kamusal alanı bütünüyle tasfiye ederek; toplumsal algıyı "biz" (iman ehli/devrimciler) ve "öteki" (baas rejimi, küresel emperyalizm ve içteki işbirlikçiler) şeklinde keskin bir **manici**

düalizme hapsetmiştir. Savaşın hitamında bu medya pratikleri ve söylem kalıpları ortadan kalkmamış; aksine devletin kalıcı kurumsal hafızasını oluşturarak, post-devrimci İran'da rejimin toplumsal rızayı denetleme, ulusal kimliği tanımlama ve kriz anlarında kitleleri konsolide etme süreçlerinin ana şablonu olarak varlığını sürdürmüştür.

16. Savaşın Bölgesel Boyutu ve Komşuluk İlişkileri: Jeopolitik Kamplaşmalar, Körfez Güvenliği ve Arap-İslam Dünyasındaki Yapısal Yarılma

Irak-İran Savaşı, patlak verdiği ilk andan itibaren iki egemen devlet arasında cereyan eden lokal bir sınır ihtilafı olmanın ötesine geçerek; Orta Doğu'nun ittifaklar haritasını, güvenlik mimarisini ve jeopolitik dengelerini kökten sarsan **bölgesel bir makro-çatışmaya** dönüşmüştür. Savaşın uzun bir zaman dilimine yayılması, askeri cephe hattı ile bölgesel çevre arasındaki sınırları muğlaklaştırmış; bölge devletlerini ulusal güvenlik mülahazaları, ideolojik tehdit algıları ve iktisadi çıkarlar ekseninde doğrudan ya da dolaylı olarak çatışmanın birer yapısal aktörü haline getirmiştir.

Bu bölgesel ekosistemin şekillenmesindeki en kurucu amil, Arap Körfezi ülkelerinin (özellikle Suudi Arabistan, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri) savaşa yönelik kolektif konumlanışıdır. İran'daki dinsel devrimin revizyonist karakterinden ve "devrim ihracı" (*Sadır-ı İnkılap*) doktrininin kendi monarşik rejimleri üzerindeki delege edici potansiyelinden derin bir ontolojik kaygı duyan Körfez bloku,

Irak'ı jeopolitik bir set (*tampon bölge*) olarak mütalaa etmiştir. Bu doğrultuda, Körfez sermayesi tarafından Irak Baas rejimine aktarılan devasa finansal yardımlar, hibe krediler ve lojistik liman kolaylıkları, savaşı iki devletin rasyonel kapasitesini aşan, bölgesel finansmanlı enformel bir **"vekalet ve dengeleme mekanizmasına"** çevirmiştir.

Buna mukabil İran İslam Cumhuriyeti, bölgede maruz kaldığı mutlak diplomatik tecrit ve kuşatılmışlığı kırmak adına asimetrik ittifak hatları geliştirme yoluna gitmiştir. Bu noktada en radikal ve yapısal kırılma, Suriye'deki Baas rejiminin Arap dünyasının genel temayülünün aksine İran'ın yanında konumlanmasıyla yaşanmıştır. Şam-Tahran ekseninin kurulması, Irak-İran Savaşı'na dinsel ve ideolojik bir boyut eklemekle kalmamış; Arap dünyasının kendi içindeki tarihsel ve mezhebi rekabet hatlarını (Irak ve Suriye Baas partileri arasındaki jeopolitik husumeti) su yüzüne çıkararak bölgesel yarılmayı kalıcı hale getirmiştir.

Bu jeopolitik gerilim muhitinde **Türkiye**, jeo-stratejik konumu hasebiyle son derece hassas ve dengeleyici bir dış politika hattı benimsemiştir. Çatışmanın taraflarına karşı "aktif tarafsızlık" ilkesini işleten Ankara, hem Tahran hem de Bağdat ile ticari ve diplomatik kanalları açık tutmayı başarmıştır. Bu rasyonel konumlanış, Türkiye'yi savaşın lojistik, ticari ve enformel arka planında vazgeçilmez bir ekonomik koridor ve arabulucu kanal haline getirirken; her iki ülkenin enerji kaynaklarının Batı pazarlarına taşınmasında ve sınır güvenliğinin (özellikle

ayrılıkçı Kürt hareketlerinin kontrol altına alınmasında) sürdürülmesinde dengeleyici bir işlev görmüştür.

Savaşın bölgesel düzeydeki en tehlikeli kırılma noktası ise kentsel ve karasal cephelerin deniz alanlarına taşmasıyla tezahür eden **"Tankerler Savaşı"** (*The Tanker War*) olmuştur. Körfez'deki ticari ve hidrokarbon taşımacılığı yapan şileplerin karşılıklı olarak hedef alınması, bölgesel güvenlik paradigmasını bütünüyle uluslararasılaştırmış; küresel enerji arz güvenliğini tehdit eden bu kriz, bölge devletlerini kolektif savunma paktlarını (1981'de Körfez İşbirliği Konseyi'nin kurulması bu sürecin doğrudan bir ürünüdür) tahkim etmeye ve askeri harcamalarını radikal düzeyde artırarak bölgesel bir silahlanma yarışına girmeye mecbur bırakmıştır.

17. Savaşın Uluslararası Boyutu: Soğuk Savaş Konjonktüründe Küresel Güç Dengeleri, Silah Akış Yönetimi ve "Ucu Açık Dengeleme" Stratejisi

Modern uluslararası ilişkiler tarihinin en uzun konvensiyonel savaşlarından biri olan Irak-İran İhtilafı, Soğuk Savaş'ın iki kutuplu küresel jeopolitiğinin tam merkezinde yer almıştır. Çatışma, Washington, Moskova, Londra ve Paris gibi küresel güç merkezlerinin Orta Doğu'daki nüfuz alanlarını koruma, petrol arzını güvenceye alma ve bölgesel hegemonya arayışlarını disipline etme stratejilerinin bir **küresel yönetim enstrümanına** dönüşmüştür. Küresel aktörler, kağıt üzerinde "tarafsızlık" ilan etseler de, pratikte savaşın süresini,

yoğunluğunu ve nihai neticesini kendi makro-politik çıkarlarına göre manipüle etmişlerdir.

Amerika Birleşik Devletleri, 1979 Devrimi ve akabinde yaşanan elçilik rehine krizi neticesinde en stratejik müttefikini kaybettiği İran'ı, küresel nizamı tehdit eden "revizyonist ve öngörülemez" bir aktör olarak kodlamıştır. Washington yönetimi, devrimci rejim tarafından Körfez'deki statükonun yıkılmasını önlemek adına, rasyonel ve ideolojik olarak mesafeli olduğu Irak Baas rejimini diplomatik, istihbari ve lojistik açıdan örtük bir biçimde destekleme yolunu seçmiştir. Ancak küresel güçlerin taktiksel pragmatizmini gösteren en çarpıcı tarihsel vesikalardan biri olan **"İran-Kontra Skandalı"** (*İrangate*), ABD'nin arka planda İran'a da enformel kanallardan silah satarak savaşı iki taraflı olarak beslediğini ve çatışmanın taraflarından birinin mutlak bir zafer kazanmasını engellemeyi hedeflediğini faş etmiştir.

Diğer küresel kutup olan **Sovyetler Birliği (SSCB)** ise savaş sürecinde çok daha çelişkili ve ikircikli bir denge politikası gütmüştür. Irak ile 1972 tarihli Dostluk ve İşbirliği Antlaşması temelinde köklü askeri ve kurumsal bağları olan Moskova, savaşın başında Bağdat'a silah akışını geçici olarak askıya alarak Tahran'daki anti-emperyalist devrimci kanadı kendi safına çekmeye çalışmıştır. Ancak İran'ın komünist Tudeh Partisi'ni tasfiye etmesi ve dinsel ideolojisini Sovyet hinterlandındaki Orta Asya cumhuriyetlerine ihraç etme potansiyeli, SSCB'yi yeniden Irak'ın en büyük konvensiyonel silah tedarikçisi konumuna geri döndürmüştür. Böylece Irak

ordusu, Batı teknolojisi ile Sovyet ateş gücünün harmanlandığı hibrit bir uluslararası askeri makineye dönüşmüştür.

Avrupa devletleri, özellikle Fransa, savaş süresince Irak'a gelişmiş askeri teknoloji (Super Étendard uçakları ve Exocet füzeleri) ve çift kullanımlı kimyasal/endüstriyel altyapı sağlayarak savaşın yıkım kapasitesini ve süresini uzatan en birincil aktörlerden biri olmuştur. Küresel aktörlerin bu çok boyutlu silah satışı ve lojistik desteği, uluslararası silah pazarını canlandırırken; Orta Doğu'yu küresel savunma sanayiinin devasa bir test ve tüketim sahası haline getirmiştir.

Uluslararası sistemin bu süreçteki yapısal stratejisi **"Ucu Açık Dengeleme"** (*Indecisive Balance / Savaşın Sürdürülebilir Kılınması*) ilkesine dayanmaktaydı. Ne İran'ın teokratik devrimci coşkusunun Körfez petrol sahalarını ele geçirmesine izin verilmiş ne de Irak'ın bölgesel tek hegemon güç olarak yükselmesine rıza gösterilmiştir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, savaşın tırmandığı yıllar boyunca bağlayıcı ve fonksiyonel kararlar almaktan imtina ederek çatışmanın iki tarafı da askeri ve ekonomik olarak bitirme noktasına getirmesini beklemiştir. Nihayetinde 1987 yılında kabul edilen **598 sayılı BMGK Kararı**, ancak iki tarafın da rasyonel ve fiziki kaynakları bütünüyle tükendiğinde, küresel güçlerin rızasıyla savaşın nihai tasfiye ve ateşkes enstrümanı olarak devreye sokulmuştur.

18. İran Ulusal Güvenlik Paradigmasının Yeniden Şekillenmesi: "Birleşik Tehdit" Algısı, İç Cephe Doktrini ve Güvenlikçi Devletin Kurumsallaşması

Irak-İran Savaşı, İran devlet aklının ulusal güvenlik tasavvurunda köklü ve silsilesel bir paradigma değişimini tetiklemiştir. Savaş öncesi dönemde ulusal güvenlik, büyük ölçüde coğrafi sınırların korunması ve nizami askeri tehditlerin bertaraf edilmesi gibi konvensiyonel bir çerçeveye sıkışmışken; sekiz yıllık yıpratıcı tecrübe, güvenliği toplumsal hinterland, siyasi yapı, ideolojik sadakat, iktisadi mukavemet ve kültürel/mediatik egemenlik alanlarını kapsayan **bütüncül (holistik) bir makro-paradıgma** içine taşımıştır. 1988 itibarıyla İran, sınırların ötesini ve iç cepheyi tek bir asimetrik düzlemde birleştiren yeni bir güvenlik mimarisiyle teçhiz olmuştur.

Bu dönüşümün kurucu unsuru, stratejik karar alıcılar tarafından geliştirilen **"Birleşik Tehdit"** (*Composite/Hybrid Threat*) kavramıdır. Dış askeri tazyik ile iç toplumsal/siyasal kırılganlıkların birbirini besleyen organik bağlar olduğu idrak edilmiş; bu durum, "iç cephenin" (*Cebhe-i Dahili*) tahkimatını en az sınır muharebeleri kadar hayati bir güvenlik normu haline getirmiştir. Bu doktrinel kayma, Devrim Muhafızları Ordusu (*Pasdaran*) ve Besic ağlarının sivil kamusal alandaki polisiye ve istihbari yetkilerini radikal biçimde genişletmiştir. Ordu ve paramiliter unsurlar, salt cephe hattını tutan askeri yapılar olmaktan çıkarak, toplumsal muhalefeti nizam öncesi safhada eriten, yerel asayişi ve ideolojik homojenliği denetleyen

"önleyici kontrol" (*Preventive Surveillance*) aygıtlarına dönüşmüşlerdir.

İktisadi düzlemde ise gıda güvenliği, enerji hatlarının korunması ve karaborsa ile mücadele, piyasa dinamiklerinin ötesine geçerek birer "ulusal beka" meselesi olarak kodlanmıştır. Ekonomik krizler ve kıtlıklar, rasyonel yönetim başarısızlıkları olarak değil, rejimi çökertmeye matuf asimetrik savaş hamleleri olarak mütalaa edilmiş; bu durum, devletin iktisadi hayata mutlak müdahalesini ve mülkiyet ilişkilerini güvenlik ekseninde yeniden düzenlemesini meşrulaştırmıştır.

Dış güvenlik boyutunda ise bölgesel ittifaklar ve küresel güç dengeleriyle kurulan asimetrik ilişkiler, İran'ın savunma doktrininin merkezine yerleşmiştir. Ambargolar ve mutlak diplomatik tecrit tecrübesi, devleti askeri teknolojide mutlak bir **"Kendi Kendine Yetme"** (*Hod-Kefayi / Yerlileşme*) stratejisine zorlamış ve savaş sonrasındaki yerli savunma sanayiinin (özellikle füze ve insansız hava aracı programlarının) kurumsal temelleri bu yıpratıcı muhitte atılmıştır. Sonuç olarak savaş, sivil alan ile askeri alan arasındaki ontolojik sınırları muğlaklaştırarak, her toplumsal dinamiği güvenlik süzgecinden geçiren totaliter bir güvenlik devletinin genetik kodlarını sabitlemiştir.

19. Ulusal Hafızanın İdeolojik İnşası ve Savaş Anlatısının Mâseseleşmesi: "Kutsal Savunma" Miti ve Meşruiyetin Sembolik Sermayesi

Savaşın askeri olarak nihayete ermesiyle birlikte, teokratik rejim en az cephe yönetimi kadar karmaşık ve uzun vadeli bir meta-politik meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır: Sekiz yıl süren, yüz binlerce kayba ve devasa ekonomik yıkıma yol açan bu travmatik tecrübenin, rejim karşıtı toplumsal bir infiale ya da meşruiyet krizine yol açmadan ulusal kimliğin kurucu, birleştirici bir unsuru haline getirilmesi. Bu yapısal ihtiyaca binaen devlet, savaşın kolektif algısını homojenleştirmeyi hedefleyen kurumsal ve sistemik bir **"Ulusal Hafıza Mühendisliği"** projesini devreye sokmuştur.

Bu hafıza inşasının kavramsal omurgasını, seküler ve rasyonel "Irak-İran Savaşı" adlandırmasının reddedilerek, çatışmanın mutlak surette **"Kutsal Savunma"** (*Difa-i Mukaddes*) mitiyle ikame edilmesi oluşturmuştur. Savaş, jeopolitik bir sınır ihtilafı olmaktan çıkarılıp dinsel-kozmik bir Hak-Batıl mücadelesi olarak kutsandığında, yaşanan kitlesel zayiat ve iktisadi yıkım birer başarısızlık göstergesi olmaktan çıkmış; rejimin siyasi ve sembolik meşruiyet sermayesini tahkim eden **"şehadet ve fedakarlık"** nişanelerine dönüştürülmüştür. Bu anlatıyı kurumsallaştırmak adına *Kutsal Savunma Değerlerini Koruma ve Yayma Vakfı* gibi doğrudan devrim liderliğine bağlı devasa bütçeli hafıza kurumları ve arşiv merkezleri tesis edilmiştir.

Savaş anlatısının toplumsallaştırılması sürecinde eğitim sistemi ve kentsel mekân en birincil ideolojik aygıtlar olarak işlev görmüştür. İlk ve ortaöğretim müfredatları, savaşın lojistik epikliğini, çocuk şehitlerin menkıbelerini ve cephe mistisizmini gelecek nesillere aktaracak şekilde yeniden tasarlanmıştır.

Kentsel alanda ise metropol caddelerine, otoyollara ve kamusal mekanlara şehitlerin isimlerinin verilmesi, meydanların devasa hamasi duvar resimleriyle (*mural*) donatılması, savaşı gündelik hayatın kaçınılmaz ve kanıksanmış bir bilişsel dekoru haline getirmiştir.

Bu hafıza siyaseti, kamusal alanda alternatif, eleştirel ya da seküler savaş anlatılarının (savaşın getirdiği travmaları, askeri hataları veya toplumsal yorgunlukları merkeze alan sivil hafızanın) ortaya çıkmasını kurumsal sansür mekanizmalarıyla mutlak olarak engellemiştir. Savaş hafızası, ulema bürokrasisi ve dinsel kurumlar eliyle aşure ve kerbela ritüelleriyle senkronize edilerek, toplumsal yası kolektif bir sadakat ve rejim tazelem ayinine dönüştürmüştür. Böylece, doğrudan savaşı tecrübe etmeyen post-savaş nesilleri bile devlet eliyle üretilmiş hazır, monolitik ve kutsanmış bir ortak hafıza matrisi içinde endoktrine edilmiştir.

20. Eleştirel Sonuç: Savaşın Doğurduğu Devlet ve Leviathan'ın Kalıcı Mirası

Sekiz yıllık kesintisiz askeri tazyikin ardından silahlar sustuğunda, İran İslam Cumhuriyeti sosyo-politik yapı, kurumsal mimari, elit kompozisyonu ve ideolojik epistemoloji açısından savaşa girdiği devletten radikal biçimde farklılaşmış bir organizmaya dönüşmüştür. Savaş, bu yeni rejim için dışsal, geçici bir kriz muhiti olmanın ötesinde; post-devrimci devletin kurumsal sınırlarını, iktidar haritasını ve yönetsel reflekslerini sarsılmaz biçimde sabitleyen **"ikinci bir kuruluş momenti"**

işlevi görmüştür. Karşımızdaki yapı, kelimenin tam anlamıyla "Savaşın Doğurduğu Devlet"tir (*The State Formed by War*).

Eleştirel bir bilançoyla yaklaşıldığında, savaşın modern İran devlet genetiğine bıraktığı kalıcı yapısal miraslar şu temel eksenlerde özetlenebilir:

- **Hiper-Merkezileşme ve Kurumsal Çatallanma:** Savaşın dayattığı olağanüstü hal rasyonalitesi, karar alma mekanizmalarını dinsel liderlik ve askeri-güvenlik bürokrasisinin mutlak kontrolündeki dar bir koridora hapsetmiştir. Savaş döneminde genişleyen Pasdaran, Besic ve devrim vakıfları (*Bünyadlar*), barış döneminde tasfiye edilmek bir yana; devletin paralel idari, askeri ve mali sütunları olarak kurumsallaşmış, sivil bürokrasiyi delege eden otonom yapılar haline gelmişlerdir.
- **Seferberlik Kültürünün Sürekliliği:** Rejim, barış döneminde dahi toplumsal rızayı ve konsolidasyonu sürdürebilmek adına savaş döneminin "kuşatılmışlık", "dış tehdit" ve "daimi seferberlik" retoriğini siyasi dilin merkezinde tutmuştur. Normatif sivil siyaset imkansız kılınmış; iç siyasi rekabet veya sosyo-ekonomik talepler "düşman unsurların iç cephedeki sızmaları" parantezine alınarak militarize edilmiştir.
- **Askeri Kökenli Yeni Seçkinler Sınıfı:** Savaş, ulema sınıfının yanına cephe hattında (güney bataklıklarında, siperlerde) sosyalleşmiş, ideolojik olarak radikal, teknik olarak pratik yeni bir askeri-tkenokrat elit kuşağı (*Cebhe Nesli*) eklemlemiştir. Bu kuşak, savaş sonrasındaki otuz yıl boyunca devletin güvenlik

bürokrasisini, dış politikasını ve iktisadi holdinglerini yönetecek en dominant klik haline gelmiştir.

- **Komuta Ekonomisinin Müzminleşmesi:** Savaşın getirdiği kaynak kıtlığı, devleti dış ticareti, döviz girdilerini ve temel tüketim maddelerini mutlak olarak denetleyen devasa bir iktisadi aktöre dönüştürmüştür. Savaş bitiminde bu devlet güdümlü, pazar dinamiklerine kapalı ve devrim vakıflarının tekelleşmesine dayalı karma iktisadi model kalıcılaşmış; yapısal bir kronizm ve enformel sermaye ağları nizamın iktisadi genetiği olmuştur.

Nihayetinde, savaşın doğurduğu bu devlet modeli kendi içinde derin, aşılması güç bir **ontolojik çelişkiyi** barındırmaktadır: Rejim, savaşın asimetrik ve olağanüstü koşullarında hayatta kalmasını sağlayan istisnai, ceberrut ve militarist idari araçları; barış döneminin sivil, rasyonel ve kalkınmacı normlarını inşa etmekte de tek manivela olarak kullanmaya yeltenmiştir. Savaş rasyonalitesiyle barış dönemini yönetme ısrarı, modern İran devletini toplumsal tazyikler karşısında kırılganlaştıran, kurumsal esnekliğini yok eden ve yapısal meşruiyet krizlerini sürekli kılan en temel yapısal açmaz olarak baki kalmıştır. Sekiz yıllık savaş bitmiştir; fakat devletin bedenindeki ve ruhundaki savaşa ait jeopolitik ve sosyolojik izler, modern İran'ın yürüyüşünü belirleyen en kurucu kurumsal pratik olarak varlığını sürdürmektedir.

ve Devrim Muhafızları Ordusu'nun (Pasdaran) Genişlemesi

1. Devletin Paralel İdeolojik Ordusu Olarak Pasdaran'ın Doğuşu: Konvensiyonel Ordu (Arteş) ile Güvenlik İkilemi, Tasfiyeler ve Kurumsal Çatallanma

1979 İslam Devrimi'nin şafak vaktinde yeni teokratik karizmatik liderliğin karşı karşıya kaldığı en radikal ontolojik meydan okuma, salt Pehlevi monarşisinin siyasi tiranlığını yıkmak değil; kadim rejimin askeri, idari ve istihbari bürokrasisi üzerinden kendisini yeniden üretmesini kalıcı olarak engellemek olmuştur. Monarşiyi deviren devrimci elitlerin kolektif algısında, İran konvensiyonel ordusu (**Arteş**), devrim öncesi nizamın kurumsal omurgasını, seküler kimliğini ve Batı merkezli askeri doktrinini temsil eden **en muhtemel karşı-devrimci tehdit odağı** olarak kodlanmıştır. Arteş, salt teknik bir askeri aygıt değil, Pehlevi modernleşmesinin ve onun hegemonik devlet aygıtının fiziki taşıyıcısıydı.

Bu kurumsal güvensizlik ve şüphe iklimi, devrimin ilk günlerinden itibaren devlet aklını derin bir **güvenlik ikilemine** (*security dilemma*) sevk etmiştir. Yeni nizam, ülkenin sınır bütünlüğünü korumak adına Arteş'in teknik uzmanlığına, lojistik kapasitesine ve konvensiyonel ateş gücüne muhtaç olduğunu bilmekle birlikte; bu yapının ideolojik kompozisyonunun, epistemolojik kökenlerinin ve kurumsal sadakatinin, inşa sürecindeki **"Velyat-ı Fakih"** (*Teokratik Velayet*) dogmasıyla bütünüyle uyumsuz olduğunu teşhis etmiştir. İşte bu sosyo-politik yarılma muhitinde, geleneksel

askeri doktrinleri reddeden, meşruiyetini ve emr-i komuta zincirini doğrudan doğruya dini-devrimci liderlikten alan **Devrim Muhafızları Ordusu** (*Sipâh-ı Pâsdârân-ı İnkılâb-ı İslâmî*) otonom bir güç olarak ihdas edilmiştir. Amaç, mevcut orduya yeni bir tümen eklemek değil; felsefesi, teolojisi ve sosyolojisi bütünüyle farklı, öncelikli vazifesi devletin sınırlarından ziyade **"rejimin ve devrimin içsel bekasını"** korumak olan paralel bir leviathan yaratmaktır.

Pasdaran, kuruluş aşamasında nizami orduların sahip olduğu hiyerarşik yapıdan, rütbe nizamından ve rasyonel-bürokratik kurallardan ari bir biçimde tezahür etmiştir. Kurumsal insan kaynağını, sokak barikatlarından gelen paramiliter milisler, radikal dindar fedaîler ve kentsel/kırsal alt sınıfların devrimci gençliği oluşturmuştur. Bu organik ve amorf yapı, Pasdaran'ı klasik bir devlet kurumundan ziyade, doğrudan **"devrimin silahlı tecessümü"** haline getirmiştir.

Bununla eş zamanlı olarak devlet aklı, konvensiyonel ordunun (Arteş) olası bir askeri darbe mekanizmasına dönüşmesini engellemek adına radikal bir **kurumsal mülksüzleştirme ve tasfiye** (*purgation*) politikası yürütmüştür. Savaş tecrübesi olan üst düzey subay kadroları, "şahçılık", "karşı-devrimcilik" ve "Batı işbirlikçiliği" ithamlarıyla kitlesel olarak tutuklanmış, rütbeleri sökülmüş ve birçoğu idam edilmiştir. Bu devrimci terör ve tasfiye süreci, salt rövanşist bir intikam hamlesi değil; Arteş'in kurumsal psikolojisini çökertmeyi, askeri vesayet ihtimalini sıfırlamayı ve nizami orduyu ideolojik olarak iğdiş etmeyi hedefleyen rasyonel bir enstrümandır.

Irak-İran Savaşı'nın patlak vermesi, Pasdaran'ın asimetrik bir milis örgütünden devletin en dominant askeri-politik aktörüne dönüşmesinin tarihsel kaldıracı olmuştur. Cephe hattındaki kriz, devrimci elitlere Pasdaran'ı "imanı, fedakarlığı ve sadakati" temsil eden mutlak kurtarıcı bir figür olarak toplumsal hafızaya kazıma fırsatı sunmuştur. Mediatik propaganda aygıtları vasıtasıyla, Arteş'in kazandığı konvensiyonel başarılar dahi perdelenirken; Pasdaran ve onun asimetrik insan dalgası taktiğini uygulayan paramiliter uzantısı **Besic**, kutsal dinsel anlatılarla donatılarak kamusal alanda yüceltilmiştir.

Bu süreç, İran devlet yapısında kalıcı bir **Kurumsal Çatallanmaya** (*Dual-State Structure*) yol açmıştır: Bir tarafta rasyonel-hukuki devlet normlarına göre işleyen seküler karakterli Arteş, diğer tarafta ise nizamın üstünde konumlanan, ideolojik-teokratik rasyonaliteyle hareket eden Pasdaran. Savaşın ilerleyen yıllarında güç dengesi, devletin sunduğu mali, lojistik, siyasi و mediatik imtiyazlar neticesinde kalıcı olarak Pasdaran lehine bükülmüştür.

Üstelik Pasdaran, askeri bir yapı olmanın ötesine geçerek; eğitim, kültür, üniversiteler ve medya ağları üzerinde kurduğu denetim aygıtları ve Besic hücreleri vasıtasıyla **toplumsal alanın militerleştirilmesinin** ana taşıyıcısı olmuştur. Kurumsal misyonu "sınır savunması" değil, "ideolojik coğrafyanın tahkimatı" olan bu yapı, ulusal kimliği Fars-Şii-İslamcı sentezi üzerinden merkeziyetçi bir potada eritmeye odaklanmıştır. Bu doğrultuda devrim sonrasında etnik-ulusal

hak talepleriyle yükselen çevre bölgelerdeki (özellikle Kürdistan, Hûzistan ve Belûçistan) otonomist ve seküler kalkışmalar, Pasdaran tarafından salt birer asayiş problemi olarak değil, ümmetin ve devrimci merkezin birliğine kasteden varoluşsal teolojik tehditler olarak şiddetle bastırılmıştır.

Nihayetinde Devrim Muhafızları, devrimci bir nüveden nizamın iktisadi, askeri, istihbari ve siyasi parametrelerini tayin eden en birincil kurumsal sütununa dönüşmüştür. Pasdaran'ın devlet içindeki bu mutlak yükselişi, sivil kurumsal mekanizmaların gelişimini felç ederken, siyasetin ve toplumsal tahayyülün kalıcı olarak militarize edilmesine yol açmış ve "silah ile akidenin" devletleştiği özgün bir teokratik pretoriyanizmin şablonunu İran tarihine kazımıştır.

2. Geleneksel Orduya (Arteş) Yönelik Sistematik Güvensizlik: Kurumsal Yapının İğdiş Edilmesi, Vesayet Korkusu ve Muhafız Denetimi

1979 İslam Devrimi'nin şafak vaktinde yeni teokratik karizmatik liderliğin devraldığı en muazzam ve en çelişkili kurumsal miras, Orta Doğu'nun en büyük ve en modern konvensiyonel askeri mekanizmalarından biri olan İran Ulusal Ordusu (**Arteş**) olmuştur. Şah Muhammed Rıza Pehlevi döneminde, petro-dolar milyarlarıyla baştan aşağı yenilenen, bütünüyle Batı teknolojisi, Pentagon doktrini ve seküler profesyonellik standartlarına göre teçhiz edilen bu muazzam yapı; yeni devrimci elitlerin kolektif algısında ulusal bir

savunma aygıtı olarak değil, **"tağuti" monarşinin en tehlikeli, en organik ve en sadık kurumsal muhafızı** kodlanmıştır. Devrim, Pehlevi hanedanını fiziki olarak saraydan uzaklaştırmış olsa da, o hanedanın ruhunu ve sivil toplumu ezme kapasitesini barındıran bu seküler leviathan yerli yerinde durmaktaydı.

Bu durum, devrimci nizamın ilk günlerinden itibaren devlet aklını felç edici bir **"vesayet ve darbe korkusu"** (*coup d'état anxiety*) ile karşı karşıya bırakmıştır. Karar alıcıların korkusu, salt nizami bir askeri müdahale ihtimalinden ibaret değildi; Arteş'in doğrudan kurumsal sosyolojisi, ideolojik genetiği, Batı dünyasıyla olan tarihsel köklü bağı ve "Velayet-i Fakih" doktrinine ontolojik olarak yabancı olan rasyonel-seküler askeri kültürü, yeni rejim için birer varoluşsal tehdit odağıydı. Bu güvensizlik muhitinde, Arteş'i bütünüyle lağvetmenin getireceği jeopolitik riskler (sınır güvenliğinin çökmesi gibi) ile onu aynen korumanın getireceği içsel riskler arasında kalan Tahran, **"sistematik olarak zayıflatma ve kurumsal yapıyı iğdiş etme"** politikasına yönelmiştir.

Bu iğdiş etme stratejisinin en kurucu ve travmatik enstrümanı, devrimin hemen akabinde başlatılan **radikal kurumsal tasfiyeler** (*purgation*) olmuştur. Pehlevi nizamıyla ünsiyet kurmuş, Batı'da eğitim görmüş üst düzey kurmay heyeti, generaller ve teknik uzmanlar "karşı-devrimcilik", "şahçılık" ve "arz-ı hıyanet" suçlamalarıyla kitlesel olarak tutuklanmış, birçoğu Devrim Mahkemeleri'nin aceleci kararlarıyla idam

edilmiştir. Bu idamlar ve ardından gelen on binlerce subayın zorunlu tekaüde sevk edilmesi, salt rövanşist bir ceza hamlesi değil; konvensiyonel ordunun komuta kademesini felç etmeyi, kurumsal psikolojisini çökertmeyi ve olası bir askeri vesayet odağını nizam öncesi safhada yok etmeyi amaçlayan rasyonel bir **"kurumsal mülksüzleştirme"** stratejisidir.

Ancak dış tehditlerin ve etnik kalkışmaların yarattığı jeopolitik tazyik, Arteş'in tamamen ortadan kaldırılmasını imkansız kıldığından; devlet aklı, ordunun kurumsal bütünlüğünü yatay olarak parçalayacak **paralel denetim mekanizmaları** ihdas etmiştir. Pasdaran (Devrim Muhafızları), salt dış düşmanlara karşı bir asimetrik güç unsuru olarak değil, aynı zamanda bizzat Arteş'i gözetleyen, askeri karargahların kılcal damarlarına sızan bir **"iç istihbarat ve terbiye aygıtı"** olarak işlev görmüştür. Böylece modern İran devletinin kurumsal genetiğine, "bir ordunun başka bir orduyu gözetlediği" müzmin bir kurumsal kuruntu ve güvensizlik örüntüsü kazınmıştır.

Bu kurumsal yarılma, savaşın ilk yıllarında iki yapı arasında gizli ama son derece gerilimli bir rekabete yol açmıştır. Arteş, kendisini ulusal sınırları koruyan, askeri rasyonaliteye ve harbe hazırlık ilkelerine sahip profesyonel bir kurum olarak mütalaa ederken; Pasdaran, onu her an ihanet edebilecek "eski rejimin ideolojik kalıntısı" olarak yaftalamıştır. Devletin meşruiyet ve propaganda aygıtları da bu gerilimi beslemiş; Irak-İran Savaşı boyunca cephe hattında Arteş'in gösterdiği nizami askeri başarılar, zırhlı tugay operasyonları ve hava kuvvetleri stratejileri adeta sansürlenerek kamusal hafızadan silinmiştir.

Buna mukabil, Pasdaran ve Besic'in ideolojik kitle dalgaları üzerinden yürüttüğü asimetrik taarruzlar, mediatik aygıtlar vasıtasıyla efsaneleştirilmiştir. Meşruiyetin kaynağı askeri profesyonellikten, **"ideolojik sadakate"** kaydırılmıştır.

Siyasi merkez, ordunun alt kademelerini dönüştürmek adına yapıya yoğun bir **ideolojik enjeksiyon** yapmıştır. Ordu karargahlarına doğrudan Velayet-i Fakih makamına bağlı *Siyasi-Akidevi Temsilcilikler* (*Sazman-ı Siyasi İdeolojik*) yerleştirilmiş; askeri eğitim müfredatları dinsel dogmalarla yeniden yazılmış ve ulema bürokrasisi kışlaların başat otoritesi haline getirilmiştir.

Savaş boyunca cephenin en ağır konvensiyonel yükünü taşımasına rağmen Arteş, siyasi karar alma süreçlerinden mutlak surette yalıtılmış ve otonomisi yok edilmiştir. Merkez, ordunun sivil alandan ve siyasetten tamamen tecrit edilmiş bir teknokratik yapı olarak kalmasını sağlarken; Pasdaran'ı sivil idarenin, ekonominin ve istihbaratın mutlak hakimi kılmıştır. Çevre bölgelerdeki etnik-ulusal isyanların (Kürdistan ve Belûçistan) bastırılmasında Pasdaran ideolojik bir şiddet makinesi olarak öne sürülürken, Arteş bilinçli olarak bu operasyonların dışında tutulmuş ve askeri gücün yerel alan üzerindeki "cezalandırıcı ve homojenleştirici" karakteri bütünüyle Muhafızların tekeline bırakılmıştır. Savaşın nihayetinde Arteş, hukuki olarak varlığını sürdüren ama siyasi ağırlığı bütünüyle iğdiş edilmiş enstrümantal bir devlet kurumuna indirgenirken; Pasdaran, nizamın yegane kurumsal omurgası haline gelmiştir.

3. Dinsel Akidenin Militarizasyonu: Savaşın Teolojikleştirilmesi, Karizmatik İtaat Kültürü ve "Kutsal Cihad" Epistemolojisi

İran'da devrim sonrası inşa edilen militarist nizamın en özgün ve dönüştürücü karakteristiği, askeri gücün ve savunma doktrininin salt rasyonel, ulusal ya da seküler devlet parametreleri üzerinden değil; bütünüyle **dinsel akidenin enstrümantal bir savaş aygıtına dönüştürülmesi** vasıtasıyla şekillendirilmiş olmasıdır. Bu epistemolojik kopuşla birlikte; silah, taktik, hiyerarşik itaat, muharebe ve ölüm gibi bütünüyle seküler ve teknik olan askeri kavramlar, ulusal yükümlülük alanından çıkarılarak meta-fizik birer dinsel vecibe ve eskatolojik birer adanmışlık nesnesi haline getirilmiştir. Karşımızdaki tablo, dinin militarize edilmesi ile askeri alanın teolojikleştirilmesinin simbiyotik bir birleşimidir.

Pehlevi döneminin Pentagon eksenli, rasyonel-bürokratik askeri rasyonalitesinin yerine ikame edilen bu yeni askeri doktrin; "akidevi olarak nötr" bir askeri güvencenin, teokratik bir rejimi korumakta bütünüyle yetersiz kalacağı varsayımına dayanmaktaydı. Devlet, kendisini Westfalyan anlamda seküler bir ulus-devlet olarak değil; evrensel bir dinsel davanın ve İslam ümmetinin kurtuluşunun yegane koruyucusu olarak kodladığı için, emirleri rasyonel bir yasal düzlemde infaz eden "askerlere" değil, emre itaati teolojik bir iman esası olarak gören **"mücahitlere"** ihtiyaç duymaktaydı. Bu durum, askerlik kurumunun ontolojisini kökten değiştirmiştir.

Bu teolojik militarizasyonun en somut tarihsel vesikası, savaş boyunca cephe hatlarında, Pasdaran kışlalarında ve Besic hücrelerinde inşa edilen **"Şehadet ve Kerbela"** retoriğidir. Muharebe meydanları, rasyonel askeri stratejilerin işletildiği coğrafi mekanlar olmaktan çıkarılarak; Şii teolojisinin tarihsel travması olan İmam Hüseyin'in Kerbela'daki trajik direnişinin asri ve sembolik birer tecessüm alanı haline getirilmiştir. Irak-İran Savaşı, seküler bir sınır çatışması değil; zamandan ve mekandan ari olan mutlak **"Hak ile Batıl"** (*Hakk u Batıl*) savaşının modern muhitteki izdüşümü olarak vaaz edilmiştir. Bu dinsel anlamlandırma sistemi, askeri komuta kademesine rasyonel orduların katlanamayacağı muazzam insani kayıpları (insan dalgası taktiklerini) toplumsal bir infial yaratmaksızm yönetme ve sürdürme imkanı tanımıştır.

Bu yapının kurumsal yürütücüleri, cephe hatlarında ve askeri birliklerde komutanların dahi üstünde enformel bir hiyerarşik otoriteye sahip olan **ulema bürokrasisi ve dinsel temsilciler** olmuştur. Bu aktörler, cephedeki askerlere salt askeri taktikler vermemiş; savaşı, günahlardan arınma, ruhsal tekamül ve eskatolojik kurtuluşun yegane kapısı olarak vaaz etmişlerdir. İtaat kültürü, askeri ceza kanununa dayalı bürokratik bir zorunluluktan çıkarılarak; Naib-i İmam olan Velyat-ı Fakih'e (Humeyni) gösterilmesi gereken **karizmatik-teolojik bir iman esası** haline getirilmiştir. Dolayısıyla askeri bir emre itaatsizlik ya da stratejik bir eleştiri, salt bir disiplinsizlik suçu değil; dini akideden sapma ve teolojik bir sapkınlık (*irtidat/münafıklık*) olarak kodlanmıştır.

Savaşın uzaması ve yıpratıcı karakterinin artmasıyla birlikte, devlet bu akidevi militarizasyonu sivil toplumu, camileri, okulları ve medyayı kapsayacak şekilde topyekun bir **toplumsal endoktrinasyon** projesine dönüştürmüştür. Özellikle yaşları 12 ila 17 arasında değişen çocukların ve gençlerin kamusal eğitim ağları ve Besic hücreleri vasıtasıyla militarize edilmesi, bu dönemin en dramatik tarihsel gerçekliğidir. Çocuklara, cephede mayın tarlalarını gövdeleriyle temizlemeleri karşılığında cennetin kapılarını açacak enformel "plastik anahtarlar" dağıtılması ve ölümün seküler bir yok oluş değil, dinsel bir düğün gecesi (*Şeb-i Yelde*) olarak kutsanması, akidenin ulaştığı militarist radikalizmin boyutlarını göstermektedir.Okullar, ders kitapları, çocuk marşları ve televizyon programları, dindar olmanın yegane ölçütünü "cephede feda olmaya hazır bulunmak" şeklinde sabitlemiştir.

Bu model, çevre bölgelerdeki etnik ve mezhebi azınlıkların kontrol altına alınmasında da teolojik bir meşruiyet kalkanı sağlamıştır. Fars-Merkezci teokratik nizam, Kürtlerin, Arapların veya Belûçların sivil ve otonomist taleplerini bastırırken, operasyonları "İslam devletinin bütünlüğüne yönelik akidevi bir tehdit" olarak yaftalamış; böylece etnik şiddet, dinsel bir temizlik ve "fitne ile mücadele" kisvesi altında rasyonalize edilmiştir.

Nihayetinde, dinsel akidenin bu raddede militarize edilmesi, İran askeri mekanizmasını rasyonel-ulus devlet ordularından bütünüyle koparak; gücünü lojistik ve endüstriyel

kapasiteden ziyade, metafizik bir adanmışlık, karizmatik itaat ve asimetrik feda kültüründen alan özgün bir teokratik pretoriyanizme dönüştürmüştür. Bu model, barış döneminde dahi sivil alana dönmeyi reddeden, gücün ve dinin sınırlarını muğlaklaştıran ve ilerleyen yıllarda sınır ötesindeki enformel milis ağlarının kurulmasında da ana ihraç paradigması olacak bir askeri-akidevi şablonu kalıcı hale getirmiştir.

4. Basîc: Savaş İçin Seferber Edilmiş Bir Toplumun İnşası

Post-devrimci İran nizamında Devrim Muhafızları (Pasdaran) rejimin silahlı akidevi omurgasını temsil ediyorsa, "Basîc" (Milis Güvenlik Gücü) de militarizasyonu askeri kurumsal sınırlardan çıkarıp toplumsal muhitin en derin kılcal damarlarına taşıyan enstrümantal bir sosyal kaldıraç işlevi görmüştür. Yeni teokratik liderlik, salt rejime sadık elit bir muhafız ordusu kurmakla iktifa etmemiş; devrimi, savaşı ve ideolojik çatışmayı gündelik kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak mütalaa eden, süreğen bir seferberlik (*daimi tebliğ*) hali içinde yaşayan topyekun bir toplum dizayn etmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda, "Gönüllü Seferberlik Güçleri" ya da bilinen adıyla Basîc'in ihdası, devrim sonrası ve Irak-İran Savaşı muhitinde sivil toplumu radikal bir biçimde yeniden yapılandırmanın en işlevsel enstrümanlarından biri haline gelmiştir.

1979 yılının sonlarında, rejimin iç istihbari tehditler ve dış askeri müdahaleler karşısında derin bir beka kaygısı yaşadığı tarihsel eşikte kurulan Basîc, konvensiyonel ordulardaki klasik bir ihtiyat askeri yapılanması olarak tasarlanmamıştır. Aksine,

doğrudan devrimci akideye göbekten bağlı, siyasi, askeri ve kültürel düzeyde her an mobilize edilmeye amade heterojen ve devasa bir popülist ağ olarak kurgulanmıştır. Sistem, ilk günden itibaren **"akidevi olarak silahlandırılmış halk"** (*millet-i müsellah*) paradigmasına dayanmıştır. Bu doktrine göre askeri güç ve şiddet tekelinin salt nizami orduya (Arteş) ya da muhafız elitlerine ait olması, teokratik nizamın bekası açısından ontolojik bir risk barındırmaktaydı; bu sebeple gücün bizzat sivil alanın içerisine enjekte edilmesi ve toplumun kesintisiz bir savaş rezervuarına dönüştürülmesi gerekmiştir.

Bu yapısal hamle, devlet ile toplum arasındaki klasik Westfalyan sözleşmeyi kökten lağvetmiştir. Post-devrimci devlet aklı, bireyi kendi otonomisine ve sivil haklarına sahip bağımsız bir "vatandaş" olarak değil; genel seferberlik nizamının her an kışlaya, sokağı kontrol etmeye ya da cephe hattına çağrılabilecek enstrümantal birer "unsuru" olarak kodlamıştır. Nitekim Irak-İran Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte bu kurumsal tasarım en radikal meyvesini vermiş; her yaştan, meslekten ve sınıftan binlerce sivil, rasyonel askeri lojistik kalıplarla değil, savaşı uhrevi bir dinsel vecibe ve devrimci bir varoluş şartı olarak vaaz eden totaliter bir hitabet mekanizması vasıtasıyla Basîc sancakları altında cepheye sürülmüştür.

Bu kitlesel mobilizasyonun mekansal merkez üssü ise şüphe yok ki **camiler** olmuştur. Caminin geleneksel ibadet mekanı olan sivil ve manevi karakteri bilinçli bir biçimde aşındırılarak; yapı siyasi endoktrinasyonun, askeri lojistiğin, istihbari

fişlemenin, askere alım süreçlerinin ve kamusal propaganda üretiminin ana karargahı haline getirilmiştir. Erken dönem Basîc hücrelerinin neredeyse tamamının doğrudan mahalle camilerinde konuşlanması, bu kurumsal aygıtın İran toplumsal dokusunun en mahrem ve kılcal hücrelerine kadar nüfuz etmesini ve sivil toplumun otonom alanlarını bütünüyle felç etmesini sağlamıştır.

Basîc, sadece savaş meydanlarında eritilecek konvensiyonel bir insan gücü tedarikçisi değil, aynı zamanda İran sosyolojisini rejim ideolojisi doğrultusunda homojenleştirmeyi amaçlayan totaliter bir **"toplumsal terbiye laboratuvarı"** olarak işlev görmüştür. Hedeflenen şey sadece cephe için geçici asker bulmak değil; fedakarlığı, ölümü, savaşı ve mutlak itaati siyasi hayatın en doğal, normatif unsurları olarak kabul etmiş teslimiyetçi bir kolektif hafıza inşa etmek olmuştur.

Bu stratejik mühendislik projesinde ana hedef kitle olarak **gençler ve ergenlik çağındaki çocuklar** seçilmiştir. Rejim, şahlık döneminin seküler kültürel mirasıyla kirlenmemiş bu bakir kuşağı, dinsel adanmışlık ile askeri saldırganlığı bünyesinde birleştiren yeni "Devrimci İnsan" (*insan-ı tırâz-ı inkılâb*) tipolojisinin birincil hammaddesi olarak mütalaa etmiştir. Savaş esnasında reşit olmayan binlerce çocuğun, şehadeti en yüce manevi mertebe ve dini bir düğün gecesi olarak gören propaganda kampanyaları neticesinde ön cephelere sevk edilmesi ve mayın tarlalarında asimetrik dalgalar halinde feda edilmesi, bu militarist pedagojinin en trajik tarihsel tezahürlerinden biridir.

Sürecin rasyonalize edilmesinde devlet güdümlü medyanın ve kültürel aygıtların rolü muazzam olmuştur. Kamusal yayın organları, gazeteler ve sinema sektörü Basîc'i adeta kutsal-ulusal bir mitte dönüştürmüştür. Cephe hikayeleri, "şehitlerin" vasiyetnameleri ve mistik savaş marşları kamusal alanı öyle bir kuşatmıştır ki, Basîc'e intisap etmek dinsel faziletin ve vatanseverliğin yegane ahlaki tescili haline getirilmiştir. Bu sistematik yüceltme, yapıyı paramiliter bir örgüt olmanın ötesine taşıyarak totaliter bir **toplumsal kimlik** formuna büründürmüştür. Basîc üyesi, sadece bir milis değil; mahallenin, sokağın, üniversitenin ve ailenin ahlaki-ideolojik denetleyicisi, devrimin yegane hakiki muhafızı olarak takdim edilmiştir.

Bu durum, militarizasyonun gündelik hayatın en mikro alanlarına kadar kurumsallaşması sonucunu doğurmuştur. Okullarda, üniversitelerde, fabrikalarda ve devlet dairelerinde kurulan Basîc şubeleri vasıtasıyla eğitim ve çalışma alanları sivil niteliklerini kaybetmiş, rejimin gözetim ve ideolojik denetim aparatlarına dönüşmüştür. Özellikle üniversitelerde ihdas edilen *Öğrenci Basîc Birimleri*, akademik alanı özgür düşüncenin sergilendiği bir forum olmaktan çıkarmış; muhalif sesleri bastıran, kadınların kılık kıyafetini denetleyen ve kampüsü teokratik nizamın ideolojik kışlası haline getiren birer baskı odağına dönüştürmüştür.

Bunun doğal bir uzantısı olarak Basîc, zamanla dış askeri savunma işlevinden ziyade **iç güvenlik ve toplumsal bastırma aygıtı** olarak temayüz etmiştir. Rejim, ekonomik çöküşün,

siyasi tıkanıklığın ve toplumsal yabancılaşmanın doğurduğu iç protestoları, sivil itaatsizlikleri ve muhalif hareketleri bastırmak için doğrudan bu paramiliter halk gücünü sokağa sürmüştür. Kolluk kuvvetlerinin tabi olduğu hukuki ve bürokratik sınırlamalardan muaf olan Basîc milisleri, sokak gösterilerinin bastırılmasında ideolojik bir şiddet makinesi olarak kullanılmış ve nizamın iç istikrarının en amansız koruyucusu yapılmıştır.

Jeopolitik ve ulusal düzlemde ise Basîc, özellikle Fars-dışı etnik periferide (Kürdistan, Belûçistan ve Huzistan gibi azınlık bölgelerinde) **merkezin teokratik-siyasi otoritesini tahkim etme enstrümanı** olarak işlev görmüştür. Rejim, bu hassas sınır bölgelerindeki sivil veya otonomist talepleri bastırmak, yerel nüfusu devrim ideolojisi potasında eritmek ve olası ayrılıkçı dinamikleri felç etmek adına Basîc ağlarını bu coğrafyalara yoğun bir biçimde konuşlandırmıştır. Devrimin ilk yıllarında Kürdistan ve Belûçistan'daki etnik kalkışmaların kanlı bir şekilde bastırılmasında Pasdaran ile omuz omuza çalışan Basîc unsurları, merkezin cezalandırıcı iradesinin yereldeki fiziki tecessümü olmuşlardır.

Dikkat çekici olan husus, Basîc retorikliğinin salt saf dinsel-mezhebi dogmalarla sınırlı kalmayıp, şovenist bir **İran milliyetçiliği ve merkezisliğiyle** eklemlenmiş olmasıdır. Savaş, kitlelere sadece Şii akidesinin müdafaası olarak değil, aynı zamanda "Devrimci İran vatanının" ve ulusal toprak bütünlüğünün korunması olarak da pazarlanmıştır. Bu kurnaz ideolojik senkretizm, rejime Velayet-i Fakih doktrini ile İran

ulusal kimliğini tek bir potada eritme imkanı tanımış; militarist seferberliği hem dini hem de seküler-milliyetçi damarlardan besleyerek meşruiyet tabanını genişletmiştir.

Zamanla savaşın bitmesine rağmen lağvedilmeyen, aksine işlevleri ekonomik, kültürel ve ticari holdingleşme süreçlerine kadar uzanan Basîc, sivil alan ile askeri alan arasındaki sınırları bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Sürekli seferberlik mantığına göre dizayn edilen bir toplum, kaçınılmaz olarak sivil karakterini, yaratıcılığını ve özgürlük alanlarını kaybederek totaliter bir disiplin ve akidevi denetim kafesine mahkum olur.

Hülasa, Basîc'in kuruluşu ve kurumsallaşması, konvensiyonel bir askeri tedbir hamlesi değil, İran toplumunu yukarıdan aşağıya militarize etmeyi hedefleyen bütüncül bir totaliter toplumsal mühendislik projesidir. Rejim; camiyi, okulu, sokağı ve medyayı bu paramiliter potada eriterek devrimi devlet aygıtını yöneten bir elit klik hareketi olmaktan çıkarmış, sivil alanı tamamen işgal eden hegemonik bir toplumsal yapıya dönüştürmüştür. Böylece Basîc, Velayet-i Fakih nizamının elinde, toplumu çoğulcu ve sivil bir alan olmaktan çıkarıp, rıza ve zorun ebedi birlikteliğine dayalı bir kitle toplumuna dönüştürmenin en güçlü ve en tehlikeli silahı haline gelmiştir.

5. Çocukluğun ve Gençliğin Militarizasyonu

Post-devrimci İran'da sivil alanın militarist iğdiş edilme sürecinin en yıkıcı ve kalıcı trajedisi, ideolojik seferberlik projesinin doğrudan **pedagojik, eğitimsel ve ailevi muhite** zerk edilmesi olmuştur. Devlet aklı, teokratik nizamın

devamlılığını salt yetişkin nüfusun zora dayalı itaati üzerinden sağlayamayacağını erken safhada fark etmiş; bekanın yegane garantisi olarak, yeni nesillerin algı ve bilişsel dünyasını çocukluktan itibaren akidevi-militaristik bir şablonla yeniden üretme yoluna gitmiştir. "Sürekli Devrim" ve "Mazlumların Küresel Hakimiyeti" iddiasındaki bir teokrasi için savaş; geçici ve istisnai bir diplomatik kriz değil, kimliğin kurucu unsuru; askeri itaat ebeveynlik ve eğitimin esası; cephede feda olmak ise ahlaki ve insani varoluşun en yüksek zirvesi olarak vaaz edilmiştir.

Bu rasyonelleştirme doğrultusunda İslam Cumhuriyeti, Pasdaran ve Basîc gibi yetişkin örgütlenmeleriyle yetinmeyerek, doğrudan çocukları ve gençleri hedef alan sistemli bir **kültürel antropolojik mühendislik** süreci başlatmıştır. Erken devrimci elitler, Pehlevi hanedanlığının modern, Batılı ve seküler eğitim sisteminde yetişmiş olan kuşağın teokratik nizamın radikal taleplerine tamamen entegre olamayacağını, bu kuşağın kurumsal hafızasında her an bir "seküler sapma" riski barındığını çok iyi bilmekteydi. Bu sebeple yüzler bütünüyle bakir, hafızasız ve manipülasyona en açık olan en genç kuşağa çevrilmiş; yeni "İslamcı-Militan İnsan" modelinin inşası için mektepler ve kışlalar arasındaki sınır çizgileri bilinçli olarak silinmiştir.

Irak-İran Savaşı'nın patlak vermesi ve cephedeki konvensiyonel insan gücü kaybının dramatik boyutlara ulaşması, çocukluğun militarize edilmesi sürecini korkunç bir hızla kurumsallaştırmıştır. Okullar, bağımsız pedagojik eğitim

kurumları olmaktan çıkarılarak bizzat savaşın lojistik, psikolojik ve ideolojik cephe gerisi üslerine dönüştürülmüştür. Mekteplerdeki sabah içtimaları, okul duvarları ve panoları; ölen askerlerin resimlerinin kutsandığı, "Kutsal Savunma" (*Difa-ı Mukaddes*) ve şehadet kültünün yüceltildiği, çocuk yaştaki öğrencilerin cepheye mali ve fiziki destek vermeye zorlandığı ideolojik ajitasyon kürsüleri haline getirilmiştir.

Bu totaliter dönüşümün en kalıcı darbesi **eğitim müfredatına ve ders kitaplarına** indirilmiştir. Tarih, coğrafya, edebiyat ve hatta temel bilimler ders kitapları, geleneksel rasyonel içeriklerinden arındırılarak devrimci şiddeti, dinsel savaşı ve şehadet arayışını kutsayan metin ve görsellerle yeniden dizayn edilmiştir. İlkokul çocuklarının okuma-yazma kitaplarına dahi elinde silahla cepheye giden mücahit figürleri, tankların altına bombayla atlayan çocuk kahramanların mitleştirilmiş hikayeleri yerleştirilmiştir. Çocuk zihni, varoluşun en birincil aşamasında dünyayı seküler ve barışçıl bir sivil yaşam alanı olarak değil; her an taarruz altında olan, sürekli düşman ve komplo üreten, ancak ölüm ve feda eylemiyle kurtarılabilecek metafizik bir savaş meydanı olarak algılamaya zorlanmıştır.

Okul koridorlarında, törenlerde ve devletin çocuk kanallarında kesintisiz olarak çalınan askeri-mistik çocuk marşları, bu pedagojik şiddetin estetik ambalajı olmuştur. Ölümü ve kanı lirik bir dille kutsayan, cihadı çocuk oyunlarının yerine ikame eden bu kitle propagandası, çocukluğu masumiyet ve sivil koruma alanı olmaktan çıkarıp, devletin askeri-ideolojik ajandası için bir **psikolojik hazırlık evresine** indirgemiştir.

Bu militarist endoktrinasyonun en radikal ve trajik tarihsel vesikası, hiç şüphesiz on binlerce reşit olmayan çocuğun, uluslararası hukuku ve temel insan haklarını ayaklar altına alacak şekilde cephe hatlarına sürülmesidir. "Kerbela'nın Çocuk Mücahitleri" retoriğiyle efsaneleştirilen bu çocuk askerler, askeri eğitim ve teknik donanımdan yoksun bir biçimde, sadece göğüslerindeki iman gücü ve boyunlarındaki "cennet anahtarlarıyla" konvensiyonel Irak zırhlı tümenlerinin önüne birer canlı barikat olarak atılmıştır. On üç yaşındaki Hüseyin Fehmidî gibi çocukların kendilerini tankların altına atarak havaya uçurması eylemleri, devletin propaganda aygıtları tarafından ilkokul çocuklarına uymaları gereken mutlak ahlaki ve dinsel "ideal rol model" olarak sunulmuştur. Bu durum, toplumsal hafızada yaşamı değil, **"şehadet eksenli ölümü"** en kutsal başarı kriteri olarak sabitleyen nekrofilik bir militarizm kültürünü derinleştirmiştir.

Sürecin toplumsal meşruiyet zırhı ise yine ulema bürokrasisi ve dinsel mekanlar vasıtasıyla tahkim edilmiştir. Camiler ve Hüseyniyeler, çocukların ve ailelerin psikolojik direncinin kırıldığı, Kerbela trajedisindeki çocuk kurbanlar (Ali Asgar ve Kasım gibi semboller) ile mevcut savaş cephesindeki çocuk ölümleri arasında teolojik paralelliklerin kurulduğu mekanlar olmuştur. Çocuk, evinde ailesinden, mahallesinde camiden, okulunda öğretmeninden ve televizyonda medyadan aynı totaliter militarist mesajı alarak bütünüyle kuşatılmış ve otonom bir bilişsel kaçış şansı elinden alınmıştır.

Sürecin kurumsal organizasyonunu ise okullarda doğrudan konuşlanan *Okul Basîc Teşkilatları* üstlenmiştir. Bu yapılar, öğrencileri okul çatısı altında fişleyen, onları sivil eğitim müfredatının dışına çıkararak paramiliter yaz kamplarına, atıcılık ve ideolojik eğitim seminerlerine kanalize eden profesyonel birer gözetim ve militarizasyon hücreleri olarak çalışmıştır. Gençlik, kendi sosyal, kültürel ve entelektüel dinamizmine sahip otonom bir sivil aktör olmaktan çıkarılarak; hiyerarşik itaati, sorgusuz sualsiz disiplini ve devlet aklına biati içselleştirmiş teokratik nizamın pretoriyan tabanına dönüştürülmüştür.

Bu sistemli militarizasyon, genç nesillerin psikolojik dünyasında müzmin bir **"Kuşatılmışlık Sendromu"**, ebedi bir dış düşman ve kozmik komplo korkusu inşa etmiştir. Genç beyinler, devletin bekasının ancak sivil hakların feda edilmesi, sürekli bir askeri teyakkuz hali ve Velayet-i Fakih makamına mutlak biat ile mümkün olabileceğine inandırılmıştır. Medyada kesintisiz olarak sergilenen parçalanmış ceset görüntüleri, bombalanan şehir sahneleri ve cephedeki dini ritüeller, gençlerin sivil ve estetik bir dünya tasavvuru geliştirmesini engellemek ve onları sürekli bir beka anksiyetesi içinde canlı tutmak için rasyonel birer propaganda enstrümanı olarak kullanılmıştır.

Etnik ve coğrafi periferide ise gençliğin ve çocukluğun bu şekilde militarize edilmesi, Fars-merkezci teokratik kimliğin yerel nüfuslara asimilasyoncu bir biçimde dayatılmasının en işlevsel aracı olmuştur. Belûç, Kürt veya Arap çocuklarının

kendi etnik, dilsel ve kültürel aidiyetlerini sivil bir düzlemde talep etmelerinin önü; okullardaki bu yoğun akidevi-militarist endoktrinasyon vasıtasıyla kesilmiştir. Yerel kimlik talepleri doğrudan "ulusal bekayı tehdit eden şeytani birer komplo" olarak kodlanırken, çocukların makbul vatandaş olabilmelerinin yegane şartı merkezin askeri-akidevi anlatısına mutlak teslimiyet olarak belirlenmiştir.

Savaşın nihayete ermesinden sonra dahi bu militarist pedagoji tasfiye edilmemiş; aksine "Kutsal Savunma" kültü adı altında kurumsallaştırılarak İran toplumsal dokusunun derin yapısına kalıcı bir biçimde kazınmıştır. Siyasetin, kültürün ve sivil hayatın rasyonel bir müzakere, çoğulculuk ve sivil uzlaşı alanı olarak değil; Hak ile Batıl, dost ile düşman arasında bitimsiz bir "çatışma ve savaş alanı" olarak algılanmasının arka planında, çocukluğu ve gençliği bu totaliter militarizm potasında eritilmiş olan kuşakların kolektif zihniyet dünyası yatmaktadır.

Hülasa; çocukluğun ve gençliğin militarize edilmesi, savaşın getirdiği geçici bir askeri zorunluluk değil; İran sosyolojisini içeriden dönüştürmeyi, sivil toplumu kurumsal olarak iğdiş etmeyi amaçlayan bilinçli, sistemli ve teokratik bir toplumsal mühendislik hamlesidir. Devlet; okulu, camiyi, medyayı ve sivil kurumları enstrümantalize ederek eğitimi bizzat Velayet-i Fakih doktrininin süreğen seferberlik ve ideolojik tahakküm projesinin en radikal cephe hattı haline getirmiştir.

6. Savaş Koşullarının İstismarı ve Militer Vesayetin Genişlemesi: "Devrimci Olağanüstü Hal" Manivelası, Güvenlikçi Devlet ve İktisadi İmparatorluğun Nüveleri

1980 yılında Irak-İran Savaşı'nın patlak vermesi, Tahran'daki yeni teokratik rejim için salt dışsal ونظامي bir askeri tehdit ya da jeopolitik bir kriz anlamına gelmemiş; aksine, post-devrimci devletin kurumsal mimarisini ve toplumsal dokusunu **"Devrimci Olağanüstü Hal"** (*Hal-i Fevkalade-i İnkılâbî*) paradigması altında radikal biçimde yeniden yapılandırmanın tarihsel kaldıracı olmuştur. Sekiz yıl süren bu yıpratıcı çatışma muhiti, zamanla cephe hattındaki bir muharebe olmanın ötesine geçerek; siyasi merkezin otoritesini tahkim etmek, Devrim Muhafızları'nın (Pasdaran) kurumsal sınırlarını genişletmek, sivil alanı kalıcı olarak militarize etmek ve "güvenliği" nizamın yegane meşruiyet rasyonalitesi haline getirmek için elverişli bir siyasi enstrümana dönüştürülmüştür.

Devrimin ilk yıllarında İslam Cumhuriyeti; iç siyasi parçalanmışlıklar, etnik-ulusal otonomi talepleri, ideolojik klikler arası çatışmalar ve Pehlevi bürokrasisinin tasfiyesinden doğan idari zafiyetler nedeniyle derin bir yönetim kriziyle maluldü. Ancak topyekun savaş nizamı, kurumsal dağınıklığı tek bir potada eritmiş ve rejime kendisini "ümmetin, vatanın ve devrimin yegane hamisi" olarak takdim etme fırsatı sunmuştur. Bu andan itibaren resmi hitabet mekanizması, dış askeri tazyik ile iç sivil alanı tek bir asimetrik düzlemde birleştirerek; savaşı bir sınır ihtilafı olmaktan çıkarmış, "devrim düşmanlarına" karşı yürütülen kozmik ve varoluşsal bir beka mücadelesi

olarak kodlamıştır. Bu epistemolojik kayma, sivil alandaki her türlü çoğulcu çatlağı, muhalif politik ajandayı ve hak arayışını "iç cepheyi çökertmeye matuf birer hıyanet odağı" olarak yaftalamayı meşrulaştırmıştır. Erken dönem muhalif partilerin, sendikaların ve entelektüel odakların kitlesel olarak tasfiye edilmesi, barışçıl yöntemlerle değil, savaş koşullarının dayattığı "vatan savunması" ajitasyonunun sağladığı ceberrut dokunulmazlıkla icra edilmiştir.

Bu süreçten en muazzam kurumsal kazançla çıkan yapı şüphe yok ki Pasdaran olmuştur. Savaşın lojistik, stratejik ve istihbari ihtiyaçları bahane edilerek bu yapıya nizami ordunun (Arteş) ötesinde devasa bütçeler, enformel yetkiler ve sivil idare mekanizmalarını denetleme salahiyeti verilmiştir. Pasdaran, salt cepheyi tutan askeri bir unsur olmaktan çıkarak, dış politikayı, sınır güvenliğini ve iç istihbaratı tek elden yöneten otonom bir devlet içinde devlet hüviyeti kazanmıştır. Keza Basîc ağının camilerden okullara kadar bir kanser hücresi gibi yayılması da yine savaşın yarattığı sürekli insan gücü ve toplumsal mobilizasyon tazyikiyle rasyonalize edilmiştir.

Savaş koşullarının modern İran devlet genetiğine bıraktığı en müzmin miraslardan biri de **"komuta ekonomisinin ve askeri iktisadi holdingleşmenin"** kurumsal temellerinin bu muhitte atılmış olmasıdır. Cephe hattının devasa lojistik ihtiyaçları, temel gıda maddelerinin tedariki, altyapı inşası ve enformel ticaret ağlarının yönetimi; serbest pazar dinamiklerinin bütünüyle askıya alınarak ekonominin Pasdaran ve doğrudan

dini liderliğe bağlı devrim vakıfları (*Bünyadlar*) eliyle militarize edilmesine yol açmıştır. Savaş döneminde askeri lojistik ağları yönetmek adına ihdas edilen bu enformel kurumsal mekanizmalar, barış döneminde tasfiye edilmek bir yana, ilerleyen yıllarda Pasdaran'ın milyarlarca dolarlık devasa bir iktisadi imparatorluğa (*Katemü'l Enbiya* gibi holdinglere) dönüşmesinin ilk yapısal genetik tohumlarını oluşturmuştur.

Mediatik düzlemde ise savaş, kamusal alanı tam bir ideolojik monolitizme hapsetmenin kusursuz bir sansür kalkanı olmuştur. Resmi propaganda aygıtları, toplumu ebedi bir "kuşatılmışlık anksiyetesi" ve asimetrik tehdit korkusu içinde canlı tutarak; rasyonel ekonomik eleştirileri, özgürlük taleplerini ve idari şeffaflık arayışlarını nizam öncesi safhada felç etmiştir. Sokaklar, meydanlar ve kamusal alanlar savaşın görsel sembolleri ve şehit ikonografileriyle donatılarak militarizm gündelik hayatın kanıksanmış bilişsel bir dekoru haline getirilmiştir.

Vatandaşlık ve vatanseverlik tanımları da bu teolojik militarizm ekseninde radikal biçimde devalüasyona uğratılmıştır. Makbul vatandaş, devlete hukuki bağlarla bağlı sivil bir birey olarak değil; Velayet-i Fakih doktrinine ve onun "Kutsal Savunma" anlatısına mutlak surette biat eden, canını ve malını bu ideolojik leviathan için feda etmeye hazır bulunan akidevi bir unsur olarak yeniden formüle edilmiştir.

Fars-dışı etnik azınlıkların yoğunlaştığı periferi bölgelerinde (Kürdistan, Huzistan, Belûçistan) ise savaş koşulları, merkezin

cezalandırıcı ve homojenleştirici askeri şiddetini rasyonalize etmenin en elverişli mazereti yapılmıştır. Bu bölgelerdeki en ufak enformel hak talebi ya da otonomi arayışı, doğrudan "savaş halindeki devleti arkadan bıçaklamaya matuf birer yabancı istihbarat komplosu" olarak kodlanmış; böylece yerel alanların asayişleştirilmesi ve askeri valiler eliyle demir yumrukla yönetilmesi süreklilik arz eden idari bir pratik haline getirilmiştir.

Nihayetinde sekiz yıllık kesintisiz askeri tazyik, militarizasyonun ve güvenlikçi devlet reflekslerinin İran sosyolojisinde **normalleşmesi ve evyselleşmesi** sonucunu doğurmuştur. Savaş bittiğinde silahlar susmuş, ancak o savaşın yarattığı ceberrut idari mekanizmalar, istihbari denetim ağları ve cephede sosyalleşerek gücü tadan militarist yeni bürokratik seçkinler sınıfı (*Cebhe Nesli*) devletin merkezinde baki kalmıştır. Savaş, teokratik nizamın kendi totaliter devlet modelini inşa etmekte kullandığı en büyük tarihsel laboratuvar ve en meşru mazeret alanı olmuştur.

7. Siyasal Eliminasyonun Taşıyıcısı Olarak Pasdaran: Çoğulcu Devrim Mirasının Tasfiyesi, "Münafıklık" Paradigması ve Totaliter Homojenizasyon

1979 İslam Devrimi, homojen, monolitik ve tek bir ideolojik kliğin eseri olan doğrusal bir tarihsel kırılma değil; bünyesinde Marksistleri, liberal-demokratları, seküler milliyetçileri, ulema bürokrasisini, işçi sendikalarını ve sol-islamcı muhafazakarları barındran heterojen ve son derece çoğulcu bir kitle

mobilizasyonunun neticesiydi. Ancak monarşinin devrilmesini müteakip Velayet-i Fakih dogmasının devletin kurucu anayasal nizamı olarak dikte edilmesiyle birlikte, siyasi merkez kendi dışındaki tüm kurucu devrimci aktörleri nizam için birer varoluşsal tehdit odağı olarak mütalaa etmeye başlamıştır. Bu bağlamda Devrim Muhafızları (Pasdaran), sınırları koruyan konvensiyonel bir askeri güç olmaktan ziyade, içerideki bu çoğulcu devrim mirasını kanlı bir biçimde tasfiye eden ve rejimi kendi muhaliflerinden arındıran **en birincil siyasal eliminasyon aygıtı** olarak temayüz etmiştir.

Pasdaran'ın adlandırılmasındaki ideolojik semantik oldukça nettir: Bu yapı "İran Devleti'nin" değil, muayyen bir zümrenin tekelindeki "İslam Devrimi'nin" muhafızıdır. Dolayısıyla kurumun varlık sebebi, anayasal kurumların tarafsız tarafsızlığını korumak değil; rejimin resmi teolojik yorumuna boyun eğmeyen her türlü sivil ve siyasi aktörü fiziki olarak sahadan silmektir. Devrimin hemen ardından sol örgütler (Halkın Fedaileri, Tudeh), liberal-milliyetçi damar (Milli Cephe) ve sol-İslamcı hareketler (Halkın Mücahitleri) ile girilen kanlı sokak çatışmalarında Pasdaran, hukuki kurallara tabi olmayan paramiliter bir şiddet tekelcisi olarak öne sürülmüştür. Siyasi partilerin genel merkezlerinin basılması, matbaaların mühürlenmesi ve muhalif liderlerin enformel infazları, Pasdaran'ın kamusal alanı tek tipleştirme operasyonunun rutin pratikleri haline gelmiştir.

sürecine en güçlü epistemolojik ve ahlaki meşruiyet zırhını ise **"Münafıklık"** (*Nifak*) ve **"Yeryüzünde Fesat Çıkarma"**

(*Müfsid-i fil-Arz*) gibi dinsel-teolojik kavramlar sağlamıştır. Pasdaran ve ulema bürokrasisi, seküler siyasi rekabet dilini bütünüyle iptal ederek; kendilerine muhalif olan solcu, liberal ya da milliyetçi aktörleri basit birer "siyasi rakip" olarak değil, İslam'ın bütünlüğüne içeriden kasteden teolojik hainler (*münafıklar*) veya emperyalizmin işbirlikçisi beşinci kol faaliyetleri olarak kodlamıştır. Bu durum, muhaliflere yönelik yürütülen devlet terörünü, kitlesel idamları ve cezaevlerindeki sistematik kırım operasyonlarını (özellikle 1988 yılındaki kitlesel siyasi mahkum idamlarını) askeri-dini birer vecibe seviyesine yükselterek rasyonalize etmiştir. Muhalif artık sivil hakları olan bir vatandaş değil, nizamın fiziki olarak yok etmesi gereken teolojik bir urdur.

Irak-İran Savaşı'nın yarattığı olağanüstü hal iklimi, Pasdaran'a bu iç temizlik operasyonlarını hiç olmadığı kadar radikal bir biçimde yürütme şansı tanımıştır. Savaş süresince cephe gerisindeki her türlü grev, öğrenci eylemi ya da entelektüel eleştiri doğrudan "Saddam nizamına ve küresel emperyalizme hizmet eden birer casusluk faaliyeti" parantezine alınarak militarize edilmiş ve Pasdaran/Besic ortaklığıyla acımasızca ezilmiştir.

Bu tasfiye hareketinin en görkemli ve sistemik halkalarından biri de üniversitelerde icra edilen **"İslam Kültür Devrimi"** (*İnkılâb-ı Kültürel*) olmuştur. Pasdaran ve ona bağlı akademisyen klikleri, üniversiteleri yıllarca kapatarak seküler, solcu ve liberal öğretim üyelerini, öğrencileri kampüslerden kitlesel olarak sürmüş; müfredatı teokratik dogmalarla yeniden

dizayn etmiştir. Amaç, akademik alanı otonom ve eleştirel bir düşünce merkezi olmaktan çıkarıp, rejim için uysal tکنokratlar ve ideolojik militanlar üreten entelektüel birer kışlaya dönüştürmektir.

Fars-dışı etnik periferideki (Kürdistan, Belûçistan, Huzistan) otonomcu sivil hareketlerin bastırılmasında نیز Pasdaran, merkezin sömürgeci karakterdeki askeri şiddet aygıtı olarak işlev görmüştür. Kürtlerin veya Belûçların devrim sonrasındaki en temel kültürel ve siyasi hak talepleri, Pasdaran kurmayları tarafından "İslam ümmetinin birliğini parçalamaya matuf siyonist-emperyalist komplolar" olarak yaftalanmış; sivil müzakere masaları bütünüyle devrilerek bölgeler ağır silahlarla, tanklarla ve Devrim Mahkemeleri'nin seyyar idam sehpalarıyla terbiye edilmiştir. Bu operasyonlar, rejimin içindeki katı Fars-Merkezci ulus-devlet refleksleri ile Şii teokratik dogmatizminin Pasdaran'ın namlusunda nasıl organik bir biçimde birleştiğini faş eden en somut tarihsel gerçekliktir.

Nihayetinde Pasdaran, sivil siyasetin, rasyonel kurumların ve hukuki mekanizmaların gelişimini felç ederek; İran'da çok sesli, çoğulcu bir kamusal alanın doğuşunu kalıcı olarak engellemiştir. Siyasi krizlerin ve toplumsal taleplerin rasyonel diyalog kanallarıyla çözülmesi geleneği bütünüyle yok edilmiş; bunun yerine askeri-istihbari baskılama, fişleme, hapis ve fiziki eliminasyon nizamın yegane yönetim refleksi haline getirilmiştir. Pasdaran, bu süreç sonunda salt rejimi dışarıdan koruyan bir muhafız ordusu olmaktan çıkmış; bizzat sivil alanı yutan, sınırları belirleyen, muhalefeti tasfiye eden ve devleti

kendi militarist-akidevi şablonuna göre baştan aşağı homojenleştiren en dominant totaliter iktidar odağının kendisi haline gelmiştir.

8. Militer-Akidevi Elitlerin Yükselişi: "Cephe Nesli" Bürokrasisi, Yapısal Karizmatik Meşruiyet ve Siyasi Alanın İnstisası

İslam Devrimi ve Irak-İran Savaşı'nın modern İran siyasal sosyolojisine bıraktığı en radikal kurumsal miras, salt Pasdaran'ın geometrik olarak büyümesi ya da sivil alanın militarize edilmesi değildir; asıl kalıcı dönüşüm, bizzat savaşın teolojik ve lojistik muhitinde sosyalleşerek gücü tadan yepyeni bir militer-akidevi seçkinler sınıfının doğuşu ve sivil bürokrasiyi istila etmesidir. Bu pretoriyan yeni elit tabaka, yönetsel ve siyasi meşruiyetini geleneksel hukuki-rasyonel kurumlardan, sivil idari tecrübeden, teknokratik uzmanlıktan ya da hanedan kaynaklı aristokratik bir mirastan almamıştır. Aksine bu yeni sınıfın kurucu sermayesi; Velayet-i Fakih doktrinine mutlak ideolojik biat, cephe hattındaki siperlerde kazanılmış fiziki adanmışlık ve "Kutsal Savunma" mitolojisi üzerinden devşirilen "karizmatik-harp meşruiyeti" olmuştur. Bu elit yapı, zamanla devlet mekanizmasının kalbini ele geçirerek modern İran tarihinin en dominant yönetici kastına dönüşmüştür.

1979 kırılması öncesinde Pehlevi nizamının elit omurgası; monarşiye bağlı seküler bir bürokrasi, Batı patentli üst düzey kurmay heyeti ve Batı üniversitelerinde eğitim görmüş

teknokratik-kapitalist bir elit şebekeden müteşekkildi. Şahın devrilmesini müteakip bu rasyonel-seküler elit yapı, Devrim Mahkemeleri'nin kitlesel infazları, tasfiyeleri ve zorunlu tekaüt hamleleriyle kurumsal olarak bütünüyle mülksüzleştirilmiştir. Bu radikal mülksüzleştirme hareketi, devlet aygıtının idari ve operasyonel kalbinde muazzam bir kurumsal boşluk yaratmıştır. Bu boşluk, sivil ve çoğulcu demokratik yapılar eliyle doldurulmamış; aksine bizzat Pasdaran, Basîc ve devrim mahkemelerinin kışla muhitinde yetişen, kendilerini "devrimin yegane hakiki varisleri ve tağuti mirasın tasfiyecileri" olarak kodlayan militan-akidevi kadrolar tarafından işgal edilmiştir.

Savaş muhiti, bu kurumsal ikame sürecini korkunç bir hızla rasyonalize etmiştir. Cephe hattı, geleneksel rasyonel askeri akademilerin kurallarını iptal ederek; henüz yirmili yaşlarının başında olan, teknik askeri formasyonu bulunmayan ancak ideolojik radikalizmi ve feda kültürü en üst düzeyde seyreden militan genç figürleri devasa orduların komuta kademelerine taşımıştır. Siyasi merkez, teknik yetkinliği ve profesyonel kıdemi "ideolojik güvenilmezlik ve seküler sapma riski" olarak yaftalarken; akidevi sadakati kamusal yükselişin ve idari yönetimi ele geçirmenin yegane normatif standardı haline getirmiştir. Savaş, bu anlamda yeni elitlerin imal edildiği totaliter bir kuluçka merkezi işlevi görmüştür.

Bu pretoriyan kadrolar, savaşın hitamında kışlalarına veya sivil hayatlarına geri dönmemişlerdir. Aksine, cephede kazandıkları sembolik ve karizmatik sermayeyi, sivil bürokrasiyi, dış politikayı, bakanlıkları, parlamentoyu ve yerel yönetim

mekanizmalarını kolonize etmek için kurumsal bir manivela olarak kullanmışlardır. Rejim, sivil alandan gelebilecek olası yapısal yarılmaları ve reformist dalgaları engellemek adına, bu "Cebhe Neslini" devletin bekasının yegane çelik çekirdeği olarak konumlandırmıştır. Böylece Pasdaran, salt asimetrik bir askeri koruma aygıtı olmaktan çıkarak, devletin siyasi, diplomatik ve idari yönetici elitlerini kesintisiz biçimde üreten devasa bir siyasal elit fabrikasına evrilmiştir.

Bu elit dönüşümü, devletin yönetim felsefesini ve idari aklını da militarize etmiştir. Sivil, rasyonel ve diplomatik yöntemlerle çözülmesi gereken sosyo-ekonomik ve kültürel krizler; bu militarist kastın zihniyet dünyasındaki "siper mantığı" doğrultusunda algılanmaya başlanmıştır. Siyaset bir müzakere alanı olarak değil; dost ve düşman, iman ve küfür, sadakat ve hıyanet arasında geçen sıfır toplamlı bir savaş meydanı olarak kodlanmıştır. İç toplumsal talepler ve ekonomik tıkanıklıklar bütünüyle "küresel şirkin ve emperyalist dış mihrakların teokratik nizamı çökertmeye matuf birer asimetrik komplosu" olarak mütalaa edilerek asayişleştirilmiştir.

Bu sınıfın iktidar tekelini sarsılmaz kılan en güçlü maddi dayanak ise savaş sonrası süreçte Pasdaran eliyle inşa edilen devasa iktisadi imparatorluktur. Cephe lojistiğinden gelen holdingleşme pratikleri; petrol, doğalgaz, telekomünikasyon, mega-altyapı projeleri ve baraj inşaatları gibi devletin en stratejik mali damarlarının bu militer-akidevi elitlerin kontrolündeki şirketlere devredilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu durum, askeri elitleri salt devletten maaş alan profesyoneller

olmaktan çıkarmış; bizzat pazar pazarını kontrol eden, kendi mali bütçesini enformel yollarla üretebilen ve sivil hükümetlerin denetim mekanizmalarından bütünüyle muaf olan otonom bir askeri-kapitalist oligarki haline getirmiştir.

Fars-dışı etnik periferinin idari yönetimi de doğrudan bu militer-akidevi kastın sömürgeci valilik pratiklerine terk edilmiştir. Bu bölgelerde sivil idarenin kurumsallaşmasına asla izin verilmemiş; en temel sosyo-ekonomik ve kültürel hak arayışları, bu elit sınıfın "güvenlik öncelikli demir yumruk" doktrini çerçevesinde ezilmiştir. Bölgesel istikrar, sivil katılım ve çoğulcu entegrasyon yoluyla değil; Pasdaran kökenli askeri valilerin, istihbarat kurmaylarının ve askeri garnizonların daimi fiziki baskısı vasıtasıyla sağlanmıştır.

Hülasa, militer-akidevi elitlerin yükselişi, savaşın getirdiği geçici bir arızi durum değil; Velayet-i Fakih sisteminin sivil toplumu ve rasyonel devleti yutmak için kurguladığı totaliter homojenizasyon projesinin nihai zirvesidir. Bu sınıf; silahı, teolojik dogmayı ve milyarlarca dolarlık mali sermayeyi tek bir kurumsal potada birleştirerek, İran'ı rasyonel-bürokratik bir devlet modelinden fersah fersah uzaklaştırmış; sivil alanın ve çoğulcu toplumun taleplerine karşı tamamen sağır, süreğen bir seferberlik ve iç savaş psikolojisiyle malul pretoriyan bir teokrasiye hapsetmiştir.

9. İran Sokağının Militarizasyonu: Kamusal Alanın İşgali, "Ahlaki Asayişleştirme" ve Gündelik Hayatın Totaliter Denetimi

İslam Cumhuriyeti'nin kurumsallaşması ve Irak-İran Savaşı muhitinde Pasdaran ile Basîc'in sivil alana doğru kanseröz yayılımı; militarizasyonun salt cephe hatları, kışlalar ya da askeri karargahlarla sınırlı kalmaması, doğrudan kamusal alanın ve kentsel sokağın fiziki ve bilişsel olarak işgal edilmesi sonucunu doğurmuştur. Modern İran kentlerinin sokakları, üniversite kampüsleri, geleneksel pazarları, mahalleleri ve hatta en mahrem sivil sosyal ritüelleri dahi; rejimin ideolojik seferberlik, istihbari gözetim ve akidevi denetim mantığına tabi kılınmıştır. "İran Sokağı", sivil bireylerin özgürce etkileşime girdiği bağımsız bir kamusal forum olmaktan çıkarılarak; teokratik nizamın kendi hegemonyasını her an fiziki şiddetle ürettiği devasa bir açık hava kışlasına dönüştürülmüştür.

Pehlevi döneminde devlet, şüphesiz SAVAK gibi ceberrut bir gizli istihbarat aygıtına dayanmaktaydı; ancak monarşinin baskı modeli ağırlücklich olarak yüksek siyasi muhalefeti hedef alıyor, büyük kentlerin kamusal sokağındaki modern, seküler ve sivil yaşam tarzına geniş bir otonomi alanı tanıyordu. Devrim sonrasında ise bu rasyonel-seküler kamusal model bütünüyle imha edilerek, yerine devletin ideolojik-akidevi aygıtlarının sokağın en mikro hücrelerine kadar yerleştiği totaliter bir model ikame edilmiştir. Erken dönemde monarşinin çöküşünden doğan asayiş zafiyetini bahane ederek sokaklarda köşe başlarını tutan Devrim Komiteleri, zamanla

yerini savaş konjonktürünün sağladığı mutlak dokunulmazlıkla donatılmış kurumsal yapılara, yani Pasdaran ve Basîc'e bırakmıştır.

Sokağın bu şekilde militarize edilmesinin ilk yapısal adımı, kentsel mekanın görsel ve bilişsel olarak kuşatılması olmuştur. Şehirlerin meydanları, caddeleri, sokak lambaları ve bina cepheleri; devasa boyutlardaki "şehit" ikonografileri, asimetrik savaş sloganları, sömürge karşıtı ajitasyon posterleri ve Velayet-i Fakih makamının kutsal karizmasını vaaz eden görsellerle estetik açıdan bütünüyle işgal edilmiştir. Bu nekrofilik kamusal estetik, kentte yaşayan sivil bireyin zihnini kesintisiz olarak ölüm, cihad, feda ve dış düşman tehdidiyle bombalayarak; rasyonel ve seküler bir dünya tasavvuru geliştirmesini imkansız kılmayı hedefleyen bilinçli bir psikolojik savaş tekniğidir. Sokak, vatandaşa her an bir savaş nizamı içinde yaşadığını hatırlatan klostrofobik bir kafese dönüştürülmüştür.

Ancak bu militarizasyon salt görsel bir dekordan ibaret kalmamış; bizzat sivil davranışların, kılık-kıyafetin ve gündelik toplumsal ilişkilerin "Ahlaki Asayişleştirilmesi" biçimini almıştır. Pasdaran ve Basîc milisleri, mahalle aralarında kurdukları enformel kontrol noktaları ve sokak devriyeleri vasıtasıyla kamusal alanda adeta bir ideolojik terör estirmişlerdir. Kadınların hicap kurallarına riayeti, karşı cinslerin kamusal alandaki etkileşimleri, dinlenilen müzikler ve sivil eğlence kültürleri bütünüyle "ulusal güvenlik ve akidevi beka tehdidi" parantezine alınarak militarist şiddetle

baskılanmıştır. Rejim, sokağın kültürel yapısını kontrol edemediği takdirde siyasi iktidarını da koruyamayacağı varsayımıyla; ahlak denetimini doğrudan paramiliter silahlı unsurların ceza yetkisine devretmiştir.

Bu totaliter sokak nizamının mekansal omurgasını ise mahalle seviyesindeki Basîc Merkezleri oluşturmuştur. Kentlerin her mahallesinde konuşlanan bu hücreler; sokağın sivil sakinlerini fişleyen, kimin evine kimin girdiğini gözetleyen, muhalif eğilimleri olan aileleri istihbarat birimlerine raporlayan enformel birer yerel jandarma karakolu gibi çalışmıştır. Bu durum, sivil toplumu kendi içinde kutuplaştırmış; komşuyu komşuya, akrabayı akrabaya karşı birer potansiyel ihbarcı haline getirerek toplumsal güven ilişkilerini bütünüyle zehirlemiştir. Kamusal alan sivil bir dayanışma mekanı olmaktan çıkmış, panoptikon bir gözetleme havzasına dönüştürülmüştür.

Eğitim alanları ve üniversite kampüsleri de bu sokak militarizasyonundan payını en radikal biçimde almıştır. Üniversite kapılarında konuşlanan askeri-ideolojik güvenlik birimleri ve kampüs içindeki Öğrenci Basîc örgütlenmeleri; bilimsel mekanları özgür düşüncenin, felsefi tartışmanın ve estetik üretimin yapıldığı yerler olmaktan çıkararak; öğrencilerin saç kesiminden okudukları kitaplara kadar her şeyi denetleyen birer kışla rejimine tabi kılmıştır. Kampüs, sokağın dışındaki otonom bir vaha olma özelliğini kaybederek merkezin denetim ağına eklemlenmiştir.

Fars-dışı etnik azınlıklerin yaşadığı coğrafyalarda (Kürdistan, Belûçistan, Huzistan) ise sokağın militarizasyonu çok daha çıplak, fiziki ve kolonyal bir askeri işgal karakteri taşımıştır. Bu bölgelerin sokaklarında ağır zırhlı araçların daimi varlığı, köşe başlarındaki nizami askeri kontrol noktaları ve sokağa çıkma tahditleri; sivil hayatı bütünüyle felç etmiştir. Devlet sokağı bir yaşam alanı değil, her an patlamaya hazır bir iç güvenlik cephesi olarak kodlamış; bu da toplumsal hafızada devlete karşı kalıcı ve yapısal bir yabancılaşma hissi yaratmıştır.

Hülasa; İran sokağının militarize edilmesi, asayişi korumaya matuf arızi bir tedbir değil; kamusal sivil alanı bütünüyle yutmayı ve toplumu rıza ile zorun evliliği üzerinden zapturapt altına almayı amaçlayan totaliter bir mekansal mühendisliktir. Rejim, kamusal sokağı militarist semboller ve paramiliter baskı ağlarıyla kuşatarak, Velayet-i Fakih nizamının süreğen seferberlik ve toplumsal denetim projesini gündelik hayatın tek ve kaçınılmaz gerçeği haline getirmiştir.

10. Akidevi Projenin Enstrümanı Olarak Fars Milliyetçiliği: Teokratik Söylem Altında İmparatorluk Hafızasının Yeniden Üretimi ve "Ümmet-Ulus" Senkretizmi

Post-devrimci İran devlet tecrübesinin ve Irak-İran Savaşı muhitinin ürettiği en paradoksal ve yapısal olarak en karmaşık dönüşümlerden biri, teorik düzlemde sınırları aşan enternasyonalist bir "İslam Ümmeti" ve Velayet-i Fakih

dogmasına dayanan teokratik projenin içerisine, tarihsel Fars Milliyetçiliğinin ve merkezci ulusal reflekslerin eklemlenme biçimidir. İslam Cumhuriyeti'nin kurucu elitleri, erken safhada milliyetçiliği Batı menşeili seküler bir sapma, "modern bir cahiliye" ve Müslümanların birliğini parçalayan tağuti bir ideoloji olarak ilan etmiş olsalar da; devletleşme süreci ve savaşın getirdiği beka tazyiki, rejimi hayatta kalabilmek için Fars tarihsel hafızasının derin katmanlarına, imparatorluk sembollerine ve jeopolitik süreklilik kodlarına sığınmaya zorlamıştır. Fars milliyetçiliği devrimci akide ile çatışmamış; aksine, pragmatik bir biçimde yeniden üretilerek İslam Cumhuriyeti'nin kurumsal iç tahkimatında, kültürel homojenizasyonunda ve bölgesel nüfuz stratejilerinde işlevsel bir taban katmanı haline getirilmiştir.

Bu kurumsal eklemlenme, dinin aşkın teolojik meşruiyeti ile Fars kimliğinin tarihsel ve coğrafi derinliğini tek bir potada eriten kurnaz bir "ümmet-ulus" senkretizmi doğurmuştur. Rejim, devlet aygıtını yönetebilmek için Pehlevi hanedanlığının kurumsal hafızasını bütünüyle reddettiğini iddia ederken; iş sivil alanı kontrol etmeye ve merkezi otoriteyi korumaya geldiğinde, Şahlık döneminin katı Fars-Merkezci devlet felsefesini aynen tevarüs etmiştir. Savaş muhiti, bu gizli ideolojik evliliğin en çıplak biçimde kamusallaştığı tarihsel eşik olmuştur. Irak ile girilen sekiz yıllık yıpratıcı çatışma, kitlelere sadece "küfrün ordularına karşı cihad" olarak değil; Şii-Fars vatanının kadim düşmanlara karşı topyekun bir "Kutsal Savunması" olarak takdim edilmiştir. Resmi medya ve propaganda aygıtları, Şehadet kültü ile vatan toprağının

kutsallığını bilinçli bir biçimde iç içe geçirerek, bireyin akidevi sadakatini doğrudan İran devletinin coğrafi bütünlüğünü koruma vecibesine bağlamıştır.

Bu süreçte Devrim Muhafızları (Pasdaran), ümmetçi küresel retorik ile Fars-Merkezci ulusal çıkarların nasıl pratik bir uyum içinde yürütülebileceğini gösteren en birincil kurumsal aktör olmuştur. Pasdaran kurmayları, kendilerini İslam dünyasının mazlumlarını kurtaracak akidevi birer mücahit olarak kodlarken; pratikte İran devletinin kadim imparatorluk sınırlarını, jeopolitik çıkarlarını ve bölgesel nüfuz havzalarını koruyan katı birer realist jeopolitik aktör gibi davranmışlardır. Bu durum, yapıyı salt ideolojik bir milis örgütü olmanın ötesine taşıyarak, köklü bir tarihsel devlet aklının silahlı pretoriyan taşıyıcısı haline getirmiştir.

Kültürel düzlemde ise bu senkretik akıl, Farsçanın devletin yegane kurumsal, idari ve eğitimsel dili olarak mutlaklaştırılması politikasını pekiştirmiştir. Rejim, ülkenin çok etnikli, çok dilli ve çok kültürlü toplumsal gerçeğini Şii-Teokratik şemsiye altında eritirken; bu birliğin linguistik harcını Farsça olarak belirlemiştir. Bu linguistik tekel, Fars-dışı etnik periferide derin bir yapısal bastırma ve kültürel asimilasyon pratiği olarak tezahür etmiştir. Kürtçe, Belûççe ya da Arapça gibi yerel dillerde eğitim talepleri veya kültürel otonomi arayışları; "ümmetin birliğini parçalamaya matuf yabancı menşeili mikro-milliyetçilik ihraçları" olarak yaftalanırken; Farsçanın ve Fars kültürel kodlarının tahkimi,

devletin bizzat kurucu dinsel nizamının bekasıyla eşdeğer kabul edilmiştir.

Bu durum, Safevi döneminden mülhem, Şiilik ile İran ulusal kimliğinin organik bir biçimde birleştirilmesi geleneğinin teokratik nizam altında en radikal formuna ulaşmasıdır. Dış politikada da bu asimetrik kimlik karmaşası rasyonel bir enstrüman olarak kullanılmıştır. Tahran, Ortadoğu hinterlandında Arap nüfusun yoğun olduğu bölgelere müdahale ederken bütünüyle mezhebi ve ezilenlerin hamiliği yönündeki ümmetçi dili öne sürerken; merkezin karar alıcı mekanizmalarında katı bir Fars-Merkezci stratejik kültürün rasyonel parametreleriyle hareket etmiştir.

Hülasa, Fars milliyetçiliğinin İslam Cumhuriyeti'nin akidevi projesi içerisine yerleştirilmesi, geçici ya da arızi bir çelişki değil; Velayet-i Fakih sisteminin çok etnikli bir toplumu demir yumrukla yönetebilmek adına kurguladığı pragmatik bir devlet idaresi tekniğidir. Rejim, Şii dogmatizminin rıza ve korku üreten mekanizmaları ile Fars milliyetçiliğinin merkezi güçlü devlet felsefesini evlendirerek; dışarıda emperyal hevesleri olan, içeride ise azınlıkları güvenlikçi politikalarla baskılayan asimetrik, totaliter ve melez bir leviathan inşa etmiştir.

12. Savaş Ekonomisi ve "Devlet İçinde Devletin" İktisadi Tahkimi: Pasdaran Holdingleri, Enformel Pazar Düzeni ve Paralel Devrimci Finansal Leviathan

Irak-İran Savaşı'nın sekiz yıl boyunca kesintisiz olarak sürdürülmesi, modern İran devlet genetiğinde salt askeri ya da

idari bir militarizasyon doğurmamış; devletin mali, endüstriyel ve lojistik damarlarını baştan aşağı dönüştürerek kalıcı bir Savaş Ekonomisi modelinin kurumsallaşmasına yol açmıştır. Savaşın yarattığı olağanüstü tazyik, rasyonel-seküler sivil pazar dinamiklerini, serbest ticaret ağlarını ve bütçe denetim mekanizmalarını tamamen askıya alırken; bizzat Pasdaran, Basîc ve dini liderliğe doğrudan bağlı devrim vakıflarının kontrolünde, sivil hükümetin idari denetiminden bütünüyle muaf otonom bir paralel devrimci iktisadi leviathanın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu ekonomik dönüşüm, savaş sonrasında tasfiye edilmek bir yana, sivil alanı bütünüyle yutan devasa bir "devlet içinde devlet" iktisadi imparatorluğuna tahvil edilmiştir.

1980 yılında savaş patlak verdiğinde, devrim sonrası sermaye kaçışı, kamulaştırma dalgaları, Batı ambargoları ve Pehlevi bürokrasisinin çöküşü nedeniyle idari mekanizmalar felç olmuş durumdaydı. Bu yapısal çöküş muhitinde, cephe hattının muazzam boyuttaki lojistik, mühendislik, nakliye, inşaat ve gıda tedariki ihtiyaçları; sivil bakanlıkların rasyonel bürokrasisiyle karşılanamaz hale gelince, Pasdaran bünyesinde özel lojistik ve mühendislik birimleri ihdas edilmiştir. Savaşın uzamasıyla birlikte bu birimler arızi birer askeri destek unsuru olmaktan çıkarak; kendi fabrikalarını işleten, inşaat ekipmanlarını yöneten, ithalat-ihracat hatlarını kuran ve devlet bütçesinden denetlenemeyen devasa fonlar devşiren kalıcı kurumsal yapılara evrilmiştir.

Bu enformel kurumsal genişleme, zamanla serbest piyasa ekonomisinin ve sivil özel sektörün bütünüyle imha edilmesi sonucunu doğurmuştur. Devletin tüm finansal kaynakları, döviz rezervleri ve hammadde tahsisleri "cephe önceliği" rasyonalitesiyle askeri-akidevi elitlerin kontrolündeki kanallara akıtılmıştır. Bu süreç, serbest rekabeti ortadan kaldırarak ekonomiyi bütünüyle asayişleştirmiştir. Savaş esnasında baraj inşası, yol yapımı ve askeri tahkimat gibi mega-mühendislik projelerini yöneten Pasdaran'ın mühendislik kolu, savaşın bitmesini müteakip Katemü'l Enbiya gibi milyarlarca dolarlık devasa bir iktisadi holdinge dönüştürülmüştür. Rejim, savaş sonrası ülkenin yeniden imarı sürecini sivil firmalara veya yabancı sermayeye değil; bu militer-akidevi şirkete teslim ederek, askeri yapının devlet içinde sarsılmaz bir mali özerklik kazanmasını yapısal bir politika olarak benimsemiştir.

Bu paralel devrimci iktisadi model, rasyonel devletin bakanlıklarını ve planlama teşkilatlarını işlevsel olarak felç etmiştir. Pasdaran holdingleri; vergiden muafiyet, gümrük kapılarının denetimsiz kullanımı, devlet ihalelerinin doğrudan kendilerine ihale edilmesi ve yargısal denetim dışılık gibi pretoriyan ayrıcalıklarla donatılmıştır. Sivil hükümetler ve onların teknokrat kadroları, ülkenin petrol, doğalgaz, telekomünikasyon ve lojistik gibi en stratejik damarlarını kontrol eden bu askeri holdinglerin karşısında bütünüyle enstrümantal birer figüre indirgenmiştir. Pasdaran, artık salt bütçeden pay alan askeri bir bürokrasi değil; bizzat devlet bütçesinin kendisini enformel yollarla üretebilen, kendi

istihbarat, medya ve finans ağlarına sahip otonom bir leviathandır.

Kalkınma ve kalkınma felsefesi de bu militarist iktisat paradigması doğrultusunda devalüasyona uğratılmıştır. Toplumsal refah, sürdürülebilir büyüme, endüstriyel inovasyon ve sivil tüketim kalıpları devlet aklı tarafından ikincil unsurlar olarak mütalaa edilirken; ekonominin yegane başarı kriteri, rejimin askeri-istihbari kapasitesini tahkim etme ve asimetrik güvenlik projelerini finanse edebilme gücüne indirgenmiştir. Savaş bittikten sonra bile devletin tüm stratejik mali kaynaklarının savunma endüstriye ve bölgesel paramiliter vekillere aktarılması, savaş ekonomisi zihniyetinin barış döneminde de yapısal bir yönetim mantığı olarak sürdürüldüğünün en somut kanıtıdır.

Fars-dışı etnik periferinin iktisadi azgelişmişliği ve sömürgeleşme süreci □□ bu savaş ekonomisi modeliyle doğrudan bağlantılıdır. Sınır bölgelerindeki doğal kaynaklar, su havzaları ve madenler; Pasdaran holdingleri tarafından yerel nüfusun sosyo-ekonomik refahı için değil, merkezin askeri-endüstriyel çarklarını beslemek için acımasızca imal edilmiştir. Yerel halk işsizliğe, yoksulluğa ve enformel sınır ticaretine mahkum edilirken; bölgenin tüm stratejik iktisadi rantı merkezin militer-akidevi seçkinlerinin kasalarına akmıştır.

Hülasa, Irak-İran Savaşı'nın ürettiği Savaş Ekonomisi, teokratik nizamın bekasını finanse eden ve sivil toplumu iktisadi bağımlılık ilişkileri üzerinden rehin alan devasa bir

pretoriyan kapitalizm rejimi yaratmıştır. Pasdaran, silahı ve ideolojik dogmayı finansal sermaye tekeliyle birleştirerek "devlet içinde devlet" kurmuş; rasyonel, şeffaf ve sivil bir devlet modelinin gelişim kanallarını kalıcı olarak tıkamıştır. Bu ekonomik leviathan, bugün de İran'ai sivil toplumun özgürleşmesinin ve demokratik bir dönüşümün önündeki en amansız, en sarsılmaz kurumsal barikatı oluşturmaktadır.

13. Savaş Medyası ve Kolektif Bilincin İnşası: "Kutsal Savunma" İkonografisi, Hakikat Rejiminin Monopolizasyonu ve Toplumsal Nekro-Siyaset

Irak-İran Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte çatışma alanı salt askeri cephe hatlarıyla sınırlı kalmamış; olağanüstü bir hızla İran içindeki medyatik, kültürel ve sembolik alana taşınmıştır. Post-devrimci teokratik nizam, sekiz yıl sürecek bu topyekun yıpranma savaşının rasyonel askeri enstrümanlarla yönetilemeyeceğini; kitlelerin seferber edilmesi, cephedeki korkunç insani kayıpların rasyonalize edilmesi ve rejimin kurumsal meşruiyetinin kesintisiz üretimi için totaliter bir **Savaş Medyası** (*Medya-yı Ceng*) aygıtının kurulmasının elzem olduğunu fark etmiştir. Bu doğrultuda inşa edilen propaganda makinesi, sahadaki ham askeri gerçekliği nakleden pasif bir enformasyon kanalı olmaktan ziyade, toplumsal bilinci teokratik devrimin beka önceliklerine göre sıfırdan üreten kurumsal bir **hakikat rejimi** olarak işlev görmüştür.

Devrimin ilk yıllarında yaşanan kurumsal tasfiyeler, Şah döneminin seküler yayın kadrolarının mülksüzleştirilmesiyle

sonuçlanmış ve kitle iletişim araçları bütünüyle rejimin akidevi kontrolüne girmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte İran Radyo ve Televizyon Kurumu (*Seda ve Sima*) başta olmak üzere tüm yazılı ve görsel basın, sivil bilgilendirme işlevini tamamen lağvederek askeri-ideolojik seferberliğin organik birer cephe gerisi aygıtına dönüştürülmüştür. Medyanın birincil yapısal varlık gerekçesi, analiz veya nesnel habercilik yapmak değil; toplumu psikolojik, manevi ve hissi düzeyde süreğen bir militarizasyon sarmalına sokmak olarak belirlenmiştir. Bu süreçte resmi yayıncılık, tüm gündelik hayat ritmini cepheden gelen askeri marşlar, operasyon haberleri, dini hutbeler ve dramatize edilmiş şehadet hikayeleriyle ritmik bir şekilde dizayn etmiştir.

Bu totaliter medya aygıtının kurguladığı temel epistemolojik zemin, "Mutlak Mazlumiyetimiz" ile "Küresel Küfrün Tecavüzü" arasında kurulan aşırı keskin ve asimetrik bir ikili karşıtlığa dayanmıştır. İran sivil halkına ve cephedeki milislere ihraç edilen bu söylemde, teokratik nizam hakikatin ve adaletin dünyadaki yegane temsilcisi, Irak ise küresel emperyalist güçlerin ve bölgesel işbirlikçilerin devrimci İslam'ı boğmak için kurguladığı uluslararası bir komplonun tetikçisi olarak sunulmuştur. Bu basitleştirilmiş ve mutlaklaştırılmış düşman anlatısı, kitlelerin eleştirel muhakeme yeteneğini felç ederek; savaşın getirdiği yıkımı, kıtlığı ve toplumsal travmaları sivil halk nezdinde anlaşılır, katlanılabilir ve hatta metafiziksel açıdan gerekli bir kader haline getirmiştir. Cephe hatlarından her gün canlı olarak aktarılan dinsel ajitasyon yüklü röportajlar ve siperlerde namaz kılan gençlerin görselleri, sivil alan ile

kışla arasında kırılması imkansız duygusal bir köprü kurmuştur.

Bu stratejinin en kalıcı unsuru, kentsel mekanı ve görsel hafızayı istila eden **nekro-siyasal sembolizm** ve şehit ikonografisidir. Savaş medyası, cephede hayatını kaybeden gençlerin cansız bedenlerini veya portrelerini trajik birer kayıp olarak değil; Şii kerbela mitolojisinin modern uzantıları, cennetle ödüllendirilmiş "yaşayan şehitler" olarak kutsamıştır. Ölüme yüklenen bu aşırı teolojik anlam, kamusal alanda estetik bir norm haline getirilerek sokaklar, okullar, resmi daireler ve meydanlar devasa şehit posterleriyle donatılmıştır. Görsel medyanın bu nekrofilik kuşatması, ölümü ve fedakarlığı rasyonalize ederek toplumu süreğen bir kolektif yas ve cihad psikolojisine hapsetmiştir. Kültürel alanda kurumsallaşan ve devlet tarafından finanse edilen **"Kutsal Savunma Edebiyatı"** (*Edebiyat-ı Difa-ı Mukaddes*) ile sineması, eğitim müfredatından sanatsal üretime kadar tüm entelektüel sahayı tek tipleştirmiştir.

Cami ve hüseyniyeler, resmi televizyon kanallarıyla tam bir kurumsal senkronizasyon içinde çalışarak medyanın ideolojik mesajlarını mikro-toplumsal düzeyde tahkim eden birer enformel yayın istasyonu işlevi görmüştür. Bu durum, sivil alanda alternatif ya da bağımsız bir kamusal sesin çıkmasını bütünüyle imkansız kılan monolitik bir bilinç blokajı yaratmıştır. Savaş döneminde yaşanan her türlü iktisadi memnuniyetsizlik, sivil hak talebi veya rejim içi klik çatışması, savaş medyası tarafından "cephe gerisini zayıflatmaya matuf

birer iç hıyanet ve dış mihrak komplosu" olarak yaftalanmıştır. Basının bu şekilde asayişleştirilmesi, rejime iç tasfiyeleri yürütmek ve güvenlik bürokrasisinin sivil toplum üzerindeki demir yumruğunu meşrulaştırmak için muazzam bir kurumsal meşruiyet örtüsü sağlamıştır.

Netice itibarıyla, İran'daki savaş medyası geçici bir kriz dönemi propaganda aygıtı değil; teokratik devlet genetiğinin hakikati tekel altına almak için kurguladığı kalıcı bir ideolojik aygıttır. Bu aygıt, kolektif bilinci süreğen bir tehdit ve feda paradigmasına göre formatlayarak, Pasdaran ve Basîc gibi militer yapıların kutsallaştırılmasını ve devletin kalbine yerleşmesini sağlamıştır. Savaş bitse dahi medyanın kurguladığı bu "kuşatılmışlık psikolojisi" ve "Kutsal Savunma" anlatısı kalıcı bir rejim anlatısı olarak varlığını sürdürmüş, toplumsal hafızayı rasyonel ve çoğulcu bir sivil geleceğe yönelmekten alıkoyan zihinsel bir prangaya dönüşmüştür.

14. Sürekli Olağanüstü Hal Mantığı Altında Devletin Yeniden İnşası: Paralel Kurumsal Leviathan, İstisnai Yönetim ve Sivil Siyasetin Tasfiyesi

Irak-İran Savaşı'nın modern İran siyasal yapısında ürettiği en köklü ve geri döndürülemez kurumsal dönüşüm, devlet aygıtının bizzat kendisinin mimari ve felsefi olarak yeniden inşa edilmesidir. 1980 yılında başlayan dış askeri tazyik, İran'ı kırk yılı aşkın bir süre boyunca çıkamayacağı **"Sürekli Olağanüstü Hal"** (*Vaziyet-i Fevkalade-i Daimî*) nizamına sokmuştur. Geçici ve istisnai olması gereken kriz yönetimi

pratikleri, zamanla devletin olağan, kalıcı ve yapısal birer yönetim tekniğine dönüşmüştür. Bu süreç, modern rasyonel-bürokratik devlet modelini bütünüyle iğdiş ederek; istisnanın kaide haline geldiği, hukukun askıya alınmasının meşrulaştığı ve savaş rasyonalitesinin tüm kamusal politikaların merkezine yerleştiği pretoriyan-teokratik bir devlet mekanizması doğurmuştur.

Savaşın ilk evresinde düşman işgaline karşı koymak adına üretilen enformel idari çözümler, kararnameler ve güvenlik kurulları, çatışmanın kronikleşmesiyle birlikte kurumsallaşmıştır. Anayasal normlar ve klasik bürokratik prosedürler, "savaşın aciliyeti" bahanesiyle işlevsizleştirilmiş; sivil yönetim mekanizmaları, paralel olarak büyüyen devrimci-militer aygıtların kontrolüne terk edilmiştir. Bu kurumsal dönüşümün nihai sonucu, İran devlet aygıtının genetiğine işleyen **"İkili Devlet"** (*Dual State*) yapısının kristalleşmesidir. Bir tarafta kağıt üzerinde varlığını sürdüren, seçimlerle belirlenen ve bakanlıklardan oluşan rasyonel-sivil bir devlet yapısı; diğer tarafta ise hiçbir sivil denetime tabi olmayan, gücünü doğrudan dini liderlikten ve Pasdaran kurmaylığından alan, sürekli olağanüstü hal mantığıyla hareket eden paralel bir güvenlik-akide aygıtı yerleşmiştir. Bu iki yapı arasındaki güç asimetrisi, kalıcı olarak militer-paralel devletin lehine tescillenmiştir.

Sürekli olağanüstü hal rejimi, "Ulusal Güvenlik" kavramının sınırlarını totaliter bir biçimde genişleterek; sivil hayatın, ekonominin, eğitim müfredatının, dış politikanın ve hatta kılık-

kıyafet gibi en mahrem bireysel alanların dahi asayişleştirilmesine zemin hazırlamıştır. Bu aşırı güvenlikçi paradigma doğrultusunda, sivil mahkemelerin yetkileri tırpanlanırken Devrim Mahkemeleri ve askeri-istihbari kurullar devletin yargısal omurgası haline getirilmiştir. Erken devrim döneminde var olan göreceli siyasi çoğulculuk, sol klikler, milliyetçi-sivil partiler ve seküler entelektüel odaklar, "olağanüstü halin cephe bütünlüğü gereklilikleri" doğrultusunda acımasızca tasfiye edilmiş veya sisteme entegre olmaya zorlanmıştır. Siyasal alan, çok sesli bir müzakere forumu olmaktan çıkarılarak, merkezin emirlerinin sivil topluma dikte edildiği dikey bir emir-komuta zincirine dönüştürülmüştür.

Toplumsal düzeyde ise bu sürekli istisna hali, sivil halkın zihninde başarılı bir şekilde rasyonalize edilerek **"Militarizasyonun Normalleştirilmesi"** sonucunu doğurmuştur. İki nesil boyunca kesintisiz bir tehdit, ambargo ve savaş psikolojisiyle yaşayan İran sivil toplumu, devletin hukuk dışı uygulamalarını, paramiliter baskı mekanizmalarını ve bireysel özgürlüklerin kısıtlanmasını "beka ve istikrarın kaçınılmaz bir faturası" olarak kabul etmeye psikolojik olarak zorlanmıştır. Sivil ve demokratik hak talepleri, bizzat toplumun bir kesimi tarafından bile istikrarı bozacak birer "güvenlik açığı" olarak algılanmıştır. Rejim, dış tehdit algısını içerideki rıza üretiminin en kullanışlı manivelası olarak yapısal hale getirmiştir.

Kurumsal olarak bu süreç, rasyonel devletin hizmet üreten bakanlıklarının bütçe ve yetki açısından kurutulması, buna mukabil tüm stratejik kaynakların ve yürütme gücünün Pasdaran ile Basîc şebekelerine aktarılmasıyla nihayete ermiştir. Savaşın ardından hayata geçirilen büyük ölçekli altyapı, imar ve kalkınma projelerinin dahi sivil teknokratlar yerine bu militarist yapılara teslim edilmesi, devletin sivil niteliğini tamamen kaybettiğinin tescili olmuştur. Devlet, vatandaşlarına karşı yasal-rasyonel sorumlulukları olan modern bir organizasyon olmaktan çıkmış; toplumu sürekli olarak kendi ideolojik ve askeri hedefleri doğrultusunda mobilize eden, hesap vermez totaliter bir seferberlik aygıtına dönüşmüştür.

Hülasa, İran devletinin sürekli olağanüstü hal mantığı altında yeniden inşası, savaşın getirdiği geçici bir idari zafiyet veya konjonktürel bir sapma değil; Velayet-i Fakih nizamının kendi bekasını garanti altına almak için kurguladığı bilinçli bir kurumsal mutasyondur. Savaşın fiilen sona ermesine rağmen bu istisnai yönetim modelinin, kararnameler rejiminin ve paralel güvenlik yapılarının tasfiye edilmemiş olması, devletin artık bu olağanüstü hal mantığı olmadan var olamayacak yapısal bir pretoriyan kilitlenmeye girdiğini göstermektedir. İran, sivil ve kurumsal normların bütünüyle ilga edildiği, hukukun yerini süreğen istisnai kararların aldığı kalıcı bir güvenlik devletine hapsedilmiştir.

Mühendisliği: Sivil Alanın Kışlalaştırılması, Basîc Şebekeleri ve Totaliter Endoktrinasyon

Irak-İran Savaşı'nın uzaması ve post-devrimci teokratik nizamın kurumsallaşma iştahı, rejimen hedeflerini salt askeri cephe hattını tahkim etmek veya coğrafi sınırları korumakla sınırlamamış; doğrudan İran toplumunun sosyo-kültürel dokusunu sıfırdan inşa etmeye matuf köklü bir toplumsal mühendislik projesine dönüştürmüştür. Kurucu elitler, Velayet-i Fakih sisteminin bekasının ve devrimci kazanımların sürekliliğinin sadece konjonktürel asayiş tedbirleriyle korunamayacağını; bireyin zihniyetini, gündelik yaşam pratiklerini ve değerler manzumesini militarist-ideolojik bir potada eriten seferberlik eksenli yeni bir toplum modelinin üretilmesiyle mümkün olduğunu rasyonalize etmişlerdir. Bu doğrultuda, sivil toplumun özerk alanı bütünüyle lağvedilerek, kitleler devrimci devlet projesinin tabi unsurları haline getirilmiştir.

Bu yapısal dönüşümün merkezinde, sivil alanın ve sivil bireyin bağımsız mevcudiyetinin reddedilerek, toplumsal gövdenin askeri cephenin lojistik ve ideolojik bir uzantısı olarak yeniden kodlanması yer almaktadır. Birey, modern hukukun tanımladığı bir vatandaş olmaktan çıkarılarak; akidevi nizamın süreğen seferberlik çarklarına hammadde sağlayan, askeri komuta zincirine tabi organik bir hücreye indirgenmiştir. Pasdaran'ın paramiliter sivil kolu olan Basîc şebekeleri, bu mühendisliğin en birincil kurumsal icra aygıtı olarak işlev görmüştür. Basîc birimleri, mahallelerden fabrikalara, devlet dairelerinden spor

kulüplerine kadar tüm toplumsal kılcal damarlara nüfuz ederek; salt bir milis devşirme merkezi değil, toplumun ideolojik yönelimlerini denetleyen, sivil sapmaları raporlayan ve gündelik hayatın mikro-ritmini asayişleştiren totaliter birer toplumsal denetim hücresi olarak kurumsallaşmıştır.

Eğitim mekanizması ve okul müfredatı, bu militarist endoktrinasyonun en radikal biçimde uygulandığı ideolojik laboratuvar haline getirilmiştir. Pedagojik rasyonalite bütünüyle tasfiye edilerek akademik bilgi üretimi, teokratik-militer kimlik inşasının emrine verilmiştir. İlk ve ortaöğretim kitapları, cephede can veren çocuk askerlerin hikayeleriyle, savaşın kutsallığını vaaz eden teolojik metinlerle Capital ve şehadet kültünün yüceltilmesiyle doldurulmuştur. Eğitim sistemi, çocuk yaştaki bireyleri geleceğin sivil meslek erbabı olarak değil; Kutsal Savunma nizamının feda unsurları olarak yetiştirmeyi temel misyon edinmiştir. Okullarda düzenlenen cephe ziyaretleri ve askeri kamp organizasyonları, savaş gerçeğini çocukların psikolojik gelişiminin yapısal bir parçası haline getirerek militarizasyonu normalleştirmiştir.

Kültürel alanda ise camiler ve hüseyniyeler, geleneksel ibadet mekanı olmanın ötesine taşınarak; devletin resmi ideolojisinin, savaş marşlarının ve propaganda materyallerinin toplumsal tabana zerk edildiği enformel idari merkezlere tahvil edilmiştir. Şehadet, fedakarlık, mutlak itaat, sabır ve sabır üzerinden çilecilik kültü, resmi kültür endüstrisi tarafından estetik birer norm olarak dayatılmıştır. Ekonomik ilişkiler dahi bu seferberlik mantığına göre yeniden hiyerarşize edilmiştir;

üretim hatları, tüketim kalıpları ve kaynak dağıtımı cepheye endeksli hale getirilerek, iktisadi hayatın kendisi de bir cihad pratiği olarak kutsanmıştır. Bu enformel ve sarmal kurumsal ağ, bireyin devlet dışında nefes alabileceği tüm sivil, çoğulcu ve bağımsız kanalları tıkamıştır.

Netice itibarıyla, İran toplumunun seferberlik eksenli yeniden mühendisliği, savaş döneminin olağanüstü koşullarıyla sınırlı geçici bir kriz yönetimi hamlesi değil; totaliter devletin kendi bekasını toplumun zihinsel ve kurumsal özerkliğini imha ederek garanti altına alma stratejisidir. Savaş muhitinde inşa edilen kışlalaştırılmış toplum yapısı, çatışmalar bittikten sonra da çözülmemiş; aksine, sivil itaatsizliği bastırmanın, muhalefeti marjinalleştirmenin ve rejimin ideolojik hegemonyasını süreklileştirmenin en köklü mekanizması olarak varlığını korumuştur. Toplum, devletin akidevi sınırları içinde eriyerek kendi çoğulculuğunu kaybetmiş, kışla mantığı sivil hayatın yegane kurucu felsefesi haline gelmiştir.

16. Bölgesel Nüfuz Stratejisi Olarak Devrim İhracı: Asimetrik Derinlik, Vekalet Savaşları ve Pasdaran'ın Sınır Ötesi Pretoriyanizmi

1979 İslam Devrimi'nin zafer ilanından itibaren, kurulan yeni teokratik nizam kendisini modern uluslararası hukukun tanıdığı rasyonel, sınırlı bir ulus-devlet projesi olarak değil; coğrafi sınırları ve ulusal kimlikleri aşan, evrensel ve mesihçi bir devrimci dalganın öncüsü olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda kavramsallaştırılan Devrim İhracı doktrini, salt retorik bir

propaganda malzemesi olmanın ötesine geçerek, Velayet-i Fakih sisteminin dış politika genetiğini, stratejik kültürünü ve bölgesel güvenlik mimarisini belirleyen en temel kurucu sütun haline gelmiştir. Erken evrede radikal söylemler ve yumuşak güç unsurlarıyla yürütülen bu ideolojik yayılmacılık, Irak-İran Savaşı'nın tazyikiyle birlikte katı, kurumsal ve asimetrik bir bölgesel askeri nüfuz stratejisine evrilmiştir.

Savaşın ilk yılları, Tahran'ın uluslararası sistemden bütünüyle tecrit edildiği, konvansiyonel silah tedarik kanallarının tıkandığı ve bölgesel bir kuşatılmışlık yaşadığı bir muhiti doğurmuştur. Bu yapısal çaresizlik karşısında İran devlet aklı, ülkenin bekasını konvansiyonel askeri simetriyle koruyamayacağını rasyonalize ederek; savunma hattını devlet sınırlarının ötesine taşımayı, yani asimetrik stratejik derinlik inşa etmeyi bir varlık şartı olarak benimsemiştir. Böylece Devrim İhracı doktrini, romantik bir ideolojik yayılmacılıktan, askeri tehditleri kendi topraklarından uzaklaştırmayı amaçlayan rasyonel-realist bir tampon bölge kurgusuna tahvil edilmiştir. Bu kurumsal dönüşümün yegane yürütücü aktörü ise, savaş muhitinde ekstrateritoryal bir pretoriyan güce dönüşen Devrim Muhafızları (Pasdaran) olmuştur.

Pasdaran kurmaylığı, diplomasinin konvansiyonel ve şeffaf kanallarını tamamen bypass ederek, Ortadoğu hinterlandındaki zayıf devlet yapılarını, kırılgan toplumsal fay hatlarını ve özellikle Şii azınlıkları hedef alan çok katmanlı enformel bir dış politika ağını kurumsallaştırmıştır. Irak savaşı cephesinde kazanılan gayrinizami harp, gerilla taktikleri, sızma

operasyonları ve istihbari manipülasyon tecrübesi; doğrudan Lübnan, Irak, Körfez ve Yemen gibi kriz bölgelerine ihraç edilmiştir. Bu doğrultuda, hedef ülkelerdeki devlet-dışı aktörler ideolojik endoktrinasyon, finansal fonlama ve askeri-lojistik destek mekanizmalarıyla milisleştirilerek, Tahran'daki merkeze bağlı birer asimetrik savunma kalesine dönüştürülmüştür. Bu strateji, devletin dış tehditlere karşı caydırıcılık kapasitesini sınır ötesinden üreten pretoriyan bir kalkan işlevi görmüştür.

Bu süreçte, uluslararası ilişkilerin ulus-devlet felsefesi reddedilerek, coğrafi haritalar bütünüyle mezhebi-ideolojik nüfuz havzaları bazında yeniden haritalandırılmıştır. Rejim, bölgedeki yıkıcı askeri müdahalelerini ve paramiliter yayılmacılığını sivil kitlelere rasyonalize etmek adına, emperyal hevesleri gizleyen küresel bir Direnç Ekseni anlatısı inşa etmiştir. Bu teolojik-politik kurgu, İran'ın bölgesel nüfuz arayışlarını salt bir devlet çıkarı olmaktan çıkararak, küresel emperyalizme karşı yürütülen kutsal bir savunma pratiği olarak kutsamıştır. Velayet-i Fakih kurumu, bu şebekenin en üst ideolojik ve askeri karar mercii olarak yerleşirken; Pasdaran'ın sınır ötesi operasyon birimleri, dış politikanın yegane kurucu ve uygulayıcı aktörü haline gelmiştir.

Hülasa, Devrim İhracı doktrini, İslam Cumhuriyeti'nin pragmatik devlet aklı tarafından jeopolitik bir beka enstrümanı ve asimetrik bir yayılmacılık tekniği olarak yeniden yapılandırılmıştır. Savaşın getirdiği izolasyonu kırmak adına üretilen devlet-dışı paramiliter şebeke inşası, zamanla rasyonel diplomasinin yerini alan kalıcı bir dış politika modeline

dönüşmüştür. İran, sınır ötesindeki vekil milis orduları üzerinden bölgesel başkentleri etki altına alan, krizleri ve istikrarsızlıkları kendi güvenliği için birer kurumsal manivela olarak kullanan totaliter bir yapı kazanmıştır. Bu model, dış politikayı bütünüyle asayişleştirerek, ülkeyi kalıcı bölgesel bir gerilim sarmalına hapsetmiştir.

17. Vekalet Savaşları ve Dolaylı Nüfuz Şebekelerinin İnşası: Asimetrik Derinlik, Devlet-Dışı Aktörlerin Milisleştirilmesi ve Bölgesel Çatışma Alanlarının Yönetimi

İran'da teokratik nizamın kurumsal tahkimatının ilk evresinin tamamlanması ve Irak-İran Savaşı tecrübesinin kronik bir faza evrilmesiyle birlikte, dış politika mimarisi radikal bir doktrinel dönüşüm geçirmiştir. Tahran yönetimi, dış tehditlere karşı geliştirdiği geleneksel "doğrudan savunma" modelini kademeli olarak terk ederek, çatışmaları devlet-dışı aktörler ve dolaylı enstrümanlar üzerinden yönetmeyi esas alan çok katmanlı bir paradigma inşa etmiştir. Bu stratejik makas değişimi, anlık ve konjonktürel bir kararın neticesi olmayıp; sekiz yıllık yıpranma savaşının ürettiği askeri tecrübenin, derin bölgesel izolasyonun ve doğrudan bir konvansiyonel çatışmanın getireceği devasa ekonomik ve insani maliyetleri asgariye indirme arayışının yapısal bir sonucudur. Böylece modern İran dış politikasının omurgasını oluşturan "Vekalet Savaşları Sistemi", bölgesel nüfuzun ve caydırıcılığın en birincil kurumsal aparatı olarak kristalleşmiştir.

Bu yeni asimetrik güvenlik paradigması doğrultusunda İran devleti, uluslararası sistemin konvansiyonel askeri normlarına veya düzenli ordu sınırlarına bağlı kalmayı reddederek, Ortadoğu hinterlandındaki kırılgan devlet yapılarının içinde otonom hareket edebilen geniş bir devlet-dışı aktörler şebekesi kurumsallaştırmıştır. Bu yapılar, Tahran'daki ideolojik merkez tarafından farklı düzeylerde finanse edilmiş, eğitilmiş ve sevk idare edilerek İslam Cumhuriyeti'nin bölgesel askeri ve siyasi nüfuzunun sınır ötesi uzantıları haline getirilmiştir. Söz konusu asimetrik modelin yapısal genetiği, doğrudan Irak-İran Savaşı muhitinde kazanılan gayrinizami harp tecrübesine dayanmaktadır. Savaş yıllarında Pasdaran bünyesinde filizlenen gerilla taktikleri, yerel milis şebekelerini organize etme kabiliyeti ve istihbari sızma yöntemleri, savaş sonrasında ulusal sınırların ötesine ihraç edilebilir ve ölçeklenebilir kalıcı bir dış politika doktrinine dönüştürülmüştür.

Stratejik düzeyde vekalet savaşları mimarisi, teokratik nizamın bekasını garanti altına almayı hedefleyen rasyonel ve gerçekçi jeopolitik hesaplara dayanmaktadır. Bu hesapların ilk yapısal sacayağı, İran'ın doğrudan doğruya küresel güçlerle ya da bölgesel rakiplerle sıcak bir çatışmaya girmesini engelleyerek askeri kayıpları ve iktisadi maliyetleri asgari düzeyde tutmaktır. İkinci olarak bu model, uluslararası hukukun ve bölgesel ittifakların İran'ın konvansiyonel hareket alanına dayattığı diplomatik ve askeri ambargoları bypass etme imkanı tanımaktadır. Üçüncü ve en hayati amaç ise, olası bir askeri harekatı veya rejimi hedef alacak topyekun bir saldırıyı daha İran sınırlarına ulaşmadan düşman ülkelerin kendi

topraklarında karşılayacak asimetrik bir "stratejik derinlik" havzası yaratmaktır. Bu doğrultuda Pasdaran'ın ekstrateritoryal operasyon birimleri, diplomasinin şeffaf ve resmi kanallarını tamamen işlevsizleştirerek dış politikanın yegane kurucu aktörü konumuna yükselmiştir.

Bu bağlamda inşa edilen bölgesel vekil şebekeleri, sadece teknik bir askeri yardımlaşma modeline değil; kökleri Kutsal Savunma anlatısına dayanan "Direnç Ekseni" ve "Küresel Küfürle Mücadele" gibi ortak bir akidevi-ideolojik anlatıya eklemlenmiştir. Bu teolojik kurgu, yerel milis yapıları ile Tahran arasındaki ilişkiyi geçici ve pragmatik ittifakların ötesine taşıyarak organik, sarsılmaz ve mezhebi bir aidiyet zeminine oturtmuştur. İran devlet aklı, bölgesel ve küresel aktörlerle doğrudan yüzleşmenin yıkıcı maliyetlerini analiz ederek, çatışmayı çoklu sahalara yayma yeteneğini temel bir savunma öğretisi haline getirmiştir. Dolayısıyla jeopolitik coğrafya, ulus-devletlerin çizdiği sabit ve hukuki sınırlardan ibaret görülmemiş; yerel vekil unsurlar üzerinden manipüle edilebilen, egemenlik sınırlarının geçirgenleştiği esnek bir nüfuz domaini olarak yeniden haritalandırılmıştır.

Sonuç itibarıyla, vekalet savaşları ve dolaylı nüfuz şebekelerinin inşası, İran dış politikasında konjonktürel bir taktiksel esneklik veya geçici bir savunma refleksi değildir. Aksine, Irak-İran Savaşı'nın küllerinden doğan, devletin güvenlik genetiğine yerleşmiş kalıcı bir makro-stratejik yönetim modelidir. Bu sistem sayesinde İran, rasyonel diplomasinin sınırlarını bütünüyle daraltarak bölgesel krizleri

ve istikrarsızlıkları kendi bekası için kurumsal birer manivelaya dönüştürmüştür. Devlet, uluslararası hukuki sorumluluklardan kaçınmak adına askeri gücünü yerel vekiller üzerinden akışkan hale getirmiş ve Ortadoğu coğrafyasını konvansiyonel diplomasinin tamamen dışlandığı kalıcı bir asimetrik güç mücadelesi sahasına hapsetmiştir.

18. Devlet ve Savaş Yönetiminde Akidevi Boyut: Velayet-i Fakih Egemenliği, Şehadet Kültü ve Toplumsal Rızanın Metafiziksel Tahkimatı

İran İslam Cumhuriyeti'nin 1979 yılındaki kuruluşu, salt bir rejim değişikliği veya monarşik yapıdan cumhuriyet idaresine geçişi ifade eden sıradan bir siyasal devrim değildir. Yeni teokratik nizam, modern ulus-devlet felsefesini bütünüyle reddederek, devlet mekanizmasının kendisini totaliter ve kapsayıcı bir akidevi-dini meşruiyet zemininde yeniden tanımlama girişimidir. Irak-İran Savaşı'nın patlak vermesi, devlet yapısındaki bu ideolojik-akidevi boyuta muazzam bir kurumsal ivme kazandırmıştır. Akide, devlet aygıtı için teorik bir yönetim manifestosu olmanın ötesine geçerek; savaşın sevk ve idaresinde, yeni askeri bürokrasinin inşasında ve militarize edilen kitlelerin kolektif bilincinin şekillendirilmesinde en birincil operasyonel enstrümana dönüştürülmüştür.

Bu bütüncül teolojik devlet kurgusunun merkezinde yer alan Velayet-i Fakih kurumu, sadece dini bir referans noktası değil; savaş ve barış kararlarını tek elde toplayan, yasama, yürütme ve yargının üzerinde konumlanmış mutlak bir teokratik

egemenlik odağı olarak kristalleşmiştir. Bu çerçevede, genel seferberlik ilanları, iktisadi kaynakların cepheye tahsisi ve toplumsal hayatın kışlalaştırılması gibi kararlar rasyonel, teknik veya seküler siyasi hamleler olarak değil; devletin kendisini kutsal bir misyonun parçası gören metafiziksel bir iradenin tecellisi olarak sunulmuştur. Bu durum, meşruiyetini anayasal sözleşmelerden, şeffaf seçimlerden veya kurumsal performanstan alan rasyonel-bürokratik modern devlet modelini iğdiş ederek; gücünü aşkın bir kaynaktan ve "ilahi egemenlik" iddiasından alan pretoriyan-teokratik bir leviathan doğurmuştur. Savaş, "Kutsal Savunma" olarak etiketlenerek rejim beka projelerinin yegane rıza üretim mekanizması haline getirilmiştir.

Akidevi nizamın en kalıcı ve yıkıcı sosyo-politik tasarrufu, Şii Kerbela mitolojisinin modern siyasal ihtiyaçlara göre yeniden üretilmesiyle ortaya çıkan "Şehadet Kültü"nün kurumsallaştırılmasıdır. Cephe hatlarında yaşanan korkunç insani kayıplar ve çocuk asker ölümleri, trajik askeri zafiyetler olarak değil; bireyin ilahi mertebeye ulaşmasının zirvesi ve devrimci projeye sadakatinin en mutlak nişanesi olarak kutsanmıştır. Bu nekro-siyasal söylem, topluma sistematik olarak enjekte edilerek, rasyonel bir toplumun katlanamayacağı ağır insani ve ekonomik bedellerin sivil halk nezdinde manevi birer lütuf olarak algılanması sağlanmıştır. Cuma hutbeleri, dini ritüeller ve medyanın ideolojik ajitasyonu, askeri kışla ile sivil mekan arasındaki sınırları eriterek toplumsal muhalefeti bütünüyle felç etmiştir.

Kurumsal düzeyde ise akide, Pasdaran ve Basîc gibi paramiliter yapıların kurumsal omurgasını oluşturmuştur. Bu yapılar sıradan askeri kurumlar olmaktan ziyade, bireyi ideolojik-dini bir tornadan geçiren totaliter endoktrinasyon merkezleri olarak yapılandırılmıştır. Askeri eğitim müfredatı ile teolojik formasyon et tırnak gibi birbirine geçirilerek, cephedeki savaşçı bütünüyle ideolojik nizamın muhafızlığına kodlanmıştır. Bu durum sivil eğitim kurumlarına, üniversitelere ve kamu bürokrasisine de teşmil edilerek, devlete sadakat ile dini aidiyet birbiriyle eşitlenmiştir. Dini kurumlar ve vakıflar özerkliklerini tamamen kaybederek, devletin hem ekonomik kaynaklarını yöneten hem de ideolojik mesajlarını toplumun kılcal damarlarına yayan resmi idari aparatlara dönüştürülmüştür.

Netice itibarıyla, İran'da devlet ve savaş yönetiminin akidevi boyutu, kitleleri mobilize etmeye yarayan geçici bir propaganda malzemesi veya pratik bir meşruiyet örtüsü değildir. Aksine, post-devrimci devlet mimarisinin tam merkezinde yer alan kalıcı bir kurumsal nizam kurucu felsefedir. Dini siyasetin, savaşı ise kimlik inşasının yegane aracı kılan bu model; rasyonel, çoğulcu ve seküler bir sivil alanın gelişmesini imkansız kılmıştır. Devlet, ulusal sınırları aşan mesihçi bir misyonun taşıyıcısı olarak kurgulanırken, herhangi bir siyasi farklılık veya muhalefet odağı doğrudan "dine ve ilahi iradeye karşı bir tehdit" olarak yaftalanmış; böylece tüm karar alma süreçleri denetimsiz, monolitik ve asayişçi bir teokratik mutlakıyetin tekeline bırakılmıştır.

19. Derin Toplumsal Dönüşüm ve "Sürekli Savaş Toplumu"nun Doğuşu: Kalıcı Seferberlik Mantığı, Şehadet Kültünün Toplumsallaşması ve Kolektif Hafızanın Militarizasyonu

Irak-İran Savaşı'nın sekiz yıllık kronik bir zaman dilimine yayılması, çatışmanın yıkıcı etkilerini salt askeri cephe hatlarıyla veya devletin idari kurumlarıyla sınırlı bırakmamış; doğrudan İran toplumsal yapısının ve sosyo-kültürel dokusunun kökten, radikal bir biçimde yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Bu uzun erimli savaş muhiti, yalnızca otoriter bir güvenlik devleti ya da merkezi bir savaş ekonomisi üretmekle kalmamış; askeri çatışmalar fiilen son bulduktan sonra bile kalıcı bir seferberlik mantığıyla hareket eden, toplumsal ilişkilerini savaşın kavramsal kodlarıyla üreten yepyeni bir kolektif gövde, yani "sürekli savaş toplumu" inşa etmiştir. Bu modelde savaş, zamansal olarak başlayıp biten istisnai bir kriz hadisesi olmaktan çıkarak, gündelik yaşam pratiklerini, kolektif bilinci ve toplumsal hafızayı bütünüyle sarmalayan kalıcı bir kültürel ekosisteme dönüşmüştür. Toplum, barış ile savaş arasında rasyonel bir geçiş tecrübe etmek yerine, militarizmin gündelik hayatın normu haline geldiği melez bir varoluş biçimini benimsemiştir.

Bu yapısal dönüşümün ilk evresi, cephe hattının lojistik ve insani ihtiyaçlarını kesintisiz bir biçimde karşılama zaruretinden neşet etmiştir. Devrimci devlet aygıtının insan gücü kaynaklarını devasa ölçekte mobilize etme ihtiyacı, öğrencilerden işçilere, kadınlardan yaşlılara kadar toplumun

tüm katmanlarını ve sınıflarını doğrudan veya dolaylı bir seferberlik çarkının içine çekmiştir. Ancak zamanla bu kitlesel katılım, olağanüstü döneme ait geçici bir savunma refleksi olmaktan çıkarak istikrarlı, kurumsallaşmış ve kendini yeniden üreten bir toplumsal omurgaya dönüşmüştür. Savaş muhitinde doğan ve büyüyen yeni nesiller, seferberlik mantığının dışında alternatif bir sivil veya siyasi yaşam modeli tecrübe etmedikleri için, kolektif kimliklerini bütünüyle bu militarist endoktrinasyon sınırları içinde inşa etmişlerdir. Özellikle genç kitlelerin Basîc şebekelerine eklemlenmesi, bu paramiliter yapıyı mahallelerde, okullarda ve üniversitelerde gündelik hayatın denetleyicisi kılmış ve "seferberlik eylemciliğini" toplumsal statünün ve kimliğin en birincil kurucu unsuru haline getirmiştir.

Kültürel ve ideolojik düzlemde ise fedakarlık, kahramanlık ve aidiyet gibi en temel insani kavramlar teokratik devletin bekası doğrultusunda yeniden tanımlanmıştır. Bu kavramlar bireysel veya ahlaki erdemler olmaktan çıkarılarak, doğrudan savaş cephesine verilen destekle ve devrimci nizamın kurumsal projelerine mutlak itaatle eşitlenmiştir. Resmi propaganda mekanizmasının en tepeye yerleştirdiği "Şehit" imajı, toplumsal hiyerarşinin en üstün manevi modeli olarak kurgulanmış; dine, devlete ve topluma aidiyetin en radikal kanıtı olarak kutsanmıştır. Şehadet kültünün bu denli merkezileştirilmesi, rasyonel bir sivil toplumun tahammül edemeyeceği devasa insani maliyetlerin ve kayıpların kitleler nezdinde mistik birer lütuf ve manevi birer zafer olarak algılanmasını sağlayan kolektif bir rıza mekanizması

üretmiştir. Eğitim müfredatı, kitle iletişim araçları ve teolojik hitabet, bu monolitik toplum modelini sürekli besleyerek bireyin özerk alanını kolektif militarizmin potasında eritmiştir.

Psikolojik düzeyde ise bu sosyolojik dönüşüm, iç ve dış dünyayı sürekli bir tehdit sarmalı olarak algılayan, yapısal bir "kuşatılmışlık sendromu" ve daimi bir teyakkuz hali doğurmuştur. "Düşman" kavramı, sınır hattındaki askeri bir muhatap olmaktan çıkarak kolektif bilincin her an tetikte bekleyen bir parçası haline getirilmiş; komplocu yaklaşım ve dış tehdit retorikleri gündelik hayatın en mikro detaylarını dahi asayişleştirmek adına resmi söylem tarafından süreklileştirilmiştir. Aile, okul ve cami gibi en temel sivil kurumlar bu kurumsal seferberlik mantığına entegre edilerek aynı militarist değerleri üreten şebekelere dönüştürülmüştür. İktisadi ilişkilerin ve devletten alınan sosyal yardımların dahi bu ağlara endekslenmesi, toplum ile merkezi aygıt arasındaki bağımlılık ilişkisini derinleştirmiş, sivil ve bağımsız bir muhalefet alanının yeşermesini engellemiştir. Savaşın ürettiği bu kolektif hafıza, alternatif tarihsel anlatıların önünü tıkayarak resmi kahramanlık argümanlarını ulusal kimliğin yegane kurucu felsefesi olarak toplumsal belleğe kazımıştır.

20. Eleştirel Özet: Savaş Sonrası İran Devleti Kalıcı Bir Kurumsal Militarizasyon Modeli

1988 yılında Irak-İran Savaşı'nın fiilen sona ermesiyle birlikte, İran devletinin teorik olarak olağanüstü hal uygulamalarını tasfiye etmesi, seferberlik aygıtlarını askeri kışlalara çekmesi

ve devleti kademeli olarak sivil-hukuki normlar temelinde yeniden inşa etmesi, yani bir "normalleşme" sürecine girmesi beklenirdi. Ancak tarihsel gerçeklik bütünüyle aksi bir istikamette tezahür etmiş; savaşın mantığı, çatışmalar bittikten sonra ortadan kalkmamış, aksine devletin kurumsal hücrelerine tamamen nüfuz ederek siyasi, toplumsal ve ekonomik yapının kalıcı, yapısal bir karakteri haline gelmiştir. Dolayısıyla silahların susması militarizasyonun sonu olmamış; aksine, geçici bir kriz yönetimi enstrümanının kalıcı ve kurumsallaşmış bir yönetim sistemine (rejim biçimine) dönüştüğü yeni bir evrenin başlangıcını oluşturmuştur.

Bu tarihsel süreçte İslam Cumhuriyeti, savaş muhitinde ürettiği olağanüstü araçları tasfiye etmek yerine, bunları sistemin asli unsurları olarak tahkim etmiş ve genişletmiştir. Devrimci bir savunma refleksi olarak doğan Pasdaran, geçici bir milis gücü olmaktan çıkarak devletin güvenlik, siyaset ve dış politika yapımındaki en baskın kurumsal odağı haline gelmiştir. Toplumsal seferberlik aparatı olan Basîc, sivil alanın kılcal damarlarına yerleşmiş kalıcı bir asayiş ve ideolojik denetim şebekesine tahvil edilmiştir. Savaşın dayattığı iktisadi zorunluluklardan beslenen savaş ekonomisi ise, zamanla devlet bürokrasisine paralel devasa kurumsal vakıflar (bonyadlar) ve askeri holdingler üreterek monolitik bir çift-yapılı (dual) ekonomik sistem doğurmuştur. Bu dönüşüm, "Savaş gerçekten bitti mi, yoksa devlet savaşı kendi iç kurumsal yapısında yeniden mi üretti?" sorusunu haklı çıkaran yapısal bir sürekliliğe işaret etmektedir.

Bu kurumsal süreklilik, rasyonel-bürokratik devlet modelinin en temel şartı olan sivil-askeri ayrımını bütünüyle ortadan kaldırmış; askeri ve istihbari kurumları siyasi karar alma mekanizmalarının ve makro-ekonomik bölüşüm kalıplarının en birincil kurucu aktörü kılmıştır. Savaş muhitinde inşa edilen olağanüstü hal mantığı, barış döneminde de devlet yönetiminin normatif standardı olarak kalmıştır. Bu durum, meşruiyetini aşkın bir akidevi kaynaktan alan devlet modeliyle birleştiğinde, rejimin siyasi çoğulculuğu, sivil özerkliği ve hukuki rasyonaliteyi sistem dışı bırakmasını kolaylaştırmıştır. Uluslararası alanda ise bu militarize kurumsal yapı, dış politikayı konvansiyonel diplomasiden koparark asimetrik güç kullanımına, sınır ötesi paramiliter şebekelere ve daimi gerilim stratejilerine bağımlı kılmış; ülkeyi bölgesel ve küresel sistemle kalıcı bir çatışma sarmalına hapsetmiştir.

Eleştirel bir perspektiften bakıldığında, Irak-İran Savaşı'nın İran tarihsel rotasında geçici bir ara dönem değil; devletin niteliğini, kimliğini ve sınırlarını yeniden belirleyen kurucu, kurumsal bir milat olduğu görülmektedir. Bu kurucu anın ürettiği model; olağanüstü hal mantığının barış zamanında da sürdürülmesi, askeri bürokrasinin sivil idari yapıyla tamamen iç içe geçmesi ve toplumsal seferberliğin kalıcı bir ulusal kimlik öğesi olarak normalleştirilmesi şeklinde üç temel karakteristik yapısal özelliğe sahiptir. Sonuç olarak, savaş sonrası İran devleti, klasik ulus-devlet kuramlarıyla açıklanamayacak melez bir yapı arz etmektedir. Savaş bitmemiş, aksine devletin bizzat kendisi haline gelmiştir; militarizasyon kurumsallaşmış, seferberlik doğallaştırılmış,

savaş ekonomisi sisteme entegre edilmiş ve akidevi boyut devletin görünmez kurucu felsefesi olarak tescillenmiştir. Böylece ortaya çıkan yapı, siyasetin akideyle, güvenliğin toplumla, askeri gücün ise ekonomiyle organik olarak sarmalandığı kalıcı bir "seferberlik devleti" modelidir.

Bölüm 7: Siyasal-Dini Kimliğin Yeniden İnşası: Dinin Devletle Bütünleşmesi ve Ulusal Kimliğin Akidevi Boyut Üzerinden Yeniden Tanımlanması

1. Devrimin Siyasal Bir Hadiseden Devlet Akidesine Dönüştürülmesi: Sürekli Devrim Doktrini, Kurumsal Tahkimat ve Meşruiyetin Tekelleştirilmesi

1979 yılında Şah rejiminin çöküşü, İran muhitinde salt bir iktidar değişimi, monarşik yapıdan cumhuriyet idaresine geçişi ifade eden sıradan bir siyasal devrim ya da yönetici elitlerin el değiştirdiği konjonktürel bir darbe değildir. Yeni teokratik nizam, devletin kurumsal niteliğini, ulusal kimliğin parametrelerini ve toplumsal gövdenin değerler manzumesini bütünüyle sıfırdan inşa etmeye matuf köklü ve felsefi bir yeniden mühendislik projesidir. İslam Devrimi, zafer ilan edilmesiyle nihayete ermiş tarihsel bir vakıa olarak değil; devlet mekanizmasının, toplumsal kurumların ve kolektif bilincin içinde ebediyen yaşaması ve kendini yeniden üretmesi gereken "süreğen bir varoluş biçimi" olarak kurgulanmıştır. Bu doğrultuda kurucu irade, devrimi zamansal olarak sınırlandırılmış siyasal bir hadise olmaktan çıkararak, yeni

devlet yapısının kurucu felsefesi ve resmi devlet akidesi haline getirme sürecini başlatmıştır.

Geleneksel devrimci tecrübelerde devrim olgusu, kurumsal istikrar sağlandıktan sonra rasyonel-hukuki bir devlet modeline evrilerek ulusal tarihin kurucu bir hafıza öğesine veya anayasal bir referans noktasına dönüşür. Ancak İran paradigmasında devrim, her siyasi kararda, her kurumsal yapıda, her resmi hitabette ve tüm iç-dış kriz yönetimlerinde bizzat hazır bulunması gereken canlı, dinamik ve müdahaleci bir aygıt olarak süreklileştirilmiştir. Devrim, kurumsallaşarak sönümlenmek yerine, devlet aygıtının üzerinde konumlanan ve tüm yasal mevzuatı denetleyen yegane "hüküm mercii" haline gelmiştir. Bu stratejik makas değişimi, rejimin bekasını salt konvansiyonel kurumların kontrolünde değil; devletin varlığını devrimin bekasına endeksleyen kalıcı bir "devrimci kimlik" inşasında gören bilinçli bir devlet aklının ürünüdür. İslam Cumhuriyeti, uluslararası sistemin rasyonel bir ulus-devleti olarak değil, aksine "Devrimin Devleti" olarak kurumsallaşmıştır.

Bu bağlamda üretilen "devrimin korunması", "devrim karşıtlığı", "devrimci değerler" ve "devrim ihracı" gibi kavramsal enstrümanlar, salt kitleleri mobilize etmeye yarayan retorik araçlar olmayıp; İran siyasal aklını teokratik-militer bir potada yeniden eritmeyi amaçlayan yapısal aparatlardır. Post-devrimci süreçte doğrudan "Devrimci" sıfatıyla müsemma olan Devrim Muhafızları (Pasdaran), Devrim Mahkemeleri ve Devrim Komiteleri gibi kurumsal yapıların ihdas edilmesi,

devrimin geçici bir geçiş dönemi enstrümanı olarak görülmediğinin, aksine devletin kalıcı kurumsal matrisi olarak kodlandığının en somut tarihsel kanıtıdır. Özellikle Pasdaran, ülkenin coğrafi sınırlarını korumakla mükellef konvansiyonel bir ordu tipolojisiyle değil; birincil misyonu devletin sınırlarını aşan akidevi nizamı ve "devrimci kazanımları" iç ve dış tehditlere karşı muhafaza etmek olan ideolojik bir pretoriyan güç olarak yapılandırılmıştır.

Resmi söylem, siyasal meşruiyetin kaynağını anayasal metinlere veya periyodik seçim performanslarına değil; doğrudan doğruya bu devrimci ruhun sürekliliğine bağlamıştır. Bu durum, bireyin konumunu modern hukukun tanımladığı aşkın bir vatandaşlık statüsünden çıkararak, devrimci çizgiye sadakati nispetinde makbuliyet kazanan ideolojik bir hücreye indirgemiştir. "Makbul vatandaş" ve "sadık bürokrat", devletin idari rasyonalitesine olan profesyonel bağlılığıyla değil, devrimci akideye olan adanmışlığıyla tanımlanmıştır. Siyasal muhalefet ise meşru bir fikir ayrılığı veya alternatif bir program olarak değil, devrimin varlığına ve akidevi nizama yönelmiş ontolojik bir tehdit ve ihanet odağı olarak rasyonalize edilmiştir. Bu durum, sivil alanın özerkliğini bütünüyle ortadan kaldırarak siyasi alanı monolitik bir teokratik mutlakıyetin tekeline bırakmıştır.

Psikolojik ve sosyolojik düzeyde devrimin devlet akidesine dönüştürülmesi, toplumun yapısal bir istikrar ve sivil normalleşme yaşamasına izin vermeyen, daimi bir seferberlik ve alarm durumunu zorunlu kılmıştır. Devrimci akide, doğası

gereği durağan bir barış ikliminde varlığını sürdüremeyeceği için, kendi meşruiyetini tahkim edecek süreğen bir "tehdit ve düşman" algısına ihtiyaç duymuştur. Bu doğrultuda devlet aklı, iç ve dış komploları, yapısal kuşatılmışlık anlatılarını ve rejimi yıkmaya matuf uluslararası senaryoları gündelik hayatın mikro-ritmine kadar asayişleştiren küresel bir kutuplaşma dili üretmiştir. Nitekim Irak-İran Savaşı, resmi hitabette salt bir sınır ve jeopolitik güç mücadelesi olarak değil; İslam Devrimi'ni ve teokratik nizamı yeryüzünden silmeyi amaçlayan küresel küfür sisteminin topyekun bir saldırısı olarak sunulmuş, böylece vatan savunması ile akidevi nizamın korunması kavramsal olarak tırnak et gibi birbirine geçirilmiştir.

Aynı zamanda rejim, toplumsal belleği teokratik nizamın ihtiyaçları doğrultusunda radikal bir biçimde yeniden revize etmiştir. Şah rejiminin devrilmesinde hayati roller oynayan sol, milliyetçi, liberal ve Velayet-i Fakih doktrinine tabi olmayan muhalif İslami akımlar, post-devrimci kurumsal tasfiye süreçleriyle kademeli olarak marjinalleştirilmiş ve sivil alandan bütünüyle kazınmıştır. Devrim, çok sesli ve çoğulcu bir kitle hareketi olmaktan çıkarılarak; salt egemen dini klik ve onun ideolojik aygıtlarına ait monolitik bir teolojik başarı anlatısı olarak resmi tarih yazımına dahil edilmiştir. Devrimin bu şekilde tek tipleştirilmesi ve mülkiyetinin egemen elitlere hasredilmesi, siyasal gücün ve karar alma süreçlerinin denetimsiz bir biçimde kutsanmasını kolaylaştırmıştır. Devrimci jenerasyonun ve kurumların devlet bürokrasisinde yetkinliğin önüne geçmesi, devlet aygıtını sivil bir idare

olmaktan çıkarıp, kendini "devrimin muhafızı" olarak gören militer-ideolojik bir kastın egemenlik alanına tahvil etmiştir.

2. Velayet-i Fakih Kehaneti ve Devlet-Üstü Kimlik İnşası: Meşruiyetin Teolojik Kaynağı, Ulusal Kimliğin Mezhebi Yeniden Yapılandırılması ve Siyasal İtaatin Akideleştirilmesi

İslam Cumhuriyeti'nin kurumsal mimarisinde Velayet-i Fakih doktrini, salt iktidarın bölüşümünü veya idari organların işleyişini düzenleyen sıradan bir anayasal norm ya da hükümet modeli değildir. Bu ilke, devletin egemenlik kaynağını, hukuk felsefesini ve toplumsal sadakat kalıplarını kökten değiştiren devlet-üstü aşkın bir kimlik projesidir. Rejim, geleneksel devlet mekanizmalarını dini referanslarla süslemekle yetinmemiş; Velayet-i Fakih kurumunu tüm anayasal kurumların, yasama, yürütme ve yargı organlarının üzerinde konumlandırarak meşruiyetin yegane dağıtıcısı ve kutsal kaynağı haline getirmiştir. Velayet-i Fakih, klasik fıkhi bir tartışma zemininden koparılarak, modern hukukun, rasyonel bürokrasinin ve gerektiğinde halk iradesinin dahi üstünde yer alan metajuridik (hukuk-üstü) ve totaliter bir "devlet-üstü kimlik" olarak kurumsallaşmıştır.

Tarihsel olarak Şii siyasal düşüncesinde Velayet-i Fakih teorisi, devrim öncesi dönemde mutlak bir kurumsal mutabakata dayanmayan, sınırları ve icra alanı fıkhi ekoller arasında derin tartışmalara konu olan kısıtlı bir doktrindi. Geleneksel ulema ve merci-i taklid makamları, fakihin rolünü salt toplumsal

irşad, hukuki hakemlik ve kısıtlı şer'i işlerin yürütülmesiyle sınırlı görüyor, mutlak ve merkezi bir devlet yönetimini Gaip İmam'ın egemenlik hakkına bir müdahale olarak değerlendiriyorlardı. Ancak 1979 kurucu elitleri, bu teoriyi geleneksel hudutlarından çıkararak tüm siyasal sistemin omurgası, meşruiyet merkezi ve ontolojik varlık şartı haline getirmişlerdir. Rehberlik (Dini Liderlik) makamı, sıradan bir devlet başkanlığı veya karizmatik şeflik modelinin ötesine taşınarak, devrimin bekasının, İslam'ın saflığının ve devletin egemenliğinin yegane metafizik garantörü olarak kutsanmıştır.

Modern rasyonel-hukuki devlet modelinin aksine bu teokratik şemada, devlet aygıtı meşruiyet üreten bağımsız bir tüzel kişilik değildir; aksine meşruiyet, ilahi egemenliğin yeryüzündeki gölgesi ve Gaip İmam'ın karizmatik vekili olarak kabul edilen Veli-yi Fakih'in şahsından neşet eder ve oradan diğer kurumsal organlara (cumhurbaşkanlığı, parlamento, bürokrasi) tabi birer lütuf olarak dağıtılır. Anayasal düzlemde Rehber'e atfedilen; silahlı kuvvetlerin başkomutanlığı, makro-politikaların nihai belirleyiciliği, yargı, medya ve güvenlik elitlerinin doğrudan atanması gibi devasa ekstrateritoryal yetkiler, gerçek iktidar odağının seçilmiş sivil hükümetlerin içinde değil, bütünüyle onların üzerinde konumlanan teokratik bir kurguda yerleştiğini göstermektedir. Bu durum, rasyonel siyaseti iğdiş ederek mutlak itaati akidevi bir iman borcu haline getirmiştir.

Söz konusu teolojik kimlik inşası, İran ulusal milliyetçiliğini ve yurtseverlik kavramını da kökten revize etmiştir. Geleneksel

ulus-devlet modelinde milliyetçilik; coğrafi sınırlara, ortak tarihsel mirasa, seküler yasalara ve sivil kurumlara bağlılıkla tanımlanırken; İslam Cumhuriyeti'nde yurtseverlik, Veli-yi Fakih'in önderlik ettiği küresel ve akidevi misyona olan aidiyet derecesiyle yeniden haritalandırılmıştır. İran, salt coğrafi bir vatan olmaktan çıkarılarak, evrensel teokratik bir davanın taşıyıcısı olan bir "Mesaj Devleti" (Devlet-i Risalet) olarak kodlanmış; Rehber ise bu ilahi mesajın yeryüzündeki hatasız muhafızı olarak kültleştirilmiştir. Bu durum, eğitim sisteminden resmi kültür endüstrisine kadar tüm aygıtlar vasıtasıyla toplumsal hafızaya zerk edilmiş, devletin başarısı ve istikrarı, toplumun bu aşkın merkeze olan mutlak inkıyadı ve rızasıyla ilişkilendirilmiştir.

Siyasal çoğulculuk ve katılım mekanizmaları, anayasal sınırların ötesinde, aktörlerin Velayet-i Fakih çizgisine olan ideolojik sadakatleri nispetinde meşruiyet kazanmıştır. Siyasal muhalefet kavramı, hükümet icraatlarına yöneltilen rasyonel bir eleştiri olmaktan çıkarılarak; doğrudan ilahi iradeye, devrimci çizgiye ve dini emirlere karşı bir başkaldırı, yani fıkhi bir sapma (bağy) olarak kriminalize edilmiştir. Güvenlik bürokrasisinin ve askeri omurganın, özellikle Pasdaran ve Basîc şebekelerinin, ulusal ve tarafsız birer devlet kurumu olarak değil, doğrudan Veli-yi Fakih'in şahsına ve ideolojik doktrinine biat eden akidevi muhafızlar olarak inşa edilmesi, ordu ile teokratik liderlik arasındaki ilişkiyi idari bir hiyerarşiden ziyade organik ve inançsal bir kader ortaklığına dönüştürmüştür.

Uluslararası ve bölgesel düzlemde ise Velayet-i Fakih, coğrafi sınırları aşan asimetrik bir dış politika ve nüfuz enstrümanı olarak işlev görmüştür. Rejim, dini lideri salt İran sınırlarının yöneticisi olarak değil, tüm mazlumların ve küresel Şii jeopolitiğinin en üst merci-i taklidi ve siyasal-dini hamisi olarak lanse etmiştir. Bu durum, Ortadoğu hinterlandındaki devlet-dışı Şii milis aktörlerin Tahran'daki akidevi merkeze organik olarak bağlanmasını rasyonalize eden ideolojik bir manivela üretmiştir. Sonuç itibarıyla Velayet-i Fakih, anayasada yer alan alelade bir yönetim şeması değil; devletin egemenlik sınırlarını, meşruiyet parametrelerini, vatandaşlık hukukunu ve dış politika genetiğini bütünüyle belirleyen aşkın, totaliter ve devlet-üstü bir kimlik modelidir. Devlet, bu akidevi kimliğe anlam ve sınır kazandıran bir meşruiyet örtüsü haline getirilmiştir.

3. Siyasal Şiilik Üzerinden İran Milliyetçiliğinin Yeniden Tanımlanması: Kimliksel Hibritleşme, Kerbela Sembolizmi ve Kozmopolit Misyonerlik

Modern İran devletinin Kaçarlar ve ardından Pehleviler dönemindeki kuruluş safhalarında ulusal milliyetçilik paradigması; temel olarak Fars dili, kadim imparatorluk mirası, tarihsel coğrafya ve sivil-kültürel bir medeniyet üstünlüğü hissi üzerine inşa edilmiştir. Ancak 1979 Devrimi ile birlikte İslam Cumhuriyeti, "İran" kavramının ontolojik ve epistemolojik içeriğini radikal bir biçimde revize eden yeni bir kimlik mühendisliği projesi başlatmıştır. Bu yeni teokratik paradigmada ulusal aidiyet, salt kavmi, coğrafi veya seküler-

tarihsel bağlarla tanımlanmaktan çıkarılarak, sistemli bir biçimde "Siyasal Şiilik" potasında eritilmiş; böylece akidevi sadakat resmi ulusal kimliğin en kurucu ve asli unsuru haline getirilmiştir. Bu stratejik makas değişimi, propaganda düzeyinde kalmıyan yapısal bir kurumsal dönüşümdür. Yeni devlet aklı, Şah rejimini deviren toplumsal dinamikleri konsolide etmek ve teokratik meşruiyeti tahkim etmek adına, geleneksel İran milliyetçiliğinin yetersiz olduğunu analiz etmiştir; zira konvensiyonel milliyetçilik, doğası gereği seküler ve monarşik de dahil olmak üzere farklı rejim modelleriyle eklemlenebilecek akışkan bir yapıya sahipti. Dolayısıyla rejimin bekası, ulusal kimliğin devrimci-akidevi projeye doğrudan endekslendiği "melez bir vatan" tasavvurunu zorunlu kılmıştır.

Bu doğrultuda İran, resmi söylemde salt kadim bir Fars medeniyeti olarak değil; "İslam devriminin üssü", "Siyasal Şiiliğin hamisi" ve "küresel müstazafların (ezilenlerin) merkezi" olarak yeniden haritalandırılmıştır. Devrim başlangıçta mezhepler-üstü, evrensel bir İslami hareket iddiasıyla ortaya çıkmış olsa da, zamanla ve özellikle Irak-İran Savaşı'nın dayattığı ağır jeopolitik muhit neticesinde, Siyasal Şiiliğin doktrinel sınırları devlet kimliğinde çok daha baskın bir biçimde kristalleşmiştir. Savaş, bu kimliksel dönüşümün en radikal laboratuvarı olmuş; Bağdat rejimiyle yaşanan çatışma sıradan bir sınır anlaşmazlığı olarak değil, Kerbela ve Aşura mitolojisinin güncel bir tecellisi, yani "Hüseyni Devrim Ordusu" ile "Yezidi Küfür Cephesi" arasında yaşanan tarihsel bir kozmik hesaplaşma olarak kitlelere enjekte edilmiştir. Bu

teolojik kurgu, ideal vatandaş tipolojisini de dönüştürmüştür; "makbul İranlı" artık salt devletine sadık bir yurttaş değil, meşruiyetini Veli-yi Fakih'ten alan küresel akidevi misyonun adanmış bir neferi olarak kodlanmıştır.

Bu süreçte devlet, seküler ulusal sembolleri ve İslam-öncesi tarihsel figürleri kademeli olarak marjinalleştirirken, eğitim müfredatı ve resmi medya vasıtasıyla toplumsal hafızayı baştan aşağı Şii-devrimci bir tefsire tabi tutmuştur. Ders kitaplarında "küresel istikbar", "kutsal savunma" ve "şehadet" gibi kavramlar ulusal kimliğin kurucu sütunları olarak yerleştirilirken, anayasal vatandaşlık hakkı zımnen bu akidevi çizgiye yakınlıkla ölçülür hale gelmiştir. Siyasal Şiilik, iç sivil alanı tek tipleştirmenin yanı sıra, rejime sınır ötesi asimetrik bir nüfuz alanı açmıştır; zira ulusal kimlik coğrafi sınırları aşan mezhebi bir aidiyete bağlandığında, Ortadoğu hinterlandındaki Şii devlet-dışı aktörlerle organik ve kurumsal bağlar kurmak rasyonel bir dış politika doktrini olarak meşrulaşmıştır. Rejim, Fars tarihsel mirasını bütünüyle reddetmemiş, aksine onu akidevi projenin içine eklemleyerek "tarihin, devrimci misyonu yürütmesi için seçtiği kutsal bir coğrafya ve medeniyet" retoriyi üzerinden şovenist-teolojik bir sentez üretmiştir. Sonuç olarak vatanseverlik, sivil-hukuki bir aidiyet modeli olmaktan çıkarak, iç ve dış düşmanlara karşı sürekli savaşmayı gerektiren, varlığı daimi bir çatışma ve alarm durumuna endeksli ideolojik bir taahhüde dönüştürülmüştür.

4. İç Tahkimatı Sağlamak Adına "Akidevi Düşman" İmalatı: Kuşatılmışlık Sendromu, Muhalefetin Kriminalizasyonu ve Asayişleştirilmiş Devlet Paradigması

İslam Cumhuriyeti, kuruluşunun ilk yıllarından itibaren, İran gibi etnik, sosyal ve siyasal açıdan son derece çoğulcu ve heterojen bir toplumsal yapıyı bir arada tutabilmenin, salt devrimci coşkuya veya teorik dini sloganlara bırakılamayacak kadar riskli olduğunu analiz etmiştir. Devrim sonrasına eşlik eden derin ekonomik krizler, etnik mikro-milliyetçilikler ve fraksiyonel siyasi çatışmalar karşısında devlet aklı, kolektif entegrasyonu ve kurumsal tahkimatı sağlamak adına sistemli bir "düşman mühendisliği" (mühendislik-i düşman) mekanizması geliştirmiştir. Bu pretoriyan modelde düşman, konvensiyonel diplomasinin rasyonel bir muhatabı ya da geçici bir jeopolitik rakip olarak değil; teokratik nizamın kendi iç bütünlüğünü koruması, toplumsal rızayı üretmesi ve güvenlik bürokrasisinin sivil alan üzerindeki mutlak denetimini meşrulaştırması için yapısal olarak varlığı "şart olan" kurucu bir unsur olarak kurgulanmıştır. Sürekli bir devlet akidesine dönüştürülen devrim, varlığını idame ettirebilmek adına süreğen bir tehdit algısına ve daimi bir alarm durumuna ihtiyaç duymaktadır.

Bu kurumsal strateji doğrultusunda Amerika Birleşik Devletleri, salt dış politikada karşı karşıya gelinen küresel bir aktör olarak değil; ahlaki, kültürel ve teolojik emperyalizmin somut tecellisi olan "Büyük Şeytan" metaforuyla ontolojik bir şer odağı olarak kavramsallaştırılmıştır. 1979 yılındaki

Amerikan Büyükelçiliği baskını gibi tarihsel kırılma noktaları, iç siyasi alanı radikalleştirmek ve tüm muhalif sivil unsurları teokratik merkezin arkasında hizalamak adına kurumsal bir manivelaya dönüştürülmüştür. Benzer şekilde, Irak-İran Savaşı da salt bir devletlerarası çatışma olarak değil, İslam Devrimi'ni boğmayı amaçlayan küresel bir şer ittifakının saldırısı olarak sunulmuş; böylece devletin içine düştüğü her türlü idari, sosyal ve iktisadi kriz, rasyonel politikaların bir başarısızlığı olarak değil, "uluslararası komplo ve kuşatmanın" kaçınılmaz bir faturası olarak rasyonalize edilmiştir. Bu yapısal kuşatılmışlık sendromu, kitlelerin merkezi otorite etrafında kenetlenmesini sağlayan en birincil psikolojik bariyer haline getirilmiştir.

Bu modelin iç sosyolojideki en yıkıcı fonksiyonu, "düşman" kavramının sınırları aşarak sivil alandaki tüm meşru siyasi farklılıkları ve muhalif hareketleri kapsayacak şekilde genişletilmesidir. Veli-yi Fakih'in belirlediği makro-ideolojik çizgiyle uyumlu olmayan her türlü entelektüel, kültürel ve siyasal talep, dış mihrakların birer sızma (nüfuz) operasyonu ve devrimi içeriden çökertmeyi hedefleyen beşinci kol faaliyetleri olarak yaftalanmıştır. Böylece doğal, sivil ve rasyonel bir ulusal muhalefetin kurumsallaşması ontolojik olarak engellenmiş; her türlü hak arayışı veya idari eleştiri, cephe arkasında sabotaj yapılmasıyla eşitlenerek kriminalize edilmiştir. Uluslararası yaptırımlar dahi resmi söylemde teokratik davanın haklılığının ve küresel küfre karşı gösterilen asil "direnişin" birer nişanesi olarak sunulmuş; topluma iktisadi sıkıntılara katlanma ödevi, metafizik bir "direniş ekonomisi" doktriniyle dayatılmıştır.

Sonuç itibarıyla, akidevi düşman imalatı, İslam Cumhuriyeti'nin kurumsal genetiğine yerleşmiş kalıcı bir yönetim rasyonalitesidir. Siyasi rejimin kendisini "istikbarla, küfürle ve komployla mücadele" üzerinden tanımlaması, mutlak bir iç asayişleştirmeyi ve militarizasyonu sistemin olağan işleyişi haline getirmiştir. İstihbarat ve güvenlik aparatlarının yetkilerinin sınırsız bir biçimde genişletilmesi, sivil toplumun kılcal damarlarına kadar sızan denetim ağları, hep bu "daimi tehdit" anlatısıyla rasyonalize edilmiştir. Sınır ötesindeki askeri müdahaleler ve bölgesel vekil aktörlerin tahkim edilmesi dahi, ulusal sınırları korumaya matuf "önalıcı bir savunma" stratejisi olarak sunularak iç kamuoyuna rıza üretilmiştir. Bu teolojik-militer modelde, mutlak bir barış, dış dünyayla rasyonel bir entegrasyon veya içeride geniş bir sivil demokratik açılım, sistemin kurumsal intiharı anlamına gelecektir; zira düşmanın ortadan kalkması, sistemin yarattığı seferberlik toplumunun, asayiş bürokrasisinin ve akidevi meşruiyet tekelinin yapısal olarak işlevsiz kalmasına yol açacaktır. Rejim, tam da bu sebeple düşman imajını sürekli olarak yeniden üreterek varlığını bu diyalektik çatışmaya bağlamıştır.

5. Siyasal Akıl İnşasında Kerbela ve Aşura Sembolizminin İstihdamı: Kozmik Mitleştirme, Şehadet Kültü ve Meşruiyetin Teolojik Seferberliği

İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte yeni teokratik rejim, Şii dini sembollerini ve halk muhayyilesinde kök salmış inanç ritüellerini salt manevi birer vecibe veya geleneksel

mezhebi törenler olarak değerlendirmemiş; aksine bunları yeni devletin siyasal ve toplumsal bilincini şekillendiren kurucu enstrümanlara dönüştürmüştür. Bu sembolik cephanelik içinde en proaktif ve işlevsel rolü, Şii kolektif hafızasının en derin trajedisini oluşturan Kerbela ve Aşura anlatısı üstlenmiştir. Söz konusu anlatı, modern dönemdeki sosyo-politik krizleri teolojik bir arka planla meşrulaştırmak ve çağdaş jeopolitik mücadeleleri Şii vicdanının aşkın-tarihsel referanslarıyla eklemlemek adına sistemli bir biçimde istihdam edilmiştir. Geleneksel Şii düşüncesinde Kerbela; adaletsizliğe karşı bir mazlumiyet, feda ve hak-batıl mücadelesinin sembolüyken, post-devrimci süreçte dini bir anma ritüeli olmaktan çıkarılarak tüm güncel siyasi gelişmeleri, kriz yönetimlerini ve askeri seferberlikleri yöneten makro-ideolojik bir çerçeve haline getirilmiştir.

Devrimin ilk evrelerinden itibaren kamusal alana zerk edilen *"Her gün Aşura, her yer Kerbela"* şiarı, salt mistik bir bağlılığın ifadesi olmayıp; çağdaş siyasi çatışmaların İmam Hüseyin'in tarihsel kıyamının kesintisiz ve doğrudan bir devamı olduğunu tescil eden siyasi-ideolojik bir formüldür. Bu teolojik eklemlenme, rasyonel çıkarlar ve seküler siyasi programlar düzeyinde yürütülmesi gereken konvansiyonel siyaseti "kutsal bir savaşa" tahvil etmiştir. Çatışma zeminleri Kerbela mitolojisi üzerinden kurgulandığında, rejimin karşısında yer alan her türlü siyasi muhalif veya dış aktör ontolojik olarak "Yezid" cephesinin modern ardılları olarak kodlanırken; teokratik nizam ve onun kurumsal unsurları ise Hüseyni kampın hakiki varisleri olarak kutsanmıştır. Nitekim

Şah rejimine karşı yürütülen toplumsal isyan sürecinde Şah, zalim Yezid tipolojisiyle özdeşleştirilmiş; Ayetullah Humeyni ise zulme karşı başkaldıran mutlak adaletin sembolü olarak karizmatik bir kült haline getirilmiştir. Bu kurgusal süreklilik, kitlelerin sivil bir rejim değişikliğinin ötesinde, kozmik bir hakikat savaşının aktif özneleri olduklarına inanmalarını sağlamıştır.

Irak-İran Savaşı'nın patlak vermesi, bu sembolik repertuarın askeri seferberlik mekanizmalarında eşi benzeri görülmemiş bir düzeyde araçsallaştırılmasına zemin hazırlamıştır. Savaş, iki ulus-devlet arasındaki jeopolitik bir sınır ihtilafı olarak değil; modern çağda Kerbela trajedisinin yeniden üretildiği "Kutsal Savunma" (Difa-i Mukaddes) olarak rasyonalize edilmiştir. Cephe hatlarına sürülen militer unsurlar ve özellikle genç gönüllüler, savaş meydanında can vermeyi seküler bir vatan savunması olarak değil, İmam Hüseyin'in nurani kervanına iltihak etmek ve en yüce akidevi mertebeye erişmek olarak idrak etmişlerdir. Bu bağlamda "Şehadet" kavramı, İslam Cumhuriyeti'nin ideolojik tahkimatında merkezi bir kurumsal sütun haline getirilmiştir. Şehit, artık salt ülkesi için ölen bir asker değil; rejime, devrime ve Veli-yi Fakih'in otoritesine olan mutlak biatin ve akidevi sadakatin en üst düzey nişanesi olarak kavramsallaştırılmıştır. Toplumsal hafızanın bu yönde yeniden mühendisliğe tabi tutulması, kolektif acıların, iktisadi buhranların ve uluslararası yaptırımların teokratik iktidarı sarsacak birer hoşnutsuzluk kaynağına dönüşmesini engellemiş; aksine bu krizleri tarihsel sabır ve metafizik birer

"iptila" (imtihan) anlatısı olarak rejimin meşruiyet enstrümanı haline getirmiştir.

Post-devrimci süreçte geleneksel taziye meclisleri (Mecalis-i Hüseyni), salt dini matemlerin tutulduğu sivil alanlar olmaktan çıkarılarak, rejimin ideolojik politikalarının kitlelere aktarıldığı kurumsal seferberlik merkezlerine tahvil edilmiştir. Sinezeniler, mersiyeler ve minber hitabetleri; iç siyasi tasfiyeleri, devrimci kimliğin korunmasını ve bölgesel nüfuz mücadelelerini meşrulaştıran kesintisiz birer propaganda aygıtı olarak işlev görmüştür. Eğitim müfredatından resmi kültür endüstrisine ve devlet medyasına kadar tüm kurumsal ağlar, Kerbela terminolojisini ("tağut", "mazlumiyet", "istikamet", "isar") gündelik siyasi dilin ana omurgası yapmış; böylece siyasi iktidarı mutlak ahlaki iyiliğin tekelcisi konumuna yükseltirken, tüm iç ve dış rakipleri ahlaki ve hukuki meşruiyetten bütünüyle tecrit etmiştir. Bölgesel düzeyde ise bu sembolizm, ulusal sınırları aşan asimetrik Şii jeopolitiğinin inşasında en güçlü duygusal manivela olarak kullanılmış, sınır ötesindeki müttefik aktörlerle kurulan militer-siyasi ağların inançsal rasyonalitesini üretmiştir.

6. Akidevi Bir Nesil İnşası Adına Eğitimin Yeniden Mühendisliği: Kültür Devrimi, Endoktrinasyon Mekanizmaları ve Kurumsal Tahkimat

1979 İslam Devrimi'nin zaferinden itibaren kurucu dini-siyasi elitler, salt devletin idari ve siyasi kurumlarının kontrolünü ele geçirmenin, teokratik nizamın uzun vadeli bekası ve sürekliliği

için tek başına yeterli olmadığını analiz etmişlerdir. Tarihsel tecrübeler, siyasal düzeyde zafer kazanan devrimlerin, toplumsal değerler manzumesini dönüştüremedikleri ya da devrimci akideye inanmayan yeni jenerasyonların ortaya çıkışını engelleyemedikleri takdirde kademeli olarak içten içe çürüyeceğini ve çökeceğini göstermekteydi. Bu yapısal rasyonaliteden hareketle İslam Cumhuriyeti, nihai hayatta kalma mücadelesinin sivil siyaset veya konvansiyonel asayiş alanında değil; gelecek nesillerin kolektif bilincinin ve ideolojik kimliğinin felsefi olarak yeniden inşa edilmesinde yattığını kabul etmiştir. Bu doğrultuda eğitim sistemi, salt akademik bilgi aktaran tarafsız bir kurum olmaktan çıkarılarak; devrim ilkelerine, Velayet-i Fakih doktrinine ve seferberlik toplumunun ihtiyaçlarına göre tasarlanmış akidevi "İdeal İnsan" (İnsan-ı Tarazi) üreten stratejik bir ideolojik fabrikaya dönüştürülmüştür.

Eğitim kurumlarının bu şekilde asayişleştirilmesi ve araçsallaştırılması sürecinin ilk ve en radikal somut adımı, 1980'lerin başında gerçekleştirilen "Kültür Devrimi" (İnkılab-ı Kültüri) olmuştur. Üniversitelerin uzun bir süreliğine kapatılarak akademik kadroların, ders müfredatlarının ve öğrenci profillerinin seküler, liberal, sol ve hat-tı imam (İmam'ın çizgisi) dışı muhalif unsurlardan radikal bir biçimde temizlenmesi, eğitimin teknik bir idari alan değil, devletin ontolojik kimlik savaşı yürüttüğü bir cephe olduğunu tescillemiştir. Bu süreçte tüm ilk, orta ve yükseköğretim müfredatı, İslam Devrimi'ni İran modern tarihinin en kusursuz ve kurtarıcı zirve noktası olarak sunacak şekilde yeniden

yazılmıştır. Şah dönemi, ulusal ve dini kimlikten radikal bir kopuş, ahlaki yozlaşma ve emperyalist güçlere mutlak bir bağımlılık ve yabancılaşma çağı olarak resmedilirken; teokratik nizam ise İran'ın kendi hakiki ve fıtri özüne dönüşü olarak kurgulanmıştır.

Pedagojik sistemin temel hedefi, rasyonel ve eleştirel düşünen seküler birer yurttaş yetiştirmek değil; kendisini İslam Devrimi'nin küresel misyonuna adanmış birer "kültür askeri" (serbaz-ı kültüri) olarak gören akidevi nesiller üretmek haline getirilmiştir. Bu doğrultuda bilimsel bilgi ile ideolojik endoktrinasyon organik bir biçimde iç içe geçirilmiştir; öğrenciler matematik veya fen bilimlerini öğrenirken aynı zamanda "küresel istikbar" kavramının mahiyetini, Veli-yi Fakih'e itatin teolojik zorunluluğunu ve devrim düşmanlarının sinsi stratejilerini öğrenmekle mükellef kılınmışlardır. Müfredata zorunlu olarak dahil edilen "İslam Kültürü", "Kutsal Savunma" ve "İmam Humeyni'nin Siyasi Vasiyeti" gibi dersler, siyasal itaati çocukluk yaşlarından itibaren ahlaki ve dini bir vecibe olarak kolektif bilince kazımıştır. Irak-İran Savaşı dönemi ise bu endoktrinasyon sürecini daha da militarize etmiş; sınıflara yerleştirilen şehit görselleri, cephelere düzenlenen organize okul gezileri ve askeri ideallerin eğitim mekanizmalarıyla bütünleştirilmesi, savaşı geçici bir kriz değil, ulusal ve dini kimliğin kurucu bir parçası olarak tescillemiştir.

Eğitim kurumları aynı zamanda, doğrudan Devrim Muhafızları'na bağlı olarak çalışan "Öğrenci Basîci" (Basîc-i

Danişâmûzi) ve "Üniversite Basîci" (Basîc-i Danişcûyi) gibi militer-ideolojik şebekelerin sivil alandaki en birincil örgütlenme sahası haline getirilmiştir. Bu kurumsal yapılar, öğrencilerin akademik başarılarını ve bürokratik yükselişlerini akidevi sadakat kriterlerine endeksleyen bir denetim ve ödüllendirme mekanizması işletmiştir. Akademik yetkinliğin önüne geçirilen "ideolojik bağlılık" (taahhüd), öğretmen ve akademisyen alımlarından kurumsal yükselmelere kadar tüm eğitim bürokrasisini siyasallaştırmıştır. Psikolojik düzeyde ise sistem, öğrencilere sürekli bir "kültürel istila" (tahacüm-i kültüri) altında yaşadıkları bilincini aşılayarak, Batı dünyasından gelen her türlü fikri, sanatsal veya felsefi akımı nizamı içeriden çökertmeyi hedefleyen asimetrik birer savaş enstrümanı olarak kodlamıştır. Sonuç olarak, eğitimin bu şekilde yeniden mühendisliğe tabi tutulması, teokratik nizamın kendi kurucu söylemini her yeni jenerasyonda yeniden üreten kurumsal bir ideolojik barikat işlevi görmesini sağlamış; ancak sivil alanın çoğulcu gelişimini ve özgür entelektüel eleştiriyi yapısal olarak felç etmiştir.

İmalatı: Akidevi Savunma Hattı, Yumuşak Savaş ve Karizmatik Otoritenin Kutsanması

İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte teokratik idare, askeri tahkimatın ve emniyet bürokrasisinin sivil alanı kontrol etmede tek başına yeterli olmadığını, ideolojik nizamların her şeyden önce kamusal idraki ve kolektif bilinci yeniden dizayn etmesi gerektiğini analiz etmiştir. Bu doğrultuda medya; salt bilgi aktaran, haber yayan veya eğlence endüstrisini yöneten

profesyonel bir aygıt olarak değil, toplumsal kimliği doğrudan üreten kitle seferberlik mekanizması olarak kurgulanmıştır. Konvensiyonel modern devlet aygıtında medyanın çoğulcu bir kamusal alan üretmesi beklenirken, post-devrimci İran modelinde kitle iletişim araçları, Velayet-i Fakih rejiminin en birincil "ideolojik savunma hattı" haline getirilmiştir. Bu doğrultuda Pehlevi döneminden tevarüs edilen medya kuramları ve kurumsal yapılar radikal bir tasfiye operasyonuna tabi tutulmuş; teknik kadrolar devrimci akideye sadık enstrümanlarla ikame edilerek bütünsel bir söylem mühendisliği başlatılmıştır. Artık küresel ve yerel gelişmeler nesnel birer olay olarak değil, teokratik nizam ile küresel düşmanlar arasında yaşanan makro kozmik savaşın birer mikro tecellisi olarak kitlelere enjekte edilmiştir.

Nitekim 1979 yılındaki Amerikan Büyükelçiliği baskını, diplomatik bir kriz olmaktan çıkarılarak "Büyük Şeytan" karşısında kazanılan ideolojik bir zafer ve sarsılmaz bir devrimci direnç destanı olarak resmedilmiştir. Bu kurgusal habercilik dili, toplumsal muhayyileyi keskin ikilikler (devrim-istikbar, hak-batıl, mukavemet-tahakküm) üzerinden kutuplaştırmıştır. Irak-İran Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte ise medya, topyekûn bir psikolojik savaş aygıtına dönüşmüştür. Cephe hatlarından kesintisiz aktarılan şehadet görselleri, askeri marşlar ve devrimci retorik, toplumsal sivil alanı daimi bir seferberlik muhitinde tutmuştur. Savaşın "Kutsal Savunma" olarak vaftiz edilmesinde ve militer unsurların Kerbela trajedisinin çağdaş neferleri olarak kutsanmasında medya kurumsal bir manivela işlevi görmüştür.

Bu durum, ağır insani zayiatların ve sosyo-ekonomik yıkımların toplumsal muhalefete dönüşmesini engellemiş; kuşatılmışlık sendromunu diri tutarak kitlelerin merkezi teokratik otorite etrafında kenetlenmesini sağlamıştır.

Resmi medya söylemi, vatanseverlik kavramını da akidevi sınırlar içinde yeniden formüle etmiştir. Makbul ve vatansever yurttaş; salt ülkesine bağlı kişi değil, Velayet-i Fakih doktrinine mutlak biat eden ve küresel istikbara karşı konumlanan kişi olarak tanımlanmıştır. Siyasal nizamın resmi anlatısının dışına çıkan her türlü entelektüel ve sivil arayış ise "kültürel istila" (tahacüm-i kültüri), "yumuşak savaş" (cing-i nerm) ve "fikri sızma" operasyonlarının birer sivil uzantısı olarak yaftalanarak kriminalize edilmiştir. Devlet medyası, sinemadan televizyon dramalarına ve dini programlara kadar tüm kültür endüstrisini "ideal devrimci insan" tipolojisini üretmeye memur etmiştir. Din ile siyasetin kurumsal olarak eklemlendiği bu modelde, en yüksek dini lider (Rehber) salt siyasi bir figür olarak değil, mutlak ahlaki, manevi ve hukuki bir otorite olarak kutsanmıştır. Bölgesel düzeyde ise kurulan sınır ötesi medya ağları, İran'ı küresel küfre karşı duran "mukavemetin yegâne kalesi" olarak pazarlayarak, asimetrik bölgesel müdahalelerin ve vekil aktör ittifaklarının inançsal rasyonalitesini üreten stratejik bir dış politika enstrümanı olarak işlev görmüştür.

8. Şehadet Kültü Üzerinden Kimliğin Militarizasyonu: Kutsal Savunma Enstrümanları, "Harem Savunucuları" ve Sivil Alanın İdeolojik Tasfiyesi

Post-devrimci İran vatanseverlik modelinin en radikal ve özgün kurumsal çıktısı, birey ile devlet arasındaki sivil-hukuki ilişkiyi iptal ederek yerine akidevi, siyasi ve militer bir adanmışlık ikame eden "şehadet kültü" mekanizmasıdır. Geleneksel Şii teolojisinde bireysel bir fedakarlık ve inanç savunması olan şehadet, İslam Cumhuriyeti tarafından sistemli bir "devlet kültürü" ve makro toplumsal ideoloji haline getirilmiştir. Çatışma ve kriz diyalektiği üzerine kurulu olan teokratik devlet aklı, süreğen dış baskılara ve iç yapısal krizlere karşı toplumsal rızayı üretebilmek adına, ölümü ve savaşı en yüce sivil erdemler olarak kodlamak zorunda kalmıştır. Sekiz yıl süren Irak-İran Savaşı boyunca yaşanan devasa insani kayıplar, seküler bir ulusal trajedi olarak değil, insanın manevi tekamülünün en kusursuz zirvesi olarak rasyonalize edilmiştir. Cephede can veren militer unsurlar resmi söylemde "cennetin damatları" olarak kutsanmış, böylece savaşın yıkıcı doğası estetik ve teolojik bir mistisizmle perdelenmiştir.

Bu süreçte Kerbela ve Aşura anlatısı, rasyonel bir askeri savunmayı aşan dini bir adanmışlık üretmek adına seferber edilmiştir. Rejim, cephede ölmeyi kolektif bir matem kaynağı olmaktan çıkarıp, ailelere "şehit ailesi" (bonyad-ı şehid) unvanı üzerinden ayrıcalıklı bir sosyo-politik ve ekonomik statü bahşederek kurumsallaştırmıştır. Kent meydanları, caddeler, okullar ve kamu binaları şehitlerin devasa görselleriyle donatılarak ölüm olgusu toplumsal sivil hafızanın sıradan ve kurucu bir parçası haline getirilmiştir. İlk ve ortaöğretim müfredatına zerk edilen askeri anlatılar, öğrencileri teokratik idealler uğruna can vermeye hazır birer potansiyel nefer olarak

yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bu modelde vatanseverlik, sivil toplumsal üretime veya akademik-entelektüel yetkinliğe değil; nizamın belirlediği akidevi sınırlar uğrunda hayatı feda etme potansiyeline endekslenmiştir. Kimliğin bu şekilde militarize edilmesi, toplumu sivil hak arayışlarından uzaklaştırarak mutlak disiplin, itaat ve sürekli savaş psikolojisine dayalı pretoriyan bir kitleye dönüştürmüştür.

Şehadet kültü, rejime iç siyasette mutlak bir dokunulmazlık ve "siyasal kutsallık" alanı sağlamıştır. Şehit kanları retoriği, devlet politikalarının eleştirilmesini imkansız kılan ideolojik bir kalkana dönüştürülmüş; sisteme yönelik her türlü rasyonel muhalefet, kutsal değerlere ve şehitlerin mirasına ihanet etmekle eş değer görülerek tasfiye edilmiştir. Son dönem jeopolitik gelişmelerde ise bu kavram, bölgesel sınır ötesi askeri operasyonları meşrulaştırmak adına esnetilmiştir. Suriye ve Irak gibi bölgesel çatışma alanlarında ölen militer unsurlar "Harem Savunucuları" (Mudafean-ı Harem) metaforuyla kutsanarak, yürütülen asimetrik nüfuz mücadeleleri Kerbela sembolizminin doğrudan bir devamı olarak sunulmuştur. Sonuç olarak şehadet kültü; bireyin korunmasını ve sivil yaşam kalitesinin artırılmasını hedefleyen modern rasyonel devlet modelini bütünüyle tasfiye ederek, yerine varlığını süreğen bir askeri seferberliğe ve kolektif feda kültürüne bağlayan teokratik-militer bir devlet yapısını ikame etmiştir.

9. Siyasal Seferberlik Enstrümanı Olarak Dini Ritüellerin İstihdamı: Kurumsal Düzenleme, Meşruiyetin Dönemsel Yenilenmesi ve Sınır Ötesi Siyasal Sızma

1979 İslam Devrimi'nin ardından kurulan teokratik rejim, dini ritüelleri geleneksel çerçeveleri içinde bırakarak salt bireysel ibadetler veya mistik-ruhani vecibeler olarak değerlendirmemiş; aksine bunları siyasal-toplumsal birer kitle seferberliği, sadakat üretimi ve kolektif hafıza mühendisliği aygıtı olarak devlet mekanizmasının içine entegre etmiştir. Geleneksel Şii havza paradigmasında ve sivil halk dindarlığında Aşura, Erbain, dini mevlidler ve taziye meclisleri (Mecalis-i Hüseyni) toplumsal muhayyilenin inançsal bağlarını pekiştiren özerk alanlarken; post-devrimci süreçte bu ritüeller resmi ideolojinin dönemsel olarak yeniden üretildiği ve dini devlet aygıtıyla doğrudan eklemleyen makro-siyasal platformlara tahvil edilmiştir. Bu yapısal dönüşüm, spontane bir gelişim olmayıp; devrimci nizamın sürekliliğinin ancak "meşruiyetin daimi bir teolojik yenilenmeye tabi tutulmasıyla" mümkün olabileceğini öngören kurucu rasyonalitenin bir sonucudur. Zira bu rasyonaliteye göre teokratik meşruiyet, salt bürokratik seçimler veya rasyonel-hukuki kurumlar üzerinden değil; kitlelerin emosyonel dünyasını kontrol eden ve onları harekete geçirme kabiliyeti en yüksek olan inançsal semboller üzerinden tahkim edilebilir.

Bu doğrultuda rejim, devlet aygıtını dini ritüellerin içerisine sızdırarak kutsal ile siyasal olanı ayrıştırılamaz bir potada eritmiştir. Bunun en bariz tezahürü, Aşura merasimlerinin geçirdiği işlevsel evrimdir. Kerbela trajedisinin anıldığı bu geleneksel matem süreci, devlet eliyle her yıl tekrarlanan makro düzeyde bir siyasi gösteriye dönüştürülmüştür. Bu törenlerde İmam Hüseyin'in tarihsel direnişi çağdaş jeopolitik

çatışmalarla eklemlenmiş; İslam Cumhuriyeti Hüseyni çizginin modern dünyadaki yegâne varisi olarak kutsanırken, nizamın tüm iç ve dış muhalifleri ise Yezidi zulmün sembolik ardılları olarak kodlanmıştır. Söz konusu teolojik illiyet, kitlelerin kolektif öfke ve sadakatini devletin belirlediği somut siyasi hedeflere yönlendirmede muazzam bir işlev görmüştür. Ritüeller sivil alanın inisiyatifinden alınarak resmi kurumlar vasıtasıyla finanse edilmiş, merkezileştirilmiş ve devletin resmi medya aygıtıyla ideolojik bir tek tipleştirmeye tabi tutulmuştur. Caminin, minberin ve dini vakıfların (Heyet-i Mezhebi) toplumsal örgütlenme ve militer seferberlik merkezleri haline getirilmesi, dindar bireyin rasyonel ve özerk dini tecrübesini felç ederek, onu nizamın organik birer siyasi-dini öznesine dönüştürmüştür.

Resmi propaganda mekanizmaları, bu kitlesel ritüellere katılımı salt inançsal bir vecibe olmaktan çıkarıp devrimci kimliğe ve vatana olan sadakatin birincil sivil tescili olarak takdim etmiştir. Nitekim Irak-İran Savaşı esnasında dini meclisler, cepheye asker devşirme, militer motivasyonu yükseltme ve insani zayiatları rasyonalize etme işlevini üstlenen kurumsal cephe gerisi üsleri olarak çalışmıştır. Psikolojik düzeyde ise ritüellerin periyodik ve döngüsel doğası, kolektif hafızayı daimi bir duygusal tekrara tabi tutarak resmi devlet anlatısını sarsılmaz kılmaktadır. Kamusal alanın bu ritüeller vasıtasıyla disipline edilmesi, toplumsal homojenlik imajı üreterek rejimin iç krizler karşısında esneklik kazanmasını ve muhalif seslerin inançsal meşruiyet sahasından bütünüyle dışlanmasını beraberinde getirmiştir. Bölgesel

ölçekte ise bu ritüelistik seferberlik, sınır ötesindeki müttefik ve vekil Şii gruplarla inançsal bağlar kurmanın ve ulus-ötesi Şii jeopolitiğini yumuşak güç enstrümanlarıyla tahkim etmenin en işlevsel dış politika manivelası haline getirilmiştir.

10. Devlet Kavramının Siyasal Ontolojisini Yeniden Tanımlamak: "Vatan" Kimliğinden "Akidevi Misyon" Paradigmasına Geçiş ve Teokratik Sınır Ötesilik

1979 yılındaki radikal rejim değişikliği, İran'da salt idari kadroların veya hükümet modelinin değişmesiyle sınırlı kalmamış; devletin ontolojik varlık felsefesini, egemenlik tanımını ve işlevsel rasyonalitesini de kökten bir dönüşüme uğratmıştır. Konvensiyonel modern devlet kuramlarında devlet; belirli coğrafi sınırlar (vatan) dahilinde yaşayan yurttaşların idari, hukuki ve iktisadi ihtiyaçlarını karşılamak, sivil güvenliği sağlamak ve kamu hizmetlerini optimize etmekle mükellef coğrafi-hukuki bir antite olarak tanımlanırken; post-devrimci İran tecrübesinde devlet, seküler bir "vatan" olmaktan çıkarılarak sınırları aşan ideolojik bir "akidevi misyon" (Devlet-i Risali) aygıtına tahvil edilmiştir. Bu felsefi dönüşüm, devleti sivil toplumun ihtiyaçlarına hizmet eden bir araç olmaktan çıkarmış; aksine sivil toplumu ve devletin tüm kurumsal kapasitesini, nizamın benimsediği evrensel ideolojik projenin birer enstrümanı haline getirmiştir. Dolayısıyla İran, klasik bir ulus-devlet kimliğiyle değil, "küresel istikbar" ile "İslam Devrimi" arasında süreğen bir çatışmayı yürüten metafizik bir misyonun yeryüzündeki kurumsal taşıyıcısı olarak konumlandırılmıştır.

Bu yeni doktrinel çerçevede, seküler ve coğrafi bir kavram olan "vatan" aidiyeti, siyasal sadakati belirlemede tek başına yetersiz kabul edilmiştir. Klasik anlamda vatan toprağa, sınırlara ve ortak seküler tarihe dayanırken; akidevi misyon modelinde siyasal aidiyet, bireyin devrime, Veli-yi Fakih'in otoritesine ve devletin ideolojik projesine olan akidevi teslimiyetiyle ölçülmektedir. Bu doğrultuda modern "yurttaşlık" (şehretvendi) kavramı, yerini "akidevi mensubiyete" bırakmıştır. Makbul vatandaş, devletin egemenlik sınırları içinde yasalara uyan kişi değil; devletin küresel misyonunu içselleştiren ve bu uğurda feda olmaya hazır olan ideolojik öznedir. Kurumsal düzeyde bu ontolojik dönüşüm, nizamın idari mimarisini de şekillendirmiştir. Kurulan devlet kurumları tarafsız-fonksiyonel yapılar olarak değil, "misyonu koruma ve yayma" felsefesine göre tasarlanmıştır. Nitekim Devrim Muhafızları Ordusu'nun (Sepah-ı Pasdaran) konvensiyonel ordunun yanında özerk ve baskın bir güç olarak tahkim edilmesi, devletin sınırları korumaktan ziyade ideolojik misyonu hem içeride hem dışarıda muhafaza etme rasyonalitesinin doğrudan bir yansımasıdır.

Bu modelde ulusal egemenlik kavramı da seküler hukuk zemininden koparılarak Velayet-i Fakih'in aşkın teolojik otoritesine endekslenmiştir. Devletin iç ve dış işlevleri arasındaki ayrım ortadan kalkmış; nizam, sınır ötesindeki ezilmiş halkları ("müstazaflar") korumayı ve bölgesel Şii jeopolitiğini domine etmeyi konvensiyonel bir dış politika tercihi olarak değil, anayasal ve akidevi bir "misyon vecibesi" olarak rasyonalize etmiştir. Tarihsel ve kültürel anlatılar bile bu

yönde yeniden yazılarak, İran'ın geçmişi modern çağdaki bu kutsal devrimci misyona ev sahipliği yapmak üzere kurgulanmış bir pre-teolojik hazırlık evresi olarak resmedilmiştir. Siyasal çoğulculuğun ve liberal muhalefetin yapısal olarak tasfiyesi, aktörlerin programlarından ziyade bu akidevi misyona olan sadakat düzeylerinin sorgulanmasıyla meşrulaştırılmıştır. Bu durum, nizamın seçimsel dalgalanmalardan bağımsız aşkın bir ideolojik meşruiyet üretmesini sağlarken; devletin kurumsal önceliklerini sivil refah ve iç kalkınmadan ziyade, sürekli bir asimetrik genişleme ve küresel çatışma sarmalına bağlamış, neticede seküler vatan ekseni ile teokratik misyon paradigması arasında yapısal ve kronik bir toplumsal gerilime zemin hazırlamıştır.

11. Bürokrasi Kurumunun İdeolojik Seferberlik Aygıtına Dönüştürülmesi: İdari Tasfiye, "Akide Ofisleri" ve Yönetimin Güvenlikleştirilmesi

Modern devlet kuramlarının klasik paradigmalarında bürokrasi; kamu politikalarını yerleşik hukuki ve usulü kurallar çerçevesinde icra eden, nispeten nötr ve rasyonel-teknik bir idari mekanizma olarak kavramsallaştırılırken; post-devrimci İran tecrübesinde bu rasyonel tasavvur kademeli olarak tasfiye edilmiş ve bürokrasi, rasyonel bir yönetim aracı olmaktan çıkarılarak makro-ideolojik projenin kurumsal bir seferberlik aygıtına dönüştürülmüştür. Bu bağlamda devletin idari aygıtı, salt bir "kamu hizmeti" sunma mekanizması olmaktan çıkarılıp, rejim adına ideolojik ve siyasal sadakat üreten bütünsel bir "sadakat fabrikası" haline getirilmiştir. Bu derin dönüşüm,

kamu görevlisinin (memur) fonksiyonel tanımının radikal bir biçimde yeniden formüle edilmesiyle başlatılmıştır. Seküler-modern devletlerde memurun yetkinliği teknik rasyonalite, liyakat ve yönetsel verimlilik kriterleriyle ölçülürken, teokratik nizamda bu kriterlerin önüne "akidevi taahhüt" (mutaahhid), Velayet-i Fakih doktrinine mutlak biat ve İslam Devrimi'nin ilkelerine ideolojik entegrasyon düzeyi birincil şart olarak ikame edilmiştir. Nitekim bürokrasi, salt bir idari yürütme organı olmaktan çıkarılarak toplumsal ve siyasal bir "ideolojik eleme" mekanizması işlevi görmeye başlamıştır.

Devrimin ilk yıllarında gerçekleştirilen geniş ölçekli idari tasfiye operasyonları, Pehlevi rejimiyle ilişkili olduğu varsayılan veya yeni teokratik elitlerin radikal çizgisiyle uyum sağlamayan binlerce nitelikli bürokratın sistem dışına itilmesi veya pasivize edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu boşalan kadrolara devrimci, dini ve militer arka plana sahip yeni elitlerin enjekte edilmesi, devletin idari omurgasının kurumsal kimliğini kökten siyasallaştırmıştır. Bu süreç, İran bürokrasisini yapısal olarak iki katmanlı bir şebekeye dönüştürmüştür: Resmi sivil idari yapı ve bu yapının içerisine sızdırılmış sivil görünümlü paralel devrimci ağlar. Hemen her bakanlık, kamu iktisadi teşebbüsü ve idari birim bünyesinde ihdas edilen "Akide-Siyaset Ofisleri" (Defatir-i Akide Siyasi), Devrim Muhafızları (Sepah) veya Basîc teşkilatlarıyla organik bağlar kurarak memurların ideolojik sadakatini, gündelik yaşam pratiklerini ve siyasi eğilimlerini denetleyen kurumsal birer iç istihbarat ve panoptikon mekanizması gibi çalışmıştır. Bu durum, idari liyakat ile ideolojik sadakat arasında yapısal bir çatışma

üretmiş ve hassas bürokratik karar mekanizmalarında ideolojik bağlılık rasyonel uzmanlığın önüne geçirilmiştir.

Bu kurumsal eklemlenme sonucunda, kamu kurumları iç işleyişlerinde ve topluma sundukları hizmetlerde devrimci retoriyi sürekli kılmakla mükellef kılınmış; Aşura merasimleri, resmi devrim kutlamaları ve ideolojik seminerler idari mesainin ayrılmaz bir parçası haline getirilmiştir. Kamu hizmetlerine erişim, devlet kadrolarında istihdam edilmek ve sosyal yardımlardan faydalanmak, bireylerin bu ideolojik nizamla kurdukları uyum düzeyine endekslenmiştir. Sivil idari yapı üzerinde mutlak bir vesayet kuran "Mustazaflar Vakfı" (Bonyad-i Mostazafan) ve "Şehit Vakfı" (Bonyad-i Şehid) gibi devrimci makro-kurumlar, devlet ile toplum arasında iktisadi ve idari köprüler kurarken, aynı zamanda bürokratik alanı süreğen bir ideolojik seferberlik muhitinde tutmuştur. Bu durum, sivil alanda "ideolojik-bürokratik bir adaptasyon kültürü" üretmiş; bireylerin sistem içinde yükselebilmek adına resmi söylemin dilsel ve davranışsal kodlarını taklit etmelerini zorunlu kılmıştır. Sonuç olarak idari mekanizmanın bu şekilde güvenlikleştirilmesi (emniyet-i idari) ve militarizasyonu, devlet ile ideolojik proje arasındaki kurumsal sınırları bütünüyle ortadan kaldırarak bürokrasiyi İslam Cumhuriyeti'nin kendi bekasını her jenerasyonda yeniden üreten en sarsılmaz kurumsal barikatlarından biri haline getirmiştir.

12. Siyasal Sadakat Enstrümanı ve Akidevi Yeniden Bölüşüm Mekanizması Olarak Ekonomi: Devrimci Vakıflar (Bonyadlar), Yaptırım Rasyonalitesi ve "Direniş Ekonomisi"

Modern iktisat teorilerinde ekonomi; siyasi akidelerden ve dinsel dogmalardan nispeten özerk, kendi rasyonel üretim, ticaret, pazar dengeleri ve kalkınma dinamiklerine göre işleyen teknik bir alan olarak kabul edilirken; post-devrimci İran modelinde iktisadi alan, teokratik devletin ideolojik tahkimat stratejilerine radikal bir biçimde entegre edilmiştir. Bu modelde ekonomi, salt maddi kaynakların optimize edilmesi ve toplumsal refahın artırılması aracı olarak değil; toplumsal sadakati yeniden üretme, siyasal bağlılığı ödüllendirme, nizamın kurumsal nüfuzunu sivil alana yayma ve ideolojik muhalifleri iktisadi olarak felç etme mekanizması olarak dizayn edilmiştir. Devrimin hemen ardından yürürlüğe konulan geniş ölçekli kamulaştırma hamleleri ve Pehlevi elitlerinin mülklerine el konulması süreçleri, iktisadi kaynakların yeni teokratik nizamın organik uzantıları olan devrimci kurumlara devredilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu stratejik hamlenin birincil hedefi iktisadi verimlilik değil, toplumsal sınıfların maddi menfaatlerini teokratik devletin bekasına göbekten bağlayan devrimci bir "bağımlılık şebekesi" inşa etmektir.

Bu yapısal mantıktan hareketle tebarüz eden "Devrimci Ekonomi" (İktisad-ı İnkılabi) modelinin ana omurgasını, doğrudan Dini Lider'e (Rehber) bağlı olarak çalışan ve konvensiyonel devlet denetiminden, vergilendirmeden ve

şeffaflıktan bütünüyle muaf tutulan devrimci makro-vakıflar (Bonyadlar) ile Devrim Muhafızları Ordusu'nun militer-sınai kompleksi (Hatemu'l Enbiya gibi holdingler) oluşturmaktadır. Enerjiden telekomünikasyona, inşaattan ağır sanayiye ve dış ticarete kadar makro-ekonomik alanın en stratejik sektörlerini domine eden bu hibrit yapılar, klasik kapitalist veya sosyalist işletmelerden farklı olarak, karlarını ve iktisadi güçlerini rejimin asimetrik güvenlik politikalarını ve bölgesel askeri harcamalarını finanse etmek üzere seferber ederler. Bu durum, İran iktisadi sistemini serbest piyasa rasyonalitesinden bütünüyle koparark, ekonomik gücün ancak siyasi ve ideolojik güce yakınlıkla elde edilebildiği "akidevi imtiyaz ekonomisi" (iktisad-ı ranti-yi akidevi) zeminine oturtmuştur. Toplumsal tabakalar bu iktisadi ağlar vasıtasıyla yeniden mühendisliğe tabi tutulmuş, rejime sadık yeni bir dindar burjuvazi üretilirken, geleneksel özerk sermaye sınıfları (Çarşı esnafı ve seküler burjuvazi) marjinalleştirilmiştir.

Uluslararası yaptırımlar ve küresel izolasyon süreçleri ise bu ideolojik iktisat modeli tarafından kriz kaynağı olarak değil, toplumsal seferberliği tahkim eden birer kurumsal fırsat olarak rasyonalize edilmiştir. Ekonomik buhranlar, enflasyon ve işsizlik gibi yapısal krizler rasyonel yönetim başarısızlıkları olarak değil, küresel istikbarın İslam Cumhuriyeti'ne karşı yürüttüğü "topyekûn ekonomik savaşın" birer cephesi olarak takdim edilmiştir. Bu bağlamda kavramsallaştırılan "Direniş Ekonomisi" (İktisad-ı Mukavemeti) doktrini, kitlelerden iktisadi rasyonalite ve refah talep etmeyi bırakmalarını, yaşanan mahrumiyetleri ise teolojik birer sabır ve ideolojik

"istikamet" nişanesi olarak içselleştirmelerini talep etmiştir. Bölgesel ölçekte ise ekonomik imkanlar, sınır ötesindeki vekil aktörlerin ve asimetrik ağların finansmanında kurumsal birer dış politika enstrümanı olarak kullanılmıştır. Sonuç olarak, iktisadi rasyonalitenin akidevi misyona bu şekilde kurban edilmesi, nizamın dış baskılara karşı olağanüstü bir direnç göstermesini ve geniş bir toplumsal tabanı maddi bağımlılık ilişkileri üzerinden konsolide etmesini sağlarken; sivil ekonomik kalkınmayı yapısal olarak felç etmiş, rasyonel piyasa dinamiklerini ortadan kaldırmış ve ideolojik nizamın devamlılığını süreğen bir kriz ekonomisinin varlığına endekslemiştir..:

13. Siyasal Denetim Enstrümanı Olarak Yargı ve Devrimci Adalet: Kanunun Yeniden Tanımlanması, İdeolojik Hukuk ve Rejimin Tahkimatı

Modern devlet modellerinin rasyonel-hukuki tasavvurunda yargı; siyasal elitlerin tasarruflarından ve ideolojik dalgalanmalardan nispeten özerk, kanun önünde eşitlik ilkesini gözeten ve toplumsal ihtilafları evrensel normlar dairesinde çözen müstakil bir erki temsil ederken; post-devrimci İran tecrübesinde yargı organı tarafsız bir hakem olmaktan çıkarılarak teokratik rejimin sivil alanı disipline etme ve iktidarı koruma stratejilerinin en radikal aygıtı haline getirilmiştir. Bu yapısal dönüşüm, hukukun ontolojik tanımının değiştirilmesiyle başlatılmıştır. Bu modelde kanun; toplumsal sözleşmenin, ortak iradenin veya seküler yasamanın bir çıktısı olarak değil, Velayet-i Fakih kurumu tarafından çerçevesi

çizilen "dini-devrimci meşruiyetin" hukuki bir enstrümanı olarak kavramsallaştırılmıştır. Dolayısıyla adalet kavramı, nesnel ve normatif bir kriter olmaktan çıkarılıp, devletin ideolojik projesinin ve bekasının sürekliliğini sağlayan pretoriyan bir mekanizmaya tahvil edilmiştir. 1979 sonrasında yargı bürokrasisinde yürütülen tasfiyeler, seküler hukuk formasyonuna sahip kadroların sistem dışına itilmesi ve yerlerine devrimci akideye sadık ulemanın ikame edilmesiyle adaletin kurumsal mantığı kökten bir epistemolojik kırılmaya uğramıştır.

Bu doğrultuda tebarüz eden "Devrimci Adalet" (Adalet-i İnkılabi) nosyonu, klasik rasyonel hukuku bütünüyle felç etmiştir. Yargı mekanizması, önündeki fiilleri salt pozitif hukuk metinlerine göre değil, söz konusu eylemlerin devrimin çıkarlarına, nizamın istikrarına ve ideolojik dokunulmazlığına yönelik oluşturduğu potansiyel tehdit algısına göre değerlendirmeye memur edilmiştir. Kurumsal düzeyde Yargı Erki Başkanlığı'nın doğrudan Dini Lider (Rehber) tarafından ve mutlak sadakat kriterine göre atanması, klasik güçler ayrılığı ilkesini bütünüyle iptal ederek yargıyı yürütme ve dini otoritenin organik bir uzantısı kılmıştır. Bu durum, siyasal muhalefetin sivil hak arayışlarını veya entelektüel eleştirilerini salt hukuki birer ihtilaf olmaktan çıkarıp, "rejime karşı savaş" (muharebe), "yeryüzünde fesat çıkarmak" (mfsid-i fil-arz) ve "nizamın güvenliğini tehlikeye atmak" gibi teolojik-siyasal suç kategorilerine zerk ederek kriminalize etmiştir. Böylece kanun, sivil hakları koruyan müstakil bir zırh olmaktan çıkarak, siyasal sınırları çizen ve toplumsal davranışı nizamın ideolojik

kalıplarına göre tek tipleştiren bir baskı manivelasına dönüşmüştür.

Özellikle sivil protestolar, entelektüel muhalefet ve basın faaliyetleri karşısında yargısal ceza mekanizmalarının birer "iç caydırıcılık" (bazaendegi-yi dahili) aracı olarak işletilmesi, toplumsal muhayyilede siyasi suç ile adli suç arasındaki sınırları bütünüyle muğlaklaştırmıştır. Rejim, bu ideolojik ceza pratiğini tahkim etmek adına genel mahkemelerin dışarısında çalışan ve doğrudan istihbarat-güvenlik bürokrasisiyle eklemlenen "Devrim Mahkemeleri" (Dadhah-i İnkılap) gibi uzmanlaşmış pretoriyan yapılar ihdas etmiştir. Bu mahkemelerde yürütülen yargılamalar ve verilen kararlar, salt hukuki prosedürlerin icrası olarak değil; kitle iletişim araçları vasıtasıyla kamusal alana enjekte edilen, nizamın iç ve dış düşmanlara karşı tavizsiz gücünü gösteren sembolik siyasal mesajlar ve ideolojik propaganda seansları olarak kurgulanmıştır. Sonuç olarak yargı; devlet ile toplum arasındaki ilişkileri rasyonel hukuk zemininde düzenleyen tarafsız bir otorite olmaktan bütünüyle uzaklaşarak, İslam Cumhuriyeti'nin teokratik egemenliğini tahkim eden, ideolojik sapmaları cezalandıran ve siyasal sadakati terör ve ceza mekanizmaları üzerinden üreten kurumsal bir baskı aygıtına dönüşmüştür.

14. Devrim Modellerinin İhracı ve Paralel Kimlikler Üzerinden Ulus-Ötesi Nüfuz İnşası: Asimetrik Ağlar, "Misyoner Ümmet" ve Bölgesel Pretoriyanizm

1979 İslam Devrimi'nin kurucu elitleri, inşa ettikleri teokratik nizamı hiçbir zaman ulusal sınırların içerisine hapsedilmiş konvensiyonel bir iç politika projesi olarak tasarlamamış; aksine onu ilk andan itibaren coğrafi sınırları aşan evrensel bir "küresel misyon" (risalet-i küresel) olarak formüle etmişlerdir. Bu doktrinel vizyon, teorik bir söylem düzeyinde kalmayarak, zamanla İran dış politikasının ana omurgasını oluşturan "devrim ihracı" (sadıran-ı inkılap) stratejisine ve Batılı vesayet modellerine meydan okuyan asimetrik bir bölgesel genişleme doktrinine tahvil edilmiştir. Bu paradigmada devlet kavramı, Vestfalyan egemenlik sınırları dahilinde tanımlanan klasik ulus-devlet yapısından koparılarak; sınırları aşan, inançsal ve ideolojik bağlara dayanan "Misyoner Ümmet" ve "Müstazafların İstikbara Karşı Küresel Direnişi" nosyonları üzerine yeniden inşa edilmiştir. Bu durum, İran dış politikasını konvensiyonel diplomasinin rasyonel kalıplarından uzaklaştırarak, onu ideolojik projenin sınır ötesi askeri ve toplumsal bir yayılma enstrümanı haline getirmiştir.

Devrimin ilk yıllarından itibaren kurumsallaşan devrim ihracı prensibi, dış ilişkilerin salt resmi hükümetler arası diplomatik kanallarla yürütülmesini reddetmiş; bunun yerine hedef ülkelerin sivil-sosyal dokusuna sızarak ulus-devletlerin egemenlik yapılarına eklemlenen "paralel kimlikler" ve sivil-militer asimetrik şebekeler kurmayı ana strateji haline

getirmiştir. Din, ideoloji ve mezhebi sembolizm üzerinden devrimci nizama organik olarak bağlanan bu devlet-dışı vekil aktörler (aktörha-yı gayr-ı devleti), yerel kimliklerini muhafaza etseler de jeopolitik yönelim ve ideolojik sadakat açısından Tahran'daki teokratik merkeze endekslenmişlerdir. Dünya sistemini "müstazaflar" (ezilmişler) ile "müstekbirler" (tahakküm edenler) arasında mutlak bir ontolojik savaş alanı olarak okuyan bu dış politika anlayışı, devletin resmi askeri unsurlarını doğrudan devreye sokmadan, kurulan ulus-ötesi paralel ağlar vasıtasıyla muazzam bir bölgesel nüfuz sahası üretmiştir. Kurumsal düzeyde Devrim Muhafızları Ordusu bünyesindeki Kudüs Gücü (Sepah-ı Kuds), bu kayıt dışı ve asimetrik dış politikanın birincil icra organı olarak çalışmış; militer eğitim, finansman, ideolojik endoktrinasyon ve stratejik sevk mekanizmalarını tek elde toplamıştır.

Bu ulus-ötesi model, asimetrik nüfuz kavramını klasik coğrafi işgallerin ötesine taşıyarak ideolojik ve kimliksel bir bağımlılık ilişkisi üzerine oturtmuştur. Bölgesel Şii havzasındaki toplumsal mahrumiyetler ve tarihsel mazlumiyet anlatıları devrimci retorikle yeniden işlenmiş; Erbain ve Aşura gibi ortak ritüel alanları bu ulus-ötesi şebekelerin sembolik olarak konsolide edildiği siyasal gösteri platformlarına dönüştürülmüştür. Rejimin kontrolündeki çok dilli medya ağları ve kültürel diplomasi enstrümanları, bu paralel kimlikleri küresel emperyalizme karşı duran "Mukavemet Ekseni" (Mihver-i Mukavemet) metaforu altında birleştirerek tek tipleştirmiştir. Bu durum Orta Doğu'nun jeopolitik haritasını klasik devletler arası dengeden koparıp asimetrik ağların

domine ettiği pretoriyan bir düzleme taşırken; İran devlet aklına bölgesel krizleri sınırlarının çok uzağında göğüsleme ve esnek tırmandırma stratejileri uygulama kabiliyeti kazandırmıştır. İçeride ise bu sınır ötesi genişleme, kitlelere İran'ın salt bir ulus-devlet değil, küresel bir projenin mukaddes merkezi olduğu illüzyonunu enjekte ederek teokratik nizamın ideolojik meşruiyetini her türlü sosyo-ekonomik iç krize karşı sarsılmaz kılan en kurucu dışsal barikatı haline gelmiştir.

15. Akidevi Nizam Dahilinde Birey-Devlet İlişkisinin Yeniden Yapılandırılması: Hak Temelli Yurttaşlıktan Sadakat Temelli "Misyoner Özdeşleşmeye" Geçiş

Modern devlet teorilerinin kurucu paradigmasında birey ve devlet arasındaki ilişki, rasyonel ve seküler bir toplumsal sözleşme (akd-i ictimai) zemininde formüle edilir. Bu konvensiyonel modelde devlet; sivil güvenliği tesis etmek, kamu hizmetlerini optimize etmek ve temel hakları güvence altına almakla mükellef hukuki bir antiteyken; birey ise kanunlara uymak ve vergi vermek gibi nesnel yükümlülükler karşılığında "yurttaşlık" (şehretvendi) zırhına sahip hukuki bir öznedir. Ancak post-devrimci İran tecrübesinde bu rasyonel-hukuki model kökten tasfiye edilmiş, birey-devlet ilişkisi ideolojik-devrimci prensipler temelinde radikal bir biçimde yeniden inşa edilmiştir. Bu yeni teokratik nizamda birey ile devlet arasındaki bağ, nötr ve hukuki bir ilişki olmaktan çıkarılarak; iç içe geçmiş bir kimlik, akidevi aidiyet ve ontolojik bir teslimiyet meselesine tahvil edilmiştir. Bu felsefi kırılma, devletin bizzat "birey" nosyonuna yüklediği anlamın

değiştirilmesiyle başlatılmıştır. Birey artık salt hak ve ödev sahibi soyut bir vatandaş değil, nizamın evrensel devrimci projesini kamusal ve özel alanda sırtlamakla mükellef organik birer "akidevi aktör" (amil-i akidevi) olarak kodlanmıştır.

Bu doğrultuda teokratik devlet, sivil alandaki özneler karşısında tarafsız duruşunu bütونيyle kaybetmiş ve bireyleri nizamın ideolojik projesine entegrasyon düzeylerine göre hiyerarşik bir derecelendirmeye tabi tutmuştur. Bu bağlamda yurttaşlar; devrimci aksiyona mutlak bağlılık gösteren entegre özneler, pragmatik uyum sağlayan kısmi katılımcılar ve sistemin ideolojik omurgasıyla uyuşmayan "şüpheli/marjinal" unsurlar olarak kategorize edilmiştir. Hak temelli yurttaşlıktan sadakat temelli akidevi mensubiyete geçişi simgeleyen bu tabakalaşma, gündelik yaşamın tüm kılcal damarlarına kurumsal düzeyde aksettirilmiştir. Eğitim sisteminden istihdam politikalarına, kitlesel medyadan sosyal yardım mekanizmalarına (bonyadlar) kadar tüm kamusal kaynaklar, bireyin resmi ideolojiye gösterdiği bağlılık oranıyla doğrudan endekslenmiştir. Nitekim Basîc teşkilatına katılım, resmi dini-siyasi ritüellerde boy göstermek ve Velayet-i Fakih retorikiyle dilsel uyum sağlamak, bireyin devlet aygıtı içindeki sosyo-ekonomik hareketliliğinin ve kurumsal meşruiyetinin birincil ön şartı haline getirilmiştir. Bu yapısal mekanizma, sivil yaşam ile ideolojik alanı ayrıştırılamaz şekilde birbirine bağlayarak bireyin özerk varoluş imkanını ortadan kaldırmıştır.

Psikolojik düzeyde ise rejim, bireysel bilinci yeniden şekillendirerek özneyi seküler ve bağımsız bir varlık olmaktan

çıkarıp, aşkın bir "misyoner topluluğun" (ümmet-i risali) sadık bir cüzü haline getirmeyi hedeflemiştir. Devlet bu modelde salt idari-cebri bir otorite olarak değil; iyi ve kötüyü, doğru ve yanlışı teolojik düzeyde belirleyen mutlak bir ahlaki-ruhani mertebe olarak takdim edilir. Dolayısıyla siyasi muhalefet veya sisteme yönelik rasyonel eleştiriler, basit bir fikir ayrılığı olarak değil, teolojik bir "akidevi sapma" veya ahlaki yozlaşma olarak kriminalize edilir. Kamusal alana masif şekilde enjekte edilen şehit resimleri, devrimci semboller ve mistikleştirilmiş savaş anlatıları, birey ile devlet arasında rasyonel değil emosyonel ve vicdani bir borçluluk ilişkisi üretmek üzere işlevselleştirilmiştir. Liberal bireyciliğin özünde yer alan rasyonel özerklik ve seçme özgürlüğü, devrimci nizamın kolektivist potasında eritilmiş; makbul birey, kendi tikel menfaatlerini kutsal makro-projenin bekası uğruna feda edebilen adanmış özne olarak yeniden tanımlanmıştır. Bu durum, sivil alanı resmi ideolojiyle bütünüyle doyurarak bağımsız siyasal hareket alanını felç etmiş, devletin toplumu mikroskobik düzeyde denetleme kapasitesini tahkim etmiş ve nihayetinde yurttaşlığı haklardan arındırılmış, sürekli bir ideolojik seferberlik ve biyopolitik sadakat üretme döngüsüne mahkûm etmiştir.

BÖLÜM 8: Devrimin İhracı ve Bölgesel Rolün Yeniden Tanımlanması

1. Yeni Rejimin Kurucu Doktrini Olarak Devrim İhracı: Ulus-Devletten Ulus-Ötesi İdeolojik Merkeze Dönüşüm

1979 yılında İran İslam Cumhuriyeti'nin ikame edildiği ilk anlardan itibaren yeni rejim, salt Şahlık rejiminin yerini alan konvensiyonel bir iktidar alternatifi olarak değil; coğrafi sınırları aşan evrensel bir misyona sahip tarihsel bir proje olarak takdim edilmiştir. Devrim, iç senedatında yerel bir siyasal değişim olarak değil; ulusal sınırların dışına taşması ve "İslamcı devrimci modeli" diğer halklara aktarması mukadder olan küresel bir kırılma olarak tanımlanmıştır. Bu doğrultuda tebarüz eden "devrim ihracı" (sadıran-ı inkılap) nosyonu, Velayet-i Fakih sisteminin üzerine tünediği en kurucu ideolojik sütunlardan biri haline gelmiştir. Bu kavram, geçici bir devrimci heyecan veya retorik bir teferruat olmanın ötesinde, post-devrimci devletin entelektüel ve kurumsal genetiğine zerk edilmiştir. İran bu aşamadan sonra kendisini salt ulusal sınırlarını ve geleneksel çıkarlarını korumakla mükellef klasik bir ulus-devlet (state-nation) olarak değil; bölgeyi ve İslam dünyasını Velayet-i Fakih vizyonu doğrultusunda yeniden dizayn etmeyi amaçlayan "küresel bir devrim merkezi" olarak konumlandırmıştır.

Klasik siyaset biliminde devletin varlık sebebi ulusal egemenliği tahkim etmek ve sınır içi istikrarı sağlamak iken; post-devrimci İran modelinde devlet aygıtı ile "ideolojik

misyon" kavramı organik olarak iç içe geçirilmiştir. Öyle ki rejimin meşruiyeti, iç idaredeki rasyonel başarısından ziyade, ideolojik projesini sınır ötesine yayabilme kapasitesine endekslenmiştir. Bu durum, modern Orta Doğu tarihindeki en radikal kırılmalardan birini tetiklemiş ve İran'ı ulusal tahditleri olan bir aktörden, ulus-ötesi ideolojik bir güce tahvil etmiştir. Rejimin kurucu elitleri, "İslam ümmetinin vahdeti" ve "istikbarın güdümündeki uyduruk rejimlerin tasfiyesi" gibi kavramları kurumsallaştırarak, konvensiyonel siyasi sınırları kendi ideolojik ajandalarının önünde meşru bir engel olarak görmediklerini ilan etmişlerdir. Nitekim İran Anayasası'nın sivil ve askeri kurumları dünya "müstazaflarını" desteklemekle mükellef kılan amir hükümleri (özellikle 3. ve 154. maddeler), bu yayılmacı doktrine resmi ve anayasal bir zırh kazandırmıştır.

Entelektüel düzeyde bu strateji, İslam Devrimi'nin nevzuhur bir İran tecrübesi değil, evrensel bir İslam modeli olduğu varsayımına dayandırılmıştır. Bu mantık dairesinde İran, nizamlar arası bir nizam değil, "devrimci yürüyüşün kalbi" olarak kutsanmıştır. Bu durum, devlet aklına realist dış politika parametrelerini bütünüyle felç eden messianik bir tarihsel misyon duygusu yüklemiştir. Bölgesel rekabetler salt devletler arası çıkar çatışmaları olarak değil; devrim projesi ile "küresel istikbar" arasındaki ontolojik ve medeniyetler arası bir savaş olarak okunmuştur. Dolayısıyla, iktidarı ele geçirdikten sonra kurumsallaşıp statükoya eklemlenen klasik devrimlerin aksine İran, "Sürekli Devrim" (İnkılap-ı Müdaim) paradigmasını işletmiştir; zira ideolojik genişlemenin durması, nizamın kendi

içine çöküşünün ve teokratik çözülmenin başlangıcı olarak addedilmiştir.

Bu kurumsal mantık, devrim ihracını müzakere edilebilir bir dış politika seçeneği olmaktan çıkarıp, rejimin ontolojik varlık şartına dönüştürmüştür. İlk dönemlerde bölgedeki monarşiler ve seküler cumhuriyetler "gayri meşru ve işbirlikçi" ilan edilmiş, halklar bu yapılara karşı ayaklanmaya çağrılmıştır. Bu agresif retorik, bölgesel statükoda derin bir güvenlik ikilemi (security dilemma) üretmiştir. Rejim, entelektüel propagandanın ötesine geçerek bu doktrini masedecek kurumsal enstrümanlar ihdas etmiştir; iç güvenlik amacıyla kurulan Devrim Muhafızları Ordusu (Pasdaran), asimetrik nüfuz şebekelerini sınır ötesine taşıyan kurumsal bir dış politika aygıtına dönüştürülmüştür. Siyasal düzlemde devrim ihracı, içerideki otoriter tahkimatı meşrulaştıran işlevsel bir manivela olarak kullanılmıştır. Toplum sürekli bir "makro-kuşatılmışlık" ve kutsal savaş atmosferinde tutularak sivil alanın askerileştirilmesi ve güvenlik bürokrasisinin genişlemesi rasyonalize edilmiştir. Psikolojik olarak kitlelere sıradan bir devletin tebaası değil, küresel bir davanın adanmış neferleri oldukları illüzyonu şırınga edilmiştir. İran-Irak Savaşı'nın salt bir sınır ihtilafı olarak değil, "küresel küfre karşı devrimin müdafaası" olarak kutsanması, iç cepheyi konsolide etme ve bölgesel çatışmaları nizamın bekasıyla ilişkilendirme stratejisinin en somut tarihsel tezahürüdür.

2. Bölgesel Çevrenin İdeolojik Nüfuz Sahası Olarak Yeniden Tanımlanması: Sınırların Geçirgenleşmesi, Mezhebi Jeopolitika ve Asimetrik Derinlik

1979 devrimci kırılmasının ardından İran devlet aklı, bölgesel çevresini modern ulus-devletler sisteminin rasyonel parametreleriyle (karşılıklı çıkarlar, egemenlik hakları ve konvensiyonel diplomasi) okumayı reddetmiştir. Aksine, Orta Doğu jeopolitiği teokratik nizamın yeni kurumsal zihniyeti dahilinde, ideolojik genişlemenin ve asimetrik çatışmanın cereyan ettiği "açık bir nüfuz sahası" olarak yeniden tanımlanmıştır. Bu bağlamda komşu ülkeler, egemenliklerine saygı duyulması gereken müstakil hukuki özneler olarak değil; Velayet-i Fakih doktrini doğrultusunda sivil ve militer düzeyde yeniden mühendisliğe tabi tutulması gereken akidevi operasyon alanları olarak addedilmiştir. Bu paradigmatik dönüşüm, Orta Doğu'nun yapısal güvenliğini sarsan en kritik dinamik olmuştur; zira İran, bölgesel nüfuz arayışını klasik diplomatik/ekonomik kanallarla sınırlı tutmamış, hedef ülkelerin toplumsal dokularına sızarak ulus-ötesi sadakat ağları inşa etmeye odaklanmıştır. Böylece bölge, devletler arası rasyonel rekabetten, kimlik projelerinin ve teolojik-jeopolitik eksenlerin çarpıştığı pretoriyan bir havzaya evrilmiştir.

Yeni jeo-stratejik tasavvurda, Vestfalyan sistemin çizdiği sınırların kutsallığı ve nihai karakteri bütünüyle reddedilmiştir. Bu sınırlar, din, ideolojik söylem veya tarihsel mazlumiyet anlatıları üzerinden İran'ın devrimci merkezine bağlanabilecek toplulukları birbirinden ayıran yapay barikatlar olarak

görülmüştür. Bu geçirgen sınır algısı, Tahran'a komşu coğrafyalardaki sivil toplumları bütünüyle birer "akidevi sızma ve kurumsallaşma alanı" olarak değerlendirme serbestisi tanımıştır. Buradan hareketle kavramsallaştırılan "İdeolojik Stratejik Derinlik" (Derinlik-i Stratejik-i Akidevi) nosyonu, İran'ın savunma hattını kendi sınırlarında değil, bölge ülkelerinin başkentlerinde kurmayı amir kılmıştır. Bu durum, klasik güvenlik doktrinini bütünüyle lağvetmiştir. Geleneksel devletlerde ulusal güvenlik toprak bütünlüğünü korumakla sınırlıyken, İslam Cumhuriyeti'nde bu kavram, hedef ülkelerin egemenlik mimarisini bozarak buralarda paralel güç odakları ihdas edebilme kabiliyetine bağlanmıştır.

İran, bölgedeki çok kültürlü, mezhebi açıdan parçalı veya siyasal açıdan kırılgan devlet yapılarını kendi nüfuz stratejisi için en elverişli habitatlar olarak teşhis etmiştir. Devlet mekanizmasının zayıfladığı veya iç toplumsal fay hatlarının gerildiği alanlara müdahil olunarak, salt siyasi ittifaklar değil, "merkeze endeksli hibrit kimlikler" üretilmiştir. Bu bağlamda Şii mezhebi sembolizm, teolojik bir inanç formu olmanın ötesinde, asimetrik birer jeopolitik enstrüman olarak işlevselleştirilmiştir. "Mukaddes mekanların müdafaası", "müstazafların himayesi" ve "Direniş" (Mukavemet) gibi emosyonel ve dinsel yükü yüksek metaforlar, ulus-ötesi milis devşirme ve kitlesel seferberlik mekanizmalarının yakıtı haline getirilmiştir. Bu kutsal söylemsel zırhın arkasında ise kurumsal düzeyde doğrudan Dini Lider'e ve Velayet-i Fakih'e biat eden, ulusal ordulara paralel militer ve siyasi yapılar (vekil aktörler) inşa edilmiştir.

Bu pretoriyan strateji, Orta Doğu'da orduları ve kurumları olan resmi devletlerin karşısına, devlet-ötesi sadakat bağlarıyla teçhiz edilmiş paralel ordular çıkararak bölgenin egemenlik haritasını parçalamıştır. Rejim, bu nüfuzu kalıcı kılmak adına salt askeri enstrümanlara dayanmamış; medya ağları, dini eğitim kurumları, kültürel vakıflar ve ritüel alanları vasıtasıyla uzun vadeli bir toplumsal endoktrinasyon süreci yürütmüştür. Hedeflenen şey salt coğrafi kontrol değil, toplumların siyasal-sosyal bilincinin dönüştürülmesidir. Neticede bazı Arap şehirleri, İran dışı olmalarına rağmen, Tahran'ın ideolojik liderlerinin portreleriyle ve devrim sloganlarıyla donatılan sembolik birer teokratik uzantı haline getirilmiştir. Bu durum ittifak ilişkilerini de rasyonel çıkarlardan koparark "Mukavemet Ekseni" (Mihver-i Mukavemet) adı verilen ideolojik-militer bir bloklaşmaya hapsetmiştir. Sonuç olarak, komşuluk ilişkilerinin akidevi bir nüfuz sahası olarak yeniden tanımlanması, Orta Doğu'da ulus-devlet modelini felç etmiş; rasyonel egemenlik ilkelerinin yerini toplumsal dokuların içeriden çökertilmesi ve yerel unsurların dış bir merkeze bağlanması mantığı almıştır. Bu model bölgeye istikrar veya ümmet vahdeti getirmemiş; aksine asimetrik savaşları, mezhebi kutuplaşmayı ve yapısal güvensizliği kurumsallaştıran en temel bölgesel dinamik haline gelmiştir.

3. Dışsal Genişleme Enstrümanı Olarak Devrim Muhafızları Ordusu: Saldırgan Savunma Doktrini, Kudüs Gücü ve Ağsal Bölgeselcilik

1979 İslam Devrimi'nin zaferini müteakip İran Devrim Muhafızları Ordusu (Pasdaran) ihdas edildiğinde, kurumsal hedef salt konvensiyonel ordunun (Arteş) yanına eklemlenecek ikinci bir askeri güç üretmekle sınırlı tutulmamıştır. Aksine Pasdaran, yeni kurulan teokratik nizamı içeriden gelebilecek muhtemel kontra-devrimci tehditlere karşı korumak ve Velayet-i Fakih projesinin sürekliliğini ideolojik bir zırhla tahkim etmek üzere tasarlanmış akidevi bir pretoriyan muhafız alayı olarak kurgulanmıştır. Ancak zamanla bu kurumsal yapı, devrimi koruyan yerel bir asayiş aygıtı olmanın ötesine geçerek, Orta Doğu jeopolitiğini sarsan en radikal dışsal genişleme enstrümanına evrilmiş ve İslam Cumhuriyeti'nin sınır ötesi projelerinin ana omurgasını teşkil etmiştir. Bu evrim, konjonktürel bir sapma değil, kurumun yapısal genetiğinde saklı olan ideolojik esnekliğin doğal bir çıktısıdır. Pasdaran, coğrafi sınırları korumakla mükellef klasik bir "ulusal ordu" nosyonu üzerine değil; meşruiyetini evrensel devrimci misyondan alan bir "akidevi ordu" mantığıyla inşa edilmiştir. Dolayısıyla kurumun varlık sahası en başından itibaren İran coğrafyasıyla tahdit edilmemiş, rejimin akidevi ve siyasi çıkarlarının tehdit altında olduğu varsayılan her alan Pasdaran'ın meşru operasyon sahası olarak kabul edilmiştir.

Bu kurumsal mantık, konvensiyonel ordu ile Devrim Muhafızları arasındaki ontolojik farkı netleştirmiştir. Düzenli

ordu rasyonel ulus-devlet parametrelerine bağlı kalırken, Pasdaran sınırları aşan devrimci dinamizmin yürütücüsü kılınmıştır. Kurumsal dönüşümün en kurucu tarihsel momentini ise İran-Irak Savaşı teşkil etmiştir. Sekiz yıl süren bu yıpratma savaşı, Pasdaran'a masif bir askeri tecrübe ve organizasyonel esneklik kazandırmakla kalmamış; nizamın bekasının statik bir savunma hattıyla değil, çatışma çemberinin sınır ötesine taşınmasıyla sağlanabileceği fikrini kurumsallaştırmıştır. Neticede Pasdaran, bu savaştan "Saldırgan Savunma" (Difa-ı Hucumi) doktriniyle çıkmıştır. Bu stratejik tasavvur, İran'ın ulusal güvenliğinin korunmasını komşu coğrafyaların içeriden kontrol edilmesine endekslemiştir. Entelektüel düzeyde kurumun "İslam Devrimi'nin Muhafızı" olarak kutsanması, ona konvensiyonel bürokrasinin üzerinde aşkın bir meşruiyet alanı açmıştır. Pasdaran, salt bir hükümeti değil, kutsal bir teleolojik mesajı savunmakla memur edildiğinden, nihai sadakatini rasyonel devlet mekanizmalarına değil, doğrudan Dini Lider'e (Rehber) ve akidevi aksiyona sunmuştur.

Zamanla bu sınır ötesi faaliyetler, doğrudan Pasdaran bünyesinde yapılandırılan "Kudüs Gücü" (Sepah-ı Kuds) vasıtasıyla kurumsal ve sistematik bir niteliğe büründürülmüştür. Kudüs Gücü, basit bir özel kuvvetler birimi olmanın ötesinde; istihbari sızma, militer koordinasyon, siyasal manipülasyon ve yerel sadakat ağları inşa etme kabiliyetlerini tek elde toplayan hibrit bir projesiyon merkezidir. 1980'li yıllarda Lübnan'da yürütülen kurucu faaliyetler, yerel sivil unsurların Velayet-i Fakih ideolojisine tabi militer yapılara

tahvil edilmesi tecrübesi, İran'ın doğrudan askeri müdahalede bulunmaksızın asimetrik nüfuz üretme modelinin ilk prototipini oluşturmuştur. Bu strateji, Tahran'a konvensiyonel bir işgalin getireceği masif maliyet ve diplomatik izolasyondan kaçınarak bölgesel krizleri yönetme imkanı tanımıştır. Kurum sivil unsurları sadece silahlandırmamış, yürüttüğü ideolojik endoktrinasyon faaliyetleriyle yerel aktörlerin siyasal ve dini bilinçlerini "Devrim Ekseni" doğrultusunda yeniden mühendisliğe tabi tutmuştur. Bu durum hedef ülkelerde, emir-komuta zinciri doğrudan Tahran'a bağlanan paralel orduların doğmasına, devletlerin şiddet tekellerinin parçalanmasına ve ulusal orduların yapısal olarak felç edilmesine yol açmıştır.

Rejim, bu pretoriyan genişlemeyi kamusal alanda meşrulaştırmak adına "Direniş" (Mukavemet) ve "Mukaddes Mekanların Muhafazası" retoriklerini simgesel birer kalkan olarak kullanmıştır. Ancak pratik düzlemde bu söylem, Orta Doğu havzasında kalıcı asimetrik şebekelerin konsolide edilmesinin örtüsü kılınmıştır. 2003 sonrası Irak'ta yürütülen masif kurumsallaşma faaliyetleri, Suriye iç savaşına yapılan doğrudan ve kapsamlı müdahaleler, Pasdaran'ın Akdeniz'e uzanan jeopolitik hattı korumak adına yerel unsurları nasıl pretoriyan birer asimetrik enstrümana dönüştürdüğünü gözler önüne sermiştir. Savaşları "Vekil Aktörler" (Vukela) üzerinden yürütme stratejisi, küresel güçlerle doğrudan sıcak çatışma riskini minimize ederken, hedef coğrafyaları kronik birer istikrarsızlık sarmalına mahkûm etmiştir. Kurumsal düzeyde Pasdaran, içeride ve dışarıda kontrol ettiği devasa kaçakçılık şebekeleri, holdingler (Hatemu'l Enbiya gibi) ve finansal

muafiyetler vasıtasıyla askeri, ekonomik ve ideolojik gücü nefsinde birleştiren "devlet içinde paralel bir devlete" dönüşmüştür. Sonuç olarak Pasdaran, Orta Doğu jeopolitiğini devletler arası rasyonel rekabet düzeyinden, asimetrik şebekelerin domine ettiği, sivil alanların kalıcı olarak askerileştirildiği ve ulus-devletlerin kurumsal egemenliklerinin içeriden kemirildiği pretoriyan bir ağsal çatışma düzlemine taşımıştır.

4. Ulus-Devlet Modelinin İkamesi Olarak Milisleşme Siyaseti: Hibrit Egemenlik, Egemenliğin Parçalanması ve Devlet-Altı Paralel Yapılanmalar

Post-devrimci İran devlet aklının "devrim ihracı" doktrini çerçevesinde Orta Doğu'da uyguladığı en yıkıcı stratejik pratik, bölgesel nüfuz arayışını konvensiyonel diplomatik ittifaklar veya hükümetler arası rasyonel ilişkiler üzerinden yürütmekle sınırlı tutmamasıdır. Aksine rejim, hedef ülkelerin kurumsal meşruiyet zeminini bütünüyle bypass ederek modern "ulus-devlet" modeline alternatif paralel bir güç mimarisi ihdas etme yoluna gitmiştir. Bu strateji; hedef toplumların etnik, mezhebi veya sosyo-ekonomik fay hatlarını manipüle ederek, varlık gerekçeleri ve ideolojik yönelimleri doğrudan Velayet-i Fakih nizamına endekslenmiş teokratik-militer devlet-altı aktörlerin (milis yapıların) kurulması esasına dayanmaktadır. Zamanla bu gayri resmi milis şebekeleri, Tahran'ın bölgesel genişleme stratejisinin hem operasyonel gücü hem de statik konvensiyonel orduların yetersiz kaldığı alanlarda devlet egemenliklerini aşındıran en temel manivelası haline gelmiştir.

Bu durum, konjonktürel bir taktik tercih olmanın ötesinde; rasyonel, seküler ve bütüncül ulus-devlet yapılarının sınır ötesi ideolojik bağlılıklar vasıtasıyla içeriden parçalanabileceğini öngören felsefi bir devlet aklının ürünüdür.

İran'ın stratejik tasavvurunda ideolojik milis yapıları, asimetrik derinlik üretme noktasında konvensiyonel ordulara kıyasla çok daha işlevsel ve maliyetsiz enstrümanlar olarak kodlanmıştır. Ulusal ordular doğaları gereği pozitif hukuka, rasyonel devlet çıkarlarına ve uluslararası meşruiyet sınırlarına tabi iken; akidevi milis şebekeleri kendilerini rasyonel kanunlarla değil, aşkın bir "teolojik misyon" ve mutlak ideolojik itaat ilkesiyle tanımlarlar. Bu kurumsal esneklik, söz konusu yapıların sınır ötesi ve uzun vadeli yıpratma savaşlarına asimetrik birer aktör olarak dahil edilmesini kolaylaştırmaktadır. "Vekaleti Yönetme" (Kanalize-yi Vukela) olarak kavramsallaştırılan bu model, yerel toplulukların dini ve tarihsel mağduriyet anlatılarını Pasdaran'ın kurumsal havuzunda eriterek hibrit yapılar üretir. Bu şebekeler zamanla kendi ülkeleri içerisinde sadece askeri birer güç olmakla kalmayıp; kendi finansal kaynaklarını üreten, medya ağlarını kontrol eden ve bizzat merkezi bürokrasiyi rehin alan müstakil siyasal ve sosyal merkezlere tahvil edilirler. Lübnan'da başlatılan ve devletin egemenlik tekeli üzerinde kalıcı bir veto yetkisi üreten kurucu milisleşme modeli, daha sonra Irak, Suriye ve Yemen gibi devlet kapasitesinin zayıfladığı tüm kırılgan habitatlarda sistematik olarak replike edilmiştir.

Bu durumun doğurduğu en tehlikeli ontolojik kırılma, hedef toplumlardaki bireysel ve kolektif aidiyet kalıplarının ulus-devlet ekseninden koparılarak sınır ötesi teokratik bir merkeze eklemlenmesidir. Birey, kendi ulusal devletini en üst hukuki otorite olarak görmeyi bırakmakta, nihai sadakatini "Mukavemet Ekseni" metaforu altında meşrulaştırılan harici bir ideolojik kutba sunmaktadır. Milisleşme siyaseti, rejimlerin doğrudan devrilmesine gerek kalmaksızın devlet mekanizmalarının içeriden felç edilmesi suretiyle "Devlet İçinde Devlet" (Devlet der Devlet) olgusunu kurumsallaştırmıştır. Bu hibrit egemenlik modeli, düzenli ulusal orduların prestij ve kapasitelerini sistematik olarak aşındırarak devletin egemenlik ve şiddet tekelini bütünüyle ortadan kaldırmıştır. Milis kadroları kendilerini sıradan birer savaşçı değil, kozmik bir savaşa eklemlenmiş "kutsal neferler" olarak algıladıklarından, girdikleri iç toplumsal çatışmaları siyasi birer uzlaşı alanı olmaktan çıkarıp ontolojik birer varlık-yokluk savaşına dönüştürmüşlerdir.

Irak'ta 2003 sonrası işgal konjonktüründe kurumsallaşan şemsiye milis örgütlenmeleri, Yemen'de sivil krizlerin askeri ve mezhebi birer ekspansiyon enstrümanına dönüştürülmesi ve Suriye'de toplumsal dokunun pretoriyan şebekeler vasıtasıyla parçalanması; bu stratejinin coğrafyadaki en somut mikro-politik neticeleridir. Milis yapıları, yerel düzeyde kaçakçılık, kayıt dışı finansal transferler ve harici yardımlara dayalı birer "Savaş Ekonomisi" (İktisad-ı Ceng) ihdas ederek ulusal ikisadi sistemleri de çökertmişlerdir. Siyasal düzlemde ise bu model, modern devlet inşasının önündeki en büyük yapısal engele

dönüşmüştür; zira güçlü, merkezi ve rasyonel-hukuki bir devlet mekanizması, doğası gereği asimetrik ve harici sadakat bağlarına sahip paralel bir şiddet odağını tasfiye etmek isteyecektir. Dolayısıyla milis yapılanmalarının bekası, kurumsal olarak devletin kalıcı bir kırılganlık, kriz ve zaafiyet içerisinde tutulmasına bağlıdır. Sonuç olarak, ulus-devlet modelinin milis ağlarıyla ikame edilmesi, Orta Doğu'yu rasyonel aktörlerin uzlaşabildiği bir istikrar havzası olmaktan çıkarıp; egemenliğin parçalandığı, yurttaşlık bilincinin mezhebi gettolara hapsedildiği ve sivil alanın kalıcı olarak terörize edildiği akidevi bir kaos sahasına dönüştürmüştür.

5. Bölgesel Genişlemenin Kurucu Ufku Olarak İran-Irak Savaşı: "Kutsal Müdafaa" Doktrini, Sivil Alanın Askerileştirilmesi ve Pretoriyan Sınıfın Doğuşu

1980 yılında İran-Irak Savaşı patlak verdiğinde, çatışma sathı zahiren nüfuz ve egemenlik iddiaları üzerinden yürüyen konvensiyonel bir sınır ihtilafı olarak tebarüz etmiştir. Ancak yeni nevzuhur İslam Cumhuriyeti'nin kurumsal zihniyetinde bu savaş, basit bir askeri müdafaanın ötesine geçerek; rejimin kurumsal karakterini yeniden şekillendiren, "Kuşatılmış Devrim" felsefesini kalıcılaştıran ve İran projesini yerel bir dinamikten yapısal bir bölgesel ekspansiyon stratejisine tahvil eden en kurucu tarihsel moment (tarih-i te'sis) haline gelmiştir. Bu yıpratma savaşı, Velayet-i Fakih sisteminin iktidarını içeride tahkim etme evresinden, sınır ötesinde askeri ve akidevi genişleme stratejileri inşa etme evresine geçişini sağlayan ana katalizör işlevi görmüştür. Nitekim savaş öncesinde iç

karışıklıklar, klikler arası çatışmalar ve kurumsal konsolidasyon sorunlarıyla malul olan rejim; savaşın yarattığı olağanüstü hal konjonktürünü sivil alanı "Devrimin Müdafaası" şemsiyesi altında tekleştirmek ve teokratik meşruiyetini perçinlemek adına tarihsel bir enstrümana dönüştürmüştür.

Resmi ideolojik söylemde bu savaş, Irak ile yaşanan tikel bir çatışma olarak değil; İslam Devrimi ile küresel ve bölgesel statükonun koruyucu aktörleri arasındaki "ontolojik bir varlık savaşı" (cenk-i baka) olarak kodlanmıştır. Bu teolojik kavramsallaştırma, savaşı rasyonel-siyasal bir düzlemden çıkararak ona metafizik bir kutsallık atfetmiş ve askeri seferberliği "akidevi bir vecibe" haline getirmiştir. Rejimin psikolojik ve entelektüel omurgasını oluşturan "Kutsal Müdafaa" (Difa-ı Mukaddes) doktrini bu vasatta neşet etmiştir. Kurumsal düzeyde rejim, savaş atmosferini sivil toplumun masif biçimde askerileştirilmesi (militarizasyon) ve Devrim Muhafızları Ordusu'nun (Pasdaran) yetki alanlarının konvensiyonel bürokrasinin hilafına genişletilmesi için meşru bir mazeret olarak kullanmıştır. Sürekli bir kuşatılmışlık hissiyatı üzerinden toplumsal rıza üretilmiş, ulusal sadakat ölçütü resmi ideolojiye gösterilen mutlak bağlılığa endekslenmiştir. Böylece Pasdaran, savaştan salt askeri bir birim olarak değil; İran'ın ve bölgenin geleceğini dizayn etme kapasitesine sahip pretoriyan bir siyasal-güvenlik elit sınıfı olarak çıkmıştır.

Stratejik düzlemde savaş, devrimin bekasının ancak sınır ötesinde kurulacak bir "Asimetrik Stratejik Derinlik" ile

mümkün olabileceği inancını devlet aklına kazımıştır. Çevredeki seküler veya monarşik Arap rejimlerinin devrim projesine yönelik kalıcı birer tehdit olduğu varsayımı, Tahran'ın savunma hattını kendi sınırlarının dışındaki başkentlerde kurmasını amir kılan "Saldırgan Savunma" doktrininin temelini atmıştır. Savaş sürecinde masif olarak işlevselleştirilen "Şehadet" (Şehadet-talabi) ve fedakarlık kültü, rasyonel askeri hesapların önüne geçen bir kitle seferberlik yakıtı üretmiş ve bu ideolojik-psikolojik model daha sonra bölgede kurulacak vekil milis ağlarının prototip savaşçı karakterini (amil-i akidevi) inşa etmiştir. Savaşın getirdiği lojistik zorunluluklar, İran'ı komşu ülkelerin sivil dokuları içerisinde harici sadakat şebekeleri kurmaya sevk etmiş; konvensiyonel askeri yetersizliklerin asimetrik harp yöntemleri, hibrit stratejiler ve akidevi sızmalarla ikame edilmesi felsefesi bu dönemde kurumsallaşmıştır. Kerbela ve Aşura gibi Şii tarihsel sembolizminin çağdaş siyasal çatışmalara masif enjeksiyonu, savaşa duygusal bir süreklilik kazandırırken; içerideki muhalif seslerin "düşmana hizmet eden hainler" olarak tasfiye edilmesini rasyonalize etmiştir. Neticede 1988'deki ateşkes, yayılmacı dinamizmi sönümlendirmemiş; aksine sekiz yıllık savaşta rafine edilen militer, istihbari ve organizasyonel birikimin, Orta Doğu genelinde ulus-ötesi ağsal bir pretoriyan hegemonya kurmak üzere yeniden yapılandırılmasına zemin hazırlamıştır.

6. Nüfuz Alanlarının Yeniden Paylaşımında Siyasal Mezhepçiliğin Araçsallaştırılması: İslamcı Vahdet Söyleminden Jeopolitik Gettonun İnşasına

1979 devrimci kırılmasının ardından İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi dış politika retoriği, kendisini etnik ve mezhebi sınırları aşan evrensel bir "İslamcı uyanış" (Bedar-ı İslami) projesi olarak takdim etmeye özen göstermiştir. Kurucu elitlerin ilk söylemleri "ümmetin vahdeti" ve "küresel istikbara karşı ortak cephe" temaları üzerine bina edilmiş olsa da; projenin bölgesel ölçekte genişleme safhasına geçmesiyle birlikte, Siyasal Mezhepçilik (Tayifegeri-yi Siyasi) unsurunun stratejik denklemin tali bir unsuru değil, nüfuz inşasının ve bölgesel dengeleri içeriden çökertmenin en dinamik enstrümanı olduğu açığa çıkmıştır. Bu yapısal dönüşüm konjonktürel bir sapma değil; bölgesel çatışmaların derinleşmesi ve Tahran'ın sınır ötesinde konvensiyonel hukuka tabi olmayan sadakat ağları ihdas etme ihtiyacının bir sonucudur. Teolojik kimlik, saf bir inanç formu olmaktan çıkarılarak; Arap devletlerinin iç siyasal ve toplumsal habitatlarını parçalamak, mikro-aidiyetleri kışkırtmak ve egemenlik mimarisini yeniden çizmek üzere işlevselleştirilen asimetrik birer jeopolitik silaha dönüştürülmüştür.

Siyasal mezhepçiliğin araçsallaştırılması, Orta Doğu'daki rekabeti rasyonel diplomatik ve ekonomik çıkarlar düzleminden koparak; geri dönüşü son derece güç olan ontolojik bir kimlik ve akidevi aidiyet savaşına mahkûm etmiştir. Entelektüel düzeyde rejim, tarihsel Şii mazlumiyet

anlatılarını ve teolojik sembolizmi modern dönemin jeopolitik gerilimlerine eklemlemiştir. Aşura ve Kerbela gibi tarihsel kırılmalar, güncel siyasal kamplaşmaların tefsir edici çerçevesi kılınmış; Tahran'ın bölgesel genişleme hamleleri "tarihsel zulme karşı kutsal bir direniş" olarak kutsanmıştır. Bu masif sembolik manipülasyon, coğrafi sınırları aşan emosyonel bir seferberlik havuzu üretirken; hedef ülkelerdeki devlet mekanizmalarının zayıflığı veya kurumsal kırılganlığı, İran'a "mezhebi azınlıkların muhafızı" sıfatıyla toplumsal dokulara sızma serbestisi tanımıştır. 1980'li yıllarda Lübnan sivil savaşının getirdiği kaos ortamında temelleri atılan bu model; sivil aidiyeti ulus-devlet ekseninden koparıp harici bir teokratik merkeze (Velayet-i Fakih) bağlama noktasında kurumsal bir rehber işlevi görmüştür.

2003 sonrası Irak'ın işgaliyle devlet mimarisinin çökmesi ve Suriye iç savaşı, siyasal mezhepçiliğin bir dış politika enstrümanı olarak ne denli yıkıcı kullanılabileceğini tescil etmiştir. Irak'ta ulusal kimliğin tasfiyesi ve siyasetin mezhebi kotalara bölünmesi, Tahran güdümlü milis şebekelerinin devletin kurumsal aygıtlarını rehin almasını kolaylaştırmıştır. Suriye'de ise müdahale, ittifak ilişkilerinin ötesinde "kutsal mekanların müdafaası" ve akidevi eksenin korunması retorikleriyle küresel bir Şii milis seferberliğine dönüştürülmüştür. Bu durum toplumsal rızayı ve ortak vatandaşlık zeminini bütünüyle yok ederek toplulukları karşılıklı güvenlik ikilemlerine ve gettolaşmaya hapsetmiştir. Medya kanalları ve ideolojik aparatlar vasıtasıyla sürekli canlı tutulan tarihsel mazlumiyet söylemi, kalıcı bir kolektif korku

ve intikam hafızası üreterek toplumsal barış imkanını felç etmiştir. Son tahlilde Velayet-i Fakih projesinin araçsallaştırdığı siyasal mezhepçilik; devrimin iddia ettiği ümmet vahdetini değil, Orta Doğu'nun mikro-politik düzeyde teşzi edilmesini, ulus-devlet meşruiyetinin altının oyulmasını ve coğrafyanın kalıcı olarak asimetrik ağlar ve kimlik eksenleri üzerinden birbirini tüketen bir iç savaş sarmalına mahkûm edilmesini intaç etmiştir.:

7. Devrim İhracı Projesinin İlk Deneysel Laboratuvarı Olarak Lübnan: Devlet-Dışı Aktörlerin Kurumsallaşması ve Ulus-Ötesi Sadakat Ağlarının İhdası

1979 İslam Devrimi'nin kurumsal zaferinin ardından, Tahran'daki yeni teokratik elit, "Devrim İhracı" (Sudur-ı Devret) ideolojik doktrinini pratik sahada test edebileceği harici bir operasyonel havzaya ihtiyaç duymmuştur. Bu bağlamda Lübnan'ın seçilmesi rasyonel bir tesadüf değil; ülkenin sivil savaş, derin mezhebi kutuplaşma, merkezi otoritenin yapısal çöküşü ve İsrail ile yaşanan askeri çatışmalar neticesinde harici sızmalara en müsait habitatı sunmasının doğrudan bir sonucudur. Lübnan, Tahran'ın Velayet-i Fakih felsefesine mutlak sadakatle bağlı, askeri ve ideolojik elit şebekeler inşa etme stratejisi için kurucu bir "müesses laboratuvar" (muhteber-i evvel) işlevi görmüştür. Nitekim rejim, sonraki dönemlerde Irak, Suriye ve Yemen gibi bölgesel kriz alanlarında tatbik edeceği hibrit savaş yöntemlerini, asimetrik sızma enstrümanlarını ve paralel devlet yapılanması mekanizmalarını ilk kez Lübnan sathında rafine etmiştir. Şah

dönemi İranı'nın Batı eksenli ve konvensiyonel ittifaklara dayalı Lübnan politikasından radikal bir kopuşu temsil eden bu yeni evre, din, siyaset ve paramiliter gücü tek bir potada eriten uzun vadeli bir hegemonya inşasını hedeflemiştir.

1980'lerin başında Devrim Muhafızları Ordusu (Pasdaran) unsurlarının, Suriye askeri varlığının ve iç otorite boşluğunun yarattığı esneklikten istifade ederek Bekaa Vadisi'ne konuşlanması, basit bir lojistik destek hamlesi değil; ulus-ötesi akidevi-organizasyonel bir ağın kurumsal başlangıcıdır. Pasdaran, sahada salt askeri bir birim ihdas etmekle iktifa etmeyip, Şii toplumsal tabanın kolektif kimliğini Velayet-i Fakih ekseninde yeniden dizayn etmeye odaklanmıştır. Yerel ve ulusal aidiyetlerin yerini "Ulus-ötesi Devrimci Ümmet" tasavvurunun alması, Lübnan devletinin egemenlik sınırlarını bypass eden "trans-nasyonal bir sadakat" modelini doğurmuştur. Aşura ve Kerbela gibi tarihsel-teolojik sembollerin yoğun biçimde araçsallaştırılması, siyasal rekabeti kimliksel bir varoluş savaşına tahvil ederek, milis savaşçı karakterine metafizik bir motivasyon ve masif bir fedakarlık kapasitesi kazandırmıştır.

Askeri ve idari düzlemde Lübnan deneyi, devlet aygıtının üzerinde ve ona paralel, zamanla devletin karar alma mekanizmalarını rehin alacak kurumsal bir paramiliter gücün ("Devlet içinde Devlet" / Devlet-i Derun-ı Devlet) dünyadaki en başarılı prototipini üretmiştir. Tahran destekli bu yapılanma, zamanla askeri bir klik olmanın ötesine geçerek; kendi eğitim, medya, sağlık, finans ve sosyal yardım ağlarını kurmuş, sosyo-

ekonomik açıdan marjinalleştirilmiş kitleleri asimetrik bir rıza mekanizmasıyla rejimin organik birer parçası haline getirmiştir. Lübnan'ın mezhebi kota sistemine dayalı kırılgan anayasal yapısı, bu paralel güce, silahlı bağımsızlığını ve harici ajandasını koruyarak devlet aygıtının içerisine resmi bir aktör olarak eklemlenme imkanı tanımıştır. Bu durum, devletin meşru şiddet tekelini ve egemenlik hakkını bütونيًا tasfiye etmiştir. Lübnan'ı bölgesel ölçekte bir "Direniş" (Mukavemet) üssü ve propaganda enstrümanı olarak kullanan Tahran, bu vesileyle Sünni-Arap dünyasında da geçici bir popülist meşruiyet devşirmeyi başarmıştır. Ancak bu asimetrik nüfuz, Lübnan ulusal dengelerinde kalıcı bir yapısal felce, kurumsal çürümeye ve ülkenin harici hesaplaşmaların açık bir cephesi haline gelmesine yol açarak, ulus-ötesi milis şebekeleri eliyle bir devletin nasıl içeriden dönüştürülebileceğinin en radikal örneğini teşkil etmiştir.

8. 2003 Sonrası Irak: Jeopolitik Bariyerin Çöküşü, Bölgesel Nüfuzun Ana Kapısı ve Paralel Güvenlik Mimarisi

2003 yılında Irak'ın işgali ve Baas rejiminin tasfiyesi, modern Orta Doğu tarihinin en radikal jeopolitik kırılma anlarından birini teşkil eder. Bu kırılma, salt bir devlet aygıtının çöküşünü değil; İran İslam Cumhuriyeti'nin Arap dünyasına masif biçimde genişlemesini engelleyen tarihsel ve askeri en büyük bariyerin (sedd-i stratejik) ortadan kalkmasını ifade eder. Sekiz yıllık yıpratma savaşının ardından Tahran, batı sınırında aniden muazzam bir siyasal, askeri ve kurumsal otorite boşluğu bulmuş ve bu boşluğu rasyonel bir ekspansiyon stratejisiyle

doldurarak Irak'ı bölgesel nüfuzunun ana giriş kapısı (Dervaze-i Büyük) haline getirmiştir. Amerikan işgalinin getirdiği kurumsal tasfiye (Ordunun lağvedilmesi ve Baassızlaştırma politikaları), Irak devlet mimarisini bütünüyle çökertirken; Tahran, sürgünde yıllarca beslediği, organize ettiği ve ideolojik olarak konsolide ettiği siyasal/askeri elit şebekeleri sahaya sürerek bu stratejik boşluğu en hazırlıklı şekilde domine etmiştir.

Stratejik düzlemde Tahran için Irak, geleneksel askeri tehditlerin bertaraf edilmesi, Suriye ve Lübnan'a kesintisiz bir lojistik koridor (Şam-Akdeniz hattı) açılması ve "Direniş Ekseni" projesinin coğrafi kalbinin inşa edilmesi adına tarihsel bir fırsat sunmuştur. İşgal sonrası kurulan yeni siyasal düzlemde, Tahran eksenli aktörler devlet bürokrasisini ve anayasal kurumları hızla kolonize ederken; Pasdaran'ın harici operasyon aygıtı olan Kudüs Gücü (Sepah-ı Kuds), sahada paramiliter bir paralel güvenlik mimarisi inşa etmeye başlamıştır. Siyasetin ulusal kimlik yerine mezhebi aidiyetler ve kotalar üzerinden yeniden tanımlanması, toplumsal dokuda derin yaralar açan mezhep savaşlarını tetiklemiş; bu kaos iklimi, Tahran destekli milis gruplarının kendilerini "topluluk hamisi" olarak meşrulaştırmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, merkezi hükümetin egemenlik haklarının asimetrik olarak paylaşıldığı "Kırılgan/Zayıf Devlet" (Devlet-i Şekende) modelini kronikleştirmiştir.

Ekonomik alanda Tahran, uluslararası yaptırımların yarattığı boğucu etkiyi, Irak pazarını kendi ticaret, enerji, finans ve kayıt

dışı sermaye ağlarına eklemleyerek hafifletmiş; Irak devlet bütçesini ve kaynaklarını kendi asimetrik nüfuz mekanizmalarının finansmanında stratejik bir kaldıraç olarak kullanmıştır. IŞİD'in 2014'teki masif saldırıları karşısında merkezi ordunun çökmesi, İran'a asimetrik gücünü resmileştirme adına yeni bir tarihsel meşruiyet alanı açmıştır. Bu dönemde kurulan ve tahkim edilen paramiliter şebekeler, askeri zaferin ardından devletin yasal güvenlik mimarisine eklemlenerek (Haşdi Şabi örneğinde olduğu gibi) bağımsız bütçeli, yasal zırha sahip fakat ideolojik sadakati Tahran'a bağlı pretoriyan birer kurumsal güce dönüşmüştür. Bu asimetrik hegemonya, Irak'ın ulusal egemenliğini bütünüyle rehin alırken, özellikle seküler ve milliyetçi genç kuşaklar nezdinde harici tahakküme karşı masif toplumsal protestoları (Ekim Hareketi gibi) tetiklemiştir. Son tahlilde, 2003 sonrası Irak deneyi; kaotik bir fetret döneminin, milisleşme, mezhebi kutuplaşma ve kurumsal sızma yöntemleriyle ulus-ötesi bir eksenin lojistik ve stratejik üssüne dönüştürülmesinin en somut ve yıkıcı tezahürüdür.

9. Suriye İç Savaşı ve Bölgesel Eksenin Askerileşmesi: Sınır-Ötesi Jeopolitik Bağlar, Çok-Uluslu Milis Ağları ve Tahran-Akdeniz Kara Koridoru

2011 yılında "Arap Baharı" olarak tesmiye edilen toplumsal dalgalanmalar Suriye sathına sirayet ettiğinde, krizin ilk evresi zahiren diğer bölge ülkelerindeki dinamiklerle yapısal bir benzeşme göstermiştir: Reform talepleri, otoriter baskı ve

yolsuzluğa yönelik kitlesel öfke ve siyasal değişim arzusu. Ancak Suriye, kısa süre zarfında modern tarihin en kompleks, asimetrik ve kanlı iç savaş alanlarından birine tahvil olmuştur. Bu kırılma, Tahran'ın dikey müdahale stratejisinden ve Suriye'nin kaybını kendi bölgesel varlığına yönelik ontolojik bir tehdit olarak görmesinden bağımsız değildir. İran İslam Cumhuriyeti'nin kurumsal zihniyetinde Suriye, tikel bir siyasal müttefik olmanın ötesinde; Tahran'dan Akdeniz sularına uzanan ulus-ötesi nüfuz koridorunun en jeostratejik merkez halkasıdır (el-halkatü'l-merkeziyye). Tahran devlet aklı, Şam'daki rejimin sukutunu, "Direniş Ekseni"nin yapısal çöküşü ve Lübnan'daki asimetrik üssü ile kurduğu coğrafi irtibatın bütünüyle kesilmesi olarak kodlamıştır. Bu sebeple Suriye krizi, Tahran tarafından yerel bir ayaklanma olarak değil; bölgesel teokratik projenin bekasını amir kılan "ontolojik bir varlık savaşı" (cenk-i baka) olarak telakki edilmiştir.

Krizin ilk yıllarında siyasal, diplomatik ve enformasyonel destekle yetinen İran, rejimin masif toprak kayıpları yaşaması ve kurumsal kontrolü yitirmesiyle birlikte doğrudan askeri müdahale evresine geçmiştir. Bu müdahale, Devrim Muhafızları Ordusu (Pasdaran) komuta kademesinin "askeri müsteşarlık" adı altında sahayı sevk ve idare etmesiyle başlamış; zamanla yerel ve harici milis ağlarının masif bir organizasyonuna dönüşmüştür. Akidevi düzlemde Tahran, rasyonel bir rejimi koruma operasyonunu teolojik bir meşruiyet zırhına büründürmek adına "Kutsal Mekanların Müdafaası" (Difa-ı ez-Harem) ve "Tekfirci Tehdit ile Mücadele" söylemlerini masif biçimde araçsallaştırmıştır. Bu trans-

nasyonal teolojik retorik; Irak, Lübnan, Afganistan (Fatımıyyun) ve Pakistan (Zeynebiyyun) gibi geniş bir coğrafyadan binlerce Şii savaşçının akidevi bir bayrak altında seferber edilmesini (seferberlik-i umumi) mümkün kılmıştır. Böylece Suriye iç savaşı, sivil bir halk hareketinden çıkarılarak, sınır ötesi milis güçlerin konuşlandığı çok katmanlı, mezhebi ve jeopolitik bir yıpratma savaşına tahvil edilmiştir.

Askeri-operasyonel düzeyde Suriye, Pasdaran'ın konvensiyonel orduların hilafına, ulus-ötesi hibrit harp tekniklerini ve vekil güç (proxy) optimizasyonunu en üst aşamaya getirdiği ana operasyonel merkez haline gelmiştir. Bu durum, Suriye devletinin askeri, istihbari ve iktisadi kurumlarının içeriden kolonize edilmesini ve Tahran'a bağımlı paralel yapılar ihdas edilmesini intaç etmiştir. Siyasal düzlemde İran'ın bu masif askeri tahkimatı, diğer bölgesel ve küresel aktörlerin karşı müdahalelerini tetikleyerek savaşı bütünüyle uluslararasılaştırmış ve Suriye'yi harici projelerin rekabet sahasına çevirmiştir. İşgal ve nüfuz stratejisinin en somut jeostratejik çıktısı, Tahran'dan Bağdat ve Şam üzerinden Akdeniz'e kesintisiz ulaşım sağlayan "Kara Koridoru" (el-memerrü'l-berri) projesinin lojistik olarak mühürlenmesidir. Bu koridor, salt bir coğrafi hat değil; eksenin askeri, demografik ve iktisadi entegrasyonunu sağlayan yapısal bir şebekedir. Neticede, Suriye sivil alanının mezhebi hatlarla tahrip edilmesi, milyonlarca insanın de-popülasyon (tehcir) politikalarıyla yerinden edilmesi ve sosyo-ekonomik çöküş; Velayet-i Fakih sisteminin sınır ötesi askeri

rasyonalizasyonunun ve devrim ihracı doktrininin bir devleti ve toplumu nasıl enkaz haline getirebileceğinin en trajik vesikası olmuştur.

10. Yemen ve Asimetrik Yıpratma Savaşının Sınırları: "Ensarullah" Hareketi, Babü'l-Mendeb Jeopolitiği ve Vekil Harbi Modelinin Evrimi

Yemen, İran'ın bölgesel genişleme stratejisi ve "Devrim İhracı" matrisinde, Lübnan, Irak ve Suriye örneklerinden hem coğrafi uzaklığı hem de sosyo-politik yapısı itibarıyla farklı bir stratejik enstrümantasyona (et-tavzîfü'l-strateji) tekabül eder. Tarihsel olarak Tahran'ın konvensiyonel nüfuz havzasının çeperinde yer alan Yemen, 2014 yılındaki iç kırılma ve Sana'nın kontrolünün el değiştirmesiyle birlikte, İran devlet aklı için asimetrik yıpratma savaşlarının (harb-i istinzâf) en dinamik ve az maliyetli cephesi haline gelmiştir. Bu yeni evrede Yemen; bölgesel statükonun koruyucu aktörlerini, özellikle Körfez jeopolitiğini doğrudan sıcak askeri müdahale olmaksızın sürekli bir güvenlik ve iktisat krizinde tutmayı hedefleyen sofistike bir "Vekil Harbi" (Harb-i Vekalet) modeline tahvil edilmiştir. Burada amaç devlet aygıtının bütünüyle ilhak edilmesi değil; periferide kalıcı bir kriz habitâtı yaratarak harici rakipleri asimetrik olarak tüketmektir.

Bu jeopolitik tasarımın sahadaki ana taşıyıcı aktörü, yerel-zeydi bir dini-siyasal hareket olan "Ensarullah" (Hûsiler) olmuştur. Ensarullah, zaman içerisinde Pasdaran ve Lübnan Hizbullahı'nın lojistik, askeri-teknik ve istihbari

entegrasyonuyla, yerel bir aktörden bölgesel askeri dengeleri sarsabilecek kapasiteye sahip asimetrik bir güce dönüştürülmüştür. Stratejik düzeyde Yemen sahası Tahran'a üç temel asimetrik avantaj sağlamıştır: Birincisi, küresel ticaret ve enerji nakil hatlarının ana şahdamarı olan Babü'l-Mendeb Boğazı ve Kızıldeniz jeopolitiği üzerinde doğrudan bir denetim ve şantaj kapasitesi üretmek. İkincisi, Körfez ülkelerini kendi güney sınırlarından kalıcı bir konvensiyonel tehdit kuşatmasına alarak stratejik savunma harcamalarını masif düzeyde artırmaya zorlamak. Üçüncüsü ise, Yemen krizini küresel güçlerle yürütülen nükleer ve bölgesel müzakerelerde stratejik bir pazarlık enstrümanı (veraka-i baskı) olarak masada tutmaktır.

Yemen deneyi, modern vekil harbi konseptinin teknik evrimi açısından da kurumsal bir dönüm noktasıdır. Tahran, sahaya masif askeri birlikler göndermek yerine, Ensarullah hareketine füze teknolojisi, insansız hava araçları (İHA/SİHA) ve deniz mayınları gibi sofistike harp enstrümanlarının montaj, üretim ve sevk yeteneğini transfer etmiştir. Bu asimetrik teknoloji transferi, vekil aktörün şeklen yerel ve otonom görünmesini sağlarken, stratejik çıktıları itibarıyla doğrudan Tahran'ın caydırıcılık denklemine (muadeletü'l-red'e) hizmet eden hibrit bir model doğurmuştur. Savaşın bilinçli olarak uzatılması ve kronikleştirilmesi, Yemen devlet mekanizmasının tamamen buharlaşmasına, kurumsal egemenliğin parçalanmasına ve ülkede kalıcı bir savaş ekonomisinin (iktisâdü'l-harb) kurumsallaşmasına yol açmıştır. Milyonlarca insanın kıtlık, salgın hastalık ve tehcire maruz kaldığı bu süreç; Velayet-i

Fakih sisteminin, kırılgan ve zayıf devlet yapılarını harici jeopolitik hesaplaşmalar için nasıl birer asimetrik yıpratma cephesine dönüştürebildiğini ve sınır ötesi nüfuz projelerinin yerel toplumsal yapıları nasıl kalıcı bir enkaz sarmalına mahkûm ettiğini gözler önüne sermiştir.

11. Paralel Ekonomi ve Sınır-Ötesi Nüfuzun Finansmanı: Kayıt Dışı Mali Kanallar, Savaş Ekonomileri ve Askeri-İktisadi Kurumsallaşma

Velayet-i Fakih doktrinine dayalı bölgesel projenin en girift dimensions (boyutlarından) birini, salt askeri güç ve milis tahkimatına değil; bunlarla eş zamanlı olarak devletlerin konvensiyonel kanallarının ve küresel finans sisteminin dışında işleyen "paralel bir ekonomi" (iktisad-ı muvazi) mekanizması ihdas etmesi oluşturur. Bu paralel sistem, bölgesel nüfuz ağlarının finansal sürdürülebilirliğini garantileyen tikel bir yardım enstrümanı olmanın ötesine geçerek; zamanla bölgesel yayılmacılığa hizmet eden ve çok-ülkeli milis şebekelerini besleyen entegre bir ekonomi-politik yapıya tahvil olmuştur. Bu bağlamda "paralel ekonomi", marjinal veya enformel bir faaliyet olarak değil; İran'ın sınır ötesindeki operasyonel metodolojisinin yapısal bir bileşeni, yani iktisadın güvenlikle, ticaretin siyasetle ve finansın akideyle dikey olarak iç içe geçtiği bir matris şeklinde okunmalıdır. Devrim'i takip eden ilk yıllardan itibaren uluslararası yaptırımlar, diplomatik izolasyon ve özellikle İran-Irak Savaşı'nın getirdiği makroekonomik darboğazlar, Tahran rejimini küresel finansal mimariye bağımlı olmayan alternatif mali patikalar geliştirmeye sevk etmiştir.

Zamanla bu arayış, Devrim Muhafızları Ordusu (Pasdaran) ile organik olarak bütünleşen devasa bir kurumsal ekonomik aktörün doğuşunu intaç etmiştir.

Pasdaran'ın askeri gücü mali kapasiteyle birleştiren bu yapısal dönüşümü, Tahran'a bölgesel nüfuz yönetiminde muazzam bir esneklik ve manevra kabiliyeti kazandırmıştır. Pasdaran, devlet bütçesinin sınırlarına mahkûm kalmaksızın; altyapı, enerji, lojistik, uluslararası taşımacılık ve kayıt dışı ticaret alanlarında faaliyet gösteren holdingler ve paravan şirketler (şirkethâ-ye fâsıl) vasıtasıyla devlet içinde paralel bir devlet aygıtına dönüşmüştür. Bölgesel düzlemde bu paralel ekonomi; Lübnan, Irak, Suriye ve Yemen'deki vekil aktörlerin askeri, siyasi ve toplumsal varlıklarını idame ettirebilmeleri için hayati bir işlev görmüştür. Resmi bankacılık sisteminin dışından akan bu kayıt dışı ticaret, asimetrik havale ağları ve kriz coğrafyalarındaki "gri ekonomi" enstrümanları, uluslararası denetim mekanizmalarının bu mali hacmi rasyonel olarak takip etmesini imkansız kılmıştır. Siyasal düzlemde bu otonom iktisadi kapasite, Tahran'ın maruz kaldığı masif uluslararası yaptırımları bypass etmesini sağlarken, "finansman karşılığında sadakat" ilkesine dayalı karmaşık bir bağımlılık ilişkisi üretmiştir. Devlet otoritesinin zayıfladığı kriz bölgelerinde yerel kitleleri kendine bağlayan bu enformel ekonomi-politik model, ulusal egemenlikleri içeriden kemirerek kalıcı savaş ekonomileri (iktisâdü'l-harb) yaratmış ve yerel aktörlerin harici mülteka ile bağını koparmayı neredeyse imkansız kılan yapısal bir bağımlılık sarmalı doğurmuştur.

12. Medya, Propaganda ve Bölgesel Anlatının İnşası: İdeolojik Meşruiyet Mekanizmaları, Algı Yönetimi ve Ulus-Ötesi Alternatif Hafıza

Medya ve propaganda aygıtları, Velayet-i Fakih projesinin askeri olmayan en stratejik tahkimat sütunlarından birini teşkil eder; zira İran'ın bölgesel yayılma stratejisi salt sert güce (hard power) değil, olayları yeniden yorumlayan, dost ve düşman tanımlarını teolojik olarak kodlayan köklü bir "bölgesel Anlatı" (el-hikayetü'l-bölgesel) inşasına dayanır. Bu stratejik Anlatı, spontane bir retorik dalgası olmayıp; Tahran merkezli, çok dilli, çok katmanlı ve kurumsal olarak organize edilmiş ulus-ötesi bir medya enjeksiyonunun çıktısıdır. Bu bağlamda İran enformasyon mekanizması, salt bir haber iletim aracı olarak değil; siyasal gerçekliği bizzat imal eden, olayları tasvir etmekle yetinmeyip onlara ideolojik bir yön tayin eden stratejik bir enstrüman şeklinde işlev görür. Tahran devlet aklı, bölgesel güç mücadelesinin konvensiyonel silahların ötesinde, imaj, retorik ve kamuoyu algısı üzerinden şekillendiğini erken evrede fark ederek doğrudan Pasdaran ve devlet hiyerarşisine bağlı uydu kanalları, dijital platformlar ve sınır-ötesine yönelik yayın ağları ihdas etmiştir.

Bu enformasyon stratejisinin ana hedefi, İran'ı tikel bir ulus-devlet sınırına hapsetmek yerine, onu ulus-ötesi bir "Direniş Ekseni"nin kutup merkezi olarak kurgulayan yeni bir bölgesel kolektif bilinç üretmektir. Bu doğrultuda harici askeri müdahaleler; jeopolitik bir genişlemecilik olarak değil, "Mustazafların (Ezilenlerin) Müdafaası", "Küresel İstikbar ile

Mücadele" veya "Mukaddesatın Korunması" gibi teolojik kavramsallaştırmalarla (el-çerçeve el-lugavî) takdim edilmiştir. Suriye, Irak, Yemen ve Lübnan'daki asimetrik çatışmalar, bu tek merkezli anlatı şablonu üzerinden eritilerek homojen bir ideolojik formata kavuşturulmuştur. Teknik düzeyde yürütülen çok dilli enformasyon operasyonları; Arap dünyasına yönelik yayınlarda "direniş ve mazlumiyet" temalarını işlerken, uluslararası arenada "istikrarın tesisi ve terörizmle mücadele" söylemini öne çıkararak rasyonel bir esneklik sergilemiştir. Gerçekliğin "hakk-batıl" veya "mazlum-zalim" gibi seküler analizi imkansız kılan dikotamilere indirgenmesi, kitlelerin akidevi mobilizasyonunu kolaylaştırırken; ulusal aidiyetlerin yerine ulus-ötesi alternatif bir kolektif hafıza ikame etmeyi hedeflemiştir. Son tahlilde, dijital ve konvensiyonel propaganda ağlarının militarist saha operasyonlarıyla tam entegrasyonu, müdahalelerin siyasi maliyetini düşürmüş; ancak bölge toplumlarında derin bir enformasyonel kutuplaşmaya yol açarak medyayı, hakikatin bütünüyle parçalandığı sürekli bir anlatılar savaşı (harb-i anlatı) cephesine tahvil etmiştir.

13. Dini-Kurumsal Boyut ve Velayet-i Fakih'in Sınır-Ötesi Bir Yönetim Yapısına Dönüşümü: Teokratik Otorite, Ulus-Ötesi Himaye ve Egemenliğin Parçalanması

İran İslam Cumhuriyeti'nin bölgesel siyasi projesindeki dini boyut, devletin iç ve dış davranış kalıplarını şekillendiren en kompleks ve kurucu unsurlardan birini teşkil eder. Zira Velayet-i Fakih kavramı, zaman içerisinde havza duvarları arasında sıkışmış tikel bir fıkhi tartışma veya devlet sınırlarına

münhasır bir anayasal teori olmaktan çıkmış; coğrafi sınırları aşan ve bölge sathında dikey bir siyasi-dini referans merkezine (merci-i taklid) dönüşen entegre bir yönetim yapısı niteliği kazanmıştır. Bu dönüşüm, çağdaş Şii siyasal düşüncesinde salt teorik bir revizyon olmayıp; mahalli dini otoriteden, ulus-ötesi siyasi iktidar odağına doğru radikal bir kurumsal sıçramayı ifade eder. Bu durum, bölgedeki din, devlet ve kimlik ilişkilerini kökten revize etmiştir. 1979 Devrimi'nin ardından Velayet-i Fakih doktrininin kurumsal devlet hiyerarşisine en üst siyasi ve hukuki otorite olarak entegre edilmesi, karar alma mekanizmalarını salt rasyonel-bürokratik bir düzlemden çıkararak ideolojik bir vesayet zırhına büründürmüştür. Ancak bu teokratik tasarım iç alanla sınırlı tutulmamış; siyasi, askeri ve kültürel aparatlar vasıtasıyla ihraç edilerek sınır-ötesi nüfuz mimarisinin kurumsal taşıyıcısı haline getirilmiştir. Böylece "dini nitelikli bir devletten", "ulus-ötesi uzantıları olan kurumsal bir dini sisteme" geçiş süreci tamamlanmıştır.

Bu rasyonalizasyon çerçevesinde, İran içindeki dini ve siyasi kurumlar ikili bir işlev üstlenmiştir: İçeride devlet aygıtını tahkim ederken, dışarıda sınırların ötesine yönelik akidevi-siyasi sadakat ağları inşa edecek sistematik bir söylem üretmek. Bu bağlamda Devrim Muhafızları Ordusu (Pasdaran), salt konvensiyonel bir askeri güç olarak değil; Velayet-i Fakih doktrininin içeride ve dışarıdaki enformel askeri-ideolojik icra organı olarak yapılandırılmıştır. Nüfuz alanının genişlemesiyle birlikte, Lübnan, Irak, Suriye ve Yemen gibi kriz coğrafyalarında ortaya çıkan ve meşruiyetlerini doğrudan veya dolaylı olarak Tahran'daki bu dini otorite merkezine bağlayan

asimetrik aktörler, mahalli aidiyetlerini ulus-ötesi bir teokratik şebekeye eklemlemişlerdir. Lübnan'da doğan kurumsal milis modeli, tahkim edilmiş yapısıyla kendisini yerel bir aktör olarak değil; bu küresel dini-siyasi projenin organik bir cüzü olarak kodlamıştır. 2003 sonrası Irak sahasında ise bu kurumsal inşanın masif yansımaları görülmüş; ulusal egemenlik kavramı, sınır-ötesi dini-siyasi otoritelerin dikey müdahaleleriyle yapısal erozyona uğramıştır. Siyasal meşruiyetin ulusal kurumlardan çıkarılıp harici teokratik referanslara devredilmesi, bölge toplumlarında kolektif kimlik kırılmalarını tetiklemiş, kapsayıcı vatandaşlık bilincinin yerine cemaatçi-akidevi alt kimlikleri ikame etmiştir. Netice itibarıyla, egemenlik mefhumunun teokratik olarak parçalanması, bölgedeki konvensiyonel devlet modelini yapısal bir kriz girdabına sokarak siyasi uzlaşıları ve bölgesel istikrarı kalıcı olarak imkansızlaştıran anarşik bir habitât doğurmuştur.

14. "Nüfuz Ekseni" Üzerinden Bölgesel Jeopolitiğin Yeniden Şekillenmesi: Ulus-Devlet Sonrası Şebeke Siyaseti, Stratejik Koridorlar ve Asimetrik Denge Matrisi

Yirminci yüzyılın son çeyreği ile yirmibirinci yüzyılın başındaki büyük kırılmalar, Orta Doğu jeopolitiğinin konvensiyonel antlaşmalar veya resmi sınır diplomasi hattının haricinde, ulus-devlet modelini bypass eden yeni bir "Nüfuz Ekseni" (Mihver-i Nüfuz) üzerinden gayriresmi olarak yeniden dizayn edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda kristalleşen İran Nüfuz Ekseni, bölgedeki en karmaşık, asimetrik ve kalıcı jeopolitik transformasyonlardan birini

temsil eder. Bu eksen, doğrusal bir kesitte ve aniden ortaya çıkmamış; 1979 rejim değişikliğinin ardından bölgesel savaşlar, ideolojik model ihracı ve sınır-ötesi milis şebekelerinin inşasıyla biriken uzun vadeli bir stratejik derinliğin çıktısı olarak şekillenmiştir. Bu durum, Orta Doğu'nun bağımsız aktörlerin resmi diplomasisine dayalı geleneksel coğrafi dağılımını bozarak; egemenliğin ağlarla, devletlerin koridorlarla ve sınırların enformel geçiş hatlarıyla ikame edildiği akışkan bir jeopolitik alan doğurmuştur. Tahran'dan başlayarak Irak, Suriye ve Lübnan hattı üzerinden Akdeniz sularına uzanan, eş zamanlı olarak Körfez ve Kızıldeniz çeperine dikey kollar indiren bu "Stratejik Koridor", salt bir askeri lojistik hattı değil; bölgenin jeopolitik haritasını içeriden dönüştüren yapısal bir entegrasyon projesidir.

Kavramsal düzeyde bu Nüfuz Ekseni, ulus-devletin uluslararası ilişkilerdeki yegane temel birim olma vasfını aşındırarak, devlet-dışı silahlı aktörlerin (non-state actors) devlet kurumlarıyla hibrit biçimde ortaklaştığı yeni bir şebeke siyaseti (network politics) modeli üretmiştir. Pasdaran'ın sınır-ötesi operasyonel gücü olan Kudüs Gücü, bu eksenin sevk, idare ve saha koordinasyonunu üstlenerek askeri bir enstrümandan ziyade vizyoner bir jeopolitik akla tahvil olmuştur. Bu kurumsal yapı, hedef ülkelerdeki yerel unsurları kendi ideolojik matrisine entegre etmek, onları devletlerin güvenlik mimarilerine paralel odaklar olarak yerleştirmek ve bu entegre şebekeyi küresel güç müsabakalarında birer stratejik kaldıraç olarak kullanmak üzere çok katmanlı bir doktrin uygulamıştır. Bu model, Tahran'a doğrudan konvensiyonel bir savaşa

girmeksizin, çoklu cephelerde asimetrik yıpratma savaşlarını (harb-i istinzâf) koordine etme yeteneği bahşetmiştir. Buna mukabil, söz konusu jeopolitik genişleme karşıt bölgesel ittifakları tetiklemiş, bölge sathındaki kutuplaşmayı ve kırılgan dengeleri daha istikrarsız bir zemine taşımıştır. Son tahlilde, sabit coğrafi sınırların yerini alan bu otonom sadakat ve nüfuz dehlizleri, ulus-devletlerin kurumsal gövdesini içeriden boşaltarak Orta Doğu'yu rasyonel diplomasi araçlarıyla yönetilmesi ve çözülmesi neredeyse imkansız olan, kalıcı bir eksenler savaşı (harb-i mihverhâ) ve yapısal kaos alanına mahkûm etmiştir.

15. Bölgesel Projenin Kümülatif Sonuçları: Ulus-Devletin Çözülmesi ve Orta Doğu'da Çatışmanın Yeniden Mühendisliği

İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasının üzerinden geçen kırk yılı aşkın sürenin ardından, devrim ihracı doktriniyle organik olarak bütünleşen bölgesel proje; salt tikel sahalarda elde edilmiş siyasi veya askeri bir nüfuz birikimi olarak değil, Orta Doğu'daki çatışma mimarisini kökten dönüştüren kümülatif bir makro-jeopolitik süreç şeklinde okunmalıdır. Bu süreç; akidenin siyasetle, silahın iktisatla ve kimliğin harici sadakat ağlarıyla dikey olarak eklemlendiği sınır-ötesi şebekeler lehine, konvensiyonel ulus-devlet (ulus-devlet) modelinin kademeli olarak aşınmasını intaç etmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan stratejik çıktılar, her bir ülkenin kendi iç dinamiklerine münhasır lokal vakalar olmayıp; Lübnan'dan Irak'a, Suriye'den Yemen'e kadar uzanan çoklu sahaların birbiriyle

etkileşim halinde bulunduğu entegre bir matrisin ürünüdür. Bu dalgalanmanın en köklü sonucu, bölgedeki geleneksel devlet mefhumunun yeniden tanımlanması olmuştur. Tarihsel olarak belirli bir coğrafi sınır dahilinde meşru şiddet araçlarını tekelinde bulunduran bir aygıt şeklinde kavramsallaştırılan devlet, bu tekelini harici eksenlere bağlı devlet-dışı silahlı aktörlere devrederek içeriden parçalanmıştır. Bu dönüşüm, devlet kurumlarının geçici bir zafiyeti değil; bölge sathındaki iktidar paradigmasının yapısal olarak yeniden dağıtılması anlamına gelir.

Kurumsal düzeyde, merkezi hükümetlerin güvenlik, askeri tahkimat ve egemenlik kararlarındaki yegane otorite olma vasfı ortadan kalkmış; aynı anda hem silaha hem finansa hem de teolojik meşruiyete sahip "paralel egemenlik odakları" kristalleşmiştir. Bu yapısal dönüşüm, Orta Doğu'daki çatışma zeminini devletler-arası bir düzlemden, devletlerin kendi iç dokularına doğru kaydırmıştır. Düzenli orduların karşı karşıya geldiği konvensiyonel savaşların yerini; harici güçlerce fonlanan milislerin, resmi güvenlik bürokrasisinin ve bölgesel aktörlerin dahil olduğu çok-katmanlı, asimetrik ve kronik iç savaşlar almıştır. Bu durum, kriz yönetimini rasyonel diplomasinin sınırları dışına çıkarırken siyasi çözümleri de yapısal olarak imkansızlaştırmıştır. Ulusal kimliklerin yerini cemaatçi, mezhebi ve alt-kimliksel bağlılıkların alması; kapsayıcı vatandaşlık nosyonunu dumura uğratarak kurumsal parçalanmayı derinleştirmiştir. Güvenlik mimarisinde ortaya çıkan bu "ikili güvenlik modeli" (dual security), devlet aygıtını sürekli bir felç hâline mahkûm etmiştir. İktisadi düzlemde ise

bu paralel odaklar, kriz coğrafyalarının ulusal kaynaklarını enformel ağlara akıtarak kalıcı savaş ekonomileri imal etmiş; toplumsal hafızayı ulus-ötesi bir eksen aidiyeti üzerinden yeniden kodlayarak, Orta Doğu'daki istikrarsızlığı sistemik ve döngüsel bir habitata tahvil etmiştir.

16. İran'ın İçsel Dönüşümleri: İdeolojik Devlet ile Güvenlik Devletinin İçiçe Geçmesi ve İktidarın Yeniden Üretimi

İran'ın iç siyasal yapısında meydana gelen kurumsal transformasyonlar, dışsal nüfuz stratejisinin doğasını anlamak için birincil analitik anahtarı teşkil eder; zira Tahran'ın dış politikası, kurumsal iç dokudan bağımsız bir diplomatik tercihler manzumesi olmayıp, bizzat o iç yapının sınır-ötesine radikal bir projeksiyonudur. 1979 sonrasında tahkim edilen nizam, salt yeni bir hükümet modeli inşa etmekle kalmamış; teokratik-ideolojik omurga ile güvenlik bürokrasisini ve idari yapıyı son derece karmaşık bir gövdede birleştirerek devlet kavramını yeniden tasarlamıştır. Dini olanın siyasi olanla, kurumsal yapının ideolojiyle ve askeri rasyonalitenin sivil alanla dikey olarak iç içe geçtiği bu yapısal entegrasyon; İran iç siyasetini iktidarın sürekli olarak yeniden üretildiği otonom bir laboratuvara dönüştürmüştür. Bu teokratik mimarinin merkezinde, tüm anayasal kurumların üzerinde konumlanan ve klasik güçler ayrılığı ilkesini teolojik bir vesayetle bypass eden Velayet-i Fakih doktrini yer alır. Bu doktriner çerçeve, soyut bir fıkhi iddia olarak kalmamış; dini kurumların, icra organlarının ve askeri-ekonomik holdinglerin birbirine bağlandığı masif bir kurumsal ağa tahvil edilmiştir.

Yapısal bir kesitte bakıldığında, post-devrim İran devleti iki ana katmandan oluşmaktadır: Birinci katmanı cumhurbaşkanlığı, parlamento, kabine ve yargı gibi resmi anayasal kurumlar temsil ederken; ikinci katmanı, ideolojik kurumlara ve en başta Devrim Muhafızları Ordusu'na (Pasdaran) bağlı olan "derin devlet" (devlet-i penhan) mekanizması oluşturur. Bu iki katman arasındaki dinamik denge, dış politika kararlarının sınırlarını çizen temel parametredir. Pasdaran, zamanla askeri bir savunma enstrümanı olmanın ötesine geçerek; altyapı projelerini, enerji koridorlarını, lojistik ağları ve stratejik dış operasyonları yöneten devasa bir siyasi-iktisadi aktöre dönüşmüştür. Bu durum, iç politikadaki rekabet alanını daraltarak siyaseti önceden belirlenmiş ideolojik sınırlar dahilinde işleyen "güdümlü bir çoğulculuğa" mahkûm etmiştir. Derin devlet yapısının iktisadi alan üzerindeki monopolü, kâr odaklı olmaktan ziyade ideolojik-güvenlik rejiminin finansal sürdürülebilirliğini ve sınır-ötesi operasyonel kabiliyetini garanti altına alma işlevi görür. Rejimin, resmi ideolojik retorik vasıtasıyla toplumsal rızayı ve meşruiyeti eğitim, kültür ve medya üzerinden kuşaklar-arası yeniden üretme kapasitesi; onu harici tazyik ve yaptırımlara karşı dirençli kılmaktadır. Ancak bu teokratik-militarist merkezileşme, modern toplumsal dinamikler ve genç nüfusun yapısal talepleriyle kronik bir sürtünme üreterek içsel çelişkileri derinleştirmekte ve iç yapıyı sistemik kırılganlıklara açık hale getirmektedir.

17. Birleşik Bir Sistem Olarak Ekonomi-Güvenlik: İran İçinde ve Dışında "Şebeke-Devlet" Modelinin Kristalleşmesi

İran'da ekonomi ile güvenlik bürokrasisinin yapısal olarak iç içe geçmesi, çağdaş Orta Doğu'daki devlet aygıtının geçirdiği en köklü kurumsal transformasyonlardan birini temsil eder. Bu yeni düzende iktisadi alan; kaynakların konvensiyonel piyasa rasyonalitesi veya geleneksel planlama dinamiklerine göre yönetildiği özerk bir saha olmaktan çıkmış; askeri kurumların şirketlerle, finansal akışların nüfuz mekanizmalarıyla ve yatırımların makro-jeopolitik hedeflerle dikey olarak eklemlendiği bütünsel bir güvenlik-siyaset sisteminin organik unsuru haline gelmiştir. Bu kurumsal evrim, rasyonel-bürokratik "Kurum-Devlet" (ulus-devlet) modelinden, akışkan ve yayılımcı "Şebeke-Devlet" (Şebeke-Devlet) modeline doğru radikal bir sıçramayı ifade eder. Zira iktisadi iktidar artık muayyen bir bakanlığın veya sivil otoritenin tekelinde olmayıp, devletin güvenlik ve ideolojik omurgasına bağlı enformel bir aktörler ağına dağıtılmıştır. Bu dönüşümün merkezinde, iktisadi-güvenlik mimarisinin kurucu taşıyıcısı olan Devrim Muhafızları Ordusu (Pasdaran) yer alır. Pasdaran, salt askeri bir savunma gücü olmanın ötesine geçerek; şirketler holdingini kontrol eden, stratejik altyapı projelerini tekeline alan ve ulusal-uluslararası iktisat politikalarının yapımında kurucu irade haline gelen hibrid bir askeri-iktisadi holding niteliği kazanmıştır.

Yapısal düzlemde İran'ın ekonomi-güvenlik mimarisi, birbiriyle geçirgen çok katmanlı bir sistem şeklinde analiz edilebilir: Birinci katman, sivil bakanlıklar ve resmi kamu kurumlarından oluşan konvensiyonel devlet ekonomisidir. İkinci katman, ideolojik vakıflar ve teokratik kurumlara bağlı yarı-resmi iktisadi yapıdır. Üçüncü katman, bölgesel nüfuz ağlarının finansmanını sağlayan enformel dış ekonomi katmanıdır. Dördüncü katman ise uluslararası ambargoları ve finansal yaptırım mekanizmalarını bypass etmek üzere tasarlanmış olan gri veya enformel gölge ekonomidir. Bu dikey katmanlaşma, rasyonel denetim mekanizmalarının ve şeffaflık kriterlerinin bütünüyle dışlandığı, ölçülmesi imkansız asimetrik bir iktisadi alan yaratmıştır. Stratejik düzeyde bu entegrasyon; harici ambargoların yıpratıcı etkisini alternatif finansal dehlizlerle absorbe etmek ve ulusal zenginliği ulus-ötesi siyasi-askeri nüfuz enstrümanlarına tahvil etmek üzere ikili bir amaca hizmet eder.

Bölgesel ölçekte bu model, asimetrik dış nüfuz ağlarının lojistik ve finansal sürdürülebilirliğini garanti altına alan en temel dayanaktır. Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen sahalarındaki İran varlığı, salt askeri yardımlara bağımlı olmayıp; Tahran'daki ekonomi-güvenlik merkezine dikey olarak bağlı olan enformel ticaret, enerji hatları, lojistik koridorlar ve yeniden inşa ihaleleriyle tahkim edilmiş "paralel iktisadi şebekeler" üzerinden yürütülmektedir. Piyasa kurallarının yerine siyasi, askeri ve akidevi sadakat bağlarının ikame edildiği bu "nüfuz ekonomisi", hedef ülkelerin ulusal iktisadi bağımsızlığını içeriden boşaltmıştır. Sivil sermayenin ve

bağımsız özel sektörün marjinalleştirildiği bu sistem, kaynakları derin devletin kontrolündeki dar bir oligarşik zümre içinde döndürerek elit bir güvenlik sınıfı imal etmiştir. Son tahlilde, bu enformel ve geçirgen yapı, harici tazyiklere karşı muazzam bir kurumsal direnç ve asimetrik hareket kabiliyeti üretmekle birlikte; uzun vadede rasyonel iktisadi verimliliği yok eden, şeffaflığı imkansız kılan ve güvenlik mülahazalarını ekonomik rasyonaliteye kalıcı olarak egemen kılan yapısal bir kriz girdabı doğurmuştur.:

18. Paralel Şebekeler Vasatıyla Bölgenin Yeniden Mühendisliği: Devletten "Enformel İdari Nüfuz" Evresine Geçiş

Bölgesel nüfuz stratejisinin geçirdiği evrim; doğrudan siyasi-askeri müdahale aşamasından, "paralel şebekeler vasıtasıyla bölgenin yeniden mühendisliği" olarak kavramsallaştırılabilecek daha sofistike bir makro-idari faza geçişi ifade eder. Bu yeni safhada stratejik hedef, salt müttefik aktörleri desteklemek ya da geleneksel ittifaklar kurmakla sınırlı kalmayıp; hedef ülkelerin kurumsal anatomisine sızarak devletin yapısal işlevlerini içeriden dönüştüren enformel yönetim mekanizmaları inşa etmektir. Büyük bölgesel savaşların ardından Irak وثبات Suriye gibi sahalarda merkezi otoritelerin çözülmesi, Lübnan ve Yemen'de ise kronik kırılganlığın kurumsallaşması bu dönüşümü hızlandırmıştır. Bu bağlamda bölgesel nüfuz, konvensiyonel "devlete karşı devlet" rasyonalitesiyle değil, "devlete karşı şebeke" paradigmasıyla işlemektedir. Devrim Muhafızları Ordusu ile organik bağları

bulunan askeri, siyasi ve iktisadi ağlar; zayıflayan devlet düzenlerinin geride bıraktığı egemenlik boşluklarını doldurmaktadır. Bu ağlar devlet aygıtını hukuken ortadan kaldırmamakta, aksine onun işlevsel doğasını yeniden tanımlayarak devleti yegane aktör olmaktan çıkarıp çok-aktörlü bir coğrafi alanın parçası haline getirmektedir.

Bu yapısal dönüşüm, tikel egemenlik alanlarının ideolojik, siyasi ve enformel sadakat hatları üzerinden yönetildiği bir "enformel idari nüfuz" modelini tebarüz ettirmiştir. Söz konusu model, mutlak bir ilhak stratejisine değil; devlet kurumlarıyla iç içe geçen katmanlı bir paralel otorite mimarisine dayanır. Bu mimari; yerel güvenlik süreçlerini rasyonel devlet denetiminin dışına çıkaran paralel bir güvenlik katmanından, hükümet kararlarını bloke etme kabiliyetine sahip paralel bir siyasi katmandan, hayati kaynakları enformel ağlara akıtan paralel bir iktisadi katmandan ve devletin yerini alan paralel bir sosyal-hizmet katmanından oluşur. Bu katmanlar birbirinden bağımsız hücreler olmayıp, sınır-ötesi tek bir entegre matris halinde çalışır. Stratejik açıdan bu model, egemenlik boşluklarının yönetilmesi felsefesine dayanır; yani bölgesel aktörün devletin bütün idari mekanizmalarını üstlenmesine gerek yoktur; sınır hatları, güvenlik bürokrasisi, stratejik iktisat kapıları ve makro-siyasal kararlar gibi sinir uçlarını kontrol etmesi kâfidir. Pasdaran bu sistemde bir "şebeke koordinatörü" işlevi görerek yerel ağları ulus-ötesi bir stratejik vizyona bağlamakta, vatandaşı devletle olan rasyonel-hukuki bağından koparark çok-merkezli enformel sadakat yapılarına mahkûm etmektedir.

19. Uzun Vadeli Bölgesel Projeksiyonlar: İstikrarsızlığın Tahkimi ve Çatışmanın Kalıcı Bir Durum Olarak Yeniden Üretimi

Bölgesel projenin kümülatif etkisi, Orta Doğu'nun modern jeopolitik yapısında meydana gelen en derin kırılmalardan biridir. Bu kırılma, salt nüfuz alanlarının genişlemesiyle değil; bölgedeki istikrar kavramının ontolojik olarak yeniden tanımlanmasıyla ilgilidir. Geleneksel olarak devlet kurumları ve diplomatik dengeler üzerinden inşa edilen istikrar nosyonu yerini; krizlerin, geçici uzlaşıların ve yapısal çatışma döngülerinin birbirini izlediği kalıcı bir kırılganlık habitatına bırakmıştır. Bu durum, tikel bir siyasi kırılmanın anlık sonucu olmayıp; asimetrik güvenlik politikalarının, enformel iktisadi ağların ve devlet-dışı silahlı aktörlerin bölge sathında kurumsallaşmasının ürettiği sistemik bir çıktıdır. Suriye, Irak, Lübnan ve Yemen gibi kriz coğrafyalarında iç savaşlar ile dışsal müdahalelerin dikey entegrasyonu; devlet, egemenlik ve otorite kavramlarını kökten aşındırmıştır. Bu bağlamda en radikal uzun vadeli projeksiyon, çatışmanın geçici bir istisna olmaktan çıkıp yapısal ve kalıcı bir sistem işleyişine (yapısal durum) dönüşmesidir.

Çatışmanın bu şekilde doğallaşması, savaşın ve kurumsal istikrarsızlığın kendi kendisini finanse ettiği bir "çatışma ekonomisi" (savaş ekonomisi) yaratmıştır. Siyasi restorasyon veya kurumsal yeniden inşa çabaları, bu enformel ekonomi ve paralel güvenlik odaklarının ürettiği direnç duvarına çarparak kadük kalmaktadır. Devrim Muhafızları Ordusu'na bağlı sınır-

ötesi ağlar, çatışmaları mutlak bir askeri zaferle sonlandırmak yerine; onları ne topyekûn bir savaşa ne de kalıcı bir barışa izin veren "asimetrik bir dengede" (kırılgan denge) tutmayı rasyonel bir strateji olarak benimsemiştir. Bu durum, merkezi hükümetlerin meşru şiddet araçları üzerindeki tekelini imha ederken; toplumsal düzlemde makro-ulusal kimliklerin çözülmesini, alt-kimliklerin, mezhebi asabiyelerin ve kabile bağlarının kurumsallaşmasını intaç etmiştir. Kaçakçılık, kayıt dışı finansal akışlar ve enformel ticaret ağları üzerinden beslenen bu yapısal istikrarsızlık; tikel bir yerel krizi anında bölgesel bir yangına dönüştürebilecek sınır-ötesi bir geçirgenlik üreterek Orta Doğu'yu rasyonel çözümlerin bütünüyle dışlandığı kümülatif bir kriz sarmalına hapsetmiştir.

20. Analitik Sonuç: Nüfuz Projesinden Orta Doğu'daki Bölgesel Düzenin Yeniden Şekillenmesine

"Devrim ihracı" doktrininin tarihsel serüveni ve bu serüvenin tetiklediği kurumsal transformasyonlar, tikel ve birbirinden kopuk dış politika tercihlerinin ötesinde; akidevi, askeri, iktisadi ve kimliksel katmanların kırk yılı aşkın bir süredir birbiri üzerine birikerek ürettiği makro-tarihsel bir bütündür. Bu süreç, salt bölgesel bir aktörün sınır-ötesi nüfuz genişlemesini değil; 1979 öncesinin rasyonel devletler-arası düzeninden, devletler ile enformel şebekelerin iç içe geçtiği hibrid bir bölgesel sisteme geçişi ifade eder. Bu analitik kesitteki en köklü kırılma, uluslararası ilişkilerin temel analiz birimi olan "ulus-devlet" paradigmasının çözülerek, enformel ve akışkan bir yapı arz eden "eksen" nosyonunun bölgesel

jeopolitiğin kurucu aktörü haline gelmesidir. İç siyaset ile dış siyaset, resmi kurumlar ile devlet-dışı aktörler arasındaki sınırların muğlaklaşması, konvensiyonel dış politika teorilerini Orta Doğu'yu açıklamada yetersiz kılmaktadır. Güç kavramı artık devletlerin coğrafi büyüklüğü veya düzenli ordularının kapasitesiyle değil; sınır-ötesinde otonom hareket kabiliyetine sahip asimetrik şebekeler inşa edebilme becerisiyle ölçülmektedir.

Şüphesiz ki bu yapısal sonuç, tek bir aktörün mutlak iradesinin ürünü olmayıp; hedef ülkelerdeki kurumsal çürümelerin, çoklu harici müdahalelerin ve ulusal egemenlik krizlerinin karşılıklı etkileşim matrisinden neşet etmiştir. Bu tarihsel matris, bölgesel düzeni üç temel ontolojik düzeyde dönüştürmüştür: Birincisi, ulus-devlet modelinin kısmi çözülüşü ve egemenlik tekelinin parçalanmasıdır. İkincisi, devlet-dışı aktörlerin bölgesel güç denkleminde yapısal birer özne olarak kurumsallaşmasıdır. Üçüncüsü ise siyasi ve kurumsal boşlukların yönetimi için rekabet eden çok-merkezli asimetrik eksenlerin kristalleşmesidir. Bu dönüşüm, geleneksel "istikrar" mefhumunu da tasfiye ederek, onu statik bir kurumsal durum olmaktan çıkarıp enformel aktörler arasındaki anlık güç dengelerine bağlı "akışkan bir kırılganlığa" tahvil etmiştir. Sonuç olarak; Orta Doğu, sınırların geçirgenleştiği, savaş ile barış, devlet ile devlet-dışı alan arasındaki ayrımların bütünüyle ortadan kalktığı tarihsel bir akışkanlık (akışkanlık) fazındadır. Bu yeni bölgesel habitat, eski düzeni tasfiye etmiş olmakla birlikte henüz nihai ve dengeli bir forma kavuşmamış olup, Orta Doğu'nun geleceğini kalıcı bir kurumsal kaos ile

asimetrik güç dengeleri arasındaki belirsiz bir sarkaçta bırakmıştır..

9. Dolaylı Savaş ve Bölgesel Nüfuz Modelinin İnşası: Konvensiyonel Çatışmadan "Vekâlet" Mantığına Geçiş

Orta Doğu'da son dönemde gözlemlenen çatışma paradigması, geleneksel devletler-arası savaşlardan, devletlerin iç dokusuna eklemlenmiş yerel aktörler üzerinden yönetilen çok daha katmanlı ve karmaşık bir yapıya evrilmiştir. Bu dönüşüm, salt askeri taktiklerin veya operasyonel araçların bir değişimi değil; savaş mefhumunun, aktör kimliğinin, "zafer" ve "mağlubiyet" gibi stratejik kategorilerin yeniden tanımlandığı bütünsel bir kurumsal transformasyondur. Klasik harp modelinde devlet; sınırları belli, meşruiyeti uluslararası hukukla tescilli, düzenli ordulara sahip yegane özne iken; yeni modelde savaş; yerel milisler, harici destek şebekeleri, gayrinizami silahlı yapılar ve iç içe geçmiş bölgesel çıkarların bir araya geldiği, kronolojik sınırları muğlaklaşmış sürekli bir operasyonel süreç haline gelmiştir. Bu dönüşümü tetikleyen temel faktörler; bölgesel güçler arasındaki konvensiyonel doğrudan çatışmanın maliyetinin yükselmesi, devletler arası rasyonel diplomasinin yerini istikrarsızlık sarmalına bırakması ve özellikle Irak, Suriye ve Yemen gibi kriz coğrafyalarında oluşan kurumsal egemenlik boşluklarıdır.

Bu ortamda teşekkül eden yeni stratejik mantık; dışsal askeri müdahalenin maliyet ve meşruiyet riskini minimize eden,

"desteklenen yerel aktörler" (proxy) üzerinden yürütülen bir nüfuz mekanizmasıdır. Bu model, operasyonel esneklik sağlarken, müdahil aktörün doğrudan sorumluluğunu gizleyen bir "inkâr edilebilirlik" (plausible deniability) katmanı oluşturur. Stratejik açıdan bakıldığında bu yapı; rakipler üzerindeki baskıyı sürekli kılarken, hedef devletlerin iç dengelerini manipüle etme ve geniş çaplı bir konvansiyonel savaşa girmeden bölgesel statükoyu yeniden düzenleme imkânı sunar. Ancak bu evrilme, basit bir taktik tercih olmanın ötesinde, bölgesel düşünce sistematiğinin temel bir parçası haline gelmiştir. Amaç, savaşı kesin ve hızlı bir askeri sonuçla bitirmek değil; onu, dışsal aktörlerin jeopolitik çıkarlarıyla uyumlu bir "uzun süreli, düşük yoğunluklu çatışma" (low-intensity, long-term conflict) formatında yönetmektir.

Söz konusu modelin merkezinde yer alan yerel silahlı yapılar, artık salt içsel birer fraksiyon olmayıp; eğitim, finansman ve stratejik koordinasyon ağları üzerinden harici bir eksene bağlanan ve bölgesel ölçekte işlev gören "vekâlet aktörleri" (proxy actors) olarak kurumsallaşmıştır. Zamanla bu ilişki, basit bir yardım düzleminden yapısal bir organik bütünleşmeye evrilmiş; yerel milislerin bekası, tamamen dışsal destek şebekesinin sürekliliğine endekslenmiştir. Siyasi düzeyde bu durum, devlet aygıtının "parçalı egemenlik" (partial sovereignty) formuna mahkûm olmasına yol açmıştır; zira merkezi otorite artık meşru şiddet tekelini kullanan yegane irade değil, bağımsız iktidar araçlarına sahip farklı güç odaklarıyla alanı paylaşmak zorunda kalan bir yapıya dönüşmüştür. Güvenlik düzleminde ise savaş; devletler

arasındaki net bir cephe hattından, lojistik destek, istihbarat faaliyetleri ve siyasi manipülasyonlarla örülü karmaşık bir ağa dönüşmüştür.

Bu çatışma tarzı, yerel aktörleri geçici birer araç olmaktan çıkarıp, yerel iktidar denkleminin kalıcı ve vazgeçilmez birer bileşeni haline getirmektedir. Zamanla bu aktörlerin yerel toplumla kurdukları sosyo-ekonomik bağlar, çatışmanın dışarıdan müdahaleyle bitirilmesini yapısal olarak imkânsız kılacak bir direnç üretmektedir. Bölgesel ölçekte güç artık, sadece orduların kapasitesiyle değil; başka ülkelerin iç dinamiklerine sızabilme, oralarda paralel ağlar kurabilme ve "dolaylı çatışma mühendisliği" (indirect conflict engineering) yapabilme kapasitesiyle ölçülmektedir. Ancak bu model, içerdiği yapısal çelişkilerle de dikkat çekmektedir. Her ne kadar esneklik sağlasa da, çatışmanın süresini uzatmakta, onu kronik bir istikrarsızlık haline getirmekte ve vekâlet aktörlerinin zamanla kendi otonom ajandalarını geliştirerek destekçi iradeyle çatışma potansiyelini artırmaktadır. Son tahlilde, geleneksel savaştan vekâlet mantığına geçiş; Orta Doğu'da egemenlik, meşruiyet ve istikrar nosyonlarını kökten sarsan, bölgeyi sürekli ve çok-katmanlı bir çatışma habitatına hapseden temel bir kurumsal kırılmadır.

2. Devrimler ve İç Çatışmalar Sonrası Bölgesel Çevre

Son yirmi yılda bölgenin maruz kaldığı siyasi ve güvenlik eksenli dönüşümler, "dolaylı savaş" modelinin yaygınlaşması

ve yerel aktörlerin bölgesel çatışmalardaki rolünün genişlemesi için elverişli bir zemin teşkil etmiştir. Bu model, boş bir uzamda değil, merkezî devlet aygıtının gerilediği, kurumsal yapının kısmen çözüldüğü ve otorite boşluğunu dolduran silahlı ya da siyasi yerel unsurların yükselişe geçtiği çalkantılı bir bölgesel çevrede vücut bulmuştur. Söz konusu çevre, tekdüze bir yapı arz etmemekle birlikte, içsel ve dışsal baskılar karşısında devletin kırılganlaşması, şiddet üzerindeki tekelini kaybetmesi ve siyasi alanı denetleme kapasitesinin zayıflaması gibi temel bir paydada birleşmiştir.

Bu evre, modern Orta Doğu tarihinde "görece istikrarlı devlet" tipolojisinden "egemenlik mücadelesine konu olan devlet" tipolojisine geçişi simgeleyen büyük bir kırılma noktası olarak nitelendirilebilir. Bu dönüşüm, bölgesel çatışmaların mahiyetini ve siyasi-askeri düzlemde yer alan aktörlerin niteliğini doğrudan etkilemiştir. Bu bağlamda, birçok devlette yaşanan siyasi sarsıntılar, çok katmanlı bölgesel müdahalelere kapı aralamış; iç sahalar, ulusal sınırları aşan geniş ölçekli denge hesaplarının birer bileşeni haline gelmiştir.

Irak örneğinde, eski siyasi sistemin çöküşüyle oluşan derin kurumsal boşluk, devlet yapısının baştan aşağı yeniden biçimlenmesine yol açmıştır. Bu boşluğun dengeli bir şekilde doldurulamaması, güç merkezlerinin çoğalmasına ve siyasi-silahlı yapılar arasındaki rekabete zemin hazırlayarak, yeni devleti sürekli bir yeniden inşa sürecine hapsetmiştir. Suriye’de ise iç kriz, siyasi protestolardan çok taraflı silahlı çatışmaya hızla evrilmiş; merkezî otoritenin ülke genelindeki denetimini

fiilen yok etmiştir. Bu durum, dış destekli çeşitli yerel güçlerin ortaya çıktığı karmaşık bir saha yaratmıştır. Yemen'de devletin kurumsal yapısındaki kronik zayıflık, çatışmanın içsel olarak patlak vermesine ve siyasi-askeri alanın bölgesel bağlantılı nüfuz bölgelerine bölünmesine sebebiyet vermiştir. Lübnan'da ise farklı bir biçimde, siyasi güçler arasındaki kırılgan denge, devlet içinde kayda değer bir özerkliğe sahip silahlı ve siyasi unsurların kalıcılığını sağlamış; siyasi karar alma mekanizmasını çok katmanlı tesirlere açık hale getirmiştir.

Bu dönüşümler, devletin artık kendi toprakları ve siyasi iradesi üzerinde tam bir denetim kuramadığı, aksine sınırları içerisindeki çok sayıda aktörle birlikte varlığını sürdürmek zorunda kaldığı istikrarsız bir bölgesel çevre doğurmuştur. Yapısal açıdan bu süreç üç temel sonuç doğurmuştur: Devlet merkezîliğinin aşınmasıyla güvenlik ve siyasi kararlar üzerindeki tekelin yitirilmesi; yerel aktörlerin etkili birer siyasi ve askerî güç olarak yükselişi; ve nihayet iç çatışmaların bölgesel boyutla iç içe geçerek her yerel anlaşmazlığın geniş ölçekli dengelere bağımlı kılınmasıdır. İç ve dış arasındaki bu girift ilişki, artık yeni bölgesel düzenin yapısal bir niteliğidir. Güvenlik düzleminde bu durum, devletin şiddet tekelini imkânsızlaştırırken; siyasi düzlemde kararın parçalı hale gelmesine yol açmıştır. Egemenlik mefhumu, tam bir denetimden ziyade, içsel ve dışsal dengeleri eş zamanlı yönetme yeteneğine evrilmiştir. Sosyo-ekonomik açıdan ise devletin resmî iktisadi yapısının zayıflamasıyla çatışma temelli paralel ekonomiler güçlenmiş; toplumsal düzeyde ise ulusal

kimliğin yerini aidiyeti yerel, inançsal veya bölgesel unsurlara dayanan alt kimlikler almıştır.

3. Bölgesel Nüfuzu Yönetme Aracı Olarak "Yerel Müttefikleri Güçlendirme" Mantığı

"Yerel müttefikleri güçlendirme" mantığı, son dönemde Orta Doğu'da çatışma ve nüfuz yönetiminin en temel dönüşümlerinden birini temsil etmektedir. Bölgesel aktörler, doğrudan askerî müdahaleye güvenmek yerine, hedef devletlerin içerisinde faaliyet gösteren, hem yerel düzlemle hem de geniş bölgesel dengelerle ilişkili ikili rol oynayan ağlar inşa etmeye yönelmişlerdir. Bu model, sahadaki doğrudan denetimin nüfuz tesisi için bir ön koşul olmadığını; yerel çevrelere nüfuz edebilen yerel unsurları desteklemenin uzun vadede daha etkili ve düşük maliyetli olduğunu varsayan temel bir mantık üzerine kuruludur.

Bu çerçevede, hedef devlet içerisinde mobilizasyon kapasitesi, etki gücü veya kısmi denetim sahibi siyasi, askerî ya da toplumsal gruplar seçilmekte veya desteklenmektedir. Bu gruplar, gereksinim duyduklarında dış destekli siyasi, mali ve askerî ağlarla ilintili birer nüfuz aracına dönüşmektedir. İran odaklı bölgesel tabloda, Devrim Muhafızları ile bağlantılı ağların çoklu sahalardaki yerel aktörlerle uzun vadeli ilişkiler inşa etmesi bu modelin somut bir tezahürüdür. Ancak bu model mekanik bir işleyişe sahip olmayıp, her devletin iç koşullarına göre esneklik arz eder: Bazı vakalarda doğrudan güvenlik rolü üstlenen silahlı gruplar desteklenirken, diğerlerinde resmî

sisteme entegre siyasi yapılar veya dolaylı nüfuz aracı olarak toplumsal-ekonomik unsurlar öne çıkarılmaktadır.

Yapısal düzeyde bu yaklaşım, çatışmayı merkezî bir hesaplaşmadan çıkarıp, yüksek bölgesel düzeye bağlı yerel etkileşimler ağına dönüştürmektedir. Bu modelde devletin bütünüyle kontrolü değil, karar alma merkezlerinin dışsal çıkarlarla eklemlenmesi hedeflenir. 2003 sonrası Irak'ta çok katmanlı siyasi sistemde, Suriye'de karmaşık çatışma yapısında, Lübnan'da devletle iç içe geçmiş özerk unsurlarda ve Yemen'de çok merkezli çatışma dinamiklerinde bu modelin farklı görünümleri mevcuttur.

Stratejik açıdan bu model, doğrudan askerî müdahalenin maliyetini düşürmek, rakip küresel veya bölgesel güçlerle yüzleşmekten kaçınmak, hedef devletler içinde stratejik derinlik oluşturmak ve siyasi kararı içeriden etkilemek gibi avantajlar sunmaktadır. Ancak beraberinde, desteklenen yerel güçlerin zamanla özgün gündemlere sahip bağımsız aktörlere dönüşme riskini ve yapısal çelişkileri de barındırır. Sonuç olarak, "yerel müttefikleri güçlendirme" mantığı, doğrudan işgal olmaksızın derin etkileşimler kurulmasına olanak tanısa da, devlet yapısını içeriden aşındırarak istikrarı daha kırılgan kılmış; Orta Doğu'yu sınırların belirsizleştiği ve sürekli yeniden biçimlenen ağsal etkileşimlerin bir alanı haline getirmiştir.

4. Güvenlik Boyutu ve Çatışma Yönetiminde Dolaylı Araçların Gelişimi

Orta Doğu'daki "dolaylı savaş" modelinin evrimini anlamlandırmada güvenlik boyutu, temel bir eksen teşkil etmektedir. Güvenlik artık sadece nizami ordular veya geleneksel devletler arası çatışmalar üzerinden değil; istihbarat operasyonları, lojistik destek, yerel ağlar inşa etme ve kırılgan devletler içindeki denge yönetimi gibi çok katmanlı, dolaylı araçlar silsilesiyle idare edilmektedir. Bu güvenlik dönüşümü, salt taktiksel bir yenilenme değil, aynı zamanda "güç" mefhumunun yeniden tanımlanmasıdır. Güç artık yalnızca tank veya hava unsuru sayısı gibi nicel verilerle değil, askerî bir aktör olarak doğrudan görünürlük kazanmadan diğer devletlerin siyasi ve toplumsal dokusuna nüfuz edebilme kapasitesiyle ölçülmektedir.

Bu bağlamda, hedef devletlerin iç çevresini bölgesel güvenlik denkleminin ayrılmaz bir parçası haline getiren "dolaylı güvenlik derinliği" modelleri öne çıkmıştır. İran devrimi sonrası süreçle özdeşleşen bu modelde Devrim Muhafızları gibi yapılar, yalnızca doğrudan yüzleşmeye dayanmayan, aksine bölgesel sahalarda geniş bir ilişki ağları ören güvenlik aygıtları geliştirmiştir. Bu güvenlik düzlemi, siyasi ve sosyo-ekonomik bağlamdan bağımsız olmayıp, devletin diğer bileşenleriyle organik bir şekilde iç içe geçmiştir. Bu modelde, düzensiz savaş eğitimi, uzun vadeli lojistik destek, devletler arası aktörleri koordine eden iletişim ağları ve yerel güç dengelerini maniple eden istihbarat araçları gibi mekanizmalar,

çatışmayı sadece katılımcı değil, bizzat yöneten bir bütünlük arz eder.

Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen örneklerinde bu güvenlik modeli, bölgesel destek ağları vasıtasıyla faaliyet gösteren çok katmanlı silahlı ve silahsız aktörlerin yükselişine yol açmıştır. Yapısal açıdan bu model üç temel sütun üzerine kuruludur: Dışsal aktörün doğrudan görünürlüğünün minimize edilerek yerel aracılar üzerinden faaliyet gösterilmesi; yerel aktör ile dış destek ağı arasında uzun vadeli bir bağımlılığın tesisi; ve nihayet güvenlik boyutunun hedef devletin toplumsal ve siyasi yapısına tamamen entegre edilmesi. Bu entegrasyon, güvenlik ağlarının çözülmesini imkânsız kılarak toplumsal dokuyu doğrudan etkilemektedir.

Stratejik açıdan bu model; doğrudan askerî müdahale maliyetini düşürme, uluslararası rakiplerle açık çatışmadan kaçınma ve çoklu çevrelerde eş zamanlı etki kurma gibi avantajlar sunsa da, yerel aktörlerin zamanla kendi gündemlerini oluşturarak dışsal aktörün kontrolünden çıkması riski gibi yapısal çelişkiler barındırır. Sonuç olarak, güvenlik araçlarının bu şekilde dolaylılaştırılması, savaş kavramını çoğu zaman görünmez kılarak çatışma sürekliliğini teşvik etmekte; güvenliği bir devlet işlevinden çıkarıp, bölgesel istikrarı ve egemenliği sürekli yeniden biçimlendiren karmaşık bir etkileşim ağına dönüştürmektedir.

5. Siyasetin İnanç ve Kimlikle İç İçe Geçmesi: Bölgesel Alanda Aidiyetlerin Yeniden Biçimlenmesi

Siyasetin inanç ve kimlik unsurlarıyla iç içe geçmesi, son yıllarda Orta Doğu'daki dönüşümleri anlamlandırmadaki en hassas ve karmaşık boyuttur. Çatışma artık sadece askerî veya siyasi araçlarla değil; inançsal, kültürel ve toplumsal yapılarla harmanlanmış kimlik inşası süreçleriyle yönetilmektedir. Bu durum, siyasetin devlet sınırları içerisindeki güç yönetimi olmaktan çıkıp, toplum içerisindeki aidiyet ve sadakatin yeniden tanımlanması sürecine evrildiğini göstermektedir. Bu süreç, bireyi tekil bir ulusal kimlik yerine; yerel, inançsal ve siyasi eksenli örtüşen "çoklu aidiyetler" düzlemine taşımaktadır.

Yapısal açıdan bu iç içe geçiş, "siyasi meşruiyet" kavramını anayasal veya seçimsel kurumların ötesine taşıyarak, tarihsel ve simgesel aidiyetlere dayalı yeni bir zemine oturtmuştur. İran'ın 1979 sonrası devlet yapılanmasında dinin devlet tanımının ayrılmaz bir parçası haline gelmesi, bu modelin kurumsal örneğidir. Söz konusu model, ulusal sınırları aşan ve tarihsel mağduriyet veya kültürel mukavemet gibi kavramlarla örülü bir siyasi-inançsal söylem aracılığıyla bölgesel alana taşınmıştır. Bu durum, yerel çevrelerin özgün tarihsel ve toplumsal yapılarıyla etkileşime girerek; Irak’taki alt kimliklerin canlanmasında, Suriye’deki çatışmalı ayrışmalarda, Lübnan’daki mezhepsel dengelere dayalı siyasi sistemin kemikleşmesinde ve Yemen’deki yerel-bölgesel kimliklerin ulusal kimliği ikame etmesinde somutlaşmıştır.

Stratejik açıdan bu kimliksel iç içe geçiş, siyasi söylemi maddî çıkarların ötesine taşıyarak daha sürdürülebilir ve seferberliğe elverişli bir çatışma ortamı yaratmaktadır. Sosyal düzeyde yeni sadakat ağları inşa edilirken, siyasi düzeyde devletin inşası güçleşmekte; medya ve söylem vasıtasıyla üretilen anlatılar, bu aidiyetleri pekiştirmektedir. Eleştirel bir bakışla, bu dönüşümün en tehlikeli yönü, çatışmayı müzakere edilebilir siyasi çıkarlar seviyesinden, pazarlığı veya değişimi oldukça zor olan kimliksel değerler seviyesine çekmesidir. Nihayetinde bu durum, geleneksel vatandaşlık mefhumunu aşındırmakta ve bölgeyi nesiller boyu süren, çözümden ziyade sürekli yeniden üretilen çatışmaların alanı haline getirmektedir.

6. Devlet İçi Güç Dengelerinin Yeniden Şekillenmesi: Katı Merkezîlikten Zoraki Karar Çoğulculuğuna

Devlet içi güç dengelerindeki dönüşüm, dolaylı savaş stratejileri ve yerel aktörler üzerinden genişleyen nüfuz süreçlerinin en derin ve karmaşık sonucudur. Birçok örnekte devlet; siyasi ve güvenlik eksenli kararları tekelinde tutan merkezî bir aygıt olmaktan çıkıp, otoritenin resmî ve gayriresmî kurumlar, yerel ve dış destekli güçler ile ulusal sınırları aşan nüfuz ağları arasında paylaşıldığı çok merkezli bir yapıya evrilmiştir. Bu durum geçici bir arıza değil, Orta Doğu'daki pek çok devletin mahiyetini yeniden tanımlayan tedrici bir süreçtir. Modern devletin "hükümet, ordu, idari aygıt ve yargı"dan oluşan hiyerarşik ve bütüncül karar alma yapısı, iç çatışmalar ve bölgesel müdahalelerin yarattığı birikimli basınçlar karşısında çözülmüştür.

Günümüzde bazı devletlerde "tek merkezli karar" mefhumundan bahsetmek imkânsız hale gelmiş; bunun yerine, her biri kendi araçlarına, referanslarına ve destek ağlarına sahip, siyasi alanda bir arada var olan veya rekabet eden güç odakları türemiştir. Irak, eski sistemin çöküşü ve ardından gelen istikrarsız yeniden inşa sürecinde çok katmanlı bir güç çoğulculuğuna sahne olurken; Suriye, merkezî denetimin fiilen yitirildiği ve bölgelere göre değişen farklı otoritelerin egemen olduğu parçalı bir yapıya bürünmüştür. Lübnan'da bu çoğulculuk, mezhepsel dengelere dayalı siyasi sistemin doğasında mevcut olan özerk güçlerin kurumsal alan üzerindeki etkisiyle vücut bulmuş; Yemen'de ise devlet, coğrafi olarak bölünmüş, idari ve güvenlik yapıları birbirinden kopuk parçalı bir entiteye dönüşmüştür.

Yapısal düzeyde bu dönüşüm üç temel seviyede işlemektedir: Meşru şiddet üzerindeki devlet tekelinin çözülerek silahlı veya yarı-silahlı unsurların ortaya çıkması; siyasi kararın merkezî hükümetten koparak dağılması; ve içsel nüfuzun dışsal bölgesel ağlarla iç içe geçmesi. Bu üç seviyenin kesişimi, her katmanın farklı bir mantıkla işlediği ancak aynı coğrafi çerçevede varlığını sürdürdüğü "çok katmanlı devlet" modelini doğurmuştur. Güvenlik düzleminde "güvenlik çoğulculuğu", siyasi düzlemde kararların içsel müzakerelere bağımlı kılındığı bir yavaşlama ve kırılganlık, sosyo-ekonomik düzlemde ise devletin tek hizmet sağlayıcı olma niteliğini yitirmesiyle sonuçlanmıştır. Eleştirel bir yaklaşımla; bu dönüşüm devleti doğrudan yıkmasa da, onu tekil bir varlık olarak işlev görmekten alıkoymakta ve yeniden geleneksel merkezî devlet

inşasını imkânsız kılacak şekilde farklı güç odakları arasında bir çatışma sahasına dönüştürmektedir.

7. Dolaylı Destek Aracı Olarak Ekonomi: Finansal Ağlar ve Paralel Ekonomi Üzerinden Nüfuz İnşası

Ekonomi, dolaylı savaş sistematiğinde ve bölgesel nüfuz inşasında en etkili araçlardan biri haline gelmiştir. Modern çatışmalarda finans, salt bir lojistik destek unsuru olmaktan çıkıp; sadakat inşa eden, yerel aktörleri tahkim eden ve hedef devletlerin ekonomik yapısını yeniden biçimlendiren stratejik bir aygıta dönüşmüştür. Destek biçimleri; doğrudan fon transferlerinden ticaret, hizmetler, tedarik zincirleri ve kırılgan ortamlarda büyüyen kayıt dışı faaliyetleri de kapsayan karmaşık ağlara evrilmiştir. Bu ağlar, devletin resmî iktisadi çerçevesiyle birlikte çalışan, çoğu zaman onunla rekabet eden veya onu dönüştüren bir "paralel ekonomi" mekanizması üretmektedir.

Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen örneklerinde gözlemlendiği üzere, bu ekonomik model içsel çatışmaların bölgesel müdahalelerle eklemlenmesi sonucu güçlenmiştir. Ekonomi burada geçici bir finansman kaynağı değil, yerel aktörlerin siyasi ve askerî arenada sürdürülebilirliğini garanti altına alan uzun vadeli bir sistemin parçasıdır. Bu model; sürekli fon akışı sağlayan aracılar, siyasi engelleri aşan ticaret ağları, yerel aktörlerin örgütsel yapısını besleyen bir yerel iktisadi ekosistem ve yerel ekonomiyi bölgesel ağlara bağlayan bir karşılıklı bağımlılık ilkesi üzerine kuruludur. Bu noktada,

Devrim Muhafızları ile bağlantılı ağların ekonomik, güvenlik ve siyasi boyutları birleştirerek yürüttüğü faaliyetler, ayrıştırılması güç bir bütünlük arz eder.

Bu ekonomik dönüşüm, resmî kurumları zayıflatıp devletin kaynak üzerindeki yönetim yetkisini daraltarak, zenginliğin kurumsal olmayan yollarla yeniden dağıtıldığı "çift katmanlı" bir yapı doğurmaktadır. Sosyal düzeyde istihdam ve gelir fırsatları, resmî liyakat yerine belirli ağlara aidiyetle ilişkilendirilerek "sadakat temelli bir ekonomi" inşa edilmektedir. Siyasi düzeyde ise ekonomik kaynakları kontrol eden aktörler, karar alma süreçlerinde belirleyici bir ağırlık kazanmaktadır. Bölgesel düzeyde bu model, krizleri sınırlar ötesi gayriresmî ticaret ve finans ağlarıyla birbirine bağlayarak, bir ülkedeki ekonomik sarsıntının tüm ağ boyunca sirayet etmesine yol açmaktadır. Sonuç olarak ekonomi; çatışmanın bir sonucu değil, bizzat çatışmayı yöneten ve sürdüren bir aygıta dönüşmüş; bu durum, geleneksel devlet çerçevesinde ekonomik ve siyasi istikrarın tesisi önündeki en büyük yapısal engeli oluşturmaktadır.

8. Medya ve Sembolik Meşruiyet İnşası: Dolaylı Savaşlarda Algı Yönetimi ve Bilinç Biçimlendirme

Medya, dolaylı savaş düzeneğinde sadece haber aktaran bir vasıta değil; meşruiyet üreten, bilinci yeniden yapılandıran ve devlet içi ile dışı toplumsal algıları yönlendiren stratejik bir aygıttır. Bu bağlamda medya, çatışma sistematiğinin bizzat bir parçası haline gelerek siyasi, askerî ve iktisadi araçlarla eş

güdümlü bir işlev üstlenmiştir. "Haber medyası"ndan "eylem medyası"na geçişi simgeleyen bu dönüşüm, söylem ve anlatıların (narrative) siyasi gerçekliği yansıtan değil, onu inşa eden unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır.

"Sembolik meşruiyet" burada merkezi bir rol oynamaktadır; siyasi meşruiyet artık yalnızca anayasal kurumlar veya askerî güçle değil, benlik ve öteki algısı üzerinden çatışmanın anlamına, kimliğe ve adalete dair ikna edici bir anlatı kurgulama kapasitesiyle tahkim edilmektedir. Suriye, Irak, Lübnan ve Yemen örneklerinde görüldüğü üzere medya, millî birliği temsil eden ortak bir alan olmaktan çıkıp, çatışan anlatıların rekabet ettiği bir saflaşma düzlemine evrilmiştir. Yapısal olarak bu süreç üç aşamada işler: Çatışmanın temel hikâyesini kurgulayan "anlatı üretimi", bu anlatıyı farklı mecralarda yineleyerek sabitleyen "pekiştirme" (reinforcement) ve kitlelerin olayları yorumlama biçimini şekillendiren "algı yönetimi".

Stratejik düzlemde medya, bölgesel aktörlere fiziki mevcudiyet gerektirmeden toplumsal tabanlar üzerinde nüfuz kurma, sembolik söylemlerle sadakati perçinleme ve karşıtların algısını zayıflatma imkânı sunar. Uydu kanallarından dijital platformlara kadar uzanan bu araç çeşitliliği, toplumsal bilinçte "paralel medya dünyaları" yaratarak millî mutabakat zeminlerini aşındırmıştır. Nihai kertede medya, gerçeği ortak bir referans olmaktan çıkarıp anlatılar arası rekabetin bir nesnesi haline getirerek, gerçekliğin bizzat söylem üzerinden yorumlanabildiği ve dönüştürülebildiği bir süreç başlatmıştır.

Bu dönüşüm, çatışmayı sadece sahada değil, bilinç ve anlam dünyasında da derinleştirerek Orta Doğu'daki istikrarsızlığın kronikleşmesine zemin hazırlamaktadır.

9. İstenmeyen Sonuçlar: Çatışmaların Karmaşıklaşması ve "Kriz Yönetimi" Düzenine Dönüşümü

"İstenmeyen sonuçlar" kavramı, Orta Doğu'daki dolaylı savaşların evrimini anlamlandırmak için temel bir analitik anahtardır. Belirli stratejik hedeflere ulaşmak amacıyla kurgulanan politikaların zamanla orijinal niyetlerden tamamen uzaklaşması veya onlarla çelişen neticeler doğurması, bölgedeki sistemin karmaşıklığından ve çok katmanlı aktör etkileşimlerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum, basit bir uygulama hatasından ziyade, çatışmaların kesin bir sonuca bağlanabilir olaylar olmaktan çıkıp, "daimi kriz yönetimi" sistemlerine dönüştüğünü göstermektedir.

Irak, Suriye ve Yemen gibi sahalarda çatışmalar, siyasi veya askerî olarak sonlandırılabilecek vakalar olmaktan çıkmış; kökleri baki kalarak biçim değiştiren, sürekli yeniden üretilen kriz hallerine bürünmüştür. Yapısal düzeyde bu durum; devletin şiddet tekeli üzerindeki kontrolünün yitirilmesi, yerel çatışmaların bölgesel destek ağlarıyla eklemlenmesi ve çatışmanın sürdürülebilir siyasi-iktisadi bir yapıya evrilmesiyle üç temel seviyede gerçekleşmektedir. Siyasi düzeyde "kesin sonuç" (finality) kavramı aşınırken, bunun yerine krizi donduran geçici uzlaşı modelleri öne çıkmaktadır. Güvenlik

düzleminde "parçalı güvenlik" (fragmented security) kronik tehditleri beslemekte; ekonomik düzeyde ise kaçakçılık, kayıt dışı yeniden inşa ve finansal ağlar üzerinden çatışma ile beslenen bir "savaş ekonomisi" oluşmaktadır.

Toplumsal düzeyde bu süreç, kimlikleri parçalayarak ulusal aidiyetin zayıflamasına ve yerel/mezhepsel sadakatlerin baskın hale gelmesine yol açmıştır. Bölgesel düzlemde ise krizlerin birbirine bağımlılığı artarak, tek bir sahadaki müdahalenin tüm ağ boyunca zincirleme etkiler doğurduğu son derece duyarlı bir etkileşim sistemi yaratılmıştır. Stratejik açıdan bakıldığında, nüfuz aracı olarak inşa edilen ağlar zamanla özerkleşerek, dış aktörlerin kontrol kapasitesini zayıflatan bir "işlevsel bağımsızlık" kazanmıştır. Özetle bölge, "sonuçlandırılabilir çatışma" modelinden, krizin ritmini ve yoğunluğunu kontrol etmeye dayalı "yönetilebilir çatışma" modeline geçiş yapmıştır. Bu durum, bölgeyi ne tam barışın ne de tam savaşın hüküm sürdüğü, krizlerin sürekli yeniden üretildiği istikrarsız bir denge düzlemine hapsetmektedir.

10. Dönüşümün Özeti: Devletten Ağ Yapısına ve Orta Doğu'da Bölgesel Düzenin Yeniden Tanımlanması

Bu bölüm, Orta Doğu'nun yaşadığı köklü dönüşüm sürecinin analitik bir muhasebesini teşkil etmekte; "merkezî devlet" modelinden "karmaşık bölgesel ağ" modeline geçişi özetlemektedir. Bu dönüşüm tekil bir siyasi anın sonucu değil, güç yapısını, çatışmanın mahiyetini, egemenlik mefhumunu ve

devletin işlevini sistemik düzeyde yeniden biçimlendiren tarihsel bir süreçtir. Geleneksel modelde devlet, belirgin sınırları ve merkezî karar alma mekanizmalarıyla sistemin temel ünitesiyken; yeni modelde devlet, içsel ve dışsal, resmî ve gayriresmî, siyasi ve ekonomik aktörlerin iç içe geçtiği çok katmanlı bir ağın parçası haline gelmiştir. Bu dönüşüm; iç çatışmalar, bölgesel müdahaleler, kurumların erozyonu, devlet dışı aktörlerin yükselişi ve dolaylı savaş araçlarının gelişimi gibi dinamiklerin etkileşimiyle olgunlaşmıştır.

Sistemik açıdan Orta Doğu, hiyerarşik ve basit bir yapıdan, tek bir karar merkezinin bulunmadığı; güç odaklarının birbirini sürekli etkilediği, çok katmanlı bir "ağ düzenine" evrilmiştir. Bu yapıda devletler arası ilişkiler tek belirleyici unsur olmaktan çıkmış; devlet içindeki aktörlerin bölgesel ağlarla eklemlenmesi, bölgesel düzenin temel dinamiği haline gelmiştir. Bu süreci dört ana başlık altında toplamak mümkündür: Devletin şiddet ve egemenlik üzerindeki tekelinin çözülmesiyle çoklu aktörlerin ortaya çıkışı; devlet dışı unsurların sistemsel bir sabit haline gelmesi; siyaset, güvenlik ve ekonominin iç içe geçtiği sınır aşan nüfuz ağlarının oluşumu; ve çatışmanın belirli bir sonu olan yüzleşmelerden, daimi bir etkileşim ve yeniden denge arayışı sürecine evrilmesi.

Siyasi düzlemde "egemenlik", artık devletin elinde topladığı bir güç değil, devlet içi ve dışı aktörler arasında dağıtılmış bir işlevdir. Bu durum devletin ortadan kalktığı anlamına gelmez; aksine devletin "karar tekelini elinde tutan bir yapı"dan,

karmaşık iç ve dış ilişkiler ağını yöneten bir "katalizör"e dönüştüğünü gösterir. Güvenlik, merkezî bir devlet işlevi olmaktan çıkıp resmî ve gayriresmî güçlerin rekabet ve iş birliği ekseninde biçimlenen bir sisteme; ekonomi ise devlet sınırlarını aşan finansal ve ticari ağların bir parçasına dönüşmüştür. Sosyal düzeyde ulusal kimlik, ağsal ve alt kimliklerle örtüşerek birey-devlet ilişkisini muğlaklaştırırken; bölgesel düzeyde sahalar arasındaki karşılıklı bağımlılık, bir noktadaki değişimin tüm ağ boyunca sirayet ettiği "hassas ve kırılgan" bir sistem doğurmuştur.

Eleştirel bir yaklaşımla; bu dönüşüm istikrarlı yeni bir düzene değil, sürekli değişen ve nihai bir forma kavuşmayan "daimi dinamik" bir sisteme işaret etmektedir. Orta Doğu, çatışmaların sonuna dair öngörülebilirliğin yittiği, devletin ve sistemin sabit bir formunun kalmadığı, iç ve dış, devlet ve devlet-dışı, barış ve savaş arasındaki sınırların silikleştiği bir "açık dönüşüm" evresine girmiştir. Sonuç olarak; devletten ağ yapısına geçiş, modern Orta Doğu tarihinin en derin yapısal kırılmasıdır. Bölge, artık bağımsız egemen birimlerden değil; kesintisiz etkileşimler, çatışan çıkarlar ve sürekli yeniden biçimlenen bir güç ağından müteşekkil, çözülmesi zor ve karmaşık bir etkileşim alanı içerisinde varlığını sürdürmektedir.

10. Bölüm: Lübnan ve Hizbullah Modelinin İnşası

İran'ın Bölgesel Nüfuzunun Temel Bir Aracı Olarak Hizbullah'ın Doğuşu

1. Nüfuz İnşası İçin İdeal Bir Çevre Olarak Lübnan Kaosu

Hizbullah modelinin Lübnan'daki teşekkülünü çözümlemek için, örgütü konjonktürel bir güvenlik veya siyasi krizin ürünü olarak görmek yetersizdir. Bunun yerine, 1975 iç savaşıyla başlayan devlet ve toplumdaki derin dönüşümlere odaklanmak elzemdir. Lübnan o dönemde sadece bir iç kriz yaşayan devlet değil, aynı zamanda bölgesel ve küresel projelerin kesişim noktası ve devlet dışı silahlı unsurların yeşermesi için ideal bir çevre haline gelmiştir. Bu süreç, sadece güvenlik aygıtının değil, merkezî devlet mefhumunun da tedrici çöküşüdür. Resmi kurumların kamu alanını denetleme kapasitesini yitirmesiyle birlikte, her bölgenin kendi güvenlik otoritesine, siyasi söylemine ve dışsal ittifaklarına sahip olduğu mezhepsel ve siyasi parçalanmışlık zuhur etmiştir.

Lübnan, zayıf bir merkezî otoriteden, bölgesel çekişmelerin sahnelendiği açık bir alana dönüşmüştür. Bu egemenlik boşluğu, dış aktörlerin Orta Doğu'da uzun vadeli bir nüfuz alanı inşa etmeleri için Lübnan'ı cazip kılmıştır. İsrail sınırındaki konumu, Akdeniz'e açılan kıyıları, Suriye ve Filistin ile tarihsel bağları ve kırılgan mezhepsel dengelere dayalı siyasi yapısı, Lübnan'ı bölgedeki diğer devletlerden daha savunmasız ve nüfuz edilebilir kılmıştır. İç savaşın

derinleşmesiyle devletin şiddet tekeli üzerindeki meşruiyeti aşınmış; milis yapıları sadece askerî bir aygıt değil, siyasi ve sosyal birer yapı olarak kurumsallaşmıştır. Bu çalkantılı çevrede İran, İslam Devrimi sonrası "yerel müttefikler üzerinden nüfuz" stratejisini uygulamak için eşsiz bir stratejik fırsat yakalamıştır.

Güney Lübnan, Bekaa Vadisi ve Beyrut'un güneyi, ekonomik marjinalleşme, merkezî otoritenin yokluğu ve İsrail işgaline karşı oluşan tepkisellik nedeniyle bu modelin uygulanması için elverişli bir zemin sunmuştur. İran, sadece askerî destekle sınırlı kalmayıp; inanç, örgütlenme, sosyal hizmetler ve siyasi mobilizasyon unsurlarını içeren bütüncül bir yapı inşa etmiştir. "İslami devrimci" söylem, devlet kurumlarına güvenini yitiren veya kendini dışlanmış hisseden kesimlerde güçlü bir yankı bulmuştur. Devrim Muhafızları'nın rehberliğinde şekillenen bu yapı; askerî eğitim ile dini disiplini, örgütsel bağlılık ile sosyal yardım ağlarını birleştirerek, geleneksel milis yapılanmalarından ayrışan hibrit bir model ortaya koymuştur. Hizbullah, bu bütüncül yapısıyla Lübnan siyasetinde sadece bir aktör değil, devletin boşluklarını dolduran bir sosyal alternatif ve bölgesel bir nüfuz aracı olarak kalıcılık kazanmıştır.

2. İran Devrimi ve İnanç Temelli Modelin İhracı

1979 İran İslam Devrimi, Orta Doğu'nun sadece siyasi değil, yapısal mimarisinde de bir kırılma noktasıdır. Devrim, Şah rejiminin devrilmesinden ziyade; devlet, iktidar ve toplum ilişkisini yeniden tanımlayan, dışa açılmaya müsait kapsamlı

bir inançsal proje olarak sunulmuştur. "Mustazafların savunulması", "Ümmet birliği" ve "Küresel istikbâra karşı duruş" kavramları, devrimin sınır ötesi siyasi doktrinini oluşturmuştur. Bu bağlamda "devrimi ihraç etmek", retorik bir slogandan ziyade İran'ın yeni siyasi akidesinin bir parçası olmuştur. Velayet-i Fakih kavramı, din ve siyaset ilişkisini yeniden tanzim ederek, dini liderliğe küresel çapta bir siyasi meşruiyet ve inanç temelli sadakat ağı kurma yetkisi kazandırmıştır.

İran, Lübnan'daki Şii kitleleri sadece dini bir topluluk olarak değil; siyasi ve inançsal nüfuzun tesis edilebileceği bir alan olarak görmüştür. Projenin gücü, inancı harekete geçirilebilir bir örgütsel yapıya dönüştürme kapasitesinde yatmaktadır. Sembolik düzeyde devrim, Batı destekli rejimlere karşı bir başarı hikâyesi olarak sunularak, bölgedeki bazı grupların siyasi muhayyilesinde derin etkiler bırakmıştır. Hizbullah, bu modelin en somut tezahürüdür; örgüt, sadece askeri bir yapı olmayıp; okullar, sağlık kurumları, kültürel merkezler ve vakıflar aracılığıyla toplumsal dokunun her hücresine nüfuz etmiştir.

Bu yapısal entegrasyon, Lübnan'daki Şii kimliğini ulusal çerçeveden koparark, İran merkezli daha geniş bölgesel bir projeye eklemlemiştir. Hizbullah'ın bu başarısı, İran'ın "inançsal müttefik" modelini bölgesel stratejisinin merkezine koymasını sağlamıştır. Bu model, doğrudan askerî müdahaleye nazaran daha düşük maliyetli ve yerel toplumlarda daha sürdürülebilir bir nüfuz alanı sunmuştur. Ancak bu durum,

Lübnan iç siyasetinde ciddi bir ayrışmayı ve devlet mefhumunun daha da aşınmasını beraberinde getirmiştir. Nihai tahlilde Hizbullah; inanç, silah ve sosyal hizmetlerin birleşimiyle, yerel bir örgüt olmaktan çıkıp İran'ın Orta Doğu'daki stratejik nüfuzunun ana ekseni haline gelmiştir.

3. Devrim Muhafızları ve Örgütsel İnşanın Başlangıcı

İran İslam Devrim Muhafızları Ordusu'nun (Pasdaran) Hizbullah'ın çekirdek yapısını oluşturmadaki rolü, Orta Doğu'daki bölgesel dönüşümler tarihinin en hassas ve etkili dosyalarından biridir. Devrim Muhafızları (Pasdaran), Lübnan sahasına sınırlı destek sağlamak üzere gönderilmiş geleneksel bir askerî aygıt değil; İran Devrimi'nin sistemini korumak ve inançsal-siyasi nüfuzunu sınır ötesine taşımak için kurgulanmış stratejik bir enstrümandır. Devrim sonrası kurulan bu yapı, yalnızca sınırları koruyan bir ordu değil; devrimi içte ve dışta muhafaza etmeyi hedefleyen, ulusal askerî kurum kavramını aşan ideolojik-güvenlik odaklı bir sistemdir. İran, kendi bekasını sınırlarının ötesinde stratejik bir derinlik oluşturmakla eşdeğer görmüş; bu vizyonun ilk ve en somut deneme sahası Lübnan olmuştur.

1980'lerin başında Lübnan'ın yaşadığı devlet çöküşü, milisleşme, mezhepsel parçalanma ve İsrail işgali; bu yeni "silahlı ideolojik örgütlenme" modeli için ideal bir laboratuvar sunmuştur. İsrail'in 1982 işgalinden sonra İran, Bekaa Vadisi ve özellikle Baalbek merkezli olarak sahaya yüzlerce Devrim

Muhafızları mensubu sevk etmiştir. Buradaki mevcudiyet, salt teknik bir askerî destekten öte, inanç tabanlı bir örgütlenme modelinin inşasını içermiş; parçalı haldeki dini ve siyasi gruplar, "Velayet-i Fakih" ekseninde daha merkezî ve disiplinli bir çatı altında birleştirilmiştir. Finansal destek, askerî eğitim ve inançsal formasyonun birleşimi, Hizbullah'a diğer Lübnanlı milis yapılarına kıyasla çok daha yüksek bir disiplin kazandırmıştır.

Devrim Muhafızları, Hizbullah'ı sadece bir savaşçı örgütü olarak değil; istihbarat ağları, gizli operasyonel kapasite ve iç güvenlik hiyerarşisiyle donatılmış, devlet dışı bir "sistem" olarak kurgulamıştır. Zamanla gerilla taktiklerinden sofistike askerî kapasiteye evrilen bu yapı, İran için sadece bir Lübnan örgütü değil, İsrail sınırında ve Orta Doğu'nun kalbinde uzun vadeli bir caydırıcılık ve nüfuz aracı olmuştur. Sosyal kurumlar, eğitim ve medya ağlarıyla desteklenen bu "direniş toplumu" modeli, İran'ın bölge genelindeki stratejisi için referans noktası teşkil etmiştir. Eleştirel bir perspektifle; bu süreç, devletin merkeziyetçi otoritesini zayıflatmış, bağımsız bir güvenlik, ekonomi ve dış politika kararına sahip, devlet içinde devlet mahiyetinde bir yapının kalıcılaşmasına zemin hazırlamıştır.

4. Örgütsel Bağlılığı İnşada İnancın İstihdamı

Dini inancın örgütsel bağlılığı tesis etmek için kullanılması, Hizbullah deneyimini bölgedeki diğer silahlı hareketlerden ayıran en derin ve etkili unsurdur. Örgüt, sadece askerî veya

siyasi bir temele değil; bireyin kimliğini, aidiyetini ve itaat mekanizmalarını yeniden şekillendiren bütüncül bir inanç sistemine dayanır. 1979 sonrası İran'ın sunduğu "dinin siyasete yön verdiği" paradigma, inancın siyasi ve örgütsel mobilizasyon için bir araca dönüştürülmesini esas almıştır. Bu modelde "Velayet-i Fakih" kavramı, sadece fıkhi bir referans değil; birey, örgüt ve liderlik arasındaki ilişkiyi tanımlayan hiyerarşik bir temeldir. İtaatin kutsallaştırılması, sadakati örgütsel bir yükümlülükten öte dini bir vazifeye dönüştürmüş, bu da örgütü sızmalara karşı daha dayanıklı ve disiplinli kılmıştır.

Lübnan'daki Şii toplumunun marjinalleşmiş yapısı, bu inançsal seferberlik için verimli bir zemin oluşturmuştur. Hizbullah, bu kesimlere sadece bir direniş gücü değil; temsil edildikleri, onurlandırıldıkları ve sosyal olarak desteklendikleri kapsamlı bir "alternatif kimlik" sunmuştur. Cami, hüseyniye, okul ve kültürel merkezler aracılığıyla inşa edilen "inançsal bilinç", bireyi yerel aidiyetlerin ötesine taşıyarak bölgesel bir davanın parçası haline getirmiştir. "Direniş kültürü" söylemi; şehadet, tarihsel mağduriyet ve İsrail'le mücadele gibi kavramları, Kerbela anlatısı gibi güçlü sembolik referanslarla birleştirerek çatışmayı "hak ile batıl" arasındaki ezeli bir mücadeleye evrilmiştir.

Sosyal hizmet ağlarıyla gündelik yaşamın her anına sirayet eden bu model, örgütsel bağlılığı politik bir tercihten öte, bir "varoluş biçimi" haline getirmiştir. İran'ın bölgedeki nüfuz inşası için bir "altın model" olan bu yapı; silah, inanç, sosyal

hizmetler ve istihbaratı tek bir potada eriterek, devletin geleneksel sınırlarını aşan bir güç odağı üretmiştir. Eleştirel açıdan bakıldığında bu model, devletin ulusal kimlik ve egemenlik mefhumunu aşındırmış, sadakati ulusal kurumlar yerine inançsal merkezlere odaklayan, çözülmesi son derece zor ve karmaşık bir yapı inşa etmiştir. Son tahlilde Hizbullah, inancın nasıl ruhani bir alandan stratejik bir örgütsel araca dönüştüğünün ve bu dönüşümün, Orta Doğu'nun modern siyasi ve güvenlik mimarisini nasıl kökten etkilediğinin en çarpıcı örneğidir.

5. Yerel Direnişten Bölgesel Projeye Geçiş

Hizbullah, 1980'lerin başında Lübnan ve Arap kamuoyuna, temel amacı Güney Lübnan'daki İsrail işgaline karşı koymak olan "yerel bir direniş hareketi" olarak sunulmuştu. O dönemde örgütün meşruiyeti, İsrail ve müttefiklerine karşı yürüttüğü askeri operasyonlara dayanıyordu ve bu durum, geleneksel Arap ordularının İsrail karşısındaki başarısızlıklarına kıyasla örgüte geniş bir popülarite kazandırmıştı. Ancak örgüt, zamanla yerel bir direnişten İran'ın Orta Doğu'daki stratejisinin ayrılmaz bir parçası olan bölgesel bir projeye evrilmiştir. Bu dönüşüm, ani bir kırılmadan ziyade; askeri, siyasi ve inançsal birikimlerin ürünü olan tedrici bir süreçtir.

İran, Hizbullah'ı İsrail'e karşı bir "direniş aracı" olarak görmenin ötesinde; bölge geneline yayılmış bir nüfuz ağı inşa etmek için stratejik bir kaldıraç olarak konumlandırmıştır. İran'ın "stratejik derinlik" doktrini gereği, çatışma hatlarını

kendi coğrafi sınırlarının dışına taşıma vizyonunda Hizbullah; inançsal bağlılık, askeri kapasite, kitlesel taban ve siyasi esneklik gibi unsurları bünyesinde birleştiren "ideal model" olmuştur. İsrail'in 2000 yılında Güney Lübnan'dan çekilmesinin ardından, örgüt varlık gerekçesini sadece "direniş" ile sınırlı tutmayıp, İran öncülüğündeki bölgesel güvenlik-siyaset eksenine entegre olmuştur.

2011'de Suriye iç savaşının patlak vermesi, bu dönüşümün en somut kanıtı olmuştur. Örgüt, "İsrail'e karşı direniş" söyleminden çıkarak, Suriye'deki bir iç çatışmaya doğrudan müdahil olan bir "bölgesel askeri güç" statüsüne geçmiştir. Bu müdahale, örgütün İran'ın bölgesel nüfuz projesindeki rolünü netleştirirken, Arap dünyasındaki imajının da radikal biçimde değişmesine yol açmıştır. Bugün Hizbullah; askeri örgüt, siyasi parti, sosyal ağ ve bölgesel bir aktör olarak işlev gören çok fonksiyonlu bir yapıdır. Bu yapısal dönüşüm, bir yandan Lübnan'ın bağımsız karar alma kapasitesini zayıflatıp ülkeyi bölgesel krizlerin bir parçası haline getirirken, diğer yandan İran'ın bölge genelindeki stratejik caydırıcılığını tahkim etmiştir.

6. Finansman ve Paralel Ekonomi İnşası

Hizbullah'ın 1980'lerdeki sınırlı imkânlardan, Orta Doğu'nun en organize devlet dışı aktörlerinden birine dönüşmesindeki en temel sütunlardan biri finansal altyapısıdır. Örgütün sürekliliği, askeri, sosyal, siyasi ve medya faaliyetlerini aynı anda finanse edebilecek karmaşık bir ekonomik düzenin kurulmasını

zorunlu kılmıştır. Başlangıçta İran'ın doğrudan sağladığı finansman, örgütün kurumsal iskeletini oluşturmuştur. Tahran, Lübnan'da kalıcı ve güçlü bir inançsal müttefik inşa etmeyi uzun vadeli bir stratejik yatırım olarak görmüş; maaşlardan altyapı hizmetlerine, eğitimden sağlığa kadar her alana yoğun kaynak aktarmıştır.

Ancak örgüt büyüdükçe, İran'ın doğrudan yardımı tek başına yetersiz kalmaya başlamış ve Hizbullah, kendine ait geniş ve girift bir "paralel ekonomi" inşa etmiştir. Bu ekonomik yapı; sosyal yardım kurumları, ticari yatırımlar, sınır aşan finansal ağlar ve kayıt dışı faaliyetlerden müteşekkil dört ana katmanda gelişmiştir. Örgütün yönettiği sağlık, eğitim ve hayır kurumları, sadece hizmet sunmakla kalmayıp, aynı zamanda örgütsel bağlılığı güçlendiren ve sadakat temelli bir finansal-idari ağ oluşturan mekanizmalar olarak işlev görmüştür. Lübnan'ın zayıf merkezi denetimi ve serbest piyasa yapısı, bu ağın izlenmesini zorlaştırmıştır.

Uluslararası otoriteler ve çeşitli raporlar, örgütün finansal ağlarının kara para aklama, kaçakçılık ve sınır aşan kayıt dışı ticaret gibi alanlara uzandığını iddia etse de, örgüt bu ithamları siyasi bir kampanya olarak niteleyerek reddetmektedir. Buna rağmen, söz konusu paralel ekonomi örgütün "finansal özerkliğini" sağlayan temel unsurdur. Bu model, Lübnan devleti ekonomik krizlerle boğuşurken örgütün maaş ödeyebilmesini, kurumsal yapısını koruyabilmesini ve uluslararası yaptırımlara rağmen ayakta kalabilmesini mümkün kılmıştır. Sonuç olarak, Hizbullah'ın finansal yapısı; sadece bir

destek aracı değil, örgütün bölgesel nüfuzunu koruyan, sadakati ekonomik bir zemine oturtan ve devletten bağımsız bir otorite alanı yaratan, "hibrit bir ekonomik sistem"dir.

7. Kaçakçılık Ağları ve Sınır Aşan Ekonomi

"Sınır aşan ekonomi" mefhumu, Orta Doğu'da devlet dışı aktörlerin nüfuz gelişimini ve özellikle Lübnan'daki Hizbullah örneğini analiz etmek için temel bir anahtardır. Uluslararası yaptırımların ve baskıların artmasıyla birlikte örgüt, geleneksel finansman yöntemlerinin ötesine geçerek; devletin zayıf olduğu veya yokluğunu hissettirdiği alanlarda işleyen, sınırları aşan esnek ve gayriresmî ağlara yönelmiştir. Bu tür bir ekonomik yapı, boşlukta değil; devlet kırılganlığı, denetim zafiyeti ve çatışma ortamlarının mevcut olduğu "verimli" zeminlerde teşekkül eder. Lübnan'daki uzun süreli iç savaş, çoklu otorite yapısı ve karmaşık sınır güvenliği; geniş ölçekli bir kayıt dışı ekonominin doğması için uygun bir ekosistem sağlamıştır.

Hizbullah'ın bölgesel bir aktöre dönüşmesiyle birlikte, bu ekonomik ağlar yerel sınırları aşarak Orta Doğu'nun farklı noktalarını birbirine bağlayan "sınır aşan" bir mahiyet kazanmıştır. Bu ağlar doğrusal değil; bireyler, şirketler, paravan ticari yapılar ve aracılar üzerinden işleyen, takibi oldukça güç ve girift bir yapı arz eder. Yapısal olarak bu ekonomi; yasal ticaretin istikrarsız bir ortamda süren biçimi, sınır içi gayriresmî ticaret, lojistik ağlara dayalı organize kaçakçılık ve uluslararası suç ekonomisiyle iç içe geçmiş faaliyetler gibi çok katmanlı bir hiyerarşiye sahiptir. Bölgedeki

çatışma hatları (Suriye-Irak-Lübnan hattı), sınırların sadece geçiş güzergâhı değil, aynı zamanda ekonomik ve siyasi nüfuzun yönetildiği stratejik alanlar haline gelmesine neden olmuştur.

Uluslararası raporlar ve güvenlik araştırmaları, bu ağların uyuşturucu, silah, yakıt ve emtia kaçakçılığının yanı sıra gayriresmî finansal transferleri de içerdiğine işaret etmektedir. Stratejik açıdan bu ağlar çifte rol oynamaktadır: Bir yandan yaptırımların gölgesinde örgüt için alternatif finansal kaynak sağlar; diğer yandan devletin kontrolü dışındaki bir paralel ekonomi yaratarak merkezî kurumları zayıflatır. Lübnan örneğinde bu durum, yasal ve yasadışı faaliyetlerin iç içe geçtiği "hibrit bir ekonomi" doğurmuştur. Sosyal düzeyde ise bu ağlar, sınır bölgelerindeki yoksul halk kitleleri için gelir kapısı oluşturarak sadece ekonomik veya güvenlik odaklı değil, aynı zamanda toplumsal bir yapıya bürünmüştür. Netice itibarıyla, sınır aşan ekonomi sadece yan bir faaliyet değil; güvenlik, politika ve inancın tek bir sistemde buluştuğu çatışma mimarisinin temel bileşeni haline gelmiştir.

8. İç Güç Dengesinde Bir Araç Olarak Silah

Lübnan’daki Hizbullah deneyiminde silah, sadece belirli bir çatışmayla sınırlı askeri bir aygıt değil; iç güç dengesini belirleyen yapısal bir unsurdur. Lübnan iç savaşı sırasında devletin şiddet tekelini yitirmesi ve merkezî otoritenin çöküşü, silahlı milislerin siyasi ve toplumsal düzenin başat aktörleri haline gelmesine yol açmıştır. Hizbullah’ı diğer milis

yapılardan ayıran temel özellik; iç savaş sonrası dönemde silahını teslim etmek veya orduyla bütünleşmek yerine, onu "direniş" söylemiyle koruyup, teknolojik olarak geliştirerek sistemin kalıcı bir parçası haline getirebilme yeteneğidir. Bu durum, Lübnan modern siyasi tarihinde "devletin yanı sıra silahlı bir aktör" mefhumuna dayalı eşsiz bir güvenlik-siyaset denklemi yaratmıştır.

Stratejik düzlemde silah, Hizbullah'a ikili bir rol kazandırmıştır: Dışarıya karşı İsrail ile mücadele eden bir "direniş gücü", içeriye karşı ise siyasi kararları, hükümet oluşumlarını ve toplumsal dengeleri tayin eden "etkili bir otorite". İran Devrim Muhafızları'nın desteğiyle geliştirilen sofistike füze sistemleri, savunma ve taarruz kapasitesi ile istihbarat ağları, örgütü konvansiyonel bir milis yapısından çıkarıp devletin askeri kapasitesine rakip bir "caydırıcılık odağı"na dönüştürmüştür. Bu durum, Lübnan'da "devletin egemenliği" ile "örgütün silahlı varlığı" arasında bir çift başlılık yaratmıştır.

Sosyal açıdan silah, Lübnan toplumu içinde derin bir yarılmanın da kaynağıdır; bir kesim için dış tehdide karşı koruyucu bir kalkan iken, bir kesim için güçlü bir merkezî devletin önündeki en büyük engeldir. Bölgesel düzlemde ise bu durum, Lübnan'ın iç meselelerinin İran-İsrail veya İran-Batı gerilimleri gibi küresel güç dengeleriyle doğrudan ilintili hale gelmesine neden olmuştur. Sonuç olarak, silahın varlığı Lübnan'da "iç caydırıcılığa dayalı bir denge" yaratmış; devletin güç tekeli iddiaları ile örgütün askeri-siyasi varlığı arasındaki

bu ontolojik gerilim, ülkenin siyasi geleceğinin en temel belirleyicisi haline gelmiştir. Bu bağlamda Hizbullah örneği, devletin egemenlik sınırlarının devlet dışı aktörlerle nasıl yeniden tanımlandığının ve silahın, modern Ortadoğu'da siyasetin merkezine nasıl yerleştiğinin en çarpıcı kanıtıdır.

9. İsrail ile Çatışma ve Halk Meşruiyetinin İnşası

İsrail ile çatışma, Hizbullah'ın hem Lübnan içindeki hem de bölgesel ölçekteki kimliğinin inşasında merkezi bir eksen teşkil etmiştir. Örgüt, 1982 yılındaki İsrail işgali sonrasında ortaya çıkan güvenlik ve siyasi boşluğu doldurarak, kendini işgale karşı bir "direniş" gücü olarak konumlandırmıştır. Bu strateji, sadece askeri bir tercih değil; aynı zamanda geleneksel Arap ordularının İsrail karşısındaki başarısızlıklarına karşı bir alternatif sunan, "adalet ve özgürlük" temalı dini-ahlaki bir söylemle desteklenmiştir. Hizbullah, İsrail'e karşı asimetrik harp taktikleri (pusular, noktasal operasyonlar) kullanarak ve İran'dan aldığı lojistik-askeri destekle kapasitesini geliştirerek, devlet dışı bir aktörün bölgesel bir güce nasıl dönüşebileceğinin somut örneğini oluşturmuştur.

2000 yılındaki İsrail çekilmesi, örgütün halk nezdindeki meşruiyetini perçinleyen bir kırılma noktası olmuş ve direniş söylemini siyasi bir sermayeye dönüştürmesini sağlamıştır. Ancak bu meşruiyet, Lübnan içinde hiçbir zaman mutabakatla karşılanmamış; devletin şiddet tekeli üzerindeki tartışmalarla birlikte, örgütü "kahraman" görenler ile onu "devlet içinde devlet" olarak nitelendirenler arasında derin bir toplumsal

yarılma yaratmıştır. 2006 savaşı ise bu denklemi daha da karmaşıklaştırmıştır. Savaş, örgütün konvansiyonel bir orduya karşı caydırıcı gücünü kanıtlarken; diğer yandan Lübnan'a verdiği ağır yıkım, "direnişin bedeli" ve "savaş-barış kararının kimde olduğu" sorularını siyasetin merkezine taşımıştır. Sonuç olarak İsrail ile çatışma, Hizbullah'ın sadece bir askeri örgüt değil; siyasi, ideolojik ve toplumsal bir kimlik olarak "direniş ekseni" içerisindeki stratejik konumunu tanımlayan asli unsur haline gelmiştir.

10. Suikastlar ve Güvenlik İthamları

Lübnan'daki suikastlar ve örgütle ilişkilendirilen güvenlik ithamları, bölgedeki siyasi-güvenlik dönüşümlerini anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Lübnan'ın iç savaş sonrası dönemden itibaren şiddet üzerinde tam bir merkezî tekele sahip olmaması ve bölgesel aktörlerin nüfuz mücadelelerine açık bir saha olması, güvenlik olaylarını sadece adli vakalar olmaktan çıkarıp, derin siyasi "anlatı savaşlarına" dönüştürmüştür. Bu bağlamda, 2005 yılında eski Başbakan Refik Hariri suikastı ve akabinde kurulan Lübnan Özel Mahkemesi, Hizbullah ile uluslararası toplum arasındaki ilişkide bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Mahkemenin örgüte mensup isimleri sorumlu tutması, örgüt tarafından "siyasi bir saldırı" olarak nitelendirilmiş ve ülke içindeki siyasi kutuplaşmayı daha da keskinleştirmiştir.

Söz konusu dosya, sadece adli bir süreç değil; Lübnan'ın mezhepsel ve siyasi dengelerinin yeniden yapılandırılmasında bir araç işlevi görmüştür. Örgüt, Batılı güçler ve bölgesel

rakipleri tarafından "sınır aşan güvenlik tehdidi" olarak kodlanıp yaptırım listelerine alınırken; Hizbullah ve müttefikleri bu ithamları "direnişi tasfiye etmeye yönelik uluslararası bir komplo" olarak çerçevelemiştir. Bu "anlatı savaşı" ortamında; gerçek güvenlik olguları ile siyasi manipülasyonlar arasındaki çizgiyi belirlemek güçleşmiştir. Sonuç itibarıyla, bu ithamlar sadece adli dosyalar olarak kalmamış; Hizbullah'ın devlet içindeki sınırlarını, bölgesel rolünü ve siyasi meşruiyetini sürekli bir tartışma konusu haline getirerek, Lübnan'ın güvenlik mimarisindeki istikrarsızlığın ve bölgesel eksen kavgalarının yapısal bir parçasına dönüşmüştür.

11. Gizli Savaş: İstihbarat ve Bölgesel Sızma

Hizbullah'ın gelişim sürecinde istihbarat boyutu, örgütün Lübnan içi ve dışındaki rolünü anlamak adına en karmaşık ve muğlak alanlardan biridir. Örgütün yerel bir direniş hareketinden çok rollü bölgesel bir aktöre dönüşmesiyle birlikte, görünürdeki askeri faaliyetlerin yanı sıra; bilgi toplama, ağ oluşturma, nüfuz yönetimi ve farklı siyasi-coğrafi çevrelere sızmayı içeren "görünmez" bir mekanizma devreye girmiştir. Bu dönüşüm, Orta Doğu'daki modern çatışma doğasından bağımsız değildir; zira günümüzde savaşlar artık sadece düzenli ordularla değil; istihbarat, asimetrik harp, güvenlik ihlalleri ve dolaylı operasyonlardan oluşan karmaşık bir karışımla yürütülmektedir.

Yapısal olarak, karmaşık bir bölgesel çevrede hayatta kalmayı hedefleyen devlet dışı aktörler, faaliyetlerini doğrudan askeri

eylem, siyasi-sosyal çalışma ve örtülü istihbarat olmak üzere üç temel düzlemde yürütürler. Hizbullah söz konusu olduğunda, bu düzlemler örgütel yapı içinde o denli iç içe geçmiştir ki, bunları birbirinden ayrıştırmak güçleşmiştir. Lübnan'ın zayıf devlet yapısı ve çoklu dış nüfuz alanları, bu tür "görünmez" güvenlik faaliyetleri için geniş bir alan yaratmıştır. Hizbullah, İsrail ve ABD gibi rakipleri tarafından, bölgedeki diğer devlet dışı aktörlere kıyasla oldukça gelişmiş istihbarat kapasitesine sahip bir yapı olarak görülmektedir. Bu algı; örgütün katı hiyerarşisi, İran ile olan derin güvenlik iş birliği ve Lübnan, Suriye, Irak gibi çoklu çatışma sahalarında edinilen tecrübelerle temellendirilmektedir.

"Gizli savaş" mefhumu; bilgi toplama, siber harp, insan ağı inşası ve psikolojik etki gibi geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Tarihsel süreçte bu güvenlik kapasitesinin inşasında, İran Devrim Muhafızları'nın (IRGC) kuruluş aşamasından itibaren sağladığı eğitim ve destek hayati rol oynamıştır. Suriye iç savaşı (2011 sonrası), örgütün bölgesel güvenlik dosyalarındaki ağırlığını artırmış ve onu uluslararası istihbarat oyunlarının merkezine yerleştirmiştir. Stratejik açıdan istihbarat, örgütün hayatta kalma kabiliyetini, tehditlere karşı reaksiyon süresini ve siyasi manevra alanını belirleyen temel bir sütundur. Ancak bu alanın doğası gereği gizlilikle çevrili olması, konuya dair üretilen bilgilerin çoğunun siyasi araçsallaştırmaya açık, dolaylı veya tahmine dayalı kaynaklardan beslenmesine neden olmaktadır. Özetle, istihbarat boyutu Hizbullah'ın sadece bir askeri güç değil, aynı zamanda çok boyutlu araçlara sahip bölgesel bir aktör

olduğunu kanıtlayan, hem en güçlü hem de en tartışmalı dosyalarından biridir.

12. Medya, Propaganda ve "Direniş" İmajının İnşası

Medya ve propaganda boyutu, Hizbullah'ın Lübnan'daki varlığının askeri veya mali sütunları kadar hayati bir öneme sahiptir. Orta Doğu gibi karmaşık bir coğrafyada hiçbir siyasi veya askeri hareket, kendi anlatısını (narrative) inşa etmeden ve toplumsal bilinçte yer etmeden uzun süreli başarı sağlayamaz. Hizbullah için medya; sadece haber iletim aracı değil, örgütün siyasi kimliğini tanımlayan, "direniş" kavramını kutsallaştıran ve İsrail ile olan çatışmayı yerel ve bölgesel kamuoyu nezdinde yeniden şekillendiren merkezi bir aygıttır. Örgüt liderliği, çatışmanın sadece sahada değil, aynı zamanda "zihinler üzerinde" kazanılacağını erken dönemde kavramıştır.

Bu doğrultuda inşa edilen medya sistemi; televizyon kanalları, radyolar, dijital platformlar ve sosyal ağlar üzerinden koordine edilen bütüncül bir yapıya dönüşmüştür. Lübnan'ın çoğulcu ve bölünmüş yapısında Hizbullah; kendini sadece bir milis gücü olarak değil, "özgürleşme, onur, direniş ve mazlumiyet" gibi kavramları temel alan etik-siyasi bir proje olarak sunmuştur. Bu söylem, İsrail ile olan çatışmayı teknik bir askeri meseleden çıkarıp, "adalet ile zulüm" arasında varoluşsal bir savaşa dönüştürmüştür. İran'ın medya kurumlarıyla kurulan stratejik koordinasyon, bu medya gücünü bölgesel nüfuz savaşının bir parçası haline getirmiştir.

Teknolojik imkânların gelişimiyle (uydu yayıncılığı ve internet), örgüt mesajlarını Lübnan sınırlarının ötesine, tüm Arap dünyasına ve uluslararası alana taşıyabilmiştir. Psikolojik açıdan bu söylem; çatışmayı tarihsel ve dini anlatılarla harmanlayarak, izleyici kitlesi ile örgüt arasında derin duygusal bağlar kurmuştur. Rakipleri bu medyatik yapıyı siyasi ve askeri yayılmacılığı meşrulaştıran bir propaganda aracı olarak görürken, örgüt tabanı bunu "tek taraflı küresel medya karşısında savunma amaçlı bir gereklilik" olarak tanımlamaktadır. Nihayetinde medya, Hizbullah'ın inanç, silah, örgütlenme ve finansman ile birleştirdiği "hibrit güç" modelinin en önemli tamamlayıcısı ve "yumuşak gücü" olarak, örgütün sürekliliğini ve meşruiyetini tesis eden temel bir yapı taşıdır.

13. Sosyal Boyut: Toplumsal Kuluçka ve Paralel Toplum İnşası

Hizbullah'ın Lübnan'daki varlığının sürekliliğini ve silahlı bir yapıdan bütüncül bir sosyo-politik organizmaya dönüşümünü anlamak için "sosyal boyut" temel bir anahtardır. Askeri güç, finansman veya medya söylemi, örgütün tabanıyla kurduğu organik bağı açıklamada tek başına yetersiz kalır. Lübnan'ın tarihsel olarak mezhepsel ve yerel aidiyetler üzerine kurulu derin sosyal yapısı içinde Hizbullah; sadece bir siyasi aktör değil, aynı zamanda toplumun kılcal damarlarına nüfuz eden bir "sosyal proje" olarak konumlanmıştır. Örgüt, devletin hizmet götürmekte yetersiz kaldığı veya yokluğunu hissettirdiği bölgelerde sağlık, eğitim ve sosyal yardım

kurumlarını devreye sokarak, varlığını gündelik hayatın ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir.

Bu yapısal gelişim, örgütün kendi "paralel toplum"unu inşa etmesini sağlamıştır. Bu, devletle tam bir kopuş anlamına gelmese de, devlet kurumlarının yanında kendi hizmet ağlarını ve referans noktalarını oluşturan iç içe geçmiş bir sosyal yapıyı ifade eder. Ekonomik açıdan, bu sosyal ağlar örgütün finansal sistemiyle (dış destekler ve yerel faaliyetler) entegre çalışır. Psikolojik düzeyde ise, "mazlumiyet, direniş ve onur" gibi kavramlar üzerinden inşa edilen ideolojik söylem, örgüt ile tabanı arasında güçlü bir duygusal aidiyet geliştirmiştir. Bu model, özellikle Şii kimliğinin inşası ve dini törenlerin siyasi birer araç olarak kullanılmasıyla pekiştirilmiştir. Rakipleri bu durumu "devletin altını oyan ve ulusal sadakati zayıflatan bir ayrışma" olarak eleştirirken; örgüt yanlıları, bunu devletin ihmaline karşı zorunlu bir "sosyal kalkınma ve koruma" modeli olarak tanımlar. Sonuç olarak, Hizbullah'ın sosyal gücü sadece örgütsel disiplinden değil; toplumsal dokuya entegre olma ve bu dokuyu sürdürülebilir bir destek tabanına dönüştürme kapasitesinden kaynaklanmaktadır.

14. Lübnan Devleti ile İlişki: İç içe Geçmişlik, Zorunlu Ortaklık ve Egemenliğin Erozyonu

Hizbullah ile Lübnan devleti arasındaki ilişki, modern Orta Doğu siyasetindeki en karmaşık örneklerden biridir. Bu ilişki; tam bir entegrasyon (bütünleşme) veya tam bir çatışma ekseninde değil, siyasi bir arada yaşama, örtülü rekabet ve

kurumsal iç içe geçmişlikten oluşan "hibrit" bir yapıda seyreder. Lübnan'ın tarihsel olarak merkeziyetçi bir yapıdan ziyade, mezhepsel dengeler üzerine kurulu "konsensüs" temelli devlet yapısı, bu tür paralel yapıların teşekkülü için elverişli bir zemin sunmuştur. İç savaş sonrası süreçte, devletin egemenliği ve şiddet tekelini yeniden kurma çabaları, Hizbullah'ın "direniş" söylemi altında koruduğu askeri varlığıyla sekteye uğramış; bu da Lübnan'da devletin ve örgütün otoritesinin aynı coğrafyada iç içe geçtiği "çift başlı" veya "yetki paylaşımlı" bir egemenlik modelini doğurmuştur.

Pratik düzeyde Hizbullah; bir yandan parlamentoda ve hükümette yer alarak devletin bir parçası gibi davranırken, diğer yandan özellikle dış politika ve savunma meselelerinde devletten bağımsız, İran ile doğrudan ilintili stratejik kararlar alan "aktör dışı" bir güç olarak hareket etmektedir. Bu durum, Lübnan'da "parçalanmış bir egemenlik" (incomplete sovereignty) mefhumunu kurumsallaştırmıştır. Güvenlik ve dış politika kararlarının "taraflar arası mutabakatla" yönetildiği bu model, Lübnan'ın dış müdahalelere ve bölgesel krizlere karşı direncini zayıflatırken; aynı zamanda devlet kurumlarını da bu karmaşık denklemin bir bileşeni haline getirmiştir. Rakipleri bu yapıyı devletin kurumlarını felç eden ve "devlet içinde devlet" modelini pekiştiren bir engel olarak görürken; örgüt savunucuları, bunu bölgedeki jeopolitik tehditler karşısında devletin tek başına yetersiz kaldığı durumlarda zorunlu bir "savunma dengesi" olarak tanımlamaktadır. Nihayetinde bu ilişki, geçici bir durum değil, Lübnan'ın siyasi sisteminin yapısal bir parçası haline gelmiş, egemenliğin devlet ile devlet

dışı bir aktör arasında sürekli müzakere edildiği, "belirsiz bir siyasi düzenin" tezahürüdür.

: Yerel Bir Aktörden Nüfuz Sisteminin Bir Parçasına

Hizbullah'ın gelişim sürecindeki en hassas aşama, yerel bir aktörlükten geniş kapsamlı bir bölgesel nüfuz ağının ayrılmaz bir parçasına dönüşmesidir. Bu evrim, sadece bir coğrafi genişleme değil; örgütün siyasi, askeri ve ideolojik kimliğinin, Orta Doğu'daki karmaşık güç mücadelesi içinde yeniden tanımlanmasıdır. 20. yüzyılın sonlarından bu yana Orta Doğu'nun istikrarsız yapısı; devletler arası rekabetin, devlet dışı aktörlerin yükselişinin ve küresel güçlerin (İran, ABD, İsrail) müdahalelerinin iç içe geçtiği bir "nüfuz alanları" çatışmasına dönüşmüştür. Hizbullah, "Direniş Ekseni" olarak adlandırılan ve Batı ile İsrail nüfuzuna karşı stratejik ortaklık kuran bu yapının temel taşlarından biri haline gelmiştir.

Bu ilişki, geleneksel bir siyasi ittifaktan ziyade; inanç, siyaset, güvenlik ve lojistik koordinasyonun iç içe geçtiği "yapısal bir bağ" niteliğindedir. Örgüt zamanla; Irak, Suriye ve Yemen gibi çoklu çatışma sahalarında doğrudan veya dolaylı olarak varlık göstererek bölgesel bir denge unsuru haline gelmiştir. Stratejik açıdan bu süreç; tedarik hatlarının güvenliğini sağlama, bölgesel güç dengelerini etkileme ve nüfuz alanlarını yeniden biçimlendirme hedeflerini içermektedir. Ancak bu durum, hem Lübnan iç siyasetindeki kırılganlığı artırmış hem de örgütün uluslararası düzlemdeki algısını "yerel bir direniş gücünden, bölgesel bir aktöre" evriltmiştir. Kavramsal olarak Hizbullah,

günümüzde yerel özellikler ile sınır aşan kapasiteleri birleştiren, oldukça akışkan ve değişimci bir çevrede faaliyet gösteren "bölgesel devlet dışı aktör" modelinin en somut örneğini teşkil etmektedir.

16. Suriye Sahasına Yayılım: Bölgesel Rolde Büyük Kırılma Noktası

Suriye sahasına müdahil olmak, Hizbullah'ın stratejik yol haritasındaki en kritik kırılma noktasıdır. Bu hamle, sınırlı bir katılım değil; örgütün Lübnan sınırındaki bir aktör olmaktan çıkıp, modern Orta Doğu'nun en karmaşık savaşlarından birinin doğrudan tarafı haline geldiği niteliksel bir geçiştir. 2011 yılında başlayan Suriye krizi, İran'ın bölgesel nüfuz hatlarını (Irak-Suriye-Lübnan) koruma stratejisiyle birleşince, Hizbullah'ın bu sahaya girmesi "stratejik derinliği koruma" söylemiyle meşrulaştırılmıştır. Zamanla bu müdahale, siyasi bir destekten ziyade sahada doğrudan çatışan, çok cepheli bir askeri modele dönüşmüştür.

Askeri açıdan Suriye sahası, Hizbullah'a kentsel ve kırsal çatışmalarda sofistike bir tecrübe kazandırmış; düzensiz güçlerle koordinasyon, uzun süreli ve çok taraflı savaş yönetimi gibi konularda örgütsel kapasitesini devasa oranda artırmıştır. Ancak bu genişleme, örgütün siyasi ve bölgesel olarak "aşırı görünür" hale gelmesine, dolayısıyla üzerindeki baskıların ve uluslararası tepkilerin keskinleşmesine yol açmıştır. Lübnan içinde ise bu durum, örgütün ulusal öncelikler ile bölgesel ajandalar arasındaki çatışmasını derinleştirmiş;

toplumu, bu müdahaleyi "varoluşsal bir gereklilik" olarak görenler ile "Lübnan'ı dış çatışmalara sürükleyen bir hata" olarak değerlendirenler şeklinde kutuplaştırmıştır. Suriye sahası, Hizbullah'ı tek bir cepheye odaklanan bir güçten, çok cepheli bir aktöre dönüştürerek, onun Orta Doğu güç dengelerini yeniden şekillendiren asli unsurlardan biri haline gelmesini sağlamış; böylece örgüt, bölgesel çatışma ağlarının "merkezi bir halkası" konumuna yerleşmiştir.

17. Direniş Hareketinden Karmaşık Siyasi-Askeri Aktöre Dönüşüm

Hizbullah'ın Lübnan'daki evrimi, basit bir kurumsal gelişimden ziyade, örgütün ideolojik ve organizasyonel özünün yeniden tanımlanmasıdır. İlk kuruluş aşamasında "İsrail işgaline karşı direniş" eksenli, askeri odaklı bir hareket olan Hizbullah; zamanla siyaset, sosyal hizmetler, medya etkisi ve bölgesel ağlar ile iç içe geçmiş hibrit bir yapıya bürünmüştür. Bu dönüşüm, 2003 Irak işgali ve bölgedeki asimetrik savaşların yükselişi gibi tarihsel kırılmalarla beslenen, bilinçli ve stratejik bir adaptasyon sürecinin sonucudur.

Yapısal açıdan örgüt artık tek işlevli bir "direniş hareketi" değil; askeri, siyasi, toplumsal, medya ve bölgesel nüfuz fonksiyonlarını bünyesinde barındıran "çok işlevli" bir mekanizmadır. Lübnan siyasetinde parlamento ve hükümet düzeyinde yer alırken, aynı zamanda devletin tekelinde olması gereken askeri gücü bağımsız bir şekilde elinde tutması, modern Lübnan sisteminin en temel paradoksunu

oluşturmaktadır. Bu durum, Hizbullah'ı "devlet içinde küçük bir siyasi sistem" konumuna taşımıştır. İç siyasette hükümet kurma süreçlerinden savunma dengelerine kadar her alanda belirleyici olan örgüt, bu çok boyutluluğu sayesinde hem bir "devlet ortağı" hem de "devlet dışı bir aktör" olarak çift yönlü bir statü kazanmıştır. Rakipleri bu dönüşümü devlet otoritesinin erozyonu ve "çift başlılık" olarak nitelendirirken; örgüt yanlıları, bunu dış tehditlere karşı bir "caydırıcılık ve koruma mekanizması" olarak tanımlamaktadır. Nihayetinde bu dönüşüm, örgütün yerel bir bağlamdan çıkıp, Orta Doğu'da egemenlik, iktidar ve bölgesel güç dengeleri üzerine kurulu karmaşık bir "hibrit aktör" modeline evrildiğinin kanıtıdır.

18. Güç Ekonomisi: Finansman, Yaptırımlar ve Çatışma Ortamında Kaynak Yönetimi

Hizbullah'ın ekonomik ve mali boyutu, sadece bir örgütün bütçeleme meselesi değil; yerel bir kriz ortamında, bölgesel gerilimler ve uluslararası yaptırımlar altında çalışan bütüncül bir ekonomik ekosistemin yönetimidir. Geleneksel siyasi partilerin aksine Hizbullah, çok katmanlı, resmi ve gayriresmi, yerel ve uluslararası kaynakların iç içe geçtiği "ağ ekonomisi" (network economy) modelini uygulamaktadır. Bu ekonomik model üç temel sacayağı üzerine kuruludur: İran ile olan stratejik finansal iş birliği, Lübnan'daki yerel sosyal ve hizmet kurumları (sosyal ekonomi) ve uluslararası yaptırımlara rağmen varlığını sürdüren sınır aşan finansal ağlar.

Örgüt, Lübnan devletinin hizmet götürmekte zorlandığı alanlarda inşa ettiği kurumlarla kendi ekonomik döngüsünü yaratmış ve böylece tabanıyla olan bağını sadece siyasi değil, ekonomik bir bağımlılıkla da pekiştirmiştir. Uluslararası yaptırımlar ve özellikle ABD'nin finansal kısıtlamaları, örgütün bu ağı daha esnek, şeffaflıktan uzak ve karmaşık kanallara yönlendirmesine neden olmuştur. Siyaset, askeri güç ve ekonomi arasındaki bu kopmaz bağ, örgütün varlığını sürdürmesindeki temel itici güçtür. Rakipleri bu yapıyı "devlet içinde paralel bir ekonomi" oluşturarak resmi kurumları zayıflatan ve Lübnan'ı bölgesel çatışmaların ekonomik risklerine maruz bırakan bir model olarak eleştirirken; taraftarları, bunu devletin ihmaline karşı zorunlu bir "hizmet ve savunma finansmanı" olarak görmektedir. Sonuç olarak, Hizbullah'ın ekonomik deneyimi; "güç ekonomisi" (economy of power) olarak adlandırılabilecek, ekonomik kaynakların siyasi ve askeri hedeflerle entegre edildiği, çatışma koşullarına uyum sağlayan ve yüksek dirençli bir sistemin somut göstergesidir.

19. Sınır Aşan Nüfuz Ağları: Yerel Örgütlenmeden Karmaşık Bölgesel Genişlemeye

Hizbullah'ın sınır aşan nüfuz ağlarının gelişimi, örgütün Lübnan içi ve dışındaki konumunu anlamak adına en kritik aşamalardan biridir. Bu dönüşüm, basit bir coğrafi genişlemeden ziyade; siyaset, güvenlik, ekonomi ve kimliğin iç içe geçtiği, oldukça akışkan bir bölgesel düzlemde inşa edilmiş çok katmanlı bir yapıyı ifade eder. Başlangıçta İsrail işgaline

karşı yerel bir direniş odaklı olan örgüt, zamanla bölgesel aktörlerle kurduğu siyasi, askeri ve örgütsel bağlarla geleneksel devlet sınırlarını aşan bir nüfuz ağına evrilmiştir. Bu süreç, Orta Doğu'da merkezi devletlerin zayıfladığı ve devlet dışı aktörlerin yükseldiği bölgesel yeniden yapılanma bağlamından bağımsız değildir.

Bu ağlar hiyerarşik bir yapıdan ziyade, bölgesel koşullara göre şekillenen "esnek bir nüfuz yapısı" (flexible structure of influence) ile çalışır. İran ile olan ilişkiler, sadece askeri bir destekten öte; stratejik koordinasyon, vizyon birliği ve çok merkezli bir operasyonel iş birliğine dönüşmüştür. Suriye krizi (2011 sonrası), bu ağların hem askeri hem de lojistik ve siyasi açıdan en yoğun düğüm noktası haline gelmiştir. Örgüt, "merkeziyetçilik yerine esneklik" ilkesini benimseyerek, tek bir merkezden ziyade stratejik çerçeve içinde özerk hareket eden birimler üzerinden varlık göstermektedir. Bu genişleme, egemenlik ve devlet sınırları kavramlarını tartışmaya açarken, Hizbullah'ı artık sadece Lübnanlı bir aktör değil, bölgesel çıkar ağlarının kritik bir parçası haline getirmiştir. Sonuç olarak bu ağlar, Orta Doğu'da gücün artık sadece devletlere ait olmadığını, devletler, aktörler ve sınır aşan ağlar arasında dağıldığını gösteren modern bir güç paradigmasını temsil etmektedir.

20. Sonuç: Örgütün Bölgesel Rolündeki Yapısal Dönüşüm

Hizbullah'ın kuruluşundan bugüne geçirdiği süreç, sadece bir direniş hareketinin evrimi değil; aynı zamanda Orta Doğu'daki güç dengelerinin, devlet ve devlet dışı aktör ilişkilerinin nasıl değiştiğinin kapsamlı bir özetidir. Örgüt, "yerel direnişten karmaşık bir sosyo-politik-askeri aktöre" geçiş yaparak, tek işlevli bir yapıdan çok işlevli (hibrit) bir modele dönüşmüştür. Bu dönüşüm; direniş, siyasi temsil, sosyal hizmetler ve bölgesel angajman (Suriye örneğinde olduğu gibi) aşamalarının birbirinin üzerine eklemlendiği doğrusal olmayan, katmanlı bir süreçtir.

Bu dönüşümün Lübnan sistemindeki yansıması, "çift başlı otorite" (dual power) modelidir; yani bir yandan devlet kurumlarının parçası olan, diğer yandan devletten bağımsız askeri ve stratejik kararlar alabilen bir aktörün varlığıdır. Bu durum, devlet kavramının ve egemenliğin geleneksel tanımlarının yeniden sorgulanmasını zorunlu kılmıştır. Bölgesel düzeyde ise Hizbullah, bölgesel çatışma eksenlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelerek, Orta Doğu'nun güç dengelerini etkileyen asli bir "hibrit aktör" statüsü kazanmıştır.

Rakipleri bu durumu devletin zayıflaması ve bölgesel risklerin içeriye taşınması olarak görürken; destekçileri bunu, istikrarsız bir bölgede caydırıcılığın bir gereği olarak tanımlamaktadır. Ancak nihai sonuç şudur: Hizbullah artık yerel bir milis gücü değil, Orta Doğu'nun değişken jeopolitiğinde sınırları, rolleri

ve etki alanlarını sürekli yeniden tanımlayan, devlet ile devlet dışı aktörler arasındaki gri alanda konumlanan, modern dönemin en karmaşık ve özgün "hibrit" organizasyonlarından biridir. Bu deneyim, Orta Doğu'nun gelecekteki siyasi yapılanmasında devlet, toplum ve askeri güç arasındaki ilişkinin ne denli girift ve dönüştürücü olabileceğini kanıtlayan en somut vaka çalışmasıdır.

Bölüm 11: 2003 Sonrası Irak ve Siyasi Manzaranın Yeniden Şekillenmesi

2003 yılındaki işgalin ardından Irak, bölgesel nüfuz savaşlarının merkez üssü haline gelmiş ve köklü bir siyasi dönüşüm sürecine girmiştir.

1. Merkezi Devletin Çöküşü ve Stratejik Boşluk

2003 yılında Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesi, sadece bir iktidar değişimi değil, Irak devletinin modern tarihte eşine rastlanmamış bir şekilde kurumsal olarak parçalanmasıdır. ABD liderliğindeki işgal, yalnızca siyasi sistemi değil, aynı zamanda devletin güvenlik, askeri ve idari mekanizmalarını da hedef almıştır. Özellikle Paul Bremer döneminde alınan "Irak ordusunun dağıtılması" ve "Baas Partisi'nin tasfiyesi" (de-Baasification) kararları, yüz binlerce kamu görevlisinin ve güvenlik personelinin sistem dışına itilmesine yol açarak devasa bir idari ve güvenlik boşluğu yaratmıştır.

Bu boşluk; güvenlikten yoksun, sınırları kontrol edilemeyen ve günlük yaşamın felç olduğu bir kaos ortamını doğurmuştur.

Devletin otoritesi çökerken, sürgündeki siyasi gruplar İran, Suriye ve Avrupa'dan dönerek dış desteklerle yeni bir devlet inşa etmeye çalışmışlardır. Ancak bu süreçte ulusal kimlik geri plana itilmiş, bunun yerini mezhepsel ve etnik kimlikler almıştır. İşgal yönetiminin "bileşenler" (Şii, Sünni, Kürt) üzerinden kurguladığı siyasi temsil modeli, mezhepsel kimliği siyasetin temel direği haline getirmiştir. Merkezi devletin zayıflığı, İran'ın Irak üzerindeki nüfuzunu hızla genişletmesine olanak tanırken; aynı zamanda silahlı grupların, radikal örgütlerin ve yolsuzluk ağlarının güç kazandığı bir "yönetilemezlik" ortamına zemin hazırlamıştır.

2. Mezhepsel Boyut ve Kimlik Temelli Yeniden Yapılanma

2003 sonrası dönem, Irak'ın sadece siyasi değil, sosyal kimliğinin de kökten yeniden tanımlandığı bir süreçtir. "Merkezi bir ulus devlet" söyleminden, "mezhepsel ve etnik bileşenlerden oluşan bir sistem" anlayışına geçiş, Irak'ın modern tarihindeki en tehlikeli kırılma noktalarından biridir.

İşgal yönetimi altında kurgulanan "Muhasasa" (kotalı paylaşım) sistemi, siyasi iktidarı ve devlet kaynaklarını mezhepsel aidiyetlere endekslemiştir. Şii siyasi yapılar, Saddam döneminin "tarihsel mağduriyeti" (mezlumiyet) söylemiyle meşruiyetlerini inşa ederken; Sünni gruplar dışlanmışlık hissiyle marjinalleşmiş, Kürtler ise bu boşluktan yararlanarak özerkliklerini genişletmişlerdir. Bu süreçte mezhep, sosyal bir olgudan ziyade siyasi bir rant ve güvenlik aygıtına dönüşmüştür.

2006'da Samarra'daki El-Askeri Türbesi'nin bombalanması sonrası yaşananlar, bu mezhepsel gerilimi açık bir iç savaşa taşımıştır. Kimlik üzerinden yürütülen cinayetler, yerinden edilmeler ve mahallelerin etnik/mezhepsel olarak ayrıştırılması, Irak toplumunun dokusunu derinden zedelemiştir. İran'ın ideolojik ve güvenlik odaklı desteğiyle güçlenen Şii milis yapılanmaları ve Sünni kesimde yeşeren radikal gruplar, bu kutuplaşmayı daha da derinleştirmiştir. Sonuçta, kamu kurumları ulusal birer çatı olmaktan çıkıp, partilerin ve mezhepsel grupların nüfuz alanı haline gelmiştir. Bu durum, sadece devletin bağımsız karar alma yetisini felç etmekle kalmamış, aynı zamanda genç nesiller üzerinde derin güvensizlik ve bölünme duygusunu körüklemiştir. Irak'ta son yıllarda yükselen yolsuzluk karşıtı sivil protestolar, halkın büyük bir kısmının "mezhep temelli siyaset"ten ve dış müdahalelerden duyduğu yorgunluğun ve vatandaşlık odaklı bir devlet talebinin somut bir göstergesidir.

3. İran'ın Nüfuzunun Yükselişi ve Irak'ın Bölgesel Çatışma Alanına Dönüşümü

2003 yılında Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesi, Orta Doğu güç dengelerinde stratejik bir dönüm noktası olmuş ve İran için emsalsiz bir fırsat alanı yaratmıştır. Irak, İran için sadece bir komşu devlet değil; tarihsel, coğrafi ve güvenlik eksenli derin bir etki alanıdır. Tahran, rejimin çöküşünü izleyen süreçte oluşan siyasi, güvenlik ve idari boşluğu, geçmişteki sürgün yıllarında kurduğu yakın ilişkiler ve müttefikler ağı sayesinde hızla doldurmuştur.

İran'ın nüfuzu sadece siyasi bir destekle sınırlı kalmamış; Şii siyasi partiler, dini kurumlar, silahlı gruplar ve ekonomik kanallar üzerinden çok boyutlu bir yapıya bürünmüştür. Tahran, Irak'ın kutsal şehirleri olan Necef ve Kerbela üzerindeki dini nüfuzunu, jeopolitik çıkarlarıyla birleştirerek Irak iç siyasetinde belirleyici bir aktör haline gelmiştir. 2014 yılında DEAŞ'ın yükselişiyle birlikte güç kazanan Haşdi Şabi gibi yapılar, İran'ın Irak üzerindeki askeri ve siyasi etkisini daha da kurumsallaştırmıştır.

Bu genişleme; enerji, ticaret ve lojistik hatları üzerinden Irak ekonomisini İran'a bağımlı hale getirirken, aynı zamanda Irak'ı İran'ın Suriye ve Lübnan'a uzanan "stratejik koridorunun" merkezine yerleştirmiştir. Ancak bu süreç Irak içinde derin bir iç tartışmayı da tetiklemiştir. Özellikle genç nesillerin ve milliyetçi kesimlerin başlattığı yolsuzluk ve dış müdahale karşıtı protestolar, Irak'ın bir "nüfuz alanı" olmaktan çıkıp egemen bir devlet olma arzusunu yansıtmaktadır. Sonuç olarak, İran'ın 2003 sonrası Irak'taki yükselişi, Irak'ı bölgesel güç rekabetinin en karmaşık ve kırılgan sahası haline getirmiştir.

4. Silahlı Milisler ve Devlet İçinde Gücün Yeniden Şekillenmesi

2003 sonrası Irak'ın yaşadığı en büyük yapısal krizlerden biri, devletin şiddet kullanma tekkelini yitirmesidir. İşgal otoritesinin Irak ordusunu ve güvenlik aygıtlarını lağvetmesi, ülkede devasa bir güvenlik boşluğu yaratarak onlarca silahlı grubun ve milis yapılanmasının doğmasına neden olmuştur. Bu

durum, Irak'ta "tek merkezli devlet" modelinden "çok merkezli güç yapısı" modeline geçişin en somut göstergesidir.

Silahlı grupların evrimi, sadece bir güvenlik meselesi değil; siyasi nüfuzun, ekonomik rantın ve sosyal statünün bir aracı haline gelmiştir. Özellikle Şii ağırlıklı partilerin silahlı kanatları, İran ile olan tarihsel ve ideolojik bağları sayesinde devlet aygıtının içine sızmış; parlamento ve hükümet içerisinde yer alırken aynı zamanda bağımsız silahlı varlıklarını korumuşlardır. DEAŞ ile mücadele döneminde "Haşdi Şabi" çatısı altında yasal bir statü kazanan bu gruplar, savaş sonrasında varlıklarını sürdürerek devlet içinde "ikili bir otorite" yapısı (dual authority) oluşturmuşlardır.

Bu yapı, devletin bağımsız karar alma mekanizmalarını zayıflatmış ve güvenlik politikalarını hizipsel çıkarlara hapsetmiştir. Sünni bölgelerde ortaya çıkan radikal gruplar ise bu mezhepsel kutuplaşmayı daha da derinleştirerek ülkeyi bitmek bilmeyen bir şiddet sarmalına sürüklemiştir. Ekonomik açıdan gümrük kapıları, petrol kaçakçılığı ve devlet ihaleleri üzerinden kendi finansman ağlarını kuran bu milisler, Irak'ta siyaseti "hukuk ve kurumlar" üzerinden değil, "silahlı güç ve sadakat" üzerinden yürüten bir düzen inşa etmişlerdir. Bugün Irak, devlet ile milislerin iç içe geçtiği, kurumların bu grupların nüfuzundan kurtarılamadığı ve "egemen devlet" kavramının sürekli aşındığı zorlu bir dönüşüm süreci yaşamaktadır.

4. Silahlı Milisler ve Devlet İçinde Gücün Yeniden Yapılanması

2003 sonrası Irak, sadece siyasi bir krizle değil, devletin şiddet kullanma tekkelini yitirdiği yapısal bir kırılmayla karşı karşıya kalmıştır. ABD liderliğindeki işgal güçlerinin Irak ordusunu ve güvenlik aygıtlarını lağvetmesi, ülkede devasa bir güvenlik boşluğu doğurmuş; bu boşluk ise devlet otoritesinden bağımsız, partiler, mezhepler ve bölgesel aktörlerle bağları olan karmaşık bir silahlı gruplar ağıyla dolmuştur. Bu dönüşüm, Irak'ta gücün sadece bir güvenlik aracı olmaktan çıkıp; siyasi nüfuz, sosyal statü ve ekonomik rant elde etmenin anahtarı haline geldiği bir süreç başlatmıştır.

Başlangıçta "işgale karşı direniş" veya "mezhepsel koruma" söylemiyle meşrulaştırılan bu yapılar, zamanla kendi siyasi liderliklerine, güvenlik birimlerine ve ekonomik ağlarına sahip olan paralel yapılara dönüşmüştür. 2014 yılında DEAŞ'ın yükselişi, Irak'taki güvenlik mimarisini yeniden değiştirmiş ve Haşdi Şabi'nin resmi olarak sistemin bir parçası haline gelmesine yol açmıştır. Ancak bu "yasal statü", milislerin devletten bağımsız hareket etme kapasitesini ortadan kaldırmamış, aksine devlet içinde "ikili bir otorite" yapısını kalıcı kılmıştır. Günümüzde Irak, resmi kurumları ile silahlı grupların iç içe geçtiği, devletin karar alma süreçlerinin bu grupların nüfuzundan azade olmadığı, son derece karmaşık ve "çok merkezli" bir güç modeline mahkûm durumdadır. Bu durum, sivil gençlik protestolarının temel hedefi olan "güçlü ve

tek başlı devlet" taleplerinin önündeki en büyük yapısal engeldir.

5. Mezhep Savaşı ve Sosyal Dokunun Parçalanması

2003 sonrası dönem, Irak'ın sadece siyasi ve askeri yapısını değil, binlerce yıllık sosyal dokusunu da derinden yaralayan bir yıkım sürecidir. 2005-2007 yılları arasında yaşanan şiddet sarmalı, geleneksel olarak bir arada yaşayan Sünni, Şii ve diğer bileşenlerin arasındaki güven ilişkisini tamamen koparmıştır. 2006 yılında Samarra'daki El-Askeri Türbesi'nin bombalanması, bu iç çatışmanın "açık bir mezhep savaşına" evrildiği dönüm noktası olmuş; sokaklar, mahalleler ve hatta aile bağları dahi mezhepsel çizgilerle bölünmüştür.

Bu süreçte milis yapılar, mezhepsel korkuyu bir seferberlik aracı olarak kullanarak kendilerini "kendi toplumlarının koruyucusu" olarak konumlandırmışlardır. Zorunlu göçler, yerinden edilmeler ve kimlik üzerinden yapılan infazlar, Irak'ın demografik ve psikolojik haritasını kalıcı olarak değiştirmiştir. Devletin güvenlik kurumları, bu kutuplaşmayı engelleyemediği gibi çoğu zaman bir tarafın parçası haline gelmiş; bu durum, vatandaşın devlete olan aidiyetini yok ederek yerine mezhebe veya aşirete duyulan sadakati koymuştur.

Ekonomik yolsuzluktan medyaya kadar her alana yansıyan bu kutuplaşma, Irak'ta "ulusal bir kimlik" inşasının önündeki en büyük psikolojik bariyerdir. Her ne kadar son yıllarda, özellikle genç nesillerin öncülük ettiği protestolar mezhepler üstü bir

"ulusal kimlik" arayışını dile getirse de, savaşın bıraktığı derin izler, korku iklimi ve mezhep temelli siyasi sistemin (muhasasa) devamlılığı, Irak toplumunu parçalı bir yapıda tutmaya devam etmektedir. Sonuç olarak, bu dönem Irak tarihinde geçici bir şiddet dalgası değil, toplumun siyasi, sosyal ve zihinsel kodlarını yeniden yazan, etkisi bugün bile hissedilen derin bir toplumsal kırılmadır.

6. Irak: Bölgesel ve Uluslararası Güç Çatışmalarının Arenası

2003 yılında Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesiyle Irak, sadece iç krizlerle boğuşan bir devlet değil, Orta Doğu'daki bölgesel ve küresel güç rekabetinin en yoğun yaşandığı "stratejik bir arena" haline gelmiştir. Irak'ın zengin petrol yatakları, coğrafi konumu ve parçalı toplumsal yapısı, onu rakip nüfuz projelerinin kesişme noktasına yerleştirmiştir. Devlet kurumlarının çöküşüyle oluşan otorite boşluğu, dış aktörlerin Irak'ın yeni siyasi ve güvenlik manzarasını kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmesine zemin hazırlamıştır.

İşgalin ilk yıllarında ABD'nin doğrudan yönetimi ve askeri baskınlığı, Irak'ı bir istikrar adası haline getirmek yerine, bir iç savaş ve silahlı direniş sarmalına sürüklemiştir. Bu ortam, özellikle İran için tarihsel bir fırsat sunmuştur; Tahran, on yıllardır süren rekabetin ardından Irak'taki Şii partiler ve silahlı gruplar üzerinden derin bir etki ağı kurmuştur. Buna karşılık, bazı Arap ülkeleri İran'ın yükselişini dengelemek amacıyla

Irak'taki farklı siyasi, aşiret ve medya çevrelerini destekleyerek bu rekabete dahil olmuşlardır.

Bu süreç, Irak'ı "egemenliği tartışmalı" bir konuma sürüklemiştir. Büyük siyasi kararlar, hükümet kurma süreçleri ve güvenlik politikaları, iç dinamiklerden ziyade bölgesel dengelerin bir yansıması haline gelmiştir. 2020 yılında Kasım Süleymani'nin Bağdat'ta öldürülmesi gibi olaylar, Irak'ın ABD-İran çatışmasının doğrudan bir "vekalet sahası" (proxy arena) olduğunu gözler önüne sermiştir. Irak halkı, ülkenin bir "bölgesel hesaplaşma meydanı" haline gelmesinden duyduğu rahatsızlığı, son yıllarda yükselen yolsuzluk ve dış müdahale karşıtı protestolarla dile getirmiştir. Ancak siyasi sistemin yapısı, ulusal bir bağımsızlık hamlesini zorlaştıracak şekilde dış güçlerin nüfuz ağlarıyla iç içe geçmiştir.

7. Ekonomi, Yolsuzluk ve Nüfuz Ağlarının İnşası

2003 sonrası Irak ekonomisi, devasa petrol gelirlerine rağmen kurumsal yıkım ve sistematik yolsuzluğun bir arada yaşandığı bir "paradoks" haline gelmiştir. Merkezi devlet yönetimi çökerken, yerini partilerin ve mezhepsel grupların devlet kaynaklarını paylaştığı "kota tabanlı" (muhasasa) bir ekonomik model almıştır. Bu düzende bakanlıklar, kamu kurumları ve ihale sistemleri ulusal hizmet odaklı yapılar olmaktan çıkıp, partilerin kendi sadakat ağlarını finanse ettikleri birer "rant merkezine" dönüşmüştür.

"Parti ekonomisi" olarak adlandırılabilecek bu modelde; devletin bütçesi, yatırımlar ve istihdam, liyakat yerine siyasi ve mezhepsel sadakate dayalı olarak dağıtılmıştır. Bu durum, Irak'ın yüzlerce milyar dolarlık petrol gelirine rağmen altyapı, elektrik ve sağlık gibi temel hizmetlerde neden kronik bir çöküş yaşadığını açıklamaktadır. Yolsuzluk, sadece finansal bir hata değil, devletin iktidarını ayakta tutan bir "sistem aracı" haline gelmiştir. Bu düzende silahlı gruplar ve nüfuzlu siyasi figürler, sınır kapıları, kaçakçılık ağları ve devlet ihaleleri üzerinden kendi bağımsız finansmanlarını oluşturarak, devlete karşı kendi özerk güçlerini pekiştirmişlerdir.

Ekonomik alandaki bu yapı, İran ve ABD arasındaki rekabetin bir diğer cephesidir. İran, enerji ve ticaret bağımlılığı üzerinden Irak ekonomisindeki yerini güçlendirirken; ABD, mali sistem üzerindeki etkisiyle Irak'ın finansal kararları üzerinde denge kurmaya çalışmaktadır. Bu iç içe geçmiş ekonomik-siyasi yapı, reform girişimlerinin önündeki en büyük engeldir; çünkü reform demek, mevcut iktidar ağlarının beslendiği rant damarlarının kesilmesi anlamına gelmektedir. Irak'ın zenginliği, toplumsal kalkınma için bir fırsat olmaktan çıkıp, güç odakları arasındaki şiddetli çatışmanın ana kaynağına dönüşmüştür. Sonuç olarak, Irak'taki ekonomik çöküş ve yolsuzluk; sadece teknik bir sorun değil, devletin "nüfuz ağları" tarafından ele geçirilmesinin doğrudan bir sonucudur.

8. DEAŞ ve Mezhepler Arası Şiddetin Geri Dönüşü

2014 yılında DEAŞ'ın Irak'taki yükselişi, sadece askeri bir yayılma değil; Irak devletinin 2003 sonrası yaşadığı kurumsal çöküşün, mezhepsel kutuplaşmanın ve bölgesel istikrarsızlığın birikmiş bir sonucuydu. Örgüt, Sünni bölgelerdeki dışlanmışlık hissinden, güvenlik boşluğundan ve ordunun içine düştüğü ataletten faydalanarak Musul gibi kritik merkezleri hızla ele geçirmiş; bu durum, Irak devletinin varlığının sorgulandığı bir "kırılma noktası" yaratmıştır.

DEAŞ'ın "hilafet" ilanı ve uyguladığı şiddet, Irak toplumunu yeniden keskin bir şekilde mezhepsel hatlara bölmüştür. Ayetullah Sistani'nin "Kifai Cihad" fetvası ile kurulan Haşdi Şabi, örgütün ilerleyişini durdurmak için kritik bir rol oynamış olsa da, bu süreç Irak'taki silahlı grupların devleti gölgede bırakacak şekilde güçlenmesine yol açmıştır. DEAŞ tehdidi, Irak'ı uluslararası bir koalisyonun ve İran'ın askeri danışmanlık ağlarının merkezine yerleştirerek ülkeyi "terörle mücadele" eksenli bölgesel ve küresel bir hesaplaşma alanına dönüştürmüştür. 2017'de askeri olarak yenilgiye uğratılsa da DEAŞ'ın yarattığı yıkım ve ideolojik tortular, yolsuzluk ve devletin zayıflığı gibi yapısal sorunlarla birleşerek Irak'ın toplumsal dokusunu onarılması güç bir şekilde zedelemiştir.

9. Haşdi Şabi ve Devlet İçinde Silahlı Nüfuzun Kurumsallaşması

2014 sonrası kurulan Haşdi Şabi, Irak modern tarihinde silah ve siyaset arasındaki ilişkinin yeniden tanımlandığı en önemli yapısal dönüşümdür. DEAŞ karşısında devletin güvenlik zaafı yaşadığı bir dönemde "gönüllü" bir güç olarak doğan bu yapı, zamanla kendi komuta kademesine, siyasi kanatlarına ve ekonomik çıkarlarına sahip bir "paralel yapıya" evrilmiştir. Haşdi Şabi tek bir grup değil; Bedir Örgütü, Asaib Ehlilhak ve Ketaib Hizbullah gibi İran ile tarihsel ve ideolojik bağları olan köklü grupları barındıran çok katmanlı bir şemsiyedir.

2016 yılında çıkarılan yasayla "resmi bir kurum" statüsü kazanması, silahlı gruplara hukuki bir kalkan sağlasa da, devletin "şiddet kullanma tekelini" fiilen paylaşmasına neden olmuştur. Haşdi Şabi'nin hem parlamento ve hükümet içerisinde siyasi bir aktör olarak yer alması, hem de sahadaki milis varlığını koruması, Irak'ta "devlet içinde devlet" (dual power) modelini kalıcı hale getirmiştir. Bu yapı, sadece askeri bir savunma gücü değil; aynı zamanda sınır geçişlerini, ticari ağları ve kamu kaynaklarını kontrol eden, devletin dış politikasını ve güvenlik tercihlerini etkileyen temel bir "güç odağıdır." Irak'ın geleceğine dair temel tartışma konusu; ordunun ulusal bir ordu olarak tek çatı altında toplanması mı, yoksa devletin bu silahlı nüfuz ağlarıyla "hibrit" bir yapıda yaşamaya devam mı edeceği sorusunda düğümlenmektedir. Özellikle gençlik protestolarında dile getirilen "silahların devlet elinde toplanması" talebi, Irak'ın 2003 sonrası girdiği bu karmaşık güç dengesini aşma arayışının bir yansımasıdır.

10. Irak: Devletin İnşası ile Bölgesel Nüfuz Arasındaki İkilem

2003 yılında Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesinden yirmi yılı aşkın bir süre sonra Irak, iki zıt kutup arasında sıkışmış son derece karmaşık bir denklemle karşı karşıyadır: Ulusal temeller üzerine kurulu bir devlet inşa etme arayışı ile çok merkezli güç yapılarına ve bölgesel nüfuza dayalı mevcut statükonun devamı. Merkezi devletin 2003'teki çöküşünden bu yana Irak, siyasi, askeri ve ekonomik kararları tek başına tekelinde tutan geleneksel bir devlet modeline geri dönememiş; bunun yerine partilerin, mezheplerin, silahlı grupların ve dış aktörlerin sürekli pazarlık halinde olduğu hibrit bir siyasi sistem oluşmuştur.

Bugün Irak devletinin karşı karşıya olduğu en büyük meydan okuma, "fiili egemenlik" (de facto sovereignty) meselesidir. Güvenlik alanında, resmi ordunun yanı sıra Haşdi Şabi bünyesindeki silahlı grupların varlığı, devletin "şiddet kullanma tekkelini" elinden almaktadır. Siyasi düzeyde ise hükümet kurma süreçleri, iç iradeden ziyade İran, ABD ve bölgesel güçlerin nüfuz mücadelelerinin bir yansıması olarak şekillenmektedir. Ekonomik alanda petrol gelirlerine aşırı bağımlılık; stratejik planlama eksikliği, yolsuzluk ve partizan ağların devlet kurumlarını kendi çıkarları için kullanmasıyla birleşerek sürdürülebilir bir kalkınmanın önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır.

Toplumsal düzeyde, 2019 protestolarıyla belirginleşen gençlik hareketleri, mezhepsel kota (muhasasa) sistemine ve dış müdahalelere karşı "vatandaşlık temelli" bir devlet talebini yükseltmiştir. Bu durum, toplumun artık eski bölünmelerin ötesine geçerek merkezi bir devlet otoritesi arzuladığını kanıtlamaktadır. Irak, sahip olduğu coğrafi stratejik konumu ve enerji kaynaklarıyla bölgede kilit bir aktör olma potansiyeline sahiptir; ancak bu potansiyelin hayata geçmesi, silahların devlet eliyle tekelleştirilmesi, yolsuzlukla mücadele edilmesi ve dış müdahalelerin sınırlandırılmasına bağlıdır.

Sonuç olarak Irak, egemenliğini ve ulusal kurumlarını yeniden tesis etme çabası ile iç parçalanmışlık ve bölgesel güç rekabetinin yarattığı bağımlılık döngüsü arasında kalmıştır. Irak'ın geleceği; bu karmaşık bölgesel bağlam içerisinde kimliğini, devlet yapısını ve egemenlik anlayışını nasıl yeniden tanımlayacağına ve bu iki zıt kutuptan hangisinin ağır basacağına bağlı olarak şekillenecektir.

Bölüm 12: Suriye, İç Savaş ve Bölgesel İttifaklar

1. Suriye Devriminin Başlaması ve Bölgesel Bir Çatışma Arenasına Dönüşümü: Dış Müdahalenin İlk Kapısı

2011 yılında Suriye'de patlak veren olaylar, sadece yerel bir protesto hareketi değil, Suriye devletinin doğasında ve bölgesel konumunda derin bir kırılma yaratan tarihsel bir an olmuştur. Başlangıçta siyasi reform ve yönetimsel iyileştirme talepleriyle sınırlı görünen bu hareket, devletin güvenlik odaklı sert tepkisi

ve iç dinamiklerin karmaşıklığı nedeniyle hızla açık bir çatışmaya evrilmiştir.

Suriye'nin Orta Doğu'nun tam kalbindeki jeopolitik konumu, iç krizin yerel bir mesele olarak kalmasına izin vermemiştir. Çatışmaların coğrafi olarak yayılması ve şiddetlenmesiyle birlikte, Suriye sahası bölgesel güçlerin nüfuz mücadelelerinin kesişme noktasına dönüşmüştür. İç ve dış düzeylerin birbirine karıştığı bu süreçte, Suriye krizi artık sadece bir "devlet içi kriz" değil, bölgesel güç dengelerini belirleyen stratejik bir düğüm haline gelmiştir. Bu durum, İran başta olmak üzere bölgesel aktörlerin sürece dahil olması için gerekli zemini hazırlamış ve Suriye'yi "arka bahçe" ya da "stratejik derinlik" olarak gören güçlerin müdahalesine açık bir arena haline getirmiştir.

2. İran'ın Suriye Krizine İlk Bakışı: Stratejik Müttefikten Bölgesel Nüfuzu Koruma Sahasına

İran, 2011 yılındaki olayları sadece bir iç huzursuzluk olarak değil, on yıllardır inşa ettiği "direniş ekseni" ve bölgesel nüfuz ağının geleceği açısından bir beka sorunu olarak değerlendirmiştir. Tahran ile Şam arasındaki stratejik ortaklık, siyasi, güvenlik ve askeri boyutları olan çok katmanlı bir yapıya sahipti. Bu nedenle, Suriye'deki mevcut rejimin çöküşü veya radikal bir şekilde değişimi, İran'ın bölgesel güç dengesindeki kilit taşının yerinden oynaması anlamına geliyordu.

İran’ın krizin başındaki yaklaşımı, Suriye devletinin istikrarını ve mevcut yapısını koruma odaklı olmuştur. Tahran’a göre Suriye, sadece bir müttefik değil, Lübnan’dan Irak’a uzanan stratejik derinliğin merkezi bir halkasıdır. Bu jeopolitik okuma, İran’ın krizle ilişkisini diplomatik destek düzeyinden çıkarıp, bölgesel güvenlik perspektifinden ele alınan stratejik bir öncelik haline getirmiştir. Dolayısıyla İran, Suriye’deki statükoyu korumayı, bölgesel dengelerin yeniden yapılandırılmasına karşı bir "test alanı" olarak görmüş ve krizin yönetiminde diplomatik araçların ötesine geçmeye başlamıştır.

3. Siyasi Destekten Sahaya Müdahaleye Geçiş: Suriye’de İran’ın Rolü ve Müttefik Milis Ağlarının Şekillenmesi

Suriye’deki çatışmaların silahlı bir boyuta evrilmesiyle birlikte İran’ın rolü, siyasi ve danışmanlık düzeyinden doğrudan saha yönetimine ve operasyonel derinliğe kaymıştır. Bu dönüşüm, sistemli ve kademeli bir stratejinin ürünüdür. Özellikle ordunun sahada zorlandığı dönemlerde, İran geleneksel ordu yapısının dışında kalan, esnek hareket kabiliyetine sahip ve doğrudan kendisine bağlı "milis ağları" (proxy güçler) oluşturma modelini devreye sokmuştur.

İran, Suriye içinde yerel grupları devşirerek veya bölgesel düzeydeki tecrübeli silahlı yapıları Suriye’ye kanalize ederek, sahada yeni bir güç dengesi kurmuştur. Bu milis yapıları, zamanla sadece geçici birer destek unsuru olmaktan çıkıp, çatışmanın en kritik bölgelerinde (stratejik koridorlar ve kritik hatlarda) merkezi aktörler haline gelmiştir. Bu durum,

Suriye'nin askeri yapısını dış destekli ağlarla iç içe geçirmiş ve rejimin karar alma mekanizmalarını Tahran'ın stratejik hedefleriyle uyumlu hale getirmiştir. Sonuç olarak, İran'ın bu "sahaya doğrudan müdahale" stratejisi, Suriye iç savaşının gidişatını değiştiren en önemli faktörlerden biri olmuş ve çatışmanın karmaşıklığını zirveye taşımıştır.

4. Suriye Askeri Sahasının Yeniden Mühendisliği: Milislerin Genişlemesi ve Gücün Merkeziyetinin Kaybı

Suriye'deki savaşın uzun bir yıpratma sürecine girmesiyle birlikte çatışma, merkezi ve geleneksel bir askeri yapıdan çıkıp, çok aktörlü bir sisteme evrilmiştir. Bu dönüşümde, İran destekli milis grupların rolünün genişlemesi, sahadaki güç dengelerini kökten değiştirmiştir. İran, rejimin ordusunun yanında hareket eden ancak kendi bağımsız örgütlenme ve manevra alanına sahip "çok parçalı bir sadakat modeli" geliştirmiştir.

Bu durum, askeri kararların merkezden uzaklaştığı ve sahadaki "çoklu komuta" merkezlerine dağıldığı bir "askeri paralellik" durumu yaratmıştır. Artık askeri başarı, tek bir merkezden ziyade, farklı doktrinlere sahip silahlı gruplar arasındaki karmaşık bir koordinasyona bağlı hale gelmiştir. Bu parçalı yapı, Suriye devletinin "şiddet kullanma tekkelini" zayıflatmış; sahayı devlet kurumları ile dış destekli ağlar arasında paylaşılmış bir nüfuz alanına dönüştürmüştür.

5. Çatışmanın Uzaması ve Askeri Dengenin Yeniden Üretimi: "Açık Savaş" Hali

İran'ın müdahalesi ve milis ağlarının genişlemesi, Suriye'deki savaşı "hızlı zafer" mantığından "uzun süreli savaş yönetimi" mantığına taşımıştır. Oluşturulan bu askeri yapı, sahadaki güçlerin birbirini dengelediği ancak hiçbirinin nihai bir zafer kazanamadığı "istikrarsız bir denge" yaratmıştır. Bu durum, çatışmayı dinamik ama çözümsüz bir sürece hapsetmiştir.

Suriye iç savaşı artık bir sonuç alma arayışından ziyade, mevcut nüfuz alanlarını koruma ve yıpratma yönetimine dönüşmüştür. Askeri operasyonlar, nihai bir çözümden ziyade tarafların stratejik konumlarını sabitlemek için yapılan kesintili çatışmalara evrilmiştir. Bu "sonuçsuzluk hali", siyasi çözüm yollarını da tıkamakta; sahadaki dengeler her an değişebildiği için sürdürülebilir bir barış zeminini imkansız kılmaktadır.

6. İran Nüfuzunun Suriye Devlet Yapısıyla İç İçe Geçmesi: Askeri Ortaklıktan Egemenlik Karmaşasına

Suriye'deki savaşın devamı, devlet kurumları ile İran destekli milis ağları arasında çizgisi belirsiz bir "tümleşik yapı" ortaya çıkarmıştır. Başlangıçta sadece askeri bir destek olarak başlayan bu ilişki, zamanla idari ve güvenlik kararlarının alındığı bir "iç içe geçmişlik" haline dönüşmüştür. Artık egemenlik kararları, sadece resmi devlet mekanizmalarında değil, dış destekli nüfuz ağlarının da dahil olduğu bir etkileşim sonucunda alınmaktadır.

Bu "dengesiz koordinasyon" durumu, devletin merkezi bir egemenlik modeli inşa etme kapasitesini köreltmiştir. Devlet,

artık milis yapılarını geçici birer unsur olarak değil, sahadaki güvenlik mimarisinin ayrılmaz bir parçası olarak görmek zorunda kalmıştır. Bu yapı, Suriye devletini daha karmaşık, merkezden uzak ve egemenlik yetkisi parçalanmış bir aygıt haline getirmiştir.

7. Suriye'nin Bölgesel Boyutu: Çok Taraflı Nüfuz Düğümü

Suriye'deki savaş, artık sınırların ötesine taşmış; Irak, Lübnan ve diğer jeopolitik temas hatlarıyla birleşerek İran'ın bölgesel nüfuz ağının merkezine yerleşmiştir. Suriye sahası, bölgesel ve uluslararası güçlerin rekabet ettiği stratejik bir düğüm haline gelmiştir. İran, bu sahadaki varlığını uzun vadeli bir nüfuz aracı olarak kullanmakta ve Suriye coğrafyasını bölgesel sisteminin ayrılmaz bir parçası olarak kurgulamaktadır.

Bu çok taraflı nüfuz alanı, Suriye'nin geleceğini sadece iç dengelere değil, Orta Doğu'daki karmaşık bölgesel etkileşimlere bağımlı hale getirmiştir. Suriye, artık sadece bir kriz sahası değil, bölgesel güçlerin "statüko" mücadelesi verdiği bir test merkezidir. Sonuç olarak; İran'ın merkezi bir aktör olarak varlığıyla birlikte Suriye, iç krizin çok ötesinde, bölgesel güçlerin birbirini dengelediği ve sınırlarının sürekli yeniden tanımlandığı çok katmanlı bir "nüfuz alanı" haline dönüşmüştür.:

8. İran Müdahalesinin Sosyal ve Siyasi Etkisi: Yerel Bilincin Yeniden Şekillenmesi ve Ulusal Yapının Erozyonu

Suriye'deki savaşın uzaması ve dış güçlerin varlığının genişlemesi, İran'ın müdahalesini askeri ve siyasi alanın dışına çıkararak Suriye toplumunun sosyal dokusu ve kolektif bilinci üzerinde derin izler bırakmıştır. Savaşın yarattığı parçalı gerçeklik, devletin "tek otorite" olarak kabul edildiği geleneksel yapıyı sarsmış; yerine yerel milis güçlerinin, dış destekli nüfuz ağlarının ve bölünmüş yerel yönetimlerin iç içe geçtiği çok katmanlı bir otorite yapısı getirmiştir.

Bu durum, vatandaş ile devlet arasındaki bağı koparak sadakat kavramını "ulusal kimlikten" "sahadaki gerçekliğe ve yöneten güce" kaydırmıştır. Farklı bölgelerde farklı güvenlik ve yönetim modellerinin uygulanması, Suriye toplumunun homojenliğini aşındırmış ve toplumsal güveni temelinden sarsmıştır. İran'ın araçları üzerinden gerçekleştirdiği bu müdahale, sadece askeri dengeleri değiştirmekle kalmamış; Suriye toplumunun sosyal ve siyasi çevresini yeniden kurgulayarak, ülkeyi savaş öncesi döneme göre çok daha karmaşık, heterojen ve parçalanmış bir yapıya sürüklemiştir. Sonuç olarak; İran müdahalesi, toplumsal uyum unsurlarını tasfiye ederek, toplumu farklı sadakat odaklarına sahip yeni bir gerçekliğe hapsetmiştir.

9. Çatışmanın Uzaması ve "İstikrarsız İstikrar": İran Nüfuzunun Suriye Savaş Denklemi İçindeki İşlevi

Suriye'deki savaşın yıpratma sürecine girmesiyle birlikte çatışma, taraflardan birinin kesin zaferiyle sonuçlanacak bir "hızlı çözüm"den çıkıp, hiçbir tarafın tam üstünlük sağlayamadığı ancak tarafların da tamamen çökmediği "istikrarsız bir denge" (unstable stability) haline evrilmiştir. İran destekli milis ağları ve bu ağların stratejik bölgelerdeki kalıcı varlığı, bu "sonuçsuzluk halinin" temel belirleyicisi olmuştur.

İran, Suriye savaşını bir "nihai çözüm" arayışından ziyade, kendi nüfuzunu korumak ve geliştirmek için kullanılan bir "yönetim süreci" olarak kurgulamıştır. Her saha ilerlemesinin bir karşı hamleyle dengelendiği bu sarmal, Suriye iç savaşını dinamik ancak çözümsüz bir çatışma haline getirmiştir. Stratejik noktaların korunması ve kaybedilmemesi, savaşın nihai hedefi haline gelmiş; bu da çatışmayı bir "yönetim stratejisine" dönüştürmüştür. Bu "istikrarsız istikrar" durumu, Suriye'yi krizin sona erdiği bir geçiş döneminden ziyade, krizin sürekli yeniden üretildiği uzun süreli bir istikrarsızlık döngüsüne mahkum etmiştir. Nihayetinde; İran'ın rolü, savaşın askeri ve siyasi sonuçlarını kilitleyerek, Suriye'yi çözüme kavuşmayan, sürekli kendini yeniden üreten bir "savaş yönetimi" bataklığına sürüklemiştir.

10. Sonuç: Bir "Nüfuz Sistemi" Olarak Suriye ve İran'ın Savaşta Yeniden Tanımlanan Rolü

Bu analitik süreçten çıkan temel sonuç; Suriye'deki savaşın artık yerel aktörler arasındaki bir iç çatışma olmaktan çıkıp, bölgesel ve uluslararası müdahalelerin merkezine yerleşmiş karmaşık bir sistem haline geldiğidir. İran'ın bu süreçteki rolü, çatışmanın doğasını, seyrini ve geçici sonuçlarını yapısal olarak belirlemiştir. İran'ın etkisi, krizin başındaki sınırlı siyasi desteğin çok ötesine geçerek, doğrudan saha yönetimine ve kurumsal nüfuz ağlarının inşasına uzanmıştır. Bu durum, İran'ın varlığını çatışmanın "dışsal bir faktörü" olmaktan çıkarıp, onun "yapısal bir parçası" haline getirmiştir.

İran'ın kurduğu milis ağları ve çok katmanlı destek sistemleri, Suriye devletinin geleneksel merkezi gücünü parçalamış ve otoriteyi karmaşık bir aktörler ağına dağıtmıştır. Bu yeniden dağılım, Suriye devlet yapısını daha girift ve heterojen bir yapıya sürüklemiştir. Aynı zamanda, "kesin olmayan denge" (unstable balance) stratejisiyle, İran doğrudan veya dolaylı olarak savaşın uzamasına katkı sağlamış; tarafların tam çöküşünü veya kesin zaferini engelleyerek çatışmayı uzun bir yıpratma sürecine hapsetmiştir. Bu dinamik, siyasi çözüm yollarını da bölgesel pazarlıkların ve uluslararası dengelerin gölgesinde bırakarak nihai istikrarın önünü tıkamıştır.

Daha geniş bir perspektiften bakıldığında Suriye; Orta Doğu'da nüfuz mücadelelerinin yeniden şekillendiği bir "test alanı" haline gelmiştir. İran'ın buradaki projesi, sadece bir müttefikini korumak değil, aynı zamanda jeopolitik bir derinlik inşa etmek

olmuştur. Sonuç olarak Suriye; iç dinamiklerin, bölgesel hesapların ve uluslararası müdahalelerin tek bir gövdede birleştiği, iç ve dış faktörlerin birbirinden ayrıştırılamayacağı karmaşık bir "nüfuz ağı"na dönüşmüştür. İran'ın Suriye'deki rolü, basit bir taraf desteği değil; çatışmanın doğasını coğrafya, siyaset ve stratejik nüfuzun iç içe geçtiği çok katmanlı ve uzun soluklu bir "savaş yönetimi" modeline dönüştürmek olarak tanımlanabilir. Bu gerçeklik, Suriye'yi günümüz Orta Doğu'sunun en girift ve çok boyutlu çatışma arenası haline getirmiştir.

Bölüm 13: Yemen ve Körfez ile Gerilim – Husiler ve Çatışmanın Açık Bir Bölgesel Yüzleşmeye Dönüşümü

1. Yemen: Arap Yarımadası'nda İran Nüfuzu İçin Yeni Bir Arena

2011 sonrasında Yemen'de yaşanan siyasi dönüşümler, ülkeyi yapısal bir kırılganlığa sürüklemiştir. Merkezi devletin iç dengeleri yönetme kapasitesinin zayıflaması, siyasi ve askeri yapıda keskin bölünmelere yol açmış; bu otorite boşluğu, yerel silahlı güçlerin yükselişi için uygun bir zemin oluşturmuştur. Yemen, İran için sadece coğrafi olarak uzak bir bölge değil, bölgesel güç dengelerini yeniden kurgulamak adına stratejik bir fırsat alanı haline gelmiştir. Kızıldeniz ve Babülmendep Boğazı'na olan stratejik hakimiyeti, Yemen'i enerji yolları ve deniz güvenliği açısından Körfez'in yumuşak karnı konumuna getirmiştir.

Bu jeopolitik okuma, İran'ın Yemen'i bölgesel stratejisinin merkezine yerleştirmesini sağlamıştır. Yemen'in iç istikrarsızlığı, İran'ın Körfez ülkelerine karşı elindeki nüfuz kartlarını artırmak için kullandığı bir enstrümana dönüşmüştür. Devlet kurumlarının çöküşüyle birlikte Husi hareketi (Ensarullah), hem bu boşluktan hem de toplumsal huzursuzluklardan faydalanarak bölgesel bir aktörle (İran) kurduğu ilişkiyi derinleştirmiştir. Bu durum, Yemen'deki krizi yerel bir iktidar mücadelesinden çıkarıp, İran ile Körfez ülkeleri arasındaki bölgesel rekabetin açık bir yüzleşme sahasına taşımıştır. Yemen'in aşiret yapısı ve parçalı sosyal dokusu, dış aktörlerin nüfuz mücadelelerini daha karmaşık hale getirmiş ve ülkeyi bölgesel güçlerin "vekalet savaşları" (proxy wars) alanına dönüştürmüştür.

2. Husilere Verilen Destek ve Yemen'deki Güç Dengelerinin Yeniden Şekillenmesi

Yemen krizinin siyasi protestolardan silahlı çatışmaya evrilmesi, ülkedeki güç dengelerini kökten değiştirmiştir. Husilerin yükselişi, sadece yerel dinamiklerle açıklanamaz; bu yükseliş, İran'ın siyasi, örgütsel ve askeri desteğiyle doğrudan bağlantılıdır. İran'dan gelen bu destek, Husileri sınırlı bir yerel gruptan, devletin kurumlarını ele geçirebilecek ve geniş coğrafi alanlara hükmedebilecek temel bir aktöre dönüştürmüştür. Başkent Sana'nın kontrol altına alınması, Yemen'deki güç paylaşımında bir dönüm noktası olmuş ve mevcut hükümetin merkeziyetçi yapısını fiilen parçalamıştır.

Bu süreçte Yemen, "çoklu otorite" yapısına sahip bir kaos ortamına girmiştir. Artık merkezde tek bir otorite yerine, sahadaki askeri hakimiyete ve dış destek ağlarına dayanan paralel güç odakları mevcuttur. Dış destek, tarafların savaş kapasitesini artırarak çatışmanın bir "yıpratma savaşına" dönüşmesine ve nihai bir çözümün imkansızlaşmasına yol açmıştır. Güç dengesinin sürekli değiştiği bu dinamik yapı, Yemen'i bölgesel güçlerin birbirini dengelediği ve hiçbir tarafın tam hakimiyet sağlayamadığı kronik bir çatışma sahası haline getirmiştir. Sonuç olarak; Husilere verilen destek, sadece bir tarafın güçlendirilmesi değil, Yemen devlet yapısının yeniden tasarlanması ve ülkenin bölgesel güç rekabetinde çözümü zor, karmaşık bir düğüme dönüştürülmesi projesidir.

3. Yemen'in Doğrudan Bölgesel Çatışma Sahasına Dönüşümü

Yemen'deki savaşın şiddetlenmesi ve coğrafi kapsamının genişlemesiyle birlikte kriz, yerel bir iktidar mücadelesinden çıkıp çok aktörlü, bölgesel stratejik dengelerin doğrudan yansıdığı "açık bir bölgesel çatışma" haline gelmiştir. Bu dönüşüm ani bir kopuş değil, Orta Doğu'daki çatışma sarmalının bir parçası haline gelen kümülatif bir süreçtir. Başlangıçta iç dinamiklere ve devletin zayıflığına odaklanan kriz, dış aktörlerin artan müdahalesiyle birlikte, bölge ülkelerinin ulusal güvenlik algılarını belirleyen stratejik bir düğüme dönüşmüştür.

Bölgesel güçler için Yemen artık sadece komşu bir devletin krizi değil; Körfez güvenliğini, Kızıldeniz'in stratejik rotalarını ve Babülmendep'in kontrolünü doğrudan etkileyen bir güvenlik denklemidir. Husilerin stratejik alanlardaki hakimiyeti, Körfez ülkeleri için doğrudan bir "ulusal güvenlik tehdidi" olarak algılanmış ve bu durum, krizi siyasi çözüm arayışlarından askeri müdahale ve güvenlik odaklı bir yüzleşmeye taşımıştır. Yemen, artık yerel aktörlerin ve dış destekçilerinin rekabet ettiği bir "vekalet savaşı" (proxy war) sahnesi olup, yerel kararların bölgesel etkilerden bağımsız alınamadığı bir "güç düğümü" niteliği kazanmıştır. Bu durum, Yemen'i istikrarsızlığın kronikleştiği ve çözümü için yerel uzlaşıların ötesinde bölgesel mutabakatların şart olduğu karmaşık bir yapıya sürüklemiştir.

4. Bölgesel Güvenlik Ekseninde İran ile Körfez Ülkeleri Arasındaki Gerilimin Tırmanışı

Yemen'in bir çatışma alanına dönüşmesi, İran ile Körfez ülkeleri arasındaki rekabeti geleneksel diplomatik sürtüşmelerden çıkarıp, "bölgesel sistemin geleceğine dair stratejik bir yüzleşmeye" taşımıştır. Körfez ülkeleri Yemen'deki gelişmeleri İran'ın "stratejik derinlik" arayışının ve bölgesel kuşatmasının bir parçası olarak okurken; İran, bu durumu bir "bölgesel caydırıcılık denklemi" ve nüfuzunu genişletme stratejisi olarak tanımlamıştır. Bu zıt algılar, iki taraf arasındaki güven boşluğunu derinleştirmiş ve Yemen'i, tarafların birbirine "mesaj gönderdiği" veya nüfuz alanlarını test ettiği birincil saha haline getirmiştir.

Bu gerilim, bölgesel güvenliğin sınırlarını da yeniden tanımlamıştır; artık güvenlik, ülkelerin sınırlarıyla değil, çevrelerindeki çatışma sahalarındaki nüfuz kapasiteleriyle ölçülmektedir. Yemen'deki savaşın sürmesi, her iki taraf için de bir "yıpratma yönetimi" ve askeri araçların diplomasinin önüne geçtiği "güvenliğin askerileşmesi" sürecini beraberinde getirmiştir. İran ve Körfez ülkeleri arasındaki ilişki, doğal bir bölgesel rekabetin ötesine geçerek, çok katmanlı bir nüfuz mücadelesine dönüşmüştür. Yemen, bu mücadelenin en hassas noktası olarak, bölgedeki güç dengelerinin, caydırıcılık stratejilerinin ve yeni güvenlik mimarilerinin test edildiği bir "laboratuvar" niteliği kazanmıştır. Sonuç olarak; bu gerilim, bölgedeki kutuplaşmayı keskinleştirmiş, ortak bir bölgesel güvenlik sistemi inşasını zayıflatmış ve Orta Doğu'nun modern güvenlik mimarisinde Yemen'i en kritik "kırılma noktalarından biri" haline getirmiştir.

5. Bölgenin Tüketilmesi ve Vekalet Savaşları Döngüsünün Genişlemesi

Yemen'deki savaşın uzun bir yıpratma sürecine girmesi, çatışmanın sadece sınırlarını aşmakla kalmamış, Orta Doğu'da "vekalet savaşları" (proxy wars) olarak bilinen bir modelin belirginleşmesine yol açmıştır. Dış aktörlerin çatışan taraflara sağladığı kesintisiz destek, yerel tarafların çökmesini engellerken aynı zamanda kesin bir zafer kazanmalarını da imkansız kılmış; bu da savaşı, kısa süreli bir iktidar mücadelesinden "açık bir tüketim sürecine" dönüştürmüştür. Yemen'deki bu durum, bölgesel güçlerin doğrudan karşı

karşıya gelmek yerine, yerel aktörler üzerinden "karşılıklı caydırıcılık" mesajları verdiği bir stratejik yıpratma alanına dönüşmüştür.

Bu strateji, kaynakların ve enerjinin bölgesel kalkınmadan ziyade çatışma sahalarına yönlendirilmesine, dolayısıyla bölgesel güvenliğin maliyetinin artmasına neden olmuştur. Savaşın coğrafi genişlemesi, Yemen'i Suriye, Irak ve Lübnan gibi diğer çatışma alanlarıyla birbirine bağlayan "çok cepheli" bir ağın merkezi haline getirmiştir. Artık bir sahadaki değişim, diğer sahalardaki dengeleri otomatik olarak etkilemektedir. Bu birbirine bağımlılık durumu, bölgesel istikrarı kalıcı olmaktan çıkarmış; ülkelerin iç istikrarını zayıflatan ve bölgesel çapta sürekli bir "yeniden yapılandırma" zorunluluğu doğuran kırılgan bir döngü yaratmıştır. Nihayetinde; vekalet savaşları üzerinden yürütülen bu strateji, bölgenin istikrarını kalıcı olarak bozmuş ve ülkeleri, iç meseleleri ile bölgesel nüfuz mücadelelerinin iç içe geçtiği bir "sürekli kriz" sarmalına mahkûm etmiştir.

6. Sonuç: Uzun Vadeli Bölgesel Çatışma Modeli Olarak Yemen ve Arap Yarımadası'nda Güvenliğin Yeniden İnşası

Yemen krizi, yerel bir devlet çöküşünün dış müdahalelerle birleşerek nasıl "bölgesel bir düğüme" dönüştüğünü gösteren modern bir örnektir. Yemen artık sadece iç dinamiklerin belirlediği bir devlet değil; İran ile Körfez ülkeleri arasındaki nüfuz ve güç dengelerinin test edildiği stratejik bir merkezdir.

Husilerin yükselişiyle başlayan bu süreç, bölgesel güçlerin doğrudan veya dolaylı müdahaleleriyle, yerel unsurların çok katmanlı küresel çıkarlarla harmanlandığı karmaşık bir "çatışma mimarisine" evrilmiştir.

Bu model, Orta Doğu'da geleneksel "devlet egemenliği" ve "istikrar" kavramlarını kökten değiştirmiştir. Yemen, devlet kapasitesinin zayıfladığı ve otoritenin parçalandığı bir sahanın, bölgesel rakiplerin nüfuz mücadelesiyle nasıl "istikrarsız bir denge" (unstable equilibrium) içinde tutulabileceğini kanıtlamıştır. Savaşın uzaması, sadece Yemen devletini işlevsizleştirmekle kalmamış, bölge ülkelerinin güvenlik algısını da "sınır güvenliği"nden "dış sahalarda nüfuz kurma" hedefine kaydırmıştır. Yemen, bugün Arap Yarımadası'ndaki güvenlik mimarisinin yeniden kurgulandığı, geleneksel istikrar modellerinin yerini "hareketli dengelerin" ve "açık uçlu çatışmaların" aldığı bir laboratuvar konumundadır. Sonuç olarak; Yemen'deki süreç, Orta Doğu'nun istikrarlı bir düzenden, güç dengelerinin sürekli değiştiği ve çözümü zor, uzun vadeli bölgesel çatışma modeline geçişinin en somut ifadesidir.

Bölüm 14: İran'ın Nükleer Programı ve Batı ile Çatışma – Bilimsel Gelişimden Uluslararası Yüzleşmeye

1. İran Nükleer Programının Doğuşu ve Devletin Stratejik Düşüncesinde Bir Temel Taşına Dönüşümü

İran'ın nükleer programı, bugün uluslararası arenada sahip olduğu imajdan çok farklı bir bağlamda, temel olarak enerji ve teknoloji alanında bilimsel bir araştırma projesi olarak başlamıştır. Programın ilk aşamaları, 1970'lerin sonundaki köklü siyasi dönüşümler öncesinde, dış uzmanlıkla yürütülen sivil ve bilimsel bir iş birliği çerçevesindeydi. O dönemde nükleer dosya, İran'ı bilimsel ve teknolojik açıdan gelişmiş ülkeler seviyesine taşıyacak bir kalkınma vizyonunun parçasıydı.

Ancak İran'daki siyasi devrimle birlikte, nükleer program kapsamlı bir yeniden tanımlama sürecine girmiştir. Proje artık teknik bir araştırma olmaktan çıkıp, devletin yeni yapısının, bağımsızlık ve egemenlik kavramlarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu dönüşüm, dosyayı safi teknik alandan, ulusal güvenlik ile doğrudan bağlantılı stratejik bir alana taşımıştır. Nükleer program, bölgedeki keskin rekabet ortamında devletin konumunu güçlendiren bilimsel bir caydırıcılık unsuru olarak görülmeye başlanmıştır. Zamanla bu program, teknik bir projeden ziyade; dışa bağımlılığı azaltan, teknolojik bağımsızlığı destekleyen ve devletin derin yapısında yer alan çok boyutlu bir stratejik varlık haline gelmiştir. Nükleer bilgiye sahip olmanın egemenlik ile eşdeğer tutulması, İran'ın iç dinamiklerinden uluslararası sistemle olan etkileşimine kadar stratejik bir kırılma noktası oluşturmuştur.

2. Nükleer Dosyanın Uluslararası Çatışma Alanına Taşınması ve Küresel Bir Güvenlik Sorunu Haline Gelmesi

İran nükleer programının teknik karmaşıklığının artmasıyla birlikte dosya, ulusal bir mesele olmaktan çıkıp, bölgesel ve küresel güvenlik dengelerini doğrudan etkileyen uluslararası bir soruna dönüşmüştür. Başlangıçta nükleer yayılmayı önleme rejiminin teknik denetimi çerçevesinde sınırlı kalan etkileşim, programın stratejik hassasiyet kazanmasıyla birlikte Batılı güçlerin gündeminin merkezine yerleşmiştir.

Uluslararası toplum, özellikle Batılı güçler, İran'ın nükleer kapasitesini Orta Doğu'nun kırılgan güç dengelerini sarsabilecek bir faktör olarak görmeye başlamıştır. Bu algı, nükleer dosyayı teknik/denetimsel bir meseleden; niyetler, bölgesel rol ve uluslararası sistemdeki güç dağılımı ile ilgili "siyasi-güvenliksel" bir meseleye dönüştürmüştür. Nükleer program, İran ile Batı arasındaki siyasi çatışmanın ana ekseni haline gelmiş; ekonomik yaptırımlar, diplomatik gerilimler ve bölgesel ittifaklar üzerinden yürütülen bir "karşılıklı baskı aracı" olarak kullanılmıştır. Artık nükleer dosya, enerji piyasalarının istikrarından nükleer yayılmayı önlemeye, küresel güç dengelerinden bölgesel hegemonya arayışlarına kadar uzanan karmaşık bir etkileşim ağının merkezindedir. Uluslararası kurumların denetimine giren bu dosya, sadece bilimsel bir gelişme değil, küresel sistemin geleceği ve büyük güçlerin rekabeti bağlamında okunması gereken bir "güvenlik krizine" dönüşmüştür. Sonuç olarak; İran nükleer dosyası, uluslararası siyasetin en hassas ve karmaşık düğümlerinden biri

haline gelerek modern dünya sisteminin temel etkileşim unsurlarından biri olmuştur.

3. Uluslararası Yaptırımlar ve Nükleer Dosyanın Uzun Vadeli Ekonomik-Siyasi Bir Çatışma Aracına Dönüşümü

İran'ın nükleer programına yönelik uluslararası endişelerin artması, diplomatik baskıların ötesine geçilerek kapsamlı ekonomik ve siyasi yaptırımlar sisteminin devreye girmesine yol açmıştır. Başlangıçta teknik ilerlemeyi yavaşlatmayı amaçlayan sınırlı kısıtlamalar, zamanla devletin davranışlarını yeniden hizalamayı hedefleyen "kümülatif bir baskı stratejisine" evrilmiştir. Yaptırımlar, artık sadece teknik bir caydırıcı değil; enerjiden finans ve dış ticarete kadar devletin ekonomik omurgasını hedef alan siyasi bir müdahale aracı haline gelmiştir.

Bu durum, nükleer dosyayı "uzun vadeli bir ekonomik savaş" kavramıyla doğrudan ilişkilendirmiştir. Yaptırımların ekonomik yükü, nükleer programı bir dış politika meselesi olmaktan çıkarıp, iç siyasetin ve stratejik söylemin merkezine yerleştirmiştir. Bu stratejik baskı modeli, dosyayı Batı ile İran arasındaki ilişkilerin temel yapıtaşı haline getirmiş ve hızlı çözümleri imkansız kılan kronik bir gerilim kaynağına dönüştürmüştür. Ekonomik yaptırımların sürekliliği, nükleer meseleyi sadece teknik bir denetim konusu değil, tarafların güç dengelerini yeniden müzakere etmek için kullandıkları "siyasi bir kaldıraç" haline getirmiştir. Sonuç olarak yaptırımlar, sadece nükleer ilerlemeye bir yanıt değil, aynı zamanda

modern uluslararası ilişkilerin en karmaşık ve sürdürülebilir çatışma alanlarından birini inşa eden yapısal bir unsur olmuştur.

4. Nükleer Dosyanın Bölgesel ve Küresel Dengeleri Yeniden Şekillendiren Bir Unsur Olarak Rolü

İran'ın nükleer programı üzerindeki tırmanan gerilim, konuyu teknik veya ikili bir mesele olmaktan çıkarıp küresel güç dengelerinin "yapısal bir parçası" haline getirmiştir. Nükleer dosya, artık sadece bir nükleer silahlanmayı önleme (non-proliferation) konusu değil, aynı zamanda Orta Doğu'daki güç dengelerini, stratejik caydırıcılığı ve bölgesel nüfuz ağlarını doğrudan etkileyen bir parametredir. Bu durum, dosyayı devletin uluslararası sistemdeki yerini ve gücünü ölçen bir "stratejik gösterge" haline getirmiştir.

Nükleer dosyanın bölgesel çatışmalarla (Irak, Suriye, Lübnan, Yemen) olan dolaylı veya doğrudan bağlantısı, onu jeopolitik bir düğüm noktası kılmıştır. Bu birbirine bağımlılık, herhangi bir nükleer gelişmenin bölgesel denklemleri anında tetiklemesine ve uluslararası ittifakların yeniden değerlendirilmesine yol açmaktadır. Nükleer program, büyük güçlerin sistemi yönetme ve bölgesel hegemonya mücadelelerinde merkezi bir pazarlık unsuru işlevi görmektedir. Bu süreç, uluslararası toplumu "baskı ve yaptırım yanlıları" ile "diplomasi ve entegrasyon yanlıları" olarak kutuplaştırmış; dosyayı sadece bir hukuk meselesi olmaktan çıkarıp küresel sistemin mimarisini belirleyen siyasi bir kriz

odağına dönüştürmüştür. Özetle; nükleer dosya, modern uluslararası sistemde güç, caydırıcılık ve diplomasi arasındaki hassas dengenin somut bir yansıması olarak, Orta Doğu ve dünya üzerindeki stratejik dönüşümleri anlamak için en temel "stratejik değişken" haline gelmiştir.

Bölüm 16: İran Sisteminin İç Yapısında Reformcular ve Muhafazakârlar Arasındaki İç Çatışma

1. Sistem İçindeki Çoklu Karar Merkezleri ve Siyasi Yapının Giriftliği

İran siyasi sistemi, anayasal, dini, güvenlik ve askeri nitelikteki farklı kurumlar arasındaki yetki örtüşmelerine dayalı karmaşık bir kurumsal yapıya sahiptir. Bu çok merkezli yapı, basit bir idari yetki dağılımından ziyade, tarihsel süreçte evrilmiş ve devlet yönetimini "nüfuz merkezleri arasındaki denge" üzerine kuran özgün bir siyasi modeldir. Sistemde hiçbir otorite mutlak karar tekelini elinde tutmaz; aksine güç; cumhurbaşkanlığı, parlamento, yüksek dini kurumlar ile stratejik politikaların belirlenmesinde geniş yetkilere sahip güvenlik ve askeri teşkilatlar arasında dağılmıştır. Bu durum, karar alma sürecini merkezi bir emirden ziyade, kurumlar arası iç uzlaşıları gerektiren karmaşık bir sürece dönüştürmüştür.

Siyasi sistemin gelişimiyle birlikte bu kurumsal giriftlik, devletin doğasının bir parçası haline gelmiştir. Siyasi, dini ve güvenlik boyutları birbirinden ayrılamaz bir biçimde iç içe

geçmiştir. Dini kurumlar stratejik yol haritasını çizen "yüksek merci" konumundayken, yürütme organları bu çerçevede günlük politikaları yönetir. Askeri ve güvenlik kurumları ise, ulusal güvenlik ve bölgesel nüfuz dosyalarında sadece uygulayıcı değil, karar alma mekanizmasının asli bir parçası olarak bağımsız bir aktör rolü oynamaktadır. Bu "çok katmanlı karar" yapısı, zaman zaman önceliklerin farklılaşmasına yol açsa da, sistemin genel dengesini koruyan bir "iç denge mekanizması" olarak işlev görür. Bu model, devlete iç ve dış baskıları yönetebilmesi için esneklik sağlarken, stratejik kararların alınmasında kurumlar arası koordinasyon ihtiyacı nedeniyle göreceli bir hantallığa da yol açabilmektedir.

2. Devletin Şekli ve Geleceği Üzerine Reformcular ve Muhafazakârlar Arasındaki Vizyon Çatışması

İran'daki reformcu ve muhafazakâr kanatlar arasındaki çekişme, sadece günlük siyasi bir rekabet değil, devletin kendisine, toplumla ilişkisine ve uluslararası sisteme bakış açısına dair köklü bir "devlet felsefesi" çatışmasıdır. Reformcu kanat, devlet-toplum ilişkisini yeniden düzenlemeyi, siyasi katılım alanını genişletmeyi ve uluslararası sistemle gerilimi azaltarak ülkenin dış dünyadaki imajını iyileştirmeyi hedefler. Bu vizyon, iç ve dış zorlukları aşmada siyasi esnekliğin hayati önem taşıdığı fikrine dayanır.

Muhafazakâr kanat ise, devletin gücünü ve istikrarını; ideolojik ve kurumsal yapının korunması, siyasi ve dini kimliğin vurgulanması ve sistemin temellerini sarsabilecek değişimlere

karşı mesafeli olunması üzerinden tanımlar. Bu vizyon farklılığı, ekonomi, sosyal haklar ve dış politika gibi tüm kamusal alanlara yansır. Reformcular dış dünyayla diplomatik kanalları güçlendirmeyi ve ekonomik açılımı savunurken, muhafazakârlar dışa bağımlılığın azaltılmasını (öz yeterlilik) ve devletin ekonomi üzerindeki merkezi rolünün korunmasını önceler. Toplumsal düzeyde ise özgürlükler ve sivil toplumun rolü üzerine yaşanan bu gerilim, İran siyasetini sürekli bir hareketlilik halinde tutar. Ancak bu çatışma, sistemin çökmesine değil, "düzenli bir rekabet çerçevesinde" güç dengelerinin yeniden dağıtılmasına hizmet eder. Üst düzey denetim mekanizmaları, bu rekabetin açık bir sistem krizine dönüşmesini engelleyerek, sistemin adaptasyon yeteneğini ve sürekliliğini sağlar. Sonuç olarak; bu çatışma, İran siyasi sisteminin karşıtlıkları yöneterek kendi dengesini yeniden ürettiği karmaşık ve çok katmanlı yapısının temel dinamiğidir.

Sonuç

İran örneğinde tarih, yalnızca bir olaylar kaydı veya yaşanmışlıkların tarafsız bir anlatımı değil; coğrafyanın inançla, siyasetin hafızayla, devletin ise bir fikirle iç içe geçtiği yoğun bir dönüşümler dokusudur. Bu tarih, düz bir çizgide değil, her defasında aynı merkeze dönen ancak asla aynı biçimde geri dönmeyen iç içe geçmiş halkalar şeklinde okunmalıdır. Şekil değiştiren ama sınırlarının ötesine geçme temel dürtüsünden vazgeçmeyen bir devlet söz konusudur.

Bu kitap, söz konusu karmaşık yapıyı birbirinden kopuk olaylar dizisi olarak değil, siyasi öz kimliğin yeniden tanımlanmasına yönelik tarihsel bir proje olarak ele almaya çalışmıştır. Bu bağlamda İran, bölgesel bir siyasi aktör olmanın ötesinde; birbiri üzerinde katmanlaşan ve birbirini yok etmeden varlığını sürdüren çoklu siyasi bilinç düzeylerine sahip tarihsel bir varlıktır. Derinlemesine incelendiğinde görülmektedir ki, İran devleti tek bir seferde oluşmamış; aksine, her biri kendinden öncekini sona erdirmek yerine onu yeniden yorumlayan büyük tarihsel sarsıntılarla defalarca yeniden şekillendirilmiştir. Eski imparatorluk hafızası tamamen silinmemiş, aksine modern devlet tarafından yeni bir anlatı içinde yeniden işlevselleştirilmiştir. Dolayısıyla tarih, devletin sadece bir arka planı değil, bizzat inşa araçlarından biri haline gelmiştir.

Bu yapının merkezinde ise tek ve katı bir otorite değil; kurumların referanslarla, siyasetin güvenlikle, devletin

ideolojiyle komşuluk ettiği karmaşık bir merkezler ağı yer alır. Karar alma süreci tek bir hat üzerinde değil; kesişen, yarışan ve dengelenen çoklu yollarla ilerler. Bu durum devleti istikrarlı bir siyasi makineden ziyade, sürekli iç gerilimle hareket eden canlı bir varlığa dönüştürür. Söz konusu çoklu kurumsal yapı, sadece idari bir karmaşıklık değil, sistemin doğasının bir parçasıdır. Güç, birimlerin birbiriyle kurduğu hassas dengeler üzerinden dağıtılır; burada hiçbir taraf nihai olarak galip gelmez veya tamamen dışlanmaz. İçerik değişse bile biçimsel bütünlüğü koruyan bir çerçeve mevcuttur.

İdeoloji, devlete dışarıdan eklemlenmiş bir unsur değil, onun kurucu dokusudur. Siyasi eylemi sadece gerekçelendirmez, aynı zamanda onu yeniden tanımlayarak anlık olmanın ötesinde bir anlam yükler. Bu sayede siyasi karar, gerçekliğe verilen dönemsel bir tepki olmaktan çıkıp; benlik, rol ve konum hakkındaki büyük bir vizyonun uzantısı haline gelir. Geçmişin canlı bir maddeye dönüştüğü bu perspektifte; İran'ın bölgesel rolü, geleneksel bir coğrafi genişleme değil, devletin kendi öz tasavvurunun doğal bir uzantısıdır. Bölge artık tarafsız bir dış mekan değil, devletin vizyonunu sınır ötesinde somut bir gerçekliğe dönüştürme kapasitesini test ettiği bir "fikir alanı"dır.

Ancak bu genişleme, istikrara veya nihai bir hegemonya tesisine doğru giden düz bir çizgi değil; çelişkilerle dolu, karmaşık ve gerilimli bir yoldur. Her güç genişlemesi, beraberinde bir direnci getirir; her yeni sahada varlık göstermek, yeni bir çatışmanın kapısını aralar. Bu durum,

bölgesel hareketi nihai bir sabitlemeden ziyade, sürekli bir denge yeniden dağılımına yaklaştırır. İçeride ise reform ve muhafazakârlık, sadece iki siyasi akım değil, devlet kavramına dair iki farklı vizyonun ifadesidir: Dünya ile uyum sağlayan açık bir yapı mı, yoksa dönüşümler ne olursa olsun kimliğini koruyan katı bir yapı mı? Bu iç gerilim, devletin çöküşüne değil, kendini sürekli yeniden tanımladığı dinamik bir sürece yol açar.

Uluslararası sistem düzeyinde ise bu varlık, sınıflandırılması güç bir "belirsizlik" halidir. Klasik uluslararası ilişkiler kuralları içine hapsedilebilecek geleneksel bir aktör olmadığı gibi, tamamen izole edilebilecek istisnai bir vaka da değildir. Geleneksel devlet unsurları ile ideolojik genişlemeci bir aktörün unsurlarının kesiştiği bir "ara durum" söz konusudur. Bu yüzden dış dünya ile olan etkileşim; çevreleme ile çatışma, müzakere ile baskı arasında sürekli gidip gelmektedir.

Sonuç olarak; bu kitap, bir devletin, tarihin veya bölgenin seyri hakkında nihai bir yargıya varma iddiasında değildir. Aksine, zamanın dışında değil, bizzat zamanın içinde hareket eden; tarihi bir araç, ideolojiyi bir dil ve siyaseti de benliğe dair daha derin bir fikrin uzantısı olarak kullanan bir varlığı anlama çabasıdır. Kapalı bir anlatı değil, açık bir sorudur:

- Kendi kendini yeniden tanımlamaktan vazgeçmeyen bir devlet nasıl anlaşılır?
- Bir noktada bitmeyip her an kendini yeniden üreten bir tarih nasıl okunur?

- Nihai istikrarı bilmeyip değişen dengelerin ritmiyle yaşayan bir bölge nasıl kavranır?

Bu kitabın sayfaları burada sona eriyor ancak konuları bitmiyor. Çünkü ele alınanlar bir yolun sonu değil, çok daha uzun bir seyirdeki bir andır... Henüz son sözünü söylememiş bir tarihe ve pek çok ihtimale açık bir sürece...

Kaynakça – Chicago Stili

I. Klasik Arapça ve İslami Kaynaklar

البلاذري .*فتوح البلدان* .بيروت: دار ومكتبة الهلال، دون تاريخ.

ابن الأثير .*الكامل في التاريخ* .بيروت: دار الكتب العلمية، دون تاريخ.

ابن خلدون .*كتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر* .بيروت: دار الفكر، دون تاريخ.

ابن كثير .*البداية والنهاية* .بيروت: دار الفكر، دون تاريخ.

الطبري، محمد بن جرير .*تاريخ الرسل والملوك* .بيروت: دار الكتب العلمية، دون تاريخ.

المسعودي .*مروج الذهب ومعادن الجوهر* .بيروت: دار الأندلس، دون تاريخ.

اليعقوبي .*تاريخ اليعقوبي* .بيروت: دار صادر، دون تاريخ.

II. Arapça Kaynaklar ve Modern Çalışmalar

العتيبي، عبد الله بن بجاد .*إيران: الدولة الثورية وسياسات التمدد الإقليمي* .الرياض: دار الفكر العربي، 2018.

بشارة، عزمي .*سوريا: درب الآلام نحو الحرية* .الدوحة: المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، 2013.

جرجس، فواز .*النظام الإقليمي العربي والتحولات في الشرق الأوسط* .بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2016.

حسيب، خير الدين .*الأمن القومي العربي والتحديات الإقليمية* .بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2010.

هيكل، محمد حسنين .*مدافع آية الله: إيران من الداخل* .القاهرة: دار الشروق، 2006.

النفيسي، عبد الله .*إيران والخليج: دراسة في الجغرافيا السياسية للصراع* .الكويت: دار قرطاس، 2012.

نور الدين، محمد .*إيران والنظام الإقليمي العربي* .بيروت: دار الساقي، 2014.

غليون، برهان .*المسألة الطائفية ومشكلة الأقليات في المشرق العربي* .بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2015.

رضوان، زيادة .*تحولات النظام الإقليمي في الشرق الأوسط* .بيروت: دار المدى، 2017.

السيد، رضوان .*الدولة والطائفية في المشرق العربي* .بيروت: دار النهار، 2011.

عتريسي، طلال .*إيران في النظام الإقليمي العربي* .بيروت: مركز دراسات الوحدة العربية، 2013.

بشور، معن .*المشرق العربي بين الصراع والتوازن* .بيروت: دار الفارابي، 2012.

جرار، خليل العناني .*الإسلام السياسي في الشرق الأوسط* .القاهرة: دار الشروق، 2015.

أوغلو، أحمد داود .*العمق الاستراتيجي* .إسطنبولKüre Yayınları :، 2001)ترجمة عربية لاحقة.(

III. Türkçe Kaynaklar

İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

İnalcık, Halil. *Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2016.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Shaw, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. İstanbul: E Yayınları, 1994.

Karpat, Kemal. *The Ottoman State and Its Place in World History*. Leiden: Brill, 1974.

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1998.

Davutoğlu, Ahmet. *Stratejik Derinlik*. İstanbul: Küre Yayınları, 2001.

IV. Batı Kaynakları (Oryantalizm ve Akademik Çalışmalar)

Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Arjomand, Said Amir. *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*. Oxford: Oxford University Press, 1988.

Axworthy, Michael. *A History of Iran: Empire of the Mind*. London: Penguin, 2008.

Axworthy, Michael. *Revolutionary Iran*. London: Penguin, 2013.

Browne, Edward G. *A Literary History of Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1902.

Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*. London: Longmans, 1892.

Frye, Richard N. *The Heritage of Persia*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1963.

Hodgson, Marshall. *The Venture of Islam*. Chicago: University of Chicago Press, 1974.

Keddie, Nikki R. *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*. New Haven: Yale University Press, 2003.

Keddie, Nikki R. *Religion and Politics in Iran*. Yale University Press, 1983.

Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*. London: Oxford University Press, 1953.

Lewis, Bernard. *The Middle East*. London: Phoenix, 1995.

Lewis, Bernard. *The Arabs in History*. Oxford: Oxford University Press, 1993.

Malcolm, John. *The History of Persia*. London: John Murray, 1829.

Ramazani, R. K. *Revolutionary Iran and the United States*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989.

Watt, W. Montgomery. *Islamic Political Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1968.

Kitap İçindekiler Dizini

Birinci Bölüm: Çöküş Sonrası İran'da Medeniyet Dönüşümü (1–6)

1. Merkezi imparatorluğu kaybetmenin şoku
2. Yöneten bir milletten yeni bir sistemin parçası olan bir millete dönüşüm
3. İran kimliğinin yeniden tanımlanması
4. Kırılma duygusu ve kültürel yapının sürekliliği arasındaki çelişki
5. Yeni sisteme karşı psikolojik adaptasyonun başlangıcı
6. Tarihsel bilinç içinde yenilginin yeniden yorumlanması

İkinci Bölüm: Bölge İçin Yeni Bir Medeniyet Sistemi Olarak İslam (7–12)

7. Sadece bir inanç değil, siyasi bir sistem olarak İslam

8. Kufe ve Şam'da merkezi devletin inşası

9. Geleneksel imparatorluk yerine "Ümmet" kavramı

10. Etnik ayrıcalıkların teorik olarak kaldırılması

11. Yakın Doğu'da gücün yeniden dağılımı

12. İran'ın tamamen yeni bir siyasi sisteme dahil edilmesi

Üçüncü Bölüm: Devletten Hafızaya – İç Dönüşümün Başlangıcı (13–18)

13. Siyasi bir yapı olarak Sasani Devleti'nin sonu

14. İran düşüncesinin içe taşınması

15. Kimliğin devlet formundan hafıza formuna dönüşümü

16. İdari yapıda ve bürokraside İranlılar

17. Arapça karşısında Farsçanın varlığını sürdürmesi

18. Devlet içinde İranlı seçkinlerin oluşumu

Dördüncü Bölüm: İslam Gerçekliğine Karşı İran Uyumu (19–21)

19. İslam şemsiyesi altında kimliğin yeniden üretimi

20. Yeni devlet içinde kültürel ve idari adaptasyon

21. Sistem içinde yeniden konumlanmanın başlangıcı

Beşinci Bölüm: Safevi İran'ın Oluşumu ve Şiiliğin Yeniden Mühendisliği (22–26)

22. Şiiliğin İran sahasına girişi

23. Safevi dönüşümü ve mezhebin devlet kimliği haline getirilmesi

24. Osmanlılara karşı Safevi Devleti'nin inşası

25. İran kimliğinin yeniden biçimlendirilmesi

26. İslam merkezinden jeopolitik kopuş

Altıncı Bölüm: Safevi-Osmanlı Çatışması ve Haritanın Yeniden Çizilmesi (27–31)

27. Safevi-Osmanlı çatışmasının başlangıcı

28. Siyasi sınırlar olarak mezhep

29. Tarihi bir çatışma sahası olarak Irak

30. İki merkez arasındaki güç dengesi

31. İslam coğrafyasının yeniden şekillendirilmesi

Yedinci Bölüm: Kaçarlardan Pehlevi Devleti'ne (32–39)

32. Safevilerin çöküşü

33. Kaçarların yükselişi ve yeniden birleşme

34. Rus ve İngiliz müdahaleleri

35. Kimliğin sürekliliği karşısında devletin zayıflığı

36. Gelenek ile dış baskı arasında İran

37. Rıza Şah'ın yükselişi ve modern devletin inşası

38. Batılılaşma projesi ve toplumun yeniden şekillendirilmesi

39. Modern İran kimliğindeki çelişkiler

Sekizinci Bölüm: İran Devrimi ve İran'ın Rolünün Yeniden Tanımlanması (1979–Günümüz)

Bölüm 1: 1979 Öncesi İran – Şahanşah Devleti ve İktidar Yapısı

40. Zorunlu modernleşme ve siyasi istibdat arasında Pehlevi Devleti

41. Batı'ya bağımlılık ve İran ekonomisinin yeniden şekillendirilmesi

42. Bir iç kontrol aracı olarak ordu ve SAVAK

43. Fars milliyetçiliği ile Batılılaşma arasında İran kimliği

44. Sosyal çelişkiler ve biriken toplumsal öfke

Bölüm 2: Patlama Öncesi – Muhalefetin Oluşumu ve Meşruiyetin Erozyonu

45. Kum ve Necef'teki dini mercilerin siyasi rolü

46. İran içindeki ve dışındaki liberal ve sol muhalefet

47. Bir seferberlik aracı olarak sosyal adalet söylemi

48. İşçi ve öğrenci protestolarının genişlemesi

49. Devlet ile toplum arasındaki güvenin çöküşü

Bölüm 3: 1979 Devrimi – Tarihsel Dönüşüm Anı

50. Şah'ın düşüşü ve siyasi boşluğun başlangıcı

51. Ruhullah Humeyni liderliğindeki dini liderliğin yükselişi

52. Velayet-i Fakih temelinde devletin yeniden yapılandırılması

53. Eski yapının çözülmesi ve yeni sistemin inşası

54. İran'da "Devrim" kavramının yeniden tanımlanması

Bölüm 4: Velayet-i Fakih Sisteminin Kurulması

55. Yeni anayasal yapı

56. Devlette dini liderliğin merkeziyeti

57. Dinin siyasetle bütünleştirilmesi

58. Devletin paralel kurumları (Devrim Muhafızları)

59. Toplumun kontrolü ve kamusal alanın yeniden mühendisliği

Bölüm 5: Devrimin İhracı – İçeriden Bölgeye

60. Devrimin sınır ötesi bir projeye dönüştürülmesi

61. Bölgesel bir siyasi araç olarak devrimci söylem

62. İran dışında dini ve siyasi ağların inşası

63. Bölgedeki İslami hareketlerle ilişki

64. İran'ın bölgesel nüfuzunun yeniden şekillendirilmesinin başlangıcı

Bölüm 6: Irak-İran Savaşı ve Devletin Yeniden Şekillenmesi

65. Irak ile savaşın patlak vermesi

66. İran toplumunun askerileştirilmesi

67. Merkezi bir güç olarak Devrim Muhafızları'nın yükselişi

68. Devrimden güvenlik devletine geçiş

69. Yayılmacı savunma doktrininin yerleşmesi

Bölüm 7: Savaş Sonrası – Yeniden İnşa ve Sistemin Tahkimi

70. İran ekonomisinin yeniden imarı

71. Devrimci kurumların rolünün güçlendirilmesi

72. Siyasi kimliğin yeniden formüle edilmesi

73. Pragmatizm ve ideoloji arasında denge

74. Sistemin iç nüfuzunun pekiştirilmesi

Bölüm 8: İran ve Bölgesel Yayılma (Lübnan – Irak – Suriye)

75. Hizbullah modeli üzerinden Lübnan'da nüfuz inşası

76. 2003 sonrası Irak'ta siyasi nüfuz

77. 2011 sonrası Suriye'deki rol

78. Bölgesel milis ağları ve müttefikler

79. "Stratejik Derinlik" stratejisi

Bölüm 9: Yaptırımlar ve Batı ile Çatışma

80. ABD ile yüzleşme

81. İran'ın nükleer dosyası

82. Ekonomik yaptırımlar ve iç etkileri

83. Direniş ekonomisinin yeniden şekillendirilmesi

84. Stratejik dayanıklılık politikası

Bölüm 10: Günümüz İran'ı – Bölgesel Sistemde İdeolojik Devlet

85. İdeoloji ve pragmatizm arasında devlet

86. Bir ulusal güvenlik aracı olarak bölgesel nüfuz

87. Ekonomi, yaptırımlar ve iç dönüşüm

88. Orta Doğu'da İran'ın rolünün yeniden tanımlanması

89. Sistemin geleceği: Süreklilik mi dönüşüm mü?

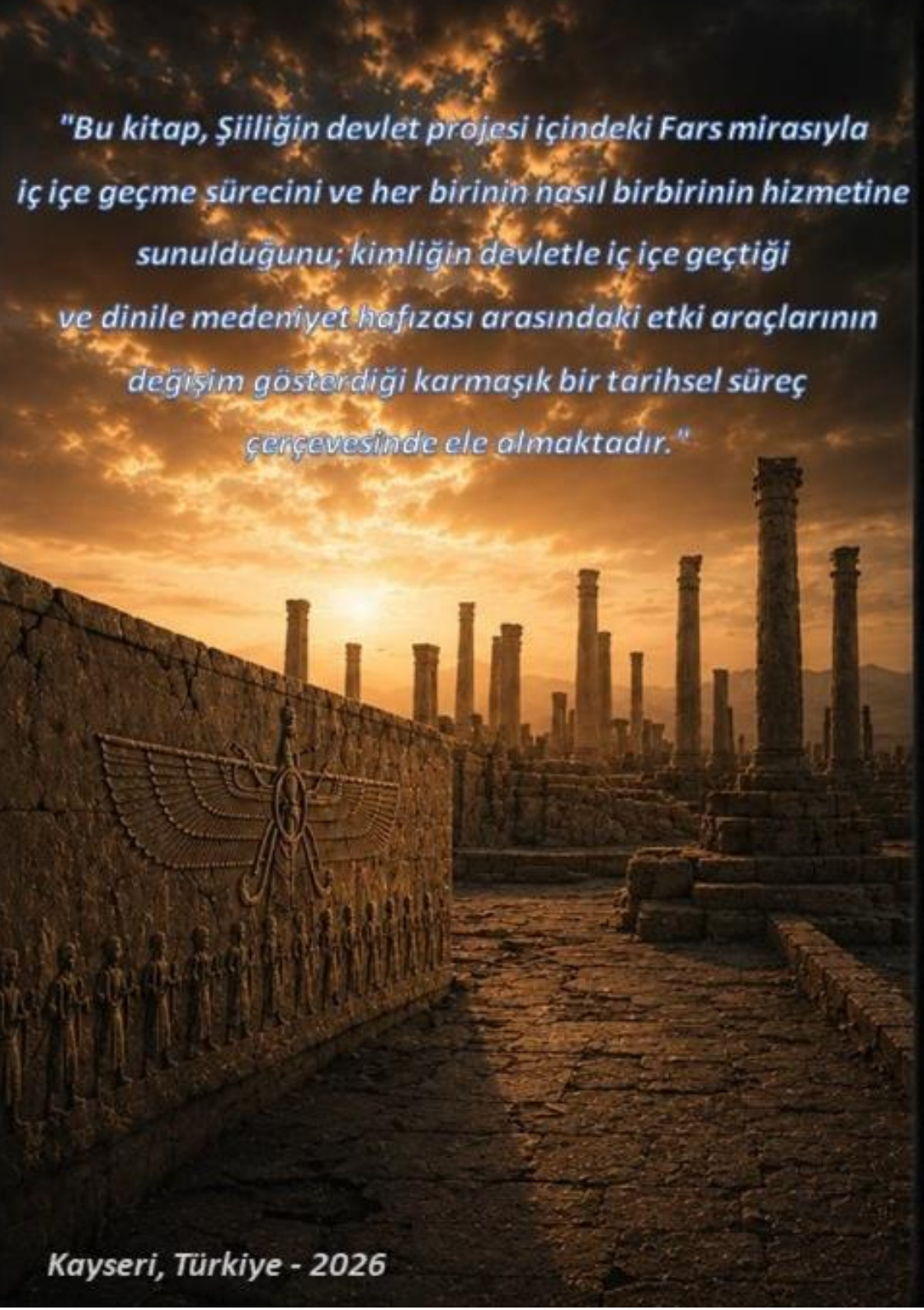
"Bu kitap, Şiiliğin devlet projesi içindeki Fars mirasıyla
iç içe geçme sürecini ve her birinin nasıl birbirinin hizmetine
sunulduğunu; kimliğin devletle iç içe geçtiği
ve dinile medeniyet hafızası arasındaki etki araçlarının
değişim gösterdiği karmaşık bir tarihsel süreç
çerçevesinde ele almaktadır."
Kayseri, Türkiye - 2026